
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 2047 : विषय महाभारत

नाव. भीष्मपर्व (मुद्रित)

लेखक/लिपीकार —

पृष्ठ 152 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

भीष्मपर्व ६



॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

शर्कराःस्थूलवालुकाःकर्षयतीतितथा विनिघ्नन्शर्कराभिरित्यर्थः २२ सागरक्षुभितोपमेक्षुभितसागरोपमे २३ । २४ । २५ । २६ धर्मान् पराङ्मुखस्त्यक्तशस्त्रः शरणागतोऽन्येनसंयुक्तश्चनहं
तव्यइत्यादीन् २७ धर्मसंस्थापनमेवाहयथापरमिति यथायोगंतुल्ययोर्योगस्यानतिक्रमणंयथायेनप्रकारेणअपरंअनुत्कृष्टंअन्याय्यमित्यर्थः । तथानकस्याचित्तुल्ययोगातिक्रमःस्यादितिभावः २८

वायुस्ततःप्रादुरभून्नीचैःशर्करकर्षणः ॥ विनिघ्नंस्तान्यनीकानिशतशोऽथसहस्रशः २२ उभेसैन्येचराजेंद्रयुद्धायमुदितेभृशम् ॥ कुरुक्षेत्रेस्थितेयत्तेसागरक्षु
भितोपमे २३ तयोस्तुसेनयोरासीदद्भुतःसतुसंगमः ॥ युगांतेसमनुप्राप्तेद्वयोःसागरयोरिव २४ शून्याऽऽसीत्पृथिवीसर्वावृद्धबालावशेषिता ॥ निरश्वपुरुषेवा
सिद्रथकुंजरवर्जिता २५ तेनसेनासमूहेनसमानीतिनकौरवैः ॥ ततस्तेसमयंचक्रुःकुरुपांडवसोमकाः २६ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानांभरतर्षभ ॥ निवृत्तेवि
हितेयुद्धेस्यात्प्रीतिर्नःपरस्परम् २७ यथापरंयथायोगंनचस्यात्कस्यचित्पुनः ॥ वाचायुद्धप्रवृत्तानांवाचैवप्रतियोधनम् ॥ निष्क्रांताःपृतनामध्यान्नहंत
व्याःकदाचन २८ रथीचरथिनायोध्योगजेनगजधूर्गतः ॥ अश्वेनाश्वीपदातिश्चपादातेनैवभारत २९ यथायोगंयथाकामंयथोत्साहंयथाबलम् ॥ समाभाष्य
प्रहर्तव्यंनविश्वस्तेनविह्वले ३० एकेनसहसंयुक्तःप्रपन्नोविमुखस्तथा ॥ क्षीणशस्त्रोविवर्माचनहंतव्यःकदाचन ३१ नसूतेषुनधुर्येषुनचशस्त्रोपनायिषु ॥ नभे
रीशंखवादेषुप्रहर्तव्यंकथंचन ३२ एवंतेसमयंकृत्वाकुरुपांडवसोमकाः ॥ विस्मयंपरमंजग्मुःप्रेक्षमाणाःपरस्परम् ३३ निविश्यचमहात्मानस्ततस्तेपुरुषर्ष
भाः ॥ हृष्टरूपाःसुमनसोबभूवुःसहसैनिकाः ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिसैन्यशिक्षणेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ततःपूर्वापरेसैन्येसमीक्ष्यभगवानृषिः ॥ सर्ववेदविदांश्रेष्ठोव्यासःसत्यवतीसुतः १ भविष्यतिरणेघोरेभरतानांपितामहः ॥ प्रत्यक्षदर्शीभग
वान्भूतभव्यभविष्यवित् २ वैचित्रवीर्यंराजानंसरहस्यंब्रवीदिदम् ॥ शोचंतमार्तंध्यायंतंपुत्राणामनयंतदा ३ ॥ व्यासउवाच ॥ राजन्परीतकालास्तेपुत्रा
श्चान्येचपार्थिवाः ॥ तेहिंसंतीवसंग्रामेसमासाद्येतरेतरम् ४ तेषुकालपरीतेषुविनश्यत्स्वेवभारत ॥ कालपर्यायमाज्ञायमास्मशोकेमनःकृथाः ५ यदिचेच्छसि
संग्रामेद्रष्टुमेतान्विशांपते ॥ चक्षुर्ददानितेपुत्रयुद्धंतत्रनिशामय ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ नरोचयेज्ञातिवधंद्रष्टुंब्रह्मर्षिसत्तम ॥ युद्धमेतत्त्वशेषेणशृणुयांतवतेज
सा ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतस्मिन्नेच्छतिद्रष्टुंसंग्रामंश्रोतुमिच्छति ॥ वराणामीश्वरोव्यासःसंजयायवरंददौ ८ एषतेसंजयोराजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ॥
एतस्यसर्वसंग्रामेनपरोक्षंभविष्यति ९ चक्षुषासंजयोराजन्दिव्येनैवसमन्वितः ॥ कथयिष्यतितेयुद्धंसर्वज्ञश्चभविष्यति १० प्रकाशंवाऽप्रकाशंवादिवावायदिवा
निशि ॥ मनसाचिंतितमपिसर्वंवेत्स्यतिसंजयः ११ नैनंशस्त्राणिछेत्स्यंतिनैनंबाधिष्यतेश्रमः ॥ गावल्गणिरयंजीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति १२

गजधूर्गतःगजस्कंधगतः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ छ ॥ ततइति १ भविष्यतिभाविनि २ । ३ हिंसंतीवनाश
यिष्यंत्येव ४ पर्यायंवैपरीत्यं ५ निशामयपश्य ६ नपरोक्षमितिपाठेप्रत्यक्षं ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ नगाग्रेषुवृक्षाग्रेषुसंपतंतिएकीभूयपतंति समवायान्संघान् १७ अभ्यग्रंसमीपं क्रव्यादामांसभक्षकाःशृगालकाकादयः १८ वाशंतःशब्दंकुर्वतः १९ । २० परिघाःपरिवेषाः कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यंताश्च मध्येकृष्णस्ततोबहिःश्वेतास्ततोबहिर्लोहिताइतित्रिवर्णाः संधौसंध्यायां अवारयन्अवेष्टयन् २१ निर्विशेषदिनक्षयं अहोरात्रंनिश्चयेनविगतःशेषोयस्यतस्य दिनस्यतिथेःक्षयोयस्मिन् सूर्योदयद्वयास्पर्शिनीक्षयतिथिर्यस्मिन्अहोरात्रे तन्मयादृष्टं तदेवविशिनष्टि ज्वलितेति अर्केंद्वोर्नक्षत्रममावास्यायामुभाभ्यामाक्रांतंनक्षत्रंतदेवज्वलितंपापग्रहाक्रांतं य

अहंतुकीर्तिमेतेषांकुरूणांभरतर्षभ ॥ पांडवानांचसर्वेषांप्रथयिष्यामिमाशुचः १३ दिष्टमेतन्नरव्याघ्रनाभिशोचितुमर्हसि ॥ नचैवशक्यंसंयंतुंयतोधर्मस्ततो जयः १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्कुरूणांप्रपितामहः ॥ पुनरेवमहाभागोधृतराष्ट्रमुवाचह १५ इहयुद्धेमहाराजभविष्यतिमहान्क्षयः ॥ त थेहचनिमित्तानिभयदान्युपलक्षये १६ श्येनागृध्राश्चकाकाश्चकंकाश्चसहिताबकैः॥ संपतंतिनगाग्रेषुसमवायांश्चकुर्वते १७ अभ्यग्रंचप्रपश्यंतियुद्धमानंदिनो द्विजाः ॥ क्रव्यादाभक्षयिष्यंतिमांसानिगजवाजिनाम् १८ निर्दयंचाभिवाशंतोभैरवाभयवेदिनः ॥ कंकाःप्रयांतिमध्येनदक्षिणामभितोदिशम् १९ उभेपूर्वा परेसंध्येनित्यंपश्यामिभारत ॥ उदयास्तमनेसूर्यंकबंधैःपरिवारितम् २० श्वेतलोहितपर्यंताःकृष्णग्रीवाःसविद्युतः ॥ त्रिवर्णाःपरिघाःसंधौभानुमंतमवारयन् २१ ज्वलितार्केंदुनक्षत्रंनिर्विशेषदिनक्षयम् ॥ अहोरात्रंमयादृष्टंतद्भयायभविष्यति २२ अलक्ष्यःप्रभयाहीनःपौर्णमासींचकार्तिकीम् ॥ चंद्रोऽभूदग्निवर्णश्चप द्मवर्णेनभस्तले २३ स्वप्स्यंतिनिहतावीराभूमिमावृत्यपार्थिवाः ॥ राजानोराजपुत्राश्चशूराःपरिघबाहवः २४ अंतरिक्षेवराहस्यवृषदंशस्यचोभयोः ॥ प्रणा दंयुद्धयतोरात्रौरौद्रंनित्यंप्रलक्षये २५ देवताप्रतिमाश्चैवकंपंतिचहसंतिच ॥ वमंतिरुधिरंचास्यैःखिद्यंतिप्रपतंतिच २६ अनाहतादुंदुभयःप्रणदंतिविशांपते॥ अयुक्ताश्चप्रवर्तंतेक्षत्रियाणांमहारथाः २७ कोकिलाःशतपत्राश्चचाषाभासाःशुकास्तथा ॥ सारसाश्चमयूराश्चवाचोमुंचंतिदारुणाः २८ गृहीतशस्त्राःक्रोशंति चर्मिणोवाजिपृष्ठगाः ॥ अरुणोदयेप्रदृश्यंतेशतशःशलभव्रजाः २९ उभेसंध्येप्रकाशंतेदिशोदाहसमन्विते ॥ पर्जन्यःपांसुवर्षीचमांसवर्षीचभारत ३० याचै षाविश्रुताराजंस्त्रैलोक्येसाधुसंमता ॥ अरुंधतीतयाऽप्येषवसिष्ठःपृष्ठतःकृतः ३१ रोहिणींपीडयन्नेषस्थितोराजन्शनैश्चरः ॥ व्यावृत्तंलक्ष्मसोमस्यभविष्यति महद्भयम् ३२ अनभ्रेचमहाघोरस्तनितःश्रूयतेस्वनः ॥ वाहनानांचरुदतांनिपतंत्यश्रुबिंदवः ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणि श्रीवेदव्यासदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स्मिन्दर्शेक्षयतिथिःतन्नक्षत्रेचपापग्रहइत्ययंमहान्दुर्योगइत्यर्थः २२ पद्मवर्णेरक्तपद्मवर्णे । 'लोहिनीद्यौर्भवतियथामंजिष्ठा'इतिश्रुतेर्दिवो रक्तत्वमशुभसूचकं २३ । २४ वराहोगृहकोलो वृषदंशोमार्जारस्तयोर्भूचरयोरप्यंतरिक्षेउत्प्लुत्ययुद्धयतोःप्रणादं २५ । २६ अयुक्ताअश्वैरयोजिताअपिप्रवर्ततेचलंति महांतोरथामहारथाः २७ । २८ गृहीतशस्त्राःआत्तलोहालोहतुंडाइतियावत् । 'शस्त्रमायुधलोहयोः'इत्यमरः चर्मिणोभृंगरिटिसंज्ञाःकृष्णशलभविशेषाः । 'चर्मीफलकपाणौस्याद्भूर्जेभृंगरिटावपि' इतिमेदिनी तेवाजिपृष्ठगाअश्वां स्तुदंतोदृश्यंतइत्यर्थः २९ । ३० । ३१ व्यावृत्तंनष्टं लक्ष्महीनश्चंद्रोदृश्यतइत्यर्थः ३२ स्तनितःस्वनो गर्जितरूपःशब्दः ३३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

खराःप्रजायंतेमिथुनीभवंति उत्पद्यंतइतिवा १ क्रव्यादाःसारमेयादयः २ । ३ विषाणिनःशृंगवंतस्ताक्ष्यीइव ४ । ५ वडवाअश्वा श्वाशुनी करभोमृगविशेषः । 'करभःकलभोवाष्टापदेप्रोक्तोमृगांतरे'इतिविश्वः ६ प्रजायंतेजनयंति ७ पृथग्जनस्यनीचजनस्यसंबंधिनःक्षुद्रकाःव्यंगाःचंडालादिषुजाताःकाणकुब्जादयइत्यर्थः । 'क्षुद्राव्यंगानटी'इत्यादिमेदिनी ८ । ९ नगराणिकृत्रिमाणिशिशवएवावमृद्नंति पद्मानिमहांतिउत्पलानिक्षुद्राणीतिभेदः कुमुदानिचंद्रोदयविकासीनितान्येव १० वर्त्ततेवर्त्तयतिदीप्यतइत्यर्थः नित्यंदावदाहोभवतीतियावत् कल्पतइतिपाठेपिसएवार्थः कार्तिक्याःपरंहिसंग्रामारंभस्तत्रतुलास्थमर्कंराहुरुपैति ११ तदैवश्वेतोग्रहःकेतुश्चित्रामतिक्रामतिस्वात्यादौवर्त्तते नित्यंसमसप्तकस्थौराहुकेतूइदानीमेकराशिगतौमहानिष्टसूचकावितिभावः १२ धूमकेतुरुपग्रहविशेषःसपुष्यंक्षत्रियनक्षत्रमाक्रम्यतिष्ठति तथावक्ष्यमाणरीत्याज्येष्ठास्थेनापिकेतुनापुष्योविद्धस्तथाचस्वनक्षत्रेकूराक्रांतेकूरविद्धेचसत्यवश्यंक्षत्रियाणांनाशोभवतीत्यर्थः यथोक्तं । 'कृत्तिकायांतथापुष्येरेवत्यांचपुनर्वसौ । वेधेसतिक्रमाद्वेधोवर्णेषुब्राह्मणादिषु'इतिनरपतिविजये १३ भगंनक्षत्रंपूर्वाफल्गुनी श्रुतिमतेतूत्तराफल्गुनी १४ पूर्वेप्रोष्ठपदेपूर्वाभाद्रपदानक्षत्रं समारुह्यपरिक्रम्य परिघाख्यउपग्रहस्तेनसहितः उत्तरेउत्तराभाद्रपदानक्षत्रं उदीक्षतेआक्रांतुमिच्छति १५ श्वेतोद्वितीयउपग्रहःकेतुसंज्ञः ऐंद्रंज्येष्ठानक्षत्रमितियोज्यं १६ ध्रुवमिति परुषग्रहोराहुरेकनक्षत्रस्थौशशिभास्करौपीडयति अपसव्यंप्रवर्त्ततेसर्वदावक्रीसन्सर्वतोभद्रचक्रेवेधेनस्वातीस्थःसन्रोहिणीनक्षत्रंचपीडयतीत्यर्थः १७ वक्रेति तत्रैवसर्वतोभद्रचक्रेमघास्थोलोहितांगोऽगारकोवक्रानुवक्रंकृत्वापुनःपुनर्वक्रीभूय ब्रह्मणाबृहस्पतिनाऽऽक्रांतंराशिंनक्षत्रंश्रवणंसमावृत्यसम्यक्पूर्णदृष्ट्याविद्ध्वातिष्ठति १८

व्यासउवाच ॥ खरागोषुप्रजायंतेरमंतेमातृभिःसुताः ॥ अनार्तवंपुष्पफलंदर्शयंतिवनद्रुमाः १ गर्भिण्योऽजातपुत्राश्चजनयंतिविभीषणान् ॥ क्रव्यादाःपक्षिभिश्चापिसहाश्नंतिपरस्परम् २ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राःपंचपादाद्विमेहनाः ॥ द्विशीर्षाश्चद्विपुच्छाश्चदंष्ट्रिणःपशवोऽशिवाः ३ जायंतेविवृतास्याश्चव्याहरंतोऽशिवागिरः ॥ त्रिपदाःशिखिनस्ताक्ष्यीश्चतुर्दंष्ट्राविषाणिनः ४ तथैवान्याश्चदृश्यंतेस्त्रियोवैब्रह्मवादिनाम् ॥ वैनतेयान्मयूरांश्चजनयंतिपुरेतव ५ गोवत्संवडवासूतेश्वासृगालंमहीपते ॥ कुक्कुरान्करभाश्चैवशुकाश्चाशुभवादिनः ६ स्त्रियःकाश्चित्प्रजायंतेचतस्रःपंचकन्यकाः ॥ जातमात्राश्चनृत्यंतिगायंतिचहसंतिच ७ पृथग्जनस्यसर्वस्यक्षुद्रकाःप्रहसंतिच ॥ नृत्यंतिपरिगायंतिवेदयंतोमहद्भयम् ८ प्रतिमाश्चालिखंत्येताःसशस्त्राःकालचोदिताः ॥ अन्योन्यमभिधावंतिशिशवोदंडपाणयः ९ अन्योन्यमभिमृद्नंतिनगराणियुयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानिवृक्षेषुजायंतेकुमुदानिच १० विष्वग्वाताश्चवांत्युग्रारजोनाप्युपशाम्यति ॥ अभीक्ष्णंवर्त्ततेभूमिरर्कंराहुरुपैतिच ११ श्वेतोग्रहस्तथाचित्रांसमतिक्रम्यतिष्ठति ॥ अभावंहिविशेषेणकुरूणांतत्रपश्यति १२ धूमकेतुर्महाघोरःपुष्यंचाक्रम्यतिष्ठति ॥ सेनयोरशिवंघोरंकरिष्यतिमहाग्रहः १३ मघास्वंगारकोवक्रःश्रवणेचबृहस्पतिः ॥ भगंनक्षत्रमाक्रम्यसूर्यपुत्रेणपीड्यते १४ शुक्रःप्रोष्ठपदेपूर्वेसमारुह्यविरोचते ॥ उत्तरेतुपरिक्रम्यसहितःसमुदीक्षते १५ श्वेतोग्रहःप्रज्वलितःसधूमइवपावकः ॥ ऐंद्रंतेजस्विनक्षत्रंज्येष्ठामाक्रम्यतिष्ठति १६ ध्रुवंप्रज्वलितोघोरमपसव्यंप्रवर्त्तते ॥ रोहिणींपीडयत्येवमुभौचशशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यंतरेचैवविष्ठितःपरुषग्रहः १७ वक्रानुवक्रंकृत्वाचश्रवणंपावकप्रभः ॥ ब्रह्मराशिंसमावृत्यलोहितांगोव्यवस्थितः १८

परिच्छन्ना आच्छादिता पंचशीर्षाणि शिंबीसदृशानि येषां ते पंचशीर्षाः १९।२०। २१ । २२ शोणितमया आवर्त्ताः यस्यां रक्तप्रवाहवतीत्यर्थः अत एव ध्वजा एव उडुपानि क्षुद्रनावस्तैः समाकुला वैशसे विरोधे २३ । २४ छर्दयन् श्रोतॄणां क्लेशकरत्वेन रक्तवमनं कारयन्निव २९ शस्त्राणि प्रभया ज्वलंतीव २१ संवत्सरेति पूर्वश्रवणस्यो बृहस्पतिर्भगनक्षत्रस्थः सूर्यपुत्र इत्युक्तं तावुभौ विशाखासमीपे तिर्यग्वेधेन शतपदे चक्रे विशाखानक्षत्रं विध्यत इत्यर्थः तथाहि । तस्मिंश्चक्रे खुखेखोइति श्रवणांत्यपादत्रयं व्युत्क्रमेण विशाखाद्यपादत्रयेण तितुते इत्यनेन विद्धचते तृतीयेन चतुर्थो द्वितीयेन तृतीयः प्रथमेन द्वितीय इति । तथा उत्तराफल्गुन्या अंत्यपादत्रयेण टोपापी इत्यनेन क्रमेण तितुते इति विशाखाद्यपादत्रयं तत्रैव चक्रे विध्यत इति तच्चक्रविदां प्रत्यक्षं २७ चंद्रादित्याविति अपर्वणि पर्वदर्शाख्यं पंचदशे ह्निमवति एकतिथिवृद्धौ षोडशे वा एकतिथिक्षये चतुर्दशे वाह्निभवति । तिथिद्वयक्षयस्तु लोके ऽत्यंतमप्रसिद्ध इत्यपर्वणीत्युक्तं ग्रहं याता राहुणा ग्रहणं प्राप्तौ एतदेव प्रजासंक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे दृष्टमित्याह प्रजेति २८ अशोभिता अमंगलाः २९ चित्रास्वात्यंतरस्थः परुषो ग्रहो रोहिणीं पीडयतीत्युक्तं तत्र चित्रांशो स्थितः वा रोहिणीमिष्टादशत्वेन सामुदायिकनक्षत्रं पीडयति स्वात्यंशे स्थित्वा कृत्तिकां षोडशकत्वेन सां

सर्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी ॥ पंचशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः १९ प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ॥ ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरंत्युत २० निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् ॥ व्यक्तं पश्यंति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् २१ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महाक्षयः २२ पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ॥ कुरूणां वैशसे राजन् पांडवैः सह भारत २३ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरंति मृगद्विजाः ॥ अत्याहितं दर्शयंतो वेदयंति महद्भयम् २४ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ॥ रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्निव २५ शस्त्राणि चैव राजेंद्र प्रज्वलंतीव संप्रति ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा २६ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ २७ चंद्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्ना हि त्रयोदशीम् ॥ अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः २८ अशोभिता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समंततः ॥ उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षंति शोणितम् २९ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ॥ अभीक्ष्णवाता वायंते धूमकेतुमवस्थिताः ३० विषमं जनयंत्येत आक्रंदजननं महत् ॥ त्रिषु सर्वेषु नक्षत्रनक्षत्रेषु विशांपते ॥ गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन्भयमुत्तमम् ३१

घातिकनक्षत्रं पीडयति सर्वतोभद्रचक्रे तथा दर्शनात् तदेतदाह कृत्तिकामित्यर्धेन तीक्ष्णैः क्रूरैः कर्मभिरुपलक्षितो राहुरित्यर्थः धूमकेतुमुत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः ३० एते वायवः विषमं वैरं युद्धमिति यावत् त्रिष्विति त्रिषु पिच्छत्रेषु नरपतिविजयप्रोक्तेषु यथा ऽश्विन्यादिभिर्नवभिर्नक्षत्रैः रौद्रीच्यस्याश्वपतेश्छत्रे चामरं कलशो वीणा च्छत्रं दंडः पतद्ग्रह आसनं शीलकं रज्जुरित्यवयवाः कल्प्यंते । एवं मघादिनवकेन प्राच्यस्य गजपतेः । तथा मूलादिनवकेन दक्षिणस्य नरपतेः । एवं विधेषु त्रिषु पिच्छत्रेषु तत्रापि सर्वेषु नक्षत्रेषु नास्ति क्षत्रमेभिरिति योगेन क्षत्रविरोधिषु नक्षत्रेषु नक्षत्राणि च तानि नक्षत्राणि भानि तेषु क्रूराक्रांतत्वादिना क्षत्रियाभावकरेषु नक्षत्रेषु गृध्रः पापग्रहः शीर्षकलशस्थानं संपतते तेन च्छत्रत्रयस्य तदंतर्गतानामन्येषां च मांडलिकानां राज्ञां नाशः सूच्यते तत्रैवं सति मघासु कुजोऽस्ति तथा यदा भगनक्षत्रं पूर्वाफल्गुनी तदा तत्रत्यः शनैश्चरो ऽवश्यं युद्धादिना गजपतेर्महद्भयं करिष्यति यथोक्तं तत्रैव । ' कलशस्थे भवेद्युद्धं रणे रोगे महद्भयं ॥ घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः ' इति कलशस्थे शनैश्चरे इति शेषः । तथा विशाखाज्येष्ठे अप्यत्रैव च्छत्रे क्रूरविद्धे क्रूराक्रांते च वर्तेते इत्यवश्यं गजपतेश्छत्रभंगः । एवं प्रथमच्छत्रे ऽपि कृत्तिकारोहिण्योः पुष्यस्य च पीडास्ति । तथांतिमच्छत्रे श्रवणप्रोष्ठपदयोर्बृहस्पतिशुक्रौ वर्तेते इति तथा ऽपि तावनिष्टफलावेव । एवं पूर्वस्य निरन्वयो नाशः ।

२

इतरयोश्छत्रयोराजनाशेऽपितत्पुत्राणांच्छत्रप्राप्तिरस्तीतिविशेषः । तथाचमध्यमछत्रे मघासुभौमः स्वात्यांसूर्यचंद्रराहवः पूर्वस्यामुत्तरस्यांवाफल्गुन्यांशनैश्वरः विशाखायांवेधेनबृहस्पतिश्चास्ति तेषांफलंतत्रैवोक्तं । 'क्रूरग्रहचतुष्कंचबुधचंद्रेणसंयुतं ॥ पूर्वच्छत्रविनाशायकथितंपूर्वसूरिभिः'इति । तत्रसिंधुसागरसंगमाद्गोदावरीसागरसंगमपर्यंतमेकारेखा तद्दक्षिणेनरपतिः । ततएवकर्ण प्रावरणपर्यंतंद्वितीया तदुत्तरेगजपतिः । तयोरेखयोर्मध्येऽश्वपतिः । हस्तिनापुरंतुईशानदेशस्थत्वाद्गंगाद्वारात्पूर्वभागेऽस्ती।तिगजपतिच्छत्रांतर्गतमेव । हरिद्वारंतुदेहलीदीपन्यायेनाश्वप तिगजपत्योरंतर्गतमितितेनहस्तिनापुरस्थानांप्राच्यत्वादत्यंतंक्षयस्तथैवपांचालादीनामपीति । एतच्चनरपतिविजयदर्शिनांस्पष्टं ईशानदेशाःकूर्मचक्रेप्रोक्ताः । 'रेवतीअश्विनीयाम्येपादेईशानगो चरे ॥ गंगाद्वारंकुरुक्षेत्रंश्रीकंठंहस्तिनापुरं ॥ अश्वत्रैकैकपादाश्वकर्णप्रावरणास्तथा ॥ विनश्यंतिचतेसर्वेदेशास्त्वीशानगोचरे'इतिदिक् ३१ चंद्रादित्यावुभौग्रस्तावित्येतेनश्लोकेनोक्तमर्थंवि शदयतिद्वाभ्यां चतुर्दशीमिति त्रयोदशीं त्रयोदशानामन्हांपूरणींअमावास्यां भूतपूर्वांनाभिजानेनजानामि अतिभूयसाकालेनायंदुर्योगआगतइतिभावः एकमासींएकस्मिन्नेवमासेभवां पूर्वत्रयोद

चतुर्दशींपंचदशींभूतपूर्वांचषोडशीम् ॥ इमांतुनाभिजानेऽहममावास्यांत्रयोदशीम् ॥ चंद्रसूर्यावुभौग्रस्तावेकमासींत्रयोदशीम् ३२ अपर्वणिग्रहेणैतौप्रजाः संक्षपयिष्यतः ॥ मांसवर्षंपुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ॥ शोणितैर्वक्त्रसंपूर्णाअतृप्तास्तत्रराक्षसाः ३३ प्रतिस्रोतोमहानद्यःसरितःशोणितोदकाः ॥ फेनाय मानाःकूपाश्चकूर्दंतिवृषभाइव ३४ पतंत्युल्काःसनिर्घाताःशक्राशनिसमप्रभाः ॥ अद्यचैवनिशांव्युष्टामनयंसमवाप्स्यथ ३५ विनिःसृत्यमहोल्काभिस्तिमि रंसर्वतोदिशम् ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्रचोक्तंमहर्षिभिः ३६ भूमिपालसहस्राणांभूमिःपास्यतिशोणितम् ॥ कैलासमंदराभ्यांतुतथाहिमवतोविभो ३७ सहस्रशोमहाशब्दःशिखराणिपतंतिच ॥ महाभूताभूमिकंपेचत्वारःसागराःपृथक् ॥ वेलामुद्वर्तयंतीवक्षोभयंतोवसुंधराम् ३८ वृक्षानुन्मथ्यवांत्युग्रावाताःशर्कर कर्षिणः ॥ आभग्नाःसुमहावातैरशनीभिःसमाहताः ३९ वृक्षाःपतंतिचैत्याश्चग्रामेषुनगरेषुच ॥ नीललोहितपीतश्चभवत्यग्निर्हुतोद्विजैः ४० वामार्चिर्दुष्टगंध श्चमुंचन्वैदारुणंस्वनम् ॥ स्पर्शागंधारसाश्चैवविपरीतामहीपते ४१ धूमंध्वजाःप्रमुंचंतिकंपमानामुहुर्मुहुः ॥ मुंचंत्यंगारवर्षंचभेर्यश्चपटहास्तथा ४२ शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात्समंततः ॥ वायसाश्चरुवंत्युग्रंवामंमंडलमाश्रिताः ४३ पक्कापक्केतिसुभृशंवावाश्यंतेवयांसिच ॥ निलीयंतेध्वजाग्रेषुक्षयायपृथिवीक्षिताम् ४४

श्यांरात्रौपक्षसमाप्त्यासूर्यग्रहणमेवोक्तं इदानींतुएकस्मिन्मासेचंद्रःपूर्णमास्यांराहुणाग्रहेणग्रस्तः सूर्योऽमावास्यायां यदासूर्योग्रस्तस्तदाचंद्रोऽपिग्रस्तएव दर्शेतयोःसंहतत्वात् ३२ अपर्वणीति लोकाप्रसिद्धपर्वणीतिपूर्ववत्ज्ञेयं ३३ प्रतिस्रोतसोमहानद्यःविपरीतप्रवाहाः विभक्तिलोपआर्षः विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसमासोवा क्रियाविशेषणंवा कूपाजलाशयाः कूर्दंतिक्रीडंतिवातैःक्षुभ्यंत इत्यर्थः ३४ अनयंअनीतिफलं ३५ महोल्काभिःदीपाभावात्शणकाष्ठज्वालयारात्रौविनिःसृत्यगृहाद्बहिर्निर्गत्य ३६ । ३७ महाशब्दःक्रियतइतिशेषः महाभूतावृद्धीभूताः अभूततद्भावे महच्छब्दाद्वृत्तौपरेडाच् मर्यादामुल्लंघितवंतइवेत्यर्थः ३८ अशनीभिःअशनिर्द्वयोरितिकोशात्स्त्रीत्वं ३९ । ४० । ४१ । ४२ शिखराणांद्रुमाग्राणां । 'शिखरोऽस्त्रीद्रुमाग्रेच'इतिमेदिनी ४३ पक्कापक्केति विनाशाभिमुखानांपरस्परंयुद्धमिति 'पक्कंपरिणतेऽपिस्याद्विनाशाभिमुखेत्रिषु'इतिमेदिनी पक्कापक्केतिपक्षिरुतानुकरणं वाश्यंतेअतिशयेनशब्दंकुर्वंति ४४

प्रकिरंतःशकृन्मूत्रमितिशेषः व्यालाःदुष्टहस्तिनःसलिलाश्रयाः अत्यंतंप्रस्वेदयुक्ताः ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ मुनिःएवंतथेत्युक्त्वेतिसंबंधः धृतराष्ट्रेणहेतुनातदर्थमित्यर्थः ध्यानंचिंतां ५० संक्षयतेक्षिणोति ५१ । ५२ धर्म्यंधर्मादनपेतंपंथानंदेशयशिक्षय ५३ अयंदुर्योधनः ५४ सःधर्मः एनंधर्महंतारं शक्येऽनापादिसत्यांकिमर्थमापदीवउन्मार्गगामीभवसीत्यर्थः ५५ । ५६ परेणअ

ध्यायंतःप्रकिरंतश्चव्यालावेपथुसंयुताः ॥ दीनास्तुरंगमाःसर्वेवारणाःसलिलाश्रयाः ४५ एतच्छ्रुत्वाभवानत्रप्राप्तकालंव्यवस्यताम् ॥ यथालोकःसमुच्छेदं नायंगच्छेतभारत ४६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पितुर्वचोनिशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ दिष्टमेतत्पुरामन्येभविष्यतिनरक्षयः ४७ राजानःक्षत्रधर्मेण यदिवध्यंतिसंयुगे ॥ वीरलोकंसमासाद्यसुखंप्राप्स्यंतिकेवलम् ४८ इहकीर्तिपरेलोकेदीर्घकालंमहत्सुखम् ॥ प्राप्स्यंतिपुरुषव्याघ्राःप्राणांस्त्यक्त्वामहाहवे ४९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंमुनिस्तथेत्युक्त्वाकवींद्रोराजसत्तम ॥ धृतराष्ट्रेणपुत्रेणध्यानमन्वगमत्परम् ५० समुहूर्तंतथाध्यात्वापुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंपार्थिवेंद्रकालःसंक्षयतेजगत् ५१ सृजतेचपुनर्लोकान्नेहविद्यतिशाश्वतम् ॥ ज्ञातीनांवैकुरूणांचसंबंधिसुहृदांतथा ५२ धर्म्यंदेशयपंथानंसमर्थोह्यसिवारणे ॥ क्षुद्रंज्ञातिवधंप्राहुर्माकुरुष्वममाप्रियम् ५३ कालोऽयंपुत्ररूपेणतवजातोविशांपते ॥ नवधःपूज्यतेवेदेहितंनैवकथंचन ५४ हन्यात्सएनंयोहन्यात्कुलधर्मंस्विकांतनुम् ॥ कालेनोत्पथगंताऽसिशक्येसतियथाऽऽपदि ५५ कुलस्यास्यविनाशायतथैवचमहीक्षिताम् ॥ अनर्थोराज्यरूपेणतवजातोविशांपते ५६ लुप्तधर्मापरेणासिधर्मं दर्शयवैसुतान् ॥ किंतेराज्येनदुर्धर्षयेनप्राप्तोऽसिकिल्बिषम् ५७ यशोधर्मंचकीर्तिंचपालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ॥ लभंतांपांडवाराज्यंशमंगच्छंतुकौरवाः ५८ एवं ब्रुवतिविप्रेंद्रेधृतराष्ट्रोंऽबिकासुतः ॥ आक्षिप्यवाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यंचैवाब्रवीत्पुनः ५९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ यथाभवान्वेत्तितथैववेत्ताभावाभावौविदितौमेयथार्थौ ॥ स्वार्थेहिसंमुह्यतिताततलोकोमांचापिलोकात्मकमेवविद्धि ६० प्रसादयेत्वामतुलप्रभावंत्वंनोगतिर्दर्शयिताचधीरः ॥ नचापितेमद्वशगामहर्षेनचाधर्मंकर्तुमर्हा हिमेमतिः ६१ त्वंहिधर्मप्रवृत्तिश्चयशःकीर्तिश्चभारती ॥ कुरूणांपांडवानांचमान्यश्चापिपितामहः ६२ ॥ व्यासउवाच ॥ वैचित्रवीर्यनृपतेयत्तेमनसिवर्तते ॥ अभिधत्स्वयथाकामंछेत्ताऽस्मितवसंशयम् ६३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ यानिलिंगानिसंग्रामेभवंतिविजयिष्यताम् ॥ तानिसर्वाणिभगवञ्छ्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ६४ ॥ व्यासउवाच ॥ प्रसन्नभाःपावकऊर्ध्वरश्मिःप्रदक्षिणावर्तशिखोविधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनांप्रवांतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ६५ गंभीरघोषाश्चमहास्वनाश्चशंखामृदंगाश्चनदंतियत्र ॥ विशुद्धरश्मिस्तपनःशशीचजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ६६ इष्टावाचःप्रसृतावायसानांसंप्रस्थितानांचगमिष्यतांच ॥ ये पृष्ठतस्तेत्वरयंतिराजन्येचाग्रतस्तेप्रतिषेधयंति ६७ कल्याणवाचःशकुनाराजहंसाःशुकाःक्रौंचाःशतपत्राश्चयत्र ॥ प्रदक्षिणाश्चैवभवंतिसंख्येध्रुवंजयस्तत्रवदंतिविप्राः ६८

तिशयेन ५७ । ५८ आक्षिप्यवाक्यंब्रुवतीतिसंबंधः ५९ वेत्ताज्ञाताऽस्मीतिशेषः भावाभावौस्थितिविनाशौपरेषांस्वेषांच ६० गतिःपरायणं दर्शयिताउपदेष्टा ६१ त्वंहिधर्मादीहेतुरित्यर्थः ६२ । ६३ । ६४ रूपंगमकंचिह्नं ६५ । ६६ इष्टाइति येपृष्ठतोभाषमाणावायसास्तेगंतारंत्वरयंति सिद्धिसूचकाइत्यर्थः येपुरतोभाषमाणास्तेगमनंनिषेधंतीत्यर्थः ६७।६८

६९ । ७० प्रविष्टस्यपरसैन्यमितिशेषः इष्टामारितोमारितइति दक्षिणाःदाक्ष्ययुक्ताहतोऽसिहतोऽसीत्याद्याः पश्चादर्यपाश्चात्यंप्रयोजनंजयाख्यंसंधारयंतिनिश्चिन्वंति याश्चाग्रेप्रतिषेधिका मायुद्धच स्वमरिष्यासीत्येवंजातीयकास्ता अपिमरणस्यैवसूचिकास्ताश्चदुर्योधनंप्रत्येवप्रवर्ततइतिभावः ७१ । ७२ अनुगाः अनुकूलाः ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० उपायविजयंला भपूर्वकंजयंसाम्नाप्रार्थनयादानेनवा शत्रुणावाचाप्रार्थितस्यधनेनत्रासंतर्पितस्यमुख्योजयः शत्रुंभेदयतोमध्यमः निघ्नतोऽधमइत्यर्थः ८१ सन्निपातोयोधानांसंघर्षः व्यवधूताःदारादिष्वनासक्ताः ८२

अलंकारैःकवचैःकेतुभिश्चसुखप्रणादैर्हेषितैर्वाहयानाम् ॥ भ्राजिष्मतीदुष्प्रतिवीक्षणीयायेषांचमूस्तेविजयंतिशत्रून् ६९ हृष्टावाचस्तथासत्वंयोधानांयत्रभारत ॥ नम्लायंतिस्रजश्चैवतेतरंतिरणोदधिम् ७० इष्टावाचःप्रविष्टस्यदक्षिणाःप्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संधारयंत्यर्थमग्रेचप्रतिषेधिकाः ७१ शब्दरूपरसस्पर्शगंधाश्चाविकृताःशुभाः ॥ सदाहर्षश्चयोधानांजयतामिहलक्षणम् ७२ अनुगावायवोवांतितथाऽभ्राणिवयांसिच ॥ अनुप्लवंतिमेघाश्चतथैवेंद्रधनूंषिच ७३ एतानिजयमानानांलक्षणानिविशांपते ॥ भवंतिविपरीतानिमुमूर्षूणांजनाधिप ७४ अल्पायांवामहत्यांवासेनायामितिनिश्चयः ॥ हर्षोयोधगणस्यैकोजयलक्षणमुच्यते ७५ एकोदीर्णोदारयतिसेनांसुमहतीमपि ॥ तांदीर्णामनुदीर्यंतेयोधाःशूरतराअपि ७६ दुर्निवर्त्यातदाचैवप्रभग्नामहतीचमूः ॥ अपामिवमहावेगास्त्रस्तामृगगणाइव ७७ नैवशक्यासमाधातुंसन्निपातेमहाचमूः ॥ दीर्णामित्येवदीर्यंतेसुविद्वांसोऽपिभारत ७८ भीतान्भग्नांश्चसंप्रेक्ष्यभयंभूयोऽभिवर्द्धते ॥ प्रभग्नासहसाराजन्दिशोविद्रवतेचमूः ७९ नैवस्थापयितुंशक्याशूरैरपिमहाचमूः ॥ सत्कृत्यमहतींसेनांचतुरंगांमहीपतिः ॥ उपायपूर्वंमेधावीयतेतसततोत्थितः ८० उपायविजयंश्रेष्ठमाहुर्भेदेनमध्यमम् ॥ जघन्यएषविजयोयोयुद्धेनविशांपते ८१ महान्दोषःसन्निपातस्तस्याद्यःक्षयउच्यते ॥ परस्परज्ञाःसंहृष्टाव्यवधूताःसुनिश्चिताः ८२ अपिपंचाशतंशूराम्रद्नंतिमहतींचमूम् ॥ अपिवापंचषट्सप्तविजयंत्यनिवर्तिनः ८३ नवैनतेयोगरुडःप्रशंसतिमहाजनम् ॥ दृष्ट्वासुपर्णोऽपचितिंमहत्याअपिभारत ८४ नबाहुल्येनसेनायाजयोभवतिनित्यशः ॥ अध्रुवोहिजयोनामदैवंचात्रपरायणम् ॥ जयवंतोहिसंग्रामेकृतकृत्याभवंतिहि ८५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणप०निमित्ताख्यानेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाययौव्यासोधृतराष्ट्रायधीमते ॥ धृतराष्ट्रोऽपितच्छ्रुत्वाध्यानमेवान्वपद्यत १ समुहूर्तमिवध्यात्वाविनिःश्वस्यमुहुर्मुहुः ॥ संजयंसंशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ २ संजयेमेमहीपालाःशूरायुद्धाभिनंदिनः ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंतिशस्त्रैरुच्चावचैरिह ३ पार्थिवाःपृथिवीहेतोःसमभित्यज्यजीवितम् ॥ नवाशाम्यंतिनिघ्नंतोवर्धयंतियमक्षयम् ४ भौममैश्वर्यमिच्छंतोनमृष्यंतेपरस्परम् ॥ मन्येबहुगुणाभूमिस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ५ बहूनिचसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ कोटयश्चलोकवीराणांसमेताकुरुजांगले ६

८३ शूराणांसहायसंपत्तिर्नापेक्षितेत्यत्रदृष्टांतमाह नवैनतेयइति महत्याअपिसेनायाअपचितिं प्रतिकारंनाशंवाएकेनैवात्मनाकर्तुंशक्यंदृष्ट्वाआलोच्य सुपर्णःशोभनपतत्रोगरुडोनामतोवैनतेयोविनतायाःपुत्रो महाजनंबहुजनसमूहंनप्रशंसतिनकामयतेइत्यर्थः । 'भवेदपचितिःपूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु'इतिमेदिनी शूराणांनसहायापेक्षास्तीत्यक्षौहिणीबाहुल्यान्मत्पुत्राणांजयोऽवश्यंभावीतित्वयानमंतव्यमितिभावः ८४ । ८५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ एवमुक्त्वेति १ । २ । ३ नवाशाम्यंतिनैवशाम्यंति यमक्षयंयमलोकं ४ । ५ । ६

७ दिव्येति यथादीपेनांधकारेनाशितेचक्षुषाघटोदृश्यते एवंधीवृत्त्यासर्वविषयावरकाज्ञानतमसिनाशितेसतिचिदात्मरूपेणचक्षुषासर्वंप्रकाशतइत्यर्थः ८ शास्त्रचक्षुरिति यदाऽहंब्रह्मास्मीतिवा
क्योत्थयाधियाऽऽत्मानंयोगीपश्यति तदाऽधोऽप्यनंधोभवतितथाचश्रुतिः। 'तंवाएतंसेतुंतीर्त्वाऽधःसन्ननंधोभवति'इति सेतुंमर्यादाविधारकंपरमेश्वरंतीर्त्वाप्राप्येतिश्रुतिपदयोरर्थः अनेनैवाभिप्राये
णवेक्षस्वेत्याह नमस्तइति विनयः स्वस्योपदेष्टृत्ववारणायव्यासेनैवत्वमुपदिष्टोऽसीतिभावः ९ त्रसानांजंगमानांयोनिरुत्पत्तिस्थानं अंडजाःपक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाःयूकालिक्षाद्याः ज
रायुजाः मनुष्यपश्वाद्याः १० येषुचतुर्दशसुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः तेमानवास्त्रैवर्णिकाः पशवश्चगोऽजाद्याजरायुजानांमध्येप्रवराइतियोजना ११। १२ ग्राम्याणांवक्ष्यमाणानांपशूनांमध्ये तथाऽरण्य
वासिनामित्यपि । 'पुरुषंवैदेवाःपशुमालभंततस्मात्त्रयःपशूनांहस्तादानाःपुरुषोहस्तीमर्कट'इति त्रिध्यर्थवादादिषुपुरुषेऽपिपशुत्वमस्त्येवेतिग्राम्यपशुषुपुरुषस्यगणनम् १३ उद्भिज्जाः भूमिमु
द्भिद्यजाताः वृक्षाअश्वत्थादयः गुल्माःकुशकाशादिस्तंबाः लतावृक्षाद्यारूढागुडूच्यादयः वल्ल्योभूमिप्रसाराबर्षमात्रस्थायिन्यःकूष्मांड्याद्याः त्वक्सारावेण्वादयः तएवतृणजातयोनतुवृक्षाः १४

देशानांचपरीमाणंनगराणांचसंजय ॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनयतएतेसमागताः ७ दिव्यबुद्धिप्रदीपेनयुक्तस्त्वंज्ञानचक्षुषा ॥ प्रभावात्तस्यविप्रर्षेर्व्यासस्यामि
ततेजसः ८ ॥ संजयउवाच ॥ यथाप्रज्ञंमहाप्राज्ञभौमान्वक्ष्यामितेगुणान् ॥ शास्त्रचक्षुरवेक्षस्वनमस्तेभरतर्षभ ९ द्विविधानीहभूतानिचराणिस्थावराणि
च ॥ त्रसानांत्रिविधायोनिरंडस्वेदजरायुजाः १० त्रसानांखलुसर्वेषांश्रेष्ठाराजञ्जरायुजाः ॥ जरायुजानांप्रवरामानवाःपशवश्चये ११ नानारूपधराराजं
स्तेषांभेदाश्चतुर्दश ॥ वेदोक्ताःपृथिवीपालयेषुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः १२ ग्राम्याणांपुरुषाःश्रेष्ठाःसिंहाश्चारण्यवासिनाम् ॥ सर्वेषामेवभूतानामन्योन्येनोपजीव
नम् १३ उद्भिज्जाःस्थावराःप्रोक्तास्तेषांपंचैवजातयः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः १४ तेषांविंशतिरेकोनामहाभूतेषुपंचसु ॥ चतुर्विंशति
रुद्दिष्टागायत्रीलोकसंमता १५ यएतांवेदगायत्रींपुण्यांसर्वगुणान्विताम् ॥ तत्त्वेनभरतश्रेष्ठसलोकेनप्रणश्यति १६ अरण्यवासिनःसप्तसप्तैषांग्रामवासिनः ॥
सिंहाव्याघ्रावराहाश्चमहिषावारणास्तथा १७ ऋक्षाश्चवानराश्चैवसप्तारण्याःस्मृतानृप ॥ गौरजाविमनुष्याश्चअश्वाश्वतरगर्दभाः १८ एतेग्राम्याःसमाख्याताः
पशवःसप्तसाधुभिः ॥ एतेवैपशवोराजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश १९ भूमौचजायतेसर्वंभूमौसर्वंविनश्यति ॥ भूमिःप्रतिष्ठाभूतानांभूमिरेवसनातनम् २० यस्य
भूमिस्तस्यसर्वंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ तत्रातिगृद्धाराजानोविनिघ्नंतीतरेतरम् २१ ॥ इतिश्री०भीष्मप०जंबूखंडविनिर्माणप०भौमगुणकथनेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तेषामिति सप्तग्राम्याःपशवः सप्तारण्याः पंचोद्भिज्जाइत्येकोनविंशतिसंख्यानांविकाराणांप्रकृतिभूतेषुपंचसुमहाभूतेषुप्रक्षेपेसति चतुर्विंशत्यक्षरसंख्यासाम्यात्प्रकृतिविकृत्यात्मिकागायत्रीयंभव
ति अत्रस्वेदजानामुद्भिज्जेष्वंतर्भावः तेहिभूमिमुद्भिद्यजायंते स्वेदजास्तुजलमुद्भिद्यजायंतइतिसाम्यात् । तृतीयेनावरोधःसंशोकजस्येतिन्यायाच्च अंडजानामपिमैथुनजत्वसाम्याज्जरायुजेष्वेवां
तर्भावः जरायुर्गर्भवेष्टनंतद्रूपस्यअंडस्यैवतत्रसत्त्वादित्याशयेनचतुर्विंशतिः तदिदंकार्यकारणसमुदायात्मकंगायत्र्याख्यंब्रह्म । 'गायत्रीवाइदंसर्वंभूतम्'इत्युपक्रम्य 'सैषाचतुष्पदाषड्विधागायत्रीति
तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्यमहिमाततोज्यायांश्चपूरुषः ॥ पादोऽस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि'इतिच्छांदोग्येउपसंहारदर्शनात् १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० यस्यभूमिरिति रा
जाहिसार्वभौमोराजसूयेनेष्ट्वास्वाराज्यंप्राप्नोति अश्वमेधेनेष्ट्वाक्रममुक्तिस्थानंप्राप्नोतीति यस्यकृत्स्नाभूमिस्तस्यइदंसर्वंयज्ञद्वारावशंभवति तथाचवाजसनेयकेश्रूयते । 'पुरुषोहवैनारायणोऽकामय
तात्मप्रतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वंस्यामिति सएतंपुरुषमेधं पंचरात्रंयज्ञक्रतुमपश्यत्'इत्यादिना २१ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥

एवंवक्ष्यमाणभगवद्गीतोपनिषदर्थज्ञानाधिकारार्थंकर्मणामनुष्ठेयत्वंप्रकारांतरेणोपपाद्याधिकृतानामुत्पन्नात्मविविदिषाणामपिसूक्ष्मतमात्मतत्त्वग्रहणयोग्यतासिद्ध्यर्थंस्थूलेभगवतोरूपेकृत्स्नब्रह्मांडात्मकेचित्तसंयमःकर्तव्यइत्याशयेनभुवनकोशंवर्णयति नदीनांपर्वतानांचेत्यादिना तत्सर्वंश्रुतवानसीत्यंतेनाध्यायाष्टकेन १ । २ तत्रतावत्पंचेमानिमहाराजेत्यादिना तदेषांरूपमैश्वरमित्यंतेन सर्वंवियदादिकंभगवदुपादानकत्वात्कुंडलकनकन्यायेनभगवतएवरूपमितिप्रतिपादयति महाभूतानिपृथिव्यादीनितान्येवजगतीकृत्स्नब्रह्मांडरूपाणिपिंडरूपाणिचतत्स्थानिचसर्वाणिचेतन्यपदवाच्यानिसमानितुल्यान्येव बहुत्वमुपाधिभेदाभिप्रायेण नहिकुंभद्रोण्याद्युपाधिष्वाकाशस्येवमशकमतंगजादिशरीरेषुचैतन्यस्यस्वतोविषमत्वंदृश्यते तस्मात्सर्वाणिजगतीस्थानिसमान्येववक्ष्यतिचभगवान् । 'पंडिताःसमदर्शिनः'इति ३ भूमिरिति वायोरग्निरितिश्रुतेरग्निहेतुर्वायुरग्नेःपरोद्रष्टव्यः गुणोत्तराणिपूर्वपूर्वापेक्षयाउत्तरमुत्तरमेकैकगुणाधिकं इदंच । 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यःपृथिवी'इतिश्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तम् ४ शब्दादयोगुणाःप्रसिद्धाः ५ । ६ एतेपंचेति महाभूतेषुपंचमहाभूतात्मकेषुसर्वेषुलोकेषुभोग्यवस्तुषुशरीरादिघटांतेषुएतेपंचगुणाःसंति एतेके । येषुगुणेषुभोक्तारोभूताःनित्यनिर्वृत्ताश्चेतनाःपुरुषाःप्रतिष्ठिताः देहेंद्रियादीन्भोग्यानधिष्ठाय चेतनाःशब्दादीनिभोग्यांतराणिभुंजते देहादीनामपिभोगोपकरणत्वाद्भोग्यत्वमेव न

धृतराष्ट्रउवाच ॥ नदीनांपर्वतानांचनामधेयानिसंजय ॥ तथाजनपदानांचयेचान्येभूमिमाश्रिताः १ प्रमाणंचप्रमाणज्ञपृथिव्याममसर्वतः ॥ निखिलेनसमाचक्ष्वकाननानिचसंजय २ ॥ संजयउवाच ॥ पंचेमानिमहाराजमहाभूतानिसंग्रहात् ॥ जगतीस्थानिसर्वाणिसमान्याहुर्मनीषिणः ३ भूमिरापस्तथावायुरग्निराकाशमेवच ॥ गुणोत्तराणिसर्वाणितेषांभूमिःप्रधानतः ४ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः ॥ भूमेरेतेगुणाःप्रोक्ताऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ५ चत्वारोऽप्सुगुणाराजन्गंधस्तत्रनविद्यते ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचतेजसोऽथगुणास्त्रयः ॥ शब्दःस्पर्शश्चवायोस्तुआकाशेशब्दएवतु ६ एतेपंचगुणाराजन्महाभूतेषुपंचसु ॥ वर्ततेसर्वलोकेषुयेषुभूताःप्रतिष्ठिताः ७ अन्योन्यंनाभिवर्ततेसाम्यंभवतिवैयदा ८ यदातुविषमीभावमाविशंतिपरस्परम् ॥ तदादेहैर्देहवंतोव्यतिरोहंतिनान्यथा ९ आनुपूर्व्याविनश्यंतिजायंतेचानुपूर्वशः ॥ सर्वाण्यपरिमेयाणितदेषांरूपमैश्वरम् १०

भोक्तृत्वमित्यर्थः ७ अन्योन्यमिति समस्यभावःसाम्यंब्रह्मभावः । 'समआत्मेतिविद्यात् निर्दोषंहिसमंब्रह्म'इतिश्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मणिसमशब्ददर्शनात् मोक्तृभोग्ययोर्यदासुषुप्तिप्रलयसमाधिमोक्षेषुब्रह्मभावोभवतितदातेउभेअन्योन्यंनाभिवर्तेते व्यवहारतोविद्यमानमपिभोग्यंभोक्तारंनोपसर्पति नापिभोक्ताऽलुप्तदृगपिभोगायतनस्यदेहेंद्रियादेरभावाद्भोग्यजातमुपसर्पतीत्यर्थः ८ यदात्विति भोगप्रदकर्मोद्भवकालेविषमीभावंसाम्यात्प्रच्युतिंआविशंतिप्राप्नुवंति तदातएवभोक्तारोभोग्यपदार्थाश्चदेहैःस्वस्वरूपैःदेहवंतःलब्धस्वरूपाभूत्वातैरेवस्वैरूपैःपरस्परंव्यतिरोहंति मोक्तारोभोग्येषुनिपतंति भोग्यार्थाश्चभोक्तरिसूक्ष्मरूपेणस्ववासानांजनयंतीत्यर्थः ९ आनुपूर्व्याभूम्यादिक्रमेणाविनश्यंति जायंतेचआनुपूर्वशआकाशादिक्रमेण । विपर्ययेणक्रमोऽतउपपद्यतेचेतिन्यायेनसृष्टिक्रमविपरीतत्वात्संहारक्रमस्य अतएवउत्पत्तिविनाशशीलत्वादेवसर्वाण्येतानिभोक्तृभोग्यान्यपरिमेयाणिअनंतानिमरीचिकोदकह्रदतुल्यत्वात् । नाहिमरीचिकोदकमियत्प्रमाणमितिपरिमातुंशक्यं । यतएतान्यपरिमेयाणि ततस्माद्धेतोःएषांरूपंऐश्वरमेव नतुभौतिकं नह्यध्यस्तस्याधिष्ठातादन्यद्रूपमस्ति । अतए'वसर्वंखल्विदंब्रह्म आत्मैवेदंसर्वं ब्रह्मवेदंसर्वम्'इतिसर्वस्यब्रह्मभावश्रवणमुपपद्यतेइत्यर्थः १०

अपरिमेयत्वमेवाह तत्रतत्रेति सिद्धाअपियत्रब्रह्मांडंभित्त्वागच्छंतितत्रापित्रासनामयाधातवोव्यक्तयःपांचभौतिकादृश्यंतेऽतोऽपरिमेयाएवते । एवंसत्यपिमनुष्यागणकादयस्तर्केणसूर्यगत्यादे
शभेदेनदिनमानभेदपादच्छायाभेदादिनाचतेषांप्रमाणानि । एतच्चोपलक्षणंआकारभेदस्यापि तथाहि।केचित्कंदुकाकारं केचिच्चतुरस्रं केचित्त्रिकोणं केचिच्चक्राकारंचभूमिसंस्थानंकल्पयंति तथाप्र
माणभेदोऽपि जंबूद्वीपपरिणाहगणकाःतद्व्यासःकुभुजंगसायकभुवःसिद्धांशकेनाधिकाइतिवदंति । पंचदशशतान्येकाशीतियोजनानि योजनचतुर्विंशांशसहितानि । तथालक्षयोजनंतत्परिणाहइति
पुराणांतरेअत्रापिअष्टादशसहस्राणिषट्शतानिचेतिवक्ष्यति ११ कस्तर्ह्यत्रसिद्धांतइत्याशंक्यानिर्वचनीयएवायमर्थोनतर्केणसाधयितुंयोग्यइत्याह अचिंत्याइति येभावाःजगज्जन्मोपादाननिमित्त
परिमाणधर्माधर्मादयःपदार्थाश्चिंतयितुमयोग्यास्तान्नतर्केणसाधयेत् नहितेतर्केणसाधयितुंशक्यंते तर्कांतरेणतस्यबाधसंभवात्तर्काप्रतिष्ठानादितिन्यायाच्च अतएवास्यश्लोकस्योत्तरार्द्धमन्यत्रपठं
ति।'नाप्रतिष्ठिततर्केणगंभीरार्थस्यनिश्चयः'इति तथाहि । कंदुकाकारेभुवनकोशेकल्प्यमानेयेकंदुकपृष्ठेकमठपृष्ठोपमेतिष्ठंति तेषांक्रियानपिदेशोजलपशुमनुष्याश्रययोग्योऽस्तीतिवक्तुंयुक्तंयेतुतन्नितंबे
तदधश्चवसंतितेषांगुरुत्ववतामर्थानामधस्तादाश्रयाभावेनावश्यंपतनंभवतीतितावान्देशोरिक्तएवास्तीतिवक्तव्यं । तथाचतदाश्रयातरकृताद्वीपांतरकल्पनालोकदृष्टिविरुद्धेतिपामराअपिप्रतियंति ।
ननुयथापृथिव्याअंतरिक्षेऽवस्थानशक्तिर्दिगंबरादन्यैःसर्वैर्वादिभिःकल्प्यते तथावयमपितस्याआकर्षणशक्तिमन्यांकल्पयामहे । ययासर्वदिक्स्थाःप्राणिनःपृथिवींपादाधस्थामेवमन्यंतेखंचोप
रिस्थमिति । तर्हिलोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षयासर्वंप्राणिप्रत्यक्षस्वप्नमायेंद्रजालादितुल्यतैवास्याःकुतोनकल्प्यते । ननुस्वप्नादिवदस्याबाधोनदृश्यतइतिचेत् प्राक्ब्रह्मात्मज्ञानात्प्रमादर्शिकिंन

तत्रतत्रहिदृश्यंतेधातवःपांचभौतिकाः ॥ तेषांमनुष्यास्तर्केणप्रमाणानिप्रचक्षते ११ अचिंत्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणसाधयेत् ॥ प्रकृतिभ्यःपरंयत्तुतदचिं
त्यस्यलक्षणम् १२ सुदर्शनंप्रवक्ष्यामिद्वीपंतुकुरुनंदन ॥ परिमंडलोमहाराजद्वीपोऽसौऽचक्रसंस्थितः १३ नदीजलप्रतिच्छन्नःपर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ पुरैश्च
विविधाकारैरम्यैर्जनपदैस्तथा १४ वृक्षैःपुष्पफलोपेतैःसंपन्नधनधान्यवान् ॥ लवणेनसमुद्रेणसमंतात्परिवारितः १५

नश्छिन्नंश्रुत्यात्तुज्ञातेद्वैतंनविद्यते । नेहनानाऽस्तिकिंचनेत्यादिकयाब्रह्मदर्शनेनरज्जुदर्शनेनसर्पस्येवप्रपंचबाधआम्नायते । तथाचनिष्कलंकात्श्रुतिप्रमाणात्ब्रह्माद्वैतमेवादर्तव्यंनतुसकलंकात्तर्का
ज्जगतोऽनिर्वचनीयत्वमितिभावः १२ तर्हिकिमस्यप्रमाणंकावाआकृतिस्तत्राभिमतेत्याशंक्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनोनामजंबूवृक्षविशेषस्तन्नामांकितोऽयंद्वीपःसुदर्शनद्वीपः कृत्स्नंब्रह्मांडमित्यर्थः
तंप्रमाणतआकृतितश्चप्रकर्षेणवक्ष्यामि तुशब्दःपक्षांतरव्यावृत्त्यर्थः परिमंडलःपरमाणुमात्रंपरिमाणतोदुर्लक्ष्यइत्यर्थः । 'एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यः'इत्यात्मवदितिभावः परिमंडलइत्यस्यसर्व
तोवृत्तरूपःकंदुकाकारइतिव्याख्यानेप्रागेवदोषउक्तः अथचक्राकारइत्युच्यतेचेन्न चिपिटाकारेतस्मिन्परिमंडलशब्दस्यायोगात् चक्रसंस्थितइत्यनेनचक्रवत्संस्थितंसंस्थानमाकारोऽस्येत्यनेनैव
सिद्धत्वाच्च । अयंहिशब्दस्तार्किकाणांपरमाणुपरिमाणेप्रसिद्धः । नचानेनपरिमाणेनोपेतंनिरंशंवस्तुसिद्ध्यति यस्यकस्याप्यल्पपरिमाणस्य दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवत्त्वेनतस्यापिनिरंशत्वा
योगात् नहिपारिमाण्यःपूर्वादिगवच्छिन्नोदेशःप्रतीच्याप्यवच्छिद्यतइतिवक्तुंशक्यं दृष्टविरोधात् तस्मात्परिमंडलशब्दोदुर्लक्ष्यसद्वस्तुमात्रवचनः तार्किकाणांपरमाणुरपितादृशएव तत्रपारिमाषि
कपरिमाणकल्पनंप्रस्थानभेदापादनार्थंशून्यकारणतानिरासार्थंचेतिदिक् एवंसुदर्शनद्वीपस्यपरिमाणमुक्त्वाआकारमाह चक्रसंस्थितइति परिदृश्यमानराष्ट्राकारइत्यर्थः। 'चक्रंराष्ट्राऽस्त्रयोरपि'इति
विश्वः १९ तदेवसंस्थानमाहद्वाभ्यां नदीति १४ । १५

नन्वेवंविधस्यकथमतिसूक्ष्मत्वमुच्यतेऽतआह यथाहीति चंद्रमंडलेचंद्राधिष्ठितेमनसीत्यर्थः यद्येतद्ब्रह्मांडंमहाप्रमाणंस्यात्कथंतर्हिंगिरिगुहैकदेशस्थोयोगीस्वीयेसूक्ष्मेहृदयावकाशेतत्कृत्स्नमा दर्शेमुखवत्पश्येत् । नह्यल्पप्रमाणेसर्षपादौमहाप्रमाणानांमेर्वादीनांसंनिवेशोयुज्यते प्रपंचस्यस्वप्नादिवदनिर्वचनीयत्वांगीकारंविनेतिभावः १६ द्विरंशइति तत्रचंद्रमंडलारूढेमनसि अंशेएक देशे वृत्त्यानंत्यादनतस्यंमनसएकदेशएकाकारासूक्ष्मावृत्तिरंशस्तत्रद्विःकार्यकारणरूपेणस्थूलसूक्ष्मरूपेणवाद्विरावृत्तः पिप्पलोगीतासुवक्ष्यमाणःसंसाराश्वत्थोस्ति सर्वमेतन्मनोमात्रमित्यर्थः द्विरंशेचशशोमहान् चकारात्तत्रेत्यनुवर्तते तस्मिन्नेवमनसिमहान्परमात्माशशइवशशः प्लुतगतिःशीघ्रगामी मनसोजवीयइति । 'तद्धावतोऽन्यानत्येति'इतिचश्रुतेः अंशेएकदेशेद्विर्वर्ततेनियम्य नियामकभावेनेत्यर्थः । तथाचकार्यकारणप्रपंचोजीवईश्वरश्चपरब्रह्मण्यधिष्ठानेमनसैवकल्पितइत्यर्थः १७ अस्यशशस्यप्रत्यगभेदंवक्ष्यन्प्रपंचादिभ्यःपृथक्कमाह आपइति आपइत्यंबूपलक्षि तंभूतपंचकमुच्यते । आपःपुरुषवचसोभवंतीत्यादिश्रुतौतथादर्शनात् । एतेनकृत्स्नंभूतभौतिकंकार्यंततःशशादन्यत् । तर्हिकारणंवस्तुतदभिन्नंस्यादित्याशंक्याह शेषःसंक्षेपउच्यतेइति सम स्तकार्यप्रलयेसतिशिष्यतइतिशेषः कारणंतदपिसंक्षेपः कार्यस्यैवसूक्ष्मंरूपमाकुंचितावयवकूर्मसमानमुच्यतेऽतोऽव्याकृतंकारणमप्यापइवानात्मैवेत्यर्थः । ततोऽव्याकृताऽव्याकृताद्वयादन्यःशशः शुद्धंब्रह्म तदेवअयंप्रत्यगात्माजीवइत्युच्यते वेदे'तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्म'इत्यादौपरमात्मनएवप्रत्यगात्मत्वमुच्यते नततोऽन्योजीवोनामकश्चिच्चिद्धातुरस्तीत्यर्थः । एनंप्रत्यगभिन्नं परमेश्वरंशशाख्यं संक्षेपतोमयाप्रोच्यमानंशृणु १८ इतिकरणे जंबूइतिजंबूद्वीपः खंडएकदेशोयस्यतस्यब्रह्मांडस्यनिर्माणेविस्तारेइत्यर्थः ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपंचमो

यथाहिपुरुषःपश्येदादर्शेमुखमात्मनः ॥ एवंसुदर्शनद्वीपोदृश्यतेचंद्रमंडले १६ द्विरंशेपिप्पलस्तत्रद्विरंशेचशशोमहान् ॥ सर्वौषधिसमावायःसर्वतःपरिवारि तः १७ आपस्ततोऽन्याविज्ञेयाःशेषःसंक्षेपउच्यते ॥ ततोऽन्यउच्यतेचायमेनंसंक्षेपतःशृणु १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणपर्वणि सुदर्शनद्वीपवर्णनेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ उक्तोद्वीपस्यसंक्षेपोविधिवद्बुद्धिमंस्त्वया ॥ तत्त्वज्ञश्चासिसर्वस्यविस्त रंब्रूहिसंजय १ यावान्भूम्यवकाशोऽयंदृश्यतेशशलक्षणे ॥ तस्यप्रमाणंप्रब्रूहिततोवक्ष्यसिपिप्पलम् २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंराज्ञासपृष्टस्तुसंजयोवाक्य मब्रवीत् ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ प्रागायतामहाराजषडेतेवर्षपर्वताः ॥ अवगाढाह्युभयतःसमुद्रौपूर्वपश्चिमौ ३

ऽध्यायः ॥५ ॥ ॥ पिप्पलशशयोःस्वरूपश्रवणेस्वस्यानधिकारंपश्यन् स्थूलमेवतावद्भगवतोरूपंश्रोतुमिच्छन् धृतराष्ट्रउवाच उक्तोद्वीपस्येति द्वीपस्यविस्तरमितिसंबंधः १ यावानिति शशल क्षणेपरमात्मनोज्ञापकेमायाशबलेहार्देब्रह्मणि मायाकल्पितोभूम्यवकाशोयावान् व्यवहारदृष्ट्यासत्यवत्प्रतीयमानोयोगिवरैर्दृश्यतेतस्यप्रमाणंप्रब्रूहि । ननुकारणमेवादौज्ञातव्यंयज्ज्ञानात्सार्वज्ञ्यं भवतीतिवेदेप्रसिद्धं किंद्वीपज्ञानेनेत्याशंक्याह ततोवक्ष्यसिपिप्पलमिति शशंचवक्ष्यसीतिशेषः प्रागेवकारणज्ञानात्तद्विभूतिकार्यमेववदेत्येतेनतत्रात्यंतमादरोभवतीतिभावः २ प्रागायताः पूर्वप श्चिमसमुद्रस्पर्शिनः अत्रेयंशास्त्रानुभवयोरविरोधेन भूकल्पनाप्रतिभाति । यथाहस्तमात्रस्यचतुरस्त्रस्य चतुर्विंशत्यंगुलानिपरिणाहः षण्णवत्यंगुलापरिधिः किंचिन्न्यूनानिचतुस्त्रिंशदंगुलानिकर्णोभ वति । एवंअष्टादशसहस्राणिषट्शतानिचजंबूपर्वसंज्ञितायाभुवःप्रमाणमुक्तं तदेवात्रपरिधित्वेनकल्पितंतच्चतुर्थांशत्वेनचत्वारिसहस्राणिषट्शतानिपंचाशच्चयोजनान्येकैकोभुजइतितदेवसमचतुरस्र स्यविष्कंभप्रमाणं अस्यकर्णःशुल्बशास्त्रोक्तरीत्याषट्सहस्राणिपंचशतानिषट्सप्ततिश्चयोजनानितस्यास्यभूचतुरस्रस्यचतुर्भिःसमुद्रैर्वेष्टितस्यकोणादिक्षुवर्तंते तेनदक्षिणस्यांदिशिरामसेतौद्वयोः समुद्रयोःसंधिः एवमितरास्वपिदिक्षुसमुद्रसंधयोज्ञेयाः । यस्त्वत्रज्योतिर्विदांभूपरिधिःसप्तांगनंदाब्धियोजन ४९६७ संमितोऽभिमतः सएवास्माकंचतुरस्रविष्कंभः खबाणरसवेदमितः ४६५० यत्तुएतयोरंतरंसप्तेंदुरामाः ३१७ तदपियजमानेनोर्ध्वबाहुनाप्रपदोच्छ्रितेन समपादस्थितेनवाऽउन्मितस्यसूत्रस्ययःपंचमोऽशःसहस्तइतिविकल्पस्यकात्यायनादिभिरुक्तत्वाद्धस्तप्रमाण–

भेदकल्पनयायोजनबहुत्वाल्पत्ववचनेनसमाधेयं । तथाभूमेश्चतुरस्रत्वेऽपितन्मध्यस्थमत्युच्छ्रितंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वतःसूर्यस्यमार्गोमंडलाकारोस्तीतिनबौद्धाभिमतंसूर्यद्वयंकल्प्यंभवति अन्य त्सर्वंयुक्त्यविरुद्धंज्योतिर्विन्मतमेवात्रानुसर्त्तव्यं यत्तुपुराणेपंचाशत्कोटियोजनंभूगोलप्रमाणमित्युक्ततदप्यचिंत्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणसाधयेदित्यनेनैवप्रत्युक्तं । अव्यवस्थितत्वान्मतानाम निर्वचनीयवादएवशरणीकरणीयइत्येववरं । यद्वा सर्वत्रयत्प्रमाणंदृष्टंतद्विशांशेन तद्बोध्यं तेनपंचाशत्कोटिस्थानेसार्द्धकोटिद्वयविस्ताराभूमिः । लक्षस्थानेपंचसहस्रविस्तारोजंबूद्वीपः । नवस हस्रस्थानेसार्द्धचतुःशतयोजनायामंभरतखंडमिति । अस्मिन्पक्षेउदाहरिष्यमाणवैष्णवादिवाक्येभ्योजंबूद्वीपश्चतुर्दलकमलाकारः तस्याश्चांतःपरिधिः षट्शताधिकान्यष्टादशयोजनसह स्राणि । त्रयस्त्रिंशच्छतानिमध्यव्यासः । तेनफलतःपंचसहस्रव्यासताज्ञेया । एवंसतियदाप्रागायतोहिमाचलःपूर्वपश्चिमसमुद्रौस्पृष्ट्वाऽस्ति तदायंभरतवर्षस्त्रिकोणोभवति तेनपृथिवीत्रिकोणे तिलोकप्रवादोऽनुभवश्चानुसृतोभवति । अन्यथाभरतवर्षस्यधनुराकारत्वे भूमध्यरेखाया लंकातःसेतुमार्गेणप्रस्थितायाः । 'पुरीरक्षसांदेवकन्याऽथकांचीसितःपर्वतःपर्यलीवत्सगुल्मं । पुरीचोज्ज यिन्याह्वयागर्गराटंकुरुक्षेत्रमेषाभुवोमध्यरेखा'इतिस्मर्यमाणयामध्यरेखयाकुरुक्षेत्रस्यरामसेतुःसन्निहितो द्वारकाचदूरेस्यात् । द्वारकासमीपेसेतुश्चदूरेइतिप्रत्यक्षमुपलभ्यते । भरतवर्षस्यत्रिकोण

हिमवान्हेमकूटश्चनिषधश्चनगोत्तमः ॥ नीलश्चवैदूर्यमयःश्वेतश्चशशिसन्निभः ४ सर्वधातुविचित्रश्चशृंगवान्नामपर्वतः ॥ एतेवैपर्वताराजन्सिद्धचारणसेविताः ५ एषामंतरविष्कंभोयोजनानिसहस्रशः ॥ तत्रपुण्याजनपदास्तानिवर्षाणिभारत ६ वसंतितेषुसत्वानिनानाजातीनिसर्वशः ॥ इदंतुभारतंवर्षंततोहैमवतं परम् ७ हेमकूटात्परंचैवहरिवर्षंप्रचक्षते ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ८ प्रागायतोमहाभागमाल्यवान्नामपर्वतः ॥ ततःपरंमाल्यवतःपर्वतोगंध मादनः ९ परिमंडलस्तयोर्मध्येमेरुःकनकपर्वतः ॥ आदित्यतरुणाभासोविधूमइवपावकः १० योजनानांसहस्राणिचतुरशीतिरुच्छ्रितः ॥ अधस्ताच्चतुरशी तिर्योजनानांमहीपते ११ ऊर्ध्वमधश्चतिर्यक्चलोकानावृत्यतिष्ठति ॥ तस्यपार्श्वेष्वमीद्वीपाश्चत्वारःसंस्थिताविभो १२ भद्राश्वःकेतुमालश्चजंबूद्वीपश्चभार त ॥ उत्तराश्चैवकुरवःकृतपुण्यप्रतिश्रयाः १३ विहगःसुमुखोयस्तुसुपर्णस्यात्मजःकिल ॥ सवैविचिंतयामाससौवर्णान्वीक्ष्यवायसान् १४

त्वमित्येषैवकल्पनासाधीयसीतिदिक् ३ । ४ । ५ एवंदक्षिणांदिशमारभ्य यावदुत्तरसमाप्ति षट्प्राक्पश्चिमायताःपर्वतास्तैश्चसप्तवर्षाणिभवंति मध्येमध्येवासयोग्यानिस्थानानिभवंति तेषां स्थानानांवर्षाख्यानामंतरमाह एषामिति विष्कंभोविस्तारः सहस्रशःशब्दएषशतशःशब्दपरःकर्त्तव्यः लंकाहिमाचलयोरनेकसहस्रयोजनांतराभावात् षष्ट्यधिकशतचतुष्कयोजनसंमितस्यै वांतरस्यप्रसिद्धेः । तत्रापिशतंसेतोःपरतःषष्ट्यधिकत्रिशतंयोजनानिसेतुतोहिमालयइतिप्रत्यक्षसिद्धं । वर्षाणिवर्षंतिकामैःसिंचंतिपूरयंतीतिवर्षाणिरम्यस्थानानि ६ वसंत्येषुतानिवर्षाणी तियोगांतरमाह वसंतीति हिमवतोदक्षिणेभारतंवर्षं उत्तरतोहैमवतंवर्षंद्वितीयम् ७ हेमकूटनिषधयोर्मध्येहरिवर्षं निषधनीलयोर्मध्येवर्षविभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेनदक्षिणतःसमीपइत्यर्थः एवमुत्तरेणेत्यादौज्ञेयम् ८ नीलनिषधयोर्मध्येमेरुस्तस्यप्राक्माल्यवान्पूर्वसमुद्रावधिः पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादनइत्यर्थः ९ परिमंडलशब्दस्यपूर्वोक्तएवार्थः अत्याश्चर्यमयोमेरुःप्रतिक्षणं नवोनवइत्यर्थः आदित्यतरुणोबालादित्यः १० चतुरशीतिसहस्रस्थानेद्विचत्वारिंशच्छतीउच्छ्रायोबोध्यः अधस्तात्भूमेर्गर्भे ११ तस्यपार्श्वेष्विति पार्श्वेषुचतुर्दिक्षु द्वीपाइवद्वीपाः नद्यंतरत्वा द्वर्षाणि १२ भद्राश्वादिसाहचर्याज्जंबूद्वीपशब्दोऽत्रभरतवर्षपरस्तस्यतत्सारत्वज्ञापनार्थः तानेवस्तौति कृतपुण्यप्रतिश्रयाइत्यादिना कृताविहिताः पुण्यैःपुण्यवद्भिः प्रतिश्रयाआश्रमायेषुते १३ तत्रसुमुखाख्येनपक्षिणामेरुंत्यक्त्वाप्रश्रयःकृतइत्याह विहगइतिद्वाभ्याम् १४

एनंत्यजामित्यक्त्वाउत्तरान्कुरूनेवगच्छामीतिशेषः १५ तंमेरुमादित्योऽनुपर्यैतिप्रदक्षिणीकरोति १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ काव्यःकविश्रेष्ठःशुक्रोरमतइतिशेषः तस्यकाव्यस्य २२ तस्मात्काव्यात् ततःकुबेरात् कलांशंषोडशभागस्यापिलेशं २३ कर्णिकाराराजवृक्षास्तेषांवनं २४ । २५ । २६ । २७ क्षीरवत्श्वेताधारायस्याःसागंगा विश्वरूपाविश्वोविष्णुस्तद्रूपा तथाचस्म रंति । 'योऽसौसर्वमतोविष्णुश्चित्स्वरूपीनिरंजनः । सएवद्रवरूपेणगंगांभोनात्रसंशयः'इति २८ । २९ तयैवप्रवेगेनमेरुप्राकारात्पतनजनितबलेनखनंत्या सहृदउत्पादितइतिसंबंधः ३० । ३१

मेरुरुत्तममध्यानामधमानांचपक्षिणाम् ॥ अविशेषकरोयस्मात्तस्मादेनंत्यजाम्यहम् १५ तमादित्योऽनुपर्यैतिसततंज्योतिषांवरः ॥ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोवायुश्चैवप्रदक्षिणः १६ सपर्वतोमहाराजदिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ भवनैरावृतःसर्वैर्जांबूनदपरिष्कृतैः १७ तत्रदेवगणाराजन्गंधर्वासुरराक्षसाः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःशैलेक्रीडंतिसर्वदा १८ तत्रब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चापिसुरेश्वरः ॥ समेत्यविविधैर्यज्ञैर्यजंतेऽनेकदाक्षिणैः १९ तुंबुरुर्नारदश्चैवविश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ अभिगम्यामरश्रेष्ठांस्तुष्टुवुर्विविधैःस्तवैः २० सप्तर्षयोमहात्मानःकश्यपश्चप्रजापतिः ॥ तत्रगच्छंतिभद्रंतेसदापर्वणिपर्वणि २१ तस्यैवमूर्धन्युशनाःकाव्योदैत्यैर्महीपते ॥ इमानितस्यरत्नानितस्येमेरत्नपर्वताः २२ तस्मात्कुबेरोभगवांश्चतुर्थंभागमश्नुते ॥ ततःकलांशंवित्तस्यमनुष्येभ्यःप्रयच्छति २३ पार्श्वेतस्योत्तरेदिव्यंसर्वर्तुकुसुमैश्चितम् ॥ कर्णिकारवनंरम्यंशिलाजालसमुद्गतम् २४ तत्रसाक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैःसमावृतः ॥ उमासहायोभगवान्रमतेभूतभावनः २५ कर्णिकारमयींमालांबिभ्रत्पादावलंबिनीम् ॥ त्रिभिर्नेत्रैःकृतोद्योतस्त्रिभिःसूर्यैरिवोदितैः २६ तमुग्रतपसःसिद्धाःसुव्रताःसत्यवादिनः ॥ पश्यंतिनहिदुर्वृत्तैःशक्योद्रष्टुंमहेश्वरः २७ तस्यशैलस्यशिखरात्क्षीरधारानरेश्वर ॥ विश्वरूपापरिमिताभीमनिर्घातनिःस्वना २८ पुण्यापुण्यतमैर्जुष्टागंगाभागीरथीशुभा ॥ प्लवंतीवप्रवेगेनहृदेचंद्रमसःशुभे २९ तयाह्युत्पादितःपुण्यःसहृदःसागरोपमः ॥ तांधारयामासतदादुर्धरांपर्वतैरपि ३० शतंवर्षसहस्राणांशिरसैवपिनाकधृक् ॥ मेरोस्तुपश्चिमेपार्श्वेकेतुमालोमहीपते ३१ जंबूखंडेतुतत्रैवमहाजनपदोनृप ॥ आयुर्दशसहस्राणिवर्षाणांतत्रभारत ३२ सुवर्णवर्णाश्चनराःस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ अनामयावीतशोकानित्यंमुदितमानसाः ३३ जायंतेमानवास्तत्रनिष्टप्तकनकप्रभाः ॥ गंधमादनशृंगेषुकुबेरःसहराक्षसैः ३४ संवृतोऽप्सरसांसंघैर्मोदतेगुह्यकाधिपः ॥ गंधमादनपार्श्वेतुपरेत्वपरगंडिकाः ३५ एकादशसहस्राणिवर्षाणांपरमायुषः ॥ तत्रहृष्टानराराजंस्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाःसर्वाःसुप्रियदर्शनाः ३६ नीलात्परतरंश्वेतंश्वेताद्धैरण्यकंपरम् ॥ वर्षमैरावतंराजन्नानाजनपदावृतम् ३७

३२ । सुवर्णवर्णाःगौराः ३३ निष्टप्तेति पीतभास्वराइत्यर्थः ३४अपरगंडिकाः अन्येगंधमादनस्यैवावयवभूताबुद्बुदोपमाःक्षुद्रशैलाः । 'गंडोभूषणबुद्बुदे'इतिमेदिनी स्वार्थिकःकः ३५ उत्पलवर्णेनआभांतिताः उत्पलवर्णाभाः३६ नीलात्परतरमिति नीलोत्पलधरमित्यपपाठः । एवंहिमवतोदक्षिणेभरतवर्षं तदुत्तरेहैमवतंवर्षं हेमकूटादुत्तरेहरिवर्षं । निषधादुत्तरेनिलाच्चदक्षिणेमेरोःपरितइलावृत्तमेकमेवचतुर्थंवर्षं । अत्रैवकेचिद्भद्राश्वकेतुमालयोर्वर्षांतरत्वंप्रकल्प्यनववर्षाणीत्याचक्षते । ततोनीलात्पर्वतादुत्तरतःश्वेतंपंचमंवर्षं । श्वेतात्पर्वतादुत्तरतोहैरण्यकंवर्षंषष्ठं । ततः शृंगवत्पर्वतादैरावतंसप्तमंवर्षम् ३७

धनुःसंस्थेधनुष्कोटी संस्थाशब्दःसमाप्तिवचनः । संतिष्ठतेऽग्निहोत्रमित्यादिप्रयोगदर्शनात् तेनमिश्रितधनुष्कोटिद्वयाकारेइत्यर्थः । शार्ङ्गस्यहिधनुषोद्वेकोटीएकीकृतेभवतस्तदामध्येकिंचिन्नतं
त्रिकोणंभवतिअतएवरामसेतौधनुष्कोटिशब्देनैवरत्नाकरमहोदध्याख्यसमुद्रद्वयसंगमप्रदेशोऽव्यवह्रियते एवमाकारंदक्षिणेभरतवर्षमुत्तरेऐरावतंचमध्येपंचेतिसप्तवर्षाणि ३८ । ३९ समन्वितानिभि
न्नभावेनसंगतानि ४० हेमेति हेमकूटएवकैलासस्तस्योत्तरेमैनाकस्तस्योत्तरतोहिरण्यशृंगः एतयोरंतरालेबिंदुसरोस्तीतिश्लोकत्रयार्थः ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ भूतपतीरुद्रः ४६
४७ पावनीसरस्वतीत्येका ४८ प्रभोरीश्वरस्यैषसप्तनद्यात्मकःसंविधिःसमीचीनंलोकोपकारार्थंविधानं एषैवेतिसंधिरार्षः कारुण्यात्परमेश्वरेणपावनाःपदार्थानिर्मिताइत्यर्थः ४९ । ५० । ५१ श्वेतप
र्वतःस्थानमितिशेषःगंधर्वावसंतीतिशेषः प्रतिसंचरःव्यवहारस्थानं ५२ इतीतिं वर्षाणितत्रउपनिविष्टानि गतिमंतिजंगमानि ध्रुवाणिस्थावराणिचसर्वाणिभूतान्येवसर्वंदृश्यमाश्रयाश्रितरूपंपांचभौ

धनुःसंस्थेमहाराजद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे ॥ इलावृत्तंमध्यमंतुपंचवर्षाणिचैवहि ३८ उत्तरोत्तरमेतेभ्योवर्षमुद्रिच्यतेगुणैः ॥ आयुःप्रमाणमारोग्यंधर्मतःकामतोऽर्थतः
३९ समन्वितानिभूतानितेषुवर्षेषुभारत ॥ एवमेषामहाराजपर्वतैःपृथिवीचिता ४० हेमकूटस्तुसुमहान्कैलासोनामपर्वतः ॥ यत्रवैश्रवणोराजन्गुह्यकैः
सहमोदते ४१ अस्त्युत्तरेणकैलासंमैनाकंपर्वतंप्रति ॥ हिरण्यशृंगःसुमहान्दिव्योमणिमयोगिरिः ४२ तस्यपार्श्वेमहद्दिव्यंशुभ्रंकांचनवालुकं ॥ रम्यंबिंदुसरो
नामयत्रराजाभगीरथः ४३ दृष्ट्वाभागीरथींगंगामुवासबहुलाःसमाः ॥ यूपामणिमयास्तत्रचैत्याश्चापिहिरण्मयाः ४४ तत्रेष्ट्वातुगतःसिद्धिंसहस्राक्षोमहायशाः ॥
स्रष्टाभूतपतिर्यत्रसर्वलोकैःसनातनः ४५ उपास्यतेतिग्मतेजायत्रभूतैःसमंततः ॥ नरनारायणौब्रह्मामनुःस्थाणुश्चपंचमः ४६ तत्रदिव्यात्रिपथगाप्रथमंतुप्रति
ष्ठिता ॥ ब्रह्मलोकादपक्रांतासप्तधाप्रतिपद्यते ४७ वस्वौकसारानलिनीपावनीचसरस्वती ॥ जंबूनदीचसीताचगंगासिंधुश्चसप्तमी ४८ अचिंत्यादिव्यसंकाशाप्र
भोरेषैवसंविधिः ॥ उपासतेयत्रसत्रंसहस्रयुगपर्यये ४९ दृश्यादृश्याचभवतितत्रतत्रसरस्वती ॥ एतादिव्याःसप्तगंगास्त्रिषुलोकेषुविश्रुताः ५० रक्षांसिवैहिमव
तिहेमकूटेतुगुह्यकाः ॥ सर्पानागाश्चनिषधेगोकर्णंचतपोवनम् ५१ देवासुराणांसर्वेषांश्वेतपर्वतउच्यते ॥ गंधर्वानिषधेनित्यंनीलेब्रह्मर्षयस्तथा ॥ शृंगवांस्तुमहाराज
देवानांप्रतिसंचरः ५२ इत्येतानिमहाराजसप्तवर्षाणिभागशः ॥ भूतान्युपनिविष्टानिगतिमंतिध्रुवाणिच ५३ तेषामृद्धिर्बहुविधादृश्यतेदैवमानुषी ॥ अशक्याप
रिसंख्यातुंश्रद्धेयातुबुभूषता ५४ यांतुपृच्छसिमांराजन्दिव्यामेतांशशाकृतिं ॥ पार्श्वेशशस्यद्वेवर्षेउक्तेयेदक्षिणोत्तरे ॥ कर्णौतुनागद्वीपश्चकाश्यपद्वीपएवच ५५

तिकमेवेत्यर्थः ५२ बुभूषताश्रेयःप्राप्तुमिच्छताश्रद्धेया अदृष्टेष्वर्थेषुश्रद्धावान्नहितत्प्राप्त्यर्थंचोदितानिकर्माणिकरोतिनत्वश्रद्दधानइत्यर्थः ५४ एवंभूसंस्थानमुक्त्वाएतदेवपरमात्मनःशरीरमिति
चिंतनीयमित्याशयेनाह यांत्विति दिविमायाशबलेभवांदिव्यांमायिकींशशस्यचिदात्मनःआकृतिंपिप्पलाख्यां । ततोवक्ष्यसिपिप्पलमितिपूर्वंत्वयैवोक्तत्वादिदानींपृच्छसिअवसरंप्राप्यवक्ष्यसि
वर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवन्निर्देशः तामहंत्वयाऽपृष्टामपिवक्ष्यामीतिशेषः । तामेवाह पार्श्वेइति भुक्तस्यान्नादेःसंग्रहस्थानंपार्श्वद्वयंयथाएवंकर्मसंचयस्थानंभरतवर्षमेकंपरमेश्वरस्यदक्षिणपार्श्वत्वेन
ज्ञेयं । तथाऐरावतवर्षमपियोगसंचयस्थानमुत्तरपार्श्वत्वेनज्ञेयं । तत्रहिब्रह्मलोकच्युतायोगभ्रष्टाविदेहप्रकृतिलयाख्याएवजायंते तेचपूर्वसंस्कारात्पुनर्योगमभ्यस्यंति । भरतवर्षेतुकर्मयोग
योर्द्वयोरप्यनुष्ठानाययोग्यमितिदक्षिणकुक्षित्वेनाभ्यर्हितत्वमस्यसूचितं । यथालौकिकेशशशरीरेकर्णावत्युच्छ्रितंस्थानंतत्तुल्योपरमेश्वरशरीरेनागद्वीपकाश्यपद्वीपौ क्रमेणदक्षिणोत्तरौ ।

आर्चिरादिमार्गंप्राप्यःसत्यलोकोयोगिप्राप्यः । धूमादिमार्गप्राप्योदेवलोकःकर्मप्राप्यश्च विश्वकोशे । 'नागंतुसीसकेरंगेइत्युपक्रम्य श्रेष्ठेस्यादुत्तरस्थिते'इति सर्वोपरिस्थेश्रेष्ठेहिरण्यगर्भेनागशब्दप्रयोगदर्शनात्तस्यद्वीपइवद्वीपोलोकइतरैरगम्यइतिनागद्वीपःसत्यलोकः । तथाकश्यंमद्यंसुरासोमादिरूपंमादकंक्रतौयेपिबंतितेकश्यपाःकर्मिणस्तेषामयंकाश्यपद्वीपःस्वर्गः । एवंशशस्यकुक्षिकर्णानुसारेणयेब्रह्मांडेउच्चप्रदेशास्तेकुक्ष्युपरिभागत्वेन । येवाधःप्रदेशास्तेकुक्षेरधोभागत्वेनचकल्पनीयाः तथाचश्रुतिः । 'अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः ॥ वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मा'इति । अत्रापिचंद्रसूर्यपदेनकृष्णशुक्लमार्गावेवगृह्येते । दिक्शब्देनचतत्प्राप्यौशशकर्णस्थानीयौदेशभेदावितिज्ञेयं ५५ एवंशशस्यमायिकंबाह्यंप्रथमंरूपमुक्तं तद्वासनोत्थंद्वितीयमांतरंरूपमाह ताम्रेति रंजनात्मकत्वाद्रक्तंरजस्ताम्रशब्दितंतत्प्रधानंमनोऽपिताम्रमेव तन्मयानिपर्णोपलक्षितानिवस्त्रान्नपानफलपुष्पादीनि शिलोपल

ताम्रपर्णशिलोराजञ्छ्रीमान्मलयपर्वतः ॥ एतद्द्वितीयंद्वीपस्यदृश्यतेशशसंस्थितम् ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिभूम्यादिपरिमाणविवरणेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ मेरोरथोत्तरंपार्श्वंपूर्वंचाचक्ष्वसंजय ॥ निखिलेनमहाबुद्धेमाल्यवंतंचपर्वतम् १ ॥ संजयउवाच ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यमेरोःपार्श्वेतथोत्तरे ॥ उत्तराःकुरवोराजन्पुण्याःसिद्धनिषेविताः २ तत्रवृक्षामधुफलानित्यपुष्पफलोपगाः ॥ पुष्पाणिचसुगंधीनिरसवंतिफलानिच ३ सर्वकामफलास्तत्रकेचिद्वृक्षाजनाधिप ॥ अपरेक्षीरिणोनामवृक्षास्तत्रनराधिप ४ येक्षरंतिसदाक्षीरंषड्रसंचामृतोपमम् ॥ वस्त्राणिचप्रसूयंतेफलेष्वाभरणानिच ५ सर्वामणिमयीभूमिःसूक्ष्मकांचनवालुका ॥ सर्वर्तुसुखसंस्पर्शानिष्पंकाचजनाधिप ॥ पुष्करिण्यःशुभास्तत्रसुखस्पर्शामनोरमाः ६ देवलोकच्युताःसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाःसर्वेसुप्रियदर्शनाः ७ मिथुनानिचजायंतेस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ तेषांतेक्षीरिणांक्षीरंपिबंत्यमृतसन्निभम् ८ मिथुनंजायतेकालेसमंतच्चप्रवर्धते ॥ तुल्यरूपगुणोपेतंसमवेषंतथैवच ९ एवमेवानुरूपंचचक्रवाकसमंविभो ॥ निरामयाश्चतेलोकानित्यंमुदितमानसाः १० दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ जीवंतितेमहाराजनचान्योऽन्यंजहत्युत ११ भारुंडानामशकुनास्तीक्ष्णतुंडामहाबलाः ॥ तान्निर्हरंतीहमृतान्दरीषुप्रक्षिपंतिच १२ उत्तराःकुरवोराजन्व्याख्यातास्तेसमासतः ॥ मेरोःपार्श्वमहंपूर्वंवक्ष्याम्यथयथातथम् १३ तस्यपूर्वाभिषेकस्तुभद्राश्वस्यविशांपते ॥ भद्रसालवनंयत्रकालाम्रश्चमहाद्रुमः १४

क्षितानिहर्म्यादीनिचयत्रासौताम्रपर्णशिलः अतएवश्रीमान्मलयपर्वतः मलयेषुआरामेषुपर्वतइवउच्छ्रितः श्रेष्ठतमआरामइत्यर्थः'मलयोदेशआरामः'इतिविश्वः । 'आराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चन'इतिबृहदारण्यकषष्ठेस्वाप्नप्रपंचेआरामपदप्रयोगदर्शनात् । एतत्मलयरूपंद्वीपस्यजंबूखंडस्यद्वितीयंवासनामयंशशसंस्थितंशशस्वरूपं । एतेन'द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंच'इतिश्रुतिप्रसिद्धेस्थूलसूक्ष्मेपरमेश्वरस्यद्वेरूपेचिंत्यत्वेनदर्शिते । तेउभेधृतराष्ट्रेणापिचिंतनीयेइतिवक्तुराशयः ५६ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्तेऽपिध्यानमार्गेचित्तदोषेणानधिकारात्कर्मप्राप्याण्येवस्वर्गच्युतानांस्थानानिपृच्छति मेरोरिति १ । २ मधुफलाःस्वादुफलाः ३ । ४ । ५ । ६ शुक्लाभिजनोविष्णुभक्तजनस्तेनसंपन्नास्तत्संगिनः ७ । ८ । ९ चक्रवाकौसहचरौपक्षिदंपती १० नजहतिसममेवद्वावपिशरीरंत्यजतइत्यर्थः ११ । १२ । १३ मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषिक्तंमुख्यमितियावत् १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० योजनानामिति अत्राप्येकादशशत्याविंशोंऽशःपंचपंचाशत् २१ एवंसतिसार्धसहस्रद्वयमरत्नीनांतस्यपरिणाहोयत्रतत्रसपादशतंअरत्नयः फलपरिणाहोयुज्यते रसमेदिनांकर्कटीफलवत्पक्वतादशायांभिदशीलानां २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ गंडिकाक्षुद्रपर्वतः २८ पंचषट्पंचाधिकाःषट्एकादशेत्यर्थः महारजतंकांचनंतत्संकाशाः २९ ब्रह्मलोकेति येइतःकर्मणाब्रह्मलोकंगतास्तेततश्च्युताःसंतोमाल्यवतिपर्वतेजन्मलब्ध्वाभूतानांरक्षणार्थंतपस्तप्त्वा दिवाकरंप्रविशंतितत्समीपंप्राप्नुवंति ३० । ३१

कालाम्रस्तुमहाराजनित्यपुष्पफलःशुभः ॥ द्रुमश्चयोजनोत्सेधःसिद्धचारणसेवितः १५ तत्रतेपुरुषाःश्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियःकुमुदवर्णाश्चसुंदर्यः प्रियदर्शनाः १६ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाःपूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ चंद्रशीतलगात्र्यश्चनृत्यगीतविशारदाः १७ दशवर्षसहस्राणितत्रायुर्भरतर्षभ ॥ कालाम्ररसपीतास्तेनित्यंसंस्थितयौवनाः १८ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ सुदर्शनोनाममहान्जंबूवृक्षःसनातनः १९ सर्वकामफलःपुण्यःसिद्धचारणसेवितः ॥ तस्यनाम्नासमाख्यातोजंबूद्वीपःसनातनः २० योजनानांसहस्रंचशतंचभरतर्षभ ॥ उत्सेधोवृक्षराजस्यादिवस्पृङ्मनुजेश्वर २१ अरत्नीनांसहस्रंवशतानिदशपंचच ॥ परिणाहस्तुवृक्षस्यफलानांरसभेदिनाम् २२ पतमानानितान्युर्वींकुर्वंतिविपुलंस्वनम् ॥ मुंचंतिचरसंराजंस्तस्मिन्रजतसन्निभम् २३ तस्याजंब्वाःफलरसोनदीभूत्वाजनाधिप ॥ मेरुंप्रदक्षिणंकृत्वासंप्रयात्युत्तरान्कुरून् २४ तत्रतेषांमनःशांतिर्नपिपासाजनाधिप ॥ तस्मिन्फलरसेपीतेनजराबाधतेचतान् २५ तत्रजांबूनदंनामकनकंदेवभूषणम् ॥ इंद्रगोपकसंकाशंजायतेभास्वरंतुतत् २६ तरुणादित्यवर्णाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ तथामाल्यवतःशृंगेदृश्यतेहव्यवाट्सदा २७ नाम्नासंवर्तकोनामकालाग्निर्भरतर्षभ ॥ तथामाल्यवतःशृंगेपूर्वपूर्वानुगंडिका २८ योजनानांसहस्राणिपंचषण्माल्यवानथ ॥ महारजतसंकाशाजायंतेतत्रमानवाः २९ ब्रह्मलोकच्युताःसर्वेसर्वेसर्वेषुसाधवः ॥ तपस्तप्यंतितेतीव्रंभवंतिह्यूर्ध्वरेतसः ॥ रक्षणार्थंतुभूतानांप्रविशंतेदिवाकरम् ३० षष्टिस्तानिसहस्राणिषष्टिरेवशतानिच ॥ अरुणस्याग्रतोयांतिपरिवार्यदिवाकरम् ३१ षष्टिंवर्षसहस्राणिषष्टिमेवशतानिच ॥ आदित्यतापतप्तास्तेविशंतिशशिमंडलम् ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिमाल्यवद्वर्णनेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ वर्षाणांचैवनामानिपर्वतानांचसंजय ॥ आचक्ष्वमेयथातत्त्वंयेचपर्वतवासिनः १ ॥ संजयउवाच ॥ दक्षिणेनतुश्वेतस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षंरमणकंनामजायंतेतत्रमानवाः २ शुक्लाभिजनसंपन्नाःसर्वेसुप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्चतेसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ३ दशवर्षसहस्राणिशतानिदशपंचच ॥ जीवंतितेमहाराजनित्यंमुदितमानसाः ४

तत्रापिआदित्यालोकेनकृत्स्नंविराट्पुरुषंबहुकालमुपास्य चंद्रंमनसोधिष्ठातारंप्रविशंति सूत्रात्मभावंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ३२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ वर्षाणामिति १ दक्षिणेनत्विति यद्यपिश्वेतस्यदक्षिणेनीलस्तस्यदक्षिणेनिषधस्तथाऽपिनिषधोत्तरत्वमस्त्येवेत्यविरोधः । रमणकंयत्पूर्वंनीलादुत्तरतःश्वेताद्दक्षिणतश्चश्वेतवर्षमित्युक्तंतस्यैवरमणकमितिसंज्ञांतरं । दक्षिणेनतुनीलस्यनीलमाल्यवतोर्नीलगंधमादनयोश्चसंधावित्यर्थः निषधस्योत्तरेणतथैवतयोरेवसंधिद्वयेइत्यर्थः २ । ३ । ४

५ । ६ । ७ शृंगाणिशृंगवतःषष्ठस्यवर्षपर्वतस्यसानूनि ८ । ९ शृंगस्यशृंगवतः १० शृंगंशृंगवत् यस्मात्सर्वधातुविचित्रश्चशृंगवान्नामपर्वतइत्युक्तमहिम्नापर्वतेनपरिच्छिन्नंइदंऐरावताख्यंवर्षं तस्मात् अतःपूर्वोक्तात्द्वर्षगणात्परंश्रेष्ठमिदंवर्षमित्यर्थः एतदेवाह नतत्रेत्यादिना ११ । १२ अनिष्यंदाअस्वेदाः देवतुल्याइत्यर्थः १३ । १४ आदित्यतापतप्तास्तेविशंतिशशिमंडलमिति विराड्भावंत्यक्त्वासूत्रात्मभावंगच्छंतीत्युक्तं स्थूलसूक्ष्मरूपंकार्यद्वयं । इदानींपिप्पलंतुत्वदिष्यसीत्युक्तःसंजयोऽवसरंप्राप्यपिप्पलाख्यंकारणमप्याह क्षीरोदस्येति तत्राधिदैवंलवणेक्षुसुरासर्पिर्दधि क्षीरशुद्धोदकानांसप्तसमुद्राणामुपांत्यःक्षीरोदःअध्यात्मं । अन्नमयःकोशआत्मा प्राणमयस्तुइंद्रियमयप्राणमयभेदेनद्विविधइतिद्वौ चतुर्थोमनोमयः । पंचमोविज्ञानमयः । षष्ठआनंदमयः । सर्वकारणभूतःसप्तमः । शुद्धंब्रह्मेति । तत्रक्षीरोदात्परतोमहाविष्णोर्जगज्जन्मादिहेतोःस्थानमस्ति यदिदंदहराद्युपासकैःप्राप्यते । यत्रारण्यश्चार्णवौयत्रप्रभुविमितंहिरण्मयंवेश्मयत्राश्वत्थः सोमसवनइत्यादिचिन्हमुक्तंश्रुतिप्रसिद्धं सप्रभुरंतर्यामी हरिःसर्वसंहर्ता वैकुंठोऽकुंठितसामर्थ्यः शकटेशकटवदचेतनेकनकामयेकनकवद्भास्वरज्योतिर्मये अन्येभ्योऽपिदृश्यतेइतिदीर्घः चिन्मये

दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षंहिरण्मयंनामयत्रहैरण्वतीनदी ९ यत्रचायंमहाराजपक्षिराट्पतगोत्तमः ॥ यक्षानुगामहाराजधनिनःप्रियदर्शनाः ६ महाबलास्तत्रजनाराजन्मुदितमानसाः ॥ एकादशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप ७ आयुःप्रमाणंजीवंतिशतानिदशपंचच ॥ शृंगाणिचविचित्राणित्रीण्ये वमनुजाधिप ८ एकंमणिमयंतत्रतथैकंरौक्ममद्भुतम् ॥ सर्वरत्नमयंचैकंभवनैरुपशोभितम् ९ तत्रस्वयंप्रभादेवीनित्यंवसतिशांडिली ॥ उत्तरेणतुशृंगस्यस मुद्रांतेजनाधिप १० वर्षमैरावतंनामतस्माच्छृंगमतःपरम् ॥ नतत्रसूर्यस्तपतिनजीर्यंतिचमानवाः ११ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोज्योतिर्भूतइवावृतः ॥ पद्मप्रभाः पद्मवर्णाःपद्मपत्रनिभेक्षणाः १२ पद्मपत्रसुगंधाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ अनिष्यंदाइष्टगंधानिराहाराजितेंद्रियाः १३ देवलोकच्युताःसर्वेतथाविरजसोनृप ॥ त्रयोदशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप १४ आयुःप्रमाणंजीवंतिनराभरतसत्तम ॥ क्षीरोदस्यसमुद्रस्यतथैवोत्तरतःप्रभुः ॥ हरिर्वसतिवैकुंठःशकटेकनकामये १५ अष्टचक्रंहितद्यानंभूतयुक्तंमनोजवम् ॥ अग्निवर्णंमहातेजोजांबूनदविभूषितम् १६ सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्ताकारयि तातथा १७ पृथिव्यापस्तथाकाशंवायुस्तेजश्चपार्थिव ॥ सयज्ञःसर्वभूतानामास्यंतस्यहुताशनः १८

शरीरेवसति १५ अस्यवस्तुवृत्त्यायद्यपिचिन्मयत्वं तथापिहिलोकप्रसिद्धंअष्टचक्रं अष्टाभिर्भगवत्तनुभिरुह्यतइतिअष्टचक्रं यानंइहलोकपरलोकगतिसाधनं । अष्टौचक्राणितु कर्मेंद्रियपंचकं ज्ञानेंद्रियपंचकं मनआदिचतुष्कं प्राणपंचकं सूक्ष्मभूतपंचकं अविद्या कामः कर्मचेति पुर्यष्टकात्मकंलिंगंशकटवदचेतनमचलमपि भूतयुक्तंभूतेननित्यसिद्धेनब्रह्मणाअनुप्रविष्टंसत् मनोजवंशीघ्रगं भवति प्राणनादिक्रियाःकरोतीत्यर्थः । अतएवश्रूयते 'कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्यदेषआकाशआनंदोनस्यात्' इति अग्निवर्णंअग्निवत्वर्णोवर्णनावस्यअत्यंतंसंसारदुःखप्रदमित्यर्थः । महातेजः अनेकविधज्ञानेंद्रियप्रधानं । जांबूनदंदिव्यसुवर्णंचेतोहरणंवासनाजालं तेनविभूषितंतन्मयमित्यर्थः अधिदैवंतुस्पष्टएवार्थः १६ सप्रभुरिति योऽस्मिन्शकटेवसति सएवसर्वेषांजीवानांप्रभु र्नियंता । विभुर्व्यापकः । संक्षेपःसंहर्ता । विस्तरः सम्यक्विरचयिता । कर्ताजीवरूपेण कारयिताईश्वररूपेण १७ एवमध्यात्मादिदैवरूपत्वमुक्त्वा अधिभूताधियज्ञरूपत्वमपितस्यै वाह पृथिवीति सर्वेषांभूतानांसंबंधियथाधिकारंनिर्वर्त्योयज्ञःसएव आस्यंतस्यहुताशनः विशेषतस्तुसयज्ञेनैवतृप्यतीतिभावः १८

एवंसंजयेनउक्तःउपदिष्टोधृतराष्ट्रोमहामनाः महत्त्विप्पलापरपर्यायाविश्वरूपदर्शनये।ग्यंमनोयस्यसएवंभूतो ध्यानंसविकल्पसमाधिंअन्वगमत् संजयवाक्यश्रवणमनुप्राप्तवान् १९ तत्रचय थाऽर्जुनेनविश्वरूपदर्शनकाले भावीक्षत्रक्षयोदृष्टस्तद्वत्सोऽपि नरनरायणाभ्यांक्रियमाणंसर्वक्षत्रक्षयंदृष्ट्वास्वपुत्रान्प्रतिविचिंत्यपुनरेवाब्रवीत् तदेववचनमाह असंशयमिति २० इहलोकेत्वदु क्तेजंबूखंडे शाश्वतंशश्वद्भवंमेर्वादिकमपिनास्ति किंतुसर्वंदृष्टनष्टस्वभावंसंकल्पमात्रोत्थं । किंतर्हिशाश्वतमस्तिनरोनारायणश्चेति जीवेश्वरावेवशाश्वतौ नेत्याह उभयंमिलित्वाएकएवसर्वज्ञःसर्वभू

वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसंजयेनधृतराष्ट्रोमहामनाः ॥ ध्यानमन्वगमद्राजन्पुत्रान्प्रतिजनाधिप १९ सविचिंत्यमहातेजाःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंसूतपु त्रकालःसंक्षिपतेजगत् २० सृजतेचपुनःसर्वंनेहविद्यतिशाश्वतम् ॥ नरोनारायणश्चैवसर्वज्ञःसर्वभूतहृत् २१ देवावैकुंठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ यदिदंभारतंवर्षंयत्रेदंमूर्च्छि तंबलम् ॥ यत्रातिमात्रलुब्धोऽयंपुत्रोदुर्योधनोमम १ यत्रगृद्धाःपांडुपुत्रायत्रमेसज्जतेमनः ॥ एतन्मेतत्त्वमाचक्ष्वत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः २ ॥ संजयउवाच ॥ नतत्रपांडवागृद्धाःशृणुराजन्वचोमम ॥ गृद्धोदुर्योधनस्तत्रशकुनिश्चापिसौबलः ३ अपरेक्षत्रियाश्चैवनानाजनपदेश्वराः ॥ येगृद्धाभारतेवर्षेनमृष्यंतिपरस्प रम् ४ अत्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतम् ॥ प्रियमिंद्रस्यदेवस्यमनोर्वैवस्वतस्यच ५ पृथोस्तुराजन्वैन्यस्यतथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ॥ ययातेरंबरीषस्यमां धातुर्नहुषस्यच ६ तथैवमुचुकुंदस्यशिबेरौशीनरस्यच ॥ ऋषभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा ७ कुशिकस्यचदुर्द्धर्षगाधेश्चैवमहात्मनः ॥ सोमकस्यचदु र्द्धर्षदिलीपस्यतथैवच ८ अन्येषांचमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसाम् ॥ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतम् ९ तत्तेवर्षंप्रवक्ष्यामियथायथमरिंदम ॥ शृणुमेग दतोराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि १० महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षवानपि ॥ विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः ११ तेषांसहस्रशोराजन्पर्वतास्तेसमीप तः ॥ अविज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः १२ अन्येततोऽपरिज्ञाताह्रस्वाह्रस्वोपजीविनः ॥ आर्याम्लेच्छाश्चकौरव्यतैर्मिश्राःपुरुषाविभो १३ नदीं पिबंतिविपुलांगंगांसिंधुंसरस्वतीम् ॥ गोदावरींनर्मदांचबाहुदांचमहानदीम् १४ शतद्रूंचंद्रभागांचयमुनांचमहानदीम् ॥ दृषद्वतींविपाशांचविपापांस्थूलवा लुकाम् १५ नदींवेत्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिम्नगाम् ॥ इरावतींवितस्तांचपयोष्णींदेविकामपि १६ वेदस्मृतांवेदवतींत्रिदिवामिक्षुलांकृमिम् ॥ करीषिणीं चित्रवाहांचित्रसेनांचनिम्नगाम् १७ गोमतींधूतपापांचवंदनांचमहानदीम् ॥ कौशिकींत्रिदिवांकृत्यांनिचितांलोहितारणीम् १८

तद्धच्च तमेवेश्वरंदेवावैकुंठमाहुः अधिदैवंसएववैकुंठाधिपतिरित्युच्यतइत्यर्थः नराजीवास्तुतमेवविष्णुंअध्यात्मं अंतःप्रविष्टंजनानांशास्तारं अष्टचक्रस्यशकटस्यचालकमाहुः तथापिप्रभुंकृत्वाऽपि लेपशून्यं अतईश्वरस्यचिकीर्षितःक्षत्रक्षयोनास्मद्दोषजइतिभावः २१ । २२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ यदिदमिति १ गृद्धाःलोभयुक्ताः एतद् एतस्य मेमह्यं तत्त्वंयाथार्थ्यम् २ । ३ । ४ प्रियमिति कर्मभूमित्वादिंद्रादीनामिदंप्रियम् ५ अग्रेस्पष्टार्थोग्रंथः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

रहस्यांशतकुंभांचसरयूंचतथैवच ॥ चर्मण्वतींवेत्रवतींहस्तिसोमांदिशंतथा १९ शरावतींपयोष्णींचवेणांभीमरथीमपि ॥ कावेरींचुलुकांचापिवाणींशतबला
मपि २० नीवारामहितांचापिसुप्रयोगांजनाधिप ॥ पवित्रांकुंडलींसिंधुंराजनींपुरमालिनीं २१ पूर्वाभिरामांवीरांचभीमामोघवतींतथा ॥ पाशाशिनींपाप
हरांमहेंद्रांपाटलावतीं २२ करीषिणीमसिक्नींचकुशचीरांमहानदीं ॥ मकरींप्रवरांमेनांहेमांघृतवतींतथा २३ पुरावतीमनुष्णांचशैब्यांकापींचभारत ॥ सदा
नीरामधृष्यांचकुशधारांमहानदीं २४ सदाकांतांशिवांचैवतथावीरवतीमपि ॥ वस्त्रांसुवस्त्रांगौरींचकंपनांसहिरण्वतीं २५ वरांवीरकरांचापिपंचमींचमहा
नदीं ॥ रथचित्रांज्योतिरथांविश्वामित्रांकपिंजलाम् २६ उपेंद्रांबहुलांचैवकुवीरामंबुवाहिनीं ॥ विनदींपिंजलांवेणांतुंगवेणांमहानदीं २७ विदिशांकृष्णवेणांच
ताम्रांचकपिलामपि ॥ खलुंसुवामांवेदाश्वांहरिश्रावांमहापगाम् २८ शीघ्रांचपिच्छिलांचैवभारद्वाजींचनिम्नगाम् ॥ कौशिकींनिम्नगांशोणांबाहुदामथचंद्र
माम् २९ दुर्गांचित्रशिलांचैवब्रह्मवेध्यांबृहद्वतीं ॥ यवक्षामथरोहींचतथाजांबूनदीमपि ३० सुनसांतमसांदासींवसामन्यांवराणसीं ॥ नीलांधृतवतींचैवपर्णा
शांचमहानदीं ३१ मानवींवृषभांचैवब्रह्ममेध्यांबृहद्ध्वनीम् ॥ एताश्चान्याश्चबहुधामहानद्योजनाधिप ३२ सदानिरामयांकृष्णांमंदगांमंदवाहिनीं ॥ ब्राह्मणींच
महागौरींदुर्गामपिचभारत ३३ चित्रोपलांचित्ररथांमंजुलांवाहिनींतथा ॥ मंदाकिनींवैतरणींकोषांचापिमहानदीं ३४ शुक्तिमतीमनंगांचतथैववृषसाह्व
याम् ॥ लोहित्यांकरतोयांचतथैववृषकाह्वयाम् ३५ कुमारीमृषिकुल्यांचमारिषांचसरस्वतीं ॥ मंदाकिनींसुपुण्यांचसर्वांगंगांचभारत ३६ विश्वस्यमातरः
सर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः ॥ तथानद्यस्त्वप्रकाशाःशतशोऽथसहस्रशः ३७ इत्येताःसरितोराजन्समाख्यातायथास्मृति ॥ अतऊर्ध्वंजनपदान्निबोधगदतोमम
३८ तत्रेमेकुरुपांचालाःशाल्वामाद्रेयजांगलाः ॥ शूरसेनाःपुलिंदाश्चबोधामालास्तथैवचः ३९ मत्स्याःकुशल्याःसौशल्याःकुंतयःकांतिकोसलाः ॥ चेदिम
त्स्यकरूषाश्चभोजाःसिंधुपुलिंदकाः ४० उत्तमाश्चदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह ॥ पंचालाःकोसलाश्चैवनैकपृष्ठाधुरंधराः ४१ गोधामद्रकलिंगाश्चकाशयोऽ
परकाशयः ॥ जठराःकुकुराश्चैवसदशार्णाश्चभारत ४२ कुंतयोऽवंतयश्चैवतथैवापरकुंतयः ॥ गोमंतामंडकाःसंडाविदर्भारूपवाहिकाः ४३ अश्मकाःपांडुरा
ष्ट्राश्चगोपराष्ट्राःकरीतयः ॥ अधिराज्यकुशाद्यश्चमल्लराष्ट्रंचकेवलम् ४४ वारवास्यायवाहाश्चचक्राश्चक्रातयःशकाः ॥ विदेहामगधाःस्वक्षामलजाविजयास्त
था ४५ अंगावंगाःकलिंगाश्चयकृल्लोमानएवच ॥ मल्लाःसुदेष्णाःप्रल्हादामाहिकाःशशिकास्तथा ४६ बाल्हिकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः ॥ अप
रांताःपरांताश्चपंचालाश्चर्ममंडलाः ४७ अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष ॥ उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथा ४८

४९ । ५० । ५१ ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० यथागुणबलमिति यथागुणं सत्त्वादिगुणान्न अ

कुंदापरांतामाहेयाःकक्षाःसामुद्रनिष्कुटाः ॥ अंध्राश्चबहवोराजन्नंतर्गिर्यास्तथैवच ४९ बहिर्गिर्यांगमलजामगधामानवर्जकाः ॥ समंतराःप्रावृषेयाभार्गवाश्च जनाधिप ५० पुंड्राभर्गाःकिराताश्चसुदृष्टायामुनास्तथा ॥ शकानिषादानिषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ५१ दुर्गालाःप्रतिमत्स्याश्चकुंतलाःकोसलास्तथा ॥ तीरग्रहाःशूरसेनाईजिकाःकन्यकागुणाः ५२ तिलभारामसीराश्चमधुमंतःसुकंदकाः ॥ काश्मीराःसिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा ५३ अभीसाराउलूताश्च शैवलाबाह्लिकास्तथा ॥ दार्वीचवानवादर्वावातजामरथोरगाः ५४ बहुवाद्याश्चकौरव्यसुदामानःसुमाल्लिकाः ॥ वध्राःकरीषकाश्चापिकुलिंदोपत्यकास्तथा ५५ वनायवोदशापार्श्वरोमाणःकुशबिंदवः ॥ कच्छागोपालकक्षाश्चजांगलाःकुरुवर्णकाः ५६ किराताबर्बराःसिद्धावैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥ औंड्राम्लेच्छाःसैसिरिध्राः पार्वतीयाश्चमारिष ५७ अथापरेजनपदादक्षिणाभरतर्षभ ॥ द्रविडाःकेरलाःप्राच्याभूषिकावनवासिकाः ५८ कर्णाटकामहिषकाविकल्पामूषकास्तथा ॥ झिल्लिकाःकुंतलाश्चैवसौहृदानभकाननाः ५९ कौकुट्टकास्तथाचोलाःकोंकणामालवानराः ॥ समंगाःकरकाश्चैवकुकुरांगारमारिषाः ६० ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताःशाल्वसेनयः ॥ व्यूकाःकोकबकाःप्रोष्ठाःसमवेगवशास्तथा ६१ तथैवविंध्यचुलिकाःपुलिंदावल्कलैःसह ॥ मालवाबल्लवाश्चैवतथैवापरबल्लवाः ६२ कुलिंदाःकालदाश्चैवकुंडलाःकरटारतथा ॥ मूषकास्तनबालाश्चसनीपाघटसृंजयाः ६३ अठिदाःपाशिवाटाश्चतनयाःसुनयास्तथा ॥ ऋषिकाविदभाःकाकास्तंगणाःपरतंगणाः ६४ उत्तराश्चापरम्लेच्छाःक्रूराभरतसत्तम ॥ यवनाश्चीनकांबोजादारुणाम्लेच्छजातयः ६५ सकृद्ग्रहाःकुलत्थाश्चहूणाःपारसिकैःसह ॥ तथैवरमणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः ६६ क्षत्रियोपनिवेशाश्चवैश्यशूद्रकुलानिच ॥ शूद्राभीराश्चदरदाःकाश्मीराःपशुभिःसह ६७ खाशीराश्चांतचाराश्चपल्हवागिरिगह्वराः ॥ आत्रेयाःसभरद्वाजास्तथैवस्तनपोषिकाः ६८ प्रोषकाश्चकलिंगाश्चकिरातानांचजातयः ॥ तोमराहन्यमानाश्चतथैवकरभंजकाः ६९ एते चान्येजनपदाःप्राच्योदीच्यास्तथैवच ॥ उद्देशमात्रेणमयादेशाःसंकीर्तिताविभो ७० यथागुणबलंचापित्रिवर्गस्यमहाफलम् ॥ दुह्येतधेनुःकामधुक्भूमिःसम्यगनुष्ठिता ७१ तस्यां गृद्ध्यंतिराजानःशूराधर्मार्थकोविदाः ॥ तेत्यजंत्याहवेप्राणान्वसुगृद्धास्तरस्विनः ७२ देवमानुषकायानांकामंभूमिःपरायणम् ॥ अन्योन्यस्याऽवलुंपंतिसारमेयायथाऽऽमिषम् ७३ राजानोभरतश्रेष्ठभोक्तुकामावसुंधराम् ॥ नचापितृप्तिःकामानांविद्यतेऽद्यापिकस्यचित् ७४ तस्मात्परिग्रहेभूमेर्यततेकुरुपांडवाः ॥ साम्नाभेदेनदानेनदंडेनैवचभारत ७५

नतिक्रम्य तद्वत्यथाबलंशौर्यंचानतिक्रम्य त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामात्मकस्य महाफलंउत्कृष्टफलंहैरण्यगर्भपदप्राप्त्यंतं सम्यगनुष्ठितासम्यक्पालिताभूमिर्दुह्येतप्रपूरयेत्धेनुरिवकामान् अन्यांश्चदुग्धेइतिकामधुक् ७१ गृद्ध्यंतिअभिकांक्षांकुर्वंति वसुगृद्धाः धनलुब्धाः ७२ देवकायानांयज्ञेनमानुषकायानामन्नप्रसवेनभूमिःपरायणंशरणं ७३ । ७४ तस्मात्अतृप्त्वात् ७५

एवमाधिदैविकंभूमिजयफलमुक्तं अथाध्यात्मंभूमिजयफलमाह पितेति अच्छिद्रंसंपूर्णंदर्शनंयस्याःसाभूमिः योगमार्गरीत्याकात्स्न्र्येनदृष्टासती।पित्रादिवदिहभौतिकेभ्यआघातेभ्यःपाति वज्रकायत्वं प्रयच्छतीत्यर्थः खंखस्थंसूर्यादीनांपदंद्यौःस्वर्गपदंचसैत्रभवति तत्तत्प्रापयतीत्यर्थः ७६ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ भारतस्येति १। २ तिष्यंकलियुगं ३।४।५।६।७ प्रजायंतेप्रजांजनयंति ८।९ वपुष्मंतःप्रशस्तदेहाः १०।११ सर्वेवर्णाःपरस्परजयैषिणोजायंतइतिसंबंधः १२। १३ इर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं । मानःस्वस्मिन्पूज्य

पिताभ्राताचपुत्राश्चखंद्यौश्चनरपुंगव ॥ भूमिर्भवतिभूतानांसम्यगच्छिद्रदर्शना ७६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतीयनदीदेशादिनामकथनेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ध ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ भारतस्यास्यवर्षस्यतथाहैमवतस्यच ॥ प्रमाणमायुषःसूतबलंचापिशुभाशुभम् १ अनागतमतिक्रांतंवर्तमानंचसंजय ॥ आचक्ष्वमेविस्तरेणहरिवर्षंतथैवच २ ॥ संजयउवाच ॥ चत्वारिभारतेवर्षेयुगानिभरतर्षभ ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचतिष्यंचकुरुवर्द्धन ३ पूर्वंकृतयुगंनामततस्त्रेतायुगंप्रभो ॥ संक्षेपाद्द्वापरस्याथततस्तिष्यंप्रवर्तते ४ चत्वारितुसहस्राणिवर्षाणांकुरुसत्तम ॥ आयुःसंख्याकृतयुगेसंख्याताराजसत्तम ५ तथात्रीणिसहस्राणित्रेतायांमनुजाधिप ॥ द्वेसहस्रेद्वापरेतुभुवितिष्ठंतिसांप्रतम् ६ नप्रमाणस्थितिर्ह्यस्तितिष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ॥ गर्भस्थाश्चम्रियंतेऽत्रतथाजाताम्रियंतिच ७ महाबलामहासत्वाःप्रज्ञागुणसमन्विताः ॥ प्रजायंतेचजाताश्चशतशोऽथसहस्रशः ८ जाताःकृतयुगेराजन्धनिनःप्रियदर्शनाः ॥ प्रजायंतेचजाताश्चमुनयोवैतपोधनाः ९ महोत्साहामहात्मानोधार्मिकाःसत्यवादिनः ॥ प्रियदर्शनावपुष्मंतोमहावीर्याधनुर्द्धराः १० वरार्हायुधिजायंतेक्षत्रियाःशूरसत्तमाः ॥ त्रेतायांक्षत्रियाराजन्सर्वेवैचक्रवर्तिनः ११ सर्ववर्णाश्चजायंतेसदाचैवचद्वापरे ॥ महोत्साहावीर्यवंतःपरस्परजयैषिणः १२ तेजसाल्पेनसंयुक्ताःक्रोधनाःपुरुषान्नृप ॥ लुब्धाअनृतकाश्चैवतिष्येजायंतिभारत १३ ईर्ष्यामानस्तथाक्रोधोमायाऽसूयातथैवच ॥ तिष्येभवतिभूतानांरागोलोभश्चभारत १४ संक्षेपोवर्ततेराजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप ॥ गुणोत्तरंहैमवतंहरिवर्षंततःपरम् १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिभारतवर्षेकृताद्यनुरोधेनायुर्निरूपणेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ध ॥ ॥ समाप्तंचजंबूखंडविनिर्माणपर्व ॥ अथभूमिपर्व ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ जंबूखंडस्त्वयाप्रोक्तोयथावदिहसंजय ॥ विष्कंभमस्यप्रब्रूहिपरिमाणंतुतत्त्वतः १ समुद्रस्यप्रमाणंचसम्यगच्छिद्रदर्शनम् ॥ शाकद्वीपंचमेब्रूहिकुशद्वीपंचसंजय २ शाल्मलिंचैवतत्त्वेनक्रौंचद्वीपंतथैवच ॥ ब्रूहिगावल्गणेसर्वंराहोःसोमार्कयोस्तथा ३ ॥ संजयउवाच ॥ राजन्सुबहवोद्वीपायैरिदंसंततंजगत ॥ सप्तद्वीपान्प्रवक्ष्यामिचंद्रादित्यौग्रहंतथा ४

ताबुद्धिः । क्रोधोऽभिज्वलनं । मायाकपटं । असूयापरगुणेषुदोषाविष्करणं । रागोविषयेषुप्रीतिः । लोभस्तल्लिप्सा १४ संक्षेपोगुणानामितिशेषः १५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ जंबूखंडइति १।२।३ ग्रहंराहुं ४

अष्टादशसहस्राणिषट्शतानिचयोजनानिविष्कंभश्चतुर्दलकमलाकारस्यजंबूद्वीपस्यपत्रांतपरिधिः तादृशविस्तारएवपिंडप्रमाणमंतर्मध्यपर्वताक्रांतित्वाज्जंबूपर्वतइत्युच्यते ५ लावणस्येति क्षेत्रफलतःपंचसहस्रायामत्वाज्जंबूद्वीपस्यतदुभयतःपंचपंचभिःसहस्रैःसमुद्रस्यविष्कंभोविस्तारः तेनससमुद्रस्यद्वीपस्यपंचदशसहस्रयोजनोव्यासः । द्विगुणःदशसहस्रयोजनःपरिमंडलश्चे दुभयतःसमुद्रवेष्टनेनसहचत्वारिंशत्सहस्रः । एवंतृतीयोऽशीतिसहस्रः । चतुर्थःषष्टिसहस्राधिकंलक्षं । पंचमोलक्षत्रयंविंशतिसहस्राणि । षष्ठोलक्षषड्कंचत्वारिंशत्सहस्राणि । सप्तमो द्वादशलक्षाण्यशीतिसहस्राणि । एतेषांसंकलनेपंचविंशतिलक्षाणिपंचत्रिंशत्सहस्राणियोजनानिसप्तानांद्वीपानांससमुद्राणांविस्तारः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

अष्टादशसहस्राणियोजनानिविशांपते ॥ षट्शतानिचपूर्णानिविष्कंभोजंबुपर्वतः ९ लावणस्यसमुद्रस्यविष्कंभोद्विगुणःस्मृतः ॥ नानाजनपदाकीर्णोमणिविद्रुम चित्रितः ६ नैकधातुविचित्रैश्चपर्वतैरुपशोभितः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णःसागरःपरिमंडलः ७ शाकद्वीपंचवक्ष्यामियथावदिहपार्थिव ॥ शृणुमेत्वंयथान्यायंब्रुवतः कुरुनंदन ८ जंबूद्वीपप्रमाणेनद्विगुणःसनराधिप ॥ विष्कंभेणमहाराजसागरोऽपिविभागशः ९ क्षीरोदोभरतश्रेष्ठयेनसंपरिवारितः ॥ तत्रपुण्याजनपदास्तत्र नम्रियतेजनः १० कुतएवहिदुर्भिक्षंक्षमातेजोयुताहिते ॥ शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावद्भरतर्षभ ११ उक्तएषमहाराजकिमन्यत्कथयामिते ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावदिहसंजय १२ उक्तस्त्वयामहाप्राज्ञविस्तरंब्रूहितत्त्वतः ॥ संजयउवाच ॥ तथैवपर्वताराजन्सप्तात्रमणिभूषिताः १३ रत्नाकरास्त थानद्यस्तेषांनामानिमेशृणु ॥ अतीवगुणवत्सर्वंतत्रपुण्यंजनाधिप १४ देवर्षिगंधर्वयुतःप्रथमोमेरुरुच्यते ॥ प्रागायतोमहाराजमलयोनामपर्वतः १५ ततो मेघाःप्रवर्तंतेप्रभवंतिचसर्वशः ॥ ततःपरेणकौरव्यजलधारोमहागिरिः १६ ततोनित्यमुपादत्तेवासवःपरमंजलम् ॥ ततोवर्षंप्रभवतिवर्षकालेजनेश्वर १७ उ च्चैर्गिरीरैवतकोयत्रनित्यंप्रतिष्ठिता ॥ रेवतीदिविनक्षत्रंपितामहकृतोविधिः १८ उत्तरेणतुराजेंद्रश्यामोनाममहागिरिः ॥ नवमेघप्रभःप्रांशुःश्रीमानुज्ज्वलविग्रहः १९ यतःश्यामत्वमापन्नाःप्रजाजनपदेश्वर ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ सुमहान्संशयोमेऽद्यप्रोक्तोयंसंजयत्वया २० प्रजाःकथंसूतपुत्रसंप्राप्ताःश्यामतामिह ॥ संजयउवाच ॥ सर्वेष्वेवमहाराजद्वीपेषुकुरुनंदन २१ गौरःकृष्णश्चपतगस्तयोर्वर्णांतरेनृप ॥ श्यामोयस्मात्प्रवृत्तोवैतस्माच्छ्यामोगिरिःस्मृतः २२ ततः परंकौरवेंद्रदुर्गशैलोमहोदयः ॥ केसरःकेसरयुतोयतोवातःप्रवर्तते २३ तेषांयोजनविष्कंभोद्विगुणःप्रविभागशः ॥ वर्षाणितेषुकौरव्यसप्तोक्तानिमनीषिभिः २४ महामेरुर्महाकाशोजलदःकुमुदोत्तरः ॥ जलधारोमहाराजसुकुमारइतिस्मृतः २५ रैवतस्यतुकौमारःश्यामस्यमणिकांचनः ॥ केसरस्याथमोदाकीपरेणतुमहापुमान् २६

१४ । १५ । १६ । १७ रेवतीज्योतिर्मंडलरूपेणदिविविभ्रम्यमाणाऽपिदिव्येनरूपेणात्रापिवर्तते एवंविधिर्मर्यादापितामहेनकृता १८ । १९ । २० । २१ पतगवर्णंव्याचष्टे तयो रिति मिश्रोवर्णःपतगइत्यर्थः । कारणगुणाःकार्यगुणानारभंतइतिन्यायेनश्यामपर्वतभवःश्यामवर्णः शाकाद्यन्नपरिणामेनमनुष्याअपिश्यामत्वंगताइत्यर्थः । यस्मात्तश्यामोगिरिस्तस्मात्त त्स्थानांश्यामोवर्णःप्रवृत्तइत्यर्थः २२ । २३ । २४ । २५ । २६

२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

परिवार्यतुकौरव्यदैर्घ्यंह्रस्वत्वमेवच ॥ जंबूद्वीपेनसंख्यातस्तस्यमध्येमहाद्रुमः २७ शाकोनाममहाराजप्रजातस्यसदानुगा ॥ तत्रपुण्याजनपदाःपूज्यतेतत्र
शंकरः २८ तत्रगच्छंतिसिद्धाश्चचारणादैवतानिच ॥ धार्मिकाश्चप्रजाराजंश्चत्वारोतिवभारत २९ वर्णाःस्वकर्मनिरतानचस्तेनोऽत्रदृश्यते ॥ दीर्घायुषोम
हाराजजरामृत्युविवर्जिताः ३० प्रजास्तत्रविवर्द्धंतेवर्षास्विवसमुद्रगाः ॥ नद्यःपुण्यजलास्तत्रगंगाचबहुधागता ३१ सुकुमारीकुमारीचशीताशीवेणिकातथा ॥
महानदीचकौरव्यतथामणिजलानदी ३२ चक्षुर्वर्धनिकाचैवनदीभरतसत्तम ॥ तत्रप्रवृत्ताःपुण्योदानद्यःकुरुकुलोद्वह ३३ सहस्राणांशतान्येवयतोवर्षतिवासवः ॥
नतासांनामधेयानिपरिमाणंतथैवच ३४ शक्यंतेपरिसंख्यातुंपुण्यास्ताहिसरिद्वराः ॥ तत्रपुण्याजनपदाश्चत्वारोलोकसंमताः ३५ मंगाश्चमशकाश्चैवमान
सामंदगास्तथा ॥ मंगाब्राह्मणभूयिष्ठाःस्वकर्मनिरतानृप ३६ मशकेषुतुराजन्याधार्मिकाःसर्वकामदाः ॥ मानसाश्चमहाराजवैश्यधर्मोपजीविनः ३७ सर्वकाम
समायुक्ताःशूराधर्मार्थनिश्चिताः ॥ शूद्रास्तुमंदगानित्यंपुरुषाधर्मशीलिनः ३८ नतत्रराजाराजेंद्रनदंडोनचदांडिकः ॥ स्वधर्मेणैवधर्मज्ञास्तेरक्षंतिपरस्परम्
३९ एतावदेवशक्यंतुतत्रद्वीपेप्रभाषितुम् ॥ एतदेवचश्रोतव्यंशाकद्वीपेमहौजसि ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभूमिपर्वणिशाकद्वीपवर्णनेएकादशो
ऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ उत्तरेषुचकौरव्यद्वीपेषुश्रूयतेकथा ॥ एवंतत्रमहाराजब्रुवतश्चनिबोधमे १ घृततोयःसमुद्रोऽत्रदधिमंडोदकोऽपरः ॥
सुरोदःसागरश्चैवतथाऽन्योजलसागरः २ परस्परेणद्विगुणाःसर्वेद्वीपानराधिप ॥ पर्वताश्चमहाराजसमुद्रैःपरिवारिताः ३ गौरस्तुमध्यमेद्वीपेगिरिर्मानःशिलो
महान् ॥ पर्वतःपश्चिमेकृष्णोनारायणसखोनृप ४ तत्ररत्नानिदिव्यानिस्वयंरक्षतिकेशवः ॥ प्रसन्नश्चाभवत्तत्रप्रजानांव्यदधत्सुखम् ५ कुशस्तंबःकुशद्वीपेम
ध्येजनपदैःसह ॥ संपूज्यतेशाल्मलिश्चद्वीपेशाल्मलिकेनृप ६ क्रौंचद्वीपेमहाक्रौंचोगिरीरत्नचयाकरः ॥ संपूज्यतेमहाराजचातुर्वर्ण्येननित्यदा ७ गोमंतःपर्व
तोराजन्सुमहान्सर्वधातुकः ॥ यत्रनित्यंनिवसतिश्रीमान्कमललोचनः ८ मोक्षिभिःसंगतोनित्यंप्रभुर्नारायणोहरिः ॥ कुशद्वीपेतुराजेंद्रपर्वतोविद्रुमैश्चितः ९
स्वनामनामादुर्द्धर्षोद्वितीयोहेमपर्वतः ॥ द्युतिमान्नामकौरव्यतृतीयःकुमुदोगिरिः १० चतुर्थःपुष्पवान्नामपंचमस्तुकुशेशयः ॥ षष्ठोहरिगिरिर्नामषडेतेपर्वतो
त्तमाः ११ तेषामंतरविष्कंभोद्विगुणःसर्वभागशः ॥ औद्भिदंप्रथमंवर्षंद्वितीयंवेणुमंडलम् १२ तृतीयंसुरथाकारंचतुर्थंकंबलंस्मृतम् ॥ धृतिमत्पंचमंव
र्षंषष्ठंवर्षंप्रभाकरम् १३ सप्तमंकापिलंवर्षंसप्तैतेवर्षलंभकाः ॥ एतेषुदेवगंधर्वाःप्रजाश्चजगतीश्वर १४

उत्तरेष्विति १ । २ । ३ मानःशिलोमनःशिलामयः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ चतुरस्रंचतुर्दलकमलाकारंजंबूमंडलमितिशेषः तस्यपूर्वंअश्रांतपरिधिरुक्तः । अष्टादशसहस्राणिषट्शतानिचभारतेति । इहयत्रमध्यममंडलपरिधिस्त्रयस्त्रिंशच्छतयोजनइत्युच्यते । ततश्चपंचसहस्रीतोयावान्यत्राग्रभागोबहिर्वृद्धस्तावानेवत्रयस्त्रिंशतोऽग्रेपंचसहस्री

विहरंतेरमंतेचनतेषुम्रियतेजनः ॥ नतेषुदस्यवःसंतिम्लेच्छजात्योऽपिवानृप १९ गौरप्रायोजनःसर्वःसुकुमारश्चपार्थिव ॥ अवशिष्टेषुसर्वेषुवक्ष्यामिमनुजेश्वर १६ यथाश्रुतंमहाराजतदव्यग्रमनाःशृणु ॥ क्रौंचद्वीपेमहाराजक्रौंचोनाममहागिरिः १७ क्रौंचात्परोवामनकोवामनादंधकारकः ॥ अंधकारात्परोराजन्मैनाकःपर्वतोत्तमः १८ मैनाकात्परतोराजन्गोविंदोगिरिरुत्तमः ॥ गोविंदात्परतोराजन्निबिडोनामपर्वतः १९ परस्तुद्विगुणस्तेषांविष्कंभोवंशवर्द्धन ॥ देशांस्तत्रप्रवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु २० क्रौंचस्यकुशलोदेशोवामनस्यमनोनुगः ॥ मनोनुगात्परश्चोष्णोदेशःकुरुकुलोद्वह २१ उष्णात्परःप्रावरकःप्रावारादंधकारकः ॥ अंधाकारकदेशात्तुमुनिदेशःपरःस्मृतः २२ मुनिदेशात्परश्चैवप्रोच्यतेदुंदुभिस्वनः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णोगौरप्रायोजनाधिप २३ एतेदेशामहाराजदेवगंधर्वसेविताः ॥ पुष्करेपुष्करोनामपर्वतोमणिरत्नवान् २४ तत्रनित्यंप्रभवतिस्वयंदेवःप्रजापतिः ॥ तंपर्युपासतेनित्यंदेवाःसर्वेमहर्षयः २५ वाग्भिर्मनोनुकूलाभिःपूजयंतोजनाधिप ॥ जंबूद्वीपात्प्रवर्ततेरत्नानिविविधान्युत २६ द्वीपेषुतेषुसर्वेषुप्रजानांकुरुसत्तम ॥ ब्रह्मचर्येणसत्त्येनप्रजानांहिदमेनच २७ आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यांद्विगुणंद्विगुणंततः ॥ एकोजनपदोराजन्द्वीपेष्वेतेषुभारत ॥ उक्ताजनपदायेषुधर्मश्चैकःप्रदृश्यते २८ ईश्वरोदंडमुद्यम्यस्वयमेवप्रजापतिः ॥ द्वीपानेतान्महाराजरक्षंस्तिष्ठतिनित्यदा २९ सराजासशिवोराजन्सपितामपितामहः ॥ गोपायतिनरश्रेष्ठप्रजाःसजडपंडिताः ३० भोजनंचात्रकौरव्यप्रजाःस्वयमुपस्थितम् ॥ सिद्धमेवमहाबाहोतद्भुंजंतिनित्यदा ३१ ततःपरंसमानामदृश्यतेलोकसंस्थितिः ॥ चतुरस्रंमहाराजत्रयस्त्रिंशत्तुमंडलम् ३२ तत्रतिष्ठंतिकौरव्यचत्वारोलोकसंमताः ॥ दिग्गजाभरतश्रेष्ठवामनैरावतादयः ३३ सुप्रतीकस्तथाराजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ तस्याहंपरिमाणंतुनसंख्यातुमिहोत्सहे ३४ असंख्यातःसनित्यंहितिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ तत्रवैवायवोवांतिदिग्भ्यःसर्वाभ्यएवहि ३५ असंबद्धामहाराजतान्निगृण्हंतितेगजाः ॥ पुष्करैःपद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः ३६ शतधापुनरेवाशुतेतान्मुंचंतिनित्यशः ॥ श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तुदिग्गजैरिहमारुताः ३७ आगच्छंतिमहाराजततस्तिष्ठंतिवैप्रजाः ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ परोवैविस्तरोऽत्यर्थंत्वयासंजयकीर्तितः ३८ दर्शितंद्वीपसंस्थानमुत्तरंब्रूहिसंजय ॥ संजयउवाच ॥ उक्ताद्वीपामहाराजग्रहान्मेशृणुतत्त्वतः ३९ स्वर्भानोःकौरवश्रेष्ठयावदेवप्रमाणतः ॥ परिमंडलोमहाराजस्वर्भानुःश्रूयतेग्रहः ४०

तोगर्भेभागऊनइतिज्ञेयं ३२ तत्रपत्रसंधिस्थानेषुचतुर्षु ३३ तस्यगजचतुष्टयस्यपृथिव्याआश्रयभूतस्यतत्कस्योपरिवर्ततेइतिदुर्वचं तेनईश्वरशक्त्यैवदिग्गजाध्रियंतइतिभावः ३४ सःगजसमूहः वातरज्जुभिर्गजाबद्धाइत्येतन्मतांतरंतदपिदूषयति तत्रेति ३५ प्रत्युतवायोरेवनिग्रहंतेकुर्वंतीत्याह तानिति पुष्करैःशुंडाग्रैः ३६ । ३७ । ३८ उत्तरंसूर्येंदुराहुप्रमाणं ३९ । ४०

परिणाहेनपरिधिनाषट्त्रिंशत्सहस्राणि विपुलत्वेनततोऽप्याधिक्येन इदमुत्तरान्वयि ४१ षष्टियोजनानिपरिणाहएवेत्यर्थः ४२ । ४३ । ४४ पतगःशीघ्रगः विभावसुःसूर्यः ४५ । ४६ । ४७ ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे भूमिपर्वार्थप्रकाशेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अथेति ॥ १ । २ । ३ ककुदंराज्ञांमध्येध्वजतुल्यं । 'ककुदोऽप्य

योजनानांसहस्राणिविष्कंभोद्वादशास्यवै ॥ परिणाहेनषट्त्रिंशद्विपुलत्वेनचानघ ४१ षष्टिमाहुःशतान्यस्यबुधाःपौराणिकास्तथा ॥ चंद्रमास्तुसहस्राणिरा जन्नेकादशस्मृतः ४२ विष्कंभेणकुरुश्रेष्ठत्रयस्त्रिंशत्तुमंडलम् ॥ एकोनषष्टिविष्कंभंशीतरश्मेर्महात्मनः ४३ सूर्यस्त्वष्टौसहस्राणिद्वेचान्येकुरुनंदन ॥ विष्कं भेणततोराजन्मंडलंत्रिंशतासमम् ४४ अष्टपंचाशतंराजन्विपुलत्वेनचानघ ॥ श्रूयतेपरमोदारःपतगोऽसौविभावसुः ४५ एतत्प्रमाणमर्कस्यनिर्दिष्टमिहभा रत ॥ सराहुश्छादयत्येतौयथाकालंमहत्तया ४६ चंद्रादित्यौमहाराजसंक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ इत्येतत्तेमहाराजपृच्छतःशास्त्रचक्षुषा ४७ सर्वमुक्तंयथातत्त्वंत स्माच्छममवाप्नुहि ॥ यथोद्दिष्टंमयाप्रोक्तंसनिर्माणमिदंजगत् ४८ तस्मादाश्वसकौरव्यपुत्रंदुर्योधनंप्रति ॥ श्रुत्वेदंभरतश्रेष्ठभूमिपर्वमनोनुगम् ४९ श्रीमा न्भवतिराजन्यःसिद्धार्थःसाधुसंमतः ॥ आयुर्बलंचकीर्तिश्चतस्यतेजश्चवर्धते ५० यःशृणोतिमहीपालपर्वणीदंयतव्रतः ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यतथैवचपिता महाः ५१ इदंतुभारतंवर्षंयत्रवर्त्तामहेवयम् ॥ पूर्वैःप्रवर्तितंपुण्यंतत्सर्वंश्रुतवानसि ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभूमिपर्वणि उत्तरद्वीपादिसंस्थानव र्णनेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ समाप्तमिदंभूमिपर्व ॥ अथभगवद्गीतापर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथगावल्गणिर्विद्वान्संयुगादेत्यभारत॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्यभूतभव्यभविष्यवित् १ ध्यायतेधृतराष्ट्रायसहसोत्पत्यदुःखितः ॥ आचष्टनिहतंभीष्मंभरतानांपितामहम् २ ॥ संजयउवाच ॥ संजयोऽहंमहाराज नमस्तेभरतर्षभ ॥ हतोभीष्मःशांतनवोभरतानांपितामहः ३ ककुदंसर्वयोधानांधामसर्वधनुष्मताम् ॥ शरतल्पगतःसोऽद्यशेतेकुरुपितामहः ४ यस्यवीर्यं समाश्रित्यद्यूतंपुत्रस्तवाकरोत् ॥ सशेतेनिहतोराजन्संख्येभीष्मःशिखंडिना ५ यःसर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ॥ जिगायैकरथेनैवकाशिपुर्यांमहार थः ६ जामदग्न्यंरणेरामंयोयुध्यदपसंभ्रमः ॥ नहतोजामदग्न्येनसहतोऽद्यशिखंडिना ७ महेंद्रसदृशःशौर्येस्थैर्येचहिमवानिव ॥ समुद्रइवगांभीर्येसहिष्णुत्वेध रासमः ८ शरदंष्ट्रोधनुर्वक्त्रःखड्गजिह्वोदुरासदः ॥ नरसिंहःपितातेऽद्यपांचाल्येननिपातितः ९ पांडवानांमहासैन्यंयंदृष्ट्वोद्यतमाहवे ॥ प्रावेपतभयोद्विग्नंसिंहं दृष्ट्वेवगोगणः १० परिरक्ष्यससेनांतेदशरात्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ११ यःसशक्रइवाक्षोभ्योवर्षन्बाणान्सहस्रशः ॥ जघान युधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १२ सशेतेनिहतोभूमौवातभग्नइवद्रुमः ॥ तवदुर्मंत्रितेराजन्यथानार्हःसभारत १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गी तापर्वणि भीष्ममृत्युश्रवणेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

स्त्रीवृषांगेराड्ध्वजेवरे'इतिमेदिनी । धामतेजः ४ । ५ ६ अपसंभ्रमोनिर्भयः ७ । ८ । ९ । १० । ११ अर्बुदंकोटिदशकंलक्षंवा पूर्वमयुतस्यमत्यहंप्रतिज्ञानात् १२ । १३ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ अस्यत्वमंतिकेस्थित्वासर्वंदृष्टवानसीतिशेषः ९ । १० । ११ प्रचिन्वंतंपुष्पवदाददानम् १२ समचेष्टतम्रियमाणपशुवद्धस्तपादविक्षेपंकृतवत् १३

धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंकुरूणामृषभोहतोभीष्मःशिखंडिना ॥ कथंरथात्सन्यपतत्पितामेवासवोपमः १ कथमाचक्ष्वमेयोधाहीनाभीष्मेणसंजय ॥ बलिनादेव
कल्पेनगुर्वर्थंब्रह्मचारिणा २ तस्मिन्हतेमहाप्राज्ञेमहेष्वासेमहाबले ॥ महासत्वेनरव्याघ्रेकिमुआसीन्मनस्तव ३ आर्तिपरामाविशतिमनःशंससिमेहतम् ॥ कु
रूणामृषभंवीरमकंपंपुरुषर्षभम् ४ केतंयांतमनुप्राप्ताःकेवाऽस्यासन्पुरोगमाः ॥ केतिष्ठन्केन्यवर्तंतकेन्ववर्तंतसंजय ५ केशूराराथशार्दूलमच्युतंक्षत्रियर्षभम् ॥
तथाऽनीकंगाहमानंसहसापृष्ठतोऽन्वयुः ६ यस्तमोर्कइवापोहन्परसैन्यममित्रहा ॥ सहस्ररश्मिप्रतिमःपरेषांभयमादधत् ७ अकरोद्दुष्करंकर्मरणेपांडुसुतेषुयः ॥
ग्रसमानमनीकानियएनंपर्यवारयन् ८ कृतिनंतंदुराधर्षंसंजयास्यत्वमंतिके ॥ कथंशांतनवंयुद्धेपांडवाःप्रत्यवारयन् ९ निकृंततमनीकानिशरदंष्ट्रंमनस्विनम् ॥
चापव्यात्ताननंघोरमसिजिह्वंदुरासदम् १० अनर्हंपुरुषव्याघ्रंह्रीमंतमपराजितम् ॥ पातयामासकौंतेयःकथंतमजितंयुधि ११ उग्रधन्वानमुग्रेषुंवर्तमानंरथो
त्तमे ॥ परेषामुत्तमांगानिप्रचिन्वंतमथेषुभिः १२ पांडवानांमहत्सैन्यंयंदृष्ट्वोद्यतमाहवे ॥ कालाग्निमिवदुर्धर्षंसमचेष्टतनित्यशः १३ परिकृष्यससेनांतुदशरा
त्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करम् १४ यःसशक्रइवाक्षय्यंवर्षंशरमयंक्षिपन् ॥ जघानयुधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १५ सशेतेनिह
तोभूमौवातभुग्नइवद्रुमः ॥ ममदुर्मंत्रितेनाजौयथानार्हतिभारतः १६ कथंशांतनवंदृष्ट्वापांडवानामनीकिनी ॥ प्रहर्तुमशकत्तत्रभीष्मंभीमपराक्रमम् १७ कथं
भीष्मेणसंग्रामंप्राकुर्वन्पांडुनंदनाः ॥ कथंचनाजयद्भीष्मोद्रोणेजीवतिसंजय १८ कृपेसन्निहितेतत्रभरद्वाजात्मजेतथा ॥ भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःकथंसनिधनंगतः
१९ कथंचातिरथस्तेनपांचाल्येनाशिखंडिना ॥ भीष्मोविनिहतोयुद्धेदेवैरपिदुरासदः २० यःस्पर्द्धतेरणेनित्यंजामदग्न्यंमहाबलम् ॥ अजितंजाम
दग्न्येनशक्रतुल्यपराक्रमम् २१ तंहतंसमरेभीष्मंमहारथकुलोदितम् ॥ संजयाचक्ष्वमेवीरंयेनशर्मनविद्महे २२ मामकाःकेमहेष्वासानाजहुःसंजयाच्युतम् ॥
दुर्योधनसमादिष्टाःकेवीराःपर्यवारयन् २३ यच्छिखंडिमुखाःसर्वेपांडवाभीष्ममभ्ययुः ॥ कच्चित्तेकुरवःसर्वेनाजहुःसंजयाच्युतम् २४ अश्मसारमयंनूनंहृदयं
सुदृढंमम ॥ यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मंनदीर्यते २५ यस्मिन्सत्यंचमेधाचनीतिश्चभरतर्षभे ॥ अप्रमेयाणिदुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि २६ मौर्वी
घोषस्तनयित्नुःपृषत्कपृषतोमहान् ॥ धनुर्ह्रादमहाशब्दोमहामेघइवोन्नतः २७ योऽभ्यवर्षतकौंतेयान्सपांचालान्ससृंजयान् ॥ निघ्नन्पररथान्वीरोदा
नवानिववज्रभृत् २८ इष्वस्त्रसागरंघोरंबाणग्राहंदुरासदम् ॥ कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपंचलमप्लवम् २९

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ अजहुस्त्यक्तवंतः २३ । २४ । २५ । २६ मौर्वीघोषेण स्तनयित्नुर्गर्जन्मेघइव पृषत्कपृषतोबाणबिंदुः धनुषैवह्रादरूपोमहाशब्दो
ऽशनिध्वनिरूपोयस्य २७ । २८ कार्मुकोर्मिणंचापोर्मिमंतं अद्वीपंनिराश्रयं अप्लवंतरणोपायहीनम् २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ अपासेधन्न्यवारयन् ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ यःप्रजापतेर्दक्षादेःपरमेष्ठीपरमेपदेतिष्ठतीतितथाहिरण्यगर्भइवतस्मिन्निति्शेषः ३९ । ४० । ४१ । ४२

गदासिमकरावासंहयावर्त्तंगजाकुलम् ॥ पदातिमत्स्यकलिलंशंखदुंदुभिनिःस्वनम् ३० हयान्गजपदातींश्वरथांश्वतरसाबहून् ॥ निमज्जयंतंसमरेपरवीरापहारिणम् ३१ विदह्यमानंकोपेनतेजसाचपरंतपम् ॥ वेलेवमकरावासंकेवीराःपर्यवारयन् ३२ भीष्मोयदकरोत्कर्मसमरेसंजयारिहा ॥ दुर्योधनहितार्थायकेतस्यास्यपुरोऽभवन् ३३ केरक्षन्दक्षिणंचक्रंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ पृष्ठतःकेपरान्वीरानपासेधन्यतव्रताः ३४ केपुरस्तादवर्तंतरक्षंतोभीष्ममंतिके ॥ केऽरक्षन्नुत्तरंचक्रंवीरावीरस्ययुध्यतः ३५ वामेचक्रेवर्तमानाःकेऽघ्नन्संजयसृंजयान् ॥ अग्रतोऽग्र्यमनीकेषुकेऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ३६ पार्श्वतःकेऽभ्यरक्षंतगच्छंतोदुर्गमांगतिम् ॥ समूहेकेपरान्वीरान्प्रत्ययुध्यंतसंजय ३७ रक्ष्यमाणःकथंवीरैर्गोप्यमानाश्चतेनते ॥ दुर्जयानामनीकानिनाजयंस्तरसायुधि ३८ सर्वलोकेश्वरस्येवपरमेष्ठीप्रजापतेः ॥ कथंप्रहर्तुमपितेशेकुःसंजयपांडवाः ३९ यस्मिन्द्वीपेसमाश्वस्ययुध्यंतेकुरवःपरैः ॥ तंनिमग्नंनरव्याघ्रंभीष्मंशंससिसंजय ४० यस्यवीर्यंसमाश्रित्यममपुत्रोबृहद्बलः ॥ नपांडवानगणयत्कथंसनिहतःपरैः ४१ यःपुराविबुधैःसर्वैःसहायेयुद्धदुर्मदः ॥ कांक्षितोदानवान्घ्नद्भिःपितामममहाव्रतः ४२ यस्मिन्जातेमहावीर्येशांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ शोकंदैन्यंचदुःखंचप्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ४३ प्रोक्तंपरायणंप्राज्ञंस्वधर्मनिरतंशुचिम् ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञंकथंशंससिमेहतम् ४४ सर्वास्त्रविनयोपेतंशांतंदांतंमनस्विनम् ॥ हतंशांतनवंश्रुत्वामन्येशेषंहतंबलम् ४५ धर्मादधर्मोबलवान्संप्राप्तइतिमेमतिः ॥ यत्रवृद्धंगुरुंहत्वाराज्यमिच्छंतिपांडवाः ४६ जामदग्न्यःपुरारामःसर्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ अंबार्थमुद्यतःसंख्येभीष्मेणयुधिनिर्जितः ४७ तमिंद्रसमकर्माणंककुदंसर्वधन्विनाम् ॥ हतंशंससिमेभीष्मंकिंनुदुःखमतःपरम् ४८ असकृत्क्षत्रियव्राताःसंख्येयेनविनिर्जिताः ॥ जामदग्न्येनवीरेणपरवीरनिघातिना ४९ नहतोयोमहाबुद्धिःसहतोऽद्यशिखंडिना ॥ तस्मान्नूनंमहावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ५० तेजोवीर्यबलैर्भूयान्नाशिखंडीद्रुपदात्मजः॥ यःशूरंकृतिनंयुद्धेसर्वशास्त्रविशारदम् ५१ परमास्त्रविदंवीरंजघानभरतर्षभम् ॥ केवीरास्तममित्रघ्नमन्वयुःशस्त्रसंसदि ५२ शंसमेतद्यथाचासीद्युद्धंभीष्मस्यपांडवैः ॥ योषेवहतवीरामेसेनापुत्रस्यसंजय ५३ अगोपमिवचोद्भ्रांतंगोकुलंतद्बलंमम ॥ पौरुषंसर्वलोकस्यपरंयस्मिन्महाहवे ५४ परासक्तेचवस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ जीवितेऽप्यद्यसामर्थ्यंकिमिवास्मासुसंजय ५५ घातयित्वामहावीर्यंपितरंलोकधार्मिकम् ॥ अगाधेसलिलेमग्नांनावंदृष्ट्वेवपारगाः ५६ भीष्मेहतेभृशंदुःखान्मन्येशोचंतिपुत्रकाः॥ अद्रिसारमयंनूनंहृदयंममसंजय ५७

पुत्रलक्ष्मणिपुत्रोत्तमे । ‘लक्ष्मचिह्नेप्रधानेच’इतिविश्वः ४३ प्रोक्तंलोकेख्यातम् ४४ सर्वास्त्रविनयोपेतंसर्वास्त्रशिक्षायुक्तं । ‘विनयानुबलायांस्त्रीशिक्षायांप्रणतौपुमान्’इतिमेदिनी ४५ । ४६ ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ परासक्तेपरलोकप्रिये ५५ । ५६ । ५७

५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारत

यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मंनदीर्यते ॥ यस्मिन्नस्त्राणिमेधाचनीतिश्चपुरुषर्षभे ५८ अप्रमेयाणिदुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि ॥ नचास्त्रेणनशौर्येणतपसामेधयानच ५९ नधृत्यानपुनस्त्यागान्मृत्योःकश्चिद्विमुच्यते ॥ कालोनूनंमहावीर्यःसर्वलोकदुरत्ययः ६० यत्रशांतनवंभीष्मंहतंशंससिसंजय ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तोमहद्दुःखमचिंतयन् ६१ आशंसेऽहंपरंत्राणंभीष्माच्छांतनुनंदनात् ॥ यदाऽऽदित्यमिवापश्यत्पतितंभुविसंजय ६२ दुर्योधनःशांतनवंकिंतदाप्रत्यपद्यत ॥ नाहंस्वेषांपरेषांवाबुद्ध्यासंजयचिंतयन् ६३ शेषंकिंचित्प्रपश्यामिप्रत्यनीकेमहीक्षिताम् ॥ दारुणःक्षत्रधर्मोऽयमृषिभिःसंप्रदर्शितः ६४ यत्रशांतनवंहत्वाराज्यमिच्छंतिपांडवाः ॥ वयंवाराज्यमिच्छामोघातयित्वामहाव्रतम् ६५ क्षत्रधर्मेस्थिताःपार्थानापराध्यंतिपुत्रकाः ॥ एतदार्येणकर्तव्यंकृच्छ्रास्वापत्सुसंजय ६६ पराक्रमःपराशक्तिस्तत्तुतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ अनीकानिविनिघ्नंतंह्रीमंतमपराजितम् ६७ कथंशांतनवंतातंपांडुपुत्रान्यवारयन् ॥ यथायुक्तान्यनीकानिकथंयुद्धंमहात्मभिः ६८ कथंवानिहतोभीष्मःपितासंजयमेपरैः ॥ दुर्योधनश्चकर्णश्चशकुनिश्चापिसौबलः ६९ दुःशासनश्चकितवोहतेभीष्मेकिमब्रुवन् ॥ यच्छरीरैरुपास्तीर्णांनरवारणवाजिनाम् ७० शरशक्तिमहाखड्गतोमराक्षांमहाभयाम् ॥ प्राविशन्कितवामंदाःसभांयुद्धदुरासदाम् ७१ प्राणद्यूतेप्रतिभयेकेऽदीव्यंतनरर्षभाः ॥ केऽजीयंतेजितास्तत्रकृतलक्ष्यानिपातिताः ७२ अन्येभीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ नहिमेशांतिरस्तीहश्रुत्वादेवव्रतंहतम् ७३ पितरंभीमकर्माणंभीष्ममाहवशोभिनम् ॥ आर्तिर्मेहृदयेरूढांमहतींपुत्रहानिजाम् ७४ त्वंहिमेसर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसिसंजय ॥ महांतंभारमुद्यम्यविश्रुतंसार्वलौकिकम् ७५ दृष्ट्वाविनिहतंभीष्मंमन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ श्रोष्यामितानिदुःखानिदुर्योधनकृतान्यहम् ७६ तस्मान्मेसर्वमाचक्ष्वयद्वृत्तंतत्रसंजय ॥ यद्वृत्तंतत्रसंग्रामेमंदस्याबुद्धिसंभवम् ७७ अपनीतंसुनीतंयत्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ यत्कृतंतत्रसंग्रामेभीष्मेणजयमिच्छता ७८ तेजोयुक्तंकृतास्त्रेणशंसतच्चाप्यशेषतः ॥ तथातदभवद्युद्धंकुरुपांडवसेनयोः ७९ क्रमेणयेनयस्मिंश्चकालेयच्चयथाऽभवत् ८० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्नेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नोमहाराजयथाऽर्हसि ॥ नतुदुर्योधनेदोषमिममासंक्तुमर्हसि १ यआत्मनोदुश्चरितादशुभंप्राप्नुयान्नरः ॥ एनसातेननान्यंसउपाशंकितुमर्हति २ महाराजमनुष्येषुनिंद्यंयःसर्वमाचरेत् ॥ सवध्यःसर्वलोकस्यनिंदितानिसमाचरन् ३ निकारोनिकृतिप्रज्ञैःपांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूतःसहामात्यैःक्षांतश्चसुचिरंवने ४ हयानांचगजानांचराज्ञांचामिततेजसाम् ॥ प्रत्यक्षंयन्मयादृष्टंदृष्टंयोगबलेनच ५ शृणुतत्पृथिवीपालमाचशोकेमनःकृथाः ॥ दिष्टमेतत्पुरानूनमिदमेवनराधिप ६ नमस्कृत्वापितुस्तेऽहंपाराशर्यायधीमते ॥ यस्यप्रसादाद्दिव्यंतत्प्राप्तंज्ञानमनुत्तमम् ७

भावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्वद्युक्तइति आसंक्तुंआसंजयितुम् १ एनसापापेन २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

८ व्युत्थितस्यउच्छास्त्रवर्तिनउत्पत्तिःकारणंतस्यविज्ञानम् ९ । १० व्यूढेषुव्यूहरचनयास्थितेषु ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनील

दृष्टिश्चातींद्रियाराजन्दूराच्छ्रवणमेवच ॥ परचित्तस्यविज्ञानमतीतानागतस्यच ८ व्युत्थितोत्पतिविज्ञानमाकाशेचगतिःशुभा ॥ अस्त्रैरसंगोयुद्धेषुवरदानान्महा त्मनः ९ शृणुमेविस्तरेणेदंविचित्रंपरमाद्भुतम् ॥ भरतानामभूद्युद्धंयथातल्लोमहर्षणम् १० तेष्वनीकेषुयत्तेषुव्यूढेषुचविधानतः ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमथाब्र वीत् ११ दुःशासनरथास्तूर्णंयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ अनीकानिचसर्वाणिशीघ्रंत्वमनुचोदय १२ अयंसमामभिप्राप्तोवर्षपूगाभिचिंतितः ॥ पांडवानांससैन्यानां कुरूणांचसमागमः १३ नातःकार्यतमंमन्येरणेभीष्मस्यरक्षणात् ॥ हन्याद्गुप्तोह्यसौपार्थान्सोमकांश्चसमृंजयान् १४ अब्रवीच्चविशुद्धात्मानाहंहन्यांशिखंडिनम् ॥ श्रूयतेस्त्रीह्यसौपूर्वंतस्माद्वर्ज्योरणेमम १५ तस्माद्भीष्मोरक्षितव्योविशेषेणेतिमेमतिः ॥ शिखंडिनोवधेयत्ताःसर्वेतिष्ठंतुमामकाः १६ तथाप्राच्याःप्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ॥ सर्वथाऽस्त्रेषुकुशलास्तेरक्षंतुपितामहम् १७ अरक्ष्यमाणंहिवृकोहन्यात्सिंहंमहाबलम् ॥ मासिंहंजंबुकेनेवघातयामःशिखंडिना १८ वामंचक्रंयुधामन्युरुत्तमौजाश्चदक्षिणम् ॥ गोप्तारौफाल्गुनंप्राप्तौफाल्गुनोऽपिशिखंडिनः १९ संरक्ष्यमाणःपार्थेनभीष्मेणचविवर्जितः ॥ यथानहन्याद्गांगेयं दुःशासनतथाकुरु २० ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० दुर्योधनदुःशासनसंवादेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोरजन्यांव्युष्टायांश ब्दःसमभवन्महान् ॥ क्रोशतांभूमिपालानांयुज्यतांयुज्यतामिति १ शंखदुंदुभिघोषैश्चसिंहनादैश्चभारत ॥ हयहेषितनादैश्चरथनेमिस्वनैस्तथा २ गजानां बृंहतांचैवयोधानांचापिगर्जताम् ॥ क्ष्वेलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलंसर्वतोऽभवत् ३ उदतिष्ठन्महाराजसर्वंयुक्तमशेषतः ॥ सूर्योदयेमहत्सैन्यंकुरुपांडवसेनयोः ४ राजेंद्रतवपुत्राणांपांडवानांतथैवच ॥ दुष्प्रधृष्याणिचास्त्राणिसशस्त्रकवचानिच ५ ततःप्रकाशेसैन्यानिसमदृश्यंतभारत ॥ त्वदीयानांपरेषांचशस्त्रवंतिम हांतिच ६ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनदपरिष्कृताः ॥ विभ्राजमानादृश्यंतेमेघाइवसविद्युतः ७ रथानीकान्यदृश्यंतनगराणीवभूरिशः ॥ अतीवशुशुभेतत्रपिता तेपूर्णचंद्रवत् ८ धनुर्भिर्ऋष्टिभिःखड्गैर्गदाभिःशक्तितोमरैः ॥ योधाःप्रहरणैःशुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ९ गजाःपदातारथिनस्तुरगाश्चविशांपते ॥ व्याति ष्ठन्वागुराकाराःशतशोऽथसहस्रशः १० ध्वजाबहुविधाकाराव्यदृश्यंतसमुच्छ्रिताः ॥ स्वेषांचैवपरेषांचद्युतिमंतःसहस्रशः ११ कांचनामणिचित्रांगाज्वलंतइव पावकाः ॥ अर्चिष्मंतोव्यरोचंतगजारोहाःसहस्रशः १२ महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव ॥ सन्नद्धास्तेप्रवीराश्चददृशुर्युद्धकांक्षिणः १३ उद्यतैरायुधैश्चित्रा स्तलबद्धाःकलापिनः ॥ ऋषभाक्षामनुष्येंद्राश्चमूमुखगताबभुः १४

कंठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ युक्तंसन्नद्धं अशेषतः सर्वप्रकारैः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ वागुराकाराः परेषांबंधनार्थमित्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ तलबद्धाःतलंज्याघातत्राणंबद्धंयैस्ते कलापिनःतूणवंतः १४

१५ । १६ । १७ । १८ बद्धकृष्णाजिनाइति युद्धेमरणदीक्षांकृतवंतइत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ तथाविधःसंमर्दइतिशेषः २७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभार
तभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ७ ॥ ॥ यथासइति १ मघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यतेति मघापित्र्यंनक्षत्रंतस्यविषयोदेशःपितृलोकस्तद्गतःसोमः कुरुपांडवयुद्धारंभदिनमुक्तंभारत
सावित्र्यां । 'हेमंतेप्रथमेमासिशुक्लपक्षेत्रयोदशीं ॥ प्रवृत्तंभारतंयुद्धंनक्षत्रेयमदैवते' । प्रथमेमार्गशीर्षे अत्रत्रयोदशीशब्देनतद्युक्ताचतुर्दश्येवग्राह्या । 'अर्जुनेनहतोभीष्मोमाघमासेऽसिताष्टमी'
इति 'त्रयोदश्यांतुमध्याह्नेभारद्वाजोनिपातितः'इति तत्रैवयुद्धस्यदशमेपंचदशेचाह्निहतयोर्भीष्मद्रोणयोरष्टमीत्रयोदशीसंयोगदर्शनात् अत्रपौषेऽपिमाघशब्दोमकरायनाभिप्रायेण तदानींत
त्संभवात् असिताष्टमीतिच्छेदःअन्यथासप्तमीद्वादश्योरेवतयोर्हननंप्राप्नोति यत्तुअमावास्यायांदुर्योधनहननंतत्रैवोक्तं तत्राप्यमावास्याशब्दइष्टिदिनेप्रातिपद्येवप्रयुक्तोवेदितव्यः । यमदैवतेइतिभ

शकुनिःसौबलःशल्यआवंत्योऽथजयद्रथः ॥ विंदानुविंदौकैकेयाःकांबाजश्चसुदक्षिणः १५ श्रुतायुधश्चकालिंगोजयत्सेनश्चपार्थिवः ॥ बृहद्बलश्चकौशल्यःकृतव
र्माचसात्वतः १६ दशैतेपुरुषव्याघ्राःशूराःपरिघबाहवः ॥ अक्षौहिणीनांपतयोयज्वानोभूरिदक्षिणाः १७ एतेचान्येचबहवोदुर्योधनवशानुगाः ॥ राजानोरा
जपुत्राश्चनीतिमंतोमहारथाः १८ सन्नद्धाःसमदृश्यंतस्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ बद्धकृष्णाजिनाःसर्वेबलिनोयुद्धशालिनः १९ हृष्टादुर्योधनस्यार्थेब्रह्मलोका
यदीक्षिताः ॥ समर्थादशवाहिन्यःपरिगृह्यव्यवस्थिताः २० एकादशीधार्तराष्ट्रीकौरवाणांमहाचमूः ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांयत्रशांतनवोऽग्रणीः २१ श्वेतोष्णी
षंश्वेतहयंश्वेतवर्माणमच्युतम् ॥ अपश्याममहाराजभीष्मंचंद्रमिवोदितम् २२ हेमतालध्वजंभीष्मंराजतेस्यंदनेस्थितम् ॥ श्वेताभ्रइवतीक्ष्णांशुंददृशुःकुरुपां
डवाः २३ सृंजयाश्चमहेष्वासाधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ जृंभमाणंमहासिंहंदृष्ट्वाक्षुद्रमृगायथा २४ धृष्टद्युम्नप्रमुखाःसर्वेसमुद्विविजिरेमुहुः ॥ एकादशैताःश्रीजुष्टावाहिन्य
स्तवपार्थिव २५ पांडवानांतथासप्तमहापुरुषपालिताः ॥ उन्मत्तमकरावर्तौमहाग्राहसमाकुलौ २६ युगांतेसमवेतौद्वौदृश्येतेसागराविव ॥ नैवनस्तादृशोरा
जन्दृष्टपूर्वोनचश्रुतः ॥ अनीकानांसमेतानांकौरवाणांतथाविधः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० सैन्यवर्णनेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
॥ संजयउवाच ॥ यथासभगवान्व्यासःकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ तथैवसहिताःसर्वेसमाजग्मुर्महीक्षितः १ मघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यत ॥ दीप्यमाना
श्चसंपेतुर्दिविसप्तमहाग्रहाः २

रणीनग्राह्या किंतुयुग्मदैवतंमृगशीर्षमेवग्राह्यं तस्यहिपूर्वदलंशुक्रदैवत्यत्वादासुरं उत्तरार्द्धंबुधदैवत्यत्वाद्दैवं तेनतत्रासुराणामुपरमोदेवानाम
भ्युदयश्चसिद्ध्यति । किंच । 'चत्वारिंशदहान्यद्यद्वेचमेनिःसृतस्यवै ॥ पुष्येणसंप्रयातोऽस्मिश्रवणेपुनरागतः'इतियुद्धारंभादष्टादशेऽह्नितीर्थयात्रात आगतस्यबलदेवस्यवचनात्श्रवणेयुद्धसमा
प्तिर्दृश्यते ततःप्राचीनेऽष्टादशर्क्षेमृगशीर्षएवयुद्धारंभःसंभवति नत्वेकविंशेभरण्यां अष्टादशदिनमध्येनक्षत्रत्रयक्षयस्यकल्पयितुमयुक्तत्वात् । कार्त्तिकीकृत्तिकायोगानुपातेनचतुर्दश्यांमृगस्यैवसंभाव
नाच्च एतेनयुद्धारंभंप्रकृत्यमघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यतेतिभीष्मपर्वणिसंजयवाक्यान्मघायांयुद्धारंभइत्यपिनिरस्तं बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् शब्दार्थस्तुमघापदेनतत्सहचराःपितरोलक्ष्यंते
तेनयुद्धेमृतानामुत्तमदेहप्रदानार्थंचंद्रस्तदापितृलोकेसन्निहितोऽभूदितिस्वर्गिणांदिव्यदेहलाभश्चंद्राधीनइतिशास्त्रप्रसिद्धेः । तथाद्वादश्यांरात्रियुद्धेचंद्रोदयकालेत्रिभागमात्रशेषायांरात्रौयुद्ध
मवर्ततेत्युक्तं तत्रत्रिभागेत्यस्यत्रिमुहूर्तशेषायामित्यर्थ । तथा 'अष्टपंचाशतंरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताः'इतिभीष्मवचनंतु माघोऽयंसमनुप्राप्तः त्रिभागमात्रःपक्षोऽयमितिवाक्यशेषानुसारात्-

अशतंशतहीनंयथास्यात्तथा अष्टपंच अष्टपंचाशद्रात्रयोऽव्यतीताइतिव्याख्येयं विलोमशोधनात् अष्टपंचाशदूनंशतंरात्रयोद्वाचत्वारिंशद्रात्रयोऽव्यतीताइत्यर्थः तथाचपौषकृष्णाष्टमीतोमाघ
शुक्लपंचम्यांतावतीदिनसंख्यापूर्यते पक्षस्यचतृतीयोभागोगतोभवति तत्राप्येकतिथिक्षयात्पंचम्याःद्विचत्वारिंशत्तमत्वंज्ञेयं शेषोभवितुमर्हतीत्यत्रकार्यशेषोदेहत्यागादिरेवशेषोनतुपक्षशेषइति
व्याख्याज्ञेया तत्रायंनिष्कर्षः कार्तिकशुक्लद्वादश्यांरेवत्यांकृष्णप्रयाणंततोमार्गशीर्षकृष्णपंचम्यांपुष्येसेनयोर्निर्याणं ततःपंचम्याउपरिषष्ठीमारभ्यसप्तादिनानिगणयित्वातदुपर्यष्टमेऽह्निअमावा
स्याभविष्यतीत्यनेन त्रयोदशदिनात्मकोऽयंकृष्णपक्षोमहोत्पातजनकइतिसूचितं क्षीणयोश्वतिथ्योःपक्षांतरेपुनर्वृद्ध्यासंख्यापूरणंभवतीतिमार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्यपौषशुक्लप्रतिपद्द्विचत्वा

द्विधाभूतइवादित्यउदयेप्रत्यदृश्यत ॥ ज्वलंत्याशिखयाभूयोभानुमानुदितोरविः ३ ववाशिरेचदीप्तायांदिशिगोमायुवायसाः ॥ लिप्समानाःशरीराणिमांसशो
णितभोजनाः ४ अहन्यहनिपार्थानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ भरद्वाजात्मजश्चैवप्रातरुत्थायसंयतौ ५ जयोस्तुपांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ॥ युयुधातेतवा
र्थाययथासमयंकृतः ६ सर्वधर्मविशेषज्ञःपितादेवव्रतस्तव ॥ समानीयमहीपालानिदंवचनमब्रवीत् ७ इदंवःक्षत्रियाद्वारंस्वर्गायापावृतंमहत् ॥ गच्छध्वंते
नशक्रस्यब्रह्मणःसहलोकताम् ८ एषवःशाश्वतःपंथाःपूर्वैःपूर्वतरैःकृतः ॥ संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसोयुधि ९ नाभागोऽथययातिश्चमांधातानहुषोनृगः ॥
संसिद्धाःपरमंस्थानंगताःकर्मभिरीदृशैः १० अधर्मःक्षत्रियस्यैषयद्व्याधिमरणंगृहे ॥ यदयोनिधनंयातिसोऽस्यधर्मःसनातनः ११ एवमुक्तामहीपालाभीष्मेणभरत
र्षभ ॥ निर्ययुःस्वान्यनीकानिशोभयंतोरथोत्तमैः १२ सतुवैकर्तनःकर्णःसामात्यःसहबंधुभिः ॥ न्यासितःसमरेशस्त्रंभीष्मेणभरतर्षभ १३ अपेतकर्णाःपुत्रास्ते
राजानश्चैवतावकाः ॥ निर्ययुःसिंहनादेननादयंतोदिशोदश १४ श्वेतैश्छत्रैःपताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ॥ तान्यनीकानिशोभंतेगजैरथपदातिभिः १५
भेरीपणवशब्दैश्चदुंदुभीनांचनिःस्वनैः ॥ रथनेमिनिनादैश्चबभूवाकुलितामही १६ कांचनांगदकेयूरैःकार्मुकैश्चमहारथाः ॥ भ्राजमानाव्यराजंतसाग्नयःपर्वता
इव १७ तालेनमहताभीष्मःपंचतारेणकेतुना ॥ विमलादित्यसंकाशस्तस्थौकुरुचमूपरि १८ येत्वदीयामहेष्वासाराजानोभरतर्षभ ॥ अवर्त्तंतयथादेशंराजन्
शांतनवस्यते १९ सतुगोवासनःशैब्यःसहितःसर्वराजभिः ॥ ययौमातंगराजेनराजार्हेणपताकिना ॥ पद्मवर्णस्त्वनीकानांसर्वेषामग्रतःस्थितः २० अश्वत्था
माययौयत्तःसिंहलांगूलकेतुना ॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनःपुरुमित्रोविविंशतिः २१ शल्योभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चमहारथः ॥ एतेसप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥
२२ स्यंदनैर्वरवर्माणोभीष्मस्यासन्पुरोगमाः ॥ तेषामपिमहोत्सेधाःशोभयंतोरथोत्तमान् २३

रिंशीतिथिर्भवतीतिबलदेववाक्योक्तादिनसंख्यानक्षत्रसंख्याचानुगृहीताभवति । यत्तु 'सप्तमाच्चापिदिवसादमावास्याभविष्यति ॥ संग्रामंयोजयेत्तत्रतांह्याहुःशक्रदेवतां ॥ मयाध्वंवैकुरुक्षे
त्रंपुष्योद्येतिपुनःपुनः' इतिदुर्योधनवाक्यं तत्रसंग्राममित्यनेनसंग्रामेजयसाधनं धाराबंधादिकंतस्यांयोजयेदित्युक्तं । शक्रदेवतामित्यनेनतस्यांज्येष्ठानक्षत्रयोगउच्यते सचातिथिद्वयक्षयात्तत्रासं
भवन्नपितत्रतिथिवदेवनक्षत्रक्षयाद्वातिथिनक्षत्रयोराद्यंतयोगाद्वाज्ञेयं इतिसर्वंसमंजसं महाग्रहाःराहुकेत्वोरुपग्रहत्वात्सप्तैव २ । ३ ववाशिरेशब्दंकृतवंतः ४ । ५ । ६ । ७ । ८
९ । १० अयोनिधनंअयसाशस्त्रेणमरणम् ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ तालेनध्वजभूतेन १८ । १९ गोवासनःतद्देश्यः २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ । २६ । २७ अंगपतिनाकर्णपुत्रेणवृषकेतुना २८ वराहेणकेतुमुख्येनेतिसंबंधः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ निष्केणकंठाभरणेन ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

भ्राजमानाव्यरोचंतजांबूनदमयाध्वजाः ॥ जांबूनदमयीवेदीकमंडलुविभूषिता २४ केतुराचार्यमुख्यस्यद्रोणस्यधनुषासह ॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुक
र्षतः २५ महान्दुर्योधनस्यासीन्नागोमणिमयोध्वजः ॥ तस्यपौरवकालिंगकांबोजाःससुदक्षिणाः २६ क्षेमधन्वाचशल्यश्चतस्थुःप्रमुखतोरथाः ॥ स्यंदनेन
महार्हेणकेतुनावृषभेणच ॥ प्रकर्षन्नेवसेनाग्रंमागधस्यकृपोययौ २७ तदंगपतिनागुप्तंकृपेणचमनस्विना ॥ शारदांबुधरप्रख्यंप्राच्यानांसुमहद्बलम् २८ अनीक
प्रमुखेतिष्ठन्वराहेणमहायशाः ॥ शुशुभेकेतुमुख्येनराजतेनजयद्रथः २९ शतंरथसहस्राणांतस्यासन्वशवर्तिनः ॥ अष्टौनागसहस्राणिसादिनामयुतानिषट् ३०
तत्सिंधुपतिनाराज्ञापालितंध्वजिनीमुखम् ॥ अनंतरथनागाश्वमशोभतमहद्बलम् ३१ षष्ट्यारथसहस्रैस्तुनागानामयुतेनच ॥ पतिःसर्वकलिंगानांययौकेतुमता
सह ३२ तस्यपर्वतसंकाशाव्यरोचंतमहागजाः ॥ यंत्रतोमरतूणीरैःपताकाभिःसुशोभिताः ३३ शुशुभेकेतुमुख्येनपावकेनकलिंगकः ॥ श्वेतच्छत्रेणनिष्केण
चामरव्यजनेनच ३४ केतुमानपिमातंगंविचित्रपरमांकुशम् ॥ आस्थितःसमरेराजन्मेघस्थइवभानुमान् ३५ तेजसादीप्यमानस्तुवारणोत्तममास्थितः ॥ भग
दत्तोययौराजायथावज्रधरस्तथा ३६ गजस्कंधगतावास्तांभगदत्तेनसंमितौ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकेतुमंतमनुव्रतौ ३७सरथानीकवान्व्यूहोहस्त्यंगोनृपशीर्षवान्
॥ वाजिपक्षःपतत्युग्रःप्रहसन्सर्वतोमुखः ३८ द्रोणेनविहितोराजन्राज्ञाशांतनवेनच ॥ तथैवाचार्यपुत्रेणबाल्हीकेनकृपेणच ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व
णिभगवद्गीताप० सैन्यवर्णनेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ संजयउवाच ॥ ततोमुहूर्तात्तुमुलःशब्दोहृदयकंपनः ॥ अश्रूयतमहाराजयोधानांप्रयुयुत्सताम् १ शं
खदुंदुभिघोषैश्चवारणानांचबृंहितैः ॥ नेमिघोषैरथानांचदीर्यतीवबसुंधरा २ हयानांहेषमाणानांयोधानांचैवगर्जताम् ॥ क्षणेनैवनभोभूमिःशब्देनापूरितंतदा
पुत्राणांतवदुर्धर्षपांडवानांतथैवच ॥ समकंपंतसैन्यानिपरस्परसमागमे ४ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनदविभूषिताः ॥ भ्राजमानाव्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः ५
ध्वजाबहुविधाकारास्तावकानांनराधिप ॥ कांचनांगदिनोरेजुर्ज्वलिताइवपावकाः ६ स्वेषांचैवपरेषांचसमदृश्यंतभारत ॥ महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव
७ कांचनैःकवचैर्वीराज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतज्वलनार्कसमप्रभाः ८ कुरुयोधवराराजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः
पताकिनः ९ ऋषभाक्षामहेष्वासाश्चमूमुखगताबभुः ॥ पृष्ठगोपास्तुभीष्मस्यपुत्रास्तवनराधिप ॥ दुःशासनोदुर्विषहोदुर्मुखोदुःसहस्तथा १० विविंशतिश्चित्र
सेनोविकर्णश्चमहारथः ॥ सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवाःशलः ११ रथाविंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयोऽथवसातयः १२

॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३।१४।१५शतानामयुतानिषट् षट्शतान्ययुतगुणानिषष्टिलक्षाणीतियावत् १६।१७।१८॥भी०नी०भा०भा०अ०ध्यायः॥१८॥अक्षौहिण्यइति१।२।३संहतानिति अल्पैःसंहत्यैवयोद्धव्यंबहुभिस्तुवि

शाल्वामत्स्यास्तथांबष्ठास्त्रैगर्त्ताःकेकयास्तथा ॥ सौवीराःकैतवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यवासिनः १३ द्वादशैतेजनपदाःसर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ महतारथवंशेन तेररक्षुःपितामहम् १४ अनीकंदशसाहस्रंकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ मागधोयत्रनृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् १५ रथानांचक्ररक्षाश्चपादरक्षाश्चदंतिनाम् ॥ अभवन्वाहिनीमध्येशतानामयुतानिषट् १६ पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ॥ अनेकशतसाहस्रानखरप्रासयोधिनः १७ अक्षौहिण्योदशैकाच तवपुत्रस्यभारत ॥ अदृश्यंतमहाराजगंगेवयमुनांतरा १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णनेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचव्यूढादृष्ट्वायुधिष्ठिरः ॥ कथमल्पेनसैन्येनप्रत्यव्यूहतपांडवः १ योवेदमानुषंव्यूहंदैवंगांधर्वमासुरम् ॥ कथंभीष्मं सकौंतेयःप्रत्यव्यूहतसंजय २ ॥ संजयउवाच ॥ धार्तराष्ट्राण्यनीकानिदृष्ट्वाव्यूढानिपांडवः ॥ अभ्यभाषतधर्मात्माधर्मराजोधनंजयम् ३ महर्षेर्वचनात्तात वेदयंतिबृहस्पतेः ॥ संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून् ४ सूचीमुखमनीकंस्यादल्पानांबहुभिःसह ॥ अस्माकंचतथासैन्यमल्पीयःसुतरांपरैः ५ एतद्वचनमाज्ञायमहर्षेर्व्यूहपांडव ॥ एतच्छ्रुत्वाधर्मराजंप्रत्यभाषतपांडवः ६ एषव्यूहामितेव्यूहंराजसत्तमदुर्जयम् ॥ अचलंनामवज्राख्यंविहितंवज्रपाणिना ७ यःसवातइवोद्धूतःसमरेदुःसहःपरैः ॥ सनःपुरोयोत्स्यतेवैभीमःप्रहरतांवरः ८ तेजांसिरिपुसैन्यानांमृद्नन्पुरुषसत्तमः ॥ अग्रेऽग्रणीर्योत्स्यतिनोयुद्धोपा यविचक्षणः ९ यंदृष्ट्वाकुरवःसर्वेदुर्योधनपुरोगमाः ॥ निवर्तिष्यंतिसंत्रस्ताःसिंहंक्षुद्रमृगायथा १० तंसर्वेसंश्रयिष्यामःप्राकारमकुतोभयाः ॥ भीमंप्रहरतांश्रेष्ठं देवराजमिवामराः ११ नहिसोऽस्तिपुमाँल्लोकेयःसंक्रुद्धंवृकोदरम् ॥ द्रष्टुमत्युग्रकर्माणंविषहेतनरर्षभम् १२ एवमुक्त्वामहाबाहुस्तथाचक्रेधनंजयः ॥ व्यूह्य तानिबलान्याशुप्रययौफाल्गुनस्तथा १३ संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वापांडवानांमहाचमूः ॥ गंगेवपूर्णास्तिमितास्पंदमानाव्यदृश्यत १४ भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्चवीर्यवान् ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टकेतुश्चपार्थिवः १५ विराटश्चततःपश्चाद्राजाऽथाक्षौहिणीवृतः ॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चसोऽभ्यरक्षतपृष्ठतः १६ चक्र क्षौतुभीमस्यमाद्रीपुत्रौमहाद्युती ॥ द्रौपदेयाःससौभद्राःपृष्ठगोपास्तरस्विनः १७ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यस्तेषांगोप्तामहारथः ॥ सहितःपृतनाशूरैरथमुख्यैःप्रभ द्रकैः १८शिखंडीतुततःपश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ॥ यत्तोभीष्मविनाशायप्रययौभरतर्षभ १९ पृष्ठतोऽप्यर्जुनस्यासीद्युयुधानोमहाबलः ॥ चक्ररक्षौतुपांचाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ २० कैकेयोधृष्टकेतुश्चचेकितानश्चवीर्यवान् ॥ भीमसेनोगदांबिभ्रद्वज्रसारमयींदृढाम् ॥ चरन्वेगेनमहतासमुद्रमपिशोषयेत् २१ एतेतिष्ठंति सामात्याःप्रेक्षंतस्तेजनाधिप ॥ धृतराष्ट्रस्यदायादाइतिबीभत्सुरब्रवीत् २२ भीमसेनंतदाराजन्दर्शयस्वमहाबलम् ॥ ब्रुवाणंतुतथापार्थंसर्वसैन्यानिभारत२३

शकालितैरपियोद्धुंशक्यमित्यर्थः४।५व्यूहव्यूहंकुरु ६।७।८।९।१०।११।१२।१३ स्पंदमानाकिंचिच्चलंती१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ धृतराष्ट्रस्यदायादाइत्यनेनतत्रैवैतेभागइतिसूचयति२२।२३

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ वारणाराजानमन्वयुरितिसंबंधः अचलाःनिष्कंपाः ३० जीमूताःपर्वताः'जीमूतोऽद्रा'इतिमेदिनी ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ प्रावात्प्रववौ सपृषतःसार्बिदुः ३६ वाताःरूक्षावायवः ३७ आहत्यआस्फाल्य ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ मज्जानइति मोऽस्माकंयोधानांमज्जाःधातुविशेषान्ग्रसंतइवेतियोज्यं ४४ भीमसेनंदृष्ट्वाव्यवस्थिता

अपूजयंस्तदावाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ राजातुमध्यमानीकेकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः २४ बृहद्भिःकुंजरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ अक्षौहिण्याऽथपांचाल्योयज्ञसेनो महामनाः ॥ विराटमन्वयात्पश्चात्पांडवार्थेपराक्रमी २५ तेषामादित्यचंद्राभाःकनकोत्तमभूषणाः ॥ नानाचित्रधराराजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः २६ समुत्सार्य ततःपश्चाद्धृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चसोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् २७ त्वदीयानांपरेषांचरथेषुविपुलान्ध्वजान् ॥ अभिभूयार्जुनस्यैकोरथेतस्थौमहाकपिः २८ पदातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ अनेकशतसाहस्राभीमसेनस्यरक्षिणः २९ वारणादशसाहस्राःप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ शूराहेममयैर्जालैर्दीप्यमानाइवाचलाः ३० क्षरंतइवजीमूतामहार्हाःपद्मगंधिनः ॥ राजानमन्वयुःपश्चाज्जीमूताइववार्षिकाः ३१ भीमसेनोगदांभीमांप्रकर्षन्परिघोपमाम् ॥ प्रचकर्षमहासैन्यंदुराधर्षोमहामनाः ३२ तमर्कमिवदुष्प्रेक्ष्यंतपंतमिववाहिनीं ॥ नशेकुःसर्वयोधास्तेप्रतिवीक्षितुमंतिके ३३ वज्रोनामैषसव्यूहोनिर्भयःसर्वतोमुखः ॥ चापविद्युद्ध्वजोघोरोगुप्तोगांडीवधन्वना ३४ यंप्रतिव्यूह्यतिष्ठंतिपांडवास्तववाहिनीं ॥ अजेयोमानुषेलोकेपांडवैरभिरक्षितः ३५ संध्यांतिष्ठत्सुसैन्येषुसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ प्रावात्सपृषतोवायुर्निरभ्रेस्तनयित्नुमान् ३६ विष्वग्वाताश्चविवबुर्नीचैःशर्करकर्षिणः ॥ रजश्चोद्धूयतमहत्तमआच्छादयज्जगत् ३७ पपातमहतीचोल्काप्राङ्मुखीभरतर्षभ ॥ उद्यंतंसूर्यमाहत्यव्यशीर्यतमहास्वना ३८ अथसंनह्यमानेषुसैन्येषुभरतर्षभ ॥ निष्प्रभोऽभ्युदयौसूर्यःसघोषंभूश्चचालच ३९ व्यशीर्यतसनादाचभूस्तदाभरतर्षभ ॥ निर्घाताबहवोराजन्दिक्षुसर्वासुचाभवन् ४० प्रादुरासीद्रजस्तीव्रंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ ध्वजानांधूयमानानांसहसामातरिश्वना ४१ किंकिणीजालबद्धानांकांचनस्रग्वरांबरैः ॥ महतांसपताकानामादित्यसमतेजसाम् ४२ सर्वंझणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ एवंतेपुरुषव्याघ्राःपांडवायुद्धनंदिनः ४३ व्यवस्थिताःप्रतिव्यूह्यतवपुत्रस्यवाहिनीं ॥ ग्रसंतइवमज्जानोयोधानांभरतर्षभ ४४ दृष्ट्वाऽग्रतोभीमसेनंगदापाणिमवस्थितम् ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणि पांडवसैन्यव्यूहेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ सूर्योदयेसंजयकेनुपूर्वंयुयुत्सवोहृष्यमाणाइवासन् ॥ मामकावाभीष्मनेत्राःसमीपेपांडवावाभीमनेत्रास्तदानीम् १ केषांजघन्यौसोमसूर्यौसवायूकेषांसेनांश्वापदाश्चाभषंत ॥ केषांयूनांमुखवर्णाःप्रसन्नाःसर्वमेत्वंब्रूहिमेवंयथावत् २ संजयउवाच ॥ उभेसेनेतुल्यमित्रोपयातेउभेव्यूहेहृष्टरूपेनरेंद्र ॥ उभेचित्रेवनराजिप्रकाशेतथैवोभेनागरथाश्वपूर्णे ३

इतिसंबंधः ४५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ भीष्मोनेतानिर्वोढायेषांतेभीष्मनेत्राः १ मेवंपुष्कलंयथास्यात्तथाब्रूहि । मेवमितिमींवतेःपुष्ट्यर्थस्यघञिबाहुलकादुपधाह्रस्वेततोगुणेरूपं । गौडास्त्विहपाठांतरंकल्पयंति सर्वमेतद्ब्रूहिमेत्वंयथावदिति २ व्यूहेस्वेस्वेइतिशेषः ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० भूमींद्रइवपर्वतइवअप्रकंप्यइत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ येनयत्रतेनतत्र १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अनंतरूपावह्नीत्वदीया नतुपांडवानांसेनाबह्वी त

उभेसेनेबृहत्यौभीमरूपेतथैवोभेभारतदुर्विषह्ये ॥ तथैवोभेस्वर्गजयायसृष्टेतथैवोभेसत्पुरुषोपजुष्टे ४ पश्चान्मुखाःकुरवोधार्तराष्ट्राःस्थिताःपार्थाःप्राङ्मुखायो त्स्यमानाः ॥ दैत्येंद्रसेनेवचकौरवाणांदेवेंद्रसेनेवचपांडवानाम् ५ चक्रेवायुःपृष्ठतःपांडवानांधार्तराष्ट्रान्श्वापदाव्याहरंत ॥ गजेंद्राणांमदगंधांश्चतीव्रान्नसे हिरेतवपुत्रस्यनागाः ६ दुर्योधनोहस्तिनंपद्मवर्णंसुवर्णकक्षंजालवंतंप्रभिन्नम् ॥ समास्थितोमध्यगतःकुरूणांसंस्तूयमानोबंदिभिर्मागधैश्च ७ चंद्रप्रभंश्वेतम थातपत्रंसौवर्णस्रग्भ्राजतिचोत्तमांगे ॥ तंसर्वतःशकुनिःपार्वतीयैःसार्द्धंगांधारैर्यातिगांधारराजः ८ भीष्मोऽग्रतःसर्वसैन्यस्यवृद्धःश्वेतच्छत्रःश्वेतधनुःसखड्गः ॥ श्वेतोष्णीषःपांडुरेणध्वजेनश्वेतैरश्वैःश्वेतशैलप्रकाशैः ९ तस्यसैन्येधार्तराष्ट्राश्चसर्वेबाल्हीकानामेकदेशःशलश्च ॥ येचांबष्ठाःक्षत्रियायेचसिंधोस्तथासौवीराः पंचनदाश्चशूराः १० शोणैर्हयैरुक्मरथोमहात्माद्रोणोधनुष्पाणिरदीनसत्वः ॥ आस्तेगुरुःप्रायशःसर्वराज्ञांपश्चाच्चमूमींद्रइवाभियाति ११ वार्द्धक्षत्रिःसर्वसै न्यस्यमध्येभूरिश्रवाःपुरुमित्रोजयश्च ॥ शाल्वामत्स्याःकेकयाश्चेतिसर्वेगजानीकैर्भ्रातरोयोत्स्यमानाः १२ शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मामहेष्वासोगौतमश्चित्र योधी ॥ शकैःकिरातैर्यवनैःपल्हवैश्चसार्धंचमूमुत्तरतोऽभियाति १३ महारथैर्वृष्णिभोजैःसुगुप्तंसुराष्ट्रकैर्विहितैरात्तशस्त्रैः ॥ बृहद्बलंकृतवर्माभिगुप्तंबलंत्वदीयंद क्षिणेनाभियाति १४ संशप्तकानामयुतंरथानांमृत्युर्जयोवाऽर्जुनस्येतिसृष्टाः ॥ येनार्जुनस्तेनराजन्कृतास्त्राःप्रयातारस्तेत्रिगर्ताश्चशूराः १५ साग्रंशतसहस्रं तुनागानांतवभारत ॥ नागेनागेरथशतंशतमश्वारथेरथे १६ अश्वेऽश्वेदशधानुष्काधानुष्केशतचर्मिणः ॥ एवंव्यूढान्यनीकानिभीष्मेणतवभारत १७ संव्यू ह्यमानुषंव्यूहंदैवंगांधर्वमासुरम् ॥ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोग्रणीः १८ महारथौघविपुलःसमुद्रइवघोषवान् ॥ भीष्मेणधार्त्तराष्ट्राणांव्यूहःप्रत्यङ्मुखो युधि १९ अनंतरूपाध्वजिनीनरेंद्रभीमात्वदीयानतुपांडवानाम् ॥ तांचैवमन्येबृहतींदुष्प्रधर्षांयस्यानेताकेशवश्चार्जुनश्च २० ॥ इतिश्रीम०भी०भ०सैन्यव र्णनेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजयउवाच ॥ बृहतींधार्तराष्ट्रस्यसेनांदृष्ट्वासमुद्यताम् ॥ विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १ व्यूहंभीष्मे णचाभेद्यंकल्पितंप्रेक्ष्यपांडवः ॥ अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविवर्णोऽर्जुनमब्रवीत् २ धनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ॥ धार्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषांयोद्धापितामहः ३ अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ कल्पितःशास्त्रदृष्टेनविधिनाभूरिवर्चसा ४ तेवयंसंशयंप्राप्ताःससैन्याःशत्रुकर्षण ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्था नंनोभविष्यति ५ अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थंयुधिष्ठिरममित्रहा ॥ विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनीं ६ प्रज्ञयाऽभ्यधिकान्शूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि ॥ जयंत्य ल्पतरायेनतन्निबोधविशांपते ७ तत्रतेकारणंराजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ नारदस्तमृषिर्वेदभीष्मद्रोणौचपांडव ८

थापितांबृहतीमेवमन्येइतिसंबंधः २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ध ॥ ॥ बृहतीमिति १ । २ । ३ । ४ उत्थानंजयः ५ । ६ । ७ । ८

९ । १० । ११ । १२ गुणभूतोदासभूतः १३ । १४ अकुंठसायकः अप्रतिहतायुधः १५ । १६ । १७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

एनमेवार्थमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेऽब्रवीत् ॥ पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवौकसः ९ नतथाबलवीर्याभ्यांजयंतिविजिगीषवः ॥ यथासत्यानृशंस्याभ्यांधर्मेणै वोद्यमेनच १० ज्ञात्वाधर्ममधर्मंचलोभंचोत्तममास्थिताः ॥ युद्धध्वमनहंकारायतोधर्मस्ततोजयः ११ एवंराजन्विजानीहिध्रुवोऽस्माकंरणेजयः ॥ यथातु नारदःप्राहयतःकृष्णस्ततोजयः १२ गुणभूतोजयःकृष्णेपृष्ठतोऽभ्येतिमाधवम् ॥ तद्यथाविजयश्चास्यसन्नतिश्चापरोगुणः १३ अनंततेजागोविंदःशत्रुपूगेषु निर्व्यथः ॥ पुरुषःसनातनमयोयतःकृष्णस्ततोजयः १४ पुराह्येषहरिर्भूत्वाविकुंठोऽकुंठसायकः ॥ सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्केजयंत्विति १५ कथंकृष्णजये मेतियैरुक्तंतत्रतैर्जितम् ॥ तत्प्रसादाद्धित्रैलोक्यंप्राप्तंशक्रादिभिःसुरैः १६ तस्यतेनव्यथांकांचिदिहपश्यामिभारत ॥ यस्यतेजयमाशास्तेविश्वभुक्त्रिदिवे श्वरः १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० युधिष्ठिरार्जुनसंवादेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरो राजास्वांसेनांसमनोदयत् ॥ प्रतिव्यूहन्ननीकानिभीष्मस्यभरतर्षभ १ यथोद्दिष्टान्यनीकानिप्रत्यव्यूहंतपांडवाः ॥ स्वर्गंपरममिच्छंतःसुयुद्धेनकुरूद्वहाः २ मध्येशिखंडिनोऽनीकंरक्षितंसव्यसाचिना ॥ धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रेभीमसेनेनपालितः ३ अनीकंदक्षिणंराजन्युयुधानेनपालितम् ॥ श्रीमतासात्वताग्र्येणशक्रेणेव धनुष्मता ४ महेंद्रयानप्रतिमंरथंतुसोपस्करंहाटकरत्नचित्रम् ॥ युधिष्ठिरःकांचनभांडयोक्त्रंसमास्थितोनागपुरस्यमध्ये ५ समुच्छ्रितंदंतशलाकमस्यसुपांडु रंछत्रमतीवभाति ॥ प्रदक्षिणंचैनमुपाचरंतमहर्षयःसंस्तुतिभिर्महेंद्रम् ६ पुरोहिताःशत्रुवधंवदंतोब्रह्मर्षिसिद्धाःश्रुतवंतएनम् ॥ जप्यैश्चमंत्रैश्चमहौषधीभिः समंततःस्वस्त्ययनंब्रुवंतः ७ ततःसवस्त्राणितथैवगाश्चफलानिपुष्पाणितथैवनिष्कान् ॥ कुरूत्तमोब्राह्मणसान्महात्माकुर्वन्ययौशक्रइवामरेशः ८ सहस्रसूर्यःश ताकिंकिणीकःपरार्ध्यजांबूनदहेमचित्रः ॥ रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमालीविभ्राजतेश्वेतहयःसुचक्रः ९ तमास्थितःकेशवसंगृहीतंकपिध्वजोगांडिवबाणपाणिः ॥ धनुर्धरोयस्यसमःपृथिव्यांनविद्यतेनोभविताकदाचित् १० उद्वर्तयिष्यंस्तवपुत्रसेनामतीवरौद्रंसबिभर्तिरूपम् ॥ अनायुधोयःसुभुजोभुजाभ्यांनराश्वनागान्यु धिभस्मकुर्यात् ११ सभीमसेनःसहितोयमाभ्यांवृकोदरोवीररथस्यगोप्ता ॥ तंतत्रसिंहर्षभमत्तखेलंलोकेमहेंद्रप्रतिमानकल्पम् १२ समीक्ष्यसेनाग्रगतंदुरासदंसं विव्यथुःपंकगतायथाद्विपाः ॥ वृकोदरंवारणराजदर्पंयोधास्त्वदीयाभयविग्नसत्त्वाः १३ अनीकमध्येतिष्ठंतंराजपुत्रंदुरासदम् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंगुडाकेशंज नार्दनः १४ ॥ वासुदेवउवाच ॥ यएषरोषात्प्रतपन्बलस्थोयोनःसेनांसिंहइवेक्षतेच ॥ सएषभीष्मःकुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतंवाजिमेधाः १५

ततइति १ । २ । ३ । ४ पुरस्यमध्येस्थितंइदानीमानीतामितिभावः ५ । ६ । ७ । ८ सहस्रंसूर्यतुल्यान्यादर्शचक्राणियस्मिन्ससहस्रसूर्यः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ पाठांतरे योनः सेनांयोभीष्मोनोऽस्मभ्यंअस्मत्तःसेनांस्वांआररक्ष अभेद्यव्यूहरचनयारक्षितवान् १५

गूहंतिपरिवारयंति भरतर्षभेणभीष्मेण १६ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ७ ॥ इदानींस्वस्यदिव्यंज्ञानमस्तीतिदर्शयन्संजयउवाच धार्त्तराष्ट्रबलमिति हितार्थायहितश्चासावर्थश्चहितार्थोजयस्तदर्थं १ दुर्गायाःअसुरनिहंतृत्वेनप्रसिद्धायाःस्तोत्रंउदीरय असुरांशानांशत्रूणांपराजयाय २ संख्येसंग्रामे ३ हेसिद्धसेनानि सिद्धानांयोगिनांसेनासमुदायस्तस्यनेत्रीपरमपदप्रापिकायोगसिद्धिकरीत्यर्थः। आर्ये ऋगतौअस्मात्ऋहलोर्ण्यत् प्राप्यब्रह्मस्वरूपेइत्यर्थः। मंदरेमंदरवनेवसतीतितथा कुमारिअविप्लुतब्रह्मचर्येजरादिहीनेइतिवा। कालि कालशक्ते। कापालि कपालस्यायंपतिःकापालोरुद्रस्तत्पत्नि। कपिलःकृष्णपिंगलश्चवर्णविशेषौतद्वति ४ भद्रंकल्याणंकालयतिभक्तान्प्रत्यानयतिसाभद्रकाली । महतीचासौकालीचकालयित्रीसंहर्त्रीकालरूपामहाकाली। चंडिचंडस्यकालांतकस्यभार्ये। चंडेप्रगल्भे। तारिणिसंकटोत्तरणकर्त्रि। वरवर्णिनीसर्वसौभाग्यलक्षणोपेतास्त्रीतद्रूपे ५ कात्यायनिकतगोत्रोद्भवे । महाभागेअ

एतान्यनीकानिमहानुभावंगूहंतिमेघाइवरश्मिमंतम् ॥ एतानिहत्वापुरुषप्रवीरकांक्षस्वयुद्धंभरतर्षभेण १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गी॰श्रीकृष्णार्जुनसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ संजयउवाच ॥ धार्त्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितम् ॥ अर्जुनस्यहितार्थायकृष्णोवचनमब्रवीत् १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शुचिर्भूत्वामहाबाहोसंग्रामाभिमुखेस्थितः ॥ पराजयायशत्रूणांदुर्गास्तोत्रमुदीरय २ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोऽर्जुनःसंख्येवासुदेवेनधीमता ॥ अवतीर्यरथात्पार्थःस्तोत्रमाहकृतांजलिः ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नमस्तेसिद्धसेनानिआर्येमंदरवासिनि ॥ कुमारिकालिकापालिकपिलेकृष्णपिंगले ४ भद्रकालिनमस्तुभ्यंमहाकालिनमोऽस्तुते ॥ चंडिचंडेनमस्तुभ्यंतारिणिवरवर्णिनि ५ कात्यायनिमहाभागेकरालिविजयेजये ॥ शिखिपिच्छध्वजधरेनानाभरणभूषिते ६ अट्टशूलप्रहरणेखड्गखेटकधारिणि ॥ गोपेंद्रस्यानुजेज्येष्ठेनंदगोपकुलोद्भवे ७ महिषासृक्प्रियेनित्यंकौशिकिपीतवासिनि ॥ अट्टहासेकोकमुखेनमस्तेऽस्तुरणप्रिये ८ उमेशाकंभरिश्वेतेकृष्णेकैटभनाशिनि ॥ हिरण्याक्षिविरूपाक्षिसुधूम्राक्षिनमोऽस्तुते ९ वेदश्रुतिमहापुण्येब्रह्मण्येजातवेदसि ॥ जंबूकटकचैत्येषुनित्यंसन्निहितालये १० त्वंब्रह्मविद्याविद्यानांमहानिद्राचदेहिनाम् ॥ स्कंदमातर्भगवतिदुर्गेकांतारवासिनि ११ स्वाहाकारःस्वधाचैवकलाकाष्ठासरस्वती ॥ सावित्रिवेदमाताचतथावेदांतउच्यते १२ स्तुताऽसित्वंमहादेविविशुद्धेनांतरात्मना ॥ जयोभवतुमेनित्यंत्वत्प्रसादाद्रणाजिरे १३ कांतारभयदुर्गेषुभक्तानांचालयेषुच ॥ नित्यंवससिपातालेयुद्धेजयसिदानवान् १४

तिपूज्ये। करालिक्रूरे। विजयेविशिष्टोजयोययासा जयप्रदेइत्यर्थः। जयेजयस्वरूपे ६ अट्टंअत्युत्कटंशूलंतदेवप्रहरणमायुधंयस्याः। खेटकंचर्म ७ कौशिकिकुशिककुलोत्पन्ने। अट्टहासेप्रशस्तस्मिते। कोकंचक्रवत्वृत्तंवारकबीजवधेऽसुरादानशीलंवामुखंयस्याःसाकोकमुखा ८ श्वेतेमहेश्वररूपे। कृष्णेवासुदेवरूपे। हिरण्याक्षिपीतनेत्रे। विरूपाक्षिविविधरूपयुक्तनेत्रेमनुष्यादौ। सुधूम्राक्षिमार्जारादौ । एतेनसार्वात्म्यमुक्तंभवति ९ ब्रह्मण्येयज्ञकर्मविप्रादिषुसाध्वीब्रह्मण्या । जातवेदसिअतीतज्ञेअतीतैर्ज्ञातिवा । जंबूकटकेषुजंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषुदेवतालयेषु नित्यंसन्निहितआलयःस्थानंयस्याःसातथा १० महानिद्राब्रह्मविद्याफलभूतामुक्तिः । स्कंदमातरितिसर्वदेवतारूपत्वोपलक्षणं ११ स्वाहेतिसर्वकर्मरूपत्वं । कलेतिसर्वस्थूलसूक्ष्मकालरूपत्वं । सावित्रीतिसर्ववाङ्मयरूपत्वंचउच्यते १२ रणाजिरेयुद्धांगने १३ । १४

जंभनीतंद्रा । मोहिनीनिद्रा । मायाअद्भुतप्रदर्शनं । ह्रीर्लज्जाख्याचेतोवृत्तिः एतच्चकामादिवृत्तीनामप्युपलक्षणं । श्रीर्लक्ष्मीः विद्यातपोधनादिसमृद्धिरूपा । संध्यासंधौआदावंतेचभवा संध्या सृष्टिप्रलयकर्त्रीत्यर्थः । प्रभावतीचंद्रसूर्यप्रभायुक्ताहोरात्ररूपा । सावित्रीसवितुःसूर्यस्यसंबंधिनीप्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपा । जननीमातृवत्पालयित्री १५ तुष्टिःसंतोषः । पुष्टिरु पचयः । धृतिर्धैर्यं । दीप्तिर्ज्योतिः । ययाकांत्याचंद्रादित्यौवर्धेतेअत्यंतंकांतिमंतौभवतःवक्ष्यतिच । 'यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम्'इति । 'येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः'इतिश्रुतिश्च परंचिन्मात्रंब्रह्मैवेत्यर्थः । भूतिःऐश्वर्यंभूतिमतांमहेश्वरादीनां । 'एषाऽस्यपरमासंपत्'इतिश्रुतेर्ब्रह्मरूपैव । संख्येसम्यक्ख्यानंप्रकाशनंयत्रतस्मिन्नात्मानात्म विवेकरूपेसमाधौसिद्धैर्जीवन्मुक्तैश्चारणैराजानसिद्धैश्चवीक्ष्यसेऽनुभूयसेप्रत्यगात्मत्वेन तदेवमाकारविशेषोपहितंब्रह्माभिध्यातंसत्सर्वामोक्षादर्वाचीनाराज्यविजयादिसिद्धीःप्रयच्छतीतिप्रदर्शितं तदेववक्ष्यतिभगवान् । 'येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकं ॥ लभंतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान्'इतिच । तथामहतीविमोक्षाख्यासि

त्वंजंभनीमोहिनीचमायाह्रीःश्रीस्तथैवच ॥ संध्याप्रभावतीचैवसावित्रीजननीतथा १५ तुष्टिःपुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चंद्रादित्यविवर्धिनी ॥ भूतिर्भूतिमतांसंख्येवी क्ष्यसेसिद्धचारणैः १६ ॥ संजयउवाच ॥ ततःपार्थस्यविज्ञायभक्तिंमानववत्सला ॥ अंतरिक्षगतोवाचगोविंदस्याग्रतःस्थिता १७ ॥ देव्युवाच ॥ स्वल्पेनै वतुकालेनशत्रून्जेष्यसिपांडव ॥ नरस्त्वमसिदुर्धर्षनारायणसहायवान् १८ अजेयस्त्वंरणेऽरीणामपिवज्रभृतःस्वयम् ॥ इत्येवमुक्त्वावरदाक्षणेनांतरधीयत ॥ १९ लब्ध्वावरंतुकौंतेयोमेनेविजयमात्मनः ॥ आरुरोहततःपार्थोरथंपरमसंमतम् २० कृष्णार्जुनावेकरथौदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ यइदंपठतेस्तोत्रंकल्यउ त्थायमानवः २१ यक्षरक्षःपिशाचेभ्योनभयंविद्यतेसदा ॥ नचापिरिपवस्तेभ्यःसर्पाद्यायेचदंष्ट्रिणः २२ नभयंविद्यतेतस्यसदाराजकुलादपि ॥ विवादेजयमाप्नो तिबद्धोमुच्यतिबंधनात् २३ दुर्गंतरतिचावश्यंतथाचोरैर्विमुच्यते ॥ संग्रामेविजयेन्नित्यंलक्ष्मींप्राप्नोतिकेवलाम् २४ आरोग्यबलसंपन्नोजीवेद्वर्षशतंतथा ॥ एतदृष्टंप्रसादात्तुमयाव्यासस्यधीमतः २५ मोहादेतौनजानंतिनरनारायणावृषी ॥ तवपुत्रादुरात्मानःसर्वेमन्युवशानुगाः २६ प्राप्तकालमिदंवाक्यंकालपाशे नगुंठिताः ॥ द्वैपायनोनारदश्चकण्वोरामस्तथाऽनघः ॥ अवारयंस्तवसुतंनचासौतद्गृहीतवान् २७

द्भिरपिसर्वाकारानुपहितब्रह्मज्ञानादेवभवतीतिप्रतिपादनायगीताशास्त्रमारीप्समानेनतत्रविश्वासोत्पत्त्यर्थंसद्यःप्रत्ययकरंदेवीस्तोत्रंकुर्वितिनियुक्तोऽर्जुनोदेवींप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाजातप्रत्ययोगीतास्वपि श्रद्धांबध्नीयादित्याशयवताभगवताएतदुक्तमितिप्रघट्टकार्थः । एवमेवत्रेदेऽपिकरीर्यादीनांसद्योवृष्ट्यादिफलानांकर्मणांविधानमदृष्टार्थेषुकर्मसुश्रद्धोत्पादनार्थमेवेतिनिर्णीतंपूर्वाचार्यैः १६ ततः पार्थस्येति अंतरिक्षगतेत्यैश्वर्यप्रदर्शनार्थंविशेषणं १७ नरस्त्वमित्यर्जुनायपूर्वंनरनारायणात्मकंरूपंस्मारयति तेनचतत्स्मृत्यैवसर्वंभयानिवृत्तिर्भवति तद्विस्मरणादेवतुपराजयभयमित्यपिद र्शितं । एवमयंगीताशास्त्रस्यवक्ष्यमाणस्योपोद्घातोदर्शितः १८ । १९ कथामनुसंधत्तेलब्ध्वेत्यादिना २० एतत्स्तोत्रपाठफलमाह यइदमिति कल्येप्रभाते २१ तेभ्योनभयमिति पूर्वेणसंबंधः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

यत्रेति धर्मफलंद्युतिप्रभृतयः ताहिंमत्पक्षेऽपिधर्मोऽस्त्येवेतिमन्वानंप्रत्याह यत्रधर्मस्तत्रकृष्णः स्वपक्षेकृष्णाभावाद्धर्मोऽपिनास्ति तत्फलभूताद्युत्यादयोऽपिनसंतीत्यर्थः फलितमाह यतःकृष्ण स्ततोजयइति २८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ केषामित्यध्यायःस्पष्टार्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपे भीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणकात्यायनीस्तवांतग्रंथार्थप्रकाशेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ओंनमोब्रह्मादिभ्योब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्योवंशऋषिभ्योनमोगुरुभ्यः । प्रणम्यभगवत्पादान्श्रीधरादींश्चसद्गुरून् ॥ संप्रदायानुसारेणगीताव्याख्यांसमारभे ॥ १ ॥ भारतेसर्ववेदार्थोभारतार्थश्चकृत्स्नशः ॥ गीतायामस्तितेनेयंसर्वशास्त्रमयीमता ॥ २ ॥ कर्मोपास्तिज्ञानभेदैःशास्त्रंकांडत्रयात्मकं ॥ अन्येतूपासनाकांडात्तृतीयोनातिरिच्यते ॥ ३ ॥ तदेवब्रह्मविद्धित्वंनेदंयदिदमुपासते ॥ इतिश्रुत्यैववेद्यस्यह्युपास्या

यत्रधर्मोद्युतिःकांतिर्यत्रह्रीःश्रीस्तथामतिः ॥ यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः २८ ॥ इति श्रीम० भीष्मपर्वणिभगवद्गी० दुर्गास्तोत्रेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ केषांप्रहृष्टास्तत्राग्रेयोधायुध्यंतिसंजय ॥ उदग्रमनसःकेवाकेवादीनाविचेतसः १ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रयुद्धेहृदयकंपने ॥ मामकाःपांडवेयावातन्ममाचक्ष्वसंजय २ कस्यसेनासमुदयेगंधमाल्यसमुद्भवः ॥ वाचःप्रदक्षिणाश्चैवयोधानामभिगर्जताम् ३ ॥ संजयउवाच ॥ उभयोःसेनयोस्तत्रयोधाजहृषिरेतदा ॥ स्रजःसमाःसुगंधानामुभयत्रसमुद्भवः ४ संहतानामनीकानांव्यूढानांभरतर्षभ ॥ संसर्गात्समुदीर्णानांविमर्दःसुमहानभूत् ५ वादित्रशब्दस्तुमुलःशंखभेरीविमिश्रितः ॥ शूराणांरणशूराणांगर्जतामितरेतरम् ६ उभयोःसेनयोराजन्महान्व्यतिकरोऽभवत् ॥ अन्योन्यंवीक्षमाणानांयोधानांभरतर्षभ ॥ कुंजराणांचनदतांसैन्यानांचप्रहृष्यताम् ७ ॥ इ० म० भी० प० भगवद्गीताप० धृतराष्ट्रसंजयसंवादेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय १ ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वातुपांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् २ पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूम् ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ३ अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशिराजश्चवीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ५

दन्यतेरिता ॥ ४ ॥ इयमष्टादशाध्यायीक्रमात्षट्कत्रिकेणहि ॥ कर्मोपास्तिज्ञानकांडत्रितयात्मानिगद्यते ॥ ५ ॥ तत्रयुद्धोद्यमंश्रुत्वौत्सुक्यादग्रिमंवृत्तांतंबुभुत्सुःधृतराष्ट्रउवाच धर्मक्षेत्रइति तत्रवेदे'तेषांकुरुक्षेत्रंदेवयजनमास'इतिकर्मकांडप्रसिद्धंकुरुक्षेत्रमन्यत् । 'अविमुक्तंवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनम्'इत्यविमुक्ताख्यंब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतंकुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्वंचास्यात्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिवाक्यशेषेणव्युत्पादितं एतद्व्यावृत्त्यर्थंधर्मक्षेत्रेइतिविशेषणं कुरुदेशांतरगतंहिकुरुक्षेत्रंधर्मक्षेत्रमेवनतुतत्ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्यकांडेतस्यधर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात् तत्रसमवेताःमिलिताः युयुत्सवोयोद्धुमिच्छवः पांडवानांपृथग्ग्रहणंतेषुममत्वाभावसूचनार्थम् १ व्यूढंव्यूहरचनयास्थितं आचार्यंद्रोणं राजादुर्योधनः राजाऽब्रवीदित्येवसिद्धेवचनपदेनसंक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वंवाक्यस्यसूच्यते २ द्रुपदपुत्रेणेतिपूर्ववैरसूचनेनक्रोधोद्दीपनार्थंविशेषणम् ३ महेष्वासामहांतइष्वासाःधनूंषियेषांते युयुधानःसात्यकिः द्रुपदश्चमहारथइत्येकः ४ धृष्टकेत्वादयःषट् ५

युधामन्यूत्तमौजसौ सौभद्रोऽभिमन्युः पंचद्रौपदेयाःप्रतिविंध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारात्पांडवाघटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धाग्राह्याः सर्वेऽपिमहारथाएव तल्लक्षणंतु । 'एकादशसहस्राणियोधयेद्यस्तु धन्विनां ॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्चसवैप्रोक्तोमहारथः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तुसंप्रोक्तोऽतिरथस्तुसः ॥ रथस्त्वेकेनयोद्धास्यात्तन्न्यूनोर्धरथःस्मृतः'इति ६ विशिष्टाःश्रेष्ठाः निबोधबुध्यस्व । मौवादिकस्यपरस्मैपदिनोबुधेरिदंरूपंसंज्ञार्थंअस्मत्पक्षेपिशूराःसंतीतिज्ञापनार्थं परेषुप्राबल्यंदृष्ट्वातवोत्साहभंगोमाभूदित्यर्थः ७ विकर्णःस्वभ्राता सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः । जयद्रथपदस्थाने तथैवचेतिक्वचित्पाठः ८ अन्येशल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणिविदारकाणिखड्गादीनि प्रहरणानिकेवलंप्रहारार्थानिगदादीनिनानाविधानियेषांतेनानाशस्त्रप्रहरणाः ९ पर्याप्तंपरितआप्तंपरिवेष्टितं पांडवसैन्यंहिसप्ताक्षौहिणीमितत्वादल्पंबहुनैकादशाक्षौहिणीमितेनास्मत्सैन्येनवेष्टयितुंशक्यं नतुतदीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवंचपर्याप्तमित्यस्यपारणीयमित्यर्थः १० अयनेषु व्यूहरचनयास्थितेसैन्येप्रवेशमार्गेषु स्वेस्वेस्थानेस्थितायूयंमध्यस्थंभीष्ममेवाभिरक्षंतु । अस्यसेनापतेश्चांचल्येसर्वाऽपिसेनाआकुलीभवेत् तस्यस्थैर्येस्थिराचभवेदतःसएवरक्ष्यइत्यर्थः ११ तस्यैवं

युधामन्युश्चविक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चसर्वएवमहारथाः ६ अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ७ भवान्भीष्मश्चकर्णश्चकृपश्चसमितिंजयः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसौमदत्तिर्जयद्रथः ८ अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ९ अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितम् १० अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि ११ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान् १२ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत् १३ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥ माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः १४ पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः १५ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ १६ काश्यश्चपरमेष्वासःशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्वशःपृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथक्पृथक् १८ सघोषोधार्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् १९ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः २० हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अर्जुनउवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेऽत्रसमागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः २३

वदतोदुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमितिणमुलंतं तेनविनद्येत्यस्यानुप्रयोगःकषादित्वात् समूलकाषंकषतिस्मदैत्यानित्यादिवत् । कुरुवृद्धोभीष्मः प्राग्विराटनगरादौदृष्टप्रभावान्पांडवान्दृष्ट्वाराज्ञोभयंमाभूदितिशंखंदध्मौ हर्षंयुद्धोत्साहंजनयन् हेत्वर्थेशतृप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः १२ अभ्यहन्यंतअभिहताः कर्मकर्तरिप्रयोगः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतयावैषम्येणावस्थितान् कपिध्वजपांडवपदाभ्यांभीषणध्वजत्वंशौर्यंचप्रदृश्यते २० हृषीकेशंसर्वेषामिंद्रियाणांप्रवर्तकत्वेनपरचित्ताभिज्ञं वाक्यमेवाह नतुकंचिदर्थमितिद्योतनार्थंवाक्यपदं वाक्यमेवाह सेनयोरिति २१ रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैःसहमयायोद्धव्यंमयासहवाकैर्योद्धव्यमित्युभयत्रसहशब्दसंबंधः केवामांजेतुंयतंतेमयावाकेजेतव्याइत्यालोचनार्थमित्यर्थः २२ योत्स्यमानान् नतुशांतिकामान् यतोदुर्बुद्धेःप्रियंचिकीर्षंति तेनतेषामपितत्तुल्यत्वंसूचितम् २३

रथोत्तमंस्थापयित्वाउवाचेतिद्वयोःसंबंधः २४ महीक्षितांपृथिवीश्वराणाम् २५ पितॄन् पितृव्यादीन्भूरिश्रवःप्रभृतीन् पितामहान्भीष्मादीन् मातुलान्शल्यादीन् भ्रातॄन्दुर्योधनादीन् पुत्रान्लक्ष्मणादीन् पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन्अश्वत्थामादीन् २६ सुहृदःकृतवर्मादीन् २७ कृपयास्नेहेन सचस्वजनमितिविशेषणेनप्रदर्श्यते २८ सीदंतिनिश्चेष्टानिभवंति रोमहर्षोरोमांचः २९ । ३० निमित्तानिलोकक्षयकराणिभूमिकंपादीनि ३१ । ३२ । ३३ स्यालाइति स्यालशब्दोदंत्यादिः । 'विजामातुरुतवाघास्यालात्' इतिमंत्रवर्णात् । स्याल्लाजानावपतीतिवालाजालाजतेःस्यंशूर्पस्यतेरितियास्कः ३४ हंतुंइच्छाऽपिममनभवति किमुतहंतृत्वमित्यर्थः महीकृतेपृथिव्यर्थे ३५ आततायिनः । 'अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः ॥ आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन ' इतियद्यप्येवंतथापि एतान्हत्वाअस्मान्पापमेवआश्रयेत् आततायिवधोहिअर्थशास्त्रविहितः । 'नहिंस्यात्सर्वभूतानि'इतितुधर्मशास्त्रंतच्चपूर्वस्मात्प्रबलं यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन । 'स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः'

॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमम् २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षिताम् ॥ उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् २७ कृपयापरयाऽविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम् २८ सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशुष्यति ॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते २९ गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते ॥ नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः ३० निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव ॥ नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे ३१ नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच ॥ किंनोराज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा ३२ येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखानिच ॥ तइमेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ३३ आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहः ॥ मातुलाःश्वशुराःपौत्राःस्यालाःसंबंधिनस्तथा ३४ एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोऽपिमधुसूदन ॥ अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोःकिंनुमहीकृते ३५ निहत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्सबांधवान् ॥ स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ३७ यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ३८ कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९ कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४०

इति । अस्मान्हत्वाएतान्आततायिनःपापमेवाश्रयेदित्यपरायोजना तथाचएतएवास्मद्वधेनेनश्यंतुनतुवयमेतेषांवधेननंक्ष्यामइतिभावः ३६ । ३७ । ३८ ननु'आहूतोननिवर्तेतद्यूतादपिरणादपि'इतिविजितंक्षत्रियस्येतिचयुद्धादनिवृत्तिर्हिंसयाचवृत्तिःक्षत्रियस्येष्टा तत्कथंयुद्धान्निवृत्तिमिच्छसीत्याशंक्याह कथमिति साहिलोभमूलिकास्मृतिःकुलक्षयदोषविधिनाबाध्यते यथा । औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदितिस्पर्शनविधिनाविरुद्धासतीऔदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येतिसर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् । नहिविधिमात्राद्यत्किंचित्कर्तव्यं श्येनादीनामधर्मरूपाणामप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः तस्माद्यत्फलतोनदुष्यतितदेवविहितंधर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं । 'फलतोऽपिचयत्कर्मनानर्थेनानुबध्यते । केवलंप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यते' इति । श्येनादिवत्पापानुबंधित्वात् युद्धंत्याज्यमेवेत्यर्थः ३९ प्रणश्यंति अनुष्ठातॄणांवृद्धानामभावात् अवशिष्टबालादिरूपंवंशं धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति ४०

दुष्टासुपुत्रार्थंवर्णांतरमुपासीनासु ४१ कथंतर्हिजामदग्न्येनरामेणक्षत्रियेषुहतेषुतत्स्त्रियःपुनःपुनर्ब्राह्मणेभ्यःपुत्रान्जनयामासुरित्युपाख्यायते कथंवाधृतराष्ट्रादीनांअसंकरजत्वमित्याशंक्याह पतंतीति हिशब्दोवैदिकींप्रसिद्धिंद्योतयति । साहि'नशेषोअग्नेअन्यजातमस्ति'इतिश्रुतिः अन्यस्माज्जातंशेषोऽपत्यंनास्तीतितदर्थः । अन्योदर्योमनसाऽपिनमंतव्योममायंपुत्रइतियास्कवचनाच्च । येयजामहइतिशास्त्रात् येवयंस्मस्तेवयंयजामहइत्यर्थकाद्दृश्यमानस्यपित्रादेःसंशयग्रस्तत्वादयंममपितैवेतिनिश्चयस्यदुःसाध्यत्वात् मंत्रश्रयोऽहमस्मिससन्यजे ब्राह्मणेऽर्थवादश्च । नचैतद्विद्मोब्राह्मणाःस्मोवयमब्राह्मणावेति । तस्माद्बीजपतेरेवपिंडादिप्राप्तिर्नतुक्षेत्रपतेरितिलुप्तपिंडोदकक्रियत्वादवश्यंपितॄणांपातोभवति क्षेत्रजपुत्रस्मृतिस्तुइहलोकेवंशस्थापनमात्रपरानतुतेनक्षेत्रपतेःकश्चिदामुष्मिकउपकारोऽस्ति उदाहृतश्रुतिविरोधात् । अयंचसंकरोऽस्माभिःस्वयंकृतश्चेदवश्यमस्मान्बाधिष्यतएवेतिभावः ४२ एतदेवत्रिवृणोतिद्वाभ्यां दोषैरिति ४३ । ४४ । ४५ ४६ संख्येसंग्रामे ४७ ॥ इतिश्रीनीलकंठीयेभारतभावदीपे भीष्मपर्वप्रकाशेभगवद्गीतासुप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ अर्जुनेयुद्धादुपरतेमत्पुत्रानिष्कंटकंराज्यंप्राप्स्यंतीत्याशावंतंराजानंप्रतिसंजयउवाच तंतथेति तमर्जुनं तथा 'स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव'इत्युक्तप्रकारेण कृपयास्नेहेन नतुदययापरदुःखप्रहाणेच्छारूपया तस्याः

अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ४१ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच ॥ पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः ४३ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन ॥ नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम ४४ अहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ४५ यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ४६ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ संजयउवाच ॥ तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २ क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन ॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ४

परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याःअर्जुनेयदिवानोजयेयुरितिस्वपराजयमाशंकमानेदुर्मणत्वात् । यानेवहत्वानजिजीविषामइतिस्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टंव्याप्तंविषीदंतंसीदंतिममगात्राणीत्यादिनाउक्तरूपंविशादंप्राप्नुवंतं इदंवक्ष्यमाणंवाक्यंवचनीयंउवाच मधुसूदनइतिदुष्टहंतृत्वादेवार्जुनंनिमित्तीकृत्यत्वत्पुत्रानपिहनिष्यत्येवेतित्वयाजयाशानकार्येतिभावः १ अर्जुनमुद्योजयन्श्रीभगवानुवाच कुतइति कश्मलंवैक्लव्यं विषमेयुद्धसंकटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टंसेवितंनतुत्वादृशैःशूरैः नआर्यैर्जुष्टमितिवा यत्तु आर्यैरजुष्टमितिविग्रहोदर्शितस्तदर्थैक्येऽपिपदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यं अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरंच हेअर्जुन स्वच्छस्वभाव तवनैतद्युक्तमितिभावः २ तदेवाह क्लैब्यमिति क्लैब्यंनिर्वीर्यत्वंनचशक्नोम्यवस्थातुमित्युक्तरूपंमागाः नैतत्त्वयिमहादेवप्रतिभटेयुक्तं अतःक्षुद्रंतुच्छंहृदयकृतमेवतवदौर्बल्यंनतुशक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्त्यक्त्वाउत्तिष्ठयुद्धाय परंतपशत्रुतापन ३ ननुशत्रवोवास्वभावदुष्टावातापनीयाःनतुबांधवाःसाधवश्चेत्अर्जुनउवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेतिसंबोधयन् तवापिदुष्टानपिशत्रूनेवतापयतःपूजार्हौअदुष्टौगुरूच भीष्मद्रोणौजहीतिवक्तुमयुक्तमितिसूचयति समानार्थकमिदंसंबोधनद्वयंवक्तुःशोकेनविक्लवत्वान्नपौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये इषुभिरिति ताभ्यांसहवाचापियोद्धुमशक्यंकिमुतबाणैरितिभावः ४

ननुयुद्धोद्यतानांगुरूणामपिवधःश्रेयानित्याशंक्याह गुरूनिति यद्यपित्वदुक्तंप्रशस्तमेवतथापिमहानुभावान्गुरूनहत्वाभैक्षमेवभोक्तुंश्रेयःप्रशस्ततरं । एवंतर्हिंगुरूंस्त्यक्त्वादुर्योधनादीनेवदुष्टान्जहीत्याशंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनोगुरवोऽवश्यंदुर्योधनसाहाय्यंकरिष्यंतितेनतद्वधोऽपिप्रसक्तएवेत्यर्थः तुशब्दःपक्षांतरोपन्यासार्थः इहैवनतुपरलोके भुंजीयेतिसंप्रश्नेलिङ् गुरून्हत्वाभैक्षंश्रेयः उतहत्वाभोगसंपादनंश्रेयइतिसंप्रश्नेस्वयमेवांत्यपक्षेदूषणमाह रुधिरप्रदिग्धानिति ५ एवंतर्हिभैक्षमेवतवश्रेयइत्याशंक्याह नचैतदिति यद्यप्यक्षत्रियस्यभैक्षमेवेष्टंतथापि नः अस्माकंक्षत्रियाणांभैक्षभोगयोर्मध्येकतरत्गरीयइतिवयंनविद्मः । ननूक्तंयुद्धमेवगरीयइतितत्राह यद्वेति यदिवावयंजयेमशत्रून् यदिवानोऽस्मान्शत्रवएवजयेयुः इदमपिनविद्मः अंत्यपक्षेपुनर्मरणमप्रार्थितंभैक्षमेववाऽपद्यतइतिभावः । ननुमयिसहायेसतितवजयएवनिश्चितइत्यतआह यानेवेति इष्टनाशाज्जयोऽपिपराजयरूपएवेत्यर्थः । यत्तुनिश्चितेऽपिभैक्षश्रेयस्त्वेपुनर्युद्धभैक्षयोःकतरत्श्रेयइतिसंशयोनोचितः अतोनःअस्माकंमध्येकतरत्सैन्यंगरीयइतिव्याख्येयमिति तदसत् । धर्मसंमूढचेताइतिवाक्यशेषाद्युक्तसंशयस्यैवोचितत्वात् सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैवजयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्यवैयर्थ्यात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ६ उक्तसंशयवानेवपृच्छति कार्पण्येति कार्पण्यंदीनत्वं स्वभावः शौर्यतेजोधृतिर्दाक्ष्यमित्यादिनावक्ष्यमाणलक्षणः शेषंस्पष्टम् ७

गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्षमपीहलोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ६ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नम् ७ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यम् ८ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतप ॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ९ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः ११

ननुक्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतपेतियुद्धमेवश्रेयइत्युक्तंकिंपुनःपृच्छसीत्यतआह नहीति बंधुनाशनिमित्तःशोकोराज्यलाभेनस्वर्गाधिपत्यलाभेनवानानिवर्तयिष्यतइतियुद्धादन्यंकंचित्तन्निवृत्तिरूपंशमोपायंब्रूहीत्याशयः अत्रार्जुनविषादव्याजेनब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्याइहामुत्रार्थफलभोगविरागश्चदर्शितः ८ । ९ तमिति मूढोऽप्ययममूढवद्वदतीतिप्रहसन्निव इदंवक्ष्यमाणं १० अर्जुनस्यदेहनाशेआत्मनाशधीः स्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरितिमोहद्वयं । तत्राद्यंब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विंशत्याश्लोकैरपनिनीषन्श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । 'जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेनजीवोम्रियते' इतिश्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशेऽप्याकाशवन्नाशरहितत्वेनअशोचनीयान्भीष्मादीनन्वशोचः कथमेतेगुरवोमयाहंतव्याःकथंवातैर्विनाऽहंजीविष्यामीतिशोकंकृतवानसि एवंमूढोऽपित्वंप्रज्ञावादान्प्रज्ञावतांदेहादन्यमात्मानंजानतांवादान्शब्दान् । नरकेनियतंवासः पतंतिपितरोह्येषामित्यादीन्भाषसे परंनतुप्रज्ञावानासि तत्रहेतुः गतासूनिति गतासून्गतप्राणान्देहान्नानुशोचंतिप्रत्युतनिर्हरंत्येव एतेनप्राणएवेष्टोनतुदेहः तथाचश्रुतिः । 'प्राणोहपिताप्राणोमाताप्राणआचार्यः'इत्यादिः अतएवसप्राणानेतानवगणय्यतंनरंपित्रादिहंतात्वमसिधिक्त्वामितिवदंतित्यक्तप्राणान्दहंतमपिनैवंवदंतीतिलोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात्आत्मादेहादन्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेणघटवत्देहोनचेतनः दृश्यत्वात् घटवत् यदिदेहश्चेतनःस्यात्मृतेऽपितत्रचैतन्यमुपलभ्येत तस्माद्देहनाशेनात्मनाशंमन्वानोमूर्खएवासीत्यर्थः । यत्तुप्रज्ञानांपंडितानांअवादान्ववक्तुमयोग्यान्भाषसेइतितन्नकिंव्याख्यानंतत्अर्हार्थेयत्नोदुर्लभत्वाद्विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यम् ११

ननुदेहादन्योऽपिदेहनाशेननश्यतांकोशकारइवकोशनाशेनेतितत्राह नत्वेवाहमिति त्वमहमिमेचसर्वेअनादयोऽनंताश्चस्मइत्यर्थः । जातुकदाचित्अहंनआसंइतिनअपितुआसमेव । तथा
त्वमपिनासीरितिनअपित्वासीरेव । इमेजनाधिपाःराजानइत्युपलक्षणं सर्वस्यजंतुजातस्यनासन्निर्तिन अपित्वासन्नेवेतियोजना अनादित्वादनंताश्चेत्याह नचेति नभविष्यामइतिनैवकिंतुसर्वेभावि
ष्यामएव । ननुदेहस्यानात्मत्वेकथंतत्पीडयाऽयंपीड्यतइतिचेद्यक्षवत्तदभिमानमात्रादितिब्रूमः । यदाहियक्षःपरशरीरेविशतितदातत्पीडयादेहपतिर्नबाध्यतेतस्यतदानींदेहाभिमानाभा
वात् । यक्षस्तुबाध्यतेऽभिमानसत्त्वादितिलोकेप्रसिद्धं । किंचप्राचीनकर्मव्यतिरेकेणजीवनंनोपपद्यतेकृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् वृक्षादिष्वपिप्राक्कर्मास्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्वि
काजीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् । अपिचक्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यंदृष्टंघटशरावोदंचनादिषुतद्वद्देहापिसुखदुःखादिवैचित्र्यंप्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं । तथासद्यो
जातस्यगोवत्सस्यस्तनपानादौप्रवृत्तिर्जंतुमात्रस्यमरणात्त्रासश्चप्राग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यौ भोजनादिप्रवृत्तिश्वोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्तिप्राचीनंकर्म । अपिचकौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत्
यथादेवदत्तःस्वशरीरेकंटकवेधेनखिद्यते एवंशत्रुकृतायांदेवदत्तप्रतिमायांकंटकेनविद्धायांदेवदत्तोव्यथते । तत्रव्यथाहेतुर्नांतरंधातुवैषम्यंनापिबाह्यंकंटकवेधादि किंतुकेवलंप्राक्कर्ममात्रं । एवंच
बीजांकुरन्यायेनकर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिःसंसारइतिनदेहनाशादात्मनाशोऽस्तीतिनभीष्मादयःशोचनीयाः । अत्रपूर्वस्मिन्श्लोकेआत्मनोदेहादन्यत्वमुक्तंगतासून्देहानितिविशे
षणेन । अत्रतुसूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनोव्यवहारदृष्ट्यानित्यत्वंसाधितमितिभेदः १२ यद्यप्येवंतथापीष्टदेहवियोगजःशोकोभवत्येवेत्याशंक्याह । देहिनइति । देहौस्थूलसूक्ष्मौविद्येते
अस्यसदेहीचिदात्मा तस्ययथास्मिन्स्थूलशरीरेकौमाराद्यवस्थासुदेहभेदेऽपिएकएवाहंबालआसमिदानींवृद्धोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिमानादैक्यंबालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वंच । व्यावृत्तेभ्योऽनुवृ

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् १२ देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्य
ति १३ मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत १४

त्तंभिन्नंकुसुमेभ्यःसूत्रमिवेतिन्यायात् । एवंदेहांतरप्राप्तिरपिस्थूलाच्छरीरादन्येषांलिंगशरीराणांसूक्ष्माणांस्थूलशरीरानुकारिणांप्राप्तिः अयमर्थः । यथाएकमपिस्थूलंशरीरंकौमाराद्यवस्था
भेदादनेकरूपं एवंनित्यमपिलिंगशरीरंप्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकंभवति । ततश्चोक्तन्यायेनस्थूलादिवत्सूक्ष्मादपिशरीरादात्माविविक्तएव एवंचशोकादिधर्मिणोलिंगाद
पिविभिन्नस्यतवइष्टवियोगजःशोकोऽपिनयुक्तः । अतएवतत्रतस्मिन्विषयेधीरोनमुह्यति । आभिमानिकौशोकमोहौदेहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरंनबाधेते अतस्त्वमपिधीरोभवेतिभावः । पूर्व
श्लोकयोर्गतासूनितिवयमितिचबहुवचनंउपाधिभेदाभिप्रायं । अत्रतुदेहिनइत्येकवचनंउपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमितिज्ञेयं तथाचश्रुतिरेकस्यात्मनऔपाधिकंभेदमाह । 'यथाह्ययंज्योतिरा
त्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा'इति । क्षेत्रेषुवक्ष्यमाणलक्षणेषुस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु । 'एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्व
भूतांतरात्मा'इतिचएकत्वाच्चविभुत्वमप्यस्यसिद्धं तेनदेहादीनामनित्यानामविभूनांचपराभिमतमात्मत्वंप्रत्याख्यातंवेदितव्यं १३ ननुआत्मनोलिंगशरीरादन्यत्वेऽप्यहंदुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखा
दिधर्माश्रयत्वंदुर्वारं ततश्चभीष्मादिबंधुवर्गनाशेसतिदुःखसंबंधोभवत्येवेत्याशंक्याह । मात्रास्पर्शाइति । मीयंतेविषयाआभिस्तामात्राइंद्रियवृत्तयः । यद्वा दशप्रज्ञामात्राःवागादयः दशभूतमा
त्राःनामादयःकौषीतकिप्रसिद्धाइंद्रियविषयरूपाग्राह्याः तासांस्पर्शाःपरस्परंविषयविषयिभावेनसंबंधाइतिव्याख्येयं । यद्वा मात्राप्रमात्रासहस्पर्शाःविषयेंद्रियसंबंधाः स्पर्शशब्दस्यतद्वाचित्वं
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानित्यत्रदृष्टं तत्रस्पर्शपदेनतद्वतोर्विषयेंद्रिययोरपिलाभः तेनप्रमातुःप्रमाणद्वाराप्रमेयेणसहसंबंधाःसर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनउत्पत्तिविनाशशीलाअतएवानित्याश्च–

तद्वदेवसुखदुःखदाश्च अतस्तान्तितिक्षस्वसहस्व हेकौंतेयभारतेत्युत्तमवंश्यत्वेनधीरत्वमस्यसूचयति प्रमातृत्वादिरनर्थोहिसुप्तिसमाधिग्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्नादौभावाच्चकादाचित्क तयाआत्मनिप्रतीयमानोऽपिरज्जूरगादिवन्मिथ्याभूतःसन्नतद्धर्मत्वंभजते । यद्धियत्राभेदेनकदाचिद्भातिकदाचिन्नतत्तत्राध्यस्तंरज्ज्वामिवसर्पः । प्रमात्रादिश्चप्रतीचिप्रत्यगभेदेनकदाचिद्भा तिअतोमिथ्येतिनिश्चितं तेनप्रतीचिप्रमातृसंबंधएवनास्ति सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबंधायोगात् । प्रमातृधर्माणांदुःखादीनांतुप्रतीचिसंबंधोदूरापेतएव । कथंतर्ह्यात्मनिदुःखित्वप्रत्ययः त तदुपाधितादात्म्याद्ध्यासादितिब्रूमः अतएवजाग्रतिदृष्टंदुःखंस्वप्नेनानुवर्तते स्वप्नदृष्टंवाजाग्रतिनदृश्यते तथाचश्रुतिः । 'सयत्तत्रपश्यतिपुण्यंचपापंचानन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषः' इति । 'कामःसंकल्पोविचिकित्सा' इत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वंमनएवेतिअभेदनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वंमनसएवाह तस्मात्स्वप्नइवात्मनिदुःखित्वप्रतीतिर्भ्रांतिरेवेतीष्टवियोगजनितांतांतितिक्षस्वेति भावः १४ तितिक्षाफलंप्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति । एतेमात्रास्पर्शाःप्राक्व्याख्यातरीत्यात्रिविधाअपि यंजाग्रतिस्वप्नेऽसंप्रज्ञातसमाधौवानव्यथयंतिस्वास्थ्यान्नप्रच्यावयंति । पुरुषंपूर्षुअष्टासुत्र सतीतिपुरुषस्तं पुरश्च । 'कर्मेंद्रियाणिखलुपंचतथापराणिज्ञानेंद्रियाणिमनआदिचतुष्टयंच ॥ प्राणादिपंचकमथोवियदादिकंचकामश्चकर्मचतमःपुनरष्टमीपूः' इतिप्रसिद्धाः । यद्वास्थूलसूक्ष्मो पाधिमध्येएवइतरासामंतर्भावादत्रपूरितितमएवग्राह्यं तेनकारणोपाधेरप्यात्मनोविविक्तत्वंदर्शितं पुरुषर्षभेतित्वमप्येतदनुभवितुंयोग्योऽसिसर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादितिसूचयति उपाधित्रयत्यागादेवस मेदुःखसुखेयस्यतं नहिसमाधिस्थस्यसुखायदुःखायवाशीतोष्णस्पर्शौभवतइतियुक्तमस्यसमदुःखसुखत्वं धीरंध्यायिनंयोगिनंनव्यथयंतिसोऽमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति १५ ननुसुप्ति समाध्यादौत्यक्तोपाधेरात्मनःसमदुःखसुखत्वेऽपिसोपाधिकदशायांतप्तायःपिंडस्यदग्धृत्वमिवतस्यदुःखित्वंदुर्वारं । उपाधिश्चमूलप्रकृतेर्व्यापिकायामात्रारूपइतितस्यत्वेतुननिर्मूलोच्छेदमर्ह

यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखंधीरंसोऽमृतत्वायकल्पते १५
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

त्यतःसोऽमृतत्वायकल्पतइत्यनुपपन्नमित्याशंक्याह नासतइति प्रमात्रादेरागमापायित्वेनकादाचित्कत्वाद्रज्जूरगादिवदसतःभावःसत्ताकालत्रयेऽपिनास्ति । अयमर्थः प्रमात्रादिर्मूला ज्ञानेनचिदात्मनिकल्पितः मूलाज्ञानस्यचात्मज्ञानेननिवृत्तौकारणाभावान्नपुनःप्रमात्राद्युद्भवोऽस्तीतिनिष्प्रत्यूहममृतत्वंज्ञानात्सिद्ध्यतीति । नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमेआ त्मनोऽपिसुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तुउभयोर्वासत्यत्वमस्तुइत्याशंक्याह नाभावोविद्यतेसतइति । सद्वस्तुनःअभावोऽसत्त्वंकदाचिदपिनविद्यते सुषुप्त्यादावप्यनुभूतयोःसुखाज्ञा नयोः सुखमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषमित्युत्थानेपरामर्शदर्शनात् तदनुभवमंतरेणतयोःपरामर्शासंभवात् अतःसतोऽसत्त्वंनास्ति श्रुतिरपिसुप्तिकैवल्ययोःप्रमात्राद्यभावंदृशोनित्यत्वंचाह । 'यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोऽन्यद्विभक्तंयत्पश्येदिति' । यदिप्रमात्रादिःसत्यस्तर्हिसतोऽर्थस्यसुषुप्त्यादावदर्शनंसाक्षि ध्याभावाद्वाद्रष्टुर्दृग्लोपाद्वावक्तव्यं । नाद्यःआत्मनिदृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्रसद्भावकल्पनायोगात् । नांत्यःउदाहृतयाश्रुत्यैवतन्निषेधात् तस्मादुभयोरपिसत्यत्वेनमिथ्यात्वेनवासाम्यंदुर्वचं । ननुसतआकाशादेःक्वचिदपिदेशेकालेचाभावोयद्यपिनास्तितथापिसतएवपरमाणोर्देशांतरेऽभावोऽस्तिप्रागसतोऽपिघटादेर्भावश्चदृष्टः तत्कथमुच्यतेनासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइत्याशं क्यविद्वदनुभवेननिरस्यति उभयोरपीति अंतोयाथात्म्यं । यथास्वप्नेनभःकुंभरज्जूरगादयोनित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततयानिश्चिताअपिप्रबोधेनबाध्यंते तद्वज्जाग्रद्दृष्टाअ पिते तत्वज्ञाने नबाध्यंते । ननुजाग्रद्वासनावशात्स्वप्नगतनभआदौनित्यत्वादिनिश्चयोभ्रमइतिचेत् अनादिकालप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात्जाग्रन्नभआदावपिसभ्रमएवेतितुल्यं ।

ननुस्वरूपसदेवरजतादिकंशुक्त्यादावध्यस्यतेनत्वसत्शशशृंगादिकं गगनादिकंतुस्वत्रीस्यास्वरूपेणासदपिकथमात्मन्यध्यस्यतइतिचेन्न अध्यासेहिपूर्वानुभवमात्रमपेक्षतेनत्वनुभूतस्यस्वरूपेणस त्त्वमपि दर्पणप्रतिबिंबितेगगनेऽपिनैल्याध्यासदर्शनात् । नचगगनेनैल्यंस्वरूपेणसत्यमस्तिअथचान्यत्राध्यस्यते तस्मात्भ्रमपरंपरायाःसंभवात्स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपिसदसतोर्याथात्म्यं प्रवुद्धैर्द्रष्टुंशक्यमेव तथाचश्रुतयः । 'नेहनानाऽस्तिकिंचन । अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । अतोऽन्यदार्तम्' इत्याद्याःअनात्मनोऽसत्त्वंचात्मनश्चसत्त्वंप्रतिपादयंति । एवंसतोज्ञानेनासतोबाधात्केवल्यंसि द्धयतीतिभावः १६ यस्याभावोनास्तितस्यसतःसत्त्वेकिंमानमित्याशंक्याह अविनाशीति । तच्छब्देनप्रकृतंसत्परामृश्यते येनसताइदंसर्वंवियदादिततंव्याप्तंघटःसन्पटःसन्नितिसर्वस्यसदभेदानु भवात् । यथाघटोमृत्शरावोमृदितिघटादीनांमृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वंतद्वत्सर्वस्यापिसदुपादानकत्वंबोध्यं । ननुमृद्वत्सदपिकिंविकारवद्भवतीत्याशंक्याह अविनाशीति तत्सत्अवि नाशिविद्धि । अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्रविनाशः मृद्धिपिंडाकारतांत्यक्त्वाघटीभवति अतःसाविनाशशीला विकारवाराश्रयत्वात् ब्रह्मतुनतथा । किंतर्हिरज्जुत्वस्वयमविनश्यदेवका र्याकारंभवति स्वकीयेचसत्तास्फुरणेकार्येऽर्पयति अतोऽविनाशि तथाचश्रुतयः । 'अजायमानोबहुधाविजायते । जातएवनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः' अजायमानोजन्मारूयंविकारमलभमानो ऽपिविजायतेवियदादिरूपेणाविर्भवति । तथालोकदृष्ट्याजातोघटादिःपरमार्थदृष्ट्यानजायते परिणाम्युपादानस्याभावात् मृदादेस्तुस्वाप्नमृदादिवत्तुच्छत्वात् अतएनंघटादिकोनुजनयेन्नको पि । कुतस्तर्हिभासतइतिचेत्रज्जूरगादिवदितिदत्तोत्तरमेतत् । तथा 'प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं । तस्यभासासर्वमिदंविभाति' इतिसतःसत्यत्वेनप्राणोपलक्षितस्यप्रपंचस्यसत्यत्वंसतोभानमेव प्रपंचस्यभानमिति तथाचप्रपंचगतेसत्तास्फूर्तीसतःसत्त्वेप्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिश्च 'अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छअद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मू

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति १७ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्यु ध्यस्वभारत १८ यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् । उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते १९

लाःसोम्येमाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः' इतिसतोजगदुपादानत्वंकार्यलिंगेनद्रढयति । सतोऽविनाशित्वंचविनाशहेत्वभावादित्याह विनाशमिति नव्येतिनापक्षीयतइत्यव्ययं । एतेनसर्व विकारशून्यस्यविनाशोनास्तीत्यर्थः । अपक्षयोहिजन्मादिविकारवतएवभवतीतिसएवात्रसर्वविकारोपलक्षणतयाबोध्यः । नकश्चिदित्यनेनतदन्यस्यविनाशहेतोरभावोदर्शितः । 'द्वितीया द्वैभयंभवति' इतिश्रुतेः १७ एवंसतआत्मनोनित्यत्वमसतोदेहादेरनित्यत्वंचोक्तमुपसंहरन्नेनंयुद्धाभिमुखंकरोति अंतवंतइति । यद्यपिनासतोविद्यतेभावइत्यसतांदेहानांकालत्रयेऽपिसत्त्वंनास्तीति परमार्थदृष्ट्योक्तंतथापितांदृष्टिमप्रतिपद्यमानस्यनरकादिभयमनुरुध्यमानस्यव्यवहाराभिप्रायेणनित्यानित्यविभागमभिप्रेत्यदेहानामंतवत्त्वमुच्यतइतिनदोषः । नित्यत्वंकालापरिच्छेद्यत्वंतच्च व्यवहारेनभसोऽप्यस्तीत्यतउक्तमनाशिनइति । नाशःअदर्शनंतद्वान्हिआकाशः 'नभआत्मनिलीयते' इतिस्मृतेः अयंतुनतथेत्यनाशी सर्वदैवप्रकाशमानइत्यर्थः । एतदपिनघटादिवद्दृश्यत्वे नेत्याह अप्रमेयस्येति तथाचश्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह । एतदप्रमयंध्रुवमिति अप्रमयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः एतच्चात्मनिप्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयं तथाचश्रुतिः । 'येनेदंसर्वंविजानातितंकेनवि जानीयाद्विज्ञातारमरेकेविजानीयात्' इतिप्रसिद्धिस्तस्यप्रत्यगात्मत्वादेव । 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतर' इतिश्रुतेः उक्तंच । 'प्रमाणमप्रमाणंचप्रमाभासस्तथैवच ॥ यत्प्रसादात्प्रसि द्ध्यंतितदसंभावनाकुतः' इतितस्माद्युद्ध्यस्वभारत । भीष्मादिदेहानांमिथ्यात्वादनित्यत्वाच्चस्वयमेवनष्टप्रायतयाहननानिवृत्त्यात्वयास्वधर्मोननाशनीयइतिभावः १८ ननुनासतोविद्यतेभा वइतिन्यायेनासतोमात्रादेर्मिथ्यात्वेननिःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वंनसंभवति अतःसतएवकर्तृत्वंबंधमोक्षभाक्त्वंचवाच्यं अन्यथाऽन्तःकरणेबंधआत्मनश्चमोक्षइतितयोर्वैयधिकरण्यंस्यात्तथाचेनसर्व-

मिवंततमितिसतोदेहाद्युपादानत्वंप्रोक्तं । तथाचहननक्रियांप्रत्येकस्यैवकर्तृत्वंकर्मत्वंचापततितच्चविरुद्धं स्वात्मनिस्वव्यापारायोगात् । नहिवह्निर्वह्निंदहतीतियुक्तमित्याशंक्याह यएन
मिति यश्चतार्किकादिरेनमात्मानंहंतारंहननक्रियायाःकर्तारंमन्यते । यश्चचार्वाकादिरेनंहतंहननक्रियायाःकर्मीभूतंमन्यते तावुभावपिनजानीतःआत्मतत्त्वमितिशेषः यस्मान्नायंहंतिनहन्यते ।
नहियःकर्त्तासआत्मानापिदेहआत्मा तयोःप्रागेवानात्मत्वावधारणात् अयंभावः । यथायःपिंडेवह्निसंबंधादेवदग्धृत्वंनतुस्वतः एवंमात्राद्युदयसमनियतंकर्तृत्वंमात्रादिधर्मएवनात्मनः ।
आत्मनितुकर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसंबंधादेव अतोमात्रादिविशिष्टस्यैवबंधोनकेवलस्य । मोक्षश्चमात्रादिवियोगएवेतिनबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं । नचमात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्तिसत्त्वासत्त्वा
भ्यामनिर्वचनीयस्यव्यवहारयोग्यस्यब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्यस्वप्नमायागंधर्वनगरादितुल्यस्यतत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मान्नकर्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं । 'आत्माकर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्तर्हिमु
क्ततां ॥ नहिस्वभावोभावानांव्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः'इति किंच । कर्तृत्वंरागद्वेषादिविकारवतएवसंभवति तद्वांश्चदुःखीस्यात्मनोऽनुभूयमानंसाक्षित्वंबाध्येत यथोक्तं । 'नर्त्तेस्याद्विक्रियांदुःखी
साक्षिताकाविकारिणः ॥ धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोऽहमविक्रियः'इति । नचसतोदेहाद्युपादानत्वेनहननक्रियाकर्मत्वंसंभवति विवर्त्तवादाभ्युपगमात् । नह्यध्यस्तस्यधर्मैरधिष्ठानेविकारो
दृश्यते यथोक्तंभाष्ये । 'यत्रयदध्यस्तंसत्तत्कृतेनगुणेनदोषेणवाऽणुमात्रेणापिनसंबध्यते'इति विवृतंचैतद्वृद्धैःनहिभूमिरूषरवतीमृगतृट्जलवाहिनींसरितमुद्वहति । मृगवारिपूरपरिपूरवतीननदी
तथोषरभुवंस्पृशतीति । एतेनकर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनितदुभयविरोधोद्भावनमपिनिरस्तंवेदितव्यं । एवंचार्वाकतार्किकाभिमतौदेहात्मकर्त्रात्मवादौ
'हंताचेन्मन्यतेहंतुंहतश्चेन्मन्यतेहतं ॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते'इतिकाठकोक्तेनमंत्रेणपूर्वार्धेपाठभेदात्पठितेनपरिहृतौवेदितव्यौ १९ नायंहंतिनहन्यतइत्युक्तंतत्रनहन्यतइत्ये
तदुपपादयतितत्रस्थेनैवद्वितीयेनमंत्रेण नजायतइति अयंआत्माकदाचित्नजायतेअभिनवोनोत्पद्यते । नवाम्रियतेनिरन्वयोननश्यति तार्किकाभिमतघटवत् । तत्रक्रमेणहेतुद्वयं अजोनित्य

नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २०

इति अजत्वान्नजायतेनित्यत्वाच्चनवाम्रियतइत्यर्थः । अस्तुतर्हिक्षणिकविज्ञानधारारूपः तस्याविज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशंक्याह भूत्वाभविताववानभूयइति अयमित्यनुवर्त
ते अयंभूत्वाभूयोभवितान भूयोऽसकृत्भूत्वाभवितेतिभवनक्रियाद्वयस्यक्त्वाप्रत्ययोक्तंसमानकर्तृत्वंधारैक्याभिप्रायेण भूत्वैवभवितानतुभूत्वास्थित्वाविनश्यति । तार्किकाणांहिविज्ञानमुत्पत्ति
स्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्त्रिक्षणावस्थायि । विज्ञानवादिनांतुपूर्वस्यनाशक्षणएवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएवतस्यस्थितिक्षणश्चेतिक्षणिकत्वाद्विज्ञानानांभवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वाभविते
त्युक्तं । तादृशोऽप्ययंनयतःशाश्वतःशश्वदेकरूपःयोऽहंबाल्येपितरावन्वभूवंसोऽहंस्थाविरेप्रणप्तॄननुभवामीतिबाल्यस्थाविरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । नचसादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानंसादृश्य
ग्रहीतुःस्थिरस्याभावात् । यद्वाजन्ममरणहीनोऽपिधर्मांतरविशिष्टःपूर्वंभूत्वापुनर्धर्मांतरविशिष्टोभविताइत्यपिन भूत्वैवभवितानत्वभूत्वेतियोजना । आर्हताहिशरीरपरिमाणमात्मानमभ्युप
गच्छंतोनित्यस्यैवात्मनःक्रमेणव्युत्क्रमेणवामशकमनुजमतंगजशरीरप्राप्तौपरिमाणभेदंमन्यमानाभूतस्यैवात्मनोविशेषणीभूतपरिमाणभवनादौपचारिकंभवनमभ्युपगच्छंति तदपिन शाश्वत
त्वादेवउपचयापचयवतोमध्यमपरिमाणस्यवस्तुनोनित्यत्वायोगात् । अनेनैवसुखदुःखादिधर्मांतरोत्पत्त्याऽऽत्मनोभाक्तंभूत्वाभवनंप्रत्याख्येयं नहिदुःखादिधर्मिणःस्वनाशमंतरेणात्यंतिकदुः
खोच्छेदःसंभवति घटादौयावद्रूपनाशादर्शनात् । नन्वजत्वंनित्यत्वंशाश्वतत्वंचाकाशेऽप्यस्तिअतआह पुराणइति पुरावियदादिसृष्टेःप्रागपिनवएव एतेनअपक्षयादिधर्मराहित्यान्मुख्यमज
त्वादिकंआत्मनएववियदादेस्त्वमुख्यंतदितिदर्शितं । अतएवशरीरेहन्यमानेनहन्यते । भाष्येतुवाशब्दश्चार्थेनजायतेम्रियतेचेत्यर्थः तत्रोपपत्तिः । अयंनभूत्वाअनुत्पद्यनभविताघटा
दिवदतोनजायते । अथवानञःपूर्वान्वयित्वंनजायतेनवाम्रियतइति यतोभूत्वाभभविताघटवद्विनाशीनअतोनम्रियतइति । शाश्वतःपुराणइत्येताभ्यामुपचयापचयौनिषिध्येते इतिनहन्यते–

नविपरिणम्यतइतिषड्व्याख्यातं । केचिदेवमाहुः नजायतेम्रियतइतिप्रतिज्ञा । कदाचिदित्यादिनातस्याउपपादनंअजइत्यादिरुपसंहारइति २० नायंहंतीत्येतदुपपादयति वेदेति
विनष्टुंअदर्शनंगंतुंशीलमस्येतिविनाशिरज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयंस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यंततोऽन्यंअविनाशिनं अतएवनित्यंनाशहीनं तत्रहेतुः अजं जन्मवान्हिअनित्यःअयंतुअजत्वा
न्नित्यश्चेत्यर्थः । ननुविनाशिनःस्वकार्यापेक्षयाअन्यत्वमजत्वंनित्यत्वंचसांख्याभिमतेप्रधानेतार्किकाभिमतेनभसिचास्ति अतउक्तंअव्ययमिति नव्येतिपूर्वावस्थांत्यजतीत्यव्ययमपरिणा
मिप्रधानंतुचलं गुणवृत्तमितिन्यायेनगुणसाम्यावस्थायामपिपरिणममाणमेवसर्वदाऽऽस्तीतितेषामभ्युगमात् । आकाशस्यापि 'तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः' इतिउत्पत्तिश्रवणाद
जत्वाभावादेवनाव्ययत्वं तादृशंआत्मानंयोवेदअपरोक्षीकरोतिसपुमान्कथंकेनप्रकारेणकमन्यंघातयतिहननक्रियायांप्रवर्त्तयति कंवाहंति नकेनचित्प्रकारेणकमपिघातयतिनवाहंतीत्यर्थः द्वैता
भावात् तथाहि श्रुतिर्विद्यावस्थायांसर्वकारकव्यापारंनिषेधति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादि अविद्यावस्थायामेवचसर्वकारकव्यवहारंदर्शयति । 'यत्रहिद्वैतमिवभव
तितदितरइतरंपश्यति' इत्यादि एतेनसर्वकारकोपमर्दिन्याविद्यायाःसर्वकारकापसापेक्षैःकर्मभिःसहसमुच्चयोनिरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेनशीतोष्णयोरिवद्वयोरेककार्यकारित्वस्यरथाश्वन्या
येनासंभवादित्यन्यत्रविस्तरः । मादृशानांज्ञानिनांव्युत्थानकालेअविद्यालेशानुवृत्त्याघातयितृत्वादेःप्रसक्तावपिविद्ययातस्यबाधितत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्चनदोषः तथाचवक्ष्यते । 'हत्वा
ऽपिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते'इति २१ ननुब्राह्मणोयजेतजातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेतिआत्मानंवयोवर्णादिविशेषणवंतमेवाधिकृत्यकर्मविधयःप्रवर्त्ततेतननीलादुत्पलमिवदेहादन्य

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम् ॥ कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम् २१ वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोऽपराणि ॥ तथाशरीराणि
विहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२ नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः ॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः २३ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्ले
द्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः २४

आत्माऽवधारयितुंनशक्यतइत्याशंक्याह वासांसीति दंडीप्रैषानन्वाहेतिदंडस्यविशेषणत्वेऽपि नप्रैषानुवक्तृस्व
रूपांतर्गतत्वं एवंब्राह्मणत्वादेरपिनस्वर्गकामस्वरूपांतर्गतत्वमितिवस्त्रदेवदत्तयोरिवजडाजडयोर्देहात्मनोरत्यंतविलक्षणत्वमस्तीतिवस्त्रनाशेनदेवदत्तनाशंमन्वानस्येवतवदेहनाशादात्मनाशंम
न्वानस्यात्यंतमौढ्यंस्पष्टमितिभावः स्पष्टार्थश्चश्लोकः २२ कीदृशोऽसौदेहीत्यतआह नैनमिति एनंशस्त्राणिनछिंदंतिनद्वैधाकुर्वंतिअस्थूलत्वात् । तर्हिपार्थिवपरमाणुवत्पाकजरूपाद्याश्रयोभविष्य
तिइत्याशंक्याह नैनंदहतिपावकइति अनणुत्वात् । आपश्चैनंनक्लेदयंति अस्पर्शत्वात् । स्पर्शवद्धिद्रव्यमद्भिरार्द्रीकर्तव्यंनत्वस्पर्शं । नशोषयतिमारुतः अस्नेहत्वात् । एतेन 'अदीर्घमस्थूलमन
णुअशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयत्'इतिश्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घत्वाशब्दत्वादीनामपिसंग्रहोज्ञेयः २३ कुतोहेतोरस्यशस्त्रादीनिच्छेदादीन्नकुर्वंतीत्याशंक्यतस्यच्छेदाद्ययोग्य
त्वादित्याहअच्छेद्योऽयमिति अत्राच्छेद्यत्वादौपूर्वोक्तान्येवअस्थूलत्वादीनिकारणानिज्ञेयानि । एवमच्छेद्यत्वादिनास्थूलादीनभावरूपान्गुणानुक्त्वाभावरूपानपिगुणानाह नित्यइति सर्वै
र्विशेषणैरखंडैकरसस्यैववस्तुनोलक्ष्यत्वात्नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकंनिराक्रियते । यतोनित्यःअतोघटवदनुत्पाद्यः । यतःसर्वगतःअतोग्रामवदप्राप्यः । यतःस्थाणुःपूर्वरूपापरित्यागे
नास्थिरस्वभावः अतःक्षीरादिवदविकार्यः । अचलःयथादर्पणःस्वतःस्वाच्छ्यादप्रच्युतोऽपिमलरूपेणावरणेनस्वाच्छ्यात्प्रत्याव्यतेएवंस्वयंस्थाणुरपिअन्यसंयोगाच्चांचल्यमश्नुवीतसचदो
षापकर्षणलक्षणंसंस्कारमपेक्षते । अयंतुअचलत्वान्नतथा । एवंचउत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपंचतुर्विधंक्रियाफलमात्मनिनसंभवतीत्युक्तं तत्रहेतुः सनातनइति सनाइत्यव्ययंनैरंतर्ये

तच्चदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदराहित्यं । परमतेपरमाणूनांकालतःपरिच्छेदाभावेपिदेशतःपरिच्छेदोस्ति आकाशस्यतदुभयाभावेऽपिवस्तुतःपरिच्छेदोऽस्ति सोऽपित्रिविधः सजातीय विजातीयस्वगतभेदरूपः यथा । 'वृक्षस्यस्वगतोभेदःपत्रपुष्पफलादितः । वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयःशिलादितः' । ततश्चसनातनैरंतर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येनभवतिअस्तीतिसनातनोऽ खंडैकरसोयस्मात्तस्मान्नोत्पत्त्याद्याश्रयइत्यर्थः २४ एवंज्ञेयंवस्तूक्त्वातत्रान्यस्तदेहत्रयनिरासेनअपरोक्षीकर्त्तव्यमित्याह अव्यक्तोऽयमिति व्यक्तंस्थूलशरीरंप्रत्यक्षगम्यंतदन्योऽयंप्रत्यगात्मा । तथाअचिंत्योऽयंचिंत्यंचिंतायोग्यंरूपादिप्रकाशकार्येणानुमेयंचक्षुरादिसमुदायात्मकंलिंगशरीरंअप्रत्यक्षंततोऽप्यन्योऽयं । तथाअविकार्योऽयंविकारंस्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यंत्रिगुणात्मकंमूलाज्ञानंकारणशरीरंसुप्तोत्थितस्यनकिंचिदवेदिषमितिपरामर्शदर्शनादहंनजानामीत्यनुभवाच्चसाक्ष्येकगम्यंततोऽप्यन्योऽयं । उच्यतेऽव्यक्तादिनिषेधमुखेननतुशृंगग्राहिक याऽयमेवंविधइतिविधिमुखेनोच्यते । यस्मादेवमयमुच्यते । तस्मादेनंविदित्वानानुशोचितुमर्हसि । 'तरतिशोकमात्मवित्'इतिश्रुतेरात्मविद्भूत्वाबंधुवियोगजंशोकंमाकार्षीरित्यर्थः उक्तंचात्म नोऽवस्थात्रयातीतत्वं । 'स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौप्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । ननिद्रांनैवचस्वप्नंतुर्येपश्यंतिनिश्चिताः'इति २५ एवंतत्त्वदृष्ट्याशोकोनोचितइत्युक्त्वाइदानींप्राकृतजनदृष्ट्याऽपिशोकोनोचितइ त्याह अथचेति नित्यंनियमेनजातंनित्यजातमितिचार्वाकपक्षः । नित्यंसर्वदाजातमितिक्षणिकविज्ञानवादिपक्षः । नित्यश्चासौअपूर्वदेहेंद्रियसंबंधाज्जातश्चेतितार्किकादिपक्षः । एवंनित्यंवामन्यसे मृतमित्यपियोज्यं पक्षत्रयेऽपिशोकोनयुक्तः महाबाहोइतियुद्धार्थमुत्साहयति २६ शोचितुंनार्हसीत्युक्तंतत्रहेतुमाह जातस्येति ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्मरणंअपरिहार्येअर्थेमरणाख्येत्वदुद्योगंविनापि

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि २५ अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम् ॥ तथापित्वंमहाबाहोनैनं शोचितुमर्हसि २६ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि २७ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना २८

अवश्यंभाविनिविषयेनत्वंशोचितुमर्हसि वक्ष्यतिच मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवेति २७ अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वंतथापिइष्टदेहविनाशजःशोकोभवत्येवेत्याशंक्यसकारणस्यदेहादेर्मिथ्यात्वंसाधय तिअव्यक्तादीनीति भूतानिवियदादीनितद्विकारभूतानिजरायुजादीनिचनव्यक्तमव्यक्तमज्ञानंआदिर्येषांतथाविधानि । व्यक्तःस्पष्टःमध्यःउत्पत्तिमारभ्यमरणात्प्रागवस्थायेषां । अव्यक्तेएवनिधनं लयोयेषामिति । अयमर्थः रज्जूरगादिकारणमज्ञानंनरज्जुवत्उरगवद्वाव्यक्तमस्ति । परीक्ष्यमाणंचनदृष्टिपथमवतरति । अतस्तदव्यक्तं ततउत्पन्नःसर्पस्तत्रैवलीयतेनरज्वां । एवंआत्म निकल्पितानांभूतानांआदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेनआदावंतेचयन्नास्तिवर्त्तमानेऽपितत्तथेतिन्यायेनमध्येभासमानान्यपितानिरज्जूरगवत्असंत्येव एवंविवेतत्रतस्मिन्विषयेकापरिदेवनाकोवाविलापः नहिमरुमरीचिकाहृदोनष्टइतिकश्चित्तत्त्ववित्विलपति । अतएवभूतानांरज्जूरगादीनामिवप्रतीतिसमकालिकींसृष्टिमभिप्रेत्यकौषीतकिब्राह्मणेस्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयौपठ्येते । 'सयदास्वपि तितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतिश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येतिसयदाप्रबुध्यतेऽथैतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलो काः'इतिःप्राणाश्चक्षुरादींद्रियाणि । देवास्तदनुग्राहकाःसूर्यादयः । लोकाःरूपादयः । नन्विहान्यत्रचआत्मैवसर्वभूतानांलयोदयस्थानमित्युच्यतेनान्यत् । तत्कथमेषामव्यक्तंलयोदयस्थानमि त्युच्यतेसत्यं अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणितथात्वव्यपदेशोनवस्तुगत्या नहिअपरिणामिनःकूटस्थस्यमृद्वत्कार्यप्रविलयादयस्थानत्वंसंभवतियथोक्तं । 'अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणं । अज्ञानंत दुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यते'इति २८ ननुवज्रपंजरतुल्यस्यसर्वप्रमाणसिद्धस्यवियदादिप्रपंचस्यकथंरज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततुच्छत्वमुच्यते । कथंवाकर्मज्ञानकांडापेक्षितमात्मनोयज्ञा–

दिकर्तृत्वंश्रवणादिकर्तृत्वंचापन्हूयतइत्याशंक्याह आश्चर्यवदिति कश्चिद्विज्ञातात्मतत्त्वएनमतीतानंतरश्लोकोक्तंभूतग्राममाश्चर्यवत्आश्चर्यमद्भुतंस्वप्नमायेंद्रजालादिकंतेनतुल्यंआश्चर्यवत्तथाभूतं
पश्यति।तथाकश्चिदेनंआश्चर्यवद्वदतिसत्त्वेनअसत्त्वेनवानिर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैवलोकाप्रसिद्धेनरूपेणोपपादयति।तथाहिरज्जूरगवत्प्रपंचःसंश्चेत्नेहननाऽस्तिकिंचन'इतिश्रुत्यानबाध्येत।
असंश्चेन्नप्रतीयेततस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदंसर्वव्यवहारास्पदस्यापिप्रपंचस्यमिथ्यात्वोपपादनमस्याश्चर्यमित्यर्थः । तथाएनंप्रपंचमन्यआश्चर्यवच्छृणोति । इमेलोकाइमेदेवाइ
मेवेदाइदंसर्वंयदयमात्मेतिप्रत्यक्षेणानात्मतयाउपलभ्यमानस्यापिप्रपंचस्ययत्प्रत्यगभिन्नत्वेनश्रवणंतदत्यंतमाश्चर्यं नहीयंश्रुतिर्यजमानःप्रस्तरइत्यादिवदुपचरितार्था प्रपंचस्यात्मनःपृथक्त्वे
'आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितंभवति'इत्येकविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः।नचप्रतिज्ञाऽप्यौपचारिकी प्रदेशांतरेश्रुतस्ययथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यादिति
दृष्टांतस्योपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्यत्वात्नप्रपंचस्यात्मान्यत्वं । तच्चभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिवशृणोति । तथाकश्चिदेनंप्रपंचंप्रत्यगनन्यत्वेनश्रुत्वाअ
पिशब्दात्उक्त्वास्वप्नादिदृष्टांतैरुपपाद्यदृष्ट्वाध्यानेनचसाक्षात्कृत्वाऽपितत्त्वतोनवेदनजानाति तथाहि । प्राप्ताऽपिप्रज्ञातीव्रविक्षेपवतःपरिहीयतइतिवक्ष्यति तस्मादात्मैक्यात्संभवत्येवप्रपंच
स्यरज्जूरगादितुल्यत्वेनतुच्छत्वं । यद्वाएनंआत्मानंकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्तयाप्रसिद्धमपितत्त्वमसीत्यागमोत्थयाब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्याब्रह्मवि
द्याख्ययाअकर्त्तारमभोक्तारमानंदघनंसत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीतिमहदाश्चर्यं । यत्पश्यतितदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषणंवाआविद्यकमपिदर्शनमविद्यांस्त्वात्मानंचकतकरजोव

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाऽप्येनंवेदनचैवकश्चित् २९ देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत ॥
तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ३० स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ३१ यदृच्छयाचोपपन्नंस्व
र्गद्वारमपावृतम् ॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशम् ३२ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि ॥ ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ३३
अकीर्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

न्निवर्त्तयतीति । यद्वायःपश्यतिसआश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणंयतएकएवविद्वान्समाधिव्युत्थानयोःपरस्परविरुद्धमात्मनोब्रह्मभावंजीवभावंचयावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीतितथावाङ्मनसा
तीतमप्यात्मानंयद्वाचावदतितदप्याश्चर्यं । अगृहीतसंगतिकेनापिशब्देनयथासुप्तःप्रबोध्यतेतद्वत् यथोक्तंवार्त्तिके । 'अगृहीत्वैवसंबंधमभिधानाभिधेययोः ॥ हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेबोधि
ताःपरैः ॥ जाग्रद्वन्नयतःशब्दंसुषुप्तेवेत्तिकश्चन ॥ ध्वस्तेऽतोज्ञानतोज्ञानेब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं ॥ अविद्याघातिनःशब्दाद्याहंब्रह्मेतिधीर्भवेत् ॥ नश्यत्यविद्ययासार्द्धंहत्वारोगमिवौषधं'इति ।
तथायःशृणोतिसोऽपिआश्चर्यवत्अतिदुर्लभइत्यर्थः । 'श्रवणायापिबहुभिर्योनलभ्यः'इतिश्रुतेः । 'शृण्वंतोऽपिबहवोयन्नविद्युः'इतिश्रुतिर्द्वितीयपादार्थसंगृह्णाति श्रुत्वाप्येनमिति'आश्चर्योवक्ताकुश
लोऽस्यलब्धाआश्चर्योज्ञाताकुशलेनानुशिष्टः' इतिउत्तरार्द्धस्तुश्लोकपूर्वार्द्धेनसंगृहीतइतिज्ञेयं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मातस्त्वंतज्ज्ञानार्थंयतस्वेतिभावः २९ प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणिभूतानि
कथमेतेदीनाअल्पबलाबलवत्तरेणमयाहंतव्याःकथमेषांपुत्रादयएतैर्विनाजीविष्यंति कथंवाहंभीष्मादिभिर्गुरुभिर्विनाजीविष्यामीतिशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ३० अर्जुनस्यअनात्मनिदेहेआ
त्मधीरूपोमोहोनिवारितः । इदानींस्वधर्मेयुद्धेअधर्मधीरूपंमोहंनिवारयति स्वधर्ममपीत्यादिना युद्धंक्षत्रियस्यस्वोधर्मःतमवेक्ष्यापिविकंपितुंचलितुंनार्हसि हियस्मात्धर्म्यात्धर्मादनपेता
द्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्यश्रेयःप्रशस्ततरंनास्ति ३१ किंचयदृच्छयाअप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितंस्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितंयेक्षत्रियालभंतेतेसुखिनोधन्याभवंतीतिसंबंधः ३२ युद्धत्यागेदुष्टना
शोऽनिष्टप्राप्तिश्चभवतीत्याह अथचेदिति ३३ अव्ययांदीर्घकालां ३४

अकीर्तिमेवाहमयावितिति त्वंबहुमतोभूत्वास्वतएव अतिश्लाघ्यवृत्तःसन्‌लाघवंलघुभावंकातर्याख्यंयेषांपुरतोयास्यासितेमहारथास्त्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंतइतियोजना ३५ किंचअवाच्यवादान्वक्तु मयोग्यान्‌शब्दान्षंढतिलोऽर्जुनइत्यादीन्‌ सामर्थ्यंनिंदंतःधिगस्यशौर्यंयोभीष्मादिभयात्पलायितइतिइदंवचनंमरणादप्यधिकंदुःखंइतोऽन्यद्दुःखतरमधिकदुःखंकिंनकिमपीत्यर्थः ३६ यद्वाजये मयदिवानोजयेयुरित्युक्तंतत्राहहतोवेति रणेस्थितस्यस्वर्गोवाराज्यंवासिद्धमस्तीतिपक्षद्वयमपिहितावहमित्यर्थः ३७ स्वधर्मस्ययुद्धस्याकरणेधर्मकीर्त्योर्नाशःपापावाप्तिश्चाथचेदितिश्लोकेनभगवता यद्यप्युक्तातथापियुद्धस्यअर्जुनाभिमतेकाम्यत्वपक्षे । 'अहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः' इतितत्करणेपापप्रसक्तिरस्तितांनिवारयितुंसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्व लक्षणंयोगमाह सुखदुःखेइति समेकृत्वासुखदुःखयोस्तद्धेत्वोःराज्यलाभालाभयोस्तद्धेत्वोश्चजयाजययोःरागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः । केवलंस्वधर्मोऽयमितिमत्वायुद्धाययुज्यस्वघटस्व एवंकुर्वंस्त्वंपापं नावाप्स्यसि । यस्तुराज्यलोभेनसुहृद्वधंकरोतितस्यास्त्येवपापमितिभावः । कथंतर्हिस्वधर्मत्वेनानुष्ठितेऽपियुद्धेहतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गमित्यादिफलस्मरणंआनुषंगिकमितिब्रूमः तथाचापस्तंबः । तद्यथाऽऽम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतेनचेदनुत्पद्यंतेनधर्महानिर्भवतिइतिआम्रनिदर्शनेनप्रतिपादयति ३८ एवमर्जुनस्यपूर्वोक्तोद्वावपिमोहावपनीतौतत्रकंघातयति हंतिकमितिकर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभवउक्तः । ततोयुद्धाययुज्यस्वेतिनियोगश्चोक्तः । नह्यकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्यनियोज्यत्वंसंभवतीतिपरस्परव्याहतमेतदितीमामाशंकांअधिकारि

भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः ॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवम्‌ ३५ अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः ॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यंततोदुःख तरंनुकिं ३६ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं ॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः ३७ सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ ॥ ततोयु द्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ३८ एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु ॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ३९ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात्‌ ४०

भेदेनोभयंव्यवस्थापयन्परिहरति एषातेइति एषातेतुभ्यंअभिहिता अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनास्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यतःप्राक्तनेनसंदर्भेणउक्ता । सांख्येसम्यक्ख्यायतेप्रकथ्यतेव स्तुतत्त्वमनयेतिसंख्याउपनिषत्तत्रविदितेसांख्येऔपनिषदेब्रह्मणिविषयेबुद्धिर्ज्ञानंसंसारनिवर्तकंएषातेसांख्येबुद्धिरभिहितेतिसंबंधः । योगेसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यतइतिवक्ष्य माणलक्षणेविषये तुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । वक्ष्यतिचज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं । 'लोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगि नां'इतिएतेनज्ञानकर्मणोःसमुच्चयशंकाऽप्यपास्ता । इमांस्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यादिनाऽनंतरग्रंथेनोक्तामपिविस्तरेणाभिधीयमानांशृणुइमामेवबुद्धिंस्तौतिसार्धेन बुद्ध्येत्यादिना । ननुकर्मबंधप्र हाणमात्मज्ञानेनैवश्रूयते । 'तमेवैवात्मपदंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेन'इतिश्रुतेः कर्मयोगस्तुकर्मबंधंदृढीकरिष्यत्येवेतिकथमुच्यतेकर्मबंधंप्रहास्यसीतिचेत्श्रुतिबलादितिब्रूमः तथाहि । 'ईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचिज्जगत्यांजगत्‌ ॥ तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधःकस्यचिद्धनं । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः । एवंत्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरे'इतिश्रुतिरीश्वरेणे दंसर्वस्तंभितमस्तीतिनकश्चित्किंचित्स्वेच्छयाकर्तुंप्रभवति । अतः सर्वत्रममताहीनःसन्भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैवभोगान्भुंक्ष्वकर्माणिचकुरु । एवंकुर्वतित्वयिकर्मलेपोनास्तिइतोऽ न्यदुपायांतरंचनास्तीतिवदति । तस्मात्कनककाष्णायसादिवत्केनचिद्विशेषरूपेणोपेतंकर्मैवसजातीयोच्छेदनिमित्तंभविष्यतीतियुक्तमुक्तं कर्मयोगेनापिकर्मबंधंप्रहास्यसीति ३९ एतदेवोपपादयति नेहेति इहकर्मबंधप्रहाणार्थेकर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने अभिक्रम्यतेव्याप्यतइत्यभिक्रमःकर्मारंभःकर्मैववातस्यनाशोनास्तिअन्यत्फलंदत्वानश्यतिनत्विदमिष्टफलस्याजननात्‌ ।

नन्वेतस्यापिकाम्यांतःपातितयानित्याकरणजनितःप्रत्यवायउत्पद्येतैवसकृदनुष्ठितस्यबंधप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशंक्याह प्रत्यवायोनविद्यतइति । 'तमेतं वेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेन'इतिश्रुत्यासंयोगपृथक्त्वन्यायेनदध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादित्यनेननित्यस्यदध्नोवीर्यार्थत्वमिवनित्यानामपिकर्मणांविविदिषार्थत्वंविनि योगबलात्सिद्धयति । ततश्चकाम्यैनैवप्रयोगेणनित्यस्यापिसिद्धेर्नेनित्याकरणनिमित्तोवाऽकाम्यत्वात्सर्वांगानुपसंहारनिमित्तोवाप्रत्यवायोविद्यते नित्यानामेवविनियोगात् । नित्येषुचयथा शक्त्युपबंधस्यानुज्ञानात् वार्तिकेतुकाम्यानामप्यत्रविनियोगोदृष्टः यथा । 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने ॥ तमेतमितिवाक्येननित्यानांवक्ष्यतेविधिः ॥ यद्वाविविदिषार्थत्वंकाम्या नामपिकर्मणां ॥ तमेतमितिवाक्येनसंयोगस्यपृथक्त्वतः'इति । अस्मिन्पक्षेकाम्यानामपितुल्यफलत्वान्नित्यवद्यथाशक्त्युपबंधोभविष्यतीतिनसर्वांगानुपसंहारजनितःप्रत्यवायोविद्यते स्वल्पमपिअस्ययोगधर्मस्यानुष्ठितंअनुपभुक्तबीजकल्पं । 'जन्मजन्मांतराभ्यस्तंदानमध्ययनंतपः ॥ तेनैवाभ्यासयोगेनतच्चैवाभ्यसतेपुनः'इतिस्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारास्वसजातीयवृद्धे र्निमित्तंसत्कामादिदोषक्षपणद्वारामहतोभयात्संसारात्त्रायते । तस्मात्सांख्यानधिकारिणाकर्मयोगएवानुष्ठेयइतिभावः ४० नत्वेवंसांख्ययोगयोर्महाभयात्त्राणहेतुत्वंतुल्यंचेत्कोऽनयोर्विशेषइत्याशं क्यसांख्यानांपातशंकानास्तियोगिनांतुयावद्विदेहकैवल्यंपातशंकाऽस्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिकातदाकाराबुद्धिरंतःकरणवृत्तिःअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजन्या ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधानासमस्तवृत्त्यंतरबाधेनसम्यगभ्युदिताएकाएकैव । 'सकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोकः'इतिश्रुतेः ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकइहब्रह्मैव नहिसकृद्ब्रह्मज्ञातेब्रह्मणिज्ञातव्यं

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१ यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥
वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ४२ कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥
४३ भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयाऽपहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ४४

कर्तव्यंवाकिंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्यपातशंकानास्ति । अव्यवसायिनामज्ञानिनांतुबुद्धयोऽनंताः ताश्चप्रत्येकंबहुशाखाइतिइदमेवममश्रेयइतिनिश्चयस्यदुर्लभत्वात्कदा चिदश्रेयस्यापिश्रेयोबुद्धौसत्यांपातशंकास्तीतिमहांस्तयोर्विशेषइतिभावः ४१ उत्तरार्धमेवविवृणोति यामिमामित्यादिना यांपुष्पितांपुष्पितद्रुमवद्दूरतोरमणीयांवाचं । 'अक्षय्यंहवैचातुर्मास्यया जिनःसुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूम'इत्येवंरूपांप्रवदंतिअविपश्चितः अव्यवसायिनोमूढाःयतोवेदवादरताः वेदांतर्गतेषुअर्थवादेषु 'यस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनपापंश्लोकंशृणोति'इत्येवमा दिषुरताः बद्धश्रद्धाःअतएवकर्मणोऽन्यत्आत्मज्ञानंतत्फलंमोक्षश्चनास्तीतिवादिनोवदनशीलाः ४२ तथाभोगश्चऐश्वर्यंचतयोर्गतिःप्राप्तिस्तांप्रतितदर्थंमित्यर्थः कामात्मानःकामग्रस्तचित्ताः अतएवस्वर्गपराःकीदृशींभोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदां । प्राप्तभोगैश्वर्योहिपुरुषस्तद्वासनावासितःपुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तयेजन्मलभतेतदर्थंकर्माणिचकुरुते फलंचततोभोगादिकंप्राप्नोतीतिचक्रम शिमावर्तते तेननिश्चतश्च्युतोभवतीत्यर्थः । किंचक्रियाविशेषणबहुलांयथायथावित्तव्ययायासाद्याधिक्यं तथातथाभोगैश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः । एतेनात्यंतायाससाध्येष्वपिकर्मसुफललो भात्सज्जंतइत्युक्तं भाष्येभोगैश्वर्यगतिंप्रतिसाधनभूताःयेक्रियाविशेषाअग्निहोत्रादयःतद्बहुलांजन्मरूपंयत्कर्मफलंतत्प्रदांचवाचमेवेतिव्याख्यातं ४३ भोगेति तयापुष्पितयावाचाअपहृतचेतसांपुं सांबुद्धिःसमाधौसमाध्यनुष्ठानकालेव्यवसायात्मिकाव्यवसायोज्ञानंतदात्मिकाशुद्धचिन्मात्राकारानविधीयतेनभवति कर्मकर्तरिलकारः । विरक्तस्यहिबुद्धिःसमाधौचिन्मात्राकाराभवतिनतुभो गाद्यासक्तस्येतिस्पष्टमेव । भाष्येतु समाधौअंतःकरणेव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नभवतीतिव्याख्यातं । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेवनिश्चयात्मिकातेषांबुद्धिर्नभवतीतिव्याख्येयम् ४४

कस्यतर्हिसमाधौबुद्धिर्भवतीत्यतआह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यंगुणत्रयकार्यमूर्ध्वमध्याधोगतिरूपंसंसरणंतद्देषप्रकाशयत्वेनाविषयोयेषांतादृशाःकर्मकांडपरावेदाः। त्वंतुनिस्त्रैगुण्योभव ऊर्ध्वगतावपिविरक्तो भवेत्यर्थः। वक्ष्यतिचतत्तद्गुणप्रधानंगतित्रयं ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थाइति। दिव्येभ्योऽपिविषयेभ्योविरक्तःसमाधावधिक्रियतइतिभावः। किंलक्षणोऽसौनिस्त्रैगुण्यइत्यतआह निर्द्वंद्वइति सुखदुःखे मानापमानौशत्रुमित्रेशीतोष्णेइत्यादीनिद्वंद्वानिसप्रतिपक्षपदार्थरूपाणितेभ्योनिर्गतोनिर्द्वंद्वः सर्वत्रसमबुद्धिरित्यर्थः। ननुबाधमानमुष्णादिकंकथंशीतादिवत्क्षंतुंशक्यमतआह नित्यसत्वस्थइति नित्यंसर्वदासत्त्वंधैर्यंसत्वगुणोवातदाश्रितोभूत्वाधीरोहिसर्वंसोढुंशक्तः। सात्त्विकोवामारब्धकर्मोपस्थापितमिदंदुःखमपरिहार्यंकिमुतव्रतयेतिजानन्सर्वंसोढुंशक्नोत्येव। नन्वस्त्येतदुःसहंक्षुधादिदुःखं कथंनिस्त्रैगुण्येनसर्वथाप्रवृत्तिशून्येनसोढुंशक्यमतआह निर्योगक्षेमइति अप्राप्तस्यप्राप्तिर्योगः प्राप्तसंरक्षणंक्षेमः एतद्द्वयमपिप्रारब्धकर्माधीनमितिततोऽपिनिर्गतइत्यर्थः तत्रहेतुः यतआत्मवान्जित चित्तः। सहिसर्वास्वप्यापत्स्वनाकुलोनित्यतृप्ततयानिरुद्यमश्वभवतीतित्वमप्येतादृशोनिस्त्रैगुण्योभवेत्यर्थः॥४५ नन्वात्मवत्त्वंचित्तशुद्धौसत्यामेवभवतिसाचसकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या अतोनिस्त्रै गुण्यत्वंदुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति सर्वतःसंप्लुतोदकेमहतिउदपानेजलाशयेपुरुषस्ययावान्अर्थोयावत्स्नानपानादिकंप्रयोजनंघटमात्रजलनिर्वर्त्यंभवतिनकृत्स्नजलाशयव्ययानिर्वर्त्यं तावानेवा र्थोविजानतोव्युत्पन्नचित्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मबुभूषोःसर्वेषुवेदेषुवेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्योभवति नकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानंस्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते एकेनजन्मनाकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात्। ऐहि केनजन्मांतरीयेणवाजपादिनाचित्तशुद्धौसत्यामुपनिषच्छ्रवणान्निस्त्रैगुण्यतासंभवतीतिभावः। वृद्धास्तुसर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेआत्मज्ञानेपुरुषस्यतावानर्थःकृत्स्नोऽपिभवतियावान्अनेककूपरू

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ४५ यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्म णस्यविजानतः ४६ कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोऽस्त्वकर्मणि ४७ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ४८ दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय ॥ बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ४९

पोदपानस्थानीयेषुसकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषुभवति ब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामंतर्भावात्। तथाचश्रुतिर्ज्ञानेसर्वकर्मफलांतर्भावंदर्शयति। यथा 'कृतायाविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेवैनंसर्वंतदभिसमेति यत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदेति'वक्ष्यतिच। 'सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते'इति। गंगातुल्यज्ञानोदयात्प्रागेवकूपोपमानिकर्माणिकर्तव्यानीतिभावइतिव्याचख्युः। अस्मिन्पक्षे पूर्वार्धेअनेकस्मिन्यथातथाभवतीतिपदचतुष्टयाध्याहारः यावान्तावान्पदयोरनुषंगश्चदार्ष्टांतिकेद्रष्टव्यः ४६ ननुममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनःशमएवेष्टस्तत्कथंमांयुद्धयस्वेतिप्रेरयसीत्याशं क्याह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारोनज्ञाननिष्ठायां माफलेषुसंगोऽस्त्वित्यपकृष्यतेकर्मफलंस्वर्गपश्वादिहेतुःकर्मसुप्रवर्तकंयस्यतादृशोमाभूः अकर्मणिकर्माकरणेऽपितवसंगोमाऽस्तु ४७ एतदेव विवृणोति योगस्थइति योगस्थःसन्संगंफलतृष्णांकर्तृत्वाभिमानंचत्यक्त्वाकर्माणिज्ञानार्थंकुरु हेधनंजयसिद्ध्यसिद्ध्योःकर्मफलस्यविविदिषादेःसिद्धावसिद्धौवासमोहर्षविषादशून्योभूत्वाकर्माणिकु र्विंतिसंबंधः इदमेवसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वंयोगइत्युच्यते ४८ इममेवबुद्धियोगंस्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेनाक्रियमाणंबुद्धियोगात्पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणःदूरेण हिप्रसिद्धं अवरंअत्यं तनिकृष्टंअतोबुद्धौयोगरूपायांतत्फलभूतायांसांख्यरूपायांवातन्निमित्तंशरणंरक्षितारंआश्रयंवाईश्वरंअन्विच्छप्रार्थयस्व तत्प्रीत्यर्थंकर्माणिकुर्वित्यर्थः। यतःफलहेतवःफलमेवहेतुःप्रवर्तकंये षांतादृशाः फलतृष्णावंतःकृपणादीनाभवंति। 'योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणः' इतिश्रुतेः ४९

किंच बुद्धीति बुद्धियुक्तःसमत्वबुद्धियुक्तोयोगायसमत्वबुद्धियोगाययुज्यस्वघटस्व योगःसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वबुद्धिः कर्मसुबंधकेष्वपिकौशलंबंधनिवर्तकत्वसंपादनं । ननुबुद्धियुक्तःकर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु 'धर्मेणपापमपनुदति' इतिश्रुतेः । सुकृतंतुसजातीयत्वात्तेर्दुष्परिहरमितिकथमुभेसुकृतदुष्कृतेजहातीत्युच्यते । सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेतिप्राञ्चः अर्वाञ्चस्तुदुष्कृतस्यागमुक्तरीत्याऽभ्यु पेत्यफलत्यागात्सुकृतत्यागोऽपिकर्मयोगिनोभवति दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्यानुत्पादात् । यत्तुआपस्तंबोक्ताम्रवृक्षनिदर्शनेनानांतरीयकंसुकृतफलमुक्तंनतत्फलत्वेनोपपद्यते नांत रीयकत्वादेव तस्मात्फलद्वारामोक्षप्रतिबंधकेक्रियमाणेएवसुकृतदुष्कृतेकर्मयोगीजहाति ज्ञानीतुसंचितेअपितेजहातीतितयोर्विशेषइत्याहुः ५० एतदेवाह कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताःसम त्वबुद्धियुक्ताः क्रियमाणकर्मजंफलंत्यक्त्वामनीषिणोमनोनिग्रहसमर्थाभूत्वाजन्मरूपेणबंधेनमुक्ताःसंतोऽनामयंनिरुपद्रवंपदंमोक्षाख्यंगच्छंति ५१ कदामनीषिणोभवंतीत्यतआह यदे ति तेतवमोहइष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजन्यंवैचित्र्यं तदेवकलिलमिवकलिलंकालुष्यंबुद्धिगतंबुद्धिर्व्यतितरिष्यतिव्यतिक्रमिष्यति बुद्धिःप्रसन्नाभविष्यतितदाश्रोतव्यस्यशास्त्रमागस्य श्रुतस्यचनिर्वेदंवैराग्यंगंताऽसि । अयंभावः । मलिनायांबुद्धावसकृद्गृहीतस्यापिशास्त्रार्थस्यास्फुरणाच्छ्रोतव्यंश्रुतंचव्यर्थैव तद्वत्शुद्धायामपिबुद्धौसद्यःशास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्यु भयथाऽपितत्रनिर्वेदउचितः । प्रसन्नाचबुद्धिर्निग्रहीतुंयोग्याभवतीतिश्रवणादिकंत्यक्त्वाध्याननिष्ठएवभवेदिति ५२ ननुबुद्धिप्रसादोऽपिकेनलिंगेनज्ञेयइत्यतआह । श्रुतीति । श्रुतिभि

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् ५० कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः ॥ जन्मबंध विनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयम् ५१ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ५२ श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदा स्थास्यतिनिश्चला ॥ समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ५३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव ॥ स्थितधीःकिं प्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिं ५४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

र्नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्नाआत्मानित्योऽनित्योवानित्योऽपिकर्ताऽकर्तावाअकर्ताऽप्येकोऽनेकोवेत्येवमादिसंशयग्रस्तासतीयदाअसंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयी भूतेब्रह्माद्वैतेनिश्चलापुनःकुतर्कैरनास्कंदनीयानिर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवतीभूत्वासमाधौनिर्विकल्पकेप्रत्ययात्मनिअचलालयविक्षेपशून्यास्थास्यतिस्थिराभविष्यतितदायोगंविवेकप्रज्ञांप्रा प्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभएवबुद्धिप्रसादलिंगमितिभावः ५३ लब्धसमाधेःस्थितप्रज्ञापरनाम्नोलक्षणानिबुभुत्सुरर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिताप्रत्यगात्मनिप्रतिष्ठिताप्रज्ञायस्यतस्य स्थितप्रज्ञस्यसमाधिस्थस्यसमाधौस्थितस्यकाभाषाभाषणं वचनंकथमसौपरैर्भाष्यतेइत्येकःप्रश्नः । स्थितधीःस्थितप्रज्ञःअर्थाद्व्युत्थितःसन्किंप्रभाषेतकथंवदति कथमास्ते कथंवाव्रजतिवि षयान्भुंक्ते इतिप्रश्नत्रयं ५४ एतेषांक्रमेणोत्तराण्याहभगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्रयान्येवकृतार्थलक्षणानितानिज्ञानसाधनानीतिमत्वाउपदिश्यंतेस्थितप्रज्ञलक्षणानितेषामकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात्कृतार्थेषुस्वाभाविकत्वात् यथोक्तं 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः ॥ भवंत्ययत्नतस्तस्यनतुसाधकरूपिणः' इति यदाऽयंयोगीसर्वान्स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्या न्कामान्काम्यमानान्विषयान्प्रकर्षेणसमूलंजहातित्यजति कीदृशान्कामान् मनोगतान्मनस्येवसंकल्पविकल्पात्मकेस्थितान्नतुबहिः यथोक्तमक्षपादाचार्यैः । दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाः संकल्पकृताइति । तत्रस्थूलानांकामानांत्यागएकांतसेवनमात्राद्भवतीतिसस्थनीयानेव विलीनकरणग्रामस्यसमनस्कस्यजाग्रद्वासनामयाःस्वप्नेयेकामाःस्फुरंतितेषामपित्यागोभगवद्ध्यानादि—

–रूपसद्वासनाभ्यासबलेनभवति येतूपसंहृतकरणस्यसंप्रज्ञातसमाधिकालेदिव्याःकामाःसंकल्पमात्रोपनतादहरविद्यादिषुप्रसिद्धास्तेषामपित्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेनभवति । एवं त्रिविधान्कामान्त्यक्त्वाआत्मन्येवाखंडैकरसेआत्मनास्वेनैवस्वरूपानंदेनतुष्टोबाह्यविषयनिरपेक्षोयदाभवतितदाऽयंस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५५ दुःखेषुशस्त्रपातादिषुदुःखसाधनेषुप्राप्तेष्वपिअ नुद्विग्नमनाअचंचलमानाः वक्ष्यतिच । 'यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणाऽपिविचाल्यते' इति सुखेषुसुखसाधनेषुस्रक्चंदनादिषुप्राप्तेष्वपिविगतस्पृहोनिर्वृत्तिकत्वाद्भवति अतएववीताःरागभय क्रोधायस्मात्सतथा नहितस्यामवस्थायांरागादयोदुःखादयोवासंभवंति एवंविधःसमाधिस्थःस्थितधीःस्थितप्रज्ञउच्यते ५६ स्थितधीःकिंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यःसर्वत्रेति सर्वेषुधन दारदेहजीवनादिषुअनभिस्नेहः अभिस्नेहवान्हिधनदारादिषुविकलेषुसकलेषुवाऽहमेवविकलःसकलोऽस्मीतिदैन्यदर्पोपेतःपूर्वापरानुसंधानरहितोजल्पति अयंतुनतथेतिभावः । तथाशुभंप्रा प्यनाभिनंदतिसंतुष्टोभूत्वाशुभमप्रापयितारंनप्रशंसति तथाअशुभंप्राप्यनद्वेष्टिदुःखीभूत्वाअशुभमप्रापयितारंननिंदतियस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थे भ्यःशब्दादिविषयेभ्यःप्रारब्धकर्मवशेनव्युत्थितोऽपियोगीद्वैतदर्शनादुद्विग्नःसन्निरोधसंस्कारप्राबल्यात्प्रीत्यासमाधिमनुतिष्ठन्नेवास्तेइत्यर्थः शेषंस्पष्टं ५८ ननुविषयेभ्यइंद्रियाणांनिवृ त्तिश्चेत्स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हिसुप्तिमूर्च्छालयग्रहावेशादावपिसाऽस्तीतिसर्वोऽपिस्थितप्रज्ञएवेत्याशंक्याह विषयाइति सत्यंदेहिनोदेहाभिमानवतोमूढस्यसुप्त्यादौनिराहारस्यइंद्रियैर्विषयान

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्र ज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ यदासंहरतेचायंकूर्मोंऽगानीवसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५८ विषयाविनिवर्ततेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जं रसोऽप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ५९ यततोह्यपिकौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ६० तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१ ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोऽभिजायते ६२

नाहरतोऽभुंजानस्यविषयाविनिवर्ततएवतथापिरसवर्जंरसोरागस्तद्वर्जंनिवर्तते तदाऽपिसूक्ष्मरूपेणरागोऽस्ति रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नासौस्थितप्रज्ञइत्यर्थः अस्यैवतुनःपरंदृष्ट्वाआत्मानं साक्षात्कृत्यनिराहारस्यशब्दादीनगृह्णतोरसोऽपिनिवर्ततेमूलाज्ञानदाहादित्यस्तिसुप्तादेःसमाधिस्थस्यचमहान्विशेषइतिभावः । प्राज्ञस्तुरोगिणःकाष्ठतपस्विनोवामूढस्यापिविषयाननाह रतोरसवर्जंविषयाविनिवर्ततेतस्यैवपरंदृष्ट्वास्थितस्यरसोऽपिनिवर्ततइतिव्याचख्युः ५९ किंचसुप्तादेरिंद्रियाणिश्रांत्यास्वयमेवलीयंते समाहितेनतुतानिकूर्मेणांगानीवस्वेच्छयासंह्रियंते एत च्चात्यंतायाससाध्यमित्याह यततइति विपश्चितःशास्त्राचार्योपदेशवतोयततोऽपिसमाधिसिद्ध्यर्थंयतमानस्यापिपुरुषस्यइंद्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्थिरीक्रियमाणंकर्मीभूतंहरंतिविषयप्रवणं कुर्वंति यतःप्रमाथीनि यथाबहवश्चोरावनेएकंपुरुषंप्रमथ्यतस्यवित्तंहरंति एवमिंद्रियाणियततोमनोहरंति यतःप्रसभमतिशयेनप्रमथनशीलानि ६० यद्यप्येवंतथाऽपितानिनियंतव्यान्ये वान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह तानीति संयम्यवशीकृत्ययुक्तःसंनद्धोमत्परःअहमेवसर्वेषांप्रत्यगात्मापरःकृत्यादिभ्योबाह्येभ्योदेहेंद्रियादिभ्यआंतरेभ्यश्चउत्कृष्टःप्रियतमोयस्यसमत्परः सन्नासीत हियस्मात्वशेआज्ञायां शेषंस्पष्टं ६१ 'यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह ॥ बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिम्'इतिश्रुतौइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहेपरमपदप्राप्तिरित्युक्तंतत्रउ पसंहृतकरणस्यबाह्यान्शब्दादीनगृह्णतोमनोमात्रेणावस्थितस्ययोगिनोमनसोऽनिग्रहेकिंस्यादित्याह ध्यायतइतिद्वाभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतश्चिंतयतःपुंसःपुरुषस्यतेषुशब्दादिषुसंगः–

–संबंधोजायते । बाह्यार्थेभ्योनिगृहीतान्यपिइंद्रियाणिमनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान्गृह्णंतीत्यर्थः । ततःसंगात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषःसंजायते । कामात्कुतश्चिद्धेतोःप्रतिहतादभिज्वल
नात्मात्क्रोधोऽभिजायते ६२ ततःक्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावोभवति । ततःस्मृतिविभ्रमःशास्त्रार्थानुसंधानस्यविभ्रंशरूपंचलनंभवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशःशास्त्रार्थस्यनिश्चितस्या
पितिरोधानंभवति । तस्मिंश्चशास्त्रजेपरोक्षज्ञानेऽपिनष्टेपुरुषोनश्यतिपुरुषार्थायोग्योभवति योहितादृशःसनष्टएवेतिलोकेवदंति ६३ ननुविषयानध्यायतोऽपियोगिनोव्युत्थानेप्रमाणस्वा
भाव्यादिंद्रियाणांविषयेषुसंगोदुष्परिहरस्ततश्चोक्तरीत्यातस्यापिनाशप्रसक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेषेति विधेयात्माकिंकरीकृतमनास्तुआत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिंद्रियैःस्वामिनश्चित्तस्याकिं
करीकृतस्यकामक्रोधहीनत्वात्स्वयमपिरागद्वेषवियुक्तैःविषयान्पथिपतिततृणादीनीवानास्थयाचरन्पश्यन्नपिपुमान्तत्रकामाद्यनुदयात्प्रसादंसंकल्पविकल्पपंकलेपप्रक्षालनेनमनसःस्वाच्छ्यंअ
धिगच्छति । मनसःस्वाच्छ्यमेवप्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यंतस्यतद्गुणसारत्वात् । अजितमनस्कमिवजितमनस्कंविषयसंगोनबाधतेऽतोमनोजयोऽवश्यंकर्तव्यइत्यर्थः ६४ किंच चित्तस्यप्रसादे
हिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानांकामाभावात्हानिःपरिहारोजायते कामानुदयेहेतुमाह प्रसन्नेति हियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयआशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेसुदृढोभवति

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्म
वश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४ प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ६५ नास्तिबुद्धिरयुक्त
स्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ६६ इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायु
र्नावमिवांभसि ६७ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८

तस्मिंश्चसतिप्राप्त्याभावान्नकामोदयइत्यर्थः ६५ समनस्कानामिंद्रियाणामनिग्रहेदोषउक्तः बुद्धेरपर्यवस्थानेकोदोषइत्यतआह नास्तीति अयुक्तस्यश्रवणमननयोरनासक्तस्यबुद्धिर्ब्रह्मा
त्मैक्यनिश्चयोनास्ति प्रमाणविषयासंभावनायाःप्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् । तथाअयुक्तस्यासमाहितमनसोभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिप्रवाहोनास्ति मनसश्चांचल्येनबुद्धेर
पिचांचल्यात् । अभावयतोध्यानमकुर्वतः शांतिःसर्वदुःखोपरमश्चनास्ति चेतसोऽनवस्थितत्वेनदुःखावश्यंभावात् । अशांतस्यानुपरतसर्वदुःखस्यसुखंप्रत्यगद्वयानंदात्मकंकुतोनकुतश्चित्
दुःखित्वादेव । आद्यमयुक्तस्येतिपदंयुजिर्योगेइत्यस्यरूपं द्वितीयंयुजसमाधावित्यस्य तस्माद्बुद्धेःपर्यवस्थानमावश्यकम् ६६ तदभावेदोषमाह इंद्रियाणांहीति हियस्मादिं
द्रियाणांचरतांस्वस्वविषयेप्रवर्त्तमानानां कर्मणिषष्ठी यत्रागादिकलुषितंमनः तान्यनुलक्षीकृत्यविधीयतेप्रवर्त्यते कर्मकर्त्तरिलकारः प्रवर्त्ततइत्यर्थः तत्इंद्रियानुसारिमनोऽस्यसाधकस्य
प्रज्ञामात्मतत्त्वाविषयांबुद्धिंहरति तस्यामनोनुसारित्वात् दृष्टांतःस्पष्टार्थः अन्येतुइंद्रियाणांमध्येयदिंद्रियमनुलक्षीकृत्यमनःप्रवर्त्ततेतदिंद्रियमस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञांहरतीतियोजयंति
आत्मविषयांप्रज्ञांहृत्वामनोविषयविषयांकरोतीतिभाष्यमप्यालोचनीयम् ६७ यततोह्यपीत्यत्रोपक्रांतमर्थंबहुधाउपपाद्यउपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियाधीनंमनोमनोनुगाचप्रज्ञातस्मात्
हेमहाबाहोयस्ययतेरिंद्रियाणिसर्वशःसर्वप्रकारेणस्वकारणेनमनसासहितानीतियावत् इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्योनिगृहीतानिभवंति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि ६८

यदापंचावतिष्ठंतइत्युदाहृतश्रुतेस्तामाहुःपरमांगतिमित्येतंचतुर्थंपादंव्याचष्टे यानिशेति सर्वेषांभूतानामज्ञानांया।निशेवनिशायस्यांमध्यंदिनेउलूकाइवान्धाअप्यंधाएवसर्वेप्राणिनोभवंतितस्यांत स्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषिसंयमीइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहणशीलोयोगीजागर्तिइंद्रियादीनांदृक्शक्तिलोपेऽप्यनुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते तथाचश्रुतिः । 'नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वात्'इति। यस्यामविद्याख्यायांनिशायांक्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्तिकायांसर्वाणिभूतानिजाग्रतिनिशीथेउलूकाइवस्वस्वव्यापारेप्रवर्तंते साअविद्यापश्यतोमुनेः आत्मदर्शनवतोयोगिनःप्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबंधात्लेशतोऽनुवर्तमानाव्युत्थानकालेव्यवहरतोऽस्यगाढांधकारवतीनिशेवक्लेशकरीभवति अतिसुकुमाराहियोगिनोबाह्यव्यवहारादुद्विजंते नराइवगाढांधकारेसंचारात् यथोक्तं योगभाष्ये । अक्षिमात्रकल्पोहिविद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजतइति अत्रवार्तिकानि । 'कारकव्यवहारेहिशुद्धंवस्तुनवीक्ष्यते ॥ शुद्धेवस्तुनिसिद्धेचकारकव्यापृतिस्तथा ॥ कालोलूकनिशेवायंसंसारोऽज्ञात्मवेदिनोः ॥ यानिशासर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयंहरिः'इति । 'बुद्धतत्त्वस्यलोकोऽयंजडोन्मत्तपिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपिलोकस्यजडोन्मत्तपिशाचवत्'इति । तदेवंकिमासीतेत्यस्योत्तरं यदासंहरतेचायमित्यादिना एतदंतेनग्रंथेनस्थितप्रज्ञःसदासमाधिमनुतिष्ठन्परमांगतिंप्राप्यास्तइत्युक्तं ६९ ननुप्रजहातियदाकामान्इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योनिगृहीतानीत्यादिनाऽसकृद्विषयाणां प्रहाणंतेभ्यश्चइंद्रियादीनांप्रत्याहरणमुक्तं तेनतेषामात्मनःपृथक्सत्त्वमस्तीतिसिद्धं नचनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यातेषांबाधान्नतदस्तीतिवाच्यं इहेतिप्रतीच्येवतन्निषेधात् । नहिइहभूतले घटोनास्तीत्युक्तेघटस्यस्वरूपंनिषिध्यते किंतुतस्यभूतलसंबंधमात्रं तस्मात्कामानांपृथक्सत्त्वमस्त्यतोनाद्वैतसिद्धिरित्याशंक्यसदृष्टांतंपरिहरति आपूर्यमाणमिति प्रविशंतीभिरद्भिरापूर्यमाणम

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमी ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ६९
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ७०
विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ७१

प्यचलप्रतिष्टमनुद्रिक्तं वृद्धिहीनत्वात् । एवंनिर्गच्छंतीभिरद्भीरिच्यमानमप्यचलप्रतिष्ठमरिक्तंह्रासहीनत्वादित्यपिबोध्यं । एवंविधंसमुद्रंयद्वत्आत्मप्रभवाआपःप्रविशंतितद्वत्यंपुरुषंकामैरापूर्यमाणंहीयमानंवाअचलप्रतिष्ठंनिर्विकारंवृद्धिह्रासहीनत्वात्आत्मप्रभवाःसर्वेकामाःप्रविशंतिसएवशांतिंमोक्षमात्यंतिकंदुःखोपरमंप्राप्नोतिनतुकामकामीविषयार्थी अयंभावः । कूटस्थादात्मनःसर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैवचलयइतिसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तेनकामानांप्रहाणंतेभ्यश्चेंद्रियाणांप्रत्याहरणंस्मर्यमाणंनतेषांपरमार्थतःपृथक्सत्त्वंसाधयति बहुप्रमाणविरोधात् । किंतुपामरप्रसिद्धंपृथक्सत्त्वमभिप्रेत्यप्रहाणादिकमुक्तं प्रविलापनंत्वेवमेवव्याख्येयं । यथा'अग्नयेपथिकृतेऽष्टाकपालंनिर्वपेत्'इत्यादौनिर्वपतिनायागउच्यतेनतुश्रौतार्थमात्रंतद्वदिहापिज्ञेयं । नेहनानास्तीत्यपीहपरिदृश्यमानेप्रपंचे आत्मातिरिक्तंनानाकिमपिनास्तीत्येवंपरतयाव्याख्येयं तथाच । 'आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंखल्विदंब्रह्म'इत्यादयःश्रुतिवादाःसंगच्छंते आत्मनिकल्पितस्यास्यतत्रैवनिषेधेनान्यत्रसत्वानुपपत्तेर्नकामानांपृथक्सत्त्वमस्तीतियुक्तएवसमुद्रदृष्टांतः । यत्तुसमुद्रात्पृथग्गंगायाःसत्त्वमस्तीति तन्न कार्यकारणसत्तातिरिक्तसत्तायाअभावात् वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिकार्यस्यवागालंबनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्रविस्तरः ७० प्रासंगिकीमाशंकांपरिहृत्यव्रजेतकिमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह विहायेति पूर्वोक्तान्त्रिविधान्कामान्विहाययश्चरतिविषयान्भुंक्तेनिस्पृहश्चयतोनिर्ममः ममतावान्हिइदंममभूयादित्यन्यधनाद्यर्थंस्पृहांकरोति निर्ममोऽपिकुतः यतोनिरहंकारः नह्यहंकारशून्यस्यसुख्यादौममताहृष्टा तस्मादहंकारप्रविलयात्शांतिंमोक्षंप्राप्नोति । अत्रयःसर्वत्रानभिस्नेहइति–

–सर्वत्रयच्छब्ददर्शनात्साधनविधिपरएवायंग्रंथः अन्यथास्थितप्रज्ञस्यप्रकृतत्वात्तदनुवादार्थोयच्छब्दोऽनर्थकःप्राप्नोति लोकेऽपिहिपरस्वभावकथनेसएवंकरोतीतितच्छब्दएवप्रयुज्यतेनतुयच्छ ब्दः विधौतुयएवंकरोतिसइदंप्राप्नोतीतिद्वयोरपिप्रयोगोदृश्यते लक्षणकथनार्थत्वेऽपितत्रतात्पर्याभावाद्विधावेवपर्यवस्यतीतिदिक् ७१ प्रतिपादितांकर्मयोगप्राप्यांसांख्ययोगनिष्ठांफलेनस्तुवन्नुपसं हरति एषेति एषास्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात्कथिताब्राह्मीब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मविदुच्यते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति' इतिश्रुतेः तस्येयंब्राह्मीस्थितिर्निष्ठएनांनिष्ठांप्राप्यनरोनविमुह्यतिपुनर्मोहंनप्राप्नोति । अ स्यामंतकालेऽपिस्थित्वेतिसकृज्जातापीयंफलवतीनतूपासनावच्चिराभ्याससापेक्षेत्युक्तं । ब्रह्मऋच्छतिप्राप्नोति । किंलोकांतरवत्गतिप्राप्यंब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति निर्गतंवानंगमनंयस्मिन्प्रा प्येब्रह्मणितन्निर्वाणं तथाचश्रुतिः । ' नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति' इतिगतिमंतरेणप्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात्घटाकाशस्यमहाकाशत्वप्राप्तिवत्जीवस्यब्र ह्मप्राप्तिमाह अंतकालेऽपीत्यपिशब्दात्योब्रह्मचर्यादारभ्यात्रतिष्ठतिसब्रह्मनिर्वाणंकैमुतिकन्यायेनप्राप्नोतीतिगम्यते । अस्याध्यायस्यार्थःसंगृहीतोमधुसूदनश्रीपादैः ' ज्ञानंतत्साधनंकर्मस त्त्वशुद्धिश्चतत्फलं ॥ तत्फलंज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ' ७२ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्य॰ मर्या॰ चतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभार॰ भगवद्गीताप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ पर्वणि॰ ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेएषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्विति द्वेबुद्धीप्रदर्श्यव्यवसायात्मिकाबुद्धिरितिश्लोकेनसांख्य

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू॰ सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ पर्वणितुषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबु द्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव १ व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे ॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयाम् २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनाम् ३

निष्ठावतांपातशंकानास्तिकर्मयोगनिष्ठावतांतुसाऽस्तीत्युक्तायावानर्थउदपानेइतिसांख्यनिष्ठायांसर्वकर्मफलांतर्भावश्रवणात्तामेवप्रशमात्मिकांस्वाशयानुकूलांमन्वानोऽर्जुनउवाच ज्यायसीति हे जनार्दनकर्मणोनिष्कामकर्मयोगापेक्षयाबुद्धिःसांख्यनिष्ठालक्षणंज्ञानंज्यायसीप्रशस्ततराचेत्तेतवमतातर्हिमांभैक्ष्यवृत्त्याऽपितुष्यंतंघोरेबंधुवधाख्येकर्मणिकिंकुतोहेतोर्नियोजयसिपुनःपुनर्युध्यस्वे तिवदन् १ ननुतवज्ञाननिष्ठायामनधिकारात्कर्मैवकुर्वितित्वांब्रवीमीत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेण अविविक्तेन इवशब्दोविविक्तेपिबुद्धिदोषात्अविविक्ततांगृह्णामीतिसूचयति । ते नवाक्येनत्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेतिकचिद्वेदनिष्ठांत्याजयसि । कर्मण्येवाधिकारस्तेइतितामेवचग्राहयसि । तथानिर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्भवेतिनिवृत्तिमार्गमुपदि शसि । धर्म्याद्धियुद्धात्श्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइतिप्रवृत्तिमप्युपदिशसि । नह्येकेनमयायुगदुभयंस्थितिगतिवदनुष्ठातुंशक्यमतोमेममबुद्धिंमोहयसीववस्तुतस्तुममामोहंनाशयितुंप्रवृत्तोऽसीति इवशब्देनोच्यते । तत्तयोर्मध्येयदेकंप्रधानंमद्योग्यंतत्निश्चित्यवद येनानुष्ठितेनाहंश्रेयःकल्याणमाप्नुयाम् २ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति पुरापूर्वाध्यायेमयानिष्ठाएकैवप्रोक्ताप रंतुसाद्विविधाद्विप्रकारा एकस्याएवब्रह्मनिष्ठायाःप्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन नतुब्रह्मप्राप्तयेपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमितिभावः । हेऽनघविशुद्धांतःकरण मद्वचनस्यार्थसम्यगालोचये त्यर्थः तदेवप्रकारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानांप्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वंजानतामात्मानात्मविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थयुज्यतेइतिज्ञानयोगःज्ञानोपायोवेदांतश्रवणमननिदिध्यासनात्मकः–

–तेनज्ञानयोगेनब्रह्मणिनिष्ठांपरिसमाप्तिंसांख्याःप्राप्नुवंतीत्यर्थः। योगिनां 'सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते' इत्युक्तलक्षणयोगवतांकर्मयोगेनसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तानुष्ठानात् मिहकर्मयोगपदार्थःतेनयोगिनोब्रह्मनिष्ठांप्राप्नुवंतीत्यर्थः अयंभावः इहजन्मनिजन्मांतरेवाईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैःकर्मभिर्विशुद्धसत्त्वोविवेकवैराग्यशमादिषट्कोपेतोमुमुक्षुःप्रत्यक्प्रवणचित्तः श्रवणमननाभ्यामेवकृतकृत्योभवति । सचेत्श्रवणादेःप्रागसमाहितचित्तस्तर्हिनिदिध्यासनमस्यापेक्षितं अतएवसहकार्यंतरविधिःपक्षेणेतिसूत्रकृतानिदिध्यासनस्यपाक्षिकत्वमुक्तंसोऽयं सांख्यमार्गः । तथासर्वाणिकर्माणिपरमगुरावर्पयन्श्रवणमननात्मकंविचारमंतरेणैवकेवलंश्रद्धामात्रात्प्रतीचोनिर्विशेषब्रह्मरूपत्वंगुरुवाक्यतोनिश्चित्यासंभावनादिदोषरहितआचार्योक्तंत्रिगुणब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्यकर्मच्छिद्रेषुसमाध्यभ्यासंकुर्वन्निष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपंसाक्षात्करोतिसोऽयंयोगमार्गः तेनऊहापोहकौशलंयेषामस्तितेसांख्याः । येषांतन्नास्तितेयोगिनइति अतइयंद्विप्रकारानिष्ठानतुद्वेनिष्ठेइतिभ्रमितव्यं यथोक्तंवसिष्ठेन । 'द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञानंचराघव ॥ योगोवृत्तिनिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणं ॥ असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्य चित्तत्त्वनिश्चयः ॥ प्रकारौद्वौततोदेवोजगादपरमःशिवः' इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्यब्रह्मसाक्षात्कारस्यद्वौक्रमौ चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षेज्ञानमेवयथारज्जूरगादिसम्यगवेक्षणेनैवनश्यति तद्वत् । तस्यसत्यत्वपक्षेयोगएव यथासत्यउरगोमंत्रादिनानिरुद्धप्रचारःस्वयमेवनश्यति तद्वच्चित्तमपियोगेननिरुद्ध्यमानंनश्यति तस्यनिरन्वयोच्छेदस्तुप्रारब्धकर्मांतेपक्षद्वयेऽपितुल्य इति ३ अनयोःप्रकारयोरंगांगिभावमाह नकर्मणामिति कर्मणांयज्ञादीनामनारंभादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यंज्ञाननिष्ठांनाश्नुतेनप्राप्नोति । विविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुत्यायज्ञादीनांविद्यांगत्वे नविधानात् । ननुसन्प्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणांविविदिषांगत्वमत्रगम्यते । तेनविविदिषायांयज्ञादिनासिद्धायामेतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिश्रुतेःप्रव्रज्यारूपमेवनैष्कर्म्यमिहज्ञा

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ४ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ५

नानिष्ठासाधनंग्राह्यं । नज्ञानंनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यादाविवात्रतद्ग्राहकस्यपरमत्वविशेषणस्याभावात् । ननुकर्मयोगजनितचित्तशुद्ध्यभावेकेवलात्संन्यासात्सिद्धिंसमधिगच्छतीतियो जनायांविप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयासंभवस्याभीष्टस्यसिद्धेः किमितिनैष्कर्म्यशब्देननिष्ठागृह्यतइतिचेत्सत्यं गुणैःकर्मकार्यतइतिवाक्यशेषान्निर्गुण्यहेतुकंमुख्यंज्ञानमेवेहनैष्कर्म्यपदार्थो नतुप्रव्रज्या । विविदिषंतियज्ञेनेत्यत्रापिजिगमिषत्यश्वेनजिघांसत्यसिनेत्यादाविवतृतीयांतस्यधात्वर्थेनैवान्वयादश्वादीनांगमनादाविवयज्ञादीनांवेदनएवान्वयोज्ञेयः । एतमेवेतिश्रुति स्तुविविदिषासंन्यासाभिप्रायेणप्रवृत्ता । एतंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिज्ञानपरिपाकार्थस्यजीवन्मुक्तिसुखार्थस्यवायाज्ञ वल्क्यादिभिरनुष्ठितस्यविद्वत्संन्यासस्यापिशास्त्रेदर्शनात् । असंन्यासिनोज्ञानमेवनोत्पद्यतइतिप्राचामाग्रहोविक्षेपककर्मत्यागरूपसंन्यासविषयोनतुकाषायपरिधानमात्रविषयः । गर्गीव्या धवासिष्ठादीनामतथाविधानामपिज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तांतावत् । कर्मभिरशोधितचित्तस्यमंदबुद्धेः रागद्वेषादिग्रस्तस्यात्मानात्मविवेकद्वाराचित्तरोधद्वारावानैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्ती तिपूर्वार्द्धार्थः । नन्वभयंसर्वभूतेभ्योदत्वानैष्कर्म्यमाचरेदितिकेवलात्कर्मसंन्यासादपिनैष्कर्म्यसिद्धिःस्मर्यते तत्कथमुच्यतेनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमस्तीतितत्राह नचेति कर्मजचित्तशुद्ध्य भावेकृतादपिसंन्यासान्नमोक्षसिद्धिः । उदाहृतस्मृतिस्तुचित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया । नहिरागादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यःसर्वात्मनाऽभयंदातुमीष्टेऽतोयुक्तमुक्तंनचसंन्यसनादेवेति ४ एतदेवप्रपंचय ति नहीति अवशःकर्मजशुद्ध्यभावादजितचित्तः कश्चिदपिजातुकदाचित्समाधिकालेऽपिक्षणमपिअकर्मकृत्कर्माणिदुर्मनोरथादीनिअकुर्वन्नहिप्रसिद्धंनतिष्ठति । हियस्मात्सर्वोऽपिलोकः प्रकृ तिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्वा कर्मकायिकंवाचिकंमानसिकंवाकार्यतेऽवश्यंतत्रप्रवर्त्यते ५

ननुसंन्यासपूर्वकंध्यानेनैवाचित्तशुद्धिमपिसंपादयिष्यामिकिंकर्मभिरित्याशंक्याह कर्मेंद्रियाणीति योविमूढात्मारागाद्याक्रांतचित्तः कर्मेंद्रियाणिवागादीनिसंयम्यनिगृह्यआस्तेएकांतेध्यानाप
देशेनोपविशतिसमिथ्याचारः तस्यतदासननियमनादिकमाचरणंमिथ्याअलीकमेवनिष्फलत्वात् तत्रहेतुः इंद्रियार्थान्मनसास्मरन्निति यतःइंद्रियार्थान्शब्दादीन्श्रोत्रादिभिर्गृह्यातिमनसा
चस्मरतिअतोमिथ्याचारःसविषयांश्चितयन्योगनिष्ठामात्मनोलोकेऽभिव्यनक्त्यतःकपटीत्यर्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्ध्युपायोनास्तीतिभावः ६ यस्तुपूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणःपुरु
षधौरेयइंद्रियाणिमनसासहनियम्यरागद्वेषवियुक्तानिकृत्वाकर्मेंद्रियैःकर्मयोगंआरभतेहेअर्जुनसःकर्मफलेस्वर्गादावैहिकेवाशब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतोविशिष्यते पूर्वस्मादधिकोभवतीत्यर्थः ७
नियतमिति यस्मादेवंतस्मात्त्वंनियतंसंध्योपासनादिकर्मैवकुरु । यद्वा नियतंनियमेनत्वंकर्मनित्यकाम्यसाधारणंयत्पापनिवर्तकस्वभावंतत्तदेवकुरु हियस्मात्अकर्मणःसकलकर्मेंद्रियनिग्रहेणत
दकरणात्चित्तजयशून्यात्कर्मैवज्यायःप्रशस्ततरम् । अपिचतेतवक्षत्रियस्यअकर्मणःसत्यामपिचित्तशुद्धौसर्वकर्मत्यागिनःशरीरयात्रादेहव्यवहारोनप्रसिद्ध्येत् भैक्ष्यचर्यायामनधिकारात् । ब्राह्म
णाःपुत्रैषणायाश्ववित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिसंन्यासविधायकेवाक्येराजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजपदवद्ब्राह्मणपदस्यविवक्षितत्वार्थत्वात् ‘चत्वार
आश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवैश्यस्य’इतिस्मृतेश्च । अन्यत्राप्युक्तंपारिव्राज्यंप्रकृत्य‘मुखजानामयंधर्मोवैष्णवंलिंगधारणं॥बाहुजातोरुजातानांनायंधर्मोविधीयते’इति ८ ननुकर्मणाबध्यते

कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ६ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगम
सक्तःसविशिष्यते ७ नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्राऽपिचतेनप्रसिद्ध्येदकर्मणः ८ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्म
कौंतेयमुक्तसंगःसमाचर ९ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयताऽनेनतेदेवाभावयंतुवः ॥
परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ११ इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः १२ यज्ञशिष्टाशिनःसंतो
मुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् १३

जंतुरितिकर्मणांबंधकत्वस्मृतेःकथंमुमुक्षुंमांतत्रनियोजयसीत्याशंक्याह यज्ञार्थादिति यज्ञःपरमेश्वराराधनं । यजदेवपूजायामितिधात्वर्थानुगमात् तदर्थं‘यज्ञोवैविष्णुः’इतिश्रुतेर्विष्णुर्वातदाराधना
र्थंयत्कर्मततोऽन्यत्रकर्मणिस्वर्गाद्यर्थंप्रवृत्तोऽयंलोकःकर्मबंधनःकर्मणाबध्यतेनत्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थंईश्वराराधनार्थंकर्मवर्णाश्रमोचितंहेकौंतेयमुक्तसंगःफलाभिलाषशून्यःसन्समाचरसम्य
कुरु ९ एतदेवार्थवादेनद्रढयति सहेति यज्ञैःसहेतिसहयज्ञाः । वोपसर्जनस्येतिपक्षेसादेशाभावः कर्माधिकृताइतियावत् प्रजास्त्रैवर्णिकाः अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसवोवृद्धिस्तांलभध्वं एषयज्ञो
वोयुष्माकमिष्टकामधुक्इष्टार्थपूरकोऽस्तु १० इष्टार्थपूरकत्वमेवाह देवानिति भावयततर्पयत अनेनदेवतापूजात्मकेनयज्ञेनवःयुष्मान्भावयंतुवृष्ट्यादिदानेनपरस्परंभावयंतोदेवाश्चयूयंचश्रे
यःपरंप्राप्स्यथ ११ किंचइष्टान्पुत्रपश्वादीन् वःयुष्मभ्यं एभ्योदेवेभ्यस्तद्दत्तानेवव्रीहिपश्वाज्यादीन्अप्रदायअदत्वादेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकंयागंनित्यनैमित्तिकरूपंवैश्वदेवाग्निहोत्रजाते
ष्ट्यादिरूपमकृत्वेत्यर्थः अदत्वायोभुंक्तेसस्तेनएव १२ येतुयज्ञशिष्टाशिनःवैश्वदेवादिशेषान्नभोजनशीलाःसंतःऋणापाकरणात्तेमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैःप्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैःपंचसूना
निमित्तैर्वा । येत्वात्मकारणात्स्वार्थमेवपचंतिनतुपंचमहायज्ञार्थंतेपापाःस्वयंपापरूपाएवसंतःपापमेवभुंजते तथाचस्मृतिः ‘ कंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी ॥ पंचसूनागृहस्थस्यताभिः–

–स्वर्गं न विंदति' इति 'पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहति' इति च । श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतदिति'। मंत्रवर्णोऽपि 'मोघमन्नं विंदते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ॥ नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' इति १३ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात् भूतानि प्राणिशरीराणि भवंति अन्नं च पर्जन्यात् एतत्प्रसिद्धमेव 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः यज्ञो देवताराधनजो धर्मः कर्मभ्यो यागहोमदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः १४ कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवं वेद एव धर्मे प्रमाणं न तु पाखंडादिप्रणीतागमः ब्रह्म वेदोऽपि अक्षरसमुद्भवं । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादिश्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवोत्पन्नोऽतो न तत्र भ्रमविप्रलंभकत्वादिदोषाक्रांतपाखंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकाऽस्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मिन्देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५ भवत्वेवं ततः किं फलितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगमस्ततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततोऽन्नं ततो भूतानि तेषां वेदाधिगम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्तमानं जगद्यात्रानिर्वाहकं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सः अघायुः पापजीवनः इंद्रियारामो न तु धर्मारामः आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं दंशमशकादिवत् जीवति यस्त्वेतदनुवर्तयति स जगदुपकारको धन्य इति भावः तथा च श्रुतिः । 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन पशू–

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

नां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवंति तेन तेषां लोकः' इति १६ एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं अस्याननुवर्तने च महान्प्रत्यवाय उक्तः स ब्रह्मविदमपि स्पृशेदिति संभावितामाशंकां परिहरति यस्त्विति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य न तु स्त्र्यादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति प्रत्युत तदर्थत्वेनैव स्त्र्यादिष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मतृप्त इति आत्मनैव परमानंदरूपेण तृप्तो नामिष्टान्नादिना । ननु मंदाग्निरपि रुग्णादौ न रमते नापि मिष्टान्नेन तृप्यति अत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदाग्निर्हि क्षुद्वृद्धिं जाठरोद्दीपनं च कामयमान औषधाद्यर्थमितस्ततो धावति न त्वात्मन्येव तुष्यति विद्वांस्तु रतितृप्तितुष्टीरात्मनैवानुभवति न रूयन्नधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं किमपि नास्ति क्रियाप्राप्यस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात् १७ एतदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादौ लिप्साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दौ मित्रामित्रपदवत् परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा नित्याकरणात् गर्हितस्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमान्नित्यानां कालेयदन्यद्विहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति घट्टकुट्यां प्रभातवृत्तांत आपद्यते । अत्रोपपत्तिमाह न चेति चोहेतौ यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममध्यमाधमेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसंबंधो वास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः १८

यस्मान्निष्कामस्यकर्मलेपोनास्तितस्मात्त्वमपि असक्तःफलासक्तिशून्यःसततंसर्वदाकार्यं अवश्यकर्तव्यंकर्मनित्यनैमित्तिकंसमाचर हियस्मात् असक्तःकर्माचरन्परंमोक्षंसत्त्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति १९
अत्रशिष्टाचारंप्रमाणयति कर्मणेति कर्मणैवसहसंसिद्धिंश्रवणादिसाध्यांज्ञाननिष्ठांगंतुंआस्थिताःप्रवृत्ताःजनकादयस्त्वादृशाःक्षत्रियाःनतुसंन्यासेन । ननुशुद्धचित्तस्यममनास्तिकर्मापेक्षेत्या
शंक्याह लोकेति लोकस्यसंग्रहःस्वधर्मेप्रवर्त्तनं । ननुस्वप्रयोजनाभावेऽपिकेवलंलोकसंग्रहार्थंचेत्कर्मकर्त्तव्यंतदाविदुषांब्राह्मणानामपिसंन्यासोनस्यात् यतीनेवसंन्यासधर्मान्ग्राहयितुंतेषांसं
न्यासइतिचेत् अर्जुनेऽपिनतद्दंडवारितमस्ति । ननुक्षत्रियस्यसंन्यासेऽधिकारोनास्तीतिचेत्लिंगधारणेऽधिकाराभावेपिभरतऋषभादिवद्विक्षेपकर्मत्यागमात्रेऽधिकारात् वार्तिके ‘ सर्वाधिकार
विच्छेदेज्ञानंचेदभ्युपेयते ॥ कुतोऽधिकारनियमोव्युत्थानेक्रियतेबलात्’ इतिविद्वत्संन्यासेक्षत्रियादेरपिअधिकारस्यसाधितत्वात् अतोलोकसंग्रहोनमुख्यंकर्मप्रयोजनमितिचेत्सत्यं । नमेपार्था
स्तिकर्त्तव्यमितिस्वदृष्टांतेनाधिकारिकत्वादर्जुनएवैवंनियोज्यतेनक्षत्रियमात्रमितितुष्यतुभवान् २० । २१ कर्मणिवर्तैएवअहंकर्मकरोम्येवेत्यर्थः २२ यद्यहंकर्मणिनवर्तेयंतर्हिमनुष्याःममैव
वर्त्मानुवर्त्ततेअनुवर्तेरन्कर्मनकुर्वीरन्नित्यर्थः अतंद्रितोऽनलसःसर्वशःसर्वप्रकारैः २३ ततश्चकिमित्यतआह उत्सीदेयुरिति यद्यदाचरतीत्यादेरपरायोजना नकेवलंलोकसंग्रहंपश्यन्

तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर ॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः १९ कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्य
न्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते २१ नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन ॥ नानवाप्त
मवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि २२ यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः ॥ ममवर्त्मानुवर्त्ततेमनुष्याःपार्थसर्वशः २३ उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचे
दहम् ॥ संकरस्यचकर्त्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः २४ सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्
२५ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनां ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन् २६ प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः ॥ अ
हंकारविमूढात्माकर्त्ताऽहमितिमन्यते २७

कर्त्तुमर्हसिअपितुश्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथाचममश्रेष्ठस्ययादृशआचारस्तादृशएवमदनुवर्त्तिनात्वयाऽनुष्ठेयः नस्वातंत्र्येणान्यइत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारोयोमयाऽनुवर्त्तनीय
इत्याकांक्षायांनमेपार्थेत्यादिभिस्त्रिभिःश्लोकैस्तत्प्रदर्शनमितिमधुसूदनश्रीपादाः २४ यदिमादृशएवत्वंकृतार्थोऽसितथापिपरानुग्रहार्थंकर्माणिकुर्वित्याह सक्ताइति कर्मणिकर्मफले कुर्वंति
कर्माणीतिशेषः असक्तइतिच्छेदः २५ विद्वान्आज्ञानांकर्मस्वासक्तानांबुद्धिभेदंबुद्धेश्चालनंनजनयेत्नोत्पादयेत्किंतुतान्सर्वाणिकर्माणिजोषयेत्सेवयेत् कथं युक्तआदृतोभूत्वासमाचरन्
२६ अविद्वान्कथंकर्मसुसज्जतइत्यतआह प्रकृतेरिति प्रकृतेःपारमेश्वर्याःसत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाया‘देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढां’इतिश्रुतिप्रसिद्धायाःशक्तेर्गुणैःकार्यकारणसंघातात्मकैःक्रिय
माणानिकर्माणिअहंकारेणस्वस्मिन्नाध्यस्तेनविमूढःतदीयान्कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेनपश्यन्आत्मनश्चअसंगानंदसंविद्रूपतामपश्यन्आत्माअहंकारेणविमूढश्चासावात्माचेतिविग्रहः अहंकर्माणि
कर्मणांकर्त्तेतिमन्यतेकर्त्रध्यासेन । कर्ताऽहमितितृन्प्रत्ययस्तेन नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिषष्ठीनिषेधः अन्यथातृच्प्रत्ययेकर्मणांकर्त्ताहमितिषष्ठ्याभाव्यं २७

एवंसक्तस्यकर्माचरणंप्रदर्श्यासक्तस्यतत्प्रदर्शयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोःगुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्वविदितिभाष्यं । नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यआत्मनोविभागः नाहंकर्मात्मकइति कर्मभ्यश्चात्मनोविभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वंवेत्तीतिश्रीधरः । मधुसूदनस्तु गुणाःदेहेंद्रियांतःकरणानिअहंकारास्पदानि कर्माणिचतेषांव्यापारभूतानिममकारास्पदानि गुणकर्मेतिद्वंद्वै कत्वद्भावः विभज्यतेसर्वेषांजडानांभासकत्वेनपृथक्भवतीतिविभागःस्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसंगआत्मा गुणकर्मचविभागश्चेतिद्वंद्वः तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वंयोवेत्तिसः गुणाःकरणात्मकाःगुणेषुविषयेषु वर्त्तंतेइतिमत्वानसज्जतेकर्त्तृत्वाभिनिवेशंनकरोतीत्यर्थः । गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्वविदितिपक्षेगुणकर्मणोरित्येवसिद्धेविभागपदंव्यर्थमिति । यद्वा यस्तत्त्ववित्सगुणाःगुणेषुवर्त्तंतइतिमत्वागुणविभागेकर्मविभागेचनसज्जतेइतियोजना गुणानांसत्त्वरजस्तमसांविभागोबुद्ध्यहंकारज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियविषयरूपेणविभज्यावस्थानंतस्मिन्नसज्जतेइदमहमितिनमन्यते तथाहि । शरीरेगौरेऽहंगौरोऽस्मिहस्ताभ्यामात्तेमयेदमात्तमितिचक्षुषादृष्टेमयेदंदृष्टमितिअहंकारेणाभिमतेममेदमित्यभिमन्यते । बुद्धौविक्रियमाणायामहंसुखीतिचसर्वेषुबुद्ध्यादिषुविभज्यगृह्यमाणेष्वपिप्रत्येकंप्रत्यक्त्वमध्यस्याहमिदमितिममेदंकर्मेतिचमन्यते एतेनकर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेनव्याख्यातः । अन्यथाचिदात्मन्येवआदानादिकर्तृत्वंदुःखादिमत्त्वंचापतति अयंचकर्मविभागःश्रुत्यापिदर्शितः । ‘अंधोमणिमविंदत् तमनंगुलिरावयत् अग्रीवःप्रत्यमुंचत् तमजिह्वोअसश्चत’इति । अंधःस्वयंप्रकाशहीनोऽपिचक्षुरादिर्मणिरूपादिकंविषयमविंदत्प्रकाशयति । अनंगुलिःकाष्ठलोष्ठादिवत्जडत्वात्स्वयंकर्मकर्तुमशक्तोऽपिपाण्यादिःआवयत् आसीव्यत्विषयंउपादत्ते । अग्रीवःछिन्नशिरस्कवन्निर्जीवोऽहंकारस्तंप्रत्यमुंचत्ग्रीवायांधारयतिमयेदंलब्धमितिमन्यते । अजिह्वोधीधातुःजडत्वा

तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषुवर्त्तंतइतिमत्त्वानसज्जते २८ प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदो
मंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेत् २९ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरः ३० येमेमत
मिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेऽपिकर्मभिः ३१

त्स्वयंस्वगतसुखदुःखयोःपटइवस्वगतरूपादेःप्रकाशनेअसमर्थोऽपिअहंसुखीदुःखीतिचानुभवति । तथाचआत्मानात्मनोर्याथात्म्यज्ञोव्यावृत्तेष्वहंकारादिषुतत्कर्मसुचाभिमानादिषुकुसुमेषुसूत्रमिवानुवर्त्तमानमात्मानंतेभ्यःपृथक्भूतंजानन्गुणाधीचक्षुरादयोगुणेषुदुःखरूपादिषुवर्त्ततेनत्वात्मेतिमत्वानसज्जतेऽहमेवहस्तादिसंघातरूपोममैवेदमादानादिकंकर्मेतिनसक्तोभवतीत्यर्थः २८ एवंसक्तासक्तयोःकर्माणिविभज्यसक्तकर्मानुवादपूर्वकंनबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानामित्युपक्रांतमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणैरहंकारादिभिःस्वस्मिन्नध्यस्तैःसंमूढाःएकीभावेनअभेदाध्यासेनमूढास्तुप्रकृतेःप्रकृतिसंबंधिषुगुणेषुदेहादिषुकर्मसुगमनादिषुचसज्जंतेअहमयंब्राह्मणोममैवेदंयज्ञादिकंकर्मेतिसज्जंतेसक्ताभवंतितान्मूढत्वात्अकृत्स्नविदःआत्मज्ञानहीनान् ‘आत्मविद्धिकृत्स्नवित् । आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितं’इतिश्रुतेः मंदान्शास्त्रार्थग्रहणासमर्थान्कृत्स्नवित्आत्मविन्नविचालयेत्कर्मनिष्ठातोनप्रच्यावयेत्तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैःसंमूढाःगुणानांकर्मसुसज्जंतइतिप्राचांयोजना २९ मयीति त्वंतुअज्ञोमुमुक्षुश्चमयिसर्वांतर्यामिणिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्यअध्यात्मचेतसाआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तंशास्त्रंअध्यात्मंतत्रप्रवणेनचेतसा शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपीसमासः आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः ईश्वरप्रेरितोऽहंकरोमीत्यनयाबुद्ध्यानिराशीःफलमनिच्छन्निर्ममोलब्धेममत्वाभिमानशून्यश्चभूत्वायुद्ध्यस्वविगतज्वरोविशोकःसन् ३० येमइति येऽन्येऽपित्वादृशाःमेममतंअसक्तयाकर्मानुष्ठानंअनुतिष्ठंतिअनुवर्त्तंतेमानवाःश्रद्धावंतःअनसूयंतः अत्रदोषमपश्यंतःतेऽपिस्वकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैःमुच्यंते ३१

विपक्षेदोषमाह येत्विति सर्वशब्दईश्वरवाची । 'सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः' इतिनिर्वचनात् तस्यज्ञानेविषयेविशेषेणमूढान्‌पारोक्ष्येणापितेईश्वरमजानंतोदेहमात्रनिष्ठास्तान्‌नष्टान्‌स्वर्गापवर्गभ्रष्टान् अचेतसःविवेकशून्यान् ३२ ननुतेचेत्तवमतंनानुतिष्ठंतितर्हिकथंतवांतर्यामित्वमित्यतआह सदृशमिति स्वस्याःप्रकृतेःस्वकीयस्यप्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्यसदृशमनुरूपंज्ञानवानपिचेष्टतेकिंमु मूर्खः पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् तस्मात्प्रकृतिंयांतिअनुसरंतिभूतानिप्राणिनस्तत्रममवानिग्रहःकिंकरिष्यतिनकिमपि अहमपिपूर्वकर्मापेक्षयैवतान्‌प्रवर्त्तयामीतिभावः ३३ एवंतर्हिपुरुषस्यस्वातंत्र्याभावाद्विधिनेषधशास्त्रंव्यर्थमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्येतिद्विर्वचनंवीप्सायां प्रतींद्रियंस्वेस्वेऽर्थेशब्दादौवचनादौचविषयेरागद्वेषौअनुकूलेरागःप्रतिकूलेद्वेषश्चव्यवस्थितौनित्यसंबद्धौ तत्रतयोर्वशंनागच्छेदितिशास्त्रस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्यचतदनुष्ठानेस्वातंत्र्यमस्तिहियतःतौरागद्वेषावेवास्यप्राणिनःपरिपंथिनौविरोधिनौदृष्टद्वारेणप्रवर्त्तकत्वात्‌नतुप्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्यपरिपंथी तस्यवैषम्यादिदोषापत्तेः अयंभावः । यथाह्यस्तनेनस्वाज्ञोल्लंघनजेनापराधेनकुपितोराजाऽपराधिनंहिनिगडादौनिग्रहीतुंस्वीयान्‌भटान्‌प्रवर्त्तयतिसएवाद्यतनेनदानमानेनप्रसादितएनंतेषामेवभटानामाधिपत्येनियुंक्ते । एवंपूर्वकर्मानुसारीईश्वरोरागादिद्वारापुरुषंबाधमानोऽपिविधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणातेनैवभक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितःएनंरागादिजयेनियुंक्तेतस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यनानर्थक्यं पुरुषस्यस्वातंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरेवैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ३४ यस्मादेवंतस्मात्श्रेयान्‌प्रशस्ततरःस्वधर्मः स्वस्यवर्णाश्रमानुरूप्येणईश्वरेणविहितत्वात् विगुणोहिंसादिमिश्रोऽपिकिंचिदंगहीनोऽपिपरधर्मात्‌हिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षयास्वनुष्ठितात्‌सर्वांगोपसंहारेणसम्यगनुष्ठितादपिसएवश्रेयान् स्वधर्मेयुद्धादौनिधनंमरणमपिश्रेयः वि

येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ३२ सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयांतिभूतानि निग्रहःकिंकरिष्यति ३३ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ ॥ तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ ३४ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ३५ अर्जुनउवाच ॥ ॥ अथकेनप्रयुक्तोऽयंपापंचरतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणम् ३७

हितत्वात् परस्यधर्मोभैक्षचर्यादिर्भयावहः क्षत्रियस्यतत्वनिषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतंत्रेणत्वयास्वधर्मएवानुष्ठेयइतिभावः ३५ ईश्वरोधर्माधर्मौरागद्वेषौवापुरुषस्यप्रवर्त्तकौभवतइत्यात्मनोऽस्वातंत्र्यंमन्वानोर्जुनउवाच अथकेनेति केनईश्वरादीनामन्यतमेनान्येनवाप्रयुक्तःप्रवर्तितःसन्नयंपुरुषःपापमनिष्टंचरतिकरोति अनिच्छन्नित्यनेनरागद्वेषयोःप्रवर्त्तकत्वंनिरस्तं सतिहिरागेइच्छाभवति अतइच्छायाअभावाद्रागाभावः रागस्याप्रवर्त्तकत्वेतन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्त्तकत्वंततश्चतत्सापेक्षस्यईश्वरस्यापीतिसर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मुख्यंप्रवर्त्तकंयत्तद्वाच्यमित्यर्थः बलादिव नियोजितःविष्टिगृहीतइवेत्यर्थः ३६ अत्रोत्तरंकाममयएवायंपुरुषइत्यादिश्रुतिसिद्धंभगवानुवाच कामएषइति एषप्रसिद्धःकामः 'सोऽकामयतजायामेस्यादथप्रजायेयाथवित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीय' इतिश्रुतेरिदंमेभूयादिदंमेभूयादितितीव्राभिलाषहेतुभूतश्चेतसोऽनवस्थितत्वापादकोवृत्तिविशेषःसचचेतोरूपएव । कामःसंकल्पइत्युपक्रम्यैतत्सर्वंमनइत्युपसंहारात् सएषकामःकेनचिन्निमित्तेनप्रतिहतःक्रोधरूपेणपरिणमतेऽतःक्रोधोभिज्वलनात्माऽप्येषएवतमेनमिहशरीरेंऽतःस्थितंवैरिणंविद्धि कुतोवैरी यतःरजोगुणसमुद्भवःरजोरंजनात्मकःप्राकृतोगुणस्तस्यगुणौकार्यभूतौतृष्णासंगौताविवउद्भवोयस्यसः रजःकार्यत्वात्दुःखैकफलोऽयमतोवैरी । यद्वारजोगुणस्यलोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्यसमुद्भवोयस्मात् । ननुविषयाभिलाषात्मकःकामोविषयार्पणेनशाम्यतिविषयस्यदौर्लभ्यनिश्चयेस्वतएववानिवर्तते अंधइवरूपदर्शनाभिलाषादित्याशंक्याह महाशनोमहापाप्मेति महत्दातुमपारणीयंअशनमस्यसतथा यथोक्तं । 'नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति ॥ हविषाकृष्णवर्त्मे–

–वभूयएवाभिवर्धते'इति । 'यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः ॥ नालमेकस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंव्रजेत्'इति । तथामहापाप्माअत्युग्रः सहिसहस्रशःप्रबोधितोऽपिननिवर्त्ततेतद्वदयमपि दुश्चिकित्स्यः महाशनत्वान्नायंवैरीदानसाध्यः नापिसामभेदसाध्यः अत्युग्रत्वात् अतोहंतव्यएवेति ३७ अस्यवैरित्वमेवविवृणोति धूमेनेत्यादिना उल्बेनगर्भवेष्टनेनजरायुणा तेनकामेनइदंवक्ष्यमाणंज्ञानमावृतं आवरणीयस्यत्रैविध्यात्तदनुगुणंदृष्टांतत्रयंज्ञेयम् ३८ आवृतमिति ज्ञानंअंतःकरणसत्त्वं । 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएव'इतिश्रुतेः एतेनकामेनरजोगुणात्मकेनआवृतं ज्ञानिनःअंतःकरणविशिष्टस्यप्रमातुर्नित्यवैरिणाकामरूपेणदुष्पूरेणपूरयितुमयोग्येन । अयंहिपूर्यमाणोऽनर्थानेवप्रसवेत् अनलेन अथापिपूर्यतेचेत् अनलःनास्त्यलंपर्याप्तिर्यस्य सतथातेनानलेन नह्यनलःकाष्ठैस्तर्पयितुंशक्यःकिंतुवर्धतएवतद्वदयमपीत्यर्थः अयंभावः । अंतःकरणसत्त्वंहिवह्निवत्प्रकाशात्मकंतत्सहजेनकामेनवह्निरिवधूमेनावृतंचेत्प्रमातारमनर्थेपातयति अन्यथातदेवस्वभावशुद्धत्वात्विवेकवैराग्योपगंभूत्वातमुद्धरेत् अतोऽयंकामोज्ञानिनोनित्यवैरीति ३९ किंचइंद्रियाणीति अयमर्थः इंद्रियमनोबुद्धयोहिकामेनाधिष्ठिताबाह्यार्थप्रवणाभवंति तैश्चतथाभूतैरयंकामोज्ञानंचिदाकाशरूपमादर्शतलप्रख्यं यत्रयोगिनोव्यवहितंविप्रकृष्टमतीतमनागतंवापश्यंति यथोक्तमाचार्यैः । 'विश्वंदर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यंनिजांतर्गतंपश्यंत्यात्मनि'इति निजांतर्गतंशरीरांतर्गतं आत्मनिहार्दाकाशाख्येब्रह्मणि तत्मलेनादर्शमिवावृत्यदेहिनंदेहाभिमानिनंविशेषेणमोहयति विशब्दात्देहाभिमानशून्यंयोगिनमपिव्युत्थानावस्थायांकिंचिन्मोहयतीतिगम्यतइति अक्षरयोजनास्पष्टा ४० तस्मादिति यस्मादिंद्रियाण्यस्याधिष्ठानंसामंतस्थेवगिरिदुर्गादिकंतस्मात्तान्येवनियम्यवशीकृत्यएनंकामंहिनिश्चयेनप्रजहि

धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथाऽऽदर्शोमलेनच ॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतम् ३८ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेणकौंतेयदुष्पूरेणानलेनच ३९ इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनम् ४० तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१ इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ४२

प्रकर्षेणनाशय । गिरिदुर्गादीन्स्वायत्तीकृत्येवतत्स्थंसामंतंघ्नंतिराजानस्तद्वत् हंतव्यत्वेहेतुः पाप्मानमत्युग्रं तत्रापिहेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्यशास्त्राचार्योपदेशजस्यपरोक्षस्यविज्ञानस्यनिदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्यचनाशनम् ४१ नकेवलंबाह्येंद्रियजयेनैवकृतार्थत्वंकिंतुमनोबुद्धयोरपिजयःकर्तव्यःकामस्यसमूलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्यसामंतस्येवाभ्यंतरप्राकारद्वयजयेन । अतोमनोबुद्धयोर्जयार्थंयोगंदर्शयति इंद्रियाणीति अत्रपरत्वंसूक्ष्मत्वेनकारणत्वेनवाबोद्धव्यम् । इंद्रियाणिचक्षुरादीनिपराणिस्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्योगंधादिभ्योवित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषांतत्कारणत्वात् तथाचकौषीतकिनःसमामनंतिब्राह्मणे प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति व्युच्चरंतीत्यनुषज्जते प्राणेभ्यइंद्रियेभ्योदेवास्तदधिष्ठात्र्योदेवताउत्पद्यंतेदेवेभ्यश्चलोकाभूतभौतिकाउत्पद्यंतइतिश्रुत्यर्थः । इंद्रियेभ्यःपरंमनः'मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोति'इतिश्रुतेरिंद्रियाणांमनोविकारत्वात् । तेनबाह्यार्थेभ्यइंद्रियाण्याकृष्यमनसिप्रविलापनीयानीतिदर्शितम् । केवलंपरत्वमात्रप्रतिपादनेप्रयोजनाभावात्मनसस्तुपराबुद्धिः। 'तस्माद्वाएतस्मान्मनोमयात्अन्योऽतरआत्माविज्ञानमयः'इतिश्रुतेःमनसःप्रविलापनंतत्कारणेबुद्धौकर्त्तव्यमित्यर्थः समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवातर्भावः योबुद्धेःपरतस्तुसः यस्तुतुशब्दोभास्यवर्गात्बुद्ध्यादेर्भासकस्यज्ञानस्यवैलक्षण्यंगमयति योबुद्धेरपिपरतःसज्ञानपदाभिधेयःकामेनउल्बेनगर्भइवआवृतइतिव्यवहितेनसंबंधः तथाचश्रुतिः । 'यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ॥ ज्ञानमात्मनिमहतितद्यच्छेच्छांतआत्मनि'इति एतदुक्तंभवति वागादिबाह्येंद्रिय–

—व्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोऽपिविषयविकल्पाभिमुखंज्ञानात्मशब्दोदितायांबुद्धौधारयेत् तामप्यिमहत्यात्मनिसमष्टिबुद्धौधारयेत् तत्तंमहांतमात्मानंशांतेनिष्कलेपर
स्मिन्ज्योतिषिप्रत्यगात्मनिधारयेदिति ४२ योगफलमाह एवमिति आत्मानंमनः हार्दाकाशेऽपितत्स्थान्नित्यान्कामान्कामयानं श्रूयतेहिदहरविद्यायांहार्दाकाशंप्रकृत्य यच्चास्येहास्ति
यच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइतितत्रत्यानांकामानांसत्त्वंतेषांचसत्यत्वं । 'तइमेसत्याःकामाः'इतिश्रुतेः आत्मानंमनःआत्मनामनसैवबुद्ध्यैववासंस्तभ्यनिर्वृत्तिकंकृत्वाबुद्धेःपरंपरमात्मा
नंबुद्ध्वासमूलघातंकामरूपंशत्रुंशातयितारंजहिनाशय हेमहाबाहोइतिसंबोधयंस्तन्नाशेतवसामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति अयमर्थः यावत्काममूलस्याज्ञानस्योच्छेदआत्मतत्त्वज्ञानेनक्रिय
तेतावत्पर्यंतंकामस्यनिर्मूलोच्छेदोनभवतीतिबुद्धेःपरंबुद्ध्वाकामोनाशनीयः तस्मिंश्चनष्टेसंसारानर्थोच्छेदोभवतीति । दुरासदंपरबोधंविनादुःखेनापिनाशयितुमशक्यम् । उपायःकर्म
निष्ठाऽत्रप्राधान्येनोपसंहृता ॥ उपेयाज्ञाननिष्ठातुतद्गुणत्वेनकीर्त्तिता ४३ ॥ इतिनीलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अध्यायद्वयोक्तेर्थे
प्रामाण्यशंकामाभूदितिविद्यावंशसंप्रदायमात्मनश्चभ्रमविप्रलंभकत्वादिनिरासायेश्वरत्वंसर्वज्ञत्वंचदर्शयति । इममित्यादिना इमंसांख्ययोगंकर्मयोगरूपोपायसहितम् । ससंन्यासमितिभाष्यंइमं

एवंबुद्धेःपरंबुद्ध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदम् ४३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासू
पनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेकर्मयोगोनामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥पर्वणितुसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ५ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्ष
योविदुः ॥ सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप २ सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः ॥ भक्तोऽसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम् ३
॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन ॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ५

संध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतंकर्मयोगंज्ञाननिष्ठोपसर्जनंपारिव्राज्यानधिकारिणांराज्ञामेवयोग्यं । विवस्वतेसूर्यायमंडलाभिमानिनेसर्वेषांक्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यांतर्यामी
'यएषोंऽतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीतस्योदितिनाम'इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धःप्रोक्तवान्पुरा अव्ययंअवि
च्छिन्नसंप्रदायं तेनानादित्वमपि मनवेस्वपुत्रायविवस्वान्प्राह इक्ष्वाकवेमनुःस्वपुत्रायाब्रवीत् १ एवमिति एवंपरंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयःजनकाजातशत्रुकैकेयप्र
भृतयोराजानः ऋषयश्चसनकवसिष्ठाद्याःसूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजानएवऋषयइतिवा अविदुर्ज्ञातवंतः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिलङोझेर्जुस् । नष्टःअदर्शनंगतः २ सइति अद्यसंप्रदायविच्छे
देसति भक्तःशरणागतः सखाप्रीतिविषयः रहस्यंगोप्यंअभक्तादिभ्योनदेयं अन्यथानिर्वीर्याविद्याभवेदित्यर्थः तथाचमंत्रवर्णः । 'विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेऽहमस्मि ॥
असूयकायानृजवेऽयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्याम्'इति ३ भगवद्देहस्यवसुदेवादुत्पत्तिंमन्वानोऽर्जुनउवाच अपरमिति अपरंअर्वाक्कालिकं परंबहुकालिकं विजानीयाम् । यद्यपिशब्दादयमर्थो
ज्ञातस्तथाऽपिविरुद्धस्यवाक्यस्याबोधकत्वात्कथमेतद्विजानीयामित्युक्तं पदयोजनास्पष्टा ४ स्वदेहस्याजत्वंसाधयितुंस्वस्यसर्वज्ञत्वंतावदाह बहूनीति स्पष्टार्थःश्लोकः ५

किंतर्हियोगिनांसर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वंजातिस्मरोजीवोसीत्याशंक्याह अजइति देहान्निष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेनत्वेवाहंजातुनासमित्यत्रसाधिते इहतुदेहविशिष्टस्यैवतेउच्यते ईश्वरोऽपीत्यने
नदेहान्निष्कृष्टस्यास्मदादेरपीश्वरत्वंतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतोदेहविशिष्टस्यैवाजत्वनित्यत्वेदृढीक्रियेतेऽन्यथाऽनीश्वरत्वप्रसंगात् । नह्यादित्यांतर्यामिणःपरमेश्वरस्यहिरण्य
श्मश्रुत्वादिविशिष्टोदेहोजन्मव्ययवानितिवक्तुंशक्यं अकर्मजत्वात्कर्मफलस्यहिपराकाष्ठाहैरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः 'नचपुरुषोहवैनारायणोऽकामयतअत्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतानिअहमेवेदंसर्वं
स्यामितिसएतंपुरुषमेधंपंचरात्रंयज्ञक्रतुमपश्यत्'इत्यादिनाशतपथेनारायणाख्यस्यपरमात्मनः'सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् ॥ सभूमिंविश्वतोवृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलमिति पादोऽस्य
सर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि'इतिचपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्यसर्वाणिभूतान्यतिक्रम्यस्थितस्येश्वरस्यापिशरीरंपंचरात्राख्यकर्मविशेषफलमितिश्रूयतेइतिवाच्यं तत्रनारायणशब्देनहिरण्यगर्भस्यै
वविवक्षितत्वात् । नहिपरमेश्वरस्यपूर्णकामस्यसर्वानतिक्रम्यस्थितस्यपुनरत्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतानीतिकामनाभवति । ननुपरमेश्वरेऽपिकामनादृष्टा'सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति'इतिचेत्
'श्लाघनीयप्रज्ञोदेवानांप्रियोयतआप्तकामस्यकास्पृहा' इतिश्रुतेर्लोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिन्यायाच्चनिस्पृहस्यलीलयैवब्रह्मांडकोटीःसृजतोभगवतोराजगोपालस्यकर्मकिंकरेणकर्मणासार्वात्म्यंप्रार्थ
यतासाम्यमापादयति । तस्मान्नकर्मफलंभगवतःशरीरं अतएवनभौतिकं विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्यभौतिकस्याभावात् तस्माद्युक्तमजोऽपिसन्निति । ननुतर्हिभगवच्छरीरस्य
किमुपादानमविद्येतिचेन्नपरमेश्वरेतदभावात् । जीवाविद्याचेन्न शुक्तिरजतादेरिवतुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रंचेन्न चितःसाकारत्वायोगात् तथात्वेवातस्यातींद्रियत्वापत्तिः । तस्मा

अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपिसन् ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया ६
यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्यतदाऽऽत्मानंसृजाम्यहम् ७
परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ८

त्किमालंबोभगवद्देहोदेवकीगर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगंडयौवनादिप्रतीतिविषयइतिचेत् शृणु प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममामययेति अयमर्थः । जीवात्मानोहिअनात्मभूतांप्रकृ
तिंतेजोबन्नात्मिकांपंचभूतात्मिकांवाअधिष्ठायसंभवंतिजन्मादीँल्लभंते अहंतुस्वांप्रत्यगनन्यांप्रकृतिंप्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधिष्ठायनतूपादानांतरं आत्ममाययास्वीयमाययासंभवामि
यथाकश्चिन्मायावीस्वयंस्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्योभूत्वास्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैवकेवलयामाययाद्वितीयंमायाविनंस्वसदृशमेवसूत्रमार्गेणगगनमारोहंतंसृजति । एवमहंकूटस्थाचि
न्मात्रोग्राह्यःस्वमाययाचिन्मयमात्मनःशरीरंसृजामितस्यबाल्याद्यवस्थाश्चसूत्रारोहणवद्दर्शयामि एतावांस्तुविशेषः लौकिकमायावीमायामुपसंहरन्नद्वितीयंमायाविनमप्युपसंहरति । अहं
तुतामनुपसंहरन्स्वविग्रहमपिनोपसंहरामीति । एवंहिसतिहिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्यअंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिन्यायसिद्धंवियदाद्युपादानत्वलक्षणंसर्वेश्वरत्वंयुज्यते
नान्यथेति । तस्मात्सिद्धंपरमेश्वरस्यमायामयंशरीरंनित्यमित्येकेनैवदेहेनविवस्वंतमुपदिश्यत्वामप्युपदिशामीति । अन्यत्रापिनित्यैवसाजगन्मूर्तिरितिसावधारणंप्रतिज्ञायते । 'देवानां
कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसायदा ॥ उत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयते'इतिनित्यायाअप्याविर्भावापेक्षयासूर्यस्येवबाल्यादिकमुत्पत्त्याद्युपगम्यते । भाष्येतुस्वांप्रकृतिंवैष्णवींत्रिगुणात्मिकां
मायांअधिष्ठायवशीकृत्यआत्ममाययासंभवामिदेहवान्जातइवात्मनोमाययानपरमार्थतोलोकवदितिव्याख्यातम् ६ कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्ह्रासः अभ्युत्थानंवृद्धिः
७ किमर्थमात्मानंमाययासृजसीत्यतआह । परित्राणायेति । दुष्कृतांदुष्टंकर्मकुर्वतांपापिनां संभवामिआविर्भवामि ८

जन्ममायामयंकर्मसाधुत्राणंदिव्यंअप्राकृतंयोवेत्तिसत्यक्त्वादेहंपुनःजन्मनप्राप्नोतिकिंतुमामेतिमामेवप्राप्नोति । एतेनभगवतोजन्मानिकर्माणिचभगवत्प्राप्तिकामेनगेयानीतिदर्शितं ९ एतस्यापि
भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह वीतेति रागोविषयेषुप्रीतिः भयंस्वोच्छेदाशंका क्रोधःस्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनंतेत्रयोवीताःयेभ्यस्तेवीतरागभयक्रोधाः अतएवमन्मयाः मदेकप्रधानाः । किंजारिणीयथा
जारमपिभर्त्तारंचाश्रितायोगक्षेमार्थंतद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिताःज्ञानतपसाज्ञानमयंतपआलोचनंममजन्मकर्मणोःस्वरूपस्यचनिरंतरंचिंतनं 'यस्यज्ञानमयंतपः' इतिश्रुतिप्रसिद्धंज्ञानतपःतेनपूताःसं
तोमद्भावंमत्तादात्म्यंप्राप्ताइत्यर्थः १० ननुसाध्वसाध्वोस्त्राणविनाशौकुर्वतस्तववैषम्यनैर्घृण्येस्तोऽतःकिंतवास्मदादितुल्यस्यजन्मकर्मस्वरूपाणांचिंतनेनेत्याशंक्याह येयथेति येमनुष्याःमांसर्वे
शरीरस्थंयथायेनप्रकारेणशत्रुत्वेनमित्रत्वेनवाप्रपद्यंतेप्राप्नुवंतितांस्तेनैवप्रकारेणाहमपिभजामिअनुसरामि । येतुममवर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्त्तंतेतान्ममात्मभूतांस्तथैवसर्वशःसर्वैःप्र
कारैरनुवर्त्तेऽहमितियोजना । ततश्चमद्बिंबभूतेप्राणिजातेयथाथःप्रीतिंद्वेषंवाकरोतितस्मिन्मत्प्रतिबिंबभूतेऽहमपितथैवप्रीतिंद्वेषंचकरोमि । बिंबपूजापरिभवौप्रतिबिंबेएवसंक्रामतोऽतोनमम
वैषम्यनैर्घृण्येस्तः । तस्मात्श्रेयोर्थिनासर्वस्यकल्याणायैवयतितव्यमितिभावः । भाष्येतु येयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेनआर्ताजिज्ञासवोऽर्थार्थिनोज्ञानिनोवाप्रतिपद्यंतेतांस्तथैवपी
डापरिहारेणज्ञानदानेनअर्थदानेनमोक्षदानेनवाऽनुगृह्णामि । सर्वथातेममैववर्त्मानुवर्त्तंतइतिअन्यदेवताभक्ताइतिचैतद्व्याचक्ष्यते ११ कांक्षंतइति हियस्मात्मानुषेलोकेकर्मसिद्धिःकाम्य
कर्मफलंपुत्रपश्वादिकंक्षिप्रंभवतिनतुनिष्कामकर्मजाचित्तशुद्धिः । अतोयेकर्मणांसिद्धिंफलंइहैवक्षिप्रंकांक्षंतःकांक्षमाणाःदेवताःइंद्रादीन्यजंतेतेऽपिममैववर्त्मानुवर्त्तंतइतिपूर्वेणान्वयः । वक्ष्य

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः ॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ९ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः ॥ बहवोज्ञानतपसापू
तामद्भावमागताः १० येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम् ॥ ममवर्त्मानुवर्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः ११ कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः ॥
क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा १२ चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः ॥ तस्यकर्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययम् १३ नमांकर्माणिलिंपंति
नमेकर्मफलेस्पृहा ॥ इतिमांयोऽभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते १४

तिचयेऽप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादि १२ अन्यदेवताभक्ताअपिकस्मात्पुनःकारणात्तवैववर्त्मानुवर्त्तंतेनान्यस्येत्यतआह चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्णांवर्णानांहितंचातुर्वर्ण्यं गुणाश्चकर्माणिचेतिगु
णकर्म द्वंद्वैकवद्भावः कर्माणिअग्निहोत्रादीनि गुणाश्चद्रव्यदेवतादिरूपाः विभागशःसाधारणासाधारणविभागेन तथाहि । दानजपादिकंसर्वसाधारणं । अग्निहोत्रादिकंत्रैवर्णिकस्यैव
नशूद्रस्य । राजसूयादिकंराज्ञएवनेतरेषामितिविभागोदृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यंगुणकर्ममयासृष्टंततोऽन्यदेवतानामपिमदुत्थत्वात्पुत्रप्रीत्यापितुरिवतत्प्रीत्याममैवतृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वागुण
विभागशःकर्मविभागशइतियोज्यं तथाहि । सत्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांकर्मशमदमादिकं । सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियास्तेषांकर्मशौर्यादि । तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्यास्तेषांक
र्मकृष्यादि । रजउपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांकर्मशुश्रूषैवेतिगुणकर्मविभागोदृश्यते । तदाचातुर्वर्ण्यमितिस्वार्थेष्यञ् चत्वारोवर्णाःगुणकर्मविभागशोमयासृष्टाइत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ताअ
पिमदुक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ताएवेतिभावः । ननुयद्येवंत्वंस्वसंततितर्पणेनस्वाज्ञाकरणेनप्रीयसेतदर्थंचत्वयाचातुर्वर्ण्यंसृष्टंतर्हिमहान्संसारीत्वमसीत्याशंक्याह तस्येति कर्त्तारंमायायोगात् वस्तुतो
ऽकर्त्तारं अतएवाव्ययंअविकारिणं १३ ननुकर्त्तुरपिकथमकर्त्तृत्वमतआह नमामिति कर्मलेपोऽपिकुतोनास्तीत्यतआह नमेइति यःकर्त्तृत्वाभिमानीसलिप्यतेयस्तुफलेच्छुःसएवात्मनःकर्तृत्वं
मनुतइतिफलेच्छाभावादकर्त्ताअकर्तृत्वाच्चनलिप्यतेऽयंइतिमांयोऽभिजानातिसकर्मफलस्पृहात्यागात्कर्मभिर्नबध्यते १४

एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकंग्राहयति एवंज्ञात्वेति पूर्वतरंवेदोक्तत्वात् नत्वधुनाकेनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरंप्रथमतरंकृतंअत्यावश्यकत्वादितिवार्थः १९ आवश्यकत्वेऽपिनकर्मणोगतानु गतिकतयाऽनुष्ठानंकर्त्तव्यंकिंतुज्ञात्वाकर्माणिकुर्वीतेतिवचनात्कर्माश्रितंकिंचिद्विशेषंज्ञापयितुमुपोद्धातयति किंकर्मेति यतः कर्माकर्मणीकवीनामपिदुर्निरूपेततस्मात्तेतुभ्यंकर्मअकर्मचाकारप्रश्लेषेणग्राह्यं तेउभेप्रवक्ष्यामियद्द्वयंज्ञात्वाऽशुभात्संसारात्मोक्ष्यसे १६ एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मणइति तत्त्वंबोद्धव्यमस्तीतिस्थलत्रयेऽपितत्वमस्तीतिपदद्वयाध्याहारः कर्मणःशास्त्रविहितस्य विकर्मणःप्रतिषिद्धस्य अकर्मणस्तूष्णींभावस्यगहनाकर्मणइत्यत्रकर्मणइतित्रितयोपलक्षणं कर्मविकर्माकर्मणांगतिर्याथात्म्यंतत्त्वंगहनं १७ यत्कर्मादेस्तत्त्वंवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंतदाह कर्मणीति कर्मणिकर्माकर्मविकर्मात्मकेदेहेंद्रियादिव्यापारेअविद्ययाप्रत्यगात्मनिआरोपितेसतितत्रअकर्मकर्माभावंनौस्थेनतीरतरौचलनेआरोपितेसतितत्त्वबुद्ध्यातत्रचलनाभावमिवयःपश्येत्। तथाचलं गुणवृत्तमितिन्यायेनत्रिगुणात्मकेषुदेहेंद्रियादिषुनित्यकर्मवत्सुयश्चंद्रतारकादौगत्यभावमिवतूष्णींभूतोऽहमस्मिनकिंचित्करोमीत्यध्यस्तेअकर्मणिकर्माभावेकर्मतन्निग्रहाख्यप्रयत्नरूपंयःपश्यति समनुष्येषुबुद्धिमान्तत्त्वदर्शी । आत्मनिभ्रांतिजनितव्यापारस्यअनात्मनिचतादृशनिर्व्यापारत्वस्यबाधात्सएवचयुक्तोयोगीकृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्यतत्त्वज्ञानस्यप्राप्तत्वादितिस्तुतिमात्रं। आत्मनोऽकर्तृत्वंसंघातस्यैवकर्तृत्वमितिभावयताकर्माणिकर्त्तव्यानीत्यर्थः। यद्यप्येतद्बहुधाप्रपंचितंअव्यक्तोऽयमित्यादौतथापितत्त्वस्यदुर्ज्ञेयत्वात्पुनःपुनरुच्यतइतिप्रांचः। यत्तुकर्मणिनित्येपरमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानेबंधहेतुत्वाभावादकर्मेदमितियःपश्येत्तथाऽकर्मणिनित्यकर्माकरणेप्रत्यवायहेतुत्वेनकर्मेदमितिचयःपश्येत्सबुद्धिमानितितदसंगतमेव । नित्यकर्मणिअकर्मेदमितिज्ञानस्याशु

एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः ॥ कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतम् १९ किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोऽप्यत्रमोहिताः ॥ तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् १६ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः ॥ अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणो गतिः १७ कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् १८

भमोक्षहेतुत्वाभावान्मिथ्याज्ञानत्वेनतस्यैवाशुभत्वाच्च । नचैतादृशंमिथ्याज्ञानंबोद्धव्यंतत्त्वंनाप्येतादृशज्ञानेबुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिरितिदिक् । येतुकर्मणिज्ञानकर्मणिदृश्येजडेसद्रूपेणस्फुरणरूपेणवाऽनुस्यूतंसर्वभ्रमाधिष्ठानंअकर्मअवेद्यंस्वप्रकाशचैतन्यंपरमार्थदृष्ट्यायःपश्येत् तथाअकर्मणिस्वप्रकाशेदृग्वस्तुनिकल्पितंकर्मदृश्यंमायामयंनपरमार्थसदितियःपश्यतिसबुद्धिमानितिपरमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेवगुणैःस्तूयतइत्यपिव्याचख्युः तदप्यसंगतमेव कर्मकुरुकर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावेतत्त्वज्ञानानवसरात् । नापिकर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिपारिभाषिक्याकर्मसंज्ञयादृश्यस्यकर्मशब्दार्थत्वंग्रहीतुंशक्यं तस्याघुटिभादिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादितिसंक्षेपः । वस्तुतस्तुकर्मणोहीतिश्लोकेकर्मविकर्माकर्मणांगतिशब्दितंपर्यवसानंगहनत्वाद्बोद्धव्यमित्युपक्षिप्तंतद्व्याख्यानंकर्मण्यकर्मयःपश्येत्समनुष्येषुबुद्धिमानिति तथाहि कर्मणिकर्माकर्मविकर्मरूपेअकर्मतद्वैपरीत्यंशास्त्रतोदृश्यते यथाक्रतुःकर्मणिश्रद्धाहीनस्यकृतोऽप्यकृतएवभवतीत्यकर्मणि पर्यवस्यति । दांभिकस्यतुविकर्मणिपर्यवस्यति यथोक्तं‘अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत्। असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह’ इति‘चत्वारिकर्माण्यभयंकराणिभयंप्रयच्छंत्ययथाकृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुतमानमौनंमानेनाधीतमुतमानयज्ञः’इतिच । एवमौदासीन्यमकर्मापिशक्तस्यार्त्तपरित्राणाभावाद्विकर्मणिपर्यवस्यति । दीक्षितस्यभगवद्ध्यानाद्यासक्तस्यवास्वकालेपंचयज्ञाद्यकरणंदीक्षितोनददातीत्यादिवचनात्सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिवचनाच्चकर्मण्येवपर्यवस्यति । नित्यकर्मकालेप्रत्यवायहेतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवंविकर्मापिहिंसा‘अग्नीषोमीयंपशु–

१३

मालभेत'इतिवचनाद्यज्ञेकर्मैवभवति । सैवव्वृथानष्टेपशौनकर्म विध्यर्थानिष्पत्तेः । नापिविकर्म कामकारेणाकृतत्वात्किंतुपरिशेषात्कृताऽप्यकृतैवेत्यकर्मणिपर्यवस्यति । एवंस्तेनप्रमोचनंतस्स
यूथ्यानांकर्मापिराज्ञोविकर्म । स्तेनःप्रमुक्तोराजानिपापंमार्ष्टीतिवचनात् तदेवयतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवंहिंसाफलकेसत्यादौदानफलकेअनृतादौचविकर्मत्वकर्मत्वेबोध्ये । तस्मात्कर्मा
कर्मविकर्माख्येकर्मणिअकर्मतद्विपरीतंयःपश्येत्सकार्याकार्यविभागज्ञोबोद्धव्यानामेषांप्रबोधात्बुद्धिमानित्युच्यते । तथाकिंकर्मेतिश्लोकेयत्रकवीनामपिमोहोस्तिययोश्चज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते
कर्माकर्मणीप्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तंतद्व्याख्यानमकर्मणिचकर्मयःपश्येत्सयुक्तइति । चकारोदर्शनद्वयसमुच्चयार्थः तेनयोबुद्धिमान्युक्तश्चसएवकृत्स्नकर्मकृत्नत्वेकैकइत्यपिज्ञेयं तथाहि । अकर्मणिस्पं
दशून्येकूटस्थेवस्तुनिकर्मसस्पंदंबाह्यंवियदादिआभ्यंतरंप्रमात्रादिकंचाधाराधेयभावेनवाउपादानोपादेयभावेनवाअधिष्ठानाध्यस्तभावेनवापश्यंतःशास्त्रविदःकर्माणिकुर्वंति । तत्राद्यःसांख्यः
असंगेमपिसंघातधर्मएवसन्कर्त्रादिरविवेकात्स्फटिकेलौहित्यमिवभातीतिमन्यते द्वितीयस्तुकनककुंडलवत्ब्रह्मोद्भवंसर्वंब्रह्मैवेतिकर्मतत्साधनादिकंअहंचब्रह्मैवेतिभावयन्करोति । एतौयुक्तावप्य
विबुद्धिमानप्ययुक्तःकरोतितस्यसर्वंअसदेवभवतिनत्वशुभमोक्षाय । 'योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोकेयजतिददातितपस्तप्यतेऽपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवति'इतिश्रुतेः । यस्तु
युक्तोऽपिनिर्बुद्धित्वादकार्यमपिकरोतिसप्रत्यवेति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात्। अनयोश्चाविद्याविद्याशब्दितयोःकर्मपरोक्षज्ञानयोःसमुच्चयःश्रूयतेविद्यांचाविद्यांचेतिमंत्रे यद्वा ।
द्विविधंकर्मणिकर्मदर्शनंपरोक्षमपरोक्षंच । तत्राद्यवान्ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाताबुद्धिमानुच्यते । अपरोक्षमपिद्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपंतत्त्वसाक्षात्काररूपंच । तत्राद्यमपिव्याकृताव्या
कृतरूपोपास्यभेदेनद्विविधं । तत्रापिव्याकृतंसूत्रंकार्यं तद्दर्शीविगतदेहाहंकारत्वाद्योगशास्त्रेविदेहउच्यते । अव्याकृतंकारणंतद्दर्शीप्रकृतिलयउच्यते अनयोरुपासनयोःसंभवासंभवसंज्ञयोः
समुच्चयोविधीयते । अन्यदेवाहुःसंभवादित्यादिना सोयंयुक्तइत्युच्यते अस्याप्यग्रेकर्तव्यमवशिष्टमस्तीतिनायमपिकृत्स्नकर्मकृत् । किंतुयस्यकर्मबाधेनाकर्मदर्शनंमुख्यमस्तिसएवकृतकृत्यस्त्वा
न्मुख्यःकृत्स्नकर्मकृदितिएतेष्वाद्योमनुष्येषुदेहाभिमानिष्वेवबुद्धिमानित्यक्रांतदर्शित्वादकविरेव । मध्यमौक्रांतदर्शिनावपितत्त्वविषयेमूढत्वात्कवयोप्यत्रमोहिताइत्युक्तौ । एतयोर्व्यवधानेनाशु
भान्मुक्तिः । उत्तमस्तुजीवन्नेवाशुभान्मुक्तइतिश्लोकार्थःप्रतिभाति । 'व्याख्यातुरपिमेनास्तिभाष्यकारेणतुल्यता ॥ गुहावद्योतिनोऽप्यस्तिकिंदीपस्यार्कतुल्यता' । यद्वाकर्माकर्मणीवक्तव्यत्वेनबोद्ध
व्यत्वेनचोपक्षिप्यात्रतयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं अतोयदकर्मणाविशेषितंतदेवकर्मनान्यदितिकर्मलक्षणं । यच्चकर्मणाविशेषितंतदेवाकर्मेत्यकर्मलक्षणमितिव्याख्येयं अक्षरार्थस्तुकर्मयज्ञादिकंससाध
नंतत्राकर्मस्पंदशून्यंकूटस्थंब्रह्मयःपश्येत् कर्मतदंगेषुब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् । 'अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाऽहमहमौषधं ॥ मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतं'इत्युक्तप्रकारेण । अन्यथायत्कृतंतद्वृथाचेष्टारूपमे
वातोगहनाकर्मणोगतिः । किंतदकर्मयत्कर्मण्यध्यस्यतइत्याकांक्षायांयत्रैतत्कर्मपुण्यपापात्मकंदृश्यते । पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतितत्फलंचसुखदुःखादिकं अहंसुखीअहंदुःखीतिसम
स्यक्चेतनोऽकर्मतत्रैवेदंकर्म अस्पंदेस्पंदात्मकमसर्पेसर्पइवाध्यस्तमितियःपश्येदिति अयंभावःयथारज्ज्वामध्यस्तंसर्पंपश्यन्नायंसर्पोरज्जुरियमितिवाक्यात्तस्यरज्जुत्वंविक्षेपप्राबल्यादप्रतिपद्यमानो
नरःसर्पमिमंरज्जुदृष्ट्योपास्वेतिनियोज्यते। सचोपासनादार्ढ्येसर्पविस्मृत्यरज्जुतत्त्वमेवविंदति । यस्तुवाक्यादेवरज्जुतत्त्वंविंदतिनतस्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणयाउपास्त्याप्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यध्य
स्तंकर्त्रादितत्त्वमसीतिवाक्याद्बाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवतिशुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्यतुकर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्याउपासीनस्यभावनादार्ढ्यात्कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति । यद्वाकर्मणी
वअकर्मण्यपिविकर्मसाहितेअकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंक्याह कर्मणीति विहिताकरणेप्रतिषिद्धाचरणेचकर्मदृष्टिरेवभवेत् अकर्मतोबिभ्यत्कर्मब्रह्मदृष्ट्याकुर्यान्नत्वकर्मापिताद्दशदृष्ट्याकुर्यादित्यर्थः १८

अविदुषांकर्मण्यकर्मभावनांद्रढयितुंविदुषांकर्मदर्शनंस्तौति यस्यसर्वेसमारंभाइत्यादिभिःषड्भिः यस्यविदुषःसर्वेसमारभ्यंतइतिसमारंभाःकर्माणि कामेनफलेच्छयासंकल्पेनअहमिदंकरोमीत्यभिमानेनचवर्जिताःतंज्ञानाग्निनाकर्मादावकर्मादिदर्शनेनदग्धानिअंकुरीभावाच्च्यावितानिकर्माणिशुभाशुभानियेनतंपंडितंबुधा आहुः १९ ननुप्रायश्चित्तेनेवज्ञानाग्निनापूर्वकर्मदाहेपिक्रियमाणंतत्फलायभवेदित्यतआह त्यक्त्वेति आत्मलाभेनानित्यतृप्तत्वात्फलासंगंत्यक्त्वानिराश्रयत्वात् अहंकाराद्याश्रयेणहिकर्मक्रियते निराश्रयोनिरहंकारोयस्मात्ततःकर्मसंगंअहंकरोमीत्यभिमानंचत्यक्त्वाकर्मणिलौकिकेवैदिकेवाअभितःसर्वांगोपसंहारेणप्रवृत्तोऽपिसनैवकिंचित्करोतिअतोऽस्यक्रियमाणमपिकर्मनफलायप्रभवतीत्यर्थः २० नन्वेतस्माद्रोणात्कर्मकरणादकरणंमुख्यमेवतद्वरमित्याशंक्यगृहस्थस्यतत्प्रत्यवायावहमितिव्यतिरेकमुखेनाह निराशीरिति योनिष्परिग्रहःस्त्र्यादिपरिग्रहरहितःसंन्यासीसचेन्निराशीर्योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यतंचित्तंबुद्धिःआत्माचदेहेंद्रियसंघातोयेनसयतचित्तात्मा समाधिकालेनिरुद्धबाह्याभ्यंतरवृत्तिरित्यर्थः । सव्युत्थानकालेशारीरंशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंभिक्षाटनादितदपिकेवलंकर्तृत्वाभिमानशून्यंपराध्यारोपितकर्तृत्वेनकुर्वन्नपिकिल्बिषंयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादितियावज्जीवाधिकारचोदिताग्निहोत्राद्यकरणजंप्रत्यवायंनाप्नोति विधितस्तेषांत्यागात् यस्तुसपरिग्रहःसनिराशीरपियतचित्तात्माऽपिकेवलमपिशारीरंकर्मकुर्वन्विहिताकरणात्किल्बिषंप्राप्नोत्येवेत्यर्थः २१ ननुसपरिग्रहःकुटुंबभरणव्यग्रतयाकथंवित्तव्ययायाससाध्यान्यग्निहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशंक्याह यदृच्छेति यदृच्छयाअप्रार्थितोपनतोलाभोयदृच्छालाभस्तेनसंतुष्टः तथाहि । ऋतामृताभ्यांजीवनंब्राह्मणस्यविधायव्याख्यातं ‘ ऋतमुंछशिलंप्रोक्तममृतंस्यादयाचितं’इति द्वंद्वातीतःबहुलाभेऽलाभेवासुखदुःखाद्यतीतः विमत्सरः

यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः १९ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपिनैवकिंचित्करोतिसः २० निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् २१ यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः ॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वाऽपिननिबध्यते २२ गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते २३

परस्यलाभंदृष्ट्वासंतापहीनः समःयदृच्छालाभेनैवेष्टिपशुचातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणःसिद्धौअसिद्धौवासमोनिर्विकारएवंभूतइष्ट्यादीनिकृत्वाऽपितत्फलेनस्वर्गादिनाननिबध्यते । अपिशब्दात्तज्जेनप्रत्यवायेननननिबध्यते बंधहेतोःकर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैवदाहात् तथाचस्मृतिः । ‘ न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृत्सत्यवादीचगृहस्थोऽपिविमुच्यते ’ इति । भाष्येत्वयंश्लोकःसंन्यासिपरत्वेनैवव्याख्यातः २२ त्यक्त्वाकर्मफलासंगमित्यादिनाश्लोकत्रयेणविद्वान्कर्माणिकुर्वन्नपिनकरोतिअतोनलिप्यतेलेपाभावाच्चनबध्यतइत्युक्तं तत्किंकर्मणांफलदानशक्तिप्रतिबंधोवाज्ञानेनक्रियतेउतनिरन्वयोच्छेदएवेत्याशंक्याद्येमुक्तस्यापिपुनःसंसारप्रसक्तिंपश्यन्द्वितीयमभ्युपगच्छति गतसंगस्येति यतोविद्वान्गतसंगःकर्तृत्वाभिमानशून्योऽतोनकरोतीत्युक्तं । यतोमुक्तःफलकामनामुक्तःअतोनलिप्यतइत्युक्तं यतोयज्ञायैवयज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरतिनफलांतरार्थं प्राप्याभावात् अतस्तामेवोत्पाद्यकृतार्थैःकर्मभिर्नबध्यतइत्युक्तं । यतोऽयंज्ञानेसम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताःप्रतिष्ठितप्रज्ञः अतईश्वरप्रीतिफलस्यज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापिप्रागेवलाभात् अस्यगतसंगस्यमुक्तस्ययज्ञायकर्माचरतोज्ञानावस्थितस्यसर्वंकर्मक्रियमाणादिकंसर्वंप्रकारेणनिष्प्रयोजनंसत्समग्रंअग्रेणफलेनवासनयावासहसमग्रंप्रकर्षेणनिरन्वयंविलीयतेनश्यत्यतोनकदाचिदपिप्रादुर्भवति । अयंचक्रियमाणकर्मप्रलयोविद्वद्दृष्ट्यैव स्वाभाविकस्यतेषांफलजननसामर्थ्यस्यवह्न्यौष्ण्यवदप्रत्याख्येयत्वात् । अतएवज्ञानेनपूर्वकर्मणांदाहउत्तरेषामश्लेषश्चश्रूयतेनतूत्तरेषामपिदाहः । तद्यथैषीकतूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतेइति । तंविदित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेनेतिच । तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामिति । विदुषोधनस्येवकर्मणामप्यन्यत्रगमनदर्शनान्नतेषांवस्तुवृत्त्याप्रलयोऽस्तीतिध्येयं २३

कुतोविदुषांकर्माणिप्रविलीयंतइत्याशंक्याह ब्रह्मार्पणमिति यतस्तेविद्वांसःसविकल्पसमाधौसर्वंजगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितंपश्यंति तथाचश्रुतिः । किंकारणमित्युपक्रम्यकालःस्वभावइति कालादीनिलोकदृष्ट्याऽनेकानिकारणान्युपक्षिप्यकारणंनिर्णीयतेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिसमाधिनादर्शयति । तथाचसमाधिनासर्वस्यब्रह्मणिकल्पितत्वं पश्यतांतेषांयदर्पणंअर्पणसाधनंमंत्रजुह्वादितत्ब्रह्मैव । एवशब्दःसर्वत्रानुषंजनीयः यदर्पणीयंहविस्तदपिब्रह्मैव । यत्हुतंहवनक्रियाहुतंतर्पितंदेवब्राह्मणादितदपिब्रह्मैव । यत्अग्नौहुतंतद पिब्रह्मण्येवहुतं अत्रब्रह्मणीतिपदमध्याहर्तव्यं । यत्यजमानेनहुतंतद्ब्रह्मणैवहुतं । यत्तेनकर्मणागंतव्यंप्राप्तव्यंफलंतदपिब्रह्मैव किंबहुना यत्किंचितस्यकर्मशयनासनादिकंतत्सर्वंब्रह्मैव । तत्रकारणंसमाधिनासमाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतःसर्वमस्यब्रह्मात्मकंब्रह्मचप्रत्यगनन्यत्अतःप्रदेयस्यफलस्याभावात्कर्माणिप्रविलीयंतेदाह्याभावाद्दहनइवेतिभावः । यत्तुकर्मणितदंगेषु चनामादिष्विवब्रह्मदृष्टिरत्रविधीयतइतिव्याख्यानंतत्उपक्रमादिविरोधात्ब्रह्मविद्यायाःप्रकृतत्वाच्चासंगतमितिभाष्यएवनिरस्तं । याहिब्रह्मविदांकर्मांगेषुतात्त्विकीब्रह्मदृष्टिःकीर्तितासास्थि तप्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैवफलतोभवतीतिनतत्रतस्यास्तात्पर्यंवर्णनीयमितिदिक् २४ एवंसम्यग्दर्शनस्ययज्ञत्वंसंपाद्यतत्स्तुत्यर्थंयज्ञांतराण्युपक्षिपति दैवमेवेत्यादिना दैवंदेवताप्र धानमेवदर्शपूर्णमासादियज्ञंनान्यंएकेयोगिनःकर्मयोगिनःपर्युपासतेअपरेतुब्रह्मैवसत्यज्ञानानंतानंदात्मकमखंडैकरसंवस्तुतदेवज्ञातंसत्सर्वकर्मदग्धृत्वादग्निरिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र यज्ञंजीवं यज्ञ शब्दस्यात्मनामसुपाठात् सोपाधिंयज्ञेनैवआत्मनैवनिरुपाधिकेनरूपेणजुह्वतिघटाकाशमिवमहाकाशेउपाधिप्रहाणेनप्रविलापयंतिसोऽयंज्ञानयज्ञोमुख्यः १९ यज्ञांतरमाहश्रोत्रादीनीति

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम् ॥ ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना २४ दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते ॥
ब्रह्माग्नावपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति २५ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्येसंयमाग्निषुजुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्येइंद्रियाग्निषुजु
ह्वति २६ सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते २७

तत्रकंचित्बाह्यमाभ्यंतरंवाविशेषमुपादायतत्रचेतसोनियमनंक्रियते । तेचसंयमाःअनेकविषयत्वादनेकेपृथक्फलाश्च तथाचयोगसूत्रकृताप्रोक्तं । भुवनज्ञानंसूर्येसंयमात्चंद्रेताराव्यूहज्ञा नंकंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यादि । तएवाग्नयइंद्रियेंधनसंहारहेतुत्वात्तेषुसंयमाग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वतिप्रक्षिपंति । तत्रश्रोत्रंअनाहतेध्वनौसंनियम्यहंसोपनिषदुक्तरीत्याघंटानादादीन् दशनादाननुभवंति । नहितत्रसन्नियतेचेतसिशब्दांतरग्रहणंतदाभवति सोऽयंश्रोत्रस्यसंयमाग्नौहोमोबोध्यः । एवमन्यत्रापितद्द्वाराचनिष्कलंतत्त्वंप्रतिपद्यंते । तथाऽन्येविषयेभ्यःप्रत्या हृतकरणाःधारणाध्यानसमाध्यात्मकंमनसःसंयमंएकत्रमूलाधाराद्यन्यतमचक्रेकर्तुमशक्ताः समनस्केंद्रियेषुविषयवियोगाद्दग्धेंधनानलवत्स्वयंविलीनेषुयेषांसमाधिबुद्धिस्तैरिंद्रियेषुविषयाए वोपसंहृतानत्विंद्रियादीनिमनआदिषुपूर्वोक्तरीत्याउपसंहृतानि तानेतानिंद्रियचिंतकान्प्रकृत्योक्तंवायवीये । ‘दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः’इति २६ इतोविशिष्टंयोगांतरमाह स र्वाणीति इंद्रियाणांकर्माणिशब्दादिग्रहणानि । प्राणकर्माणिआकुंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि । अपरेयोगिनःआत्मनिबुद्धौसंयमःसएवयोगोग्निश्चतस्मिन् ज्ञानेनदेहेंद्रियप्राणमनोव्यतिरि क्तात्मज्ञानेनदीपितेप्रकाशितेजुह्वतिप्रविलापयंति । इंद्रिययोगिनांहिसुप्ताविवप्राणोनुपसंहृतएवास्तेतत्सहचरस्यमनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनांतुमनसोऽप्युपसंहारात्तदायत्तस्यप्राणस्या प्युपसंहारोभवतीतिविशेषः । एतेषामपिबुद्धौबोद्धव्याभावात्पूर्ववल्लीनायांसमाधिबुद्धिरस्तिनत्वेतैर्बुद्धेरन्यत्वेनआत्माज्ञातोनापितस्मिन्बुद्धिरुपसंहृता अतएवैतान्प्रकृत्योक्तंवायवीये । ‘बौद्धादशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः’ इति बौद्धाबुद्धौलीनाः दशसहस्राणिमन्वंतराणीत्यनुषंगात् २७

एवंयज्ञपंचकंश्लोकत्रयेणोक्तं अथैकेनैवश्लोकेनपंचयज्ञानाह द्रव्येति । द्रव्यसाध्याःवापीकूपारामाःतीर्थैर्बहिर्वेदिकादानंश्रौतयज्ञानांप्रागेवग्रहणात् तएवयज्ञायेषांतेद्रव्ययज्ञाः । तथातपः कृच्छ्रचांद्रायणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयंयेषांतेतपोयज्ञाः । तथायोगयज्ञाःसंगफलत्यागपूर्वकंसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतानांकर्मणामनुष्ठानंतृतीयाध्यायोक्तंयोगः सएवयज्ञो येषांतेयोगयज्ञाः । यद्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टांगोपेतोयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइतिसूत्रितोयोगएवयज्ञोयेषांतइति । तथास्वाध्याययज्ञाः नित्यंवेदा ध्ययनरतास्तेस्वाध्याययज्ञाः ज्ञानंस्वाध्यायार्थस्यपूर्वोत्तरमीमांसाविचारःसएवयज्ञोयेषां स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चेतिस्वाध्यायज्ञानयज्ञाइतिसमासः । यतयोयतनशीलाः संशितव्रताःस म्यक्शितंतीक्ष्णंव्रतंअहिंसादिकंयेषांतेइतिसर्वेषांविशेषणं २८ एकादशंयज्ञमाह अपानेइति अपरेअपानेअपानवृत्तौजुह्वतिप्रक्षिपंतिप्राणंप्राणवृत्तिं पूरकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः । तथाप्राणेचअपानंप्रक्षिपंति रेचकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः प्राणापानगतीरुध्वा मुखनासिकाभ्यांवायोर्निर्गमनंप्राणस्यगतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्यगतिः तेप्राणापानगती एतेनिरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः २९ द्वादशंयज्ञमाह अपरेइति नियतोनिगृहीतआहारोविषयभोगोयैस्तेनियताहारावैराग्या दिमंतः प्राणान् अत्रसमनस्कानींद्रियाणिप्राणशब्देनगृह्यंते तान्प्राणेषुमनश्चिताहंकारेष्वंतःकरणवृत्तिभेदेषुबुद्धेःप्राग्गृहीतत्वादग्रहणं जुह्वतिप्रविलापयंति । इंद्रियाणिसंकल्पात्मकेमन सिसंहृत्यमनोऽपिस्मरणात्मकेचित्तेसंहृत्यतदपिअहंकारेसंहरंति सचाभिमानरूपोऽहंकारोऽभिमंतव्याभावात्स्वयमेवदग्धेंधनानलवद्विलीयते । तत्रयेषांसमाधिबुद्धिरस्तितेआभिमानि

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथाऽपरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः २८ अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथाऽपरे ॥ प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः २९ अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति ॥ सर्वेऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ३० यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनं ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्यकुतोऽन्यःकुरुसत्तम ३१ एवंबहुविधायज्ञावितताब्रह्मणोमुखे ॥ कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ३२ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञा ज्ज्ञानयज्ञःपरंतप ॥ सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ३३ तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया ॥ उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

काबुद्धियोगिभ्यःपूर्वोक्तेभ्योनिकृष्टाः अतएवएतान्प्रकृत्योक्तंवायवीये 'सहस्रंत्वाभिमानिकाः'इति सहस्रंमन्वंतराणिइत्यनुषंगः । भौतिकस्तुयोगोऽत्रनोक्तःयदनुष्ठातॄन्प्रकृत्यतत्रैवोक्तं । 'भौतिकास्तुशतंपूर्णं'इति अत्रापिशतंमन्वंतराणीत्यनुषंजनीयं । सर्वेऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञलब्धारोयज्ञेनक्षपितंकल्मषंयेषांतेतथाविधाभवंति । सर्वेयज्ञाःकल्मषक्षयायैवभवंतिनपुनःसाक्षान्मो क्षायेत्यर्थः ३० सर्वेषामेतेषांमध्येऽन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तंप्रतिप्राहयज्ञेति यज्ञाःपंचमहायज्ञाःतेभ्यःशिष्टमवशिष्टमन्नममृताख्यंयेभुंजतेतेऽपिचित्तशुद्धिद्वारासनातनंब्रह्मयांतिप्राप्नुवंति । अयज्ञस्यपूर्वोक्तेषुद्वादशस्वन्यतमोवानित्याःपंचवायस्ययज्ञानसंतिसअयज्ञस्तस्यअयमपिलोकोनास्ति अन्यःपरलोकआत्मलोकोवाकुतोभवेन्नकुतश्चिदित्यर्थः ३१ एवमिति ब्रह्मणो वेदस्यमुखेद्वारे वेदद्वारेणैववितताविस्तारिताःगुरुभिरुपदिष्टाइत्यर्थः कर्मजान्कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्नतुनैष्कर्म्यरूपान् । एवंज्ञात्वाअस्मादशुभात्मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वा रेणेत्यर्थः ३२ यदर्थमेतेयज्ञाउपन्यस्तास्तंज्ञानयज्ञंस्तौति श्रेयानिति द्रव्यंबाह्यमाभ्यंतरंचदेहेंद्रियादि तत्साध्यात्द्रव्यमयात्यज्ञात् ज्ञानयज्ञःनिःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान्प्रशस्ततरः । ईयसुन्प्रत्ययेनतेषामपिप्रशस्ततरत्वंद्योत्यते । तत्रहेतुः सर्वमिति कर्मकर्मफलंसर्वंअखिलंसर्वांगोपसंहारयुक्तंज्ञानेपरिसमाप्यतेअंतर्भवति । 'यथाकृतायाविजितायाधरे याः संयंत्येवमेवैनंवसर्वंतदभिसमेति यत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेद'इति ३३ तद्विद्धीति ज्ञानिनःग्रंथज्ञाः तत्त्वदर्शिनःअनुभववंतः ज्ञानंब्रह्म स्पष्टार्थःश्लोकः ३४

यज्ज्ञात्वेति यत्‌चिन्मात्रस्वरूपंब्रह्मज्ञात्वा एवंइदानीमिवपुनर्मोहंनयास्यसि अथोअपिचयेनज्ञानेन भूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिआत्मनिमयित्वंपदलक्ष्यार्थादनन्यभूतेपरमेश्वरे द्रक्ष्यसि नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टेतिप्रतीचोऽन्यस्यद्रष्टुर्निषेधात्‌ । भाष्येतुसाक्षादात्मनिमत्स्थानीमानीतिद्रक्ष्यसि । अथोअपिमयिवासुदेवेपरमेश्वरेचात्मनीतिक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वंसर्वोपनिषत्प्रसिद्धंद्रक्ष्यसी त्यर्थइति ३५ अपिचेदिति वृजिनंवृजिनार्णवं धर्मोऽपीहमुमुक्षोःपापमित्युच्यते ३६ यथेति एधांसिकाष्ठानि कर्माणिप्रारब्धादन्यानि ३७ नहीति योगेननिष्कामकर्मानुष्ठानेन समाधियोगेनवासंसिद्धःसंस्कृतोयोग्यतामापन्नः कालेनेतिचिरप्रयत्नसाध्यत्वंज्ञानस्योच्यते ३८ श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानं‌ । श्रद्धावानपिमंदप्रयत्नोमाभूदत्तआह तत्परइति । तत्परोऽप्य जितेंद्रियोमाभूदत्तआह संयतेंद्रियइति ! परांशांतिंविदेहकैवल्यं अचिरेणप्रारब्धकर्मसमाप्तौसत्यां ३९ अज्ञइति अज्ञःसुखेनचिकित्सितुंशक्यः । अश्रद्दधानोयत्नेन । संशयात्मा त्वसाध्यएव । यतोमित्रादिष्वपिसंशयंकुर्वतोऽस्यायंलोकोऽपिनास्तिनापिपरःवेदवाक्येऽपिसंशयात्‌ अतएवसर्वदासंशयाकुलत्वात्सुखमपितस्यनास्तितस्मात्संशयोनकर्त्तव्यः ४० किंच योगेति योगेनकर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेनसंन्यस्तानिफलतःस्वरूपतोवात्यक्तानिकर्माणियेनतंयोगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानेनसम्यक्‌दर्शनेनसम्यक्‌छिन्नाःसंशयाःआत्मादेहोऽन्योवाअन्योऽपिविभुरविभुरावाविभुर पिकर्त्ताऽकर्त्तावाअकर्त्ताप्येकोऽनेकोवाएकोऽपिसगुणोनिर्गुणोवेत्येवमादयःयस्यसज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं आत्मवंतंशमदमादिपरं कर्माणिकृतानिननिबध्नंतिहेधनंजय ४१ तस्मादिति हृत्स्थंबुद्धि

यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव ॥ येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ३५ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः ॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरि ष्यसि ३६ यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ३७ नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसि द्धःकालेनात्मनिविंदति ३८ श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः ॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति ॥ नायंलोकोऽस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः ४० योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयम्‌ ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ४१ तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञा नासिनाऽऽत्मनः ॥ छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ४२ ॥ इतिश्रीम० भी० भ० ब्र० यो०श्रीकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानविभागयोगोनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पर्वणितुअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितम्‌ १

स्थं ज्ञानासिनाज्ञानखड्गेन योगंसम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्मआतिष्ठकुरु उत्तिष्ठ युद्धायेतिशेषः ४२ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिभगवद्गीता०नीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ तृतीयेऽध्यायेलोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठेतिविभिन्नाधिकारिकंनिष्ठाद्वयंप्रस्तुत्य नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुतइत्यादिनाकर्मनिष्ठायाज्ञाननिष्ठांगत्वेनभूयसानिर्बंधेनानुष्ठेयत्वमुक्तं । कर्मण्ये वाधिकारस्तइत्यादिनाचतुर्थेतूत्पन्नसम्यग्दर्शनैःकृतमपिकर्माकृतमेवभवतिज्ञानेनकर्तृत्वादिबाधात्‌ अतस्तैर्यथाचेष्टंवत्कर्मवाकर्तव्यंसंन्यासोवाकर्त्तव्यइत्यनास्थयाप्रोक्तं । अथेदानींपंचमषष्ठयो रज्ञानिनाज्ञानार्थिनावैराग्योत्पत्तेःप्राक्कर्मैवानुष्ठेयं । संपन्नेतुवैराग्येदृष्टविक्षेपनिवृत्त्यर्थंकर्मसंन्यासंकृत्वाज्ञानोत्पत्त्यर्थंयोगोऽनुष्ठेयइत्युच्यते । तत्रचतुर्थेत्यक्तसर्वपरिग्रहइतिसंन्यासोयोगमातिष्ठोति कर्मयोगश्चैकंमांप्रतिविहितः । नचैतयोःस्थितिगतिवद्युगपदेकेनमयाऽनुष्ठानंकर्तुंशक्यतेपरस्परविरुद्धत्वादितिमन्वानोऽर्जुनउवाच संन्यासमिति हेकृष्णपापकर्षण मेमह्यंज्ञानार्थिनेसंन्यासंकर्म योगंचेतिद्वयंपरस्परविरुद्धंकथंशंससिकथयसि पुनरित्यनेनप्रागपित्वयावेदकर्त्राइदंद्वयंविहितमस्तीतिगम्यते तथाचश्रुतिस्मृतीभवतः । ‘एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति । संसारमेवं निःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया ॥ प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाःपरंवैराग्यमास्थिताः’इतिच । तथा‘तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेन’इति । ‘महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रि–

यतेतनुः'इतिच ब्राह्मीब्रह्मदर्शनयोग्या अतएतयोःश्रुतिविहितत्वेनप्रशस्तयोर्मध्येएकंश्रेयःप्रशस्ततरंयत्तन्मेसुनिश्चितंब्रूहीतिप्रश्नः १ अस्योत्तरंभगवानुवाच संन्यासइति निःश्रेयसकरौज्ञानोत्पत्तिहेतुतया । तथापिकर्मसंन्यासादविरक्तकृतात्कर्मयोगएवविशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारावैराग्यादिहेतुत्वात् २ ननुप्रत्यक्षःकर्मयोगिनांविक्षेपःसंन्यासिनांतुसनास्तीतिकथमुच्यतेकर्मयोगोविशिष्यतइत्याशंक्याह ज्ञेयइति योरागद्वेषरहितःसकर्मसुस्वरूपतस्त्यक्तेष्वत्यक्तेषुवानित्यंसंन्यास्येव एतेनसाधनभूतयोःसांख्ययोगयोरागद्वेषराहित्यकृतंसाम्यमुक्तम् । फलभूतयोस्तुसर्वविकल्पराहित्यरूपसाम्यमनंतरश्लोकाभ्यामुच्यते । तथापिचित्तस्वाभाव्यात्कदाचित्संन्यासिनोरागोदयेपाताशंकास्तिनेतरस्येतिसएवश्रेयानितिभावः । यद्यप्येवंतथाऽपिहिप्रसिद्धं निर्द्वंद्वोद्वंद्वंसत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्मिथुनंपरस्पराध्यासस्तद्रहितःसांख्योरागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात् सुखंकर्मकरणायासंविनाऽपिबंधात्संसारात्केवलज्ञानेनैवमुच्यतेनकर्माण्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वंद्वो'द्वंद्वंवैमिथुनंतस्माद्द्वंद्वान्मिथुनंप्रजायते'इतिश्रुतेर्द्वंद्वंस्त्रीपुंसयोर्मिथुनंतद्रहितःस्त्र्यादित्यागीसंन्यासीअनायासेनमुच्यते रागादिजयस्योभयत्रतुल्यत्वात् अत्रचकुटुंबभरणवैयग्र्याभावात्सुखंमुच्यतइत्यर्थः ३ नन्वेकत्रपाताशंकाएकत्रकर्मश्रमस्तदनयोःपथोःकतरःश्रेयानित्याशंक्यद्वयोरपिफलतःसाम्यमित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यं सम्यगित्येकीभावेइतियास्कः एकीभावेनात्मानन्यत्वेनख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तुस्वरूपमनयेतिसंख्यास्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचस्यनिर्विकल्पेप्रत्यगात्मनिप्रविलापनेनोदिताचेतोवृत्तिस्तत्साधनभूतोऽयंसांख्यःसंन्यासः । सचदारादिबुद्धयंतानांपदार्थानामात्मन्येकीभावेनन्यसनंत्यागःप्रविलापनम् । तथायोगोप्यग्निहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतमनुष्ठानम् । तत्रमुख्यस्ययोगस्यलक्षणंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति । वृत्तयश्च

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते २ ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ३ सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः ॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम् ४ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति ५ संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ६

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइतिपंच । तत्रप्रत्यक्षानुमानागमाःप्रमाणानि । तेषुप्रत्यक्षमिंद्रियंतज्जावृत्तिःशुक्त्यादिविषयंयाथार्थेनज्ञानम् । विपर्ययस्तुतत्रैवरजतादिविषयंभ्रांतिरूपंज्ञानम् । संशयोऽपिइयंशुक्तिर्वारजतंवेतिअनिर्धारितान्यतरकोटिकंज्ञानं सविपर्ययएवांतर्भवति । विकल्पस्तुशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः । यथापुरुषस्यचैतन्यंवंध्यापुत्रइति । नहिपुरुषचैतन्ययतत्संबंधानांपृथक्त्वमस्तिकिंतुचैतन्यमेवहिशब्दत्रयेणोच्यते । नापिवंध्यासुतस्यस्वरूपमस्त्यथापिशब्देनाभिलप्यतेसोऽयंविकल्पःशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः । एकस्मिन्ननेकबुद्धिरसतिचसद्बुद्धिरिति । निद्रास्मृतीलोकप्रसिद्धे । एतासांनिरोधेऽपिनिर्विकल्पःप्रत्यगात्मैवावशिष्यते । तावेतौफलभूतौसांख्ययोगौ । साधनभूतौतावेवसंन्यासकर्मयोगाख्यौ । तत्रांत्ययोःसाम्यंज्ञेयःसनित्यसंन्यासीत्यनेनसूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते आस्थितःअनुतिष्ठन् फलंनिर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ४ योगैर्योगिभिः अर्शआद्यच्प्रत्ययांतोऽयंयोगशब्दः स्थानंमोक्षाख्यं एकमभिन्नं स्पष्टायोजनाश्लोकद्वयस्य ५ नन्वेवंनिर्विकल्पस्थानप्राप्तयेद्वौमार्गावुक्तौस्यातांतच्च'नान्यःपंथाविद्यतेऽयनाय'इतिश्रुतिविरुद्धमित्याशंक्याह संन्यासस्त्विति संन्यासोनैष्कर्म्यं अयोगतोयोगंविनाअवाप्तुंदुःखंहेमहाबाहो अयमर्थः । निर्विकल्पकसमाधिरपितत्त्वमसीत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतएवनस्वतःपुरुषार्थइतिद्वितीयमार्गस्याभावान्नोदाहृतश्रुतिविरोधः । 'शांतोदांतउपरतास्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानंपश्यति'इतिश्रुत्यैवशमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्यदर्शितत्वात् तथाचसमाहितपदंवार्त्तिककारैर्व्याख्यातम् । 'स्वातंत्र्यंयेषुकर्त्तुःस्यात्करणाकरणंप्रति ॥ तान्येवतुनिषिद्धानिकर्माणीहशमादिभिः'शमादिश्रुत्या । 'अस्वातंत्र्यंतुयेषुस्यात्करणाकरणंप्रति ॥ समाहितोक्त्याऽथेदानींतन्निरोधोविधीयते' अस्वातंत्र्यंगुरूपदेशापेक्षत्वम् येषुमानमेयव्य

—वहारनिरोधेषु‘पिंडीकृत्येंद्रियग्रामंबुद्धावारोप्यनिश्चलम् ॥ विषयांस्तत्स्मृतीस्त्यक्त्वातिष्ठेच्चिदनुरोधतः ॥ एषोऽभ्युपायःसर्वत्रवेदांतेषुप्रतिष्ठितः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्’ इति । एवंव्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह योगयुक्तइति मुनिःसंन्यासीनचिरेणशीघ्रमेवब्रह्माधिगच्छतिवाक्यश्रवणमात्रेण नतुकेवलसंन्यासी यथोक्तम् । ‘नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति’इति ६ योगेति योगेननिर्विकल्पसमाधिनायुक्तोयोगयुक्तः अतएवविशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेनहीनआत्माप्रत्यक्चेतनोयस्य । निर्विकल्पावस्थायांकेवलएवचेतनोऽस्तिनान्यदेत्युक्तम् । तदाद्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । तदावृत्त्यभावेइतरत्रवृत्तिकालेइतिसोत्रपदद्वयार्थः अत्रहेतुः यतोऽयंविजितात्माविजितचित्तोजितेंद्रियश्च । एवंशुद्धस्त्वंपदार्थउक्तस्तस्यतत्पदार्थाभेदमाह सर्वभूतात्मेति सर्वेषांभूतानांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांवियदादीनांचचेतनाचेतनानामात्मभूतःउपादानत्वेनस्वरूपभूतः कनकमिवकुंडलादीनांस्वरूपभूतं कारणानन्यत्वात्कार्यस्य सर्वभूतात्मभूतआत्माप्रत्यक्चेतनोयस्यससर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तुसर्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्येतिभाष्यंसर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतइत्यधिकमितिदूषितंस्वयंचसर्वभूतआत्मभूतश्चात्मायस्येतिविग्रहोदर्शितः तत्रसंकोचेकारणाभावात्सर्वपदेनैवचिज्जडयोर्ग्रहेपरस्याप्यात्मभूतेत्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपंचभूतआत्मायस्येतितत्रापीष्टार्थलाभात् । सर्वंचआत्मानश्चतद्भूतआत्मायस्येतिविग्रहस्सर्वात्मभूतात्मेत्येतावतैवसिद्धेप्रथमभूतपदस्यवैयर्थ्यंचभाष्यमतेब्रह्मादीनांप्रत्यग्भूतआत्मायस्येतिश्रुत्यैवजीवेशाभेदउच्यते । परस्यतुउपादानत्वलिंगेनजडसाधारण्येन जीवस्यब्रह्माभेदोऽवगम्यतइतिविद्वद्भिरविनयःक्षंतव्यः । यतोऽयंसर्वेषांप्रत्यगात्माअतोहमिवसोऽपिकुर्वन्नपिनलिप्यतेअसंगात्मज्ञानात्कर्त्रादेर्बाधितत्वाच्च व्युत्थानेतत्प्रतीतावप्युत्खातदंष्ट्रो-

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते ७ नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित् ॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ८ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्तंतइतिधारयन् ९ ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः ॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा १० कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ११ युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते १२ सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी ॥ नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन् १३

रगवदबाधकत्वाच्चेत्यर्थः ७ नलिप्यतइत्येतदुपपादयति नैवेतिद्वाभ्यां तत्त्ववित्अहंनैवकिंचित्करोमीतिमन्येतमन्यते तत्रहेतुः इंद्रियाणिउपलक्षणमिदंप्राणादेरपि इंद्रियादयइंद्रियार्थेषु स्वेषुविषयेषुवर्ततेइतिधारयन्निश्चिन्वन्नत्वहंविषयेषुवर्तेइतिमन्यते धारयन्निति हेतौशतृप्रत्ययः । अत्रदर्शनादयःपंचज्ञानेंद्रियाणांव्यापाराःगमनविसर्गप्रलपनग्रहणानिकर्मेंद्रियाणां तानिचानंदस्योपलक्षणानिश्वसन्निति प्राणस्य स्वपन्नितिबुद्धेः उन्मेषणनिमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविभागः क्रमस्त्वविवक्षितः एतानिकुर्वन्नप्यभिमानाभावान्नलिप्यतेइत्यर्थः ८ । ९ ब्रह्मणीति यतोविद्वानसंगत्वात्कुर्वन्नपिनलिप्यते तस्मादविद्वानपिब्रह्मणिसर्वांतर्यामिणिकर्माण्याधायअयमेवकारयितानत्वहंकर्तेतिसमर्प्यंयःकर्माणिकरोतिसपापेननलिप्यतेंऽभसापद्मपत्रमिव १० कायेनेतिकेवलैरितिविपरिणामेनसर्वत्रसंबंधनीयम् । केवलेनकायेनअहमयंब्राह्मणोयुवेत्यात्माध्यासशून्येन एवमन्यत्रापि संगंत्यक्त्वादेहादिभ्योविविक्तेऽप्यात्मनितार्किकादिवदहंकरोमीत्यभिनिवेशंत्यक्त्वायोगिनः कर्मकुर्वंति आत्मशुद्धयेचित्तशुद्ध्यर्थं तस्मात्त्वापितत्रैवाधिकारोऽस्तीतितदेवत्वंकुरु ११ किंच युक्तइति युक्तोब्रह्मण्याधायकर्माणीत्यादिनाउक्तलक्षणःकर्मणांफलंत्यक्त्वाईश्वरेसमर्प्यशांतिंकैवल्यं नैष्ठिकींसत्त्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतांप्राप्नोति अयुक्तस्तद्विपरीतःकामकारेणस्वैरवृत्त्याफलेसक्तःसन्नितरांबध्यते १२ एवमविद्वान्फलासक्त्यनासक्तिवशात्कर्मभिर्बध्यतेनबध्यतेचेत्युक्तम् । विद्वांस्तुतद्विपरीतइत्याह सर्वकर्माणीति वशीजितचित्तःसमाधिस्थोयोमीनवद्वारेनवैवपंचज्ञानेंद्रियाणिषष्ठःप्राणस्तेनैवतत्प्रवर्त्यानांकर्मेंद्रियाणां—

–संग्रहः बुद्ध्यहंकारचित्तानीति नव एतानि द्वाराणि वपुरपतेर्जीवस्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्नवद्वारे शरीराख्ये पुरे विचित्रवासनाकल्पितानंतविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरधिष्ठिते सुखदुः खादिनानापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घाटनकुंचिकया सहसर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राजकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्रस्यैव धर्मो न त्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्त्वैश क्यान्येव तथाच श्रुतिः । 'शरीरे पाप्मनो हित्वा' इति । 'यत्र सुहार्दः सुकृतो मदंते विहाय रोगं तन्वा ३स्वायां' इति च देही सन्देहाभिमानकालेऽप्युत्थानेऽपीत्यर्थः । तदापि नैव कुर्वन्नास्ते नापि कार यन्नास्ते राजेवामात्येषु निहितभारः समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः संबंधाभावदर्शनात् यद्वा । नवद्वाराणि चक्षुःश्रोत्रनासाबिलद्वंद्वानि षट् सप्तमं मुखं अधस्तने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे इंद्रियाणि परिचारिका बुद्धिरमात्यो ऽहंकारो युवराज इत्यादिकमूह्यं । विदुषः कर्मसंबंध एव नास्ति दूरे तत्फलासत्त्यनासक्ती इति भावः १३ नन्वेवं भृत्यवत्कर्तृत्वं स्वामिवत्कारयितृत्वं वाऽस्यमास्तु । अयस्कांतवदविकारस्यै वसतः कर्त्रादिधर्मकाहंकारादिप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह नकर्तृत्वमिति कर्तृत्वमहंकारस्य । कर्माणि इंद्रियाणां वचनादानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च । लोकस्य लोक्यते प्रकाश्यत इति लोको जडवर्गः प्रभुश्चिदात्मा सूर्य इवास्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् । अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति किंतु योयादृक्तस्यस्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां विकसनं कुमुदानां मुन्मुद्रणं चेति तद्वदेवमात्मनि प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टंते मनुष्यादयस्तु चेष्टंते । न त्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा लोहायस्कांतयोरिव सत्यानृतयोरात्मानात्मनोः संबंधाभावादि ति भावः १४ ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति श्रुत्या परमेश्वरे कारयितृत्वं बोध्यते । तत्कथमुच्यते स्वभावस्तु प्रवर्तत इति तत्राह नादत्त इति कस्यचित्कर्तुः पापं अयं नादत्ते नापि सुकृतं कारयितृत्वाभावात् यतो विभुर्व्यापकः निष्क्रिय इति यावत् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्तयति तदीयं पापं पुण्यं वा लभते अयं तु न तथा किंतु सूर्यवत्

नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः ॥ नकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्तते १४ नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजं तवः १५ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम् १६ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपु नरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः १८

प्रकाशत एव न तु स्वप्रकाश्यानां कर्त्रादीनां कर्मणा संबध्यत इति भावः कारयितृत्वमप्यस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः कथं तर्हि ईश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वंति तदकरणाच्च बिभ्यतीत्याशंक्याह अज्ञानेनेति यथा हि महाराजस्य सार्वभौमस्याहं सर्वेश्वरो निर्वृतोऽस्मीति ज्ञानं अज्ञानेन सौषुप्तेनावृतं चेत्स तत्र विविधानि परचक्रादीनि महांति संक्लेश तानि पश्यति अहो अहं दीनोऽस्मि दुःख्यस्मीति च मुह्यति तद्वदेते जंतवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणे न ब्रह्मभावमजानंत ईश्वरादात्मानं पृथङ्मन्यमाना ईशात्मनोः सेव्यसेवकभावं च पश्यंतो मुह्यंति तथा च श्रुतिः 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां' इति एष ह्येवेति श्रुतिरपि भ्रांतजनव्यवहारविषयैवेति भावः १५ तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मी ति प्रमाणजेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञानजानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः १६ तद्बुद्धय इति यत्परं ब्रह्म प्रशांतं तत्रैव बुद्धिः अस्ति ब्रह्मेति निश्चयो येषामापाततः श्रुत्यर्थविदां ते तद्बुद्धयः तदेव आत्मा प्रत्यक्तत्त्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण प्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविहीनानां ते तदात्मानः । तत्रैव निष्ठा विजातीयवृत्त्यनंतरितसजातीयवृत्तिप्रवाहो येषां देहादावनात्मनि आत्मधीरूपविपरीतभावनारहितानां ते तन्निष्ठाः । तदेव परं अयनं अज्ञानरूपोपाधिनिरासेन प्राप्यं येषामखंडानंदमग्नानां ते तत्परायणाः अपुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छंति यतः ज्ञानेन निर्धूतं कल्मषं मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ एतेषां जगति दृष्टिमाह विद्येति उत्तमब्राह्मणे चंडालादौ वा समं ब्रह्मै वसद्रूपेण स्फुरणरूपेण च मासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः यथोक्तं । 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं ॥ आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयं' इति चराचरं जगद्ब्रह्मदृष्ट्यैव पश्यंतीत्यर्थः १८

ननुसमासमाभ्यांविषमसमेपूजातइतितुल्यश्रुतशीलायब्राह्मणद्वयायविषमांपूजांप्रयुक्तवतः तथा अतुल्यश्रुतशीलायब्राह्मणद्वयायसमांपूजांप्रयुक्तवतश्चाभोज्यान्नत्वंगौतमेनस्मर्यतेतत्कथंब्राह्मण चंडालयोःसमदर्शित्वंयुक्तमित्याशंक्याह इहैवेति येषांमनःसर्वभूतेषुसाम्येब्रह्मभावेस्थितंनिश्चलंतैरिहैवजीवद्भिरेवसर्गोजन्मजितोवशीकृतः । हियस्मान्निर्दोषंसमंसर्वत्राविषमंब्रह्मास्तियथाहि रण्मययोर्दैवतातत्पीठयोःस्वर्णदृक्साम्यंपश्यतिपूजकस्तुआकारदृक्तारतम्यंपश्यतितद्वत् । पूजास्मृतिर्प्रीतिकृततारतम्यविषया । साम्यदृष्टिस्तुतत्त्वविषयेतिभावः । यस्मादेवंतेसाम्यंप श्यंतितस्मात्ब्रह्मणिअखंडैकरसेतेद्रष्टारःस्थिताएकीभावेनसमाश्रितः १९ नप्रहृष्येदिति यस्मान्निर्दोषंसमंब्रह्मतस्मात्प्रियंपुत्रादिंप्राप्यनप्रहृष्येत् । अप्रियंशत्रुंदुःखदंप्राप्यनोद्विजेत् । बु द्धस्थितिरबुद्धेनानुष्ठेयेतिज्ञापयितुमुभयत्रलिङ्प्रयोगः । स्थिरबुद्धिःप्रत्यगद्वैतेश्रुतियुक्तिभ्यांस्थिरीकृतप्रज्ञःअसंमूढोध्यानजसाक्षात्कारेणनिर्गतमोहःअतएवब्रह्मवित्ब्रह्मभावस्यलब्धा ब्रह्मभा वंगतइत्यर्थः । ब्रह्मण्येवप्रत्यगद्वयेव्युत्थानावस्थायामपिस्थितः सर्वंब्रह्मेत्येवपश्यन्नित्यर्थः २० नन्वननुभूतात्मसुखेप्सयाप्रसिद्धंबाह्यंसुखंत्यक्तुमशक्यमतोनप्रहृष्येदित्यसंगतमतआह बा ह्येति बहिर्भवाःबाह्याःस्पर्शाविषयेंद्रियसंबंधास्तेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तःसन्नात्मनिप्रत्यगद्वयानंदेसुषुप्तिकालेस्थितत्वायत्सुखंविंदतिलभतेसतदेवसुखं । विधेयापेक्षंपुंस्त्वं । कस्तत्सुखं योब्रह्मयोगेब्रह्मणियोगःसमाधिस्तत्रयुक्तोयोजितआत्माबुद्धिर्येनसब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थः । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति' इतिश्रुतेः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मातदेवसुखंविंदतीतिवक्तव्ये

इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः ॥ निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः १९ नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः २० बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखम् ॥ सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते २१ येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते ॥ आद्यंतवंतःकौंतेयनतेषुरमतेबुधः २२ शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः २३ योंऽतःसुखोंऽतरारामस्त थांऽतर्ज्योतिरेवयः ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४ लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः २५

ब्रह्मविदेवतत्सुखमितितस्यसुखाभिन्नत्वविवक्षयाइदमुक्तं । ननूभयत्रएकमेवसुखंचेत्कःसुप्तसमाधिस्थयोर्विशेषइत्याशंक्याह सुखमिति अक्षय्यंसुखंमोक्षस्तमश्नुतेव्याप्नोतिद्वैतादर्शनस्यतुल्य त्वादुभयत्रैकमेवसुखंतथापियोगीमूलाविद्यायानष्टत्वादक्षय्यंसुखमश्नुतेनसुप्तःअविद्यानुच्छेदात् । तथाचमोक्षसुखस्यमुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थंबाह्यंसुखंत्याज्यमित्यर्थः २१ ननुसुषुप्तितुल्य स्यमोक्षसुखस्यार्थेकःप्राप्तमेवबाह्यंदिव्यरूपान्नपानगीतवाद्यादिसुखंत्यजेदित्याशंक्यबाह्यसुखमनित्यत्वान्निंदति येहीति संस्पर्शजाविषयसंबंधजाः । दुःखयोनिस्त्वेहेतुः आद्यंतवंतइति । जातेपुत्रेयत्सुखंतत्तस्मिन्नष्टेनश्यतिदुःखंचमहत्प्रयच्छतीतितेषुभोगेषुबुधःपरिपाकदर्शीनरमते २२ कःपुनर्मुख्यःसुखीत्याह शक्नोतीति इहैवजीवत्येवदेहेप्राक्शरीरविमोक्षणात्यावद्देहपातंम याकामक्रोधौजितावितिविस्रंभोनकर्तव्यइत्यर्थः । श्रुतेदृष्टेअनुमितेवाविषयेयोगर्द्धस्तृष्णारूपोऽतृप्तिश्वसकामः क्रोधस्तादृशेएवविषयेद्वेषस्तौकामक्रोधौउद्भवोयस्यवेगस्य सरोमांचहृष्टने त्रवक्त्रलिंगोऽतःकरणप्रक्षोभरूपःकामोद्भवोवेगः गात्रप्रकंपप्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिंगःक्रोधोद्भवोवेगस्तंकामक्रोधोद्भवंवेगंसोढुंयःशक्नोतिसएवयुक्तोयोगीमुख्यःसुखीचनान्यः २३ कोऽसौ योगीयोमुख्यःसुखीत्युक्तंतत्राह यइति सुखंविषयसंगजाप्रीतिः । आरामःप्रीतिहेतुःरूयादिभिःसहक्रीडा । ज्योतिःक्रीडोपकरणानांप्रकाशः । तदेतत्त्रयंयस्यांतरेवसोंतःसुखोंतरारामों ऽतर्ज्योतिश्चनत्विंद्रियद्वारकमितिएवशब्दार्थः । यएवंभूतःसयोगीकिमतोयद्येवंब्रह्मनिर्वाणंगत्यप्राप्यपरमानंदंब्रह्मइहैवाधिगच्छति यतोब्रह्मभूतोजीवन्नेवब्रह्मदर्शनेब्रह्मभावंगतः २४ लभं तइति ऋषयःसम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशयाः यतात्मानोजितचित्ताः २५

किंचकामेति अभितोजीवतांमृतानांच विदितात्मनांज्ञातात्मतत्वानाम् २६ एवंसम्यग्दर्शननिष्ठानांसद्योमुक्तिरुक्ता । कर्मयोगश्चसंगफलत्यागेनईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितःसत्वशुद्धिज्ञानप्रा प्तिद्वारेणमोक्षायभवतीत्यप्युक्तं । अथेदानींसम्यग्दर्शनस्यांतरंगसाधनंध्यानयोगंविस्तरेणवक्ष्यामीतितत्सूत्रभूतांस्त्रीन्श्लोकानुपदिशति स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेनप्राणायामउक्तः। स्पर्शान् कृत्वाबहिर्बाह्यानितिप्रत्याहारउक्तः । भ्रुवोरंतरेचक्षुःकृत्वेतिधारणाउक्ता । विगतेच्छाभयक्रोधइतिसाधनभूताःफलभूताश्चाद्विविधायमानियमाश्चोक्ताः । यतेंद्रियइतिवितर्काख्यःसंप्रज्ञातःयत मनइतिविचाराख्यः यतबुद्धिरित्यानंदास्मिताख्यौ मोक्षपरायणइत्यसंप्रज्ञातउक्तः शेषेणयोगफलमितिविभागः । पाठक्रममननुरुध्यार्थक्रमेणाक्षरार्थःस्पष्टीक्रियते । तत्रविगतेच्छो विगतभयोविगतक्रोधइतिसंबंधः । योहिइच्छावान्सइष्टसिद्ध्यर्थंहिंसानृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहानिच्छेदतोविगतेच्छपदेनतद्विपर्ययानहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइतिसूत्रोक्तान्यमान् लक्षयति । तथाभयंस्वोच्छेदशंकातयाह्युद्विग्नोनशौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइतिसूत्रोक्तान्नियमान्स्वीकर्तुमिच्छेदतोविगतभयइत्यनेनतेषांग्रहणं । तथाक्रोधाक्रांतो मैत्र्यादीन्भावयितुमशक्तश्चित्तप्रसाधनंकर्तुंनशक्नोतितच्चमैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसाधनमितिसूत्रितं तत्रविगतक्रोधःशांतप्रकृतित्वात्सुखितेषुमैत्रीं परस्येष्टेनममैवेष्टमिदंजातमितिभावयेत् तथादुःखितेषुकरुणांपुण्यवत्सुमुदितांपापवत्सूपेक्षांचभावयेत् । नचैतेनप्रसाधनेनविनाचित्तादर्शस्यनैर्मल्यंभवति । एवंसाधनावस्थायांयमनि यमचित्तप्रसाधनानांसिद्ध्यर्थंविगतेच्छाभयक्रोधत्वमीप्सितं । एवंफलावस्थायामपितदीप्सितं तथाहि संप्रज्ञातसमाधिफलभूतायामधुमत्यांयोगभूमौस्थितंयोगिनंप्रतिदिव्याःकामाउपतिष्ठंते तत्रापिविगतेच्छत्वमिष्टं । तथाहि स्थान्युपनिमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसंगादितिसूत्रं । स्थानिनोदेवास्तैरुपनिमंत्रणेइहास्यतांइमेरम्यावसथाइमारम्यारामाइमानिजरामरणहराणि

कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् २६
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ २७

रसायनानिइमेवयंकिंकराःस्वपुण्यार्जितमिदंस्थानंत्वयाभुज्यतामितिप्रार्थनायांक्रियमाणायांसंगोलिप्सातत्रनकर्तव्या । नापितल्लाभेनात्मनोमहाभागत्वंदेवप्रार्थ्यत्वंमत्वागर्वोऽपिकर्त्तव्यस्त योःसंगस्मययोर्भ्रंशहेतुत्वादितिसूत्रार्थः । तथाभयमपिद्विविधं योगांतरायजं वितर्कजंच तत्राद्यं । व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचि त्तविक्षेपास्तेंऽतरायाःदुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवइतिसूत्राभ्यामुक्तंस्त्यानमकर्मण्यता । अविरतिरवैराग्यं अंगमेजयत्वंकंपवायुः वितर्काहिंसादयस्तज्जंचभयं । आद्यस्यनिवारणमीश्वरप्रणिधानेन तथाचसूत्रितं । ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोऽतरायाभावश्चेति ततईश्वरप्रणिधानात् । द्वितीयस्यप्रतिपक्षभावनेन तथाचसूत्रितं । वितर्कबाधनेप्रति पक्षभावनमिति वितर्काहिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहमूलामृदुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावनमितिच आदिपदादनृतस्तेयादयः । हिंसादयःप्रत्येकंकृ तकारितानुमोदितभेदेनत्रिविधाः । तेऽपिप्रत्येकंलोभादिमूलकत्वेनात्रिविधाः । तेऽपिमृदुमध्यमाधिमात्रभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः । तेचमूलभूतावितर्कास्त्रयश्चत्वारःपंचअधिकावात्रिस्त्रि गुणिताएकाशीतिरष्टोत्तरशतंपंचात्रिंशदधिकंशतंअधिकावाभवंति शाखाप्रशाखाभेदेनानंताश्च । दुःखरूपंअज्ञानरूपंचअनंतफलंयेषांतेदुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावनया तेनिवर्त्तनीयाइति । एवंयमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावनैर्निरंतरायंमृदूकृतचित्तोयोगीविविक्तेदेशेआसीनःसंभवादितिन्यायेनस्थिरसुखमासनमध्यासीत । तत्रदेशासनेश्रूयेते । 'समे शुचौशर्करवह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेत् ॥ त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरंहृदींद्रियाणिमनसासंनिरुध्य ॥ ब्रह्मोडुपेन-

–प्रतरेतविद्वान्स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानि'इति । चक्षुरित्यत्रविसर्गलोपश्छांदसः । त्रिरुन्नतंकटिवक्षःकंधराप्रदेशेषून्नतं । ततोजितासनःप्राणायाममभ्यसेत् । तेनहिमंदगतौप्राणेसतितदनुसारि
मनोऽपिचाचल्यंत्यजति नोचेद्वायुविक्षेपेणविक्षिप्यते तत्रप्राणजयप्रमाणं 'प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीत'इतिश्रुत्युक्तमेवसंगृह्णाति । 'प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतर
चारिणौ'इति । प्राणापानौसमौतुल्यौऊर्ध्वाधोगतिविच्छेदेननासाभ्यंतरचारिणौकुंभकेनकृत्वाततोबाह्यान्बहिर्भवान्स्पर्शान्विषयसंबंधानइंद्रियद्वारानित्यंअंतर्बुद्धौक्रियमाणान्योगींद्रियाणां
प्रत्याहरणेनतान्बहिरेवकुर्यात् ; ततोविषयेभ्योव्यावृत्तेषुकरणेषुस्वप्रकालेइवांतर्मनोमात्रेणावतिष्ठतेइत्यर्थः । इमंप्रत्याहारंकर्तुमशक्तस्याविरक्तस्यकागतिरित्यतआह चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोरिति ।
चशब्दोवाऽर्थे चक्षुरेववाभ्रुवोरंतरेकुर्यात्खेचरींमुद्रामभ्यसेदित्यर्थः । साचोक्तायोगसारे'लंबिकोर्ध्वस्थितेगर्ते जिह्वांव्यावृत्त्यधारयेत् ॥ दृढासनश्चिरंतिष्ठेन्मुद्रैषाखेचरीमता ॥ भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषाम
हादेवेनकीर्तिता'इति । यएवंसर्वोऽपिबाह्येविषयेसूर्यादौसंयमोयथोक्तंप्रत्याहारमनुष्ठातुमशक्तान्प्रत्येवोपदिश्यतइतिज्ञेयं २७ यतेंद्रियेति यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थूलेविषयेसूर्येंतद्रश्मिषुवाविष्णुप्रति
मायांवाऽनाहतध्वनौवाऽन्यत्रवाचक्षुराद्यन्यतमद्वारामनोधारयेत्तत्रमनस्तद्विषयाकारतांप्राप्तंतत्रैवस्थिराभ्यासेनविश्रांतंस्वदेहमपिनपश्यतिसेयंमहाविदेहानामधारणा अस्यांसिद्धायामिंद्रिय
गणःस्वंस्वंविषयंनगृह्णाति सोऽयंबहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्त्वांतरइतिभेदः । अतएवतयोस्तुल्यफलत्वंसूचितं । ततःक्षीयतेप्रकाशावरणमिति ततःअभ्यंतरप्रत्याहारात् तथाबहिरकल्पितावृ
त्तिर्महाविदेहातत्संयमात्प्रकाशावरणक्षयइति यदाचित्तंदेहमविस्मृत्यैवहठेनपुरःस्थितमूर्त्याद्याकारंक्रियतेतदासाचित्तस्यमूर्त्याकारतारूपावृत्तिःकल्पिता यदातुनिरवशेषेणदेहंविस्मृत्यचेतःकेव

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः २८

लंध्येयाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामधारणा तस्याअपिफलंतदेव । तत्संयमात्तस्यांचेतसोनिग्रहात्प्रकाशावरणक्षयोभवतिसोऽयंबाह्याविषयःसमाधिः वितर्काख्योद्विविधः सवितर्कनि
र्वितर्कभेदात् तत्राद्यस्यलक्षणंसूत्रितं शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णासवितर्केति सवितर्कानामसमापत्तिःसमाधिरित्यर्थः । यदाविष्णुप्रतिमादौपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखेनचभावनाप्रवर्ततेत
दासवितर्कासमापत्तिः । अस्मिन्नेवालंबनेपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखनमंतरेणभावनाप्रवर्ततेतदानिर्वितर्कानामसमापत्तिः । तथाचसूत्रं स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वित
र्का।स्मृतेःशब्दार्थस्मरणस्यपरिशुद्धौवर्जनेसतिभावयितुःस्वरूपेणशून्यातदाऽहमिदंभावयामीत्येवमाकारावृत्तिरपिभावयितुर्नास्तीवेतिभाति । यतोऽर्थमात्रनिर्भासाध्येयार्थमात्रमस्यांभासतेनत्व
न्यदितिसूत्रार्थः । अस्यांसिद्धायांयोगीजितेंद्रियइत्युच्यते जितमनाइति आभ्यंतरप्रत्याहारपूर्वकंयदामनःकल्पितेसूक्ष्मेविषयेपूर्ववत्शब्दार्थोल्लेखपूर्वकंतद्वर्जंचमनसोभावनाप्रवर्ततेतदातेउभे
समापत्तीसविचारनिर्विचाराख्येभवतः । तथाचसूत्रं एतयैवसविचारानिर्विचाराचसूक्ष्मविषयाव्याख्यातेति । अत्रसूक्ष्मविषयेतिग्रहणात्पूर्वस्यांस्थूलविषयत्वंगम्यते एतयैवद्विविधवितर्कस
मापत्त्यैवनिर्विचारसमापत्तौदृढायांयोगीजितमनाइत्युच्यते यदापुनश्चेतसोमूर्त्याकारतांपरित्यज्यसत्त्वोद्रेकात्समष्टिमनोमयविषयाअहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्येवमाकाराभावनाप्रवर्ततेसोऽयंसानंदः
समाधिः । यदातुतामपिभावनांपरित्यज्यविषयवेदनमंतरेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसाऽस्मिता । अस्मिताहंकारयोर्भेदस्तुक्रमेणविषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्रकृतः । यथैक
एवपूर्वाभिमुखःपश्चिमाभिमुखश्चेतितद्वत् । अस्यामवस्थायांयोगीबुद्धितोविविक्तस्यत्वंपदार्थस्यसाक्षात्कारात्जितबुद्धिरित्युच्यतेतदेतदुक्तंयतेंद्रियमनोबुद्धिरिति । एतान्येवप्रसाधनानिगुणपर्वा
ण्युच्यंते तथाचसूत्रं । विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणीति । तत्रविशेषाःस्थूलभूतानिएकादशेंद्रियाणिच । अविशेषाःपंचतन्मात्राणिअहंकारश्च । लिंगमात्रंमहत्तत्त्वं । अलिंगंप्रधानं–

–तत्रविशेषादविशेषंप्रविविक्षतोयोगिनोदैनंदिनलयाभ्यासात्समनस्कानींद्रियाणिलीयंतेसलयः । बहिर्मुखान्येववामवंतिसविक्षेपः । एवंअविशेषेभ्योलिंगमात्रंविविक्षतोऽपिलयविक्षेपौस्तः । लिंगमात्रात्परंपुरुषंप्रविविक्षतोऽपितौस्तः तावेतौलयविक्षेपौहेयौश्रूयेते । 'लयविक्षेपरहितंमनःकृत्वासुनिश्चलं ॥ यदायात्युन्मनीभावंतदातत्परमंपदं'इति । एतेषुत्रिषुलीनेष्वाद्यःसुप्त एव । द्वितीयोविगलितदेहाहंकारत्वाद्विदेहसंज्ञः । तृतीयःप्रकृतिलयइति एतयोःसमाधिर्गौणः अतएवसूत्रितं । भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति । भवप्रत्ययोजन्मांतरहेतुरेषां समाधिर्भवति यद्वा जन्मांतरेएतेषांजन्मनैवसमाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीतिसूत्रार्थः । सर्वथाऽपितेषांसद्योमुक्तिर्नास्तीतिसिद्धं । यदातुअस्मितामात्रस्यापिनि र्विकल्पेचिन्मात्रेलयोभवतितदाऽयंविद्वान्कैवल्यंधर्ममेवसमाध्याख्यमनुभवति । यमधिकृत्यश्रूयते क्षणमेकंक्रतुशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति । अयमेवमोक्षाख्यः । परंअयनं प्राप्यंस्थानंयस्यसमुनिर्मोक्षपरायणइत्युच्यते । यतोस्यामेवावस्थायांयोगीजीवन्मुक्तइत्युच्यते । विगतेच्छाभयक्रोधइतिपादःप्रागेवव्याख्यातः । यएवंभूतःससदामुक्तःबंधप्रतीतिकालेऽपि समुक्तएवास्ति अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः । एतेनाहंकारादेर्बंधस्यकालत्रयेऽपिअसत्त्वोक्त्यामिथ्यात्वंदर्शितम् २८ एवंसमाहितचित्तेनकिंविज्ञेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेन रूपेणयज्ञानांतपसांचकर्तृरूपेणदेवतारूपेणचभोक्तारं । तथासर्वेषांभूतानांहिरण्यगर्भादीनामपिमहांतंव्यापकमीश्वरमीशितारमंतर्यामिणं । सुहृदंसर्वभूतानांप्राणिनांप्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपका रिणंसर्वप्रत्ययसाक्षिणंनारायणंमांप्रत्यगभेदेनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यतद्भावंप्राप्यशांतिमनुपाख्यवस्थांनिरुपाख्यांकैवल्यसंज्ञांऋच्छतिप्राप्नोति । एवंचसोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैवनिरुपाधिप्राप्ति

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति २९ ॥ इतिश्रीमहाभा० भीष्मप० श्रीमद्भगव० संन्यासयोगोनामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पर्वणितुएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः १ यंसं न्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ३

रितिगम्यते यथोक्तंवार्त्तिकसारे । 'सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जक्षन्क्रीडन्रतिंप्राप्तइतिसोपाधिकस्यतु ॥ छांदो ग्येसर्वकामाप्तिःसार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता ॥ अहमन्नंतथाऽन्नादःश्लोककार्यप्यहोअहं ॥ इतितत्त्वविदःसामगानेसर्वात्मनाश्रुता ॥ अत्रापिचक्रदृष्टांतात्सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः ॥ अपूर्वान पराद्युक्त्याश्रोष्यतेनिरुपाधिकः ' इति २९ ॥ इतिश्री० नीलकंठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पर्वणि० ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायांतेसूत्रितं ध्यानयोगंविवरीतुमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगंतावत्स्तौतिद्वाभ्यां अनाश्रितइति यःकर्मणांफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःकार्यमवश्यकर्तव्यंनित्यंकर्मकरोतिसएवफलसंकल्पत्यागात्सं न्यासीचयोगीचभवति । नतुनिरग्निर्योविधितःश्रौतस्मार्त्तकर्मत्यागीसएवसंन्यासीनापिअक्रियस्त्यक्तवाङ्मनःकामक्रियएववायोगीति १ केनसाम्येनायंसंन्यासीयोगीचेतिस्तूयतेअतआह यमिति योहित्यक्तसर्वसंकल्पःससंन्यासीतादृशश्चध्यानयोगीअतोनतयोर्भेदःनिःसंकल्पस्तत्स्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिमैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्यमोक्षलक्षणस्यनिःसंकल्पत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपिकर्मयोगीफलसंकल्पत्यागान्निःसंकल्पत्वसाम्यात्संन्यासीयोगीचभवतीतिस्तूयतइत्यर्थः । योगाधिकारसिद्धयेनिष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीतिश्लोकद्वयतात्पर्यार्थः २ तत्रकर्मानुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति यावद्धियोगंयमनियमाद्यष्टांगोपेतमत्यौत्कंठ्यादारोढुमिच्छतितावत्कर्माण्यनुतिष्ठेत् तस्यारुरुक्षोर्मुनेरारुरुक्षाकारणंतीव्रवैराग्योत्पादनद्वा राकर्मभवति । तस्यैवयोगारूढस्ययोगांगानुष्ठानेप्रवृत्तस्यविक्षेपासहस्ययोगारोहेकर्मणांशमःसंन्यासःकारणमुच्यते । नहिकर्मसंव्याप्टतोऽनन्यचित्ततयायोगमनुष्ठातुमीष्टे ३

ननुयोगपदेनमुख्ययावृत्त्यानिर्बीजःसमाधिरुच्यतेतमारूढस्यकर्मणांत्यागःस्वतःसिद्धत्वादविधेयइत्याशंक्यप्रकृतेयोगारूढशब्दस्यार्थमाह यदाहीति इंद्रियार्थेषुशब्दादिषुरमणीयेषुकर्मसुच
तत्प्राप्तिसाधनेषुतद्दर्शनमनुनसज्जतेवैराग्यदार्ढ्यात्सक्तोनभवति । नापिमनसाइदंमेभूयादेतदर्थमहमिदंकर्मकुर्यामितिसंकल्पयति । तादृशश्चसर्वसंकल्पसंन्यासीयदाभवतितदायोगारूढइत्यु
च्यते । यथातीव्रबुभुक्षयोपेतोऽन्यत्रनीरागोऽन्यासंगांतरंत्यक्त्वाभोजनारूढएवभवतितथातीव्रारुरुक्षावान्सर्वत्रवीतरागस्त्यक्तसर्वकर्मायोगारूढएवभवतितावत्कर्माणिकर्तव्यानिततःपरंत्याज्यानी
त्यर्थः ४ उद्धरेदिति एवंक्रमेणकर्मद्वाराचित्तशुद्धिंसंपाद्ययोगारूढोऽभ्यासवैराग्यबलेनात्मानमुद्धरेत् । हियस्मादात्मैवात्मनोबंधुर्नपुत्रादयउद्धर्तुंक्षमाः । आत्मैवरिपुरात्मनःनत्वन्येश
त्रवःसंसारेमज्जयितुमेनंक्षमाइत्यर्थः ५ आत्मामनः अत्मनामनसा अनात्मनोऽजितचेतसः आत्मामनएवशत्रुः ६ मनसोजयेफलमाह जितात्मनइति शीतोष्णादिषुप्राप्तेषुजितात्मनो
निर्विकारचित्तस्यात्माचित्तंपरमुत्कर्षेणसमाहितःसमाधिंप्राप्तोभवति । अतःसमाधिसिद्ध्यर्थंमनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ७ समाधिसिद्धेरपिकिंफलमतआह ज्ञानेति ज्ञानंशास्त्रोपदेशजाबुद्धिः ।
विज्ञानंशास्त्रार्थध्यानजःप्रमारूपोऽनुभवस्ताभ्यांतृप्तःसंजातालंप्रत्यय आत्माचित्तंयस्यसज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । यतस्तृप्तात्माऽतःकूटस्थोऽप्रकंप्यःसंसारतापानास्कंदितोभवतीतिसमाधिफलं ।
अस्यलोकप्रसिद्धंलक्षणमाह विजितेंद्रियइति समलोष्टाश्मकांचनइत्थंविधोयोगीसयुक्तःप्राप्तयोगइत्युच्यतेविद्वद्भिः ८ समत्वमेवस्तौति सुहृदिति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता ।

यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मै
वरिपुरात्मनः ५ बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्ययेनात्मैवाऽऽत्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेताऽऽत्मैवशत्रुवत् ६ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेंद्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ८ सुहृन्मित्रार्युदासीनम
ध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ९ योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः १० शुचौदेशेप्रति
ष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ११ तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२

मित्रंस्नेहवान् । अरिःशत्रुः । उदासीनउभयत्रपक्षपातशून्यः । मध्यस्थउभयहितैषी । द्वेष्यआत्मनोऽप्रियः । बंधुःसंबंधी । तेषुसाधुषुपुण्यकृत्सुपापेषुपापाचारेषुकृस्यकिंकर्मेत्यनालोचय
न्तेषुसर्वेषुयःसमबुद्धिःसविशिष्यते ९ योगीति योगीयोगाभ्यासपरोरहसिएकांतेस्थितःसन्आत्मानंबुद्धिंयुंजीतसमादध्यात् सततमितिनैरंतर्यमुक्तं । निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानस्तदे
कनिष्ठइतियावत्तेनसत्कारउक्तः । एकाकीअसहायःसंन्यासीत्यर्थः यतौस्थिरीकृतौचित्तंमनआत्मासेंद्रियंशरीरंयेनसयतचित्तात्मा । तथाअपरिग्रहःएकाकित्वेऽपिकंथापुस्तकादिबहुपरि
ग्रहशून्यः १० योगंयुंजीतेत्युक्तंतत्कथमित्याकांक्षायांतदंगान्यासनादीन्याह शुचौदेशेइत्यादिना शुचौस्वभावतःसंस्कारतोवापुण्येदेशेस्थानेप्रतिष्ठाप्यसुस्थितंकृत्वास्थिरंनिश्चलं आ
स्तेऽस्मिन्नित्यासनंस्थंडिलं निश्चलमित्यनेनमृन्मयमेवस्थंडिलंनतुकाष्ठमयंपीठं आसनमितिपरासनव्यावृत्त्यर्थं नात्युच्छ्रितंनात्युच्चं नातिनीचं चैलाजिनकुशाउत्तरेउपर्युपरियस्यतच्चैलाजिनकु
शोत्तरं अजिनादुपरिचैलंकुशेभ्यउपरिअजिनंस्थंडिलस्योपरिकुशाइत्यर्थः ११ प्रतिष्ठाप्यकिंकुर्यादितितत्राह तत्रेति तत्रासनेपद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासनेनोपविश्य । यताःनिगृहीताश्चि
त्तस्यक्रियाविषयाणांस्मरणानिइंद्रियक्रियास्तेषांग्रहणंयेनासौयतचित्तेंद्रियक्रियः । अतएवमनोबाह्याभ्यंतरविषयानुपरक्ततयाएकंध्येयमेवप्रत्यक्तत्वमग्रेयस्यस्फुरतिनान्यत् तदेकाग्रंदृश्यंतरा
नंतरिततत्त्वैकाकारवृत्तिप्रवाहिकृत्वाआत्मविशुद्धयेचित्तशुद्ध्यर्थंयोगंवृत्तिप्रवाहस्यापिनिरोधंयुंजादनुतिष्ठेच्चित्तस्यस्थैर्यतापादनेन १२

आसनउपविश्येत्युक्तंतत्कथमित्यतआह सममिति कायःशरीरमध्यंशिरोग्रीवाचकायशिरोग्रीवंसमंमूलाधारमारभ्यमूर्धांतंअवक्रंअचलंनिष्कंपंधारयन्नस्थिरोभूत्वासंप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वमितिना सिकाग्रावेक्षणंनविधीयतेकिंतुनिमीलनेलयभयमुन्मीलनेविक्षेपभयमतोदिशोऽपिरूयादिविक्षेपकवि षयदर्शनभयादनवलोकयन्नर्धोन्मीलितनेत्रआसीतेतिउत्तरेणान्वयः १३ एवमासनेउपवि ष्टेनयत्कर्तव्यंतदाह प्रशांतात्मेति योगयुक्तोयोगीब्रह्मचारिव्रतेमैथुनवर्यायांस्थितः संन्यासीत्यर्थः मच्चित्तोमयिपरमेचित्तंयस्यसएवंभूतोमय्येवमनःसंयम्यमत्परआसीतसप्रशांतात्माभूत्वाविगतभी र्भवतीतियोजनाभवतिहि कश्चिदात्मनोऽन्यमीश्वरंमत्वातच्चित्तस्तमेवाराध्यत्वेनाभिगतस्तत्रैवचममनसःस्वंयमंकरोतिनतुसतत्परस्तमेवपरमपुरुषार्थतयाप्राप्यत्वेनमन्यतेकिंतुतत्प्रीत्यान्यदेवफ लंकामयते । अयंतुमच्चित्तोमय्येवमनःसंयम्यमत्परोमामेवसर्वांतरंप्रत्यगद्वयंकामयतइति । यतोमत्परोऽतएवप्रशांतात्माप्रकर्षेणबाह्याभ्यंतरविषयत्यागेनसमाधिसुखास्वादत्यागेनचशांत उपरतःआत्माचित्तंयस्यसोऽस्मितामात्रावशेषोविगतभीर्भवति । इयमेवावस्थासत्वपुरुषान्यताख्यातिरितिब्रह्मसाक्षात्कारइतिचविकल्प्यते । सर्वथातस्यांसिद्धायांपुरुषःपरमपुरुषार्थभा ग्भवति १४ अस्याःफलमाह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणसदानिरंतरंदीर्घकालंचात्मानंमनोयुंजन्समादधानोयोगी नियतंख्यातिफलादपिनिगृहीतंमानसंयेनसनियतमानसः शांतिंपर मवैराग्यबलात्ख्यातिमपिनिरुध्यनिर्विकल्पंपदंनिर्वाणंमोक्षस्तदेवपरमानिष्ठायस्याःशांतेस्तांमत्संस्थांमय्येवसंस्थाएकीभावेनावस्थानंसमाप्तिर्यस्यास्तामधिगच्छतिप्राप्नोति । ख्याति

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः ॥ संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् १३ प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ॥ मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआ सीतमत्परः १४ युंजन्नेवंसदाऽत्मानंयोगीनियतमानसः ॥ शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति १५ नात्यश्नतस्तुयोगोऽस्तिनचैकांतमनश्नतः ॥ नचा तिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन १६ युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा १७ यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवाव तिष्ठते ॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा १८ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता ॥ योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः १९ यत्रोपर मतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया ॥ यत्रचैवात्मनाऽत्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति २०

फलंचसूत्रकृतादर्शितंप्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्यसर्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिरितितत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमितिसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रात्सर्वज्ञातृत्वंसर्वभावाधिष्ठातृत्वंचेतिसूत्रत्रयेण प्रसंख्यानेध्याने अकुसीदस्यवणिजइवफलानिच्छोःसर्वथाविवेकख्यातिरेवभवतितस्याश्चफलंधर्ममेघःसमाधिःसचप्रागेवव्याख्यातः । तद्वैराग्यंपरंपरसंज्ञंपुरुषख्यातेःफलं । तस्यलक्षणंगुणेषु दिव्यादिव्यविषयेषुवैतृष्ण्यं । एतस्यैवहिनांतरीयकंफलंकैवल्यमितियोगावदंति । तृतीयसूत्रोक्तंफलंसार्वज्ञ्यादिकंतत्वमभिप्रेत्यश्रूयते । कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिसर्वस्य वशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिरित्यादिकं १५ एवंयोगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाहद्वाभ्यां नात्यश्नतइति एकांतमतिशयेन जाग्रतइत्यत्राप्यपिशब्दोयोज्यः १६ युक्ताःपरिमि ताआहारादयोयस्यसतथा १७ निर्वाणपरमांशांतिंप्राप्तस्यलक्षणान्याह यदेत्यादिभिःषड्भिः विनियतंविशेषेणएकाग्रतांभूमेरपिनिरुद्धमात्मनिप्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठतेनत्वस्मितादिरूपेण उद्रिच्यतेतदायोगीसर्वेभ्योजाग्रत्स्वप्नसबीजसमाधिषूपस्थितेभ्यः ल्यब्लोपेपंचमी सार्वात्म्यप्राप्त्यैवतान्प्राप्यतेषुनिस्पृहोभवतितदायुक्तोनिर्विकल्पकइत्युच्यते १८ एकाग्रतावस्थायांयोगि चित्तस्योपमामाह यथेति नेंगतेनचलतितद्वत् यतंचवशीकृतंचयतचित्तंतस्य एकाग्रताख्यंचित्तंनिवातप्रदीपवन्नचलतीत्यर्थः आत्मनोयोगंसमाधियुंजतोऽनुतिष्ठतः १९ यत्रेति एवंचित्तमे काग्रीभूतंसत्योगसेवयानिरुद्धंसत्यस्यामवस्थायामुपरमतेविलीनंभवतियत्रचात्मनाचित्तेनात्मानंनिर्विकल्पंपश्यन्नात्मनितुष्यतिनबाह्यार्थेतुष्टिंभजते २०

किंच सुखमिति आत्यंतिकमनंतंयत्सुखंतत्केवलंबुद्धिग्राह्यंसौषुप्तसुखवद्यतोऽतींद्रियमिंद्रियागोचरंयत्रसुखेस्थितोऽयंनवेत्तिविद्याभावान्नकिंचिदनुभवतिनापितत्त्वतश्चलति । बुद्धितादात्म्याध्यास
कालेचलतीवेतिभातिपरंतुतत्त्वतोनचलति । तथाचश्रुतिर्ध्यायतीवलेलायतीवेतीवशब्दंप्रयुंजानाध्यानादेरतात्त्विकत्वंदर्शयति बुद्धौध्यायंत्यांध्यायतीवेतिलेलायंत्यांलेलायतीवेतिश्रुत्यर्थः ।
यद्वातत्सुखंयत्रायंनचैववेत्तिकिमपिनैवानुभवति यत्रेत्यादिभिन्नंवाक्यं २१ दुःखेनशस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणामहता २२ तमिति यत्रोपरमतेचित्तमित्यादिनाउक्तलक्षणंतंदुःखसंयोगस्याप्यंतः
करणसंबंधस्यवियोगमेवसंतंविरुद्धलक्षणयायोगसंज्ञितंविद्यात् । योगफलमुपसंहृत्यपुनर्निश्चयानिर्वेदयोःसाधनत्वविधानपूर्वकंतमेवशतकृत्वोऽपिपथ्यंवदितव्यमितिन्यायेनविधत्तेसइत्यादिना
सयोगोनिश्चयेनाध्यवसायेनानिर्विण्णंनिर्वेदरहितंचेतोयस्यतेनयोक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्वा 'शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानंपश्येत्' इतिश्रुतिविहितंश्रुत्यंतरदृष्टंश्रद्धा
वित्तपदोपेतंशमादिषट्कमत्रक्रमतोविधीयते । तत्रनिश्चयेनेतिगुरुवेदवाक्यादौफलावश्यंभावनिश्चयलक्षणाश्रद्धाऽत्रनिश्चयपदेनगृह्यते । तथानिर्विण्णचेतसेतिवैराग्येणद्वंद्वसंहिष्णुत्वलक्षणा
तितिक्षाविधीयतेइतिज्ञेयं २३ अथशमदमोपरमसमाधानानिक्रमेणश्लोकद्वयेनविधत्ते संकल्पेति संकल्पइदंमेभूयादितिचेतोवृत्तिस्ततउद्भवोयेषांतान्कामान्काम्यमानान्विषयानशेषतोवासनो
च्छेदपूर्वकंसंकल्पनिरोधेनत्यक्त्वा । एतेनांतरिंद्रियनिग्रहलक्षणःशमउक्तः । बाह्येंद्रियनिग्रहलक्षणंदममाह मनसैवेति विषयदोषदर्शिनामनसैवसर्वतःसर्वप्रकारेणश्रोत्रादिकमिंद्रियग्रामंसमंततः
सर्वेभ्योविषयेभ्योविनियम्यउपरमेदित्युत्तरेणान्वयः २४ शनैःशनैरिति भूमिकाजयक्रमेणदिव्यादिव्यविषयेभ्यउपरमेत् व्यावृत्तोभवेत् कथं धृतिगृहीतयाबुद्ध्येति धृतिः 'धृत्याययाधारयतेमनः

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः २१ यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः ॥ यस्मिन्
स्थितोनदुःखेनगुरुणाऽपिविचाल्यते २२ तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितम् ॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा २३ संक
ल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः २४ शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थंमनः
कृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत् २५ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ॥ ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् २६

प्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्त्विकी' इत्युक्तलक्षणातयागृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्याउपरमेत् । तथाएवमुपरतंमनःआत्मनिस्वरूपेसंस्थास्थितिर्यस्यनतुदृश्येद्रष्टरिवात
तथाआत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थंसर्वार्थतैकार्थतयोःक्षयोदयौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामइतिसूत्रितमैकाग्र्यंप्रापयेत् । सूत्रार्थस्तुअहमिदंपश्यामीत्यनुभवेहिद्रष्टादृश्यंदर्श
नंचभासते तत्रदर्शनभानमप्रत्याख्येयमतोद्रष्टरिदृश्येचोपरक्तंचित्तंसर्वार्थमिति । नतुदर्शनोपरक्तत्वाऽपिसर्वार्थतायोगपिता तदभावेचित्तस्यनाशापत्तेः द्रष्टृदृश्योपरागाभावेतुएकार्थतदुच्यते ।
यथास्वप्ने तत्रहिदृश्यंनास्तीतिपामराणामपिप्रसिद्धं । द्रष्टाऽपिनास्ति तदाइंद्रियाणामभावात् । आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेतिश्रुत्यैवभोक्तृत्वस्येंद्रियसन्नियोगशिष्टत्वात् । किंचद्रष्टृदृश्यवास
नावासितंचित्रपटसदृशमेकंमनएवास्ति तच्चस्वयंज्योतिषापुरुषेणभास्यमानंजाग्रद्वत्स्वप्नेऽपिद्रष्टृदृश्योपरागंप्रकाशयति तद्वासनावासितत्वात् । एवंसतियदासर्वार्थतायाःक्षयःएकार्थतायाउद
यश्चतदाचित्तस्यैकाग्रतारूपःपरिणामोभवतीति । तदेवमात्मसंस्थंमनःकृत्वेतिसंप्रज्ञातसमाधिरुक्तः । तत्रापिपूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्यद्रष्टृदृश्योपरागोवासनामयोभातीतितन्निवारणेनअसंप्रज्ञा
तसमाधिमाह नकिंचिदपिचिंतयेदिति ध्यातृध्यानध्येयविभागमपिनस्मरेत्किंतुअखंडैकरससंविदात्मनासुषुप्तवत्तिष्ठेदित्यर्थः २५ शनैःशनैरित्येतंश्लोकंव्याचष्टे यतोयतइति।त्रिभिः यतोयतोहेतो
र्धैर्यं।विषयंग्रहीतुंमनोनिश्चरतिबहिर्गच्छतिततस्ततस्तत्रतत्रदोषदर्शनेनततस्तस्माद्विषयादेतन्मनोनियम्यप्रत्याहृत्यआत्मन्निस्वरूपेएववशंनयेत्पर्यवस्थापयेत् एतेनपूर्वार्धंव्याख्यातम् २६

एवमात्मवशेमनसिकिंस्यादित्याशंक्याह प्रशांतेति हियस्माद्एनंप्रशांतमनसंप्रकर्षेणउपरतचेतसंयोगिनंएकाग्रतामूमौउत्तमंसुखंसंप्रज्ञातसमाधिफलभूतंउपैति भौतिकानांबाह्यानांमानोरथिकानामांतराणांचविषयाणांत्यागात्शांतरजसंप्रक्षीणमोहादिक्लेशंब्रह्मभूतंसद्वस्तुरूपं अकल्मषंधर्माधर्मवर्जितं यथोक्तंयोगभाष्ये यस्त्वेकाग्रेचेतसिसद्भूतमर्थंप्रद्योतयतिकर्मबंधनानिश्लथयतिनिरोधमभिमुखीकरोतिक्षिणोतिचक्लेशान्ससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायतइति एतेनात्मसंस्थंमनःकृत्वेतिव्याख्यातं २७ अस्यफलमाह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणयोगीआत्मानंमनोयुंजन्समादधानः विगतकल्मषोनिरस्ताविद्यादिक्लेशःसुखेनअनायासेनब्रह्मसंस्पर्शं निर्विशेषंब्रह्मणाऐक्यंत्रिविधोपाधिमविलयात्अश्नुतेप्राप्नोति कीदृशंब्रह्मसंस्पर्शंअत्यंतंअंतोद्रष्टृदृश्यभावेनपरिच्छेदस्तमतिक्रांतंनिर्विशेषंसुखंपरमानंदैकरूपं एतेननकिंचिदपिचिंतयेदितिचतुर्थपादोव्याख्यातः २८ द्विविधस्यापियोगस्यफलमाह सर्वेति 'सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योऽनुपाधिकः'इति वार्त्तिकोक्तरीत्यासंप्रज्ञातेआत्मनःसार्वात्म्यमनुभवन्योगीसर्वेषुभूतेषुउपादानतयास्थितंआत्मानंईक्षतेपश्यति । तथाअसंप्रज्ञातेसर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिआत्मन्येकतांगतानिरज्ज्वामिवाध्यस्तसर्पदंडधारादीनितद्वत्पश्यति । योगयुक्तात्मायोगेनसमाहितचित्तः । अस्यैवव्युत्थानावस्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविषमेषुभूतेषुसमंनिर्विशेषंब्रह्मात्मैकत्वविषयंदर्शनंयस्यससर्वत्रसमदर्शनः तथाचश्रुतयः । 'यस्तुसर्वाणिभूतानिआत्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंततोनविजुगुप्सते ॥ सर्वस्यात्माभवति । ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउत । इदंसर्वंयदयमात्मा'इत्यादयएतमर्थंप्रतिपादयंति । यत्तुयोयोगयुक्तात्मायोवासर्वत्रसमदर्शनःसआत्मानमीक्षतइतियोगिसमदर्शिनावाऽऽत्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ ।

प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमम् ॥ उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषम् २७ युंजन्नेवंसदाऽऽत्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥
सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते २८ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः २९
योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति ३०

यथाहिचित्तवृत्तिनिरोधःसाक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथाजडत्रिवेकेनसर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यंयोगएवापेक्षितइति तन्न । 'समाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानंपश्यति । ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानः'इत्यादिश्रुतिभिःसमाधिध्यानापरपर्याययोगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात् । तत्कारणंसांख्ययोगाभिपन्नंविद्यामेतांयोगविधिंचकृत्स्नमितिलिंगाज्ज्ञानयोगयोःसमुच्चयावगमात् । नचश्रौतंयौक्तिकविवेकमात्राज्जडाजडयोर्देहात्मनोःपृथक्करणंसंभवति सोपाधिकस्यभ्रमस्यउपाधिनिवृत्तिमंतरेणनिवृत्त्यसंभवात् । आदर्शाद्यनिवृत्तावपिप्रतिबिंबादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः अतएवाधिष्ठानज्ञानदार्ढ्यंसतितत्रकल्पितस्यापिचित्तस्यतदृश्यस्यचादर्शनमनायासेनैवोपपद्यतइतिनिरस्तं । योगंविनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् यदाहदक्षः 'स्वसंवेद्यंहितद्ब्रह्मकुमारीस्त्रीसुखंयथा ॥ अयोगीनैवजानातिजात्यंधोहियथाघटं' इति । यत्तूक्तंभगवत्पूज्यपादैः ब्रह्मविदःकुत्रापियोगापेक्षांनव्युत्पादयांबभूवुरिति । तदथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयांतर्गतंशमाद्युपेतसमाधिमदृष्ट्वोक्तमितिनदोषः । द्वौक्रमावितिवसिष्ठवाक्यतात्पर्यंतुपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमेनान्यःपंथाइतिश्रुतिबाधापत्त्याप्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतयाप्रागेववर्णितमितिदिक् । किंचयोगप्रकारेणयोगानपेक्षमार्गांतरप्रतिपादनमसंगतं नचतत्सूचकोऽत्रकश्चिच्छब्दोवर्तते । संभवतिवाउक्तयुक्तेरतोयोवासमदर्शनइतिवापदाध्याहारोऽप्यसंगतइतिदिक् २९ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापिफलमाह योमामिति सर्वत्रास्मच्छब्दःप्रत्यगात्मपरः योयोगीआत्मानंसर्वत्रपश्यतिसर्वंचात्मनिपश्यतितस्ययोगिनःज्ञातआत्मानप्रणश्यतिअदर्शनंनगच्छतिज्ञातआत्मानपुनस्तिरोभवति । सकृन्नष्टस्यमूलाज्ञानस्यबीजाभावेनपुनरुदयासंभवादित्यर्थः । ननुकार्यकारणसंघाताभिमानिनाशुक्तिरूप्यवद्ब्रह्मण्यध्यस्तेनतदभिमानत्यागपूर्वकंज्ञातंस्वाधिष्ठानभूतंब्रह्मभातिरोधायि बुद्धेस्तत्त्व-

-पक्षपातित्वात् । ब्रह्मदृष्ट्यातुमुक्तजीवस्यनिरन्वयोच्छेदोभवतीत्याशंक्याह सचमेनप्रणश्यतीति सचविद्वान्मेममनप्रणश्यतिनतिरोभवतिमदभिन्नत्वात् । भवेदेतदेवंयदिजीवोमयिअ ध्यस्तोवाममविकारोवाभवेत्तदानिरन्वयोच्छेदंप्राप्नुयात् । अहमेवतुसः । तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मेत्यादिशास्त्रात्तस्माद्युक्तमुक्तंसचमेनप्रणश्यतीति ३० यस्मात्सर्वात्मैकत्व दर्शीअहमेवातोनास्यमोक्षःप्रतिबध्यतइत्याह सर्वभूतेति सर्वोपादानतयासर्वेषुभूतेषुसत्तारूपेणस्फुरणरूपेणचस्थितंमांपरमात्मानमेकत्वंजीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितःसन्भजतिनिर्विकल्पेनस माधिनासेवतेसयोगीव्युत्थानदशायांप्रारब्धकर्मवशात्बाधितानुवृत्त्यादेहमारूढःसर्वथासर्वप्रकारेणयाज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेनवावसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणावादत्तात्रेयादिवन्निषिद्धकर्मणा वावर्त्तमानोऽपिव्यवहरन्नपिमय्येववर्त्ततेनमत्तश्च्युतोभवति । यतोदेवेभ्योऽपिनास्यभयमितिश्रूयते । 'तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतआत्माह्येषांसभवति'इतिच । नेत्यव्ययमप्यर्थे देवाअपि तस्यब्रह्मविदःअभूत्यैअनैश्वर्यायनईशतेनसमर्थाभवंति । यतोऽयमेषामात्मेतिश्रुत्यर्थः सनपुनःसंसारीपूर्ववद्भवतीत्यर्थः ३१ यद्यपिनिषिद्धकर्मणाऽप्यात्मविन्नबध्यतेतथापिशीलवानेवयो गीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनेति यथास्वस्यसुखमिष्टंदुःखमनिष्टंतद्वत्परस्यापीतिबुद्ध्यायोऽन्यस्मैदुःखंनप्रयच्छतिसोऽहिंसकःपरमयोगीमतइत्यर्थः ३२ साम्ययोगमशक्यंमन्वानउपायांतरबु

सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथावर्त्तमानोऽपिसयोगीमयिवर्त्तते ३१ आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोऽर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपर मोमतः ३२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ योऽयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन ॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ३३ चंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबल वद्दृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ३५ असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः ॥ वश्यात्मनातुयतताशक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्रा प्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ३७ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि ३८ एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्ह स्यशेषतः ॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते ३९

भूत्सयाऽर्जुनउवाच योऽयमिति

योऽयंयोगस्त्वयासाम्येनप्रोक्तोऽहिंसाप्राधान्येनसंन्यासपूर्वकतयावर्णितः हेमधुसूदन तस्ययोगस्यसर्ववृत्तिनिरोधरूपस्यस्थिरांस्थितिंनपश्यामि मनसश्चंचलत्वादितिशेषः ३३ एतदेवोपपादयति चंचलंहीति प्रमाथिबहुदस्युवदेकस्यप्रमथनशीलं ३४ मनसोदुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्यभगवानुवाच यद्यप्येवंतथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यांसमुच्चिताभ्यांदुर्निग्रहमपिमनोनिगृह्यते । तत्राभ्यासोनामकस्यांचि च्चित्तभूमौसमानप्रत्ययावृत्तिः । वैराग्यंतुदृष्टादृष्टेष्टभोगेषुससाधनेषुदोषदर्शनेनवैतृष्ण्यं । तत्रयथाकैदारिकःकेदारेषुकुल्याजलंसंचारयन्नेकस्यद्वारंपिधायापरस्योद्घाटयतितद्वद्वैराग्येणविषयस्रो तःखिलीक्रियतेअभ्यासेनकल्याणस्रोतउद्घाट्यतइतिद्वयोरप्यावश्यकत्वं तथाचसूत्रं । अभ्यासवैराग्याभ्यांतन्निरोधइति ३५ असंयतात्मनाअजितचित्तेन वश्यात्मनाजितचित्तेन उपायतोऽभ्यास वैराग्यरूपात् ३६ मनसोदुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौविघ्नंपश्यन्नर्जुनउवाच हेकृष्ण योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मासंन्यासीत्यर्थः श्रद्धयोपेतोयोगमार्गंप्रविष्टोऽपिअयतिःआयुषोल्पत्वाद्वावै राग्यदौर्बल्याद्वाअल्पप्रयत्नः । अलघणायत्रागूरितिवदत्राल्पार्थेनञ् । सकदाचित्योगसंसिद्धिंयोगफलंसम्यक्दर्शनमप्राप्यमृतश्चेत्कांगतिंगच्छति ३७ कच्चिदिति कच्चिन्नोभयवि भ्रष्टकर्ममार्गाद्योगमार्गाच्चविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवपूर्वमपरंवामेघसंघमप्राप्यमध्येएवनश्यतितद्वत् अप्रतिष्ठोनिराश्रयः हेमहाबाहो विमूढोब्रह्मणःपथिब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८ एतत्एतं स्पष्टमन्यत् ३९

अत्रोत्तरंभगवानुवाच पार्थेति हेतातेतिवात्सल्यात्संबोधयति तस्येहाविनाशोमीचयोनिमाप्तिः अमुत्रविनाशोनरकप्राप्तिस्तदुभयमपिनजायते । हियतःकल्याणकृच्छुभकृत्तदुर्गतिंनैवप्रा प्नोति ४० इहामुत्रचतस्यमहत्त्वमेवास्तीत्याह प्राप्येति उषित्वावासंकृत्वा शाश्वतीःसमाःनित्यान्वत्सरान्योगभ्रष्टोरागीचेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत्श्रीमतांगेहेजायते । तत्रापिश्रीमा नधोगच्छतीत्याशंक्यशुचीनामित्युक्तं । शुचयोहिसत्कार्येष्वेवश्रियमुपयुंजानाःपूर्वापेक्षयामहत्तरंस्थानमासादयंतीत्यर्थः ४१ सयोगीविरक्तश्चिराभ्यस्तयोगोवाचेत्तस्यगतिमाह अथवेति ४२ तत्रद्विविधेऽपिजन्मनिपौर्वदेहिकंपूर्वदेहप्राप्तंबुद्धिसंयोगं । यावतीचयोगभूमिःपूर्वजन्मनिजितातत्रचयावान्बुद्धिलाभोजातस्तावंतंबुद्धिसंयोगंपूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेनलभतेतस्मादपिभूयस्यां बह्वयांसंसिद्धौऊर्ध्वभूमिलाभार्थमित्यर्थःयततेयत्नंकरोति ४३ कुतोयततेऽशिक्षितोपीत्यतआह पूर्वेति अवशोऽपिप्रह्लादादिवत्पित्रादिभिरन्यथानीयमानोऽपितेनैवपूर्वाभ्यासेनबलवताह्रिय तेयोगप्रवणःक्रियते । यतोयोगस्यजिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन्योभवतिसोपिशब्दब्रह्मकर्मकांडंवेदमप्यतिक्रम्यवर्ततेकिंपुनःपित्राद्याज्ञां । इत्थंपूर्वाभ्यासबलंयन्महांतमपिपित्रादियत्नंवृथाकरो तीत्यर्थः ४४ एवंयोगभ्रष्टगतिमुक्त्वायोविषयैर्ह्रियमाणोऽपिप्रयत्नेनयोगमेवाभ्यसितुंप्रवर्ततेतस्यगतिमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्प्रकृष्टात्हठात्वायुनिरोधादिरूपात्खेचर्यादिमुद्राविशेषाभ्यासा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते ॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति ४० प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायते ४१ अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् ॥ एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ४२ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकम् ॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन ४३ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसः ॥ जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तुयोगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिं ४५ तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवा र्जुन ४६ योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः ४७ ॥ इतिश्री०भीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीता०अध्यात्मयोगोनामषष्ठोऽ ध्यायः ॥ ६ ॥ पर्वणितुत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृणु १

द्योयतमानःसंशुद्धकिल्बिषोनिष्पापोभवति यदाहमनुः । 'प्राणायामैर्दहेदेनः'इति । हठयोगानांसर्वेषांपापनिवृत्त्युपयोगित्वंनतत्त्वसाक्षात्कारेसाक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अतएवसःअनेकै र्जन्मभिःसंसिद्धः प्राप्तयोगोभूत्वाततःपरांगतिंमोक्षंयाति । एतेनचक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोरितिपंचमाध्यायेसूत्रितंव्याख्यातं ४५ एवंयोगिनंस्तौति तपस्विभ्यइति तपस्विनोऽत्रकृच्छ्चांद्रायणमा सोपवासादिकर्तारः । ज्ञानिनश्चशास्त्रीयपांडित्यवंतः । कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठातारः । तेभ्यःसर्वेभ्योयोगीयतोऽधिकोमतस्तस्माद्योगीभवार्जुन ४६ समाप्तःकर्मप्रधानस्त्वंपदार्थवि वेकः । अतःपरमुपासनाप्राधान्येनतत्पदार्थंनिरूपयितुकामस्तदुपासनामहाफलत्वेनस्तौति योगिनामिति दैवमेवापरेयज्ञमित्यादिनाचतुर्थाध्यायप्रोक्ताद्द्वादशयोगास्तद्वतांयोगिनांसर्वेषाम ध्येयोमद्गतेनमयिवासुदेवेसमर्पितेनांतरात्मनाचित्तेनश्रद्धावान्सन्मांभजतेसमेमयुक्ततमोऽतिशयेनयुक्तःश्लाघ्योमतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भक्तोभवेतिभावः ४७ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमा णमर्यादाधुरंधर०नीलकंठकृतौभार० भीष्मपर्वणिभगवद्गीता०षष्ठोऽध्यायः त्वंपदार्थविवेकश्वसमाप्तिमगमत् ॥ ६ ॥ पर्वणि० ॥ ३० ॥ पूर्वाध्यायांतेयोमांभजतेसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकी दृशंपूर्वोक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षयाविलक्षणंतवभजनंकेनवागुणेनपूर्वयोगापेक्षयातस्ययुक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशंकांस्वयमेवपरिहरन्भगवानुवाच मयीति कश्चिद्राजाश्रयोधनमानासक्तमना भवति । अयंतुमदाश्रयेणमामेवपरमपुरुषार्थभूतंप्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः । ईदृशोयोगंयुंजन्समाधिमनुतिष्ठन् । त्वंपदार्थविवेककालेयद्यपिसार्वज्ञ्यमस्तिसर्वभूतस्थमात्मानमित्यादिवचनात्तथापि-

स्वस्मादन्यईश्वरोऽस्तिनवेतिपातंजलकापिलयोस्तार्किकमीमांसकयोर्वासेश्वरानीश्वरवादमतभेदात्संशयःकारणाज्ञानाद्यासमग्रंवस्त्सार्वज्ञ्यमितिमत्वाआह असंशयंसमग्रमिति मांतत्पदार्थमी श्वरंयथाज्ञास्यसितत्तंप्रकारंशृणु । अत्रवक्ष्यमाणरीत्यासर्वंब्रह्मवासुदेवात्मकमितिभजनेवैलक्षण्यंकारणज्ञातृत्वमस्ययोगिनःपूर्वयोग्यपेक्षयाऽऽधिक्यमितिभावः १ एतदेवाह ज्ञानमिति ज्ञानंशुद्धप्रज्ञानघनंब्रह्म । 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्म'इतिश्रुतेः । तेतुभ्यमहंवक्ष्यामि अशेषतःसाधनकलापसहितं । किंवचनमात्रजेनपरोक्षज्ञानेनशब्दस्यस्वविषयेपरोक्षज्ञानजनकत्व नियमादित्याशंक्याह सविज्ञानंअनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौशब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञांश्रौतीमेववर्ण यति यज्ज्ञात्वेति जगत्कारणाधिष्ठानस्यज्ञानरूपस्यब्रह्मणोज्ञानेसंशयोच्छेदात्सर्वस्यात्ममात्रत्वेनज्ञातव्यानवशेषोयुक्तइत्यर्थः २ एतदेवज्ञानंदौर्लभ्यप्रदर्शनेनस्तौति मनुष्याणामिति यततां यतमानानाम् ३ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायतदुपपत्तयेसर्वस्यजडाजडप्रपंचस्यज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाहत्रिभिःभूमिरिति अत्रभूम्यादिपदैस्तत्तत्कारणान्येवगृह्यंते प्रकृतिरित्यधिकारात् स्थूलभूम्यादेश्वविकृतिमात्रत्वात् । तथाचभूमिरितिगंधतन्मात्रं । आपइतिरसतन्मात्रं । अनलइतिरूपतन्मात्रं । वायुरितिस्पर्शतन्मात्रं । खमितिशब्दतन्मात्रं । मनइतितत्कारणमहंकारः । बुद्धिरितिसमष्टिबुद्धिर्महत्तत्वं । अहंकरोत्यनयेत्यहंकारोमूलप्रकृतिः । करणेघञोदुर्लभत्वेऽप्यमत्यावाहुलकात्तद्बोध्यम् । इयंमेमत्तोऽभिन्नाऽपृथक्सिद्धाशुक्तिशकलादिवरजतं अष्टधाअष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपंचोपादानभूता । यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येवाष्टौसांख्याभिमताएवप्रकृतयोग्राह्याइतिनियमोऽस्ति । 'मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोति'इतिमनसइंद्रियांतरप्रकृति

ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ३ भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ अहंकारइतीयंमेऽभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ४ अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिं विद्धिमेपराम् ॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ५ एतद्योनीनिभूतानिसर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ६ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय ॥ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ७

त्वश्रवणेनसंतुनवापिप्रकृतयः । तथाचैवंयोज्यं इयंमेमदभिन्नाप्रकृतिरव्याकृताख्याभूम्यादिभेदेनाष्टधेतिमूलप्रकृतेरत्रभूम्यादिभिःसहपाठाज्जन्यत्वमवगम्यतेनसांख्यानामिवाजन्यत्वं । 'तस्माद व्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तम'इति । 'अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेप्रविलीयते'इतिचतस्या अपिप्रभवप्रलययोःस्मरणात् ४ एवंक्षेत्रात्मिकांप्रकृतिमुक्त्वाक्षेत्रज्ञात्मिकांतामाह अपरेयमिति इयंप्रागु क्तासाऽपराअश्रेष्ठाजडत्वात् । इतस्तुविलक्षणामन्यांपरांचेतनत्वेनमदनन्यत्वादुत्कृष्टांममत्संबंधिनींप्रकृतिंजीवभूतांप्राणधारणनिमित्तभूतांक्षेत्रज्ञाख्यांविद्धिजानीहिहेमहाबाहो ययाप्रकृत्याऽ तःप्रविष्टयेदंजगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकंधार्यते ५ एतदिति एतेपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनिरुत्पत्तिलयस्थानंयेषांभूतानांतान्येतद्योनीनिभूतानिचतुर्विधानीत्येतदुपधारयसम्यग्जानीहि । किंपातंजलानामिवएतेप्रकृतीईश्वरादन्येइत्याशंक्याह अहमिति कृत्स्नस्यस्वस्वप्रकृतिसहितस्यजगतोजडाजडरूपस्यप्रभवःप्रभवत्यस्मादितिप्रभवउत्पत्तिकारणं । तथाप्रलीयतेऽस्मिन्नितिप्रलयः लयस्थानंच । अतस्तेउभेअपिप्रकृतीमत्तोनातिरिच्येते ६ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंप्रकृतमात्मनोजगदुपादानत्वेनोपपाद्यततएवात्मनोनिर्विकारत्वहानेप्राप्तेआह मत्तइति कारणान्मृदादेःपरंपृथ ग्भूतंघटादि व्यवहारेतयोर्भेदानुभवात् । परतरंतुगवाश्वादिमृदनुपादानकत्वात् । एवंब्रह्मणःपरतरंतदनुपादानकंकिंचिदपिनास्तिहेधनंजय । एवंप्रपंचेब्रह्माव्यतिरेकंप्रदर्श्यब्रह्मणिप्रपंचव्यतिरेकंसदृ ष्टांतमाह मयीति मयिसद्रूपेणस्फुरणरूपेणचसूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते । यदिदंसर्वंमणिगणवत्परस्परव्यावृत्तंतत्प्रोतंतेनव्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तंभिन्नमितिन्यायेनप्रपंचातीतोऽहमतोनममविकारित्वमित्यर्थः ७

नन्वेवंप्रपंचपरमात्मनोर्मणिसूत्रवदुपादानोपादेयभावोऽपिनस्यात् । नह्युपादानंचाननुवृत्तंचेतिघटते । मृद्घटादावदर्शनादित्याशंक्यस्वप्नमायेंद्रजालरज्जूरगतुल्यत्वंप्रपंचस्योपपाद्योभयमप्यावि रुद्धमित्युपदिष्टंचेदयमकस्माद्बुद्धिभ्रंशोभविष्यतीतिमत्वादृष्टांतांतरैरेवानुवृत्तिंव्यावृत्तिंचिज्जडयोर्दर्शयति रसइति यथारसोऽप्सुएकमप्यप्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतोदृश्यतेऽतोरसरूपेमयिआपः प्रोताः एवंप्रभायांचंद्रादयःप्रोताःप्रणवेसर्वेवेदाःप्रोताः । तद्यथा'शंकुनासर्वाणिपर्णानिसंतृण्णान्येवमोंकारेणसर्वावाक्संतृण्णा'इतिवाङ्मात्रेप्रणवानुस्यूतिश्रवणात् । संतृण्णानिसंग्रथितानि । एव माकाशेशब्दःसारभूतस्तस्मिन्मयिखंप्रोतं । सर्वपुरुषेषुसारंपौरुषंशौर्यधैर्यादिरूपंतत्रपुरुषाःप्रोताः एवमग्रेऽपिद्रष्टव्यम् ८ पुण्यइति रसादिष्वपिद्रष्टव्यं अपुण्यस्यसर्वस्याविद्यामात्रविलसित त्वात् विभावसौवन्हौतेजःदहनशक्तिः । जीवंत्यनेनेतिजीवनमन्नंविराजं तत्रहिसर्वाणिभूतानिप्रोतानि । अन्येतुजीवनमायुरितिव्याचक्षते । तपश्चेति तपोधर्मस्तद्रूपेमयितपस्विनःप्रोताः ९ बीजं कारणं सर्वभूतानांपिंडब्रह्मांडात्मकानांबीजेमयिपिंडादिकंप्रोतं कनकेकुंडलादिवत् । सनातनंनित्यंबीजांतरादनुत्पन्नं । बुद्धिरूपेमयिबुद्धिमंतःप्रोताः तेजःप्रागल्भ्यंतद्रूपेमयिप्रगल्भाःप्रोताः १० बलरूपेमयिबलवंतःप्रोताः कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागोरंजना तौहिअविद्यकौ अतोनिरविद्यस्यबलंतद्वर्जितं एवंधर्माविरुद्धकामरूपेमयिईदृशाःकामवंतःप्रोताः ११ सात्विका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः राजसालोभप्रवृत्त्यादयः तामसानिद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्तएवरसतन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनोनिर्गताइतिविद्धि । नन्वेवंतवसर्वजगदात्मनोविकारित्वापत्त्याकौट स्थ्यहानिरित्याशंक्याह नत्वहंतेषुतेमयीति येष्वबादयःप्रोतास्तेषुसूत्रावयवभूतेषुरसादिष्वनृतजडरूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपोघटशरावोदंचनादाविवमृन्नास्मि । अनृतस्यास्यसत्तास्फु

रसोऽहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोः ॥ प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःखेपौरुषंनृषु ८ पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मिविभावसौ ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतप श्चास्मितपस्विषु ९ बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् १० बलंबलवतांचाहंकामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ११ येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये ॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि १२ त्रिभिर्गुणमयैर्भा वैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् १३ दैवीह्येषागुणमयीममामायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते १४

रणेएवस्वकीयप्रयच्छामिनत्वनृतात्माभवामीत्यर्थः । तेतुमय्येवाध्यस्तामदनन्याः यथारज्ज्वामध्यस्ताःसर्पादयोरज्ज्वनन्याः । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायात् । अनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभावः । नखल्वनन्यत्वमित्यभेदंब्रूमःकिंतुभेदंनिषेधामः कुतः आरंभणशब्दात् । वाचाऽऽरंभणंविकारोनामधेयमितिविकारस्यवागालंबनत्वेनस्वप्नमायेंद्रजालिक विषयसाम्यश्रुतेः । नह्यात्मनोविचित्रप्रपंचात्मत्वेतेमयीत्यंशाविरोधेऽपिनत्वहंतेष्वित्यंशेविरोधपरिहारोयुज्यतेकार्यस्यकारणात्मकत्वावश्यंभावात् । तस्माद्विवर्तवादाश्रयेणैवब्रह्मणो जमदुपादानत्वकूटस्थत्वेनिर्वहतइतिसाधूक्तंनत्वहंतेषुतेमयीति १२ कथंतर्हिस्थूलसूक्ष्मप्रपंचबाधेनजनाआत्मानंनावगच्छंतीत्याशंक्याह त्रिभिरिति एभिःपूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमोगुणविकारैरिदंचराचरंप्राणिजातंजगच्छब्दवाच्यंमोहितंसदेभ्योगुणेभ्यःपरंमांनजानाति । यथारज्ज्वांसर्पभ्रमेणव्याकुलःसर्पात्परांरज्जुं नजानातितद्वत् । परत्वेहेतुः अव्ययं एतेभावाःपरिणामित्वात्व्ययवंतःअहंतुतद्विपरीतःसाक्षीइत्यव्ययः १३ देवस्यजीवरूपेणलीलयाक्रीडतोममसंबंधिनीयंदैवी हिप्रसिद्धा पिंडब्रह्मांडरूपेणवितताषाममचिन्मात्रस्यमायामामहंनजानामीतिसाक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हाऽनृतस्यप्रपंचस्येंद्रजालादेरिवप्रकाशिका गुणमयीसत्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्ययादुरतिक्रमा येमामेवसर्वभूतस्थंभगवंतंवासुदेवंप्रपद्यंतेविषयीकुर्वंतितएवैतांमायांतरंति । अधिष्ठानज्ञानेनैवसमूलस्यभ्रमस्योच्छेदोभवतिनतुज्ञानांतरेणवावृत्तिनिरोधेनवेत्यर्थः । अयमर्थः—

जीवेश्वरविभागशून्येशुद्धचिन्मात्रेकल्पितोमायादर्पणश्चित्प्रतिबिंबरूपंजीवंवशीकृत्यबिंबचैतन्यमनुरुध्यप्रचलति अयस्कांतमनुरुध्येवलोहशलाका इदमेवईश्वराधीनत्वंमायायाः ईश्वरस्यचमायाद्वारासर्वस्रष्टृत्वमपि तथाचश्रुतिः । ‘अस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धः’इति । तथाचैकैवमायाजीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पणइवबिंबप्रतिबिंबयोर्बिंबप्रतिबिंबभावानाक्रांतमुभयानुस्यूतंशुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं मुक्तप्राप्यंजीवेश्वरौचोपाधिपक्षपातदशायामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावंभजेते । तावेवतदभावेउपाधिप्रचारदर्शिनाउदासीनबोधरूपतयाजीवसाक्षीश्वरसाक्षीतिशब्दाभ्यांव्यवह्रियेते । एवंचजीवईश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्तत्त्वज्ञानेनमायायांनष्टायांतत्कार्यस्यापिनाशेनसाक्ष्याभावात्साक्षित्वमपिपरित्यज्यबिंबप्रतिबिंबानुस्यूतंशुद्धंतृतीयंचैतन्यंप्राप्नोतीतितदिदमुक्तंदैवीमायेति ममभायेतिचैकस्याएवजीवेश्वरसंबंधित्वंजीवस्येश्वरभजनेनमायातरणमितिच १४ कुतस्तर्हिसर्वेत्वांप्रपद्यमायांनतरंतीत्याशंक्याह नमामिति यतोदुष्कृतिनोऽतश्चित्तशुद्ध्यभावान्मूढाःआत्मानात्मविवेकहीनाः अतएवनराधमामांनप्रपद्यंते कुतोदुष्कृतिनः यतोमाययाऽपहृतंतिरस्कृतंज्ञानमखंडसंविद्रूपंब्रह्मयेषांतेअपहृतज्ञानाः । एतेनमायायाआवरणशक्तिरुक्ता । किंच आसुरंअसुराणांविरोचनादीनांभावंचित्ताभिप्रायमात्मैवेहमहय्यइत्यादिनाश्रुतंदेहेंद्रियसंघातएवसम्यक्संतर्पणीयइत्येवंविधमाश्रिताः । एतेनमायायाविक्षेपशक्तिरुक्ता । तदेवंमाययास्वरूपानंदमावृत्यदेहात्मभ्रमेजनितेसतितदभिमानाद्देहादिपुष्ट्यर्थंदुष्कृतंकुर्वंतितेनचमूढाःसंतोनराधमामांनप्रपद्यंते । सर्वानर्थमूलंमायैवेत्यर्थः १५ येतुसत्यपिदेहाद्यध्यासेमत्तोबिभ्यतिमत्प्रीत्यर्थंसुकृतमेवाचरंतितेऽपिचतुर्विधानकेवलंसर्वेमदेककामाइत्याशयेनाह । चतुर्विधाइति । आर्तःपीडितःपीडापरिहारा

नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ माययाऽपहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः १५ चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ १६ तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः १७
उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतम् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम् १८ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥
वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया २०

र्थी । जिज्ञासुःस्वाज्ञाननाशार्थी । अर्थार्थीधनाद्यर्थी । ज्ञानीचेतिचतुर्विधामांभजंते १६ किंसर्वेऽपिसमाएतेसुकृतिनइतिसाधारण्येनविशेषणादतआह तेषामिति तेषांमध्येज्ञानीविशिष्यते यतोनित्ययुक्तः आर्तादयोहिकामिनःकामपूर्तौनमद्भजनेयुक्ताभवंति अयंतुनित्ययुक्तएकभक्तिश्चैकभावेनभजनंकरोति । तथाहि आर्तारोगिणःसूर्यंभजंते । जिज्ञासवःसरस्वतीम् । अर्थार्थिनःकुबेरादीनितितेषांतत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वंदृश्यते । तस्यनित्ययुक्तत्वेएकभक्तित्वेचहेतुः हियतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थंप्रियः आत्मत्वादेव आत्माचप्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात् । ‘तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादांतरंयदयमात्मा’इतिश्रुतेश्च । सचज्ञानीममप्रियोभक्तानांदुर्लभत्वादितिभावः १७ उदाराइति सर्वेऽप्येतेउदाराउत्कृष्टाएव । ज्ञानीतुममात्मैवेतिममंमतंनिश्चितं हियतःसयुक्तात्मा अहमेवभगवान्वासुदेवइत्यभेदेनमयिसमाहितचित्तोमामेवानुत्तमांश्रेष्ठांगतिमास्थितोनतुमत्तोऽन्यदारोग्यादिकंकामयानोमद्भक्तिंकरोति । किंतर्हिमत्प्राप्त्यर्थमेवमांभजतइत्यर्थः १८ किंच वासुदेवःसर्वमितिज्ञानवान्योबहूनांजन्मनामंतेचरमजन्मनिमांप्रपद्यतेसम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति समहात्माब्रह्मभूतःसुदुर्लभइतियोजना १९ अन्येतुतैस्तैःकामैःपुत्रपश्वादिविषयैः हृतज्ञानाः हृतंदूरीकृतंज्ञानंविवेकोयेषांते अन्यदेवताः अहमेतस्याआराधनेनेदंफलमवाप्नवानीतिभेदबुद्ध्याप्रपद्यंतेइंद्रादीन् तंतंनियमंचतुर्दश्युपवासादिकमास्थाय । स्वयाप्रकृत्यावक्ष्यमाणविधयादैव्याआसुर्यावानियताःनिगृहीताः २०

किंच योयोभक्तःसात्विकोराजसस्तामसोवायांयांतनुंतादृशीमेवदेवादिरूपांयक्षरक्षोरूपांभूतप्रेतरूपांवामूर्तिंश्रद्धयातादृश्यैवार्चितुमिच्छतितस्यतस्यभक्तस्यतामेवश्रद्धांसात्त्विकींराजसींतामसीं वाऽहंसर्वेश्वरोऽचलांविदधामि २१ ततश्चसतयाश्रद्धयायुक्तःसन्तस्यामूर्तेराराधनंससाधनंवशीकरणमीहतेइच्छति ततश्चकामान्विषयान्लभते मयैवविहितानाज्ञापितान् हितान् ईप्सितान् एतेनसर्वासांदेवतानांस्वाज्ञावशवर्तित्वंदर्शितम् २२ अल्पमेधसां ‘अथयत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतिअन्यन्मनुतेऽन्यद्विजानातितदल्पम्’इतिश्रुतेः द्वैतमल्पंतत्रैवमेधायेषांतेबाह्यार्थाभिलाषिणामित्यर्थः । तेषांतत्फलमंतवत्सर्वस्यबाह्यार्थस्यांतवत्त्वादेव । तुशब्दोऽभेदेनेश्वरभक्तेभ्योविभेदार्थः यतोदेवयजोदेवान्यजंतेइतिदेवयजस्तेदेवानंतयुक्तानेवयांति । एवंयक्षरक्षोभक्तायक्षादीनेवयांति भूतप्रेतभक्ताश्चभूतादीनेवेत्यपिद्रष्टव्यं । मद्भक्तास्तुमामेवानंतंयांति । अतस्तेऽनंतफलभाजइत्यर्थः २३ एवंतर्हिकुतस्त्वामेवसर्वेनप्रतिपद्यंतइत्याशंक्याज्ञानादित्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तंसर्वोपाधिशून्यत्वेनास्पष्टमपिवासुदेवशरीरेणव्यक्तिमापन्नं अस्मदादिवच्छरीराभिमानिनंमामबुद्धयोमन्यंते । यतोममपरंभावंपरत्वमुत्कृष्टत्वमजानंतः । उत्कृष्टत्वमेवविशिनष्टि अव्ययंनव्येतीत्यव्ययमविनाशिनं अनुत्तमंयस्मादन्यदुत्कृष्टंचनास्तितन्निरतिशयमखंडैश्वर्यरूपमित्यर्थः २४ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानंलोकस्येत्यतआह नाहमिति हेयोमयोगिन् अर्शआद्यच्प्रत्ययांतोऽयंयोगशब्दः अहंतत्पदार्थःसर्वस्ययोगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्यनप्रकाशोस्मि तत्रहेतुः मायासमावृतइति । भाष्येतुयोगोयुक्तिर्गुणानांघटनंसैव

योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् २१ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् २२ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि २३ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमम् २४ नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् २५ वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन २६ इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत ॥ सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप २७ येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणाम् ॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः २८

योगमायाचित्तसमाधिर्वायोगोभगवतस्तत्कृतामायेति भगवत्संकल्पवशवर्तिनीमायेत्यर्थः उत्तरार्धःस्पष्टार्थः २५ ननुत्वदभिन्नंलोकंत्वन्मायामोहयतिचेत्त्वांकुतोनमोहयतीत्यतआह वेदाहमिति सत्यं सत्यपिलोकस्यममचाभेदेऔपाधिकभेदस्यसत्त्वादुपाधिधर्माभिमानित्वाल्लोकोमूढः । तदभावान्नाहंसर्वज्ञइतिविशेषः अक्षरार्थःस्पष्टः २६ केनपुनर्निमित्तेनातीतादीनिभूतानिनजानंतीत्याशंक्याह इच्छेति इच्छारागःद्वेषस्ताभ्यांसमुत्थितोद्वंद्वमोहःशोभनाशोभनसत्यासत्यानित्यानित्यात्मानात्मसुविपर्ययःअशोभनेशोभनबुद्धिःशोभनेवाअशोभनबुद्धिरित्येवंरूपस्तेन । हेभारतभरतान्वय सर्वभूतानिसर्गेसृष्टिविषयेमोहंअविवेकंयांतिहेपरंतप । अयंभावः योहिसृष्टेरुपादानंस्वरूपंचतत्त्वतोजानातिसब्रह्मवित्सर्वज्ञत्वादतीतादीन्जानाति । सृष्टौचसर्वेषांमोहोऽस्ति अशोभनेरूपादौशोभनाध्यासात् । असत्येप्रपंचेसत्यत्वाध्यासात् । सत्येचात्मनोऽसंमत्वेऽसत्यत्वाध्यासात् । अनित्येस्वर्गादौनित्यत्वाध्यासात् । अनात्मनिदेहादावात्माध्यासात् । अतोविपर्ययेणसृष्टिज्ञानंप्रतिबद्धंतेनचसार्वज्ञ्यंनजायतेऽस्मदादीनामिति २७ केषांतर्हिसार्वज्ञ्यंभवतीत्याशंक्याह येषांत्विति द्वाभ्यां येषांपुनर्जन्मनांपुण्यकर्मणांपापं अंतगतंअंतंनाशंप्राप्तं द्वितीयाश्रितेतिसमासः तेद्वंद्वमोहउक्तलक्षणस्तेननिर्मुक्ताःसंतःप्रथमंदृढव्रताःशमदमादिदार्ढ्यभाजोभूत्वामांभजंते २८

ततश्चजरामरणयोःप्रवाहादात्मनोमोक्षायमामाश्रित्यमयिसमाहितचेतसोभूत्वायेयतंतियतंतेज्ञानलाभायवेदांतश्रवणादौ तेतत्सर्ववेदांतप्रसिद्धंकृत्स्नंब्रह्मविदुः 'विराडाद्युपासकाह्यकृत्स्नब्रह्म
विदःसूत्रकारणयोर्निष्कलस्यचाज्ञानात् । श्रीगोपालबालोपासकास्तुतत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्तेध्यात्मादिकंकात्स्न्र्येनजानंतिसर्वत्रिदोभवंतीत्यर्थः । अनेन'यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञात
व्यमवशिष्यते'इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायापूर्वकृतायास्याउपसंहारोदर्शितः । अध्यात्मंआत्मनिशरीरेस्थितंप्रत्यगात्मविषयंवस्तुशुद्धंत्वंपदार्थमित्यर्थः । कर्मचतत्त्वंपदार्थज्ञानयोः
साधनंश्रवणादिकंसर्वंविदुः २९ एवंतत्पदार्थविवेकंसद्योमुक्तिहेतुंसमाप्यतत्प्राप्त्युपायभूतान्युपासनानिक्रममुक्तिफलानिविस्तरेणवक्तुकामःसंक्षेपेणसूत्रयति साधिभूतेति अधिभूतंचअधिदैवंच
ताभ्यांसहितंसाधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेनसहितंसाधियज्ञंचमांयेविदुःउपासतेतेयुक्तचेतसः । यतोनित्यंसमाहितचित्तास्ततोमांप्रयाणकालेऽपिसर्वंजनव्यामोहकेविदुरेव । भावनादाढर्या
न्मरणकालेपितस्यज्ञानस्यप्रमोषोनभवत्यतोभगवतिनैरंतर्येणदृढाभावनाकर्त्तव्येतिभावः । अधिभूतादिपदार्थंतुभगवानेवव्याख्यास्यतीतिनोक्तवंतोवयम् ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभार
तभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि० ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेमायोपहितंब्रह्मजगत्कारणमुक्तंतच्चउत्तमानामनुपाधिब्रह्मप्रतिपत्तावुपलक्षणंमध्यमानामुपास्यंचेति
मत्वाप्रतिपत्तव्यंब्रह्मतद्विषयएकःउपासनाविषयाश्चषट् एवंसप्तप्रश्नविषयास्तेब्रह्मतद्विदुरित्यध्यायांतेसार्धश्लोकेनभगवतासूत्रितास्तद्वृत्तिरूपोऽयमध्यायआरभ्यते । तत्रसूत्रितानांब्रह्मादि
शब्दानामर्थंबुभुत्सुरर्जुनउवाच किंतत्कृत्स्नंब्रह्मेतिप्रथमःप्रश्नः शेषःस्पष्टार्थःश्लोकः १ अधियज्ञःकथंकोऽत्रकइतिस्वरूपप्रश्नः कथंज्ञेयइतिपदापकर्षेणतत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेतिद्वयंमि

जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये ॥ तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलम् २९ साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः ॥ प्रयाणकालेऽपिचमांतेविदुर्यु
क्तचेतसः ३० ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगोनामसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि
तुएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम ॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते १ अधियज्ञःकथंकोऽत्रदेहेऽस्मि
न्मधुसूदन ॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः २ ॥ श्रीभगवानुवाच॥अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः३

लित्वाएकएवप्रश्नः शेषंस्पष्टम् २ क्रमेणैषांप्रश्नानामुत्तरमाह अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः तत्रकिंतद्ब्रह्मेत्यस्योत्तरमक्षरंपरमंब्रह्मेति यत्परममक्षरंतद्ब्रह्मेतियोजना अक्षरशब्दस्यवर्णेषुरूढ
त्वात् ओमित्येतदक्षरमित्यादिश्रुतौओमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिस्मृतौचदर्शनेनात्रापिप्रणवस्याक्षरशब्देनग्रहणेप्रसक्तेपरममितिविशेषणं प्रणवस्यपरब्रह्मत्वासंभवात् । अतश्च'एतद्वैतदक्षरं
गार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्'इतिश्रुतिप्रसिद्धमखंडैकरसंवस्तुअक्षरशब्दितंतद्ब्रह्मेतिप्राग्वः यद्वा । अक्षरशब्देनजीवः 'कूटस्थोऽक्षरउच्यतेउत्तमःपुरुषस्त्वन्यः'इतिगी
तासु । 'क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकः'इतिश्रुतौचकूटस्थपदेनामृतपदेनचविशेषितस्याक्षरपदस्यजीववाचित्वदर्शनात् अमृतोऽक्षरमित्यपेक्षितेउत्वाभावश्छांदसः तथाचा
क्षरंजीवाख्यंपरमंब्रह्म परममितिविशेषणेनसोपाधिकस्यपूर्वाध्यायोक्तस्यव्यावृत्तिः । नहिजीवस्यसोपाधिकस्यब्रह्मभावःसंभवतिं व्यावर्तकोपाधौमायादर्पणेजाग्रतितयोरभेदायोगात् ।
किंतद्ब्रह्मेतिप्रश्नेपरममितिविशेषणाभावेऽपितेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमितिप्रश्नोत्थापकेसूत्रेपरमत्ववाचिनाकृत्स्नपदेनब्रह्मणोविशेषितत्वादुत्तरेपिब्रह्मणएवपरममितिविशेषणंयुज्यतएव प्रश्नेपितच्छ
ब्देनकृत्स्नत्वस्यैवग्रहात् । ततश्चकिंतत्कृत्स्नंब्रह्मेतिप्रश्नेयदक्षरंजीवाख्यंतदेवापेतोपाधिसंबंधंसत्कृत्स्नंब्रह्मेतितत्त्वमसीतिमहावाक्यार्थःप्रतीचोब्रह्मभावःप्रतिपादितोभवतीतिद्रष्टव्यं । तथा
स्वोऽनागंतुकोभावःस्वरूपंस्वभावःशुद्धस्त्वंपदार्थःसोऽध्यात्ममुच्यते । भाष्येतुतस्यैवपदस्यब्रह्मणःप्रतिदेहंप्रत्यगात्मभावःस्वोभावःस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयतइति ।—

-विसर्गोदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकोयागःसकर्मसंज्ञितः। तमेवविशिनष्टि भूतेति भूतानांभावःसात्विकादिःस्वभावःउद्भवश्चतयोःकरणाद्भूतभावोद्भवकरः तथाहि। बुद्धिःकर्मानुसारिणीतिकर्मानुसारित्वंभावस्यस्मर्यते। तथाउद्भवोऽपिकर्मतएवस्मर्यते। 'अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाः'इति ३ क्षरोभावोजनिमद्वस्तुकर्मफलभूतंतत्साधनभूतंचतदधिभूतमित्युच्यते। अधिदैवतंपुरुषःसर्वासुपूर्षुवसतीतिसर्वकरणानुग्राहकःसकलदेवतात्माहिरण्यगर्भः। अधियज्ञोयज्ञाभिमानीविष्णुरंतर्यामीसोऽहमेवदेहास्मिअत्रास्मिन्देहे देहभृतांवर ४ अत्रषट्प्रश्नोत्तरेषुप्रथमेजीवस्यब्रह्मभावउक्तः तंजानतांप्रयाणमेवनास्ति। 'नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति'इतिश्रुतेः। द्वितीयेशुद्धस्त्वंपदार्थउक्तस्तज्ज्ञानस्यापिवस्तुतत्त्वविषयत्वान्नतत्रभावनापेक्षाऽस्तीतिनभावनाफलभूतकालेतत्प्रत्ययोऽपेक्षते। तृतीयचतुर्थयोस्तुकर्मतत्साधनभूतंचजन्यंवस्तूक्तं तत्रापिनभावनापेक्षाऽस्ति अंतकालेप्रबलेनैवकर्मणाचित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैवस्मरणावश्यंभावेनतत्रभावनायावैयर्थ्यात्। परिशेषादंत्ययोरेवकार्यकारणब्रह्मणोःसोपाधिकनिरुपाधिकयोरन्यतरस्यभावनासुदृढाचेदंतकालेतत्प्रत्ययोऽवश्यंभावीतितयोरन्यतररूपंपरमात्मानंस्मरन्यःकलेवरंमुक्त्वार्चिरादिमार्गेणप्रयातिसब्रह्मलोकप्राप्तिद्वाराक्रमेणमद्भावंमोक्षंयातीत्याह अंतकालेचेति स्पष्टायोजना नास्त्यत्रसंशयइतिसोपाधिकब्रह्मोपास्तिंप्रकृत्य 'शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैका॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्गन्याउत्क्रमणेभवंति' इतितदुपासकस्यगतिपूर्वकस्यामृतत्वस्यश्रवणात्। यस्तुशुद्धस्त्वंपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रंवेदअसौब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावान्नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीत्येतद्वाक्यविषयोनभवतिकिंतुशतंचैकाचेत्येतस्यैवविषयः। ननुतस्यानुपासकत्वात्कथमेतदितिचेन्न।

अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतम्॥ अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ४ अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरम्॥ यःप्रयातिसमद्भावंयाति नास्त्यत्रसंशयः ५ यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरम्॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ६ तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ७ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिंतयन् ८

नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिन्यायेनतस्योभयभ्रष्टत्वासंभवात्। कठवल्लीषुनिष्कलप्रत्यगात्मविदंकेवलयोगिनंप्रकृत्यशतंचैकाचेत्याम्नानाच्च। 'वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाः॥ तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वे'इतिश्रुतेर्निश्चितार्थानांशोधितत्वंपदार्थानामेवक्रममुक्तिरवगम्यते नचात्रसुनिश्चितार्थाइत्यनेनब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवंतोग्रहीतुंशक्याः तेषांगत्यभावस्यप्रोक्तत्वात्। नाप्युपासकाः असंभवात्। उपासनाहिनामअतस्मिंस्तद्बुद्धिः यथाशालग्रामेविष्णुबुद्धिरेवंसूत्रविराडंतर्यामिष्वात्मबुद्धिरितिनतद्वंतःसुनिश्चितार्थाइतिवक्तुंशक्यम्। तस्मादध्यात्मविदांब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनांत्यप्रत्ययाभावेऽप्यर्चिरादिगतिप्राप्तिरस्तीतिसर्वमनवद्यम् ५ नकेवलंकार्यकारणब्रह्मणोरेवभावनांत्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुरपितुकीटस्यजीवतएवभावनाबलाद्भाव्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते नंदिकेश्वरस्यचस्मर्यते सहिमहादेवंभावयंस्तत्सारूप्यंदेहांतरंविनैवप्राप्तइतियोगशास्त्रेऽपिप्रसिद्धं। तत्रकिमुवक्तव्यमंतप्रत्ययवशाद्देहांतरेभाव्यभावप्राप्तिरस्तीतिमत्वातमेवार्थमन्यत्रापिदर्शयति यंयमिति तद्भावभावितःभाव्याकारवासनयारंजितइत्यर्थः ६ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरअंतकालेमत्स्मृत्यामद्भावप्राप्त्यर्थं। युध्यचेतिचकारात्कर्मोपास्त्योःसमुच्चयोऽवगम्यते। ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्त्तरीवतदुभयानुष्ठातर्येकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्ययकृतविरोधाभावात्। मयिअर्पितेमदेकनिष्ठतांनीतेमनोबुद्धीयेनसमय्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वंअसंशयंमामेवैष्यसिप्राप्स्यसि अंतकालेस्मरणेनेतिशेषः ७ एतदेवश्लोकत्रयेणविवृणोति। अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेन तत्रस्थितौयत्नोऽभ्यासइतिसूत्रितोऽभ्यासः तत्रध्येयेवस्तुनिचित्तस्यस्थिरीकरणार्थोयत्नःसचविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपःसोऽत्राभ्यासः।

तत्रभाव्योविषयःसिद्धःविष्णुप्रतिमादिर्विराडादिर्वा । असिद्धस्तुमानसप्रतिमादिः । तत्रासिद्धेमनसःप्रतिमाकारतासंपादनेतत्रस्थैर्यसंपादनेचेतिविषयभेदाद्द्विगुणोयत्नःकर्तव्योभवति । सिद्धेतुचित्तस्थिरीकरणार्थएकस्वयत्नः । तत्रयथास्वतःस्वच्छःस्फटिकोजपाकुसुमोपरागाल्लोहितःस्फटिकइतितत्रलौहित्याध्यासः । तत्प्राबल्यात्तत्रैवस्फटिकधीप्रमोषेपद्मरागत्वाध्यासः । पद्मरागऽपिचंद्रिकायामिंद्रनीलत्वाध्यासस्तत्रैवतदानीमेवकिंचिद्दूरस्थेनिर्हीनोपलत्वाध्यासइत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेणशुद्धएकएवस्फटिकःपंचविधोभवति । एवंस्वतःशुद्धंचैतन्यंमायोपरागात्तदेवेश्वरः । मायाप्राबल्येतस्यैवेश्वरत्वांशप्रमोषेतत्रैवसूत्रात्माध्यासःसूत्रेऽप्यज्ञानदार्ढ्याद्विराडध्यासः । ततएवविराडेकदेशेषुशरीरादिषुआत्मत्वभ्रमः । तत्रयथाघटांतर्गतःप्रदीपोघटमात्रंभासयतिघटच्छिद्रात्बहिर्गतःकिंचित्स्वप्रभयासंसृष्टंविषयमवभासयति । सर्वात्मनाघटाद्बहिर्गतस्तुकृत्स्नंभवनोदरवर्त्तिपदार्थजातंप्रकाशयति । तद्वद्देहांतर्गताचितिर्देहमात्रंभासयति । देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गतासतीतत्सन्निकृष्टंकंचिद्विषयंरूपादिकमवभासयति । सर्वात्मनागुरूक्तयुक्त्यादेहकृतपरिच्छेदाभिमानेत्यक्तेस्वपरिच्छिन्नासतीकृत्स्नंविराडात्मानमवभासयति यथोक्तंबाह्यग्रंथेष्वपि । 'मणिहुतवहतारासोमसूर्यादयोऽपिक्षितिविषयमिहाल्पंबाह्यमुद्योतयंति ॥ सहजलयसमुत्थंद्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपिसूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेण'इति । सहजलयसमुत्थं सहजःस्वाभाविकोदेहकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्यलयमात्रादेवउत्थितं क्रमेणसंकल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्वृत्तत्वात्सर्वस्यप्राक्संकल्पादसत्त्वात् तथाचश्रुतिः । 'सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंति'इति । दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषारागादयः तदेवंप्रकाशमानेविराजिअहमेवेदंसर्वोऽस्मीतिमन्यतेसोऽस्यपरमोलोकइतिशास्त्रप्रामाण्यादुपासकेनगृहीतोऽहंग्रहोयद्यपिवस्तुतत्त्वापेक्षयाभ्रांतिरूपस्तथाऽपिस्वाभाविकाद्देहाहंग्रहात्सत्यरूपः । यथास्फटिकेहीनोपलत्वग्रहापेक्षयाइंद्रनीलत्वग्रहस्तद्वत्

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ९
प्रयाणकालेमनसाऽचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव ॥ भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम् १०

यथाचस्फटिकेप्रणिधीयमानंचक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविवृद्धाविंद्रनीलत्वंबाधित्वापद्मरागत्वंतद्बाधेनलोहितस्फटिकत्वंतद्बाधेनशुद्धत्वंचावगच्छति । एवंगुरूक्तयुक्त्याप्रत्यगात्मनिप्रणिधीयमानंमनोऽस्यबाह्यंबाह्यंरूपमपोह्यआंतरेआंतरेअवतिष्ठते । चरमंविशुद्धंरूपंप्राप्यतुस्वयमेवविलीयते यथोक्तं । 'येनत्यजसितत्त्यजेति' येनमनसात्यजसिविराडादिभावंतदपिमनस्त्यजेत्यर्थः । तदेवंव्यवहारापेक्षयासिद्धेषुविराट्सूत्रांतर्यामिषुमनसःस्थिरीकरणार्थोयत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतोयोगः । समाधिर्ध्येयवस्तुन्येवचेतसःस्थैर्यंतेनगुणेनयुक्तंयच्चेतस्तेन नान्यगामिनाअनन्यगामिना नैकधेतिवत्समासः तेनचेतसापरमंसर्वोत्कृष्टंपुरुषंनिरस्ताशेषदोषं । यत्सर्वेषांपुरस्त्वात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषइतिनिर्वचनात् । दिव्यंद्योतमानमनुचिंतयन्नहमेवभगवान्सर्वात्मावासुदेवइतिसततमाचार्योपदेशमनुध्यायन्तमेवनदीसमुद्रन्यायेनयातिहेपार्थ तथाचश्रुतिः । 'यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय ॥ तथाविद्वान्पुण्यपापेविधूयपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यं'इति परात्सूत्रात्परंअंतर्यामिणं ८ तदेवमुपासनायाःस्वरूपमुक्त्वाउपास्यस्यस्वरूपमाह कविमिति कविंक्रांतदर्शिनंसर्वज्ञं पुराणंचिरंतनं अनुशासितारंजगतोंऽतर्यामिणं अणोः सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसंसूक्ष्मतरंयोऽनुस्मरेत्अनुचिंतयेत् । सर्वस्यकर्मफलस्यधातारंविभागेनप्रदातारं । अचिंत्यरूपंनास्यरूपंविद्यमानमपिकेनचिच्चिंतयितुंशक्यं । आदित्यवर्णआदित्यस्येवनित्यप्रकाशरूपोवर्णोदीप्यमानतायस्यतंआदित्यवर्णंसर्वजगदवभासकमित्यर्थः । तमसोदेहेंद्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाऽविद्यातःपरस्तात्पराचीनंसतिदेहाभिमानेनप्रकाशते योगयुक्त्यात्यक्तेतुतस्मिन्स्वयमेवप्रकाशतइत्यर्थः ९ उपासनायाःफलमाह प्रयाणेति प्रयाणकालेमनसाऽचलेनवृत्त्यंतरवर्जितेन । भक्त्याभगवतिवासुदेवेआराध्यत्वबुद्ध्यायुक्तोयोगबलेनयोगो–

–मनःप्राणेंद्रियक्रियानिरोधोहृदयपुंडरीकेतेषांवशीकरणमित्यर्थः । तस्यैवबलेनचयुक्तोभूमिकाजयक्रमेणप्रागेवमूलाधारादिब्रह्मरंध्रांतःस्थानेष्वारोहावरोहक्रमेणसंचारितपवनोंऽतकाले भ्रुवो र्मध्येआज्ञाचक्रेप्राणंआवेश्यसुषुम्नयानाड्यामूलाधारादुत्थापनपूर्वकंसम्यक्निवेश्यस्थापयित्वा स्थापनप्रयोजनंतुअन्यविस्मरणपूर्वकंदिव्यपुरुषचिंतनं तत्रभ्रूमध्यादुपर्युन्नीयमानेवायौमनो मूर्च्छामापद्यतइति तस्यामवस्थायांनभवतीत्यंत्यप्रत्ययस्तत्रैवसंपाद्यस्ततोऽर्चिरादिमार्गपर्वणाअमानवस्यपुरुषस्यस्थानविशेषप्रापकस्यप्राप्यस्थानस्यचतस्मिन्नेवस्मरणंकर्त्तव्यं । तद्वासना वासितंमनोभ्रूमध्याद्योगिनाऊर्ध्वयानाड्याउत्क्षिप्तेप्राणेमुक्तेषुब्रह्मांडखर्परंभित्वाप्रचलितेसतिलब्धवृत्तिकंभूत्वापूर्वसंस्कारप्राबल्याद्योगमाहात्म्याच्चदिव्योपाध्युपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपू ज्यमानमुत्तरोत्तरस्थानंप्रत्यतिवाह्यमानममानवेनचपुरुषेणसंगच्छमानंतेनचयथाभिलषितंस्थानंप्रापितमात्मानंपश्यति । तदिदमुक्तंभ्रुवोर्मध्येसम्यक्प्राणमावेश्येति । सएवंकृत्वायोगीकविं पुराणमित्युक्तलक्षणंपरंपुरुषंहिरण्यगर्भाख्यंसर्वस्यभूतजातस्यजनयितारंनारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपैतिसमीपेप्राप्नोति तल्लोकंप्राप्नोतीत्यर्थः । नहिपौराणिकानामिववैदिकानांमतेब्रह्मवि ष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरिकल्पनाऽस्ति । किंतर्हिसर्वेहिरण्यगर्भलोकाख्येसत्यलोकएवांतर्भवंति । पराहिसोपासनकर्मोर्जितिर्हिरण्यगर्भप्राप्यंतेतिबृहदारण्यकेतद्भाष्यादौचस्पष्टम् १० भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येत्युक्तंतत्किंकृत्वाकर्तव्यंतत्कृत्वाचकिंकर्त्तव्यमित्येतद्द्वयंवदिष्यंस्तत्रप्रतीकत्वेनाचिंत्यंप्रणवंतावद्वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षयास्तौति यदक्षरंप्रणवाख्यंवाचकंवेदविदोवेदादौवदंति । यद्वायदक्षरंब्रह्मतद्वाच्यं । 'एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्येवंलक्षणंवावेदविदउपनिषद्विदोवदंति । यच्चयतयोविशंतिब्रह्मप्रतीकत्वेनशरणीकुर्वंति । पक्षेसम्य ग्दर्शनेसतिसरित्सागरन्यायेनयत्प्रविशंतियतयःयदक्षरमिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतीतिपक्षद्वयेऽपिसमानं । तच्चेपदंवर्णत्रयात्मकंपदनीयंवास्थानंविष्णोःपरमंपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये अयंचवाच्यवाचक

यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्ते पदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ११ सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच ॥

मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् १२ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् १३

अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः १४

योरभेदःश्रुतिच्छाययागम्यते । अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादितिसर्वधर्मातीतंब्रह्मप्रकृत्य । 'सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणब्रवी म्योमित्येतत्' इत्योंकारेणोपसंहारात्तत्फलंचप्रतीकभावात् । ओंकारंप्रतीकत्वेनप्रकल्प्यतद्द्वाराशुद्धंशबलंवाब्रह्मप्रतिपत्तव्यं तथाचश्रुत्यंतरे । एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारइत्युप क्रम्यतस्मादेवंविद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीतिदृष्टं । आयतनंशालग्रामवत्प्रतीकंतेन ११ भ्रुवोर्मध्येकथंप्राणमावेशयेदित्यतआह सर्वेति सर्वाणिशब्दादिविषयग्रहणद्वाराणींद्रियाणिसं यम्यनिगृह्यतथाहृदिमनोऽपिनिरुध्य तेषांकंदुकभूतंप्राणंमूर्द्धन्यनाड्यासुषुम्नाख्ययामूर्ध्निभ्रुवोर्मध्येआधाय कथंयोगधारणांयोगशास्त्रोक्तांधारणांमनसोदेशविशेषनिबंधिनीमास्थितःअनुतिष्ठन् सन् १२ मूर्ध्निप्राणमाधायकिंकुर्यादतआह ओंकाररूपंएकाक्षरंएकंचतदक्षरंचवर्णोब्रह्मचतद्व्याहरन्उच्चरन्मांचब्रह्मभूतंअनुस्मरन्योहिदेवदत्तंस्मृत्वातन्नामव्याहरतितस्मैदेवदत्तोऽभिमुखोभव त्येवंब्रह्मणोनामोच्चारणेनसन्निहिततरंव्यापकंब्रह्मसाधकस्यसन्निधीयते सन्निहितेचब्रह्मणियोदेहंत्यजन्म्रियमाणःप्रयातिऊर्ध्वनाड्याउत्क्रामतिसपरमांगतिंसन्निकृष्टब्रह्मरूपांयाति ब्रह्मैव प्रकृत्यश्रूयते 'एषाऽस्यपरमागतिरेषाऽस्यपरमासंपदेषोस्यपरमआनंदः' इति । तामेवगतिंशुद्धंबह्मैवप्राप्नोतिब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा १३ इयंमतिरतीवदुर्लभेतिमामंस्थाइत्याह अनन्येति नास्ति अन्यत्रचेतोयस्यासौअनन्यचेताइत्यनेनस्मरणेआदरउच्यते । सततमितिनैरंतर्यं । योमांस्मरतिनित्यशइतिदीर्घकालत्वंयावज्जीवंस्मरतीत्यर्थः तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्यनित्ये योगिनामावश्यकेयुक्ताहारविहारादौयमनियमादौचयुक्तस्यावहितस्य योगिनःयोगमनुतिष्ठतः १४

त्वल्लाभेऽपिकिंस्यादतआह मामिति मामुपेत्यपुनर्द्वितीयवारंजन्मनाप्नुवंति । यज्जन्मदुःखानामालयभूतंमूढदृष्ट्याकिंचित्सुखालयत्वेऽपिअशाश्वतंनश्वरंतुच्छमित्यर्थः । केनाप्नुवंति महा
त्मानोयोगेनजितचित्ताः अतएव परमांसंसिद्धिंमोक्षंगताःअगताअपिप्रत्यासन्नत्वाद्गताएव । तथाब्रह्मलोकगतान्प्रकृत्यस्मर्यते । 'ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशं
तिपरंपदम्'इति प्रतिसंचरेब्राह्मेप्रलये परस्यचतुर्मुखस्यअंतेनाशे १५ त्वदलाभेऽपिकिंस्यादतआह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात्ब्रह्मलोकमभिव्याप्यब्रह्मलोकेनसहैवेत्यर्थः लोकाःपुनरावर्तिनः
पुनरावृत्तिस्वभावाःहेअर्जुन शेषंस्पष्टं । अत्रेयंव्यवस्था येक्रममुक्तिफलाभिर्दहरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकंगतास्तेतत्रैवज्ञानंप्राप्यब्रह्मणासहमुच्यंते । येतुपंचाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकंगातास्तेऽनुपासित
परमेश्वराःपुनरावर्तंतइति १६ आवृत्तिभाजांकालपरिच्छेदमाह सहस्रेति युगशब्दोऽत्रचतुर्युगपर्यायः । 'चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यते'इतिपुराणांतरदर्शनात् सहस्रंचतुर्युगानिपर्यंतोऽवसानं
यस्य चतुर्युगसहस्रंब्रह्मणोदिनंरात्रिरपितावतीत्याह रात्रिमिति अत्रापिचतुर्युगसहस्राणांअंतेभवतितांचतुर्युगसहस्रांतां तेप्रसिद्धाअहोरात्रविदोजनाविदुः १७ किंब्रह्मणोऽह्निजायतेकिं
वारात्रावित्यतआह अव्यक्तादिति अत्रदैनंदिनसृष्टिप्रलययोःप्रकृतत्वादव्यक्तशब्देननाव्याकृतंवियदादिकारणमिहग्राह्यं तदाआकाशादीनांसत्त्वात् । किंतर्हिप्रजापतेःस्वापावस्थैवेहा
व्यक्तशब्दार्थः अयंभावः । प्रजापतेःस्वापकालेतत्कल्पितःस्थावरजंगमप्रपंचःसर्वोऽपितदीयेऽज्ञानेऽव्याकृताख्येलीयतेरात्र्यागमे । तथादिवसागमेपुनस्ततएवयथापूर्वमाविर्भवति ।

मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः १५ आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनवि
द्यते १६ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदोजनाः १७ अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्य
क्तसंज्ञके १८ भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे १९ परस्तस्मात्तुभावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यःससर्वेषुभूते
षुनश्यत्सुनविनश्यति २० अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिम् ॥ यंप्राप्यननिवर्ततेतद्धामपरमंमम २१

एवंदृष्टिसृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययंवियदादिप्रपंचोऽस्मत्सुषुप्तौलीयतेअस्मत्प्रबोधेयथापूर्वंप्रादुर्भवतीति १८ कृतहानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तयेबंधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यायचअविद्या
दिवशादवशोऽयंभूतग्रामःपुनःपुनर्भूत्वापुनःपुनःप्रलीयतइत्याहवैराग्योत्पादनार्थं भूतग्रामइति अहरागमेभूत्वाभूत्वारात्र्यागमेप्रलीयतइतियोजना सएवभूत्वाप्रलीयतेनान्योऽभिनवोभवती
त्यर्थः । कुतः यतोऽवशःअविद्याकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वानर्थबीजभूतायाअविद्यायाविद्ययाउच्छेदेजन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यंयतितव्यमित्यर्थः १९ एवंब्रह्मभुवनांतानामावृत्तिंव्या
ख्याययत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्तितदक्षरंपरमंब्रह्मेत्युपक्रांतंवस्तुलक्षयति परस्तस्मादितित्रिभिः परइति तस्मादव्यक्तात्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादनृतात् अन्योऽत्यंतविलक्षणोभावःसत्ता
तुशब्दात्पराभिमतंसत्तासामान्यंवारयति तस्यसामान्यादिभ्योव्यावृत्तत्वात् अस्यचसर्वानुगतत्वात् सनातनोनित्यैकरूपः । उपाधिमान्हिउपाधिविक्रिययानित्यंविक्रियतइवभाति अयंत्वनु
पाधित्वान्नित्यैकरूपएवयःसभावःसर्वेषुभूतेषुवियदादिषुनश्यत्सुनविनश्यतिकेवलसत्तारूपत्वात् । एतेनतस्यकालत्रयाबाध्यत्वंनित्यत्वंचोक्तम् २० अव्यक्तोनव्यज्यतइतिदृश्यत्वंनिरस्तं । अक्ष
रोऽश्नुतेव्याप्नोतीतित्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं । तंभावंपरमांगतिं ब्रह्मलोकांतागतिपरमा कार्यत्वात् । इयंतुपरमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः एषाऽस्यपरमागतिरित्यादयःश्रुतयः ।
यंभावंप्राप्यननिवर्ततेपुनःसंसारेनपतंति तदितिविधेयापेक्षंक्लीबत्वं सएवममविष्णोःपरमंउपाध्यस्पृष्टंधामप्रकाशःतद्विष्णोःपरमंपदमितिश्रुतिप्रसिद्धंनिष्कलंब्रह्म २१

एवंज्ञेयंप्रत्यगभिन्नंब्रह्मोक्त्वाजगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्यदित्याह पुरुषइति तुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः हेपार्थयोऽयंभक्त्याआराधनेनउपासनेनेतियावत् कीदृश्या अनन्ययाना
स्त्यन्योयस्यांसातयाउपास्योपासकभेदमंतरेणअहंग्रहरूपयेत्यर्थः । तयाभक्त्यायोलभ्यःसपरःपूर्वोक्तादव्यावृत्तानानुगतादक्षरादन्यःकारणात्मेतियावत् । लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि
नह्यात्माचलभ्यश्चेतियुज्यते । अस्यकारणत्वमेवाह यस्येति यस्यपुरुषस्यांतःस्थानिबीजेद्रुमइवसर्वाणिवियदादीनिस्थावरजंगमानिचयेनचइदंसर्वंततंव्याप्तमुपादानत्वात्सभक्त्यालभ्यतइति
योजना २२ पूर्वोक्तानामोंकारद्वारासगुणब्रह्मविदांक्रममुक्तिभाजांब्रह्मप्रतिपत्तयेउत्तरोमार्गोवक्तव्यइत्यतआह यत्रेति आवृत्तिमार्गोपन्यासोऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः । योगिनइति योगिनः
कर्मिणश्चोच्यंतेतेषांयथायोगंमार्गद्वयविभागः शेषंस्पष्टं २३ तत्रोपासकानांदेवयानंपंथानमाह अग्निरिति अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनीदेवतालक्ष्यते । एवंअहरित्यहरभिमानिनी ।
एवंशुक्लपक्षस्यषष्ठमाससंमितोत्तरायणस्यचाभिमानिन्यौदेवतेएव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणं । तत्रप्रयाताउत्क्रांताब्रह्मकार्यंब्रह्मतद्द्वारापरंचगच्छंति ब्रह्मविदोब्रह्मोपासकाजनाः २४
एतेनचधूमोरात्रिरित्येषोऽपिधूमादिमार्गःकर्मिणामपक्वयोगिनांचउचितआवृत्तिफलश्चव्याख्यातः २५ उक्तौमार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लाज्ञानहेतुत्वादर्चिरादिगतिः तदभावात्कृष्णा
धूमादिगतिः एकयाशुक्लया अन्ययाकृष्णया २६ एतेसृतीमार्गौआवृत्त्यनावृत्तिफलेजानन्योगीनमुह्यतियोगभ्रष्टोऽयतिरल्पप्रयत्नश्चयोगीनभवति कश्चनकोऽपि यस्मादेवंतस्मात्सर्वेष्वित्यादि

पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतस्थानिभूतानियेनसर्वमिदंततम् २२ यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः ॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामि
भरतर्षभ २३ अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणम् ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः २४ धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनम् ॥
तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्तते २५ शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते ॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्ततेपुनः २६ नैतेसृतीपार्थजानन्योगी
मुह्यतिकश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन २७ वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टम् ॥ अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपै
तिचाद्यम् २८ ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ पर्वणितुद्वा
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् १

स्पष्टम् २७ पुनःश्रद्धाभिवृद्धयेयोगंस्तौति वेदेष्विति वेदेषुसम्यगधीतेषुयज्ञेषुतपःसुचसम्यगनुष्ठितेषुदानेषुचसम्यग्दत्तेषुयत्पुण्यंतत्फलंचेतिपुण्यफलंसर्वेषुसमुच्चितेषुयत्प्रदिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वंयो
गीअत्येतिअतिक्रामतिकार्यब्रह्मलोकंप्राप्नोतीत्यर्थः किंकृत्वा इदंपूर्वोक्तमुपासनंविदित्वाज्ञात्वाऽनुष्ठायच । ततश्चकिमित्यतआह यत्स्थानंनिर्विशेषंब्रह्मउपैतिप्राप्नोतिचक्रमेणेत्यर्थः ।
आद्यंनतुकेनचिन्निर्मितं तदनेनाध्यायेनध्येयस्तत्पदार्थोव्याख्यातः अग्रिमेऽध्यायेज्ञेयंब्रह्मव्याख्यास्यति २८ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे गीतार्थ० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
पर्वणि० ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वाध्यायेकिंतद्ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्न्यामक्षरंब्रह्मपरममित्यादिनासंक्षिप्यव्याख्यातायांतज्ज्ञानस्यपृथक्प्रयोजनाकांक्षायांकर्मविदआदिभौतिकंधूमादिमा
र्गप्राप्यंस्थानमितिनिरूपणेनप्राप्यप्रापकादिविभागोदर्शितः तेनकर्माधिभूतेव्याख्याते । तथासूत्रांतर्यामिणोरुपासकस्यार्चिरादिमार्गेणक्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तंतेनाधिदैवाधियज्ञौव्या
ख्यातौ । ओमित्येकाक्षरमित्यादिनाअंतकालेकथंज्ञेयोऽसीत्यस्योत्तरंव्याख्यातं । तदेवंध्येयब्रह्मविद्यासांगानिरूपिता । परिशिष्टमाद्यंज्ञेयब्रह्मविषयंप्रश्नद्वयंकिंतद्ब्रह्मकिमध्यात्ममिति–

—तद्विवरणायनवमोऽध्यायआरभ्यते । नकेवलमर्चिरादिगतिप्राप्याकालांतरएवमुक्तिरस्तिकिंत्विहैवसद्योमुक्तिरस्तीतिविशेषंवक्तुं श्रीभगवानुवाच इदंतुतेइति। इदंवक्ष्यमाणं तुपूर्वस्माद्व्येया
द्विलक्षणंज्ञेयंतेतुभ्यंगुह्यतममतिगोप्यंप्रवक्ष्यामि । अनसूयवेअसूयागुणेषुदोषाविष्करणंतद्रहिताय । ज्ञानंज्ञप्तिमात्रस्वरूपंब्रह्म । विज्ञानेनानुभवेनसहितंनतुकेवलंपारोक्ष्येणयत्ज्ञानंज्ञात्वासाक्षा
त्कृत्यअशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे । अत्रयत्सप्तमादौ ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतइतिप्रतिज्ञातं यस्यचविज्ञानायशाखाचंद्रन्यायेबोपलक्षणीभूतंजगत्कारणंब्रह्मतत्रैवनिरूपितं । य
द्विज्ञानेऽधिकारसंपत्त्यर्थंतस्यैवसगुणस्योपासनमुक्तंतदिहसर्वशेषीभूतंब्रह्मवक्तव्यमितितथैवप्रतिजानीतेवचनमात्रेणैवात्रापरोक्षंज्ञानंजायतइतितद्यत्तत्रैवव्युत्पादितंनविस्मर्तव्यं १ एतदेवस्तौति
राजविद्येति विद्यानांराजाइतिराजविद्या अध्यात्मविद्या गुह्यानांराजाइतिराजगुह्यं । राजदंतादिषुपरमित्युपसर्जनस्यपरनिपातः । पवित्रंपावनं उत्तमंपूर्वापरदुरितनाशाश्लेषहेतुत्वात्प्राय
श्चित्ताद्यपेक्षयाश्रेष्ठं । प्रत्यक्षावगमंप्रत्यक्षंनित्यापरोक्षंयत्प्रत्यगात्मवस्तुतदेवयाथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेतिप्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेणसुखादिवदवगमोयस्येतिवा । अस्मिन्पक्षेविज्ञानसहित
मितिविशेषणस्यश्लोकांतरस्थत्वान्नतेनपौनरुक्त्यदोषः । तद्धिपूर्वंत्वाभावान्निष्फलंस्यादतआह धर्म्यंधर्मादनपेतं । तथाहि क्षणमपिप्रत्यगात्माकारवृत्तौसत्यांश्रूयते । क्षणमेकंक्रतुशत
स्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति । तर्हिदुःसाध्यंस्यान्नेत्याह सुसुखंकर्तुमिति कर्तुंसंपादयितुंआविष्कर्तुंसुसुखंअनायाससाध्यं अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् । तर्हिआशुविनाशिफलं
चेत् अव्ययं वस्तुमात्रविषयत्वादनंतफलंनतुकर्मफलवन्नश्यति २ तर्हिकुतश्तज्ज्ञानंसर्वैर्नसंपादयंतीत्याह अश्रद्दधानाइति स्पष्टार्थःश्लोकः ३ एवंस्तुत्याऽभिमुखीकृत्ययद्वक्तव्यंतदाह
मयेति मयाइदंसर्वंजगत्ततंव्याप्तंउपादानत्वात् कनकेनेवकुंडलादीनि । ननुप्रागेवैतदुक्तंअहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेति तथाचराजविद्येत्यादिस्तुतिरस्थानेएवकृतास्यात् वक्तव्यवि

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययम् २ अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप ॥ अप्राप्यमांनि
वर्त्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ३ मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ४

शेषाभावादितिचेत् अत्रब्रूमः यथा 'यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति'इतिज्ञेयस्यब्रह्मणोलक्षणंजगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्तातस्या
नुगममन्नादिशब्दशब्दितेषुविराडादिषुदर्शयति । 'अन्नाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते । प्राणाद्ध्येव'इत्यादिना तस्यनिर्णयवाक्यंतु। 'आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते'इति 'सैषाभार्ग
वीवारुणीविद्या'इति तत्रैवाविद्यायाःपर्यवसानाभिधानात् । एवमिहापिसप्तमे भूमिरापोऽनलोवायुरित्यादिनासर्वभूतात्मकस्यविराजोजगज्जन्मादिहेतुत्वंप्रदर्श्यपश्चादहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलय
स्तथेत्यनेनमायाशबलेऽपितत्प्रदर्श्येदानींशुद्धेप्रत्यगात्मन्येवतद्दर्शयतिस्थूलारुंधतीन्यायेनप्रतिपत्तिसौकर्यार्थमितिगम्यते राजविद्येत्यादिनास्तुतत्वात् । यथाकश्चिद्दुर्लक्ष्यांसूक्ष्मामरुंधतींदिदर्श
यिषुस्तत्समीपस्थांस्थूलांतारामरुंधतीतिग्राहयतिप्रतिपद्यतेचानेनैवक्रमेणप्रतिपत्तिः एवमिहापिकार्यकारणप्रतिपत्तिद्वाराअकार्यकारणस्यशुद्धस्यप्रतिपत्तिर्युक्ता अतएवभगवान्भाष्यकारोमयात
तमिदंसर्वमित्यत्रमयाममयःपरोभावस्तेनततंव्याप्तमितिव्याचख्यौ । नत्वहंसर्वस्यजगतःप्रभवइत्यत्रममयःपरोभावःससर्वस्यजगतःप्रभवइति । सचभगवतःकारणात्मनःपरोभावःपरमानंदएवते
नैवचेदंततं । आनंदाद्ध्येवेत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैवजगदुपादानत्वेनतदीयसत्तास्फूर्तिभ्यांजगतोव्याप्तत्वात् । अतएवाव्यक्तमूर्तिनेतिविशेषणं । मायाशबलंहिकारणंबुद्धिग्राह्यत्वात्करणगोचरः
शुद्धंहिबुद्धेःपरत्वात्करणागोचरइति । किंभूताकारेणानंदःपरिणमतइत्यतआह मत्स्थानीति मयिप्रत्यगानंदेरज्ज्वांस्रक्सर्पदंडधारादयइवसर्वभूतानिस्थितान्यतोमत्स्थानीत्युपचारादुच्यंते
अधिष्ठानाध्यस्तयोर्वास्तवसंबंधायोगात् । एतदेवाह नचेति नचाहंपरमानंदस्तेषुभूतेष्ववस्थितोऽस्मिघटादाविवमृदपरिणामि वादेव ४

एवमभ्युपगतमानंदस्यजगद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वंतदप्यपवदति नचमत्स्थानीति अयंभावः । 'अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणं । आज्ञानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यते' इतिवार्तिकोक्तेरज्ञानमे वजगत्कारणंतच्चतुच्छं अहंचासंगः । ततश्चतुच्छतरेणतत्कार्येणभूतसंघेननममासंगस्याधाराधेयभावसंबंधोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आवृतंहिरज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेनसर्पादिनासंबध्यते । अहंतुसर्वदाऽनावृतःसाक्षिरूपत्वात्तत्संबंधशून्यइतिनचमत्स्थानिभूतानीत्युक्तमिति । ननुसाक्षिणस्तवब्रह्मणोप्युवासुखीचेतिप्रतीच्येवभूतसंबंधानुभवात्कथंनचमत्स्थानीत्युक्तिरित्याशंक्याह पश्यमेयोगमैश्वरमिति मेममभूतैःसहयोगंयुक्तिघटनांपश्य ऐश्वरंईश्वरेणमायाविनानिर्मितं गगनेगंधर्वनगरमिव । अतएवममकारणशरीरस्यात्माप्रत्यगानंदोभूतभृदपिभूतस्थोन चकारोऽ प्यर्थेऽभिन्नक्रमश्च खमिवगंधर्वनगरभृदपितत्स्थंन तस्यतदाकारेणपरिणामासंभवात् । एवंरूपोऽपिपरानंदरूपोममात्मासभूतभावनःभूतानांवृद्धिकरः । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवंति कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात्' इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशेअव्याकृताख्येस्वाधिष्ठानभूतआनंदोऽनुस्यूतोनस्यात्तर्हिप्राणापानक्रियांकश्चिदपिनकुर्यात् कारणगतंजाड्यंकार्येऽपिस्यात् आकाशेआनंदानुबंधेतुकारणस्यचेतनत्वात्कार्यमपिचेतनावत्स्यादितिश्रुत्यर्थः बृहदारण्यकेऽपि । 'यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदवाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवी इमे ॥ यद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशएवतदोतंचप्रोतंच' इतिमायाविनिसर्वस्योतप्रोतत्वमुक्त्वाकस्मिन्नुखल्वाकाशओतश्चप्रोतश्चेत्यस्योत्तरमेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्गिआकाशओतश्चप्रोतश्चे त्यस्थूलादिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तं । तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेणभगवताकारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेणममात्माभूतभावनइति ५ श्लोकद्वयोक्तेऽर्थेदृष्टांतमाह य

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ५
यथाऽऽकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ६
सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकाम् ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ७
प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ८

थेति यथालोकेआकाशेस्थितोनित्यंसदावायुःसर्वत्रगःपरिमाणतश्चमहान् । तथासर्वाणिभूतानिसर्वगतेमयिअसंश्लेषेणैवस्थितानीत्येवमुपधारयेतिप्राश्नः । किंतद्ब्रह्मेतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तंअक्षरं परमंब्रह्मेति अक्षरसंज्ञंशुद्धस्त्वंपदार्थएवनिरुपाधिकंब्रह्मेत्युक्तं । तत्रनिरुपाधिकंब्रह्मश्लोकद्वयेनव्याख्यातं । इदानींतस्याक्षराख्येनजीवेनाभेदंसदृष्टांतमाह यथेति वायुःसूत्रात्मा । 'वा युर्वैगोतमतत्सूत्रं' इतिश्रुतेः । सर्वत्रगइतिसमष्टिलिंगत्वात्तस्यसर्वगतत्वं । महानितिबाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थं । सयथाआकाशस्थितःअव्याकृताकाशेस्वकारणेस्थितः । नित्यमितिकालत्रये ऽपितस्याकाशसंबंधउक्तः । सर्वाणिभूतानिउपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपीचेतनवर्गः । बहुत्वंलोकाभिप्रायेण । यथाकार्यसर्वमुत्पत्तेःप्राक्नाशादूर्ध्वंमध्येचस्वकारणएवाभेदेनतिष्ठति । एवंसर्वोऽपि जीववर्गउपाध्युत्पत्तेःप्राक्तन्नाशादूर्ध्वंमध्येवाघटाकाशोमहाकाशादिवपरस्माद्ब्रह्मणःकालत्रयेऽपिनातिरिच्यतइत्यर्थः । एतेनजीवब्रह्माभेदकथनेनत्वमावोध्यात्ममुच्यतइतियत्प्रागुक्तंब्रह्मैवजी वइतितद्विवृतं ६ नन्वेवमुपाधिरहितस्यैवब्रह्मणिलयश्चेदुपाधेःकागतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणिभूतानिस्थावरजंगमशरीराणिमामिकांममायाविनःप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकामपरांसूक्ष्मभूम्या द्यात्मिकांयांतिप्रविशंतिकदायांतिकल्पक्षये । पुनश्चतान्येवभूतानिप्रकृतौसुप्तविवसंस्कारात्मनास्थितानिएकतांगतानिकल्पादौविसृजामिविविधरूपेणसृजाम्यहंकारणात्मामायावी ७ एतदे वाहप्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणांस्वांप्रकृतिमवष्टभ्यआश्रित्यतांविनाकेवलस्यस्रष्टृत्वासंभवात् इमंभूतग्रामंपुनःपुनर्विविधंसृजामि किंभूतंप्रकृतेर्वशात्स्वभावशात् अवशंरागद्वेषाद्यधीनम् ८

ननुविषमांसृष्टिंकुर्वतस्तववैषम्यनैर्घृण्येस्यातामतआह नचेति तानिविषमसृष्टिरूपाणिकर्माणिमांननिबध्नंति तत्रहेतुः उदासीनवदासीनमिति यथापर्जन्योबीजविशेषेषुरागं केषुचिद्द्वेषंचाकृत्वा उदासीनःसन्वर्षतिएवमीश्वरोऽपिपुण्यवत्सुरागंपापिषुद्वेषंचाकुर्वन्जगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्तेतेविभिन्नंफलंप्राप्नुवंतीतिनेश्वरवैषम्यादीत्यर्थः ९ ननुविसृजामिउदासीनवदासीनमितिपरस्परविरुद्धमुच्यतइत्याशंक्याह मयेति मयाकूटस्थेनअध्यक्षेण अयस्कांतकल्पेनप्रवर्तकेनप्रकृतिश्चराचरंजगत्सूयतेउत्पादयति । अनेनअध्यक्षत्वेनैवहेतुनाहेकौंतेयजगद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासुभ्रमति । अयस्कांतवदहमुदासीनश्चसृष्टिप्रवर्तकश्चभवामीतिभावः । तथाचमंत्रवर्णः । ‘ एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ॥ कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचताकेवलोनिर्गुणश्च’इतिएकस्यैवदेवस्यसर्वाध्यक्षत्वंसाक्षित्वंचप्रतिपादयति १० एवंभूतंमांसंतंमूढाःअवजानंतियतोमानुषींतनुंआश्रितंमनुष्यदेहेनव्यवहरंतं । ममपरंप्रकृष्टंभावंतत्त्वंअजानंतःभूतानांमहेश्वरंमामवजानंतीतिसंबंधः ११ मदवज्ञानाच्चतेमोघाशाःवृथैवआशाआशिषोयेषांतेमोघाशाः तथामोघकर्माणःनिष्फलोद्योगाः मोघज्ञानाःनिष्फलज्ञानाः यतोविचेतसःनिर्विवेकाः यतोराक्षसींआसुरींचरजस्तमःप्रधानांमोहिनींमोहकरींप्रकृतिंश्रिताः छिंधिभिंधिपिबखादपरस्वमपहरेत्येवंशीलाःक्रूरकर्माणोभवंतीत्यर्थः १२ तथा येमहात्मानःअक्षुद्रचित्ताः तुपूर्वेभ्योऽस्यंतंविल

नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ९ मयाऽध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेनकौंतेयजगद्विपरिवर्तते
१० अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम् ११ मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैव
प्रकृतिंमोहिनींश्रिताः १२ महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् १३ सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः ॥
नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते १४ ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते ॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् १५ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधा
ऽहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् १६ पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः ॥ वेद्यंपवित्रमोंकारऋक्सामयजुरेवच १७ गतिर्भर्ता
प्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत् ॥ प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययम् १८

क्षणाःमांभजंति यतोदैवींप्रकृतिंसत्वप्रधानांआश्रिताः अनन्यमनसःएकाग्रचेतसः । किंगतानुगतिकतयादंभेनवाभजंतिनकिंतर्हिमांभूतादिंसर्वभूतकारणंअव्ययंज्ञात्वामस्वाभजंति १३ भजनस्वरूपमाह सततमिति यतंतःइंद्रियोपसंहारशमदमादिषुप्रयतमानाःदृढान्यहिंसादीनिव्रतानियेषांतेदृढव्रताःनमस्यंतश्चमांहृदयेशयंप्रतिमादिरूपंवाभक्त्यानित्ययुक्ताःनित्यमवहिताःसंतउपासते १४ ज्ञानयज्ञेननिर्विकल्पसमाधिनापातंजलाः । एकत्वेनअहमेवभगवान्वासुदेवइत्यभेदेनौपनिषदाः । पृथक्त्वेनअयमीश्वरोममस्वामीतिबुद्ध्याप्राकृताः । अन्येपुनर्बहुधाबहुप्रकारंविश्वतोमुखंसर्वैर्द्वारैर्यत्किंचिद्दृष्टंतद्भगवत्स्वरूपमेवयच्छ्रुतंतन्नामैव यद्दत्तंभुक्तंवातत्तदर्पितमेवेत्येवंविश्वतोमुखंयथास्यात्तथामांउपासते १५ इदमेवोपासनंविवृणोति अहमिति क्रतुःसंकल्पोदेवताध्यानरूपः । यज्ञःश्रौतःस्मार्तश्चदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागः । स्वधापितॄणामन्नं । औषधंमनुष्याणामन्नं । मंत्रोयेनदीयतेसः । आज्यंहविः । अग्निः । हुतंप्रक्षेपक्रिया । इदंसर्वंयस्मादहमेवातस्तेषांविश्वतोमुखमुपासनंयुक्ततरमित्यर्थः १६ धाताकर्मफलानांविकर्ता वेद्यंवेदितव्यंब्रह्म पवित्रंपावनंतपआदिकं १७ गतिर्मुक्तप्राप्यंस्थानं । भर्ताकर्मफलदानेनपोषकः । प्रभुःअंतर्यामी । साक्षीकृताकृतावेक्षकः । निवसंत्यस्मिन्निति।निवासआश्रयोयजमानादिः । शरणंरक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष्यउपकर्ता । प्रभवउत्पत्तिस्थानं । प्रलयोलयस्थानं । स्थानंस्थितिस्थानं । निधानंकर्मफलसमर्पणस्थानंकालांतरेफलप्रसवार्थं । बीजंप्ररोहकारणंप्ररोहधर्मिणां । अव्ययंयावत्संसारभावित्वात् १८

अहंतपामि आदित्योभूत्वा अहंवर्षंवृष्टिंतांनिगृह्णामिअष्टसुमासेषुके श्चिद्रश्मिभिः उत्सृजामिचचतुर्षुमासेषुकैश्चिदिति । अमृतंजीवनं । मृत्युर्मरणं । अमृतंदेवान्नंवा सत्सत्साधु असत्असाधु एतत्सर्वंमहमेव । अतस्तेषांविश्वतोमुखंममभजनंकुर्वतांसर्वरूपेणाहमनुग्रहंकरोमीतिभावः १९ येपुनरुक्तेषुप्रकारेष्वन्यतमेनापिमांनभजंतेतेकेवलकर्मठाःकांगतिंप्राप्नुवंतीतिशृणु त्रैविद्याइति तिस्रःऋग्यजुःसामरूपाःविद्यायेषांतेत्रिविद्याः तएवत्रैविद्याः सोमपाःसोमपायिनोयाज्ञिकाः यज्ञैर्मामिष्ट्वास्वर्गंतिंफलंप्रार्थयंते दिव्यान्अप्राकृतान्संकल्पमात्रोपनतान्दुःखासंभिन्नान् २० त्रयीवेदत्रयीतस्यामुक्तंधर्मंत्रयीधर्मंकाम्ययज्ञं कामकामाःविषयकामुकाःगतामतंयातायातंसातत्येनलभंते तथाचश्रुतिः ।'प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म ॥ एतच्छ्रेयोयेऽभिनं दंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति'इति अष्टादशषोडशर्त्विजःयजमानःपत्नीचेतिद्वौ २१ एवंकर्मिणामावृत्तिंफलंचोक्त्वाभक्तानामपिमद्भजनेनैवसर्वसिद्धिरित्याह अनन्याइति नास्तिअन्यउपा स्योयेषांअहमेवभगवान्वासुदेवइतिअभेदेनचिंतयंतइत्यर्थः । येजनाःपर्युपासतेपरितःसाकल्येनकार्त्स्न्येनाद्वैतदृष्ट्येत्यर्थः उपासते तेषांनित्याभियुक्तानांसततभियोगिनांयोगःअप्राप्तस्यअप्रा देर्योगभूमिकायावाप्रापणं । क्षेमःतस्यैवप्राप्तस्यसंरक्षणंतदुद्वयंअहमेववहामिनिर्वहामि । तैरन्नाद्यर्थंवायोगभूमिपूर्वोर्ध्वभूमिलाभार्थंवाचिंतानकर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसांतेषांमदभिन्नत्वात्सर्वं

तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन १९ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते ॥ तेपुण्य मासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान् २० तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति ॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतं कामकामालभंते २१ अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ॥ तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् २२ येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयाऽ न्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् २३ अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥ नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते २४ यांतिदे वव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः ॥ भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोऽपिमाम् २५ पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभ क्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः २६ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् २७ शुभाशुभफलैरेवंमो क्ष्यसेकर्मबंधनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि २८

सेत्स्यतीत्यर्थः तथाचोक्तं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमिति २२ अविधिपूर्वकंविधिरभेदबुद्धिस्तद्राहित्यादविधिपूर्वकत्वंतदीयभजनस्य २३ हियतःसर्वयज्ञानामहमेवसर्वदेवतारूपेणभोक्ताप्रभुःफल दाताच । एवंसतितेमांप्रत्यगभिन्नंतत्त्वेनयाथातथ्येननजानंतिअतश्च्यवंतिज्ञाननिष्ठामलब्ध्वासंसारगर्तेपतंति २४ सर्वेभक्तायथाभजनंप्राप्नुवंतिस्वाराध्यसान्निध्यमित्याह यांतीति भूतार्थमिज्या येषांतेभूतेज्याः २५ मद्भक्तिरतिसुकरादेवतांतरभक्तिस्तुबहुवित्तव्ययायाससाध्येत्याशयेनाह पत्रमिति भक्तिरेवकेवलंममापेक्षितानान्यादितिभावः भक्त्युपहृतंभक्त्यासमर्पितं २६ अतःसर्वमद र्पणंकुर्वित्याह यदिति यत्करोषिगमनादिकंतद्भगवतएवप्रदक्षिणादिकंकरोमीतिमत्प्रीत्यर्थंमेवतदर्पणंकुर्विति । एवंवचनादिष्वपिनामकीर्तनादिदृष्टव्याऊह्यं २७ एवंकुर्वतःफलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैःइष्टानिष्टफलैःकर्मरूपैर्बंधनैः एवंकुर्वन्त्वंमोक्ष्यसेभगवदर्पणबुद्ध्यायत्किंचित्कर्म कुर्वतःकर्मलेपोनास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणःकर्मफलसंन्यासरूपोमार्गस्तत्रयुक्तात्मासमाहित चित्तःसन्विमुक्तःकर्मबंधनैर्विमुक्तःसन्मांसर्वेषांप्रत्यगात्मानंउपैष्यसि २८

यतोभक्तानेवानुगृह्णातिनेतरानित्यतोरागद्वेषवान्भगवानित्यतआह समोहमिति यथाऽग्निःरागादिशून्योऽपिसमीपस्थानामेवशीतंनाशयतिन दूरस्थानांतद्वत्सर्वत्रसमोऽप्यहंशरणागतानामेव बंधंनाशयामिनान्येषामित्यर्थः । अतोममनरागद्वेषावितिभावः । मयितेतेषुचाप्यहंभक्ताअनन्यशरणतयामय्येववर्ततेअहमपितेष्वेववर्ते । अभक्तचित्तानांरागाद्याक्रांतत्वेनतत्रममविशेषतोऽभिव्यक्तिर्नास्तीतिभावः २९ भक्तेर्माहात्म्यमाह अपिचेदिति अत्यंतपापिष्ठोऽपिमांयद्यनन्यचेताःसन्भजतेतथापिससाधुरेवमंतव्यः हियतःससम्यग्व्यवसितःसम्यग्वृत्तः ३० सम्यग्व्यवसितत्वादेवक्षिप्रंशीघ्रंधर्मात्माभवति शांतिंचशश्वत्निगच्छतिप्राप्नोति हेकौंतेयत्वमेवमदाज्ञयाप्रतिजानीहिप्रतिज्ञांकुरुमेममभगवतोहरेर्भक्तोननश्यतीति ३१ किंच हेपार्थहिप्रसिद्धंमांव्यपाश्रित्यआश्रित्ययेऽत्यंतंपापयोनयःस्त्र्यादयस्तेऽपिपरांगतिंयांति ३२ ब्राह्मणादयःपुनःपुण्याःमदाश्रयेणपरांगतिंयांतीत्यत्रकिंचित्रं अतस्त्वंइमंमर्त्यलोकंअनित्यंनश्वरंअसुखंसुखलेशहीनंप्राप्यमांपरमात्मानंभजस्व लोकांतरेभजनंनभविष्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः । 'इहचेदवेदीदथसत्यमस्तिनचेदवेदीन्महतीविनष्टिः'इति ३३ भजनप्रकारंदर्शयति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यनपुत्रादौसमन्मनाः । ममैवभक्तोनराजादेर्धनाद्यर्थंसमद्भक्तः । मद्याजीमदर्थमेवयजतेनस्वर्गाद्यर्थंसमद्याजीतादृशोभव । मामेवनमस्कुरुशरणंव्रजनत्वन्यान् । एवमनेनप्रकारेणयुक्त्वायोगंकृत्वामामेवात्मानंसर्वांतरंएष्यसिप्राप्स्यसि अभेदेनघटाकाशइवमहाकाशं । यतोमत्परायणःअहमेवसर्वोपाधिशून्यश्चिदात्मापरंसर्वोत्कृष्टंअयनंप्राप्यंयस्यसमत्परायणः

समोऽहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः ॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहम् २९ अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ३० क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति ॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ३१ मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेऽपिस्युःपापयोनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपियांतिपरांगतिम् ३२ किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम् ३३ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० राजविद्याराजगुह्ययोगोनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितुत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेहंप्रीयमाणायवक्ष्यामि हितकाम्यया १ नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः ॥ अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः २

तथाचश्रूयते । 'यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय । तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्य'इति ३४ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे गी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितु० ॥ ३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सप्तमेत्वंपदवाच्योर्थोनिरूपितःतदुपासनाच्चक्रममुक्तिरित्यष्टमेप्रोक्तंनवमेतत्पदलक्ष्यार्थउक्तस्तत्प्राप्तयेचविश्वतोमुखंसर्वत्रभगवद्भावभावनात्मकंभगवद्भजनमुक्तं । तद्रागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमितिमन्वानोभगवांस्तत्सिद्धयेस्वविभूतीःकेषुचिदेवपदार्थेषुभगवद्बुद्धिविधानार्थंस्तावद्दर्शयतिदशमे । तत्फलभूतंविश्वतोमुखस्योपासनंतेनचविश्वरूपदर्शनमेकादशे । द्वादशेपुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनंतदुपासकलक्षणानिचोक्त्वाउपासनाकांडंतत्पदार्थशोधनार्थंसमापयिष्यति तत्रवात्सल्यात्स्वयमेवश्रीभगवानुवाच भूयएवेति हेमहाबाहोभूयःप्रागुक्तमपिपुनर्मेपरमंनिरतिशयवस्तुनःप्रकाशकंवचःशृणु प्रीयमाणायअमृतपानादिवन्मद्वचनात्प्रीतिमनुभवतेवक्ष्यामि हितकाम्ययातवहितेच्छया १ दुर्ज्ञेयत्वाच्चमत्स्वरूपस्याहंत्वांब्रवीमीत्याह नमेइति प्रभवंप्रकृष्टंभवंऐश्वर्यंवियदादिसृष्टिसामर्थ्यंनविदुः तत्रहेतुः अहमिति अयंभावः । देहोत्पत्त्यनंतरंहिदेवादीनांबुद्ध्यादिलाभोनचार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिःस्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोर्थःपरिच्छेत्तुंशक्यतइति पदार्थःस्पष्टः २

कस्तर्हित्वांवेत्तीत्यतआह यइति यःअसंमूढःसमांवेत्तिसएवचसर्वैपापैःप्रमुच्यतइतिसंबंधः जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेनमूढःसंमूढस्तद्विपरीतोसंमूढस्तत्त्वज्ञानेनबाधिताध्यासःसएवात्मवित्त्वादितरस्यजनिमनुभवन्मांप्रत्यगात्मानंलोकमहेश्वरमनादिंआदिःकारणंतच्छून्यमतएवाजमजातंवेत्तिससर्वैःकृतैःक्रियमाणैर्वापापैःप्रमुच्यते मर्त्येषुमध्ये ३ ममहेश्वरत्वादेवमत्तोबुद्ध्यादयोभवंतीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिःअंतःकरणस्यसूक्ष्मार्थावबोधनेसामर्थ्यं । ज्ञानंआत्मानात्मादिपदार्थावबोधः । आसंमोहःप्रत्युत्पन्नेषुबोद्धव्येष्वव्याकुलतयाविवेकपूर्विकाप्रतिपत्तिः । क्षमाआक्रुष्टस्यताडितस्यवाअविकृतचित्तता । सत्यंप्रमाणेनावगतस्यार्थस्ययथार्थत्वेनभाषणं । दमोबाह्येंद्रियनियमः । शमोमनोनिग्रहः । सुखमाल्हादः । दुःखंतापः । भवउत्पत्तिः । भावःसत्ता । अभावस्तद्विपर्ययः । भयंत्रासः । अभयमेवचतद्विपरीतं ४ अहिंसाप्राणिनामपीडा । समतामित्रामित्रादौसमचित्तता । तुष्टिःसंतोषोलब्धेपर्याप्तबुद्धिः । तपइंद्रियसंयमपूर्वकंशरीरपीडनं । दानंयथाशक्तिसंविभागः । यशोधर्मनिमित्ताकीर्तिः । अयशोऽधर्मनिमित्ताअकीर्तिः । एतेबुद्ध्यादयोविंशतिभावामत्तएवप्राणिनांभवंति पृथग्विधाःप्रत्येकंनानाप्रकाराः । ततउत्तमगुणलाभायाहमेवत्वयाशरणीकरणीयइतिभावः ५ एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनेनद्रढयति महर्षयइति सप्तभृग्वाद्याश्चत्वारःसनकादयश्चपूर्वेप्रसिद्धामहर्षयइतिसंबंधः तथामनवश्चतुर्दशप्रसिद्धाः तेसर्वेमानसाहिरण्यगर्भरूपस्यममनसएवोद्भूताअयोनिजाजाताउत्पन्नाः इमाःप्रजाश्चतुर्विधाअयंलोकश्चतदाधारभूतःतदुभयंयेषांयत्संबंधिसंततिर्येषांसंततिरित्यर्थः

योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ४ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः ॥ भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ५ महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा ॥ मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ६ एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ७ अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः ८ मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परम् ॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ९ तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते १०

यद्वा येषामितिषष्ठीपंचम्यर्थे येभ्यइमाःप्रजाअयंलोकश्चजाताइत्यर्थः । तेऽपिमद्भावामय्येवभावोमनोयेषांते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येतेयतोमामेवोपासतेऽतस्त्वमपिमामुपास्वेतिभावः ६ उपास्तावधिकारिणमाह एतामिति एतांवक्ष्यमाणांविभूतिंयोगंचविश्वतोमुखेभगवतिमनःसमाधानंयस्तत्त्वतोवेत्तिसम्यगनुष्ठातुंज्ञातुंचसमर्थोभवतिसोऽविकंपेनाचलेननिर्विकल्पकेनषष्ठाध्यायोक्तेनयोगेनमद्विषयेणसमाधिनायुज्यतेततश्चकृतकृत्योभवति नात्रसंशयइतिप्रवृत्त्यतिशयार्थमुच्यते भगवद्वचसिसंशयासंभवात् ७ उपासनास्वरूपमाहद्वाभ्यां अहमिति बुधामांप्रत्यगात्मानमितिमत्वाभजंते इतिकथं अहमेवसर्वस्यजगतःप्रभवउत्पत्तिः मत्तोमदनुग्रहंप्राप्यैवसर्वंबुद्ध्यादिकंस्वस्वकार्यायप्रवर्तते । अहमेवजगतःकर्तांतर्यामीचेत्यहंग्रहेणात्मानमुपासीतेतिभावः भावसमन्विताःभावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थं ८ एवंध्यानेभावनाप्रकारमुक्त्वाव्युत्थानेतमाह मच्चित्ताइति अहमेवचित्तेयेषांतेमच्चित्ताः तथाऽहमेवगतोविद्यमानोयेषुतेमद्गतास्तथाविधाःप्राणाइंद्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाः । चित्तेनेंद्रियैर्वायद्गृह्यतेतत्सर्वंप्रत्यगात्मावासुदेवइतिभावयंतइत्यर्थः । इममेवार्थंपरस्परंबोधयंतःश्रुतियुक्तिप्रदर्शनेनसमानानांसमुदायंज्ञापयंतःकथयंतश्चशिष्यान्प्रतितुष्यंतितेनैवज्ञानेननतुमिष्टान्नादिना रमंतिचतत्रैवनतुक्र्याद्ावित्यर्थः ९ उपासनायाःफलमाह तेषामिति सततयुक्तानांनित्योत्साहवतां प्रीतिःप्रेमातत्पूर्वकंभजतांसेवमानानांतेभ्योददामितंबुद्धियोगंज्ञानरूपंयोगंसमाधिंज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । तांददाम्ियेनयथानिष्ठयातेमामुपयांतिसमुद्रमिवनद्योऽभेदेनप्रविशंति १०

किंच तेषांभक्तानामुपर्युनुकंपार्थंनस्वप्रयोजनासिद्ध्यर्थंराजवत् । बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितंमिथ्याप्रत्ययलक्षणंमोहांधकारंतमोनामकंसर्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेननाशयामि आत्मभावस्थःआत्मनोभावोंऽतःकरणगृहंतत्स्थः ज्ञानरूपेणदीपेन भास्वताप्रबलेन अयंभावः । तत्त्वमसीतिवाक्यजाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तयेश्रवणमननध्यानानिशमादीनि कर्माणिचापेक्षते यथादीपःस्वोत्पत्तयेतैलवर्त्यग्न्यादीन् । उत्पन्नातुतमोनाशेनस्वविषयप्रकाशनार्थंप्रत्ययावृत्तिलक्षणंप्रसंख्यानंचकर्मभिरुपकारंवानापेक्षते । नहिज्ञातेघटेतदाकारप्रत्यया वृत्तिर्वाकर्मापेक्षावातज्ज्ञानदार्ढ्यायापेक्षतेप्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । तस्माद्येउत्पन्नज्ञानानामपिप्रसंख्यानापेक्षांकर्मभिरुपकारापेक्षांचवदंतितेबलादेवमोक्षस्यकृतकतामनित्यतां चप्रार्थयंतइतिदिक् ११ एवमेतांविभूतियोगंचेत्यादिनाविभूतिज्ञानस्यफलोदर्कंश्रुत्वातत्प्राप्त्युत्सुकःप्रथमंस्तुत्याभगवंतमार्जवयन्नर्जुनउवाच परमिति परंब्रह्मनत्वपरमुपास्यं 'तदेवब्रह्मत्वं विद्धिनेदंयदिदमुपासते'इतिश्रुतेः परंधामज्योतिर्नत्वपरंवृत्तिरूपंज्ञानं। 'एतस्यहीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएव'इतिश्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात् परमंपवित्रंनतुतीर्थादिवदपरमंभवान् । तत्रमानमाह पुरुष मितिसार्धेन पुरुषंदेहांतरस्थं शाश्वतंनित्यं दिव्यंदिविहार्दाकाशेआविर्भूतं आदिदेवंसूत्रात्मनोऽप्याद्यं अतएवअजंविभुंव्यापकं त्वांऋषयआहुरितिसंबंधः १२। १३ व्यक्तिंप्रभवं १४

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ११ ॥ अर्जुनउवाच ॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् ॥ पुरुषंशाश्वतं दिव्यमादिदेवमजंविभुम् १२ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे १३ सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव ॥ नहि तेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः १४ स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम ॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते १५ वक्तुमर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि १६ कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योऽसिभगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनोयो गंविभूतिंचजनार्दन ॥ भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेऽमृतम् १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतःकुरुश्रे ष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे १९ अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच २०

हेभूतभावनभूतानांभावक १५ एवंस्तुत्वात्मनोबुभुत्सितमाह वक्तुमिति १६ योगऐश्वर्यंतद्वन्हेयोगिन् त्वांकथंचर्मचक्षुषाविद्यांनकथमपीतिविश्वरूपदर्शनस्यदौर्लभ्यंमन्वानःकतिपयेष्वेव स्थानेषुभगवंतंचिंतयिष्यामिविश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्ध्यर्थमित्याशयेनाह केष्विति १७ योगंवैश्वरूप्यं विभूतिंध्यानालंबनं अमृतममृतस्यमोक्षस्यसाधनं १८ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच हंतेति हंतइदानीं हंतेत्यनुमतौवा दिव्याःपुराणांतरेष्वपिश्रेष्ठत्वेनप्रसिद्धायाआत्मविभूतयस्ताःकथयामीतियोजना प्राधान्यतइति योगोपकारित्वेनविभूतयइहप्राधान्येन । योगस्तुसंक्षेपे णैवोच्यते तस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । अन्यथायोगंविभूतिंचकथयेतिपृष्टेविभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वंभगवतःस्यात् । नास्त्यंतोविस्तरस्यमेविभूतीनामितिविपरिणामेनानुषं जनीयं १९ संक्षेपेणयोगमाह अहमिति हेगुडाकेशहेजितनिद्र घनकेशेतिवा अहंवासुदेवआत्माअततीत्यात्माव्यापकःअतएवसर्वेषांभूतानामाशयएकीभावस्थानं जलानामिवकासारोजला शयस्तद्वदहंसर्वभूताशयः स्थितोऽचलः । खर्परेशरिवाविसर्गलोपोवक्तव्यइतिवार्तिकेनपक्षेविसर्गलोपः । भाष्येतुसर्वेषांभूतानामाशयेंऽतर्हृदिस्थितइतिव्याख्यातं । सर्वभूताशय त्वादेवाहंआदिर्जन्मकारणं । मध्यंस्थितिकारणं । भूतानामंतोलयस्थानं । सर्वमिदंब्रह्मांडंमय्येवास्तीतिभावः २०

योगमुक्ताविभूतीराह आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति आदित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुनामाऽदित्योऽहं वामनावतारोवा । ज्योतिषामग्न्यादीनांमध्येरविरंशुमान्अत्यंतं प्रतपनशीलोनिदाघमध्याह्नेतीव्रातपवान्रविरहमेवेत्यर्थः । मरुतांसप्तसप्तकानांमध्येमरीचिरहम् । नक्षत्राणांताराणां ।अत्रप्रायेणनिर्द्धारणेषष्ठी भूतानामस्मिचेतनेत्यादौसंबंधेऽपि। शशीचंद्रमाः २१ सामवेदोगानेनरमणीयत्वात् वासवोदेवराजत्वात् मनइंद्रियांतरप्रवर्त्तकत्वात् चेतनाधीवृत्तिःचिदभिव्यक्तिहेतुत्वात् एतेवेदादीनांमध्येश्रेष्ठाः २२ रुद्राणामेकादशानां वसूनामष्टानां । शिखराणिरत्नविशेषास्तद्वतांमध्येमेरुरहम् २३ पुरोधसांपुरोहितानांबृहस्पतिंदेवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनांसेनापतीनांस्कंदःकार्त्तिकेयः सरसांजलाशयानाम् २४ एकमक्षरंओंकारा ख्यं जपयज्ञोहिंसाशून्यत्वात् स्थावराणांस्थितिमताम् २५ । २६ अमृतोद्भवंअमृतमथनावसरेउद्भवोयस्यतम् २७ प्रजनोऽपत्यजनयिताकंदर्पःकामःनतुवृथामैथुनरूपः २८ नागानांस र्पावांतरभेदानां यादसांजलचराणां संयमतांनियमनकर्तॄणाम् २९ कलयतांगणनंकुर्वताम् ३० पवतांपावयितॄणांवेगवतांवा रामोदाशरथिः रामादीनांपरमेश्वराणामपिविभूतिमध्येगण

आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहंशशी २१ वेदानांसामवेदोऽस्मिदेवानामस्मिवासवः ॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मि भूतानामस्मिचेतना २२ रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसाम् ॥ वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहम् २३ पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः २४ महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मिस्थावराणांहिमालयः २५ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षी णांचनारदः ॥ गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः २६ उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपम् २७ आ युधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः २८ अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमाचास्मियमः संयमतामहम् २९ प्रहादश्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहम् ॥ मृगाणांचमृगेंद्रोऽहंवैनतेयश्चपक्षिणाम् ३० पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहम् ॥ झषा णांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मिजाह्नवी ३१ सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम् ३२ अक्षराणामकारोऽस्मिद्वंद्वः सामासिकस्यच ॥ अहमेवाक्षयःकालोधाताऽहंविश्वतोमुखः ३३ मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यताम् ॥ कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ३४

नंध्यानार्थं झषाणांमत्स्यादीनां मकरोजातिभेदः स्रोतसांनदीनाम् ३१ सर्गाणांभौतिकानांभूतानामादिरंतइतिप्रागेवोक्तत्वात् विद्यानांचतुर्दशसंख्यानांमध्येअध्यात्मविद्या बंधच्छेदहे तुत्वात् । प्रवदतांप्रवक्तृद्वारेणवदनभेदाएववादजल्पवितंडाइहगृह्यंते तेषांमध्येवादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ३२ अक्षराणांमध्येअकारः । 'अकारोवैसर्वावाक्'इतिश्रुतेः । सामासिकस्यस मासससमुदायस्यमध्येऽहंद्वंद्वोऽस्मिउभयपदार्थप्रधानत्वादितिप्राञ्चः समंएकत्रासनंसमासोविदुषांवागुरुशिष्याणांवामंत्रार्थकथनार्थंवाएकत्रावस्थानंतत्रविदितमर्थजातंसामासिकम् । चातुर र्थिकष्ठक् ठस्येकइतीकादेशः यस्येतिचेत्यलोपः । तस्यमध्येद्वंद्वोरहस्योऽर्थोऽहम् । द्वंद्वंरहस्येतिसूत्रेद्वंद्वशब्दस्यरहस्यत्राचित्वंशाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयःक्षयहीनः कालःक्षणादिःपरोवाईश्व रः कालस्यापिकालोऽस्मि धाताकर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणितृप्त्यातृप्यामीत्यर्थः ३३ सर्वहरःप्रलयकालिकोमृत्युरस्मि भविष्यतांभाविकल्याणानामुद्भवएैश्वर्योत्कर्षोऽहं कीर्त्या दिसप्तकमप्यहं यासांसंश्रयमात्रेणमनुष्येषुकृतार्थताबुद्धिर्भवति ३४

बृहत्साम 'त्वामिद्धिहवामहे' इत्यस्यामृचिगीयमानंसामपृष्ठयस्तोत्रेविनियुक्तमिंद्रदैवत्यंतत्साम्नांमध्येऽहस्मि । छंदसांमध्येगायत्रीद्विजत्वसंपादनात्सोमाहरणाच्चश्रेष्ठाऽहमस्मि । कुसुमाकरो वसंतः ३५ व्यवसायोनिश्चयउद्यमोवा ३६ वृष्णीनांयादवानां उशनाशुक्रः ३७ दमयतांराजादीनांदमनसाधनंदंडोऽहमस्मि । जिगीषतांजेतुमिच्छतांजयसाधनंनीतिरस्मि । मौनंवाचोनिग्रहः ३८ सर्वभूतानांबीजमित्यनेनसर्वंभूतानिमद्विभूतिरितिदर्शितं । तदेवोपपादयति नतदस्तीति मयाविनाभूतंकिमपिनास्ति उपादेयस्योपादानमंतरेणस्थित्यसंभवात् ३९ नांतोऽस्तीति उद्देशतएकदेशेनविभूतेर्विस्तरोविस्तारोमयाप्रोक्तः ४० सर्वभूतानांबीजमहमित्युक्त्यास्वस्य सार्वात्म्योक्तेःसर्वंस्वविभूतिरित्युक्तमेवतथापितद्ग्रहणाशक्तंप्रतिप्राह यद्यदिति यद्यत्सत्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीर्लक्ष्मीःशोभावातद्युक्तं ऊर्जितंबलाद्यातिशययुक्तं तत्तत्सर्वंममतेजसश्चिच्छक्तेरंशसंभवंअंशात्संभूतंत्वमवगच्छजानीहि । लोकेयदतिरमणीयंतद्भगवतोरूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ४१ उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह अथवेति मूढान्प्रत्येतदुक्तंत्वंतुएतावदेवविद्धि एकांशेनएकदेशेनाहमिदंविष्टभ्यव्याप्यस्थितोऽस्मि । 'पादोऽस्यविश्वाभूतानि' इतिश्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नंदर्शनंत्यक्त्वासर्वत्रब्रह्मबुद्धिमेवकुर्वित्याशयः ४२ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेयोगो

बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहम् ॥ मासानांमार्गशीर्षोऽहमृतूनांकुसुमाकरः ३५ द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मि सत्त्वंसत्त्ववतामहम् ३६ वृष्णीनांवासुदेवोऽस्मिपांडवानांधनंजयः ॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ३७ दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषताम् ॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ३८ यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरम् ३९ नांतोस्तिमम दिव्यानांविभूतीनांपरंतप ॥ एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवम् ४१ अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासु॰ विभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ पर्वणितुचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम १ भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् २

विभूतिश्चव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातौएतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तीति आत्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन भूयःकथयेतीतरेणचश्रोतव्यत्वेनप्रार्थितौ । तत्राहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितइतिसंक्षेपेणयोगोभगवतःसर्वभूताधारत्वलक्षणउक्तःप्राग्विभूतिकथनात् । तदंतेचविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिकुसूलेनधान्यमिवमयेदंजगद्विष्टब्धमित्युक्त्यासएवस्मारितस्तदेवभगवतः सर्वभूताधारत्वंसाक्षात्कर्तुकामोऽर्जुनउवाच मदनुग्रहायेति मयिअनुग्रहोऽनुकंपातदर्थंमदनुग्रहाय परमंसद्यःशोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टंगुह्यंगोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थंशास्त्रमध्यात्मंतत्संज्ञितं । यत्त्वयावचःअशोच्यानन्वशोचइत्यादिनाषष्ठाध्यायपर्यंतंत्वंपदार्थशुद्धिप्रधानंनायंहंतिनहन्यतइत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपादकंतेनममोहःअविवेकोऽयंविशेषेणगतोनष्टः अत्रप्रथमेपादेऽक्षराधिक्यमार्षं १ भवेति तथासप्तमाध्यायमारभ्यदशमपर्यंतंत्वयाभूतानांभवाप्ययावप्युकौअहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्ततइति तावपिमयाविस्तरशस्त्वत्तःश्रुतौहेकमलपत्राक्ष अव्ययंमाहात्म्यमपिनचमांतानिकर्माणिलिंपंतीतिविषमसृष्टिकर्तुरपिवैषम्यनैर्घृण्यदोषोनास्तिजगत्कर्तुरपिविकारगंधोनास्तीत्येवमादिरूपंतत्पदार्थशुद्धिप्रधानंश्रुतमित्यनुषंगः २

एवमिति यच्चत्वंविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिआत्मानंजगदाधारमात्थतदपिइत्थमेवनममात्रासंभावनाऽस्ति हेपरमेश्वरतेतवरूपंऐश्वरमीश्वरस्येदंविश्वात्मकंमायामयमित्य
र्थः । हेपुरुषोत्तमक्षराक्षरातीत विश्वरूपंमायामयंवास्तवंतुरूपंमायातीतमित्यैश्वरमितिपुरुषोत्तमेतिचपदाभ्यांलभ्यते तथाचवक्ष्यति ।'मायाह्येषामयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद ॥ सर्व
भूतगुणैर्युक्तंनैवंमांज्ञातुमर्हसि'इति उक्तंच ।शुद्धंरूपमभिप्रेत्य अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमिति ३ मन्यसइति हेयोगेश्वरयोगिनांयोगानामीश्वर तद्रूपंयदिमयाद्रष्टुंशक्यमिति मन्यसेयदि
मयितद्दर्शनाधिकारंपश्यसिततस्तर्हिमेमह्यमव्ययंमायामयमात्मानंदर्शय । मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वं मायायांहिसर्वंसर्वात्मकंसर्वदाऽस्तीतिप्रसिद्धंयथोक्तंवसिष्ठेन ।'वर्त्तमानमतीतंचभ
विष्यत्स्थूलमण्वपि ॥ तथादूरमदूरंचनिमेषःकल्पइत्यपि ॥ चिदात्मनिस्थितान्येवपश्यमायाविजृंभितम्'इति । नहिमरुमरीचिसरसीक्रमशःशुष्यति अतोमायामयत्वादेवास्यैश्वरस्यरूप
स्याप्यव्ययत्वं ४ एवंप्रार्थितःसन्भगवानुवाच पश्येति शतशइत्यादिनाअनंतानीत्युक्तं नानावर्णानिनानाकृतीनिच ५ दिव्यानितावदाह पश्यादित्यानिति अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याण्य
द्भुतानिचतुर्मुखपंचमुखषण्मुखादीनि ६ हेगुडाकेशजितनिद्र इहममदेहेएकस्थमेकस्मिन्नेवावयवेनखाग्रमात्रेस्थितंकृत्स्नंवर्त्तमानंजगत्पश्य यच्चान्यत्अतीतमनागतंविप्रकृष्टंव्यवहितंस्थूलंसूक्ष्मं

एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ३ मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययम्
४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशः ॥ नानाविधानिदिव्यानिनानावर्णाकृतीनिच ५ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्त
था ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत ६ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरम् ॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ७ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैव
स्वचक्षुषा ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम् ८ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः ॥ दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरम् ९ अ
नेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधम् १० दिव्यमाल्यांबरधरंदिव्यगंधानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखम् ११
दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः १२ तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा १३

वातत्सर्वमिहपश्य ७ यत्तूक्तंमन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितितत्राह नत्विति शक्यसेशक्नोषि पदविकरणव्यत्ययआर्षः अनेनप्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ऐश्वरमीश्वरसंबंधिनंयोगंविश्वा
श्रयत्वलक्षणंसामर्थ्यं ८ एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायदिव्यंरूपंदर्शितवान्सचदृष्ट्वाविस्मयाविष्टोभगवंतंविज्ञापितवानितीमंवृत्तांतमेवमुक्त्वेत्यादिषड्भिःश्लोकैर्धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एवमुक्त्वे
त्यादि ततःदिव्यचक्षुःप्रदानानंतरंराजन्हेधृतराष्ट्र महांश्चासौयोगेश्वरश्चेतिविग्रहः महतोयोगस्यवाईश्वरः परमंदिव्यंरूपं ऐश्वरंमायाविसंबंधिनतुमायातीतं दर्शयामास ९ तदेवरूपं
विशिनष्टिद्वाभ्यां अनेकेत्यादिना अनेकान्यनंतानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिन्तदनेकवक्त्रनयनं । अनेकान्यद्भुतानिदर्शनानियस्मिंस्तदनेकाद्भुतदर्शनं । अनेकानिदिव्यान्याभरणानियस
स्मिन् । दिव्यान्यनेकानिचउद्यतानिआयुधानिचक्रादीनियस्मिन् १० विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्यएकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखमित्यस्यायंपरामर्शः अनंतंसर्वतःपरिच्छेदरहितं ११
दिविअंतरिक्षे भाःदीप्तिः भासःदीप्तेः अभूतोपमेयं निरुपमतामेवतस्यदीप्तेर्दर्शयति उभौयदिव्योम्निपृथक्प्रवाहावित्यादिवत् १२ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्येतियत्प्राक्भगवताउक्तंतदप्यप
श्यदित्याह तत्रेति अनेकधाप्रविभक्तमित्येतत्वर्षासूत्थितातितिणीबीजेसूक्ष्मरूपेणतरुर्दृश्यतेतद्वन्माभूदितिदर्शयितुंसावकाशं अनेकधाविभागयुक्तंविविक्तंअपश्यत् एकस्थंएकावयवस्थं—

—अयमर्थः । यदाभगवतश्चतुर्भुजंरूपंचिंत्यतेतत्रचचेतासिलब्धपदेसतिक्रमशस्तदीयावयवास्तस्य क्वामुखेस्मितेवापदनखेवाचित्तंध्रियते तत्रापिलब्धपदेतस्मिंस्तदपित्यक्त्वाविश्वरूपमारोहात दिव्यंचक्षुरपिएवंसूक्ष्मतामापादितंमनएव । 'मनोस्यदैवंचक्षुःसएतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान्पश्यन्रमते'इतिश्रुतेः । कामान्विषयान् एतान्हार्दाकाशाख्यसगुणब्रह्मगतानितिश्रुतिप दयोरर्थः यथोक्तंश्रीभागवते । 'तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् ॥ नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखं ॥ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्चत्यक्त्वामदारोहोन किंचिदपिचिंतयेत्'इति तत्रमूर्तौ एकत्रअंगे व्योम्निकारणे मदारोहोनिर्विकल्पेब्रह्मण्यारूढः तदिदमुक्तं देवदेवस्यशरीरेकृत्स्नंजगदेकस्थंपाण्डवोऽपश्यदिति १३ हृष्टरोमारोमांचित गात्रः १४ देवानादित्यादीन् भूतविशेषाश्चतुर्विधाजरायुजादयस्तेषांसंघान्समूहान् ब्रह्माणंचतुर्मुखं ईशंईशितारं कमलासनस्थमित्यनेनदूरदर्शनमुक्तं उरगान्पातालस्थाननंतादीन् दिव्यान्कैलासादौस्थितान्वासुकिप्रमुखान् एतेनव्यवहितदर्शनमुक्तं १५ अनेकेअनंताःबाहवःउदाराणिवक्त्राणिनेत्राणिचयस्मिंस्तदनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतश्चतुर्दिक्षुउपर्यधश्चअनंतमपरिच्छि न्नरूपमस्यतं । अनंतत्वमेवाह नांतमिति दीर्घरज्ज्वाइवतत्राद्यंतौदेशिकौनस्तइत्यर्थः १६ किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेवदुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यं समंतात्सर्वतोयेदीप्ताअनलाअर्का श्चतद्वत्द्युतिर्यस्यतंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकंपदं अतएवाप्रमेयंद्रष्टुमशक्यपरिच्छेदं १७ एवंतवयोगैश्वर्यदर्शनात्त्वामेवमवैमीतिवदन्नप्रमेयत्वमेवाविवृणोति त्वमिति परममक्षरमस्थूला

ततःसविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनंजयः ॥ प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत १४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोनंतरूपम् ॥ नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वर विश्वरूपम् १६ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतम् ॥ पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७ त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यं त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे १८ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामित्वां दीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतम् १९ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः ॥ दृष्ट्वाऽद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् २० अमीहित्वाऽसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः २१

दिलक्षणं अक्षरंब्रह्मपरममित्यत्रप्रागुक्तंनिष्कलंब्रह्मतदेवत्वमसि एतेनसगुणरूपस्यनिर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं शाखाग्रस्येवचंद्रज्ञापकत्वं अतएववेदितव्यंवेदांतप्रमाणेनज्ञातुंयोग्यंनतूपासनीयं । सगुणं ब्रह्मापित्वमेवेत्याह त्वमस्येति निधानंलयस्थानं एतेनकारणत्वमुक्तं अव्ययःअमृतः देवत्वात् शाश्वतस्यवैदिकस्यधर्मस्यगोप्तेत्यनेनकार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तं । सनातनश्चिरंतनोऽ नादिपुरुषोजीवात्मासोऽपित्वमेवमेममतः । एवंविश्वरूपदर्शनेजीवब्रह्मणोरैक्यंशाखयाचंद्रइवाधिगम्यतइत्युक्तं १८ एतदेवाह अनादीति देशतःकालतश्चादिमध्यांतहीनत्वादनादिमध्यांतं । दीप्तोहुताशोवक्त्रेयस्येतिभास्वरदंतत्वंव्यज्यते । स्वतेजसाचैतन्यज्योतिषाइदंविश्वंविश्वरूपंतपंतंप्रकाशयंतं । अनादित्वादिसर्वविशेषणविशिष्टंविश्वंतापिकर्मीभूतं तापयंतंत्वांपरज्योतीरूपंपश्या मिजानामि । चित्रपटस्थानीयंविश्वरूपंसकलंकारकात्मकधीवासनोपेतं । येनज्योतिषाप्रकाशतेतद्देवत्वमसीतिजानामीतिभावः १९ एवंस्वयंकृतविश्वरूपदर्शनेनकृतकृत्योभूत्वातदुपसंहारमिच्छ न्स्तौति द्यावापृथिव्योरिति हेमहात्मन्हिप्रत्यक्षंत्वयाएकेनइदंद्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंसर्वाःदिशश्चव्याप्ताः अतस्तवेदंअद्भुतंउग्रंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रकर्षेणव्यथितं अतःपरमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः २० व्यथामेवाह अमीति हियतःअमीत्वांत्वांअसुरसंघाःअसुरांशाःदुर्योधनादयःत्वांपतंगाःपावकमिवअदृष्टप्रेरिताःविशंतिमरणायेत्यर्थः । केचिद्भीताःप्रांजलयोबद्धांजलयोगृणंतिस्तुवंति २१

किंच येत्वदनुग्रहीताःरुद्रादयस्तेपिविस्मिताःसंतःसर्वेत्वांवीक्षंतइत्याह रुद्रादित्याइति साध्याविश्वेचदेवगणविशेषौरुद्रादित्यवज्ज्ञेयौ ऊष्मपाःपितरः गंधर्वाणांयक्षाणामसुराणांसिद्धानांजातिभेदानांसंघाःसमूहाः शेषंस्पष्टं २२ पुनर्लोकानामात्मनश्चव्यथामाह रूपमिति महत्आदिमध्यांतहीनं हेमहाबाहो तेतवकरालंमहारूपंदृष्ट्वालोकाव्यथितास्तथाऽहंचव्यथितइतियोजना २३ करालत्वप्रपंचनेनस्वव्यथामेवाह नभइति नभःस्पृशंव्योमव्यापिनं दीप्तमग्निवज्ज्वल्यमानं व्यात्ताननंविस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रंरक्तनेत्रमित्यर्थः । हिप्रत्यक्षंत्वात्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितांतरात्माप्रकर्षेणव्यथितचित्तोधृतिंधैर्यंनविंदामिनलभेशमंचशांतिंस्वास्थ्यंचनलभेहेविष्णोव्यापक । भयानकंत्वदाकांतंदेशंत्यक्त्वाऽन्यत्रगंतुमशक्यंतवव्यापकत्वादितिभावः २४ कालानलःप्रलयाग्निस्तत्तुल्यानि प्रसीदप्रसन्नःसुखदोभवेत्यर्थः २५ अमीत्वांविशंतीत्यग्रिमश्लोकादपकृष्यते २६ तेभीष्मादयः उत्तमांगैःशिरोभिः अयंभावः । धृतराष्ट्रस्यपुत्राःपापिष्ठाःभवंतमेवत्रैलोक्यशरीरंविशंति पापानुरूपंतस्यपादुस्थानस्थितान्नरकानेवगच्छंतीतितत्रत्वांविशंतीत्येवोक्तं । भीष्मादयस्तुभक्तायतोऽग्निर्ब्राह्मणावेदाश्चप्रसूतास्तद्भगवतोमु

रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादम् ॥ बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाऽहम् २३ नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो २४ दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि ॥ दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास २५ अमीचत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथाऽसौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः२६ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि॥ केचिद्विलग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः२७यथानदीनांबहवोऽम्बुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति ॥ तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति २८यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः॥ तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः२९लेलिह्यसेग्रसमानःसमंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः॥तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो३० आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोऽस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिम्३१॥श्रीभगवानुवाच॥कालोऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः॥ऋतेऽपित्वानभविष्यंतिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः३२

खंप्रविशंतीतिवैषम्यगतिसूचनार्थंत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राविशंतिभीष्मादयस्तेवक्त्राणिविशंतीतिविभागदर्शनंयुक्तमिति २७ इदमेवसदृष्टांतमाह यथेति तववक्त्राणिविशंतीतिसंबंधः अभिविज्वलंतिसर्वतःजाज्वल्यमानानि २८ बुद्धिपूर्वकमेवतेत्वद्वक्त्राणिप्रविशंतीतिसदृष्टांतमाह यथाप्रदीप्तमिति २९ येचपतंतस्तांस्त्वंकरुणावानपिनवारयसिप्रत्युतग्रसितुमिच्छस्येवेत्याह लेलिह्यसेभूयोभूयोऽतिशयेनवाऽऽस्वादयसि कीदृशस्त्वं समंताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान्ग्रसमानः एवंनिर्घृणस्यापितवतेजोनहीयतेप्रत्युतवर्द्धतएवेत्याह तेजोभिरिति हेविष्णोव्यापनशीलसमग्रंजगत्तेजोभिरापूर्यतवउग्राःस्प्रष्टुमशक्याभासोदीप्तयःप्रतपंतीतियोजना पदार्थःस्पष्टः ३० एवंदीप्त्याऽऽकुलीभूतोऽर्जुनोभगवानयमितिविस्मृत्याह आख्याहीति एवमुग्ररूपःक्रूरकर्माभवान्कोऽसीत्याख्याहि अमुकोऽस्मीतिकथय प्रसीदशांतोभव त्वामहंविज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेष्टांनजानामि ३१ एवमर्जुनेनप्रार्थितोभगवानुवाच कालइति इहास्मिन्संग्रामेलोकान्समाहर्तुंभक्षितुंप्रवृत्तःप्रवृद्धोमहान्लोकक्षयकृत्कालोनामपरमेश्वरोऽस्मि यस्मादेवंतस्मात्त्वदृतेऽपित्वांविनाऽपिसर्वेनभविष्यंतिमरिष्यंति केते सर्वेयेप्रत्यनीकेषुशत्रुसैन्येषु योधाःशूराभीष्मादयोऽवस्थितास्ते ३२

तस्मादिति यस्मात्त्वांविनाऽप्येतेमरिष्यंतितस्मात्त्वमुत्तिष्ठयुद्धाय शेषंस्पष्टम् ३३ माव्यथिष्ठाःएतेमहांतःकथंहंतुंशक्याइत्याकुलीभावंमागाइत्यर्थः जेतासिजेष्यासि सपत्नान्शत्रून् ३४ भगवतैवमुक्तेसतिपश्चात्किंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच अत्रकृतांजलित्वादिनाचिह्नेनभगवद्वाक्योल्लंघनंकिरीटीनकरिष्यतीतिसूच्यतेसगद्गदंभयहर्षाद्यावेशेनगद्गदेनकंठाकंपनेनसहवर्ततइतिसगद्गदंयथाभवतितथाआहउक्तवान् भीतभीतोऽत्यंतंभीतःसन्नाहेतिसंबंधः । अत्रआहेतिपदच्छेदेपुनरर्जुनउवाचेतिपुनरुक्तंस्यात् अतःप्रणम्यअर्जुनउवाचेत्येवसंबंधोनतुप्रणम्यआहेति । कातर्हिआहेतिक्रियायागतिः नेयंक्रियाकिंतुआहेतिप्रसिद्धयर्थमव्ययमित्यदोषः ३५ एकादशभिःश्लोकैरर्जुनउवाच स्थानेइति हेहृषीकेशसर्वेंद्रियप्रवर्तकअंतर्यामिन् तवप्रकीर्त्यानामसंकीर्तनेन जगत्प्रहृष्यतियत्तत्स्थानेयुक्तं । स्थानेइत्यव्ययंयुक्तमित्यर्थे । यत्तवप्रकीर्त्याजगदनुरज्यतेतदपिस्थानेयुक्तं । यत्तवप्रकीर्त्यारक्षांसिभीतानिसंतिदिशोद्रवंतिपलायंतेतदपिस्थानेयुक्तं । यच्चत्वांसर्वेसिद्धसंघाःकपिलादीनांसमुदायानमस्यंतितदपिस्थाने । अयंश्लोकोरक्षोघ्नमंत्रत्वेनमंत्रशास्त्रेप्रसिद्धः सचनारायणाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्रमंत्राभ्यांसंपुटितोज्ञेयइतिरहस्यम् ३६ कुतोमांसिद्धसंघानमस्यंतियतस्तेऽप्यहमिवब्रह्मांडशतानिस्रष्टुमर्हंतीत्यतआह कस्मादिति हेमहात्मन्कस्माद्धेतोस्तेत्वांननमेरन्नपितुनमेरन्नेव । तत्रहेतुः गरीयसे तेऽपिगुरवस्त्वमपिगुरुस्त

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धम् ॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ३३ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथान्यानपि योधवीरान् ॥ मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुद्ध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान् ३४ ॥ संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी ॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ३५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच ॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः ३६ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ३७ त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ३८ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेऽस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते ३९ नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोऽस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः ४०

थाऽपित्वमतिशयितोगुरुरसीत्यर्थः । कुतोमयैवातिशयस्तेषांममचसमानेऽपिसत्यसंकल्पत्वादौसत्यत्वश्चाह ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यापिआदिकर्त्रेपितामहाय पंचमहाभूतसृष्टिद्वाराब्रह्माणंसृजतेइत्यर्थः । जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेतिन्यायेननित्यसिद्धेश्वरस्यतवाज्ञयातेसर्वेऽप्यैश्वर्यभाजोभवंतिनतुत्वत्समास्ते अतएवहेअनंत हेदेवानांईश जगन्निवासजगतामालयभूत त्वमक्षरंशुद्धंब्रह्म कीदृशमक्षरं यत्सदसत्तत्परं सच्चअसच्चसदसतीताभ्यांपरंचसदसत्त्परं कार्यंकारणंतदुभयातीतंचेतित्रिविधमित्यर्थः ३७ पुनरपिस्तौति त्वमिति आदिदेवोजगतःस्रष्टृत्वात् पुरुषःसर्वशरीरशायीपुराणःशरीरनाशादिनाऽप्यविनश्यन् विश्वस्यास्यत्वंपरंनिधानंनिधीयतेऽस्मिन्नितिलयस्थानं । सांख्यानांजडांप्रकृतिंवारयति वेत्ताज्ञाता वेद्यंतद्दृश्यंचत्वमेव परंवेत्तृवेद्याभ्यामन्यत्धामचैतन्यं त्वयाविश्वंततंव्याप्तंस्वसत्तास्फूर्तिभ्यांहेअनंतरूपत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ३८ सर्वदेवतात्मत्वेनस्तौति वायुरिति प्रजापतिर्दक्षादिश्चतुर्मुखोवा प्रपितामहश्चतुर्मुखपिता ३९ हेअनंतवीर्ययतःसर्वंसमाप्नोषिएकीभावेनासमंताद्व्याप्नोषिततोहेतोःसर्वइतितवनाम । पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषांसमाप्तौ सर्वतोमध्येऽपितेनमोस्तु ४०

एवंस्तुत्वास्वापराधान्क्षमापयते सखेतीति अयंममसखाइतिमत्वाप्रसभंस्त्रोत्कर्षाविष्करणपूर्वकंयत् मयाउक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेइति इतिशब्देमसंधिरार्षः । कुतउक्तंतवेदमेवंविधंमहिमा नंमाहात्म्यंअजानताकदाचित्प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्कदाचित्प्रणयेनस्नेहेनच ४१ तथायच्च अवहासार्थंविहारादिष्वसत्कृतोऽसिपरिभूतोऽसि । एकोवासखीनांनियोगकालेवातत्समक्षंसखिजन समक्षंवाऽसत्कृतोऽसितत्क्षामयेक्षमापये यतस्त्वमप्रमेयोऽचिंत्यस्वभावःकरुणापरः । यतःशत्रुभ्योऽपिशिशुपालादिभ्यउत्तमांगतिंदत्तवानसीत्यर्थः ४२ अप्रमेयत्वमेवाह पिताऽसीति यत स्त्वमस्माकंपिताऽसिअतोऽस्माभिःशिशुभिःकृता अपराधास्त्वयाक्षंतव्याएवेतिभावः ४३ एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्त्वंपितागुरुश्चतस्मात्कायंशरीरंप्रणिधायभूमौकृत्वादंडवत्प्रणम्यत्वां प्रसादये ईड्यंस्तुत्यं स्पष्टमन्यत् ४४ एवंस्तुत्वास्वेष्टंप्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति हेदेवकदाचिदपिपूर्वंनदृष्टंतादृशमदृष्टपूर्वंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितउत्फुल्लोऽस्मि । तथाविकरालरूपदर्शनजेनभयेन चमेममनःप्रव्यथितं अतस्तदेवधारणाविषयभूतंरूपंमेमह्यंदर्शय ४५ तदेवरूपमाह किरीटिनमिति एतेनार्जुनस्यचक्रगदाकिरीटोपेतंचतुर्भुजंभगवतोरूपंधारणाविषयइतिदर्शितं हेसह स्रबाहोहेविश्वमूर्तेसहस्रबाहुत्वादिकमुपसंहृत्यतेनैवरूपेणभवप्रकटोभव ४६ एवमर्जुनेनप्रार्थितस्तंस्तुवन्भगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनप्रसन्नेनमयातवतुभ्यमिदंपरंरूपंदर्शितं आत्मयो

सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवाऽपि ४१ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसिविहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोऽथवाऽप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ४२ पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ४३ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रियायाऽर्हसिदेवसोढुम् ४४अदृष्टपूर्वंहृषितोऽस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे ॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास४५किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते४६॥श्रीभगवानुवाच॥मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम् ४७नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर४८मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदम् ॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य४९ ॥संजयउवाच॥इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥ आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ५०

गात्स्वसामर्थ्यात्करुणया । नतुतवदर्शनेऽधिकारोस्ति तथाचप्रागुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइति । तेजोमयंचिद्रूपंदिव्यंविश्वंविश्वात्मकंआद्यमनादिअनंतंचयत् रूपंत्वदन्येनकदाचिदपिनपूर्वंदृष्टं दृष्टपूर्वम् ४७ योगैकगम्यमेतत्कर्मिणांदुष्प्रापमित्याह नवेदेति वेदानांयज्ञानांचाध्ययनैरधिगमैःनचदानैर्नचक्रियाभिःस्मृत्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकूपारामादिभिस्तपोभिःकृच्छ्रचां द्रायणाद्यैः उग्रैर्मासोपवासाद्यैः नृलोकेएवंरूपोऽहंद्रष्टुंनशक्यः रोरुत्वाभावआर्षः त्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८ इदमतिदुर्लभदर्शनंरूपंदृष्ट्वाऽपिचेव्द्यथसेतर्हिउपसंहारामीदमित्याशयेनाह मातेइति ममेदंईदृक्घोरंरूपंदृष्ट्वातेतवव्यथामाभूदितिशेषः विमूढभावोमोहश्चतेमाभूत् व्यपेतभीर्निर्भयःप्रीतमनाश्चपुनस्त्वंभूत्वातदेवयत्त्वयाद्रष्टुंप्रार्थितंमेममेदंरूपंप्रपश्य ४९ संजयउवाच इतीति वासुदेवोऽर्जुनंप्रतिइतिपूर्वोक्तरीत्याउक्त्वायथापूर्वमासीत्तथास्वकंमानुषंरूपंभूयःपुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेनप्रार्थितंचतुर्भुजंधारणाविषयंरूपंतदपितिरोदधेइत्यर्थः । तथामहात्मा व्यापकोऽपिसन्सौम्यवपुरनुग्रदेहोभूत्वाभीतमेनमाश्वासयामासच ५०

ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्ट्वेति सचेताअव्याकुलः प्रकृतिंगतःस्वास्थ्यंप्राप्तः संवृत्तोजातोऽस्मि ५१ अस्यविश्वरूपदर्शनस्यदौर्लभ्यंदर्शयन्श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति दर्शनकांक्षिणः दर्शनंकांक्षंतेएवनतुलभंते ५२ नाहमिति नवेदयज्ञाध्ययनैरित्यनेनोक्तएवार्थःपुनरुच्यतेविश्वरूपदर्शनस्यातिदौर्लभ्यसूचनाय स्पष्टार्थश्चश्लोकः ५३ कथंतर्हिद्रष्टुंशक्यस्त्वमतआह भक्त्येति भक्त्याआराधनेन अनन्ययाअव्यभिचरितयाअखंडयेत्यर्थः । अहमेवंविधोज्ञातुंशक्यस्त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः । द्रष्टुंशक्योध्यानतः । तत्त्वेनयाथात्म्येनप्रवेष्टुंशक्यस्तत्त्वमसिवाक्यार्थजज्ञानतः । हेपरंअज्ञानशत्रुंतापयतीतिपरंतप ५४ शास्त्रसर्वस्वंसंगृह्णाति मत्कर्मकृदिति मदर्थमेवकर्माणिकरोतीतिमत्कर्मकृत् अहमेवपरमोनिष्कलःप्राप्योयस्येतिसमत्परमः । एतेनकृत्स्नःकर्मयोगोध्यानयोगश्चत्वंपदार्थशोधकउक्तः । ममभक्तआराधनकृदित्युपासनाकांडार्थसंग्रहः । संगवर्जितइत्यनेनएकतोभगवद्ध्याननिष्ठइत्युक्तं । निर्वैरइतिविश्वंभगवदात्मनापश्योदित्युक्तं । अन्यथाभेदबुद्धिमतोनिर्वैरत्वासंभवात् । एवंभूतोयःसमांतत्पदलक्ष्यार्थभूतमखंडानंदैकघनमेतिप्राप्नोतिप्रत्यगभेदेन हेपांडवविशुद्धवंशज त्वमेवैतज्ज्ञातुंशक्नोषीतिभावः ५५ ॥ इतिश्रीष्मपर्वणिनीलकंठीये भा०गी० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ प० ॥३५ ॥ सप्तममारभ्यैतावताग्रंथेनतत्पदवाच्यार्थोनिरूपितः । इदानींतत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडंचसमापयिष्यन्निहार्थतःप्रा

अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिंगतः ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ५२ नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ५३ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ५४ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० विश्वरूपदर्शननामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ पर्वणितुपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः २ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम् ३

धान्येनतत्पदलक्ष्यमर्थंतद्विदांलक्षणानिचप्रदर्श्यंते । शब्दतस्तुलौकिकबुद्ध्यनुसारेणतत्पदवाच्यस्यैवोपासनादिकंप्रपंच्यतेतत्रपूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्यादिनास्वभजनमुक्तं । तत्रमच्छब्दार्थःकिंसगुणमुतनिर्गुणंब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्यपूर्वंप्रयोगदर्शनात्संदिहानःपृच्छति एवमिति एवमित्यव्यवहितंमत्कर्मकृदित्यादिनोक्तंप्रकारंपरामृशति अनेनप्रकारेणयेसततयुक्तानित्यंसमाहितचित्ताभक्ताःसगुणवेदिनस्त्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तंबुद्ध्याद्यगोचरमुपासतेतेषांमध्येयोगवित्तमाःकेकतरेइत्यर्थः १ निर्गुणस्यदुष्प्रापत्वोक्त्यैवश्रेष्ठत्वंसूचयन्सगुणप्राशस्त्यंचशब्दतोदर्शयन्श्रीभगवानुवाच मयीति मयिसगुणेब्रह्मणिमनआवेश्यप्रवेश्ययेनित्ययुक्ताःसदोद्युक्तामांपरमेश्वरमुपासतेचिंतयंति श्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्यापरयासात्विक्याअवश्यंपरमात्माऽयमाराधितोऽस्मांस्तारयिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपयाश्रद्धयाउपेतास्तेमेममज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिज्ञानिनमात्मत्वेनैवपश्यतोमूर्खेष्वपिकारुण्यात्पक्षपातवतःसर्वज्ञस्ययुक्ततमामताः २ एवमुपासकान्स्तुत्वाअव्यक्तविदांज्ञानिनांदौर्लभ्यंश्लोकत्रयेणाह येत्विति तुशब्दःसगुणाद्वैलक्षण्यार्थः अक्षरं'एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं'इत्यादिश्रुत्यासर्वधर्मशून्यंनिरूपितंअतएवानिर्देश्यंनिर्देष्टुमशक्यंवाचा अव्यक्तंच वाचामगोचरत्वात्बुद्धेरप्यविषयइत्यर्थः । तथाचश्रुतिः 'यतोवाचोनिवर्त्तंते अप्राप्यमनसासह'इतिब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वंदर्शयति–

–पर्युपासते सर्वप्रकारेणोपासते उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव यथोक्तं । 'अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे' इति । ननु तर्ह्येवंविधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानमत आह सर्वत्रगमिति सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्र गतं यत्सत्तया सर्वं सत्तावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्यमिति भावः । नन्वेवं तार्किकाभिमतं सत्तासामान्यमुक्तं स्यात् तद्धि घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत इत्याशंक्याह अचिंत्यमिति सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तानुवेधेनैवात्मानं लभते न स्वतः सिद्धं सामान्यं सत् जातिः सती घटत्वं सदिति प्रत्ययात् । सामान्यस्य सदिति प्रत्ययगोचरत्वे तु तस्या सत्त्वापत्त्या पदार्थत्वमेव न स्यात् । तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाच्चिंतयितुमशक्यं दूरे तस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः । ननु सत्सदिति प्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेनाधिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह कूटस्थमिति वस्तुतोऽसदपि सदिवावभासमानं कूटं यथा कूटकार्षापणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहंकारः प्रतीच्यभेदेन भासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्योयदभेदेन कदाचिद्भाति स तत्र मिथ्याकल्पितो यथा रज्जूरगस्तथा चायमहंकारो मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञस्तत्र तिष्ठति तद्भासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यं अहमनुभवे ह्यहंकारो दृश्यतया भाति तद्भासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत् यथा घटभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत् एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितं नन्वहमनुभव एवात्मविषयोऽतोऽहमर्थ एवात्मा न ततोऽन्य आत्माऽस्तीत्याशंक्याह अचलमिति अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणामी आविर्भावतिरोभावशीलश्चातश्चंचलः आत्मा तु न तथा तस्य तथात्वेऽनिर्मोक्षापत्तेः वन्ह्यौष्ण्यवद्दुःखादिधर्मिण आत्यंतिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मिनाशमंतरेणासंभवात् घटयावद्रूपनाशादर्शनात् । आत्मनस्तिरोभावे च जगदांध्यं प्रसज्येत सुषुप्तावपि तत्रत्यसुखाज्ञानसाक्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्माऽस्ति अन्यथा सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शायोगात् । ननु सुषुप्तौ सन्नप्यात्मा न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनःसंयोगस्याभावात् कर्त्रा ह्याप्रियमाणं हि करणं क्रियां साधयति न च सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति तस्मान्न्यस्तवास्यस्तक्षे

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५

वात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽप्रकाशमानोऽस्त्येवेत्याशंक्याह ध्रुवमिति नन्वात्मा किं सत्तामात्रेणायस्कांतवत्कारणानि प्रवर्त्तयति उत व्यापाराविष्टः सन् नाद्यः इष्टापत्तेः त्वन्मते च आत्मनः कर्तृत्वासिद्धेः । नांत्यः अनित्यत्वापत्तेः व्यापारो हि स्पंदः स च परिच्छिन्नस्यैव युज्यते न विभोः विभुत्वहाने चाणुत्वानभ्युपगमात् मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवदनित्यतापत्तिः । तस्मात् ध्रुवमप्रच्युतस्वभावमक्षरमित्यर्थः ३ एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयमित्यत आह संनियम्येति सर्वत्र काले सर्वदा एतेन ध्यानस्य नैरंतर्यमुक्तं इंद्रियग्रामं समनस्कानींद्रियाणि संनियम्य एकीभावेनात्मनि निवेशे कृत्वा स्वकारणे प्रविलाप्येत्यर्थः समाचांचल्यहीना बुद्धिर्येषां ते समबुद्धयो ये भवंति तेऽपि मामेव निर्विकल्पं परंब्रह्म परां काष्ठां प्राप्नुवंति श्रुतिश्च । 'यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं' इति सर्वभूतहिते रता इत्यनेन सर्वभूताभयदानेन संन्यासोऽपि ध्यानांगमिति विधीयते ४ अस्या गतेर्दुष्प्रापत्वमाह क्लेश इति यद्यपि सगुणविदामधिकः क्लेशोऽस्त्येव तथापि ते सालंबना ध्यायंति सोपानारोहक्रमेण परां काष्ठां प्रविशंति । येषां तु निरालंबं ध्यानमाकाशवद्ब्रह्म समं तेषां निर्विषये चेतःस्थिरीकरणेऽधिकतरः क्लेशोऽस्ति । तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धे चिन्मात्रे विश्वरूपं मायया अध्यस्तं तत्र च केवलमातिवाहिकं कृत्स्नं जडमाधिभौतिकमध्यस्तं यथोक्तं वसिष्ठेन । 'आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः ॥ आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात्' इति अतिक्रम्य पाषाणादीन्वहति इष्टदेशं नयत्यभिमानिनमित्यतिवाहि सर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूतसूक्ष्मं तेन निर्वृत्त आतिवाहिकोऽयं कृत्स्नः प्रपंचो यतश्चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपमस्येति स्वप्नतुल्य एव सन् चिरभावनात् वज्रपंजरवत्काठिन्येनोपेत आधिभौतिकया स्थूलभूतप्रभवया बुद्ध्या गृहीत इति श्लोकार्थः । एवं च यथा तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जूरगः स्वयं शाम्यति तदधिष्ठानभूता रज्जुश्चाविर्भवति तथा वस्तुतश्चिद्रूपायामपि माधवादिमूर्तौ जाड्यमध्यस्तं तामेवाभिनिवेशेन चिरकालं चर्मचक्षुषैव पश्यतस्तस्या मूर्तेर्जाड्यं तिरोधीयते चैतन्यमाविर्भवति–

-अतएवबाणादयःस्वाराध्यैःसार्द्धंस्वामिभृत्यन्यायेनव्यवहरंतीतिसर्वत्रोपाख्यायते । एवमचेतनायामूर्त्तेरपितत्त्वंविश्वरूपमेवेतिमूर्त्तिमेवात्यादरेणपश्यंस्तस्यास्तत्त्वंविश्वरूपमवगच्छतियदप
श्यदर्जुनोवासुदेवदेहे । एतदेववितर्कजंप्रत्यक्षंप्रकृत्योक्तंभगवतायोगभाष्यकारेणबादरायणेन । तत्परंप्रत्यक्षंतच्चश्रुतानुमानयोर्बीजमिति स्थूलालंबनसमाधिर्वितर्कः विश्वरूपस्याप्य
स्मितामात्रेऽध्यासात्तस्यावलोकनेऽस्मितामात्रमवशिष्यते अस्मितायाअपिशुद्धायांचितात्रध्यस्तत्वात्तस्यामपिसमाहितेमनसिसहैवमनसाऽस्मितातिरोधीयते शुद्धाचितिरेवावशिष्यतेइति ।
एवंव्यक्तासक्ताःसोपानारोहक्रमेणपरांकाष्ठांप्रतिपद्यंते येतुअव्यक्तासक्ताःपक्षिवदकस्मादूर्ध्वपदमारुरुक्षंतितेलयेनविक्षेपेणचभृशंबाध्यंतेलयमेवचकदाचित्समाधित्वेनाभ्युपगच्छंतीतितेषांपरा
भवसंभावनाऽप्यस्तीत्यतउक्तं क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति हियस्माद्व्यक्तानिरालंबनागतिःपदप्राप्तिर्देहवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुःखंयथास्यात्तथाअवाप्यते नतुसासुखप्राप्येति
भावः ५ नन्वव्यक्तासक्तचेतसांक्लेशाधिक्येऽपिक्लेशांतेसद्यःकैवल्यसिद्धिरस्त्वीतिकिंविलंबसाध्येनव्यक्तभावनेनेत्याशंक्याह येत्विति द्वाभ्यां सर्वाणिनित्यनैमित्तिकस्वाभाविकादीनिसंन्यस्य
समर्प्यमत्पराअहमेवपरःसर्वकर्मभिःप्राप्योयेषांतेमत्परामद्ध्यानपरावा अनन्येनभेदशून्येनअहमेवभगवान्वासुदेवइतिपरमेश्वरेऽहंग्रहलक्षणेनयोगेनचेतःसमाधानेनमांध्यायंतउपासतेतत्रैवध्याने
स्थैर्यंलभंते ६ तेषांध्यायिनांनचिरात्शीघ्रमेवाहंसमुद्धर्त्तासमुद्धरणकर्त्ता यतस्तेमयिसगुणेविश्वरूपेआवेशितचेतसोभवंति अतोव्यक्तासक्ताअपिशीघ्रमेवपरंपदमारोढुमर्हाइतिनाव्यक्तेऽत्यं
ताभिनिवेष्टव्यमितिभावः ७ यस्मादेवंतस्मान्मय्येवविश्वरूपेईश्वरेमनःसंकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्वस्थापयमय्येवाध्यवसायंकुर्वतींबुद्धिंनिवेशयतत्फलंच निवसिष्यसिनिवत्स्यसिनिश्चयेनमदा

येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः ॥ अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ६ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचे
तसाम् ७ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ८ अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेनततो
मामिच्छाप्तुंधनंजय ९ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः ॥ सर्व
कर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ११ श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् १२

त्मनामयिवासंकरिष्यसि । अतःशरीरपातादूर्ध्वंनसंशयःकर्तव्यः ८ विश्वरूपधारणायामशक्तंप्रतिप्राह अथेति मयिविश्वेश्वरेविश्वरूपे अथयदिचित्तंसमाधातुंनिवेशितुमचलंधारयितुं
नशक्नोषिततस्तर्ह्यभ्यासयोगेनाचित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यंतरेबाह्येवाप्रतिमादावालंबनेसर्वतःसमाहृत्यपुनःपुनःस्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वकोयोगःसमाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेनमांविश्वरूपमाप्तुंप्राप्तुमि
च्छप्रार्थयस्वहेधनंजय ९ अभ्यासेऽपीति अभ्यासेपूर्वश्लोकोक्ते मत्कर्म । ‘श्रवणंकीर्त्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं । अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनं’इतिनवविधभजनात्मकंभगवत्प्री
त्यर्थंकर्ममत्कर्मशब्दितं तदेवपरममावश्यकंयस्यतादृशोभव कर्माणिश्रवणादीनि सिद्धिंसत्त्वशुद्धिं १० मद्योगंश्रवणादौनिष्ठां तर्हिपूर्वोक्तंश्रौतस्मार्तंसर्वंकर्मफलत्यागंकुर्वित्यर्थः । यतात्म
वान्यतश्चनियमादिमांश्चआत्मवान्जितचित्तश्चेतियतात्मवान् ११ इममेवत्यागंसर्वपुरुषार्थमूलत्वात्स्तौति श्रेयोहीति अभ्यासान्निदिध्यासनात्ज्ञानंश्रवणमननजंपरोक्षंश्रेयः । ज्ञानाद
पिध्यानंविष्णोःश्रवणकीर्त्तनादिविशिष्यते । ततोऽपिकर्मफलत्यागःश्रेयान् । यस्मादनंतरमव्यवधानेनशांतिर्मोक्षोऽस्तिचित्तशुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण । अत्रबाह्यंसाधनंसुकरत्वात्पूर्वंपूर्वापेक्षया
प्रशस्तमित्युच्यतेतत्रैवप्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात्तज्जंज्ञानंतत्त्वानिश्चयात्मकंश्रेयः । ततोऽपिज्ञातस्यार्थस्यसाक्षात्कारार्थंध्यानंश्रेयः । ततोपिकर्मफलत्यागः ।
योगीहिसर्वकर्मत्यागीप्रजहातियदाकामानितिप्रोक्तः । अयमपिकर्मफलत्यागेनकामान्प्रजहात्येवेतितेनसमइतिस्तूयते १२

परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकंस्तौति तद्गुणकथनेहिसाधकानांतेषुगुणेष्वादरोभविष्यतीतिबुद्ध्याऽऽह अद्वेष्टेति अद्वेष्टाचेदुदासीनःस्यान्नेत्याह मैत्रःमित्रमेवमैत्रोनतूदासीनःकदाचिदपि । नन्वन्यस्मिन्शत्रौसतिकथंमैत्रत्वंस्यात्तत्राह करुणइति दुःखदातारमपिकरुणयानबाधितुमीष्टेअपितुत्रातुमेवेच्छति एतेनसर्वभूताभयप्रदःसंन्यासीउक्तः । अतएवतस्यनिर्ममइतिविशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदोलक्षणं निरहंकारइति अहंकारोहिसर्वानर्थनिदानंसएवनिर्गतोयस्मात्सनिरहंकारः अतएवसमेदुःखसुखेयस्य । 'तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः' इतिश्रुतेः । क्षमीक्षमावान्परिभवप्राप्तावपिस्वस्थचित्तः । अन्योऽपिमुमुक्षुरेतान्धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः १३ संतुष्टोयदृच्छालाभेनैवसंजातालंप्रत्ययः । सततंसर्वदा योगीश्रवणादौसमाहितचित्तः । यतात्मासंयतशरीरेंद्रियादिसंघातः । दृढःस्थिरआत्मतत्त्वविषयेनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयोऽसंभावनाशून्योदृढश्रद्धावान् । मयिनिर्गुणेब्रह्मण्यर्पितेनिहितेप्रविलापितेवामनःसंकल्पादिरूपंबुद्धिरध्यवसायस्तेउभेयेनसमय्यर्पितमनोबुद्धिः । एतादृशोयोमेममभक्तःसमेममप्रियःआत्मत्वादेवसपरमप्रेमास्पदं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्युक्तं । एतेनपूर्वश्लोकोक्तायानिरहंकारतायाःसाधनान्युक्तानि १४ सचनिरहंकारोद्विविधः समाधिस्थोव्युत्थितश्च तयोर्लक्षणंक्रमेणाहद्वाभ्यां यस्मादिति यस्मात्समाधिस्थत्वेनकाष्ठसमाल्लोकोनोद्विजतेनत्रस्यति लोकादपियोनिर्मन

अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी १३ संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमेभक्तःसमेप्रियः १४ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः १५ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः १६ योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः १७ समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः १८ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः १९

स्कत्वान्नोद्विजते अतएवहर्षइष्टलाभेसतिमनसउत्फुल्लता । अमर्षःअसहिष्णुता । भयमात्मोच्छेदशंका । उद्वेगस्तत्कृतैवव्याकुलता एतैर्निर्मनस्कत्वादेवस्वयमेवमुक्तस्त्यक्तः नत्वेतान्स्वयंत्यक्तुंयततेसाधकवत् ईदृशोयोमद्भक्तःसचमेप्रियः १५ अस्यैवव्युत्थानावस्थामाह अनपेक्षइति सुखप्राप्तौदुःखहानेवातत्साधनेवालिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिःबाह्याभ्यंतरशौचवान् पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तोवा । दक्षःभगवद्भजनादावनलसः । उदासीनोमानापमानादौसमदृष्टिः । अतएवगताव्यथाचेतःपीडायस्यसगतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागीसंन्यासित्वादेव योमद्भक्तः समेप्रियः १६ एतमेवश्लोकंव्याचष्टेत्रिभिःश्लोकैः योनेति इष्टलाभेसतिनहृष्यति । अनिष्टप्राप्तौनद्वेष्टि । इष्टवियोगेसतिनशोचति । इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारंवानकांक्षतिअनपेक्षत्वात् । शुभंकल्याणंपुण्यंचअशुभममंगलंपापंचतेउभेपरित्यक्तुंशीलमस्यसशुभाशुभपरित्यागी एतेनशुचित्वंव्याख्यातं । भक्तिमान्भक्तौसततोद्युक्तइतिदक्षइत्यर्थः १७ उदासीनत्वंव्याचष्टे समइति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जितइति संगीहिव्यथतेनतुतद्वर्जितइत्यर्थः १८ सर्वारंभपरित्यागित्वेतद्व्याचष्टे तुल्येति शिष्टैर्विगीतोनस्यामितिवालोकेषुप्रख्यातःस्यामितिवाइदंमेभूयादितिवाकामयमानःकिंचिदारभतेनत्वयं तुल्यनिंदास्तुतित्वात्संतुष्टत्वाच्च मौनीसंन्यासी अतएवानिकेतोगृहशून्यः कुटीमपिवासार्थंनारभते यतःस्थिरमतिःस्थितप्रज्ञोभक्तिमान्योगीमेममप्रियोनरःपुरुषः १९

मुक्तलक्षणान्येवमुमुक्षोःसाधनत्वेनाविधत्ते येत्विति येमुमुक्षवः तुपूर्वोक्तमुक्तापेक्षयाविलक्षणाः इदमद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादिनाग्रंथेनप्रतिपादितंधर्मजातंतदेवामृतस्यमोक्षस्यसाधनत्वादमृतंधर्मा
मृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेणपर्युपासतेसाकल्येनानुतिष्ठंति श्रद्दधानाःश्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेवभगवान्वासुदेवोऽक्षराख्यःसर्वविशेषरहितःपरमानंदरूपःपरमःपार्यंतिकःप्राप्योयेषांतेमत्प
रमाः भक्ताशांतिदांत्यादिमंतोमद्भजनशीलास्तेऽतीवमेममप्रियाः ज्ञानीतुममवतआत्मैव परिशेषादतीवप्रियत्वंभक्तेष्वेवपर्यवसन्नं योमुक्तानांस्वाभाविकोधर्मःसमुमुक्षुणायत्नतोऽनुष्ठेयइत्यर्थः
यथोक्तंवार्तिके । 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः ॥ अयत्नतोभवंत्यस्येवनतुसाधनरूपिणः'इति । समाप्तउपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतःपरंवाक्यार्थविचारोजीवब्रह्माभेदप्रतिपा
दकोभविष्यति २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेगी०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तश्चायमुपासनाकांडः ॥ प० ३६ ॥ ॥ ननु अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥
नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातनइतिद्वितीयेत्वंपदार्थस्वरूपमुक्तम् । तथाद्वादशेयेत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवमितितत्पदार्थस्वरूपमुक्तम् । नचतयो
र्भेदःसंभवति लक्षणैक्यात् लक्षणंहितयोरव्यक्तत्वमचिंत्यत्वमचलत्वंसर्वगतत्वंचेत्यादिसमानम् । नचद्वयोःसर्वगतत्वंसंभवति अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः नचलक्षणभेदाभावेऽपितत्त
दात्मगताविशेषाःसंतियेमुक्तात्मनांजीवेशयोश्चान्योन्यंभेदमावहंतिस्वात्मानंचस्वाश्रयात्स्वयमेवव्यावर्त्तयंतीतिवाच्यं विशेषाणांसत्त्वेप्रमाणाभावात् । ननुमासंतुविशेषाः बंधमोक्षादिव्यवस्था
न्यथानुपपत्त्यातुनिर्विशेषेष्वपिपुरुषेषुभेदःसिध्यति यथोक्तंसांख्यवृद्धैः । जन्ममरणकरणानांप्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादिव्यवस्थातोयुगपत्प्रवृ

येतुधर्मामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीता०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
॥ पर्वणितुषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ अत्रक्षिप्तोऽयंटीकायाअभावात् ॥ अर्जुनउवाच ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच ॥ एतद्वेदितुमिच्छामिज्ञानं
ज्ञेयंचकेशव १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः १ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रे
षुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम २

त्यदर्शनात्सात्विकराजसादिभेदाच्चनपुरुषैक्यमित्यर्थइतिचेन्न व्यापकानेकात्मवादेभो
गसांकर्यप्रसंगात् । नह्येकत्रांतःकरणेसुखादिरूपेणपरिणतेतत्प्रतिसंवेदीएकएवचेतनइतिनियंतुंशक्यंसर्वेषांसान्निध्याविशेषेणप्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् । श्रोत्रस्यैकस्यापिकर्णशष्कुली
रूपोपाधिभेदादिवांतःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनःशब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपिसेत्स्यतीतिनपुरुषबहुत्वंवक्तव्यम् । ततश्चजीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदेसिद्धेकिमुत्तरग्रंथेनतत्प्र
तिपादनार्थेनेतिचेत्सत्यम् । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेर्विद्यावस्थायांभेदाभावेऽप्यविद्यावस्थायां'अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानाम् । एषह्येवसाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्यउ
न्निनीषते'इतिव्यवहारदशायांशास्यशासितृभावेनकर्तृकारयितृभावेनचप्रसक्तस्यजीवेश्वरयोर्भेदस्यनिरासार्थत्वादुत्तरग्रंथस्यारंभउपपद्यते । तत्रानुपदोक्तेनतत्पदार्थेनसहास्याभेदंवक्तुंयोग्यतायै
भास्यभासकभावेनक्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्यकुंभाद्भास्वतइवविवेकंदर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वेनभास्यंघटाद्यहंकारांतंशरीरंविशरणधर्मि हेकौंतेय क्षेत्रंक्षिणोत्यात्मानमविद्ययात्रायतेचविद्यये
तिक्षेत्रंकर्मबीजप्ररोहस्थानंक्षेत्रशब्देनोच्यते एतद्योवेत्तिभासयतितंचिदात्मानंक्षेत्रज्ञइत्यन्वर्थसंज्ञंप्राहुः केप्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेनगच्छामिपश्यामिभुंजेइतिअनुभवाद्देहेंद्रियाहंकाराः
प्रतीतितोभासककोटिनिविष्टाइवभांति तथापितेषांतत्त्वतोभास्यत्वलक्षणोनात्मभावःसिद्धः १ तमेवंलक्षणमुपाधितोनिष्कृष्टंक्षेत्रज्ञंचात्क्षेत्रमपिमांपरमेश्वरमेवउभयरूपेणसंतंविद्धि 'तत्त्वमस्यहं
ब्रह्मास्मिब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंखल्विदंब्रह्म'इतिशास्त्रात् । यस्मादुभयात्माऽहंतस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानंक्षेत्रस्यबाध्यत्वंनक्षेत्रज्ञस्यसर्वबाधावधिभूतत्वेनचयज्ज्ञानमापरोक्ष्येणतत्त्वनिश्चयस्तदेव-

–ज्ञानंममद्विषयंसम्यग्ज्ञानंएतयोरेवज्ञानंब्रह्मज्ञानमितिमतंनिश्चितंब्रह्मविद्भिः। नेहनानास्तिकिंचनेतिक्षेत्रस्यबाधान्नान्योतोऽस्तिद्रष्टेतिक्षेत्रज्ञादन्यस्यद्रष्टुर्निषेधाच्च । यद्यपिसर्वस्यब्रह्मात्मि त्वाद्यत्किंचिदपिज्ञानंतत्सर्वंब्रह्मविषयमेवभवति । तथापिरज्ज्वंसर्पात्मनापश्यतोनतुरज्जुविषयंसर्पविषयंवासम्यग्ज्ञानमस्ति । नापितस्यज्ञानस्यरज्जुव्यतिरेकेणविषयांतरंवास्तवमस्ति । किंतुयदासर्पबाधेनरज्जुतत्त्वमधिगच्छतितदैवसर्पमिथ्यात्वमितिसम्यग्जानातिरज्जुंच । तद्वदिहाप्युभयविदेवसम्यग्ज्ञानीत्यर्थः । नह्यन्यतरस्यतत्त्वेज्ञातेकृतकृत्यतास्ति । नहिसांख्योनि र्विशेषात्मविदपिप्रपंचमबाधमानःशून्यवादीवाप्रपंचंतुच्छत्वेनपश्यन्नधिष्ठानंब्रह्मनास्तीतिब्रुवाणःकृतकृत्योभवतीतिवक्तुंशक्यमतोद्वयोरपितत्त्वंबोध्यमेव २ क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदेविवरीतुमारभते तदिति यच्चेदंक्षेत्रंनिर्दिष्टंतत्याद्दक्याद्दशंस्वकीयैर्धर्मैरस्ति । यद्विकारियेचतस्यविकाराःयतश्चयद्यस्माद्विकाराद्यज्जायतइतिप्रश्नः । तत्पूर्वोक्तंक्षेत्रंयच्चयत्स्वरूपंयादृक्यत्प्रकारकंयद्विकारियेचतस्य विकाराःयतश्चक्षेत्रावयवाद्यज्जायतेतत्शृणुतथासचक्षेत्रज्ञःयोयत्स्वरूपःयत्प्रभावश्चतदपिमत्तःशृणु ३ वक्ष्यमाणेऽर्थेप्रमाणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठाद्यैर्बहुधागीतंयोगवासिष्ठादौप्रतिपा दितं । छंदोभिर्वेदैर्मंत्रैर्वापृथक्प्रतिशाखमनेकप्रकारंगीतं । ब्रह्मसूत्रपदैःब्रह्मणःसूचकानिपदानिसमुचित्यवाक्यभावमापन्नानितैर्ब्रह्मसूचकैर्ब्राह्मणवाक्यैःतत्त्वमसीत्याद्यैरित्यर्थः । हेतुमद्भिः ‘अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छअद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःप्रजाः’ इत्यादिनाकार्यलिंगान्यनुमानानिब्रह्माधिगमायप्रदर्शयंतोहेतव स्तद्वद्भिः । विनिश्चितैःअसकृदभ्यासेनसकलशंकापंकक्षालनेननिश्चितार्थैःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपमेतैःसर्वैर्यद्गीतंतत्शृणुइतिपूर्वेणसंबंधः ४ तच्चयच्चयादृक्चयद्विकारिचेत्येतद्व्याचष्टे महाभूतानीति

तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत ॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ३ ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विवि धैःपृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४ महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंच चेंद्रियगोचराः ५ इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ६

चकारोभिन्नक्रमोबुद्धिश्चेतिबुद्धिपदादुपरिद्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रंशरीराख्यमुक्तंतदव्यक्तमेव । शरीरंरथमेवत्विविश्रुतौअव्यक्तपदेनतस्यैवग्रहणात् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वातत्प्रकारमाह महाभूतान्यहं कारोबुद्धिश्चेतिसप्तप्रकारैरंकुरितं । महाभूतशब्देनपंचतन्मात्राउच्यंतेअहंकारोबुद्धिरितिमहत्तत्त्वमुच्यते । स्वप्नेहिएतान्येवकरणानिभासंतेतत्प्रकारकएवभूतगणइतितावत्प्रकारकमेवक्षेत्र मित्युक्तं । यद्विकारीत्यस्योत्तरमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाणिदशैकंचेत्येकादश । पंचज्ञानेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानिपंचकर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिमनश्चेत्येका दश । इंद्रियाणांगोचराविषयाःस्थूलावियदादयःपंच । अयंषोडशकोविकारएव एतान्येवसांख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानिगण्यंते एतावांस्त्वस्माकंविशेषः । तैःस्वतंत्रासत्याचप्रकृतिरुच्यते अस्माभिर्मायारूपामिथ्याईश्वराधीनाचोच्यतेइति तथाचश्रुतिः । मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम्’इति तस्मात्सांख्यप्रक्रियाऽत्रभगवताऽऽश्रितेतिनभ्रमितव्यं ५ यतश्चविकारा द्यज्जायतइत्युक्तंतदाह इच्छेति इच्छासुखेतत्साधनेवास्पृहारूपा।चित्तवृत्तिरिदंमेभूयादितिसाकामइतिरागइतिचोच्यते । द्वेषोदुःखेतत्साधनेचेदंमेमाभूदितिस्पृहाविरोधिनीचेत्तोद्वृत्तिः । सुखदुःखेप्रसिद्धे । संघातः‘आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इतिश्रुतेरिंद्रियमनश्चिदात्मनामेकलोलीभावरूपोभोक्ता । चेतनायापूर्वोक्ताबुद्धिःसैवशुद्धासत्त्वमयत्वाद्विमलादर्शवच्चित्प्रति बिंबग्राहिणीतप्तायःपिंडवह्नित्वमिवस्वयमचेतनापिचेतनात्वंप्राप्तायया‍ऽयसःस्थूलपिंडोऽपिचेतनएवप्रतीयतेसेयंचेतनामनःसंज्ञितासैवइच्छादिरूपापरिणमतेतथाचश्रुतिः । ‘कामःसंकल्पोवि चिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएव’इति कामादीनांमनोवृत्तित्वमाह । एतत्क्षेत्रमव्यक्ताख्यंसविकारंविकारेणमहदादिनाविकारिणचेच्छादिनासहितमुदाहृतमुक्तं ।

–नन्विच्छादयोहंप्रत्ययविषयस्यात्मनोधर्माइतिकाणादावदंति । सत्यमेवत्रदंतितेपरंतुसोऽस्माकंमुख्यआत्मैवनभवतितस्यशुद्धायांचिति अभेदेनाध्यस्तत्वादितिप्रागेवोक्तं । अतःक्षेत्रांतर्गत स्याहमर्थस्यदृश्यस्यतादृशाएवदृश्याइच्छादयोधर्माःसंतुननःकिंचिच्छिन्नंआत्मनोऽसंगत्वमहंकारस्यानृतत्वंचानुभवसिद्धंश्रुतीअप्यनुवदतः । असंगोह्ययंपुरुषइतिअमृतेनहिप्रत्यूढाइति ६ इदानींज्ञानसाधनानिविधत्ते अमानित्वमिति अमानित्वादयोऽपिचेतोवृत्तिविशेषादृश्यत्वाच्चतत्क्षेत्रविकाराएवसंतःसत्त्वगुणकार्यत्वात्ज्ञानस्यसाधनभूताअप्युपचाराज्ज्ञानपदवाच्याभवंति । एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमित्युपसंहारात् । तत्रविद्यमानैरविद्यमानैर्वागुणैरात्मनःश्लाघित्वंमानित्वं । लाभपूजाख्यात्यर्थंस्वधर्मस्यप्रकटीकरणंदंभित्वं । कायवाङ्मनोभिःप्राणिनांपीडनं हिंसा तेषांवर्जनममानित्वमदंभित्वमहिंसाच । परेणापकृतेऽपिचित्तस्यानिर्विकारत्वंक्षांतिः । आर्जवमकौटिल्यं आचार्योपासनंस्पष्टं । शौचंमृज्जलाभ्यांबाह्यं भावशुद्धिरांतरं । स्थैर्यमोक्ष साधनेप्रवृत्तस्यविघ्नसद्भावेपितदगणनं । आत्मविनिग्रहोदेहेंद्रियादिप्रचारसंकोचः ७ इंद्रियार्थेषुदृष्टेषुआनुश्रविकेषुवाशब्दादिषुवैराग्यंरागाभावः । अनहंकारोदर्पराहित्यं अयोगव्यवच्छे दार्थएवकारः समुच्चयार्थश्चकारः । जन्मादिषुयज्जायमानंदुःखंपरस्यव्यथादोषाश्चदैन्यादयस्तेषामनुदर्शनं ८ असक्तिरिति सक्तिःपुत्रादौममतामात्रं । अभिष्वंगस्तेनसहतादात्म्याभि मानोऽयमेवाहमितिच । पुत्रादेःसुखेऽहमेवसुखीतस्यदुःखेऽहमेवदुःखीतिसंगाभिष्वंगौतद्वर्जनामित्यर्थः । समचित्तत्वंहर्षविषादराहित्यं । कुत्र इष्टानिष्टोपपत्तिषुइष्टप्राप्तौहर्षाभावोऽनिष्टप्रा

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७ इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु दर्शनम् ८ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमर तिर्जनसंसदि १० अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ११ ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते १२ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति १३

प्तौविषादाभावः ९ मयीतिश्लोकः स्पष्टार्थः १० अध्यात्मशास्त्रजेज्ञानेनिष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वं । तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनमविद्यानिवृत्तिरानंदावाप्तिश्चतयोर्दर्शनं । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतंविंशकंज्ञानं ज्ञानसाधनमितिप्रोक्तंवेदेषु । अज्ञानंज्ञानविरोधिइतोऽन्यथायत्तत्मानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वादिकमेवोपादेयमितिभावः ११ एवंक्षेत्रंव्याख्यायसचयोयत्प्रभावश्चेत्यु क्तंक्षेत्रज्ञस्वरूपंतस्यमायिकंप्रभावंव्याचष्टे ज्ञेयमिति एतैर्ज्ञानसाधनैर्यत्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि । यज्ज्ञेयंज्ञात्वाअमृतंमोक्षमश्नुतेप्राप्नोति । तस्यस्वरूपंतावदाह अनादिमदिति आदिमदव्यक्तं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमितितदुत्पत्तिस्मरणात् तदन्यदनादिमत् । अनादीत्येतावत्युक्तेप्रवाहनित्यत्वमव्यक्तादीनामप्यस्तीतितेषामप्यनादितायांप्राप्तायांतत्प्रतिषेधार्थमनादिमदित्युक्तं । यद्वा आदिमच्चततःपरंचआदिमत्परेकार्यकारणेताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति । अतएवपरंनिर्विशेषंनत्वपरंसविशेषं ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं । नसत्प्रधानपरमाण्वादिवत्सदिति नोच्यते नाप्यसत्शून्यवदसदपिनोच्यते । तथाचश्रुतिः‘नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोऽयत्’इति । असच्छब्दितस्यशून्यस्यसच्छब्दितस्यप्रधानस्यरजःशब्दितानांपरमा णूनांपरव्योमशब्दितस्यास्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापिसृष्टेःप्राक्निषेधंदर्शयति १२ एवंसचयइत्येतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषमुपपाद्ययत्प्रभावइतिप्रतिज्ञातंतस्यप्रभावंवैश्वरूप्यलक्षण मुपपादयति सर्वतइति सर्वतःसर्वासुदिक्षुअंतर्बहिश्चपाणयःपादाश्चास्यसंतीतिसर्वतःपाणिपादं । एवंसर्वतःअक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं । सर्वतःश्रुतिमत्श्रव णवत् । लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति यथास्वप्नदृक्तैजसोवासनामयेनैवपाणिपादादिनास्वात्मप्रपंचमनुभवति तस्यचजाग्रत्कालेउपाधिभूतंपिंडगतमेवपाणिपादादिकंतदेवस्थूलप्रपंचानुभव–

–संस्काराधानद्वारावासनामयस्यप्रपंचस्यकारणं वासनामयश्चस्थूलप्रपंचस्यकारणमितिबीजांकुरन्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वंचास्तीति । एवंसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकंचैतन्यंसकलप्राणिधीवासनामयंसमष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति । अस्यचोपाधिभूतंब्रह्मांडगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव । एवंचपूर्ववत्स्थूलसूक्ष्मयोरपिसमष्टिप्रपंचयोरन्योन्यंबीजांकुरन्यायेनकार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्सद्भावंचाभिप्रेत्योक्तंभगवताभाष्यकारेणसकलप्राणिकरणोपाधिद्वारेणज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वंप्रतिपाद्यतइतिकार्यद्वाराकारणास्तित्वसिद्धौचकारणाभावोऽप्यपोद्यते । ‘अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते’इति । ननुप्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायेनव्यर्थस्तर्हिकारणोपन्यासइतिचेन्न तंविनाशुद्धाधिगमायोगात् शाखाचंद्रन्यायेनहिसगुणंनिर्गुणस्यवस्तुनोज्ञापकं यथोक्तंभाष्ये । उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहिसंप्रदायविदांवचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइति १३ ननुयूपाहवनीयादिवदलौकिकमपिब्रह्मकार्यकारणप्रपंचविशिष्टंचित्रमेवसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाशास्त्रेणकार्यशेषतयासमर्थ्यते । नचवाच्यंउपासनापरंशास्त्रंनब्रह्मणोवैचित्र्यंप्रतिपादयितुमीष्टेइति । देवताधिकरणन्यायेनदेवताविग्रहादिवत्तद्वैचित्र्यस्याप्यवांतरतात्पर्यविषयतयासिद्धेः । नचदेवताविग्रहादेर्व्यावहारिकमेवसत्वंनपारमार्थिकंब्रह्मज्ञानेनतस्यबाधादितिवाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकंब्रह्मणोवास्तवमेवेतिनापवादमर्हतीत्याशंक्याह सर्वेंद्रियेति सत्राण्यांतराणिबाह्यानिचेंद्रियाणिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यानिश्रोत्रादीनिचेतिग्राहकमात्रंसंगृहीतं । गुणाश्चविषयास्तेनग्राह्यमात्रंगृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभासतेनतुग्राह्यग्राहकस्वरूपंविचित्रं यथाजलसूर्योऽधस्थइवकंपतइवाभासतेनतुवस्तुतोऽधस्थःकंपतेवातद्वदात्मनोग्राह्यग्राहकाकारत्वंमिथ्येत्यर्थः । कुतएतत् यतःसर्वेंद्रियविवर्जितं इंद्रियेतिगुणानामप्युपलक्षणं । नहिब्रह्मणिकिंचिद्ग्राह्यंरूपादिग्राहकंवामनआदिवर्तते । ‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं । अप्राणोह्यमनाःशुभ्रः । यत्तदद्रश्यमग्राह्यमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादम्’इत्यादिशास्त्रात्

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम् ॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १४

तस्मान्नप्रपंचविशिष्टंविचित्रंब्रह्म । कथंतर्हिसर्वंब्रह्मेतिशास्त्रमित्याशंक्याह असक्तंसर्वभृच्चैवेति अत्रसर्वभृदितिसर्वाधारत्वोक्त्यासर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं । सर्वस्यब्रह्मणासहाधाराधेयभावोऽपि किंघटरूपयोरिवसमवायसंबंधेनकुंडबदरयोरिवसंयोगसंबंधेनवेत्याशंक्यसंबंधंविनैवसर्वभृत्त्वंब्रह्मणइत्याह असक्तमिति । ननुव्याहतमेतत् असक्तमितिसर्वभृदितिचेति नैषदोषः नह्युषरभूमिर्मरीचिकोदकेनसंसक्ताअथचतदाधारभूताऽपिभवतितद्वदेतद्भविष्यति । नन्वेवंप्रपंचस्यमिथ्यात्वमापततीति । तथाचकर्मोपास्तिविषयउपरुध्येरन् न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनयावद्द्वैतंनबाध्यते तावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्यसत्यत्वोपगमात्प्रमाणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितिश्रुत्याऽपिप्राणोपलक्षितस्यकृत्स्नस्यप्रपंचस्यव्यावहारिकंसत्यत्वमुक्त्वाततोऽप्यधिकंपरमार्थसत्यंब्रह्मदर्शितं । सत्यत्वंचाबाध्यत्वंतत्किंचित्कालंप्राणानामस्तिब्रह्मणस्तुसार्वदिकमितियथाभूपतीनांभूपतिरित्युक्तेऐश्वर्याल्पत्वभूयस्त्वकृतोभेदःस्पष्टएवमिहापिद्रष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणःसविशेषत्वंनिष्कलात्मबोधात्प्रागेवनतूर्ध्वमित्यवश्यंतत्त्वज्ञानेनबाधितुंशक्यमित्यनुपाधिकंब्रह्मनकेनचित्कार्यशेषतांनेतुंशक्यं । तदाधिगमेक्रियाकारकादिद्वैतोपमर्दादुपास्योपासकोपासनाभेदस्यबाधितत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिकृतंरूपंमिथ्येति । किंच निर्गुणंगुणभोक्तृच ग्राह्यग्राहकसंबंधशून्यमपिग्राहकेषुबुद्ध्यादिषुग्राह्यसंबंधात्सुखाद्याकारेणपरिणतेषुसत्सुकेवलंतत्प्रकाशकत्वमात्रेणगुणभोक्तृत्वमप्यस्यचिदाभासरूपस्योपपद्यते । यथाप्रतिबिंबरूपेरवावुपाधिगतंचलनादिकं तथाचश्रुतिः । ध्यायतीवलेलायतीवेतिबुद्धौध्यायंत्यांतत्रप्रविष्टश्चिदाभासोध्यायतीवविषयान् । बुद्धौलेलायंत्यांविषयप्रदेशंगच्छंत्यांसोऽपिलेलायतीवनतुस्वतोध्यायतिलेलायतिवेतिप्रतिपादयति । एतेन‘अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः’इत्यपिब्रह्मणउपाधिगुणानुगुण्यमजनशक्तिमत्त्वेनैवव्याख्येयं । अयमपादोऽपिपादेजववतिजववान्भवतीति । अंवोमणिमविंददित्यादिकंवचनजातंचात्रानुसंधेयं । तस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणंगुणभोक्तृचेति । भाष्येतु निर्गुणंसत्वादिगुणरहितमपितेषांगुणानांसुखदुःखमोहात्मकत्वेनपरिणतानांभोक्तृचउपलब्धृचेतिव्याख्यातम् १४

मन्वसक्तमसंबद्धंचेत्कथमुपलब्धंस्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानांप्राणिनामेकादशेंद्रियाणिस्थूलभूतानिचकेवलविकारत्वेनव्यवहितत्वात्बाहिरित्युच्यंते । महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेनसंनिहितत्वादंतरित्युच्यंतेचराचरमिति । उभयनिकृष्टाश्चराचरोपाध्युपलक्षिताअवधिभूताःपुरुषाश्चरमचरंचेत्यनेनोच्यंते । तत्रचराचरंज्ञेयमितिसामानाधिकरण्यात्पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभावउक्तः । बहिरंतश्चज्ञेयमितिषोडशसुविकारेष्वष्टासुप्रकृतिषुचज्ञेयस्यसंबंधउक्तः सचसंबंधोयादृशोयक्षस्तादृशोबलिरितिन्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्तएव । एवं चपुरुषस्योपलब्धिमात्रशरीरस्यगुणैःसहाध्यासिकसंबंधसत्त्वात्गुणोपलब्धृत्वंयुज्यते । यथाप्रकाशमात्रस्वरूपस्यरवेःप्रकाश्यसंबंधापेक्षंप्रकाशयितृत्वंतद्वदित्यर्थः । ननुनित्यापरोक्षःपुरुषप्र कृतिविकारसंबद्धश्चतर्हिकुतोनसर्वैर्गृह्यतइत्याशंक्याह सूक्ष्मत्वात्दुर्लक्षत्वात्तज्ज्ञेयं अविज्ञेयंदुर्विज्ञेयं । यथाजपाकुसुमोपहितस्यस्फटिकस्यशौक्ल्यंसन्निहितमपिरूपांतरविक्षेपेणतिरोहितंसन्न गृह्यते । एवंनित्यापरोक्षमप्यसंगंब्रह्मोपाध्युपधानाद्विविक्ततयानग्रहीतुंशक्यंकिंत्वौपाधिकधर्मोपेतमेवगृह्यतेमूढैः । विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेनसुग्रहमित्याशयः । एतदेवाहदूरस्थंचांतिकेचतत् दिति यथामूढोजलसूर्यबिंबसूर्याद्दूरस्थंमन्यते । विद्वांस्तुउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपर्युत्प्लुत्यगतानांबिंबग्राहित्वंस्पष्टं । बिंबस्याधस्थत्वग्रहणंतुपूर्वप्रवृत्ताधोमुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमितिजानन् बिंबदेशेएवप्रतिबिंबंपश्यति । बिंबेएवजलस्थत्वमध्यस्यतेनतुजलेप्रतिबिंबइति उपाधौधर्म्यध्यासकल्पनातोविषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पनेलाघवात् । एवंबिंबभूतंब्रह्मप्रतिबिंबभूता ज्जीवान्मूढानांविप्रकृष्टंविदुषांत्वत्यंतंसंनिकृष्टमिति १५ एतदेवोपपादयत्यर्द्धेन अविभक्तंचेति । 'एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत्' इतिश्रुतेर्भूतेषुकार्यकारण संघातापन्नेषुजलपात्रेषुचंद्रस्येवब्रह्मणःप्रतिबिंबाजीवास्तेचोक्तरीत्याबिंबादनन्याइतितद्रूपेणभूतेष्वविभक्तंचविभागमप्राप्तमपिज्ञेयवस्तुमूढदृष्ट्याविभक्तमिवदूरदेशस्थमिवचाद्विभिन्नमिवचस्थितं ।

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् १५ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचास्थितम् ॥
भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच १६ ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठि
तम् १७ इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते १८

एवंतर्हिचंद्रादुदपात्राणामिवभूतानांपृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशं क्याह भूतभर्तृचेति अधिष्ठानत्वेनसर्वाणिभूतानिधारयतीतिनवतस्तेषांपृथक्सत्ताऽस्तिरज्जुतइवतदध्यस्तानांसर्पदंडधारादीनामित्यर्थः । एतदेवाह ग्रसिष्णुप्रभविष्णुच यथारज्जुस्तत्त्वज्ञान दशायांसर्पादीन्ग्रसति अज्ञानदशायांचतानेवप्रसूते बद्धतज्ज्ञातंब्रह्मसर्वभूतानिग्रसिष्णुग्रसनशीलमज्ञातंच । सर्वभूतानांप्रभविष्णुउत्पादनशीलं १६ एवंज्ञेयस्यतटस्थलक्षणमुक्त्वास्वरूपलक्षण माह ज्योतिषामिति ज्योतिषांबाह्यानामादित्यादीनामांतराणांचबुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपितज्ज्ञेयंब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषोजडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः तथाचश्रुतयः 'येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः । तस्यभासासर्वमिदंविभाति' इत्याद्याः वक्ष्यतिच यदादित्यगतंतेजइत्यादितमसोऽज्ञानात्भूतग्रासप्रसवहेतोःपरंदूरस्थंतदुच्यते । ननुयथाचांद्रस्यज्योतिषोऽवभासकं तत्सजातीयंसौरंज्योतिरितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं । एवंसौरादिज्योतिषामप्यवभासकंकिंचित्तत्सजातीयंज्योतिरलौकिकंस्यादित्याशंक्याह ज्ञानमिति केवलज्ञप्तिमात्रशरीरंयज्ज्योतिर्नतुभौतिकं तदेवज्ञेयंवस्तु आवृतत्वात्ज्ञानेनप्राप्तुमिष्टतमं । कुतस्तर्हितज्ज्ञानमतआह ज्ञानगम्यमिति यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिनाज्ञानसाधनेनगम्यंप्राप्यं । किंतर्हिग्रामांतरवद्देशव्यवहितंवाबाल्ययौवना द्यवस्थांतरवत्कालव्यवहितंवातत्प्राप्यमस्तीत्यहआह हृदिसर्वस्यधिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेवतदंतर्दृष्टीनांसम्यक्प्रकाशतइत्यर्थः १७ उक्तमर्थजातमुपसंहरति इतीति क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतं । ज्ञानंज्ञानसाधनममानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं । ज्ञेयमनादिमत्परमित्यादिधिष्ठितमित्यंतं श्रुतिभ्यःस्मृतिभ्यश्चसमासतःसंक्षेपतउक्तं । मद्भक्तएतत्त्रयंविज्ञायमद्भावायब्रह्मभावायोपपद्यते युक्तोभवति भक्त्यैवप्राप्यंब्रह्मयत्प्राप्यब्रह्मैवभवति तथाचश्रुतिः । 'यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः' इति । 'ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति' इतिच १८

एवंक्षेत्रंशरीराख्यमव्यक्तमुक्तंतत्प्रकाराश्चमहदाद्यास्त्रयोविंशतिस्तद्विकाराइच्छादयोज्ञानाज्ञानशब्दिताअमानित्वमानित्वादयः । पुरुषश्चउक्तः । इदानींक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्येयस्मायज्जा यतेतच्चक्षेत्रज्ञस्यप्रभावश्चेतिद्वयंवक्तव्यंतत्राद्यंविवृणोतित्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्यायेऽष्टधायाप्रकृतिरपराउक्तासाऽत्रप्रकृतिः । यातुजीवभूतापराप्रकृतिरुक्तासाऽत्रपुरुषशब्देनोच्यते । एतौहिसंपृक्तौसंसारंजनयतः वियोगश्चतयोर्मोक्षः । तत्रतावुभावप्यनादीविद्धि तयोरादिमत्त्वेसंसारस्याकस्मिकत्वापातात्कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्चेत्यन्यत्रविस्तरः । विकारानिच्छा दीन् गुणान्बुद्धींद्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान्विद्धि १९ उभयोरपिसंसारंप्रतिकारणत्वेद्वारमाह कार्येति कार्यंशरीरंतदारंभकाणिभूतानिविषयाश्च । कारणंत्रयोदशेंद्रियाणितदाश्रि ताश्चसुखदुःखमोहात्मकागुणाश्च । करणेतिपाठेऽपिसएवार्थः एतयोःकार्यकारणयोःकर्तृत्वेनिमित्तेसतिकर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुःसंसारस्यकारणंप्रकृतिर्भवति । तथापुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेन संसारस्यहेतुरिति । यदिहिकार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलात्मनाप्रकृतिर्नपरिणमेततदापुरुषःकिमुपलभेत अनुपलब्धव्याकथंसंसारीस्यात् । अनुपलब्धृकावाप्रकृतिःकुत्रोपयुज्येत । तस्मादुपलभ्योपलब्धृसंयोगःसंसारकारणमितियथाभाष्यंव्याख्यातं । यद्वा पुरुषस्यकार्यत्वेकारणत्वेकर्तृत्वेचप्रकृतिरेवपुरुषतादात्म्यंप्राप्ताहेतुर्भवति । वह्नितादात्म्यंप्राप्तंलोहंवह्नेश्चतुष्को णत्वादाविवहेतुर्भवति । तथाप्रकृतेःसुखदुःखभोक्तृत्वेस्वच्छायाप्रदानेनपुरुषःकारणं । वह्निरिवलोहस्यस्वच्छायाप्रदानेनदग्धृत्वे तथाहि । कार्यत्वादयःप्राकृतदेहेंद्रियबुद्धिधर्माःसंतश्चि दात्मन्यारोप्यंतेगौरोऽहंमनुष्यपुत्रोऽहंकाणोऽहंखंजोऽहंकरोम्यहमकार्षमहमिति । तथाचिच्छायापन्नाबुद्धिश्चेतयाम्यहंसुखदुःखादीनुपलभेइतिमन्यते । सोऽयंप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्मा ध्यासःसंसारस्यकारणमित्युपपादितंभवति । सांख्याभिमतंपुरुषस्यभोक्तृत्वमपिनिरस्तंभवति । अन्यथाप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत । नचभोक्तुःपुरु

प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि ॥ विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसंभवान् १९ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसु खदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २० पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु २१

षस्यनिर्विकारत्वमपिवक्तुंशक्यमित्यन्यत्रविस्तरः । द्वंद्वांतेश्रूयमाणंपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतइतित्वप्रत्ययस्यपूर्वाभ्यामपिसंबंधेकार्यत्वंकारणत्वंकर्तृत्वंचेतिविग्रहः । द्वंद्वैकवद्भावश्चप्रातिपदि कार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमेत्यादिवत् २० ननुयथाबौद्धंकर्तृत्वंपुंस्यारोप्यतेएवंपौंस्नंभोक्तृत्वंबुद्धावस्त्वित्यत्रेतंभ्रमंवारयाति पुरुषइति हिप्रसिद्धं प्रकृतिस्थःदेहेंद्रियमनःसंघातमध्यारू ढस्तत्तादात्म्यंगतइत्यर्थः । प्रकृतिजान्सुखदुःखमोहात्मकान्गुणान्भुंक्तेउपलभते । यदातुसुप्तिसमाधिमूर्च्छादौप्रकृतिस्थत्वंनास्तितदानसुखादीनुपलभते । तेनोपाधिगतान्येवसुखादीनितदभा वेनप्रतीयंतइतिसिद्धं । श्रुतिरपि‘आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’इतींद्रियमनोयोगादेवात्मनिभोक्तृत्वंदर्शयंतीशुद्धस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंनास्तीतिदर्शयति । कुतस्तर्ह्यभोक्तुरप्यस्यप्राकृतो बंधइतितत्राह कारणमिति अस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसु । तत्रसद्योनिजन्मानोदेवाः । असद्योनिजन्मभाजास्तिर्यंचःस्थावराश्च । सदसद्योनिजन्मानोमनुष्याः एतेषुत्रिष्वपिजन्मसुप्राप्ये षुअस्यपुंसोगुणसंगःसुखादिष्वभिष्वंगःकारणंहेतुः तथाहि । सात्विकादेवाभवंतिराजसामनुष्यास्तामसाश्चपशवस्तेषांतत्तद्योनिप्राप्तौतद्गुणप्राधान्यमेवकारणं वक्ष्यतिच ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्था इत्यादि । यद्वाप्रकृतिस्थोविद्वानविद्वान्वागुणान्भुंके पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् । तर्हिकिंविद्वानिवाविद्वानपिकुतोनमुच्यतेअविद्वानिवविद्वान्वाकुतोनबध्यतेइत्याशंक्याह कारणमिति गुणेषुदेहेंद्रियविषयेषुसंगःअहमिदंममेदमित्यभिनिवेशःसएवजन्मकारणं । विदुषांतुतदभावान्नजन्म समानेऽपिदेहसंबंधेयदायक्षोदेहाभिमानंधत्तेतदासएवदेहपीडयापीड्यतेनतुदेहपतिर्जीवः । यदात्वयंदेहाभिमानंधत्तेतदानेतरइतिप्रसिद्धं । संगस्यबंधकत्वंनतुसांनिध्यमात्रंबंधकं । अतोविद्वदविदुषोःसमानेऽपिदेहसंबंधेसंगतदभावकृतोमहान्विशेषइतिभावः २१

सचयोयत्प्रभावश्चेतिक्षेत्रज्ञतत्प्रभावौव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातौतत्रक्षेत्रज्ञःप्रागेववर्णितस्तस्येदानींप्रभावमाह उपद्रष्टेति तत्रपूर्वंगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्तं तत्रसंगश्चतुर्विधः पुरुषापलापे नगुणमात्रप्राधान्येनवाततंतर्भाव्यगुणप्राधान्येनवागुणानांसमप्राधान्येनवाअप्राधान्येनवेति । तत्राद्येदेहेंद्रियमनआदिरूपंगुणसंघातमेवआत्मत्वेनपश्यन्भोक्ताभवति यथाचार्वाकादिः । द्वितीये गुणानांप्राधान्यादात्मनिवास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेनकर्मफलानांभर्तासंचेताभवति यथातार्किकादिः । तृतीयेगुणानांसमप्राधान्येनगुणगतमपिभोक्तृत्वमसंगेऽप्यात्मनिवस्त्रेभल्लातकांकवदनुमन्यते यथासांख्यः । चतुर्थेसर्वथाऽपिगुणधर्माणामात्मनिसंक्रममपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेनगुणप्रचारदर्शीउपद्रष्टाभवति यथाऽस्माकंसाक्षी । एतेषुचतुर्ष्वपिगुणसंगिषूपद्रष्टोत्तमः । अनुमंतामध्यमः । भर्ताअधमः । भोक्ताअधमाधमः । सत्त्वगुणान्वशीकृत्यपदाक्रीडतितदामहेश्वरइत्युच्यते । यःसर्गस्थित्यंतकर्ताप्रभुर्जगदंतर्यामीसएवगुणानपहायस्थितःपरमात्मेतिचाप्युक्तोभवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपिगुणानपहायतत्साक्षित्वेनस्थितोभवति तथापितस्यैवसंघातोपहितस्यसंघातांतरप्रचारदर्शित्वाभावादयंसकलसंघातप्रचारदर्शीतिसर्वोत्कृष्टत्वात्परमोऽयमात्मा । तमेनंवक्ष्यति 'उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः'इति एतावपिगुणसंगिनौ एवमेकएवदेहेस्मिन्विद्यमानःपरोगुणातीतःस्वात्मनिगुणान्प्रविलाप्यस्थितोऽखंडैकरसआत्मागुणसंगेनषड्विधोभवति अयमेवास्यप्रभावः तत्रअनुमंतृभर्तृभोक्तृभिस्त्रिभीरूपैरयंबध्यतेउपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्मरूपैस्तुनित्यमुक्तएकएवेतिज्ञेयम् । अत्रभाष्यार्थोऽप्यनुसंधेयोविस्तरभयात्तुनप्रदर्शितः २२ एवंयथोक्तलक्षणात्मज्ञानेफलमाह एवमिति गुणैःस्वविकारैःसर्वथाविहितेननिषिद्धेनवाकर्मणावर्तमानोऽपिनसभूयोऽ

उपद्रष्टाऽनुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः २२ यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥
सर्वथावर्तमानोऽपिनसभूयोऽभिजायते २३ ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेन
चापरे २४ अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते ॥ तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः २५

भिजायतेपुनर्जन्मनलभतेमुक्तोभवतीत्यर्थः २३ एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह ध्यानेनेति अत्रयेआत्मानंविविदिषंतितेनिष्कामकर्मणापरमेश्वरमाराधयंतितेकर्मयोगिनः । ततएवोत्पन्नविविदिषावेदांतश्रवणेप्रवर्तंते । ततःप्रमाणगतासंभावनानिवृत्तौसत्यांतस्यैवार्थस्यमननेप्रवर्तंतेप्रमेयगतासंभावनानिवृत्त्यर्थंतेसांख्याः । ततःप्रमाणप्रमेयगतासंभावनायानिवृत्त्यनंतरमनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपायाविपरीतभावनायानिवृत्त्यर्थंनिदिध्यासनंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणंकर्तुंप्रवर्ततेततस्तत्परिपाकेआत्मनिबुद्धिवृत्तौआत्मानंपरमेश्वरंपश्यंतितेध्यायिनः । तत्रयेकर्मसांख्ययोर्निष्णातास्तेध्यानेनात्मनिदेहेआत्मानंपरमेश्वरंआत्मनाबुद्ध्यापश्यंति । अन्येत्वकृतकर्माणःसांख्येनयोगेनविचारात्मकेनयोगेनध्यानद्वारापश्यंति । अन्येपुनःकर्मयोगेनैवपूर्वोक्तलक्षणेनसांख्याध्यानद्वारापश्यंतीतिसाधनत्रयस्यसमुच्चयोनतुविकल्पः २४ पक्षांतरमाह अन्येत्विति । अन्येऊहापोहकौशलहीनाः तुशब्देनपूर्वोक्तेभ्योविलक्षणाः एवंपूर्वोक्तप्रकारमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यःश्रुत्वाआत्मनोनिर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वंतदुपासनामार्गंचाधिगत्यउपासतेयथोक्तप्रकारेणध्यायंतितेऽपिचमृत्युंसंसारंतरंत्येव । अपिशब्दात्पूर्वश्लोकोक्तास्तरंतीत्यत्रकिमाश्चर्यमितिगम्यते । एवशब्दात्तेषांमुख्यक्रमाभावेऽपितरणेसंशयोनास्ति । यतस्तेश्रुतिपरायणाःश्रुतिःश्रवणंतदेवपरंअयनंमोक्षसाधनंयेषांतेतथा । ध्यानेप्रवृत्त्यतिशयान्नतेषांचित्तशुद्ध्यर्थंकर्मापेक्षा । वेदोक्ततत्त्वेदृढनिश्चयाच्चासंभावनानिवृत्त्यर्थंश्रवणमननापेक्षेतिभावः । अयंचब्रह्मसाक्षात्कारःसंवादिभ्रमरूपइतिकेचित् प्रमारूपइत्यन्ये । तथाहि यथाहिकश्चिन्मणिप्रभांमणिबुद्ध्यापश्यन्भ्रांतएवतथाऽपितद्ग्रहणकालेमणिलाभस्ततःससंवादिभ्रमः । एवंत्वंपदार्थंतत्पदार्थमणिप्रभाभूतंतत्पदार्थबुद्ध्याभावयन्व्यवहारतोभ्रांतएव-

–तथाऽपितत्साक्षात्कारकालेतदनन्यस्यतत्पदार्थस्यसाक्षात्कारोऽपिसंवादिभ्रमन्यायेनजायतेइति । तथाचवसिष्ठः 'असत्यैसत्यतासाधोशाश्वतीपरिदृश्यते । शून्येनध्यानयोगेनशाश्वतंप्राप्यते
पदं'इति व्यवहारतोनिर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्येआत्मनितत्रनिर्विशेषत्वभावनंशून्योनिर्विषयोऽयंध्यानयोगोयोषित्यभिध्यानवत् तथाऽपितेनशाश्वतीसत्यताप्राप्यतेदृश्यतइतिवसिष्ठवाक्यार्थः ।
कल्पद्रुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावनाजाऽपरोक्षधीर्मूलप्रमाणदार्ढ्येनभ्रमत्वंप्रतिपद्यतेइतिप्राहुः २५ पूर्वंकार्यंकारणकर्तृत्वेइत्यत्रचिदचितोःपुंप्रकृत्योरन्योन्यधर्माध्यासउक्तस्तस्यैवगु
णसंगरूपस्यकारणंगुणसंगोऽस्येतिनानाजन्महेतुत्वंचोक्तंतद्विशदयति यावदिति सत्त्वंजीवरूपं गुणसंगोऽत्ररूपाद्यासक्तिर्नकिंतुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्ष
णोबोध्यः शेषंस्पष्टम् २६ तन्नाशोपायमाह सममिति सममपरिणामिनंकूटस्थंनित्यं सर्वेषुभूतेषुदेहाद्याकारेणपरिणतेषुतिष्ठंतं । एतेनदेहएवतदधिगमस्थानमित्युक्तं । परमेश्वरमंतर्यामिणं
सर्गस्थित्यंतकर्तारं । अतएवांतर्मुखदृष्ट्याविनश्यत्सुतेषुभूतेषुरज्जूरगादिवत्कल्पितत्वाददर्शनंगच्छत्सुविभुत्वादात्मत्वान्नित्यदृग्रूपत्वाच्चाविनश्यंतंसर्वास्वप्यवस्थास्वदर्शनमगच्छंतंयःपश्यतिस
एवपश्यति । अन्येऽधाइत्यर्थः २७ दर्शनफलमाह सममिति स्वदेहेइवसर्वत्रदेहमात्रेसमवस्थितंसम्यगवस्थितमीश्वरंसमंसमतयापश्यन्नहियतःससर्वाभेददर्शीआत्मनादेहादिनाआत्मानंईश्व
रंनहिनस्तिनानायोनिसंकटेषुपातनेननपीडयतिकिंतुततःपरांगतिंमोक्षंयाति यद्वाऐकात्म्यदर्शित्वात्स्वात्मानमिवान्यमपिनहिनस्ति सर्वत्रदयालुर्भवतीतिभावः । ततश्चपरांगतिंयाति २८ ननुत्रि
षमस्वभावानिभूतानिकःसमबुद्ध्यापश्यत्यग्निमिवशीतबुद्ध्येत्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति सर्वशःसर्वप्रकारेणकर्माणिवाङ्मनःकायैरारब्धानिप्रकृत्यैवक्रियमाणानीतियःपश्यति तथाआत्मानंचा

यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ २६ समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यति
सपश्यति २७ समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम् ॥ नहिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानंततोयातिपरांगतिम् २८ प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः ॥
यःपश्यतितथाऽऽत्मानमकर्तारंसपश्यति २९ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ३० अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमा
त्माऽयमव्ययः ॥ शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ३१

कर्तारंयःपश्यतिपूर्वोक्तरीत्यासएवसर्वत्रसमंपश्यतीतिपूर्वेणान्वयः २९ ननुकथंप्रकृतेरेवकर्तृत्वंनत्वात्मनइत्याशंक्याह यदेति भूतानांवियदादीनांजरायुजादीनांचपृथग्भावंनानाभावेनावस्था
नंपरिदृश्यमानमिदंयदाएकस्थंएकस्मिन्नात्मनिस्थितंरज्ज्वांसर्पादिवत्कनकेवाकुंडलादिवत्विलीनंशास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति । ततएवैकस्मात्विस्तारंचभूतपृथग्भावस्यजुत्थानावस्थाम
नुस्वप्नादिवत्पश्यतितदाब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवति । अयंभावः कर्तृत्वंहिक्रियावत्त्वंक्रियाचपरिस्पंदःसचपरिच्छिन्नस्यपृथग्भूतस्यप्राकृतस्यबुद्ध्यादेरेवसंभवतिनतुव्यापकस्यसर्वभूतपृथग्भावग्र
सिष्णोरात्मनइति ३० नन्वात्मनोविभुत्वेनरूपेणकर्तृत्वंमास्त्वीकारिदेहाद्यवच्छिन्नेनतुरूपेणतद्वक्तव्यमन्यथाऽनुभवविरोधादित्याशंक्याह अनादित्वादिति अयंसर्वेषांप्राणिनांनित्याप
रोक्षः । परमोदेहादिभ्योऽपरमेभ्यआत्मभ्योऽन्यःकोशपंचकातीतआत्मापरमात्मा । अव्ययःनव्येतिपरिच्छिद्यतेदेशतःकालतोवस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वेहेतुः अनादित्वादिति
यद्धिआदिमदाकाशादितद्व्येतिनत्वयंव्येतिअनादित्वात् । नन्वनादिभावस्यानंत्यनियमेनात्मनःकालतःपरिच्छेदोमाऽस्तु । तथादेशतःपरिच्छिन्नस्यनाशावश्यंभावादनादित्वायोगाच्चदेशतो
ऽपिपरिच्छेदोब्रह्मणोमाऽस्तु । ननुपरमाणुवद्भविष्यतीतिचेन्न दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतोद्रव्यस्यनिरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेः । नहिपरमाणोःपूर्वदिगवच्छिन्नोभागःपश्चिमयाऽप्यवच्छेत्तुं
शक्यतेअनुभवविरोधात् । देशतःपरिच्छेदाभावादेवसजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतःपरिच्छेदोऽपिमाऽस्तुतथापिविचित्रशक्तियुक्तस्याभिनवप्रपंचरचनापटीयसःपरस्यसर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादि–

गुणयुक्तस्यस्वगतभेदोऽवश्यंभावी स्वशक्तिमायावच्छिन्नेनरूपेणजगत्कर्तृत्वंदेहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वंचावश्यंवक्तव्यमित्याशंक्याह निर्गुणत्वादिति योहिगुणवानाकाशादिःससंयोगंवि भागंवोपाधिंप्राप्यस्वगुणंशब्दमाविष्करोतिनतुस्वस्मिन्नसंतंस्पर्शंकेनचिदपिउपाधिनादर्शयितुमीष्टे । एवंआत्मासर्वगुणहीनःसत्यप्यवच्छेदलाभेकर्तृत्वादिकंगुणमाविष्कर्तुंनसमर्थइति । फलि तमाह शरीरस्थोऽपीति स्पष्टार्थमेतत् ३१ निर्गुणत्वान्नकरोतीतिसिद्धंअसंगत्वान्नोपलिप्यतइत्याह यथेति यथाआकाशोधूमादिनानलिप्यतेसौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् । एवमात्मापुण्यपापा दिनानोपलिप्यतइत्यर्थः ३२ नकरोतिनलिप्यतइतिद्वयमपिदृष्टांतांतरेणप्रतिपादयति यथेति यथासूर्यःस्वसत्तामात्रेणविश्वंप्रकाशयतिनतुव्यापाराविष्टतयाकुर्विंदइवपटं । यथाचैषप्रकाशधर्मै र्दुर्गंधादिभिर्नलिप्यतेएवमयंक्षेत्रीक्षेत्रज्ञःसूर्यवदेकएवसन्ननेकधाभूतंक्षेत्रंमहाभूतानीत्यादिनाचतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तंतत्स्वसत्तामात्रेणप्रकाशयतिहेभारतनतुव्यापाराविष्टतयातत्संपादयति । तद्धर्मैर्वापुण्यपापादिभिर्नलिप्यते । सूर्यदृष्टांतेनैकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वंचदर्शितं तथाचश्रुतयः । 'यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुरूपोऽनुगच्छन् ॥ उपा धिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः'इति ३३ अध्यायार्थंकृत्स्नमुपसं हरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःपूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्याअंतरंभेदंजडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतंवैलक्षण्यंज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्ययजनितेनज्ञानचक्षुषायेविदुस्तेपरं

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथाऽऽत्मानोपलिप्यते ३२ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथा कृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ३३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम् ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गितासू० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पर्वणितुसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः १

मोक्षंयांतिप्राप्नुवंति । किंसांख्यानामिवास्माकमपिगुणपुरुषांतरज्ञानादेवकैवल्यमुच्यतेइत्याशंक्याह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानांवियदादीनांप्रकृतिरुपादानंत्रिगुणात्मिकाअविद्यातस्या विद्ययामोक्षंनिरन्वयोच्छेदंचयेविदुस्तएवपरंयांतिनतुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरमात्रविदइत्यर्थः । यद्येकासत्याविभ्वीचप्रकृतिस्तर्हिविभूनामलिप्तदृशांबहूनांपुरुषाणांमुक्तानामपितद्दर्शनमपरिहार्यं तथाचतेषामपिबंधप्रसक्तिः । यदितुमिथ्यातर्हियस्यैवात्मसाक्षात्कारोजातस्तद्दृष्ट्यासर्वथैवरज्जूरगवद्बाधिताकालत्रयेऽपिनास्ति । इतरेषांत्वनादिरनंतास्त्येवेतिवकुंशक्यम् । तस्मा न्नप्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यंकिंतुप्रकृतिबाधेनपुरुषज्ञानात्सर्पबाधेनरज्जुदर्शनात्भयनिवृत्तिवद्बंधनिवृत्तिरितिसिद्धम् ३४ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशो ऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ५० ॥ ३७ ॥ पूर्वाध्यायांतेभूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुस्तेपरंयांतीत्युक्तंतत्रकावाभूतप्रकृतिःकिमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंकथंवाबंधकत्वंकथंचततोमोक्षः किंचमुक्तानांल क्षणमित्येतदर्थजातंविवरीतुंचतुर्दशोऽध्यायआरभ्यते । तत्ररुच्युत्पादनार्थंपरंज्ञानंस्तुवन्श्रीभगवानुवाच परमिति परंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मविषयत्वात्ज्ञानंभूयःपुनःअसकृदुक्तमपिप्रवक्ष्यामि । किंतत्स्वरूपं आह ज्ञानानाममानित्वादीनांयज्ञादीनांज्ञानसाधनानांमध्येयदुत्तमंमोक्षफलत्वादंतरंगंतदेवतत् । अहंघटंजानामीत्यत्राहमर्थस्यघटाकारवृत्तेर्घटस्यचज्ञानमस्तीतिविषयमे दात्ज्ञानत्रयमस्ति । तत्राद्यद्वयंनांतरीयकंयच्चउत्तमंचरमंघटप्रकाशफलरूपंज्ञानंतदेवपरंब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तंवार्तिककारैः 'परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता ॥ संवित्सैवेहज्ञेयोऽर्थोवेदांतो क्तिप्रमाणतः' इति । यत्ज्ञानंज्ञात्वावेदांतवाक्यजन्ययाधीवृत्त्याअपरोक्षीकृत्यपरांसिद्धिंमोक्षमितःसंसारात्संसारंविहायगताःप्राप्ताः १

इदंज्ञानंविषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्यममईश्वरस्यसाधर्म्यंसर्वात्मत्वंसर्वनियंतृत्वंसर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यंसाधर्म्यमागताः । तथाचश्रुतयो'यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदं सर्वंभवतिसर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयान्'इतिज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किंच भुशुंडिप्रभृतयोज्ञानबलादेवसर्गेऽपिनजायंतेप्रलय कालेचतत्तद्भूतभावंगच्छंतोनप्रलयाग्न्यादिभिर्व्यथंतेऽव्यथांप्राप्नुवंति । इदंश्लोकद्वयंभाष्येवक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैवव्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्यज्ञानसाधनमनुष्ठायेतिपदार्थःशेषंस्पष्टम् १ अथेदानींकावाभूतप्रकृतिःकिमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंतदाह ममेतिममशुद्धचिन्मात्रस्ययोनिःप्रवेशस्थानं महद्ब्रह्ममहत्तत्त्वस्यप्रथमकार्यस्यब्रह्मबृंहकंकारणमव्यक्ताव्याकृतापरपर्यायंत्रिगुणात्म कमायाख्यंतस्मिन्गर्भंस्वप्रतिबिंबरूपंदधामिअर्पयामि अहंचिदात्मातत्तोमत्प्रतिबिंबगर्भितायामायाततःसर्वेषांभूतानांभवनधर्मणांमहदादीनांहिरण्यगर्भादीनांचसंभवउत्पत्तिर्भवतिहेभारत ए तेनचित्प्रतिबिंबसापेक्षत्वोपपादनेनप्रकृतेःसांख्याभिमतंस्वातंत्र्यंनिरस्तम् ३ किंच सर्वेषुभूतेषुयोनिषुउपादानभूतेषुपृथिव्यामोषधयइवयामूर्तयःशरीराणिसुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकानिचतु र्विधानिसंभवंतितासांमूर्तीनांब्रह्ममहत्पूर्वोक्तंमहतोब्रह्मब्रह्ममहत् । राजदंतादित्वादुपसर्जनस्यपरनिपातः मायैवयोनिरित्यर्थः अहंतुतासांबीजप्रदःपितातास्वपिस्वप्रतिबिंबस्यार्पयिता । यथा पुरुषोभार्यायामनुशयिसंपृक्तंरेतोनिषिंचतिततोभार्यातःपिंडोत्पत्तिःरेतोंशतस्तत्रचैतन्योत्पत्तिरितिचैतन्यविशिष्टस्यपिंडस्यपिताऽहंमाताचमायेत्यर्थः ४ एवमीश्वराश्रयेणप्रकृतिर्भूतानिसृज

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच २ ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् ॥ संभवःसर्वभूतानां ततोभवतिभारत ३ सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्तयःसंभवंतियाः ॥ तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ४ सत्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ नि बध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययम् ५ तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ६ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासं गसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनम् ७ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ८ सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ॥ ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ९

तीत्युक्तम् । इदानींसाकथंभूतानिबध्नातीतितदुच्यते सत्वमिति प्रकृतिःसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था ततःसकाशात्परस्परांगांगीभावेनवैषम्येणोद्रिच्यमानाःप्रकृतिसंभवाइत्युच्यंतेनतुप्रकृ तितोवैशेषिकाणामिवद्रव्यात्गुणाअन्येएतेहेमहाबाहो । देहेअव्ययमविकारिणमपिदेहिनंस्थूणायांवत्समिवरशनाभूतागुणानिबध्नंति ५ तत्रकःकेनसंगेनबध्नातीत्युच्यते तत्रेति तत्रतेषुगुणे षुसत्वंनिर्मलत्वाद्दुःखमोहाख्यमलराहित्यात्प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्थावद्योतकम् । यतोऽनामयंरजस्तमोभ्यामनभिभूतंतत्सुखसंगेनज्ञानसंगेनचनरमविद्ययातिरोहितस्वरूपज्ञानानंदमहंसुख्य हंज्ञानीत्यभिमानेनांतःकरणवृत्तिधर्मयोःसुखज्ञानयोरात्मन्यारोपेणबध्नाति हेअनघअव्यसनिन् ६ रजोगुणोरागोरंजनातदात्मकंविद्धि । तृष्णा प्राप्यमाणेष्वप्यर्थेष्वतृप्तिः । संगः प्राप्तेविषयेम नसःप्रीतिलक्षणःसंश्लेषस्तयोःसमुद्भवंनिदानभूतंतद्रजो हेकौंतेय । कर्मसंगेनदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगस्तत्परतातेननिबध्नातिदेहिनंदेहाभिमानिनम् ७ तमोगुणः तुपूर्वाभ्याविलक्षणः अज्ञानंमायाया आवरणशक्तिस्ततउद्भूतमज्ञानजंविद्धि अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिहेतुः । प्रमादोऽनवहितत्वंसचसत्वकार्यप्रकाशविरोधी । आलस्यंजडतातच्चरजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभयकार्यनि रोधिनीतमोगुणालंबनावृत्तिर्निद्रा ताभिस्तत्तमोनितरांबध्नाति हेभारत देहिनमित्यनुवर्तते ८ सत्वमुत्कृष्टंसत्सुखदुःखकारणमभिभूयसंजयतिसंश्लेषंजनयति एवमुत्तरत्रापि । ज्ञानंप्रकाशमावृत्त्यप्रमादेअवश्यकर्तव्यस्याकरणे ९

सत्त्वादयःकदास्वस्वकार्यंप्रभवंतीत्याशंक्येतरेतरयोरभिभवेसतीत्याह रजइति रजस्तमसीअभिभूयसत्त्वंभवतिवर्धते । एवंरजोऽपिसत्त्वतमसीअभिभूयभवति । तथातमोऽपिसत्त्वरज
सीअभिभूयभवतीत्यर्थः १० तत्तद्गुणोद्भवलिंगान्याहत्रिभिः सर्वेति अस्मिन्देहेयदासर्वेषुद्वारेषुबाह्याभ्यंतरविषयोपलब्धिसाधनेषुबाह्याभ्यंतरकरणेषु प्रकाशःस्वस्वविषयावरणविरोधीपरि
णामविशेषोजायतेतेनचज्ञानंशब्दादिविषयस्ययाथात्म्येनप्रकाशोयदाजायतेतदासत्त्वंविवृद्धमितिविद्याज्जानीयात् । उतअपि सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्यर्थः ११ लोभःप्राप्ताधिके
गर्धः । प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ । आरंभोगृहादेः । कर्मणामशमःसतामसतांवाकार्याणामनुपरमः । स्पृहादृष्टेपरधनादावुपादित्सा । रजसिविवृद्धेसतिएतानिलिंगानिजायंतेहेभरतर्षभ
१२ सत्यपिबोधकेगुर्वादावप्रकाशःसत्वकार्यप्रकाशानुदयः । अप्रवृत्तिःसत्यपिप्रवृत्तिनिमित्तेरजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः । प्रमादःकार्याकार्यविवेकराहित्यं । मोहोनिद्रालस्यादिरूपः १३
प्रलयंमरणं उत्तमविदांहिरण्यगर्भाद्युपासकानांदेवानांवालोकान् अमलान्निर्दुःखान् १४ कर्मसंगिषुश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठातृषुमनुष्येषु मूढयोनिषुतिर्यक्स्थावरचांडालादिषु १५ सुकृतस्य
सात्विकस्यकर्मणःफलंनिर्मलंदुःखाज्ञानमलशून्यंसात्विकंज्ञानवैराग्यादिकं । रजसोराजसस्यकर्मणःफलंदुःखं । तमसस्तामसस्यकर्मणःफलमज्ञानं । सात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहि

रजस्तमश्चाभिभूयसत्त्वंभवतिभारत ॥ रजःसत्त्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा १० सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते ॥ ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्त्वमि
त्युत ११ लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा ॥ रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच ॥ तमस्येतानिजा
यंतेविवृद्धेकुरुनंदन १३ यदासत्त्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् ॥ तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते १४ रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते ॥ तथाप्रली
नस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् ॥ रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलम् १६ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलो
भएवच ॥ प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच १७ ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्त्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तस्थाअधोगच्छंतितामसाः १८ ना
न्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टाऽनुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोऽधिगच्छति १९ गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमु
क्तोऽमृतमश्नुते २० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१

तमित्यादिनाऽष्टादशेवक्ष्यति १६ एतादृशफलवैचित्र्येपूर्वोक्तमेवहेतुमाह सत्त्वादिति १७ यतःसत्त्वादिभ्योज्ञानादीनिजायंतेऽतःसत्त्वादिवृद्धिकालेप्रलयंगच्छंतःक्रमेणोत्तममध्यमाधमा
सुयोनिषुजायंतइत्याह ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वंदेवभावे । मध्येमानुषभावे । अधोनरकतिर्यक्स्थावरभावे । जघन्यंनिंद्यंयद्गुणवृत्तंनिद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः १८ कथंप्रकृतिःपु
रुषंबध्नातीत्यस्योत्तरमुक्तं । कथंवाततोऽस्यमुक्तिरित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यःकार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यंदृशिमात्रमात्मानंद्रष्टाजीवःकर्तारंनानुपश्यतिविवेकमनुप
श्यति किंतुगुणाएवकर्तारइत्येवपश्यतिनत्वहंकर्तेति । तथागुणेभ्यःपरंगुणव्यापारसाक्षिभूतंमांयदावेत्तितदासवेदितामद्भावंब्रह्मभावंगच्छति अन्यदातुगुणभावंगतोभवति १९ कथंत्वद्भा
वंगच्छतीतितत्राह गुणानिति एतान्गुणान्महदादित्रयोविंशतिविकारात्मनापरिणतान् देहसमुद्भवान्स्थूलदेहस्यसमुद्भवोयेभ्यस्तानतीत्यजीवन्नेवातिक्रम्यानिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेनबा
धित्वाऽमृतंमोक्षमश्नुतेप्राप्नोति । एतेनानंदावाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तं । यतोमुक्तोजन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तःसन्निति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता २० प्रकृतितोमुक्तिप्रकारेउक्तेऽथमुक्तलक्षणा
निपृच्छन्नर्जुनउवाच कैरिति कैर्लिंगैश्चिह्नैस्त्रीन्गुणानेतान्व्याख्यातानतीतोभवतिपुमान् हेप्रभो । सचकिमाचारःकोऽस्याचारःकथंकेनचप्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिक्रम्यवर्तते २१

तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाःसत्त्वरजस्तमसांकार्याणिव्युत्थानावस्थायांतानिसम्यक्प्रवृत्तानि सामान्येनपुंसकं तान्संप्रवृत्तान्नद्वेष्टि । नापिसमाध्यवस्थायांतानि निवृत्तानि संतिकांक्षति । सोऽयंनित्यसमाधिस्थोब्रह्मविद्वरिष्ठः यंप्रकृत्यश्रीभागवतेस्मर्यते ' देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतीति' । अत्रवासिष्ठेसप्तयोगभूमयउक्ताः ' ज्ञानभूमिःशुभेच्छाख्याप्रथमासमुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीयातुतृतीयातनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ॥ पदार्थाभावनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृता'इति । तत्रयथोक्तासाधनसंपत्तमुमुक्षांताप्रथमा । श्रवणमननाख्यविचारात्मिकाद्वितीया । निदिध्यासनरूपातृतीया । एताःसाधनभूमयः । सत्त्वापत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्काररूपाचतुर्थीफलभूता यस्यांयोगीकृतार्थोऽपिजीवन्मुक्तिसुखंपुष्कलंनानुभवति । परास्तिस्रोजीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः । तत्रापिपंचम्यांभूमौस्वयंस्थितःस्वयमेवव्युत्तिष्ठति । षष्ठ्यांपरप्रयत्नेन सप्तम्यांतुनस्वतःपरतोवाव्युत्तिष्ठति सोऽयंनित्यसमाधिस्थःप्रकाशमित्यनेनश्लोकेनोक्तः २२ अथषष्ठ्यांपदार्थाभावन्यांगतोब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदिति योऽयंसमाधावुदासीनइवास्तेव्युत्थानेकिमपिप्रयोजनमपश्यन्इदंममकर्तव्यमस्तीतित्रासनाशून्यत्वात् यआस्तेएवनतुपरप्रयत्नमंतरेणकदाचिदपिगुणैर्विचाल्यते । परेणव्युत्थापितोऽपिगुणान्पश्यन्गुणावर्तंतइत्येवज्ञात्वायोऽवतिष्ठतिस्तब्धएववर्ततेनतुगुणकृतैरिष्टानिष्टस्पर्शैरिंगतेचलति अयमर्थः यथाकश्चिद्भुंजानोरसनामौढ्यात्स्वयंशाकादिरसंनाविंदति परेणज्ञापितोऽपिकंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापितत्रोदासीनएवास्ते झटित्येवविशेषदर्शनस्यतिरोधानात्नतत्कृतंसुखंदुःखंवापश्यतितद्वदयंज्ञेयः २३ अथपंचम्यांभूमावसंसक्तिनामिकायांस्थितोब्रह्मविद्वरउच्यते समेति समाधौसमेदुःखसुखेयस्यससमदुःखसुखः स्वस्थः

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडव ॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति २२ उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्तंतइत्येवयोऽवतिष्ठतिनेंगते २३ समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते २५ मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते २६

स्वेनैवस्वेच्छयैवातिष्ठतीतिस्वस्थः । यदातुनसमाधाविच्छातदास्वयमेवव्युत्तिष्ठतीतिभावः । सोऽपिव्युत्थानावस्थायांसमलोष्टाश्मकांचनोविरक्तइत्यर्थः । तुल्यप्रियाप्रियःतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्निंदास्तुत्योश्चप्राप्तौतुल्योहर्षविषादशून्यः अत्रहेतुर्धीरइति यथाकश्चिच्छूरस्तीव्रप्रहारवेदनार्तोऽपिनव्यामुह्यतिधैर्याद्वेदनांवानुभवति तद्वदयंहर्षविषादावनुभवन्नपिधैर्यान्नचलति । पूर्वस्यतुजातायामपिवेदनायांहर्षाद्युदयएवनास्ति तत्पूर्वस्यतुवेदनैवनास्तीतिभेदः । एतेनश्लोकत्रयेणसर्वेषांजीवन्मुक्तानांसमाधौर्लिंगानितत्स्वसंवेद्यान्याचाराश्चपरसंवेद्यानिलिंगान्युक्तानि २४ अथचतुर्थ्यांभूमौसत्त्वापत्तिसंज्ञायांस्थितस्ययोगिनःसमाधिसुखाभावेनस्वसंवेद्यलिंगाभावात्तत्रनिश्चयेनद्वैतस्यबाधाल्लिंगमाचारश्चपरसंवेद्यएवतदाह मानेति यथाहिपरीक्षकःकूटकार्षापणस्यलाभेविनाशेवाहर्षविषादशून्योनघतल्लाभार्थंयत्नमारभते । मुढस्तुताभ्यांबाध्यतेतल्लाभार्थंयत्नंचारभते । एवंविद्वान्द्वैतंमरुमरीचिकाहृदसमानंपश्यन्तत्रमानापमानयोर्वामित्रारिपक्षयोर्वातुल्यएवनत्वन्यतरलाभायपरिहारायवायत्नमारभते अतोगुणातीतइत्युच्यते सर्वत्रपदार्थःस्पष्टः २५ अथकथंत्रीन्गुणानतिवर्ततइत्यस्योत्तरंविवक्षन्साधनभूतासुतिसृषुभूमिषुतृतीयांतनुमानसामाह मांचेति यश्चसाधकोमांप्रत्यगात्मानं चकारस्त्वर्थेपूर्वभूमिस्थापेक्षयाअस्यवैलक्षण्यंद्योतयति अव्यभिचारेणवृत्त्यंतरानंतरितेनभक्तियोगेनमयिभगवतितैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेणयोगेनसेवतेध्यायतिसएवंसूक्ष्मीकृतचित्तएतान्गुणान्समतीत्यध्यानपरिपाकांतेतत्त्वमपिबाधित्वाब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पतेयोग्योभवति । भुवोभावइतिभवतेर्भावेक्यप् २६

विषयप्रदर्शनद्वाराविचारणाख्यांद्वितीयांभूमिमाह ब्रह्मणोहीति । ब्रह्मणोवेदस्यप्रतिष्ठातात्पर्येणपर्यवसानस्थानमहमेव । अमृतस्यकर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्य अव्ययस्यअना
दित्वादनंतत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशंकाकलंकशून्यस्यस्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनयावेदाविरुद्धतर्कोपकरणयाकृत्स्नस्यवेदस्यतात्पर्यमद्दर्शनकामेननिर्णे
तव्यमितिविचारणाख्याद्वितीयाभूमिरुक्ता । हेतुफलोपदर्शनमुखेनशुभेच्छाख्यांप्रथमांभूमिमाह शाश्वतस्येति काम्यधर्मवत्फलदानेननाशाभावात्भगवत्यर्पितोनित्योधर्मःशाश्वतः विवि
दिषादिपारंपर्येणमोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् । शाश्वतस्यचधर्मस्यप्रतिष्ठापरमंप्राप्यंफलमहमेव । तथाऐकांतिकंविषयसंगजन्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतंमोक्षसुखंतस्यापिप्रतिष्ठापराकाष्ठा
अहमेव । एवंनिष्कामधर्मेणविशुद्धचित्तस्यैकांतिकसुखेच्छाभवतिसेयंशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिः । अत्रपरांपरांभूमिमारोढुमशक्तस्यपूर्वापूर्वाभूमिरुपदिश्यते । यथाध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यत्रानि
दिध्यासनाशक्तस्यसांख्यनामाविचारस्तत्राप्यशक्तस्यकर्मयोगउपदिश्यतेतद्वत् २७ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ५० ॥ ३८ ॥ पूर्वाध्यायांतेसुख
स्यैकांतिकस्यप्रतिष्ठापराकाष्ठाऽहमित्युक्तंतत्रकिंलक्षणंतत्सुखंकेनवाआहृतंकेनवासाधनेनास्यावरणभंगःकेनवाऽधिकारिणातत्प्राप्यमित्यादिवर्णयितुंपंचदशोऽध्यायआरभ्यते ऊर्ध्वमूलमिति ।
'आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते' इतिश्रुतिप्रसिद्धंमानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणवृद्धानंदसोपानपंक्तेरुपरिस्थितंपरमानंदाद्वयंवस्तुऊर्ध्वंतदेवमूलंमूलकारणमस्यसंसाराश्वत्थस्यतम्

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्यच ॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० गुणत्रयविभा
गयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ पर्वणितुअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् ॥ छंदांसियस्यप
र्णानियस्तंवेदसवेदवित् १ अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके २ नरूपमस्येहत
थोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनच्छित्वा ३

र्ध्वमूलं । अधःशाखंऊर्ध्वादधोधःसोपानस्थानीयाःशाखाइवशाखाःअव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राषोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वासुरनरतिर्यक्स्थावररूपायस्यसोधःशाख
स्तं । नश्वोऽपिस्थातेत्युयोग्यमनृतत्वादश्वत्थंसंसारवृक्षम् । तथाऽप्यव्ययंमूढानामनाद्यनंतंप्राहुर्वेदाः । ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएषोऽश्वत्थःसनातनइत्यादयः । छंदांसित्रैदास्तदुपलक्षिता
यज्ञादयस्तएवपर्णानिपर्णसंघातवत्शोभाहेतवोयस्यवरोस्तमश्वत्थंयोवेदमिथ्यात्वेनसएववेदविद्विदितवेद्यइत्यर्थः । अत्राश्वत्थरूपकेणसंसारोवर्ण्यते १ अधश्चमानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थावरा
दयोऽवीच्यंताः । ऊर्ध्वंचमानुषेभ्यएवोपरिचगंधर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यंतंप्रसृताःप्रसरंप्राप्तास्तस्यशाखाः । गुणैःसत्वादिभिःप्रकर्षेणवृद्धाःगुणप्रवृद्धाः । विषयाएवरंजकतयाकोमलपल्लवरूपा
णिप्रवालानियासांताः । संसारवृक्षस्योपरिमूलंब्रह्मउक्तम् । अधश्चइहमनुष्यलोकेचतस्यमूलानिवासनारूपाण्यवांतरमूलान्यनुसंततानिप्रवाहनित्यानि । यतःकर्मानुबंधीनिकर्मैवधर्माधर्माख्य
मनुबंधःपश्चाद्भावियेषांतानिकर्मानुबंधीनि । वासनाभ्यःकर्माणिकर्मभ्योवासनाइत्यनवरतसंतानोऽयंवृक्षइत्यर्थः २ ननुश्वोऽपिस्थातुमनर्हश्चाव्ययश्चेत्युक्तेप्रतिक्षणविनाशिविज्ञानसंतानरूपोवा
व्रीह्यादिवत्प्रवाहनित्योवाऽयंसंसारस्तर्हिवुरुच्छेद्योवासनानांकर्मणांचबीजांकुरवदन्योन्यजन्महेतुत्वस्यावर्जनीयत्वादित्याशंक्यसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयोऽयमित्येतंपक्षमाश्रित्यपरिहरति
नरूपमिति रज्जूरगस्येवास्यरूपंसम्यग्दशावीक्ष्यमाणंसन्नोपलभ्यते इहजीवत्येवदेहे । यथापूर्वमज्ञानदशायांतथानोपलभ्यतेज्ञानदशायां । तेनास्यमृषात्वमनुभवैकवेद्यमित्युक्तं एतेनानुपलभ्य
रूपत्ववचनेनस्वप्रकाशानांविज्ञानानांरूपवतांबीजादीनांचसादृश्यस्यव्यावृत्तिः तर्हिशशविषाणवत्तुच्छएवायंस्यादित्यतआह नांतोनचादिरिति उपादानस्यमूलाज्ञानस्याद्यंतशून्यत्वादय-

–मप्याद्यंतशून्यइत्यर्थः। तर्ह्यात्मवदपरिहार्यःस्यादित्याशंक्याह । नचसंप्रतिष्ठाअस्यप्रतिष्ठाख्यंलयस्थानंवृक्षस्यभूमिरिवनास्ति। नचायंब्रह्मणोविकारोयेनतत्रैवलीयेत नचेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यभंगापत्तेः । किंतर्हितुच्छमज्ञानमस्योपादानंतस्मिंश्चज्ञानेनविनष्टेसमूलस्यास्योच्छेदोभवत्यज्ञानस्यचतुच्छत्वं'तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्'इत्यादिश्रुत्या। तत्कार्यस्यरज्जूरगादेःप्रलये तदनुपलंभस्यानुभवेनचसिद्धं । तस्मादस्यप्रतिष्ठानोपलभ्यतइतियुक्तमेवोक्तं । तमेनमश्वत्थंवासनानांदाढर्यात्सुविरूढमूलंदृढतरमूलमप्यसंगशस्त्रेणसंगोदेहादितादात्म्यबुद्धिस्तद्वर्जनमसंगःस एवशस्त्रंतेनदृढेनपरिपक्केनच्छित्वा ततःपदंतत्परिमार्गितव्यमित्युत्तरेणान्वयः। यद्यपिस्थूलसूक्ष्मयोःसंसारयोरसंगःसुषुप्तौस्वयमेवजायते तेनतन्मूलवासनाभिरप्यात्मनोऽसंगोऽनुमीयतेतथापि वासनामूलस्याज्ञानस्यज्ञानेनानुच्छेदान्नासंगधीर्दृढाभवतितस्मान्निर्विकल्पसमाध्यभ्यासेनकारणशरीरस्याप्यसंगःसाध्यः तेनचासंगशस्त्रेणास्यच्छेदोमूलोच्छेदोलवणोदकवद्रज्जूरगवद्वाप्रविला पनरूपःकर्तव्यः। नतुसांख्यानामिवस्वरूपेणसतःपरिवर्जनमात्रं ३ तमिममश्वत्थंछित्वाकिंकर्तव्यमतआह ततइति नकेवलंनिर्विकल्पसमाधिनातदसंगमात्रेण कृतार्थताकिंतर्हिततोऽसंगानंतरं तत्श्रुतिप्रसिद्धंपदंपदनीयंब्रह्मपरिमार्गितव्यंश्रुतियुक्तिबलेनाहमेवब्रह्मास्मीतिज्ञातव्यं । यस्मिन्पदेनिर्विकल्पेगताःप्राप्ताःसंतोननिवर्ततिनपुनर्निवर्तते । तमेवप्रत्यगानंदमाद्यंपुरुषंपुरिशरीरे शयानमहमपिप्रपद्येशरणागतोऽस्मीतिभावयेत्। भगवतएववाइदंवचनंलोकशिक्षार्थं वर्तएवचकर्मणीतिवत् । कोऽसौपुरुषः यतःपुराणीआद्याप्रवृत्तिः। 'सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति'इत्येवं रूपाप्रसृताअस्मास्वपिप्रवृत्ता। यतोवयमपिइदानींकामयामहेधनादिनावयंभूयांसःस्यामप्रजयाप्रजायेमहीतिचेति । येनेयंप्रवृत्तिर्दर्शितातत्प्रणामेनैवसानिवर्तिष्यतइत्यर्थः ४ एवमैकांतिकस्य

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गताननिवर्त्ततिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ४ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्त कामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ५ नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥ यद्गत्वानिवर्त्ततेतद्धामपरमंमम ६

सुखस्याच्छादकंसंसाराश्वत्थंतच्छेदकमसंगशस्त्रंचोक्त्वातस्यसुखस्यप्राप्तावधिकारिणंतस्यस्वरूपंचाहद्वाभ्यां निर्मानेति। मानोदर्पः मोहोविपर्ययस्तद्रहिताः निर्मानमोहाः । जितःसंगःकर्ताह मित्यभिमानोदोषोरागादिश्चयैस्तेजितसंगदोषाः । अध्यात्मंआत्मनिनित्याःनिष्ठावंतःआत्मध्यानपराइतियावत् । विनिवृत्तकामाःत्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वंद्वैः सुखदुःखेत्युपलक्षणंशीतोष्णा दीनामपि तैर्विमुक्तास्तितिक्षावंतइत्यर्थः। अमूढाःविद्ययाऽविद्यानाशंकृतवंतः। तत्पदंअव्ययंअपुनरावृत्तिंगच्छंति ५ ननुयदितदूर्ध्वंपदंगच्छंतितर्हिततःपातोऽप्यवश्यंभावीपतनांताःसमुच्छ्रयाइतिन्यायात्। ततश्चयस्मिन्गताननिवर्ततीत्यनुपपन्नमित्याशंक्यतस्यपदस्यस्वरूपमाह नतदिति तत्पदंसूर्योनभासयति रूपादिहीनत्वेनचक्षुरयोग्यत्वात् । एतेनसर्वेषांबाह्येंद्रियाणांनि वृत्तिः। यद्धिरूपवच्चक्षुर्योग्यंतत्सूर्येणचक्षुरनुग्राहकेणभास्यंइदंतुनतथेत्यर्थः । नशशांकश्चंद्रोऽपिभासयति यन्मनोग्राह्यंवस्तुतच्चंद्रेणमनोनुग्राहकेणभास्यंइदंतुनतथा । यन्मनसानमनुतइति श्रुत्याऽस्यमनोग्राह्यत्वनिषेधात् । नापिपावकोभासयति यद्धिवाचाग्राह्यंतत्तदनुग्राहकेणपावकेनभास्यंइदंतुनतथा यद्वाचाऽनभ्युदितमितिश्रुत्यास्यवाग्गोचरत्वनिषेधात् । नचक्षुषागृह्यते नापिवाचेत्यादिश्रुत्यंतरंच । यतश्चक्षुर्मनोवाचामगम्यंतेनस्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचातीतंप्रत्यगद्वयं । नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंअस्थूलमनणुइत्यादिश्रुतिभिःसर्वविशेषरहितंयत्प्रतिपादितंतत्ममपरमं धामवृत्तिरूपज्ञानादपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेतिसंबंधोराहोःशिरइतिवदुपचारात् मदभिन्नंज्योतिःस्वयंप्रकाशमित्यर्थः अतएवयद्गत्वाप्राप्यज्ञात्वेत्यर्थः । ननिवर्ततेनिवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवंव्याख्यानेहि'यदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदते अथसोऽभयंगतोभवति'इतिश्रुत्यर्थानुगमोदृश्यते । अदृश्येइतिदृगयोग्यत्वेन–

सूर्यभास्यत्वंपर्युदस्यते । अनात्म्येआत्मनोमनसोयोग्यंआत्म्यंतदन्यत्र अनात्म्येइतिमनसोऽप्ययोग्यत्वेनचंद्रमोभास्यत्वंनिरस्यते । अनिलयनेनिलीयतेऽस्मिन्सर्वंस्थूलंसूक्ष्ममितिनिलय नंकारणंतद्भिन्ने । अतएवानिरुक्तेनिर्वचनायोग्येवाचामगोचरइत्यर्थः । तेनपावकाप्रकाश्येइतिसिद्धम् । येतुसूर्याद्यप्रकाश्यमर्चिरादिमार्गगम्यंसत्यलोकादप्युपरितनमप्राकृतंवैष्णवंपदं नित्यंदेशांतरेऽस्तितद्गत्वापुनर्ननिवर्ततइतिव्याचक्षते । तेषांनरूपमस्येहतथोपलभ्यतइतिदृश्यस्यतुच्छत्वादेवतादृशस्यापितुच्छत्वमपरिहार्यंदृश्यत्वाविशेषात् तस्माद्यथोक्तएवश्लोकार्थः ६ ननुयदिसूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीतिस्त्वस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंब्रूषेतर्हिक्षेत्रज्ञस्यसतस्तवघटादिप्रकाशेकिमितिसूर्याद्यपेक्षादृश्यते । नहिस्वयंज्योतीरूपःस्वविषयावभासनेज्योति रंतरमपेक्षतेदीपादिष्वदर्शनादित्याशंक्याहत्रिभिः । ममैवेति यद्यस्मादीश्वरोजगत्स्रष्टाशरीरंअवाप्नोति ।'सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः। तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्'इत्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वरएवश रीरधारी तथायद्यस्माद्धेतोः अपिशब्दोऽवधारणार्थे चःसमुच्चयार्थे । 'कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजत'इतिश्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वरएवचउत्क्रामतिततोहेतुद्वयाज्जीवलोकेसंसारेयोजीवभूतःप्राणीससनातनःसर्वदैकरूपोऽहमेवेतिवक्तव्येयथाऽग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवैतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिवह्नि विस्फुलिंगन्यायेनसममैवांशइत्यंशांशिभावोक्तिः । यद्यपिवह्नौभेदःपरिमाणंचस्वगतंनदृश्यतेतथापितूपाधिगतमेवतदुभयंतत्राप्युपचर्यतेअयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नःअयमस्यस्फुलिंगःअयमस्माद ल्पइति । एवमस्थूलमनण्वहूस्वमदीर्घमितिश्रुतेश्चतुर्विधपरिमाणशून्येब्रह्मणिममैवांशइत्यंशांशिभावेनभेदोऽल्पत्वमहत्त्वेचोपचारादौपाधिकेध्येये तथाचश्रुतिः । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचै

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७ शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानि वाशयात् ८ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९ उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यं तिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः १० यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ११

वह्याराग्रमात्रोह्यवरोऽपिदृष्टइति । समःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैः'इतिच । तथाचविस्फुलिंगोवह्निरेवनतुवन्ह्यंशः । एवंजीवोऽपिब्रह्मैवनतुब्रह्मांशः । ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउतेतिदाशादिष्वपिपिंडेषुगोत्वस्येवकात्स्न्येंनएकैकस्मिन्ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात् निरंशेंऽशांशिकल्पनायाअयोग्यत्वाच्च । सएवंजीवभूतईश्वरोममैवांशइवां शोरूपभेदोमनःषष्ठंयेषुतानिमनसासहषडिंद्रियाणि प्रकृतिस्थानिइंद्रियाणांप्रकृतिःस्वभावोविषयप्रावण्यंतत्रस्थितानि । कर्षतिसुप्तिप्रलयसमाधिकालेषुसंकोचयति ७ तथैतान्येवआ शयात्स्वलयस्थानात्गृहीत्वासंयातिविषयदेशंप्रतिगच्छतिप्रबोधसर्गव्युत्थानकालेषु । तत्रदृष्टांतः वायुर्गंधानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ८ कानितानिमनःषष्ठानि तानिगृहीत्वा गत्वाचायंकिंकरोतीत्यतआह श्रोत्रमिति अधिष्ठायव्यापारवंतिकृत्वाविषयान्शब्दादीनुपसेवतेप्रकाशयति । यथादीपःस्वस्यवृत्तिलाभायतैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोऽपिस्वविषयावभासने स्वयमेवप्रभुः । एवंजीवोऽपिघटाकारत्वलाभायमनःषष्ठानींद्रियाणिसूर्यादींश्चापेक्षतेतथाऽपिघटावभासंस्वयमेवकरोतिनेतराणिइंद्रियसूर्यादीनिस्वभास्यत्वात्तैलवर्त्यादिवदित्याशयः ९ तमेनंमूर्तंमनःषष्ठानींद्रियाणिप्राणंचाधिष्ठायतेषामुत्क्रमणेनोत्क्रामंतंतेषांस्थित्यास्थितंतेषांभोगेनभुंजानंतेषांसत्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेनगुणान्वितंघटसूर्यमिवघटाकाशमिववाघटगमनादिनागमना दिमंतंस्वतस्तूत्क्रमणादिशून्यमपिविमूढास्तात्त्विकरूपेणनानुपश्यंति । ज्ञानचक्षुषस्तुपश्यंतिउपाधेरेवोत्क्रमणादिकंनतूपहितस्यात्मनइतिजानंत्येवेत्यर्थः १० यतंतोयत्नशीलायोगिनश्चएनंआ त्मनिबुद्धाववस्थितंविमुक्तांस्यादिहीनमसंगंपश्यंति । यतंतोऽप्यकृतात्मानः येयज्ञादिभिरशोधितचित्ताःएनंनपश्यंति यतःअचेतसःअनिर्जितचित्ताः पाषाणतुल्याइत्यर्थः ११

कथंतर्हिसूर्यादीनामपिभासकत्वंलोकेदृश्यतेतदपिमदावेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्राप्यादित्यादिपदैःकरणाधिष्ठात्र्योदेवतास्तदधिष्ठेयानिकरणानिचतंत्रेणैवगृह्यंते यदादित्यादिषुबाह्य करणाधिष्ठातृषुतत्तदधिष्ठेयेषुबाह्यकरणेषुचगतंविद्यमानंतेजोविषयप्रकाशनसामर्थ्यंसर्वंजगद्भासयतेतत्तेजोमामकंमदीयंविद्धि । 'येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः । येनचक्षूंषिपश्यंति'इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवंमनश्चंद्रमसोर्यदांतरप्रपंचप्रकाशनसामर्थ्यंतदपिमामकमेच । तथायद्वागग्न्योरव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यंतदपिमामकमेवेत्यर्थः । अक्षरयोजनास्पष्टा १२ नकेवलमादित्यादिगत प्रकाशनसामर्थ्यंमामकमपितुपृथिव्यादिगतंभूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपिमदीयमेवेत्याह गामिति गांपृथिवीमाविश्यतांपृथिवींदृढांकृत्वाभूतान्यहमेवधारयामिओजसाबलेन अन्यथापृथिवी सिकतामुष्टिवद्विशीर्येत तथाचमंत्रवर्णः। 'येनद्यौरुग्रापृथिवीचदृढेति । सदाधारपृथिवीमितिच । तथाऽहमेवसोमोरसात्मकोजलात्मकः'। 'रसोजलंरसोहर्षः'इत्यनेकार्थमंजरी जलमयोभूत्वासर्वा ओषधीःपुष्णामिचरसवतीःपुष्टाश्चकरोमि सोमोहिस्वात्मरसानुप्रवेशेनसर्वाओषधीःपुष्णातीतिप्रसिद्धं १३ अहंवैश्वानरसंज्ञउदरस्थोऽग्निर्भूत्वाप्राणिनांसर्वेषांदेहमाश्रितःसन्प्राणापानाभ्यांवायु भ्यांसमायुक्तःसमुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयंभक्ष्यंदंतव्यापारापेक्षमपूपादि । भोज्यंतदनपेक्षंपायसादि । लेह्यंगुडशर्करादि । चोष्यंनिश्चोष्यत्यज्यमानमिक्षुदंडादि । एतेनसर्वत्रसर्वांश क्तिर्यादृश्यतेसामदीयैवेतिभावः । तदेवंभोक्तावैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नंसोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमौसर्वमितिपश्यतोऽन्नदोषलेपोनभवतीत्यपिद्रष्टव्यम् १४ किंचसर्वस्यप्राणिजातस्याहंहृदिसन्नि

यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् १२ गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमो भूत्वारसात्मकः १३ अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधम् १४ सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोह नंच ॥ वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्वेदविदेवचाहम् १५ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते १६ उत्तमःपुरु षस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः १८ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत १९

विष्टआत्मेत्यर्थः । अतोमत्तआत्मनस्तेषांस्मृतिर्ज्ञानंचपुण्यवतां । पापिनांतुतयोरपोहनंविस्मरणमज्ञानंचभवति । तथाचसर्वैर्वेदैःकर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकैरहमेवपरमात्मावेद्योवेदांतकृत् वेदांतोक्तविद्यासंप्रदायकृत्ववेदवित्वेदार्थविच्चाहमेव । एतेनवेदांतविद्वेदविच्चस्वविभूतिरित्युक्तंभवति १५ सर्वशास्त्रहृदयंसंगृह्णाति द्वाविति लोकेप्रसिद्धौइमौद्वावेवपुरुषौ क्षरोविनाशीसच सर्वाणिभूतानिप्राणवंतिकर्मक्षयेसुप्तिप्रलयकैवल्यादावुपाधिनाशमनुविनाशशीलोजीवोब्रह्मप्रतिबिंबभूतोजलार्कोपमः। 'प्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति'इतिश्रुतेः। कूटस्थो निर्विकारोमायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेननाशासंभवात् उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्चासौनक्षरतिस्वरूपान्नच्यवतइत्यक्षरः १६ एताभ्यांकार्यकारणोपाधिभ्यामन्योनिरुपाधिरुत्तमःपुरु षः योऽसौपरमात्मेत्युदाहृतःशास्त्रे । योऽसौमाययाईश्वरोभूत्वालोकत्रयमुत्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्यप्रविश्यधारयतिशरीरत्रयं । अथापिअव्ययःसर्वज्ञत्वेनईश्वरधर्मेणअल्पज्ञत्वेनजी वधर्मेणवानव्येतिवर्धतेक्षीयतेवेत्यर्थः १७ यस्मादिति क्षरमुपाधिमक्षरंचोपाधिमतीतोऽतिक्रम्यस्थितोऽहमतोऽक्षरादपिचेतिचशब्दात्क्षरादपिउत्तमःउत्कृष्टतमः । जडात्क्षररूपादुपाधेरुत्कृ ष्टस्तदुपहितोजीवश्चेतनत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतरोमायोपाधिःस्वतंत्रत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनागंतुकरूपत्वात् । अक्षरार्थःस्पष्टः १८ एतद्विज्ञानफलमपिभक्तिरेवेत्याह योमामिति असंमूढःममपुरुषोत्तमत्वेसंशयविपर्यासादिहीनःसएवसर्ववित्यतोमांपुरुषोत्तमंजानाति तत्फलंचमांसर्वभावेनसर्वात्मनासर्वैःप्रकारैर्भजति १९

अस्मिन्नध्यायेभगवतस्तत्त्वज्ञानस्यमोक्षफलत्वमुक्काऽथेदानींतत्स्तौति इतीति इतिएतद्गुह्यतममत्यंतरहस्यंशास्त्रं यद्यपिइयमष्टादशाध्यायीकृत्स्नाशास्त्रंतथाऽप्यस्मिन्नध्यायेकृत्स्नस्यशास्त्रार्थस्यप्रदर्शनादयमपिशास्त्रं । अत्रहिकार्यकारणविभागःसंसारवृक्षस्यानित्यस्त्वंभगवतोविभूतयोयस्तंवेदसवेदवित्वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यादिनासर्वःशास्त्रार्थोदर्शितोऽस्ति । इदंमयोक्तंहेअनघनिर्ध्वसन एततरहस्यंबुद्ध्वाबुद्धिमान्ज्ञानीस्यात्आत्मविद्भवेत् तावताकृतकृत्यः । सर्वंहिकृत्यंपरमात्मावगतिपर्यंतंतत्रैवकृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तेः । चात्मप्राप्तप्रापणीयश्चस्यात्मवतिनातःपरंकर्त्तव्यमवशिष्यतेइत्यर्थः २० ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः॥ १५ ॥ पर्वणि० ॥ ३९ ॥नवमध्यायेराक्षसीआसुरींदैवीचेतितिस्रःसंपदउक्तास्तासुराक्षसीमासुर्यामेवांतर्भाव्यद्वेएवसंपदावत्रव्युत्पाद्येते । द्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेतिश्रुतौअभयसत्वशुद्ध्याादिधीवृत्तयोदेवाःदंभदर्पादिधीवृत्तयोऽसुराइतिद्वैराइयस्यैवदर्शनात् । पूर्वाध्यायांतेइदमुक्तंमयाऽनघेत्यर्जुनंसंबोधयताऽनघस्त्वंदैवसंपत्तिमत्त्वंतद्विपर्ययस्त्वासुरीसंपदितिदर्शयितुंश्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयंस्वोच्छेदबुद्ध्यभावः । सत्वसंशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यंज्ञानंश्रवणादिजन्यंयोगोज्ञातेऽर्थेचित्तप्रणिधानंतयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा । एषामुख्यादैवीसंपत् दानंयथाशक्तिसंविभागोऽन्नादीनां । दमोबाह्येंद्रियनियमः । यज्ञःश्रौतस्मार्तादिःस्वाध्यायोवेदाध्ययनं । तपोवक्ष्यमाणलक्षणंशारीरादित्रिविधं । आर्जवमृजुत्वंसर्वदा १ किंच अहिंसाप्राणिपीडावर्जनं । सत्यमप्रियानृतवर्जनंयथाभूतार्थभाषणं । अक्रोधःपरैराकुष्टस्याभिह

इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयाऽनघ ॥ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० पुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ पर्व० ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम् १ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम् ॥ दयाभूतेष्वलोलुत्वंमार्दवंह्रीरचापलम् २ तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता ॥ भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ३ दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच ॥ अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीम् ४ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोऽसिपांडव ५ द्वौभूतसर्गौलोकेऽस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ६ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः ॥ नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ७

तस्यवाप्राप्तस्यक्रोधस्योपशमनं । त्यागःसर्वकर्मसंन्यासः । पूर्वंदानस्योक्तत्वात् शांतिरंतःकरणस्योपरमः । पैशुनंपरदोषप्रकाशनंअपैशुनंतद्वर्जनं । दयादुःखितेषुभूतेषुकृपा । अलोलुत्वमिंद्रियाणांविषयसंनिधावप्यविक्रिया । मार्दवंमृदुता । ह्रीर्लज्जा । अचापलंअसतिप्रयोजनेवाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं २ किंच तेजःप्रागल्भ्यंनतूग्रता । क्षमाआकुष्टस्यताडितस्यवांतर्विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नायाविक्रियायाःप्रशमनमक्रोधइत्युक्तं । धृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादंप्राप्तेषुतस्यप्रतिषेधकोंऽतःकरणवृत्तिविशेषोयेनोत्तंभितानिदेहादीनिनावसीदंति । शौचंद्विविधंमृज्जलाभ्यांबाह्यमांतरंमनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यंमायारागादिकालुष्याभावः । अद्रोहःपरजिघांसायाअभावः । नातिमानिताअत्यंतंमानराहित्यं । एतानिअभयादीनिदैवींसत्वप्रधानांसंपदमभिलक्ष्यजातस्यस्वभावतोभवंतिहेभारत ३ अथेदानींरजस्तमोमयीआसुरीसंपदुच्यते दंभइति दंभोधर्मध्वजित्वं । दर्पःधनाभिजननिमित्तउत्सेकः । अभिमानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः । क्रोधःप्रसिद्धः । पारुष्यंनिष्ठुरभाषणं । अज्ञानमविवेकजनितोमिथ्याप्रत्ययः । एतेआसुरींसंपदमभिलक्ष्यजातस्यभवंति हेपार्थ ४ अनयोःसंपदोःकार्यमाह दैवीति दैवीपूर्वोक्ता अर्जुनस्यशंकाकिमहमासुर्यांसंपदिजातोऽस्मीतितामपनुदति माशुचइति ५ द्वौद्विसंख्यौभूतसर्गौभूतानांस्वभावौमेमद्वचनाच्छृणु ६ प्रवृत्तिंविधिवाक्यंनिवृत्तिंनिषेधवाक्यंनविदुः धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टहेतुत्वज्ञानरहिताइत्यर्थः ७

असत्यंसत्यवर्जितंजगत्प्राणिजातं । तथाऽप्रतिष्ठंधर्माधर्माख्याप्रतिष्ठाआश्रयस्तच्छून्यं । अनीश्वरमानियंतृकं आहुः । अपरस्परसंभूतं अपरस्पराःक्रियासातत्येइतिसुट् बीजांकुरवत्परस्पर कारणीभूतानांधर्माधर्मतद्वासनानांयत्सातत्यंतस्मात्संभूतंकिमन्यल्लोकेऽस्तिनकिंचिदपिधर्माद्यपेक्षयाउत्पद्यतेकिंतुसर्वंकामहेतुकंस्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावःकामस्तद्दुत्थमेव स्वभावादेवजंतुर्जायतेन त्वदृष्टादित्यर्थः ८ एतामनुपदोक्तांलौकायतिकानामभिप्रेतांदृष्टिमवष्टभ्यतामाश्रित्यनष्टात्मानःकामादिवशेननष्टधैर्याः । यतोऽल्पेक्षुद्रेदृष्टसुखेएवबुद्धिर्येषांतेऽल्पबुद्धयः । अहिताःहिंस्राः ९ असद्ग्राहान्वश्याकर्षणनिध्यंजनकायसिद्ध्यादिसाधनेषुअसत्सुअसमीचीनेषुग्राहानिर्बंधाअत्यंताभिनिवेशास्तान्गृहीत्वाअशुचीनिमद्यमांसादिसापेक्षाणिव्रतानिनियमविशेषायेषांतेतथाभूताः संतःकुमार्गप्रवर्तनेनप्रवर्तंतेजगतःक्षयायेतिसंबंधः १० चिंतांयोगक्षेमविषयांप्रलयांतांमरणावधिं एतावदेवदेहएवात्माकामभोगएवपुरुषार्थइतोऽन्यन्नास्तीतिनिश्चिताःनिश्चयवंतः तथाचबार्हस्पत्यं सूत्रं । चैतन्यविशिष्टःकामःपुरुषः । कामएवैकःपुरुषार्थइतिच ११ अन्यायेनपरवंचनादिना अर्थसंचयान्धनराशीन् ईहंतेलिप्संते १२ आशापाशान्विवृणोति इदमद्यति १३ क्रोधपरायणत्वंकामपरायणत्वंचपूर्वोत्तराभ्यामर्धाभ्यामाह असाविति ईश्वरःसमर्थःसर्वेषांनिग्रहे । सिद्धःलब्धाखिलभोगसाधनः । बलवान्विषयोपभोगेसमर्थः अतएवसुखी १४

असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकम् ८ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोऽहिताः ९ काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२ इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनम् १३ असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहंभोगीसिद्धोऽहंबलवान्सुखी १४ आढ्योऽभिजनवानस्मिकोऽन्योऽस्तिसदृशोमया ॥ यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ १६ आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः ॥ यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकम् १७ अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः १८ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु १९

आढ्योधनी । अभिजनवान्कुलीनः । अज्ञानेनअविवेकेनमोहिताःविविधंभ्रमंप्रापिताः १५ अनेकंनास्तिएकंचिंतनीयंयस्यतत् अनेकंबहुषुविषयेषुपूर्वोक्तेषुलग्नंचित्तंयेषांतेअनेकचित्तास्तेचतेविभ्रांताश्चकिमिदमादौसाधनीयमिदमादौसाधनीयमितिविशेषेणभ्रांत्याकुलाअनेकचित्तविभ्रांताः । मोहःअसत्स्वपिसद्बुद्धिस्तदेवजालंतेनसम्यगावृताः । प्रसक्ताःप्रकर्षेणलग्नाः । अशुचौविण्मूत्रादिमये १६ आत्मनैवात्मानंमहांतंमन्यंतेतेआत्मसंभाविताः । स्तब्धाःअप्रणताः । धननिमित्तोमानोगर्वोयस्तदुन्मत्ततातभ्यामान्विताः धनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेनधर्मध्वजितया अविधिपूर्वकंयथोक्तधनज्ञानस्त्रयमृत्विक्पत्न्यादिशुद्धिरहितंयजंते १७ अहंकारोऽहमेवसर्वश्रेष्ठइतिबुद्धिः । बलंशारीरंधनाभिजननिमित्तंच । दर्पःपरावज्ञा । कामंक्रोधंचसंश्रिताः मांसर्वदेहेष्वपविष्टं आत्मदेहेस्वदेहशोषणेन 'कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः । मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्'इतिवक्ष्यमाणादिशापरदेहेचहिंसादिनाप्रद्विषंतः । अभ्यसूयकाःसर्वत्रगुणेषुदोक्तेषुशमादिषुअशक्तत्वादिलक्षणंदोषमारोपयंतः १८ तेषांफलमाह तानिति सर्वभूतसमोऽप्यहंतान्वेदोक्तशासनातिगान्भूतद्रोहकर्तॄन् अहमंतरात्मानुवदस्येनममवैषम्यंस्यात् । पूर्वसंस्कारात्तेतथैवपापंकुर्वंतितदनुरूपंफलंचप्राप्नुवंतीत्यर्थः १९

आसुरयोनिप्राप्तेरपिफलमाह आसुरीमिति अधर्मांनारकीं तिर्यक्स्थावरादिरूपांवा २० संक्षेपमासुर्याःसंपत्तेराह त्रिविधमिति २१ कामादित्रयत्यागेकिंस्यादतआह एतैरिति तमोद्वारैः तमसोनरकस्यदुःखमोहात्मकस्यद्वारभूतैर्विमुक्तःसन् आत्मनःश्रेयःकल्याणंभगवदाराधनादिकंआचरति । ततःपरांगतिंमोक्षंयातितस्मात्कामादित्रयंत्यजेदिति २२ नकेवलंकाष्ठतपस्विवत्का मादित्यागमात्रेणोच्छास्त्रवर्तीसिद्ध्यतीत्याह यइति शास्त्रविधिंशास्त्रेणइष्टसाधनतयानिष्टसाधनतयाचज्ञापितं ब्राह्मणोयजेतनसुरांपिबेदित्यादिनाविहितंनिषिद्धंच उत्सृज्यविहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेनचउत्सृज्ययोवर्ततेकामकारतइच्छयासःसिद्धिंचित्तशुद्धिंसुखंवैराग्यादिजनितांतृप्तिंपरांगतिंमोक्षंचनावाप्नोति २३ यस्माच्छास्त्रातिगःशुद्ध्यादिकंत्रयंनाप्नोतितस्मात्तेतवशुद्ध्या दिकामस्यशास्त्रमेवप्रमाणंकिंकार्यंकिंनकार्यमित्यस्यांव्यवस्थायां । एवंज्ञात्वाशास्त्रंइदंकर्तव्यमिदंनकर्तव्यमितिशासनंवेदाज्ञारूपं । विधानंचतदुल्लंघनेप्रतिसमाधानं । अग्निहोत्राद्यकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदंकृच्छ्रादिकंप्रायश्चित्तं । ब्रह्महत्यादिकरणेऽदोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादिअन्यद्वाप्रायश्चित्तं । शास्त्रंचविधानंचताभ्यामुक्तंकर्मइहमनुष्यलोकेकर्तुमर्हसि । लोकांतरेकर्मस्वनधिकारंदर्शयितुमिहेत्युक्तं । तदेवंशास्त्रानुवर्तिनएवचित्तशुद्ध्यादिकंनान्यस्येतिसिद्धं २४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ५० ॥ ४० ॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतइतिप्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुनउवाच यइति येपुरुषाःशास्त्रविधिं शास्त्रपदेनात्रश्रुतिसदाचारकुलाचारागृह्यंते सर्वेषांतेषांधर्मेप्रमाणत्वात् । तत्रयोऽधिगतोविधिर्विधेयंतदु

आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिम् २० त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः ॥ कामःक्रोधस्तथालोभस्त स्मादेतत्त्रयंत्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिम् २२ यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः ॥ नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिम् २३ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमिहार्हसि २४ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिश्रीमद्भ० देवासुरसंपद्विभागयोगोनामषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ५ ॥ पर्वणितुचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ येशास्त्र विधिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयाऽन्विताः ॥ तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्वमाहोरजस्तमः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ सात्विकीरा जसीचैवतामसीचेतितांशृणु २ सत्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत ॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ३

त्सृज्यसर्वात्मनापरित्यज्ययजंतेपूजयंतिताततकूपादीन् मत्पित्राकृतोयंकूपोगंगाशतादप्यधिकोऽत्रैवस्नानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादेतत्सेवनादहमिष्टंफलमवश्यंप्राप्स्यामीति तत्रदृढतरयाश्रद्धयाऽन्विताःसंतस्तेषांनिष्ठाइयंकाकीदृशी । किंसत्वंसात्विकीवापिऽयेकूपेश्रद्धाधिक्यदर्शनात् । किंरजःराजसीवातेषांनिष्ठाशास्त्रातिक्रमेणकामकाररूपत्वात् । आहो इतिप्रश्ने किंतमःतामसीवासानिष्ठारंगेरजतधीरिवाशास्त्रीयायाअल्पेमहत्त्वबुद्धेर्विपर्यासरूपायादर्शनात् । यदपितुभाष्येवृद्धव्यवहारदर्शनादेवश्रद्दधानतयादेवादीन्यजंतइत्युक्तं तत्राप्य विगीतएववृद्धव्यवहारोग्राह्यः अविगीतेऽस्मिंस्तामसत्वादिशंकायाअयोगात् १ एवंसामान्यतःपृष्टेसामान्यमेवोत्तरंश्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावःप्राग्भवीयोधर्माधर्मौततोजातास्व भावजा यदिप्राग्भवेसात्विकोदेवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हितस्यशुद्धसात्विक्येवश्रद्धाभवति । यदिराजसोयक्षादिपूजारूपस्तर्हिराजस्येव । यदितामसोभूतप्रेतादिपूजारूपस्तर्हि तामसीश्रद्धाभवति । एवंत्रिविधाश्रद्धादेहिनांदेहाभिमानवतांभवतितांमयाव्याख्यास्यमानांशृणु २ ननुश्रद्धान्वितोभूत्वाऽस्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रद्धयाआत्मदर्शनेसाधनेष्वंतरंगत्वमुच्य तेकथंतस्याराजसत्वंतामसत्वंचोच्यतइत्यतआह सत्वेति प्राक्कर्मसंस्कारोपेतंयादृशंबुद्धिसत्वंसात्विकंराजसंवातदनुरूपैवसात्विक्यादिरूपादेवतादिपूजासुफलावश्यंभावनिश्चयात्मिका—

श्रद्धाऽपिभवति । तथाऽयंपुरुषोऽपिश्रद्धामयःश्रद्धाप्रधानोयोयच्छ्रद्धोयोययाश्रद्धयोपेतःसएवसइतिसात्विक्याश्रद्धयाउपेतःसात्विकएव राजस्याराजसस्तामस्यातामसइति एवंसतियदिता
तकूपभक्तःपूर्वपुण्यवशात्तातंदेववन्मन्यतेतर्हितंसात्विकंपुंडलीकमिवदेवाअनुगृह्णंतिनित्यकर्मत्यागनिमित्तमपिदोषमस्यापनुदंति । यदित्वेनंमंत्रादिनासिद्धंपूर्ववासनावशाद्यक्षादिरूपंमन्यतेतदा
तंराजसंराजसायक्षाएवानुगृह्णंति । नास्यकामकारवतोनित्यकर्मत्यागजंदोषमपनेतुमर्हंति । नहिदेवतापराधीयक्षैस्त्रातुंशक्यते । यदित्वयंप्रेतःपितामत्कुटुंबमाबाधिष्टेतिसर्वंधर्ममत्यक्काएन
मस्यप्रियंकूपंपूजयामीतिमन्यतेतदातांपितरिप्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तंतामसंप्रेताएवानुगृह्णंतिक्षुद्रभोगैर्दैवाश्चनरकेपातयंति ३ कुतएतदेवंकल्प्यतेयस्मात्सात्विकादयोदेवादीनेवयजंतेइत्याह
यजंतइति यजंतेपूजयंति ४ सात्विकानांदौर्लभ्यमभिप्रेत्याह अशास्त्रेति शास्त्रंवेदादितद्विरोधिनाकौलिकाद्यागमेनविहितंघोरंस्वमांसहोमेनब्राह्मणलोहितादिनावादेवतासंतर्पणाद्यात्मकं
येजनास्तपस्तप्यंतेतानासुरनिश्चयान्विद्धीतिद्वयोःसंबंधः । दंभोधर्मध्वजित्वं अहंकारःस्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिस्ताभ्यांसंयुक्ताः । कामरागोविषयाभिलाषः बलंसाहसेनापिविषयसाधने
उत्साहस्ताभ्यामन्विताः ५ कर्शयंतःकृशंकुर्वंतः भूतग्रामंकरणसमूहं अचेतसोमूढाः मांचांतःशरीरस्थंभोक्तृरूपेणशरीरांतःस्थंमांपरमेश्वरंवाभोग्यस्यशरीरस्यकृशीकरणेनमदाज्ञालंघनेनवा
कृशीकुर्वंतःतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ अत्रसात्विकानांश्रद्धाराध्याहारयज्ञतपोदानानांपरिग्रहार्थंराजसतामसानांवर्जनार्थंचतेषांप्रत्येकंत्रैविध्यंविधीयते । तत्रापिश्रद्धात्रैविध्यमाराध्यत्रैविध्यं

यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ४ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागब
लान्विताः ५ कर्शयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः ॥ यज्ञस्तपस्त
थादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७ आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षवि
दाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ९ यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् ॥ उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियम् १० अफलाकांक्षिभि
र्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते ॥ यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्विकः ११ अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् ॥ इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसम् १२ विधिहीन
मसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३

चप्रागेवोक्तं । आहारादीनांत्रैविध्यंप्र
विज्ञापूर्वकमाह आहारस्त्विति । आह्रियतइत्याहारोऽन्नं अतःपरंप्रायेणपदार्थःस्पष्टः तथापिक्वचित्कचित्किंचित्किंचिद्व्याख्यायते ७ आयुर्जीवनं । सत्वमुत्साहः । बलंशक्तिः ।
आरोग्यंरोगराहित्यं । सुखंचित्तप्रसादः । प्रीतिःअभिरुचिः । एतेषांविवर्धनावृद्धिकराःतेआयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याःरसोपेताः । स्निग्धाःस्नेहवंतः । स्थिराः
देहेरसांशेनचिरकालस्थायिनः । हृद्याःदृष्टमात्राएवहृदयप्रियाः । आहाराःघृतक्षीरसितादयःसात्विकप्रियाः ८ कट्विति अतिशब्दःसर्वत्रसंबध्यते अतिकटुर्निंबादि । अत्यम्ला
तिलवणात्युष्णाःप्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णोमरीचादिः । अतिरूक्षःस्नेहशून्यःकंगुकोद्रवादिः । अतिविदाहीराजिकादिः । दुःखंतात्कालिकीपीडा । शोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यं ।
आमयोधातुवैषम्यापादनेनरोगस्तत्प्रदाः ९ यातयामंप्रहरात्प्राक्कृतंशीतलतांगतमित्यर्थः । यातयामंअर्धपक्वंनिर्वीर्यस्यगतरसेनैवोक्तत्वादितिभाष्यं । गतरसंरसविमुक्तं । पूतिदुर्गंधि ।
पर्युषितंपक्वंसद्रात्र्यंतरितं । उच्छिष्टंभुक्तावशिष्टं । अमेध्यंयज्ञानर्हं । भोजनमन्नंतामसप्रियं १० यज्ञत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टःआवश्यकतयाविहितः यष्टव्यमेवनतुयज्ञाद्दृष्ट
मदृष्टंवाफलंप्राप्तव्यमितिमनःसमाधायसमाहितंकृत्वायोयज्ञइज्यतेससात्विकः ११ राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति १२ विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिहीनं असृष्टंनदत्तमन्नंयस्मिन्तंअसृष्टान्नं १३

देवाःविष्णवाद्याः । द्विजाब्राह्मणाः । गुरवोमातृपित्राचार्यादयः । प्राज्ञाःब्रह्मनिष्ठाः तेषांपूजनं । आर्जवमकौटिल्यं १४ प्रियंचतत्वहितंचप्रियहितंश्रवणकालेपरिणामेचसुखदमित्यर्थः १५ मनःप्रसादःरागद्वेषादिराहित्यं । सौम्यत्वंपराहितैषित्वं । मौनंवाक्संयमः । आत्मविनिग्रहोमनोनिरोधः । भावशुद्धिःपरैर्व्यवहारकालेमायाराहित्यं इतिएवंप्रकारंअन्यद्दयादिकं एतन्मानसंतपउच्यते १६ त्रिविधंकायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैःअन्नहितैः १७ सत्कारःलोकेसाधुरयमितिवाक्पूजा । मानःअभ्युत्थानाभिवादनादिकायिकीपूजा पूजालाभादि एतदर्थंदंभेनच यत्तपःक्रियतेतद्राजसं चलंविनाशि अध्रुवंअनिश्चितफलं १८ मूढग्राहेणअविवेककृतेनदुराग्रहेणआत्मनःशरीरस्यउत्सादनार्थंविनाशार्थं १९ दातव्यमेवेतिबुद्ध्यायद्दानंप्रदेयद्रव्यंदीयतेनतुफलमुद्दिश्यदीयते कस्मै अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेसंक्रांत्यादौ यद्दीयतेतत्सात्विकमितिसंबंधः यच्चपात्रेदानंसमर्पणंतदपिसात्विकमितियोजना अत्रआद्योदानशब्दःकर्मणिव्युत्पन्नःप्रदेयद्रव्यवाचीकर्मभूतःतत्संयोगात्संप्रदानेचतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तुभावव्युत्पन्नस्त्यागमात्रवाचीतेनतत्रपात्रभूतेपुंसिनचतुर्थ्यपेक्षा । कर्मणाऽयमभिप्रैतिससंप्रदानमितिहिपारिभाषिक्याःसंप्रदानसंज्ञायाअत्रकर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेनपात्रेइतिचतुर्थ्यर्थेसप्तमीतिवापातृशब्दस्यचतुर्थ्यर्थमितिवाकल्पनंव्यर्थमेव दानशब्दस्यावृत्त्याचदेशकालानुपकारित्वविशिष्टे

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते १४ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते १५ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६ श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकंपरिचक्षते १७ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत् ॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् १८ मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः ॥ परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम् १९ दातव्यमितियद्दानंदीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतम् २० यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्दानंराजसंस्मृतम् २१ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतम् २२ ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा २३ तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्त्तंतेविधानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनाम् २४ तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः २५

दानमित्येकाकोटिः । पात्रेदानमित्यपरा । उभयसमुच्चयेतुमहान्गुणइतिभावः २० परिक्लिष्टंकथमेतावद्व्ययव्ययःकर्तव्यइत्याकुलतायुक्तंयथास्यात्तथादीयतेइतिक्रियाविशेषणं २१ असत्कृतंप्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तद्रहितं । अवज्ञातंपात्रपरिभवयुक्तं दानंप्रदेयंहिरण्यादि २१ अदृष्टार्थानांयज्ञदानतपःप्रभृतीनांवैकल्यशंकायांसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थंप्रायश्चित्तमुपदिश्यते ओंतत्सदिति ओमितितदितिसदितिचत्रिविधस्त्रिप्रकारोऽयंब्रह्मणोनिर्देशोनाम्नांपाठः । यथासहस्रनाम्नांपाठेसहस्रंनामानिएवमस्मिन्नपिनामपाठेत्रीण्येवनामानीत्यर्थः । ओमितिब्रह्मेति तैत्तिरीयकेतदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीत्यैतरेयकेसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिछांदोग्येचएतेषांशब्दानांब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः । तेननामत्रयेणब्राह्मणादयोविहिताःपुरासर्गादौब्राह्मणाःएतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैवविधात्राविप्रादयोविहिताःप्रकाशिताइत्यर्थः २३ यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकंएतेषांविधानंसर्गादौदृष्टंतस्मात्त्रिष्वेतेषुनामसुओमित्येकमेवनामउदाहृत्यब्रह्मवादिनांवैदिकानांविधानोक्ताःवेदोक्ताःयज्ञादयःक्रियाःसततंप्रवर्तंते तथाचश्रुतिः । 'ओमितिब्रह्मप्रसौतिओमितिशस्त्राणिशंसंति ओमित्यध्वर्युःप्रतिगरंप्रतिगृणाति ओमितिसामानिगायंति' इतियज्ञेसर्वेषामृत्विजांक्रियाओंकारपूर्विकाइत्येतद्दर्शयति २४ ओमितिनाम्नःकाम्याकाम्यकर्मसाधारण्येनयज्ञादौविनियोगमुक्त्वातदितिनाम्नोनिष्कामेषुमुमुक्षुकर्मसुविनियोगंदर्शयति तदिति-

मोक्षकांक्षिभिःफलंअनभिसंधायविविधाःयज्ञतपःक्रियाःदानक्रियाश्चक्रियंतेइतियोजना । ननुफलंचेन्नाभिसंधीयतेतर्हिकिमभिसंधायक्रियंतइत्याकांक्षायामाह तदितिक्रियंतेइति सर्वाःक्रिया
स्तदितिब्रह्मेतिक्रियंते । यथाब्रह्मवादिभिः'ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना'इत्युक्तदिशासर्वाःससाधनफलाःक्रियाःब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुद्धयाक्रियंते तथामुमुक्षु
भिरपीत्यर्थः । यदेवहिमुक्तानांस्वाभाविकंशीलंतदेवमुमुक्षूणांशास्त्रेणविधीयतइतिप्रसिद्धेः । फलमनभिसंधायेतिसान्निध्यात्तदितीत्यत्रापिसामर्थ्यादभिसंधायेतिलभ्यते तेनफलमनभिसंधायतदि
त्यभिसंधायक्रियाःप्रवर्ततइत्यन्वयोऽपिसुलभएव । तदितिब्रह्माभिधानमुच्चार्येतिभाष्येऽपिउदाहृत्येतिपूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्यायोजनमस्मदुक्ताभिप्रायेणैवव्याख्येयं उच्चारणस्यापिब्रह्मानुसंधा
नार्थत्वादितिदिक् २५ ओंतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वासच्छब्दस्यविनियोगमाहद्वाभ्यां सद्भावेइति सद्भावेअस्तित्वेसाधुभावेसमीचीनत्वेसच्छब्दः सदिदंकर्मेतिप्रशस्तेकर्मणिसत्सत्त्वंवेदोक्तत्वा
दस्त्येवेतिसच्छब्दःप्रयुज्यतेआस्तिकैः २६ किंच यज्ञादौस्थितिर्निष्ठासदितिसमीचीनेतिउच्यते तदर्थःसच्छब्दार्थोब्रह्मतदीयंतदर्थकृतंतदर्थीयंपरमेश्वरप्राप्त्यर्थकृतंकर्मसदित्येवसमीचीन
मित्येवाभिधीयतेलोके तदेवंअसात्विकंविगुणंवायज्ञादिकंश्रद्धापूर्वकंब्रह्मणोभिधानत्रयोच्चारणेनसात्विकंसद्गुणंचसंपादितंभवति २७ सर्वत्रश्रद्धैवसाद्गुण्यहेतुरितिव्यतिरेकमुखेनाह अश्रद्धयेति
हुतंहोमः दत्तंदानं तपस्तप्तमनुष्ठितं कृतमश्रद्धयाविहितंभगवन्नामस्मरणमपियच्चान्यत्तत्सर्वमसत्अभावभूतमित्युच्यते । पार्थअतएवतत्प्रेत्यमृत्वापरलोकेनोपयुज्यते इहास्मिन्लोकेवानोनैवो
पयुज्यते । तस्मात्श्रद्धैवसात्विकीमातेवसुखकामैःशरणीकरणीयेतिभावः २८ ॥ इतिभी० नी० भा० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ५० ॥ ४१ ॥ अस्यामष्टादशाध्याय्यांप्रथमेउपोद्घातितानां

सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यते २६ यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते ॥ कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवा
भिधीयते २७ अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ॥ असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह २८ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभगवद्गीतासू० श्रद्धात्रय
विभागयोगोनामसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ पर्वणितुएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम् ॥
त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः २

द्वितीयेसूत्रितानां शेषैर्व्युत्पादितानामर्थानांकात्स्न्यैनोपसंहारार्थोऽयमंतिमोऽध्यायआरभ्यते तत्रपूर्वाध्यायांतेऽश्रद्धयाकृतंसर्वंव्यर्थमित्युक्तं तत्रफलावश्यंभावनिश्चयःश्रद्धासाचफलवतांकर्म
णामेवांगंनतुकर्मविरहरूपस्यसंन्यासस्यभावरूपफलवर्जितस्य अभावाद्भावोत्पत्तेरयोगात् । तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकर्मापेक्षयाश्रद्धानपेक्षःसंन्यासःश्रेयान् नचास्यैवंरूपस्यश्रद्धात्रैविध्यप्र
युक्तंसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यंसंभवति येनफलेतारतम्यंस्यात् तत्फलस्यदृष्टविक्षेपनिवृत्तिरूपस्यसर्वत्रतुल्यत्वात् । सचसंन्यासोयदिकर्मत्यागएवतर्हिसिद्धंनःसमीहितं । यदितुतौभिन्नौ
तर्हितयोर्वैलक्षण्यंविचार्यमित्याशयेनार्जुनउवाच संन्यासस्येति हेमहाबाहो हेहृषीकेश हेकेशिनिषूदनेतिबहुकृत्वःसंबोधयन्जिज्ञासितेर्थेऽस्यादरंदर्शयति । संन्यासस्यतत्त्वंयाथात्म्यंत्या
गात्पृथग्भूतंवेदितुमिच्छामि त्यागस्ययाथात्म्यंसंन्यासात्पृथग्भूतंवेदितुमिच्छामीतिचकारेणानुवर्त्यते १अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच काम्यानामिति। काम्यानांरागतःप्राप्तानांपुत्रकामेष्ट्यादीनां ।
ननुफलस्यकामनाविषयत्वात्सर्वस्यकर्मणःफलवत्त्वनियमात्सर्वंकर्मकाम्यमेवेतिनित्यादीनामपिमुमुक्षोस्त्यागःस्यादितिसिद्धंनःसमीहितमित्याशंक्याह सर्वेति सर्वेषांनित्यनैमित्तिककाम्यानां
कर्मणांफलत्यागमेवत्यागंविचक्षणाःप्राहुर्नस्वरूपतस्त्यागंप्राहुः अतोनत्वदिष्टःसंन्यासःसिद्ध्यतीत्यर्थः। अयमाशयः। यद्यपिसंन्यासत्यागशब्दौनिवृत्तिमेवब्रूतः तथापिसावैराग्याद्वाकायक्लेशभ
याद्वामौढ्याद्वाभवतीतितत्कारणानांसात्विकादिभेदेनभिन्नत्वात्तस्याअपिसात्विकराजसतामसभेदेनत्रैविध्यंत्रिविधश्रद्धाप्रधानत्वंचदुर्वारं । नचाविरक्तोश्रद्दधानश्चत्यक्तकर्माऽपिदृष्टविक्षेपहीनो
दृश्यते यथोक्तंवार्त्तिकाचार्यैः । 'प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाः'इति । तस्मादविरक्तकृतसंन्यासापेक्षयानिष्कामकर्माचरणमेवश्रेय–

इत्याशयेनभगवताकाम्यकर्मत्यागःसंन्यासत्वेननित्यादिकर्मणांफलानभिसंधानंचत्यागत्वेनस्तूयतइति तस्मादश्रद्धयाकृतःसंन्यासोऽप्यसन्नेवेतिसन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमितिस्मृतंस्वफलंदातुं नसमर्थइतियुक्तमुक्तंभगवताअश्रद्धयाकृतंसर्वंव्यर्थमिति । यत्तुनित्यानामेवविविदिषायोगात्काम्यानांस्वरूपतोऽपित्यागःपूर्वार्द्धस्यार्थः । सर्वेषांकर्मणांफलतस्त्यागइत्युत्तरार्द्धार्थइतिव्या ख्यानंपक्षद्वयप्रदर्शनपरंतदग्रिमेणश्लोकेनपौनरुक्त्यमावहतीत्युपेक्षितं २ इदमेवपक्षद्वयमाह त्याज्यमिति । एकेमुख्यामनीषिणोमनोनिग्रहसमर्थाःपरमात्मन्युत्पन्नविविदिषाणांपुरुषाणांदोषव त्रागादयोयथात्याज्यास्तद्वत्कर्मत्याज्यमितिप्राहुः । अपरेतुविविदिषार्थिनायज्ञादिकंनत्याज्यमितिवाप्राहुरित्यनुवर्त्तते तथाचद्विविधाश्रुतयउपलभ्यंते 'नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृत त्वमानशुः । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः'इत्याद्याः । अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषांतुकर्मसुप्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्यनष्टत्वात्स्वतःसिद्धएवत्यागइतिनतान्प्रतिकर्मविधिर्वा तत्त्यागविधिर्वाप्रवर्त्तते । यथोक्तं । 'नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसौ'इति ३ निश्चयमिति तत्रकर्मणांत्यागात्यागविषयेविप्रतिपत्तौसत्यांप्रथमोपात्तेत्यागेविषयेमद्वचनान्निश्चयंशृणु हियस्मात्हेपुरुषव्याघ्रत्यागस्त्रिविधःसात्विकराजसतामसभेदेनत्रिप्रकारःपरिकीर्तितःशास्त्रे । दृढवैराग्यपूर्वकःकर्मसंन्यासःसात्विकः । आयासभयात्तत्त्यागोराजसः । मौढ्यात्तत्त्या गस्तामसइति । तस्माद्गहनत्वात्त्यागोनिश्चयेनविचारणीयइत्यर्थः ४ सूचीकटाहन्यायेनत्यागस्वरूपकथनात्प्राक्परमतमत्यागपक्षमुपन्यस्याति यज्ञेति यज्ञादिकंकर्मनत्याज्यंकिंतुकार्यमे वविहितगृहीतेनैवपुंसाअवश्यमनुष्ठेयमेवतत् अकरणेप्रत्यवायश्रवणात् चकारोहेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञोदानंतपश्चैवमनीषिणांनिष्कामानांदंभादिरहितानांपावनानिचित्तशोधकानि तथाच

त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ३ निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम ॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकी र्तितः ४ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ५ एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच ॥ कर्तव्यानीतिमेपार्थनि श्चितंमतमुत्तमम् ६ नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते ॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ७ दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वा राजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत् ८ कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन ॥ संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः ९

श्रुतिः । 'त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोऽध्ययनंदानमितिप्रथमस्तपएवद्वितीयोब्रह्मचर्याऽऽचार्यकुलवासीतृतीयःसर्वएतेपुण्यलोकाभवंति'इतियज्ञादीनांगृहस्थधर्माणांतपसोवनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्यचपावनत्वंदर्शयति । अत्रापियज्ञदानशब्देनगृहस्थधर्माज्ञेयास्तपइतिवानप्रस्थधर्माःपरिशेषात्कर्मेतिब्रह्मचारिधर्माश्चज्ञेयाः ५ एवमत्यागपक्षमुक्त्वाऔत्सुक्यात्प्रथमंस्वा भिमतंत्यागात्यागसमुच्चयपक्षंदर्शयति एतानीति तुशब्दःपूर्वोपन्यस्तात्पक्षाद्वैलक्षण्यंदर्शयाति अपिशब्दएवशब्दार्थः एतान्येवकर्माणियज्ञदानतपांसिसंगंत्यक्त्वा अहमेतेषांकर्तामयावश्यमे तानिकर्त्तव्यानीत्यभिमानंवयोवर्णाद्यध्यासनिमित्तंत्यक्त्वाएतैःकृतैरहंस्वर्गंवाचित्तशुद्धिंवाज्ञानंवाप्राप्स्यामीतिफलानिचत्यक्त्वाचकारादेषामकरणेममप्रत्यवायोभविष्यतीत्येतमप्यभिसंधिंत्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठेनैवासंगस्वभावेनपुरुषेणकर्त्तव्यानि इतिएवंप्रकारंमेममतमुत्तमंपूर्वमतात्श्रेष्ठं । तत्रहिकर्तृत्वाभिमानरूपेणसंगेनप्रत्यवायोत्पादभयाच्चकर्मानुष्ठानंविहितं अत्रतुतदभावादसंगत्वाद्यं शेनकर्मणांत्यागःस्वरूपेणात्यागइतिभेदः ६ प्राक्प्रतिज्ञातंत्यागत्रैविध्यमाह नियतस्येति तुशब्दःपूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः यस्मादधिकृतस्यमुमुक्षोर्नियतस्यावश्यानुष्ठेयस्यकर्मणःसंन्यासः स्वरूपेणत्यागोनोपपद्यतेनयुज्यतेअज्ञस्यशुद्ध्यपेक्षत्वात् । एवंसतियोमोहादज्ञानात्तस्यनियतस्यकर्मणःपरित्यागःसतामसःपरिकीर्त्तितः आवश्यकंचत्यज्यतेचेतिविप्रतिषेधात् ७ एवं तामसंत्यागमुक्त्वाराजसंत्यागमाह दुःखमिति योदुःखरूपमेवेदंकर्मेतिमत्वाकायक्लेशभयात्त्यजेत्सपुमान्तस्मादेवहेतोःराजसंरजोगुणनिर्वृत्तंत्यागंकृत्वात्यागफलंचित्तशुद्धिद्वारामोक्षंनैवल भेत्लभेत ८ एवंद्वाभ्यांश्लोकाभ्यांतामसराजसौमुख्यावेवत्यागावुक्तौ । तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसंभवस्यभगवतैवमोहात्तस्यपरित्यागइतिकायक्लेशभयाद्यस्त्यजेदितिचसूचनात्–

नह्येवंसंभवति मूढश्चकरोतिचेतिविप्रतिषेधात् यदिकरोतिनैवमूढोयदिमूढस्तर्हिनैवकरोति । एवंयदिकायक्लेशाद्बिभेतिनैवकरोति यदिकरोतिनैवकायक्लेशाद्बिभेतितस्मात्करोतिचकायक्लेशाद्बिभेतिचेतिविप्रतिषिद्धं । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसंभवात्तौनैवोक्तौ । सात्विकस्त्वमुख्यत्यागःसंभवति । यथास्फटिकेजपाकुसुमाश्रितेलौहित्यंविवेकिनांप्रतीतितएवास्तिनवस्तुतएवमात्मनिईश्वराधीनेविवेकिनांकर्तृत्वंप्रतीतितएवास्तिनवस्तुतइतिवक्तुंशक्यंएवंचकर्तृत्वाभिनिवेशशून्यःपुमान्प्रतीतितःकरोत्येवनवस्तुतइतिसंभवत्यमुख्योऽपिसात्विकस्त्यागइतितमेवमुख्यत्यागेधिकारहेतुंप्रथममाह कार्यमिति कार्यकर्त्तव्यमित्येवयत्कर्मनियतंनित्यंक्रियतेहेअर्जुन संगंफलंचत्यक्त्वैवेत्यवधारणंप्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्यव्यावृत्त्यर्थं । सएवंभूतस्त्यागःसात्विकोमतोवेदेदृष्टः । तथाचश्रुतिः । 'ईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचजगत्यांजगत् ॥ तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधःकस्यस्विद्धनम्' इति । ईशाईशेनपरमेश्वरेणसर्वकार्यकरणकर्त्रात्मप्रवर्त्तकेनइदंजगत्स्थावरजंगमंजगत्यांब्रह्मांडेस्थितंवास्यमाच्छादितंव्याप्तं । येनहेतुनासर्वंतदधीनंतेनकारणेनत्यक्तेनत्यागेनकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेनभुंजीथाःविषयान्भुंक्ष्व । मागृधःगर्द्धंमाकार्षीः कस्यस्विद्धनंनकस्यापितत्रस्वामित्वमस्तीतिवृथैवतत्रगर्द्धंइत्यर्थः । एवंकर्माण्यपियज्ञादीनिकर्तृत्वाभिमानंत्यक्त्वाकुर्वतस्तवकर्मलेपोनभविष्यति । एतद्व्यतिरेकेणतवोपायांतरंचनास्तीत्यग्रिममंत्रेणप्रदर्श्यते । 'कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः । एवंत्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरे' इति । इदमेवमुख्यंस्वमतंभगवताप्रदर्शितमेतान्यपितुकर्माणीतिश्लोके । ननुनित्यानांफलमेवनास्तिकिंत्यक्तव्यमितिचेत् इतएवभगवद्वचनात्तेषामपिफलमस्तीतिजानीहि निष्फलस्यवेदेनानुष्ठापनासंभवात् । तथाचापस्तंबस्तद्यथाऽऽम्रेफलार्थंनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइतिआनुषंगिकंफलंनित्यानांदर्शयति । अकरणेप्रत्यवायस्मृत्याऽपितेषांप्रत्यवायपरिहारःफलमितिप्रदर्श्यते । धर्मेणपापमपनुदतीत्यादिनाचनित्येष्वपिकर्मसुफलंदृश्यतेतदेववक्तव्यमितिनकोऽपिदोषः ९ एवंमुख्यंसात्विकत्यागमुक्त्वाऽमुख्यंतमाह नद्वेष्टीति सत्त्वेनसम्यगाविष्टोव्याप्तस्त्यागीमुख्यःसात्विकस्त्यागीसंन्यासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदंकर्मत्रिषवणस्नान

नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते ॥ त्यागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीछिन्नसंशयः १०

चतुर्गुणशौचभिक्षाटनादिप्रयासरूपंनद्वेष्टि कुशलेमिष्टान्नभिक्षादौनानुसज्जतेनसंगंकाकवत्प्रीतिंकरोति । यद्वा कर्मकुशलेसेवादिकर्मकुशलेशिष्यादौनसज्जतेतत्राकुशलंवातंनद्वेष्टि । एतेनरागद्वेषशून्यत्वमस्यदर्शितं । तदपिकुतइत्यपेक्षायामाह मेधावीति ऊहापोहकुशलतयानित्यानित्यवस्तुविवेचनादौप्रज्ञावान् । अतएवच्छिन्नसंशयःकिंकर्माण्येवमुक्तिसाधनानिउतसंन्यासएवेतिविचिकित्सारहितः । एवंचत्यागीत्यनेनयज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः । मेधावीत्यनेनमोहात्तस्यपरित्यागइत्युक्तात्तामसत्यागाद्व्यावृत्तिः । पूर्वार्द्धेनरागद्वेषाभावप्रतिपादनेनकायक्लेशभयात्त्यजेदित्युक्ताद्राजसत्यागाद्व्यावृत्तिः । छिन्नसंशयइत्यनेनकार्यमित्येवयत्कर्मेत्युक्तादमुख्यसात्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः । नह्यसौकर्मणांमुच्छत्वंसंन्यासस्यमहाभाग्यत्वंचतत्त्वतोवेदवेदचेत्क्षणमपिकर्मसुनतिष्ठेत् । नहिदाहोपशमार्थीनिकटस्थंजाह्नवीमहाह्रदंजानन्ग्रीष्मोष्मप्रतप्तपाथसिपल्वलेक्षणमपिरमेत । संशयच्छेदेऽपिहेतुः सत्वसमाविष्टइति यतःसत्वेनैवकर्त्रासम्यगाविष्टोऽयंनत्वयंसत्वमाश्रितइतिमहान्विशेषः । एवंचपूर्वश्लोकोक्तस्यसात्विकत्यागरूपस्यकर्मयोगस्यफलभूतोऽयंमुख्यःसंन्यासोविविदिषूणामनुष्ठेयो । 'यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् । एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति ' इतिश्रुतिप्रसिद्धः । भाष्येतु ननुकर्मपरित्यागस्त्रिविधःसंन्यासइतिचप्रकृतस्तत्रतामसोराजसश्चोक्तस्त्यागःकथमिहसंगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते । यथात्रयोब्राह्मणाआगतास्तत्रषडंगविदौद्वौक्षत्रियस्तृतीयइतितद्वत् नैषदोषः त्यागसामान्येनस्तुत्यर्थत्वात् अस्तिकर्मसंन्यासस्यफलाभिसंधित्यागस्यचत्यागत्वंसामान्यं तत्रराजसतामसत्वेनकर्मत्यागनिंदयाकर्मफलाभिसंधित्यागःसात्विकत्वेनस्तूयतेसत्यागःसात्विकोमतइतिग्रंथेमत्यागत्रैविध्यंसमाधायैवंसंगफलत्यागपूर्वकंनित्यकर्मानुष्ठानेनाविशुद्धांतःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्यतन्निष्ठाक्रमकथनार्थोऽयंश्लोकइत्युक्तं । तथैवश्लोकंव्याख्यायपूर्वोक्तस्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं । अन्येतुफलाभिसंधिविशिष्टस्यकर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणाभावा–

द्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैवविविदिषितो द्वितीयस्तुतामसराजसभेदेनद्विविधोऽप्यत्रैवनिंदितः । तृतीयस्तुकर्मानधिकारिणाविविदिषुणाविदुषाचकर्तुंयोग्योद्विविधः । तत्रांत्यः स्थितप्रज्ञलक्षणादौप्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यत्रवक्ष्यते । तत्रभाष्येतिस्रस्त्यागविधाःप्रतिज्ञायद्वेयथावत्प्रदर्श्यतृतीयाऽपिकेनचित्सामान्येनप्रतिपादिता । अत्रतुएक स्यांद्वयोरंतर्भावंकृत्वाद्वेएवविधेउपपाद्यतृतीयाप्रदेशांतरेप्रक्षिप्तेतिप्रकृतेप्रतिज्ञायाअनिर्वाहइतिविशेषः १० अमुख्यमेवसात्विकंत्यागमनूद्यतत्प्रयोजनमाहद्वाभ्यां नहीति देहभृतादेहाभिमा निनाहियस्मादशेषतःकर्माणित्यक्तुंनशक्यंअशक्यं प्राणयात्रालोपप्रसंगात् तस्मादाधिकृतःसन्यःकर्मफलत्यागशीलः तुशब्दएवार्थे सएवत्यागीत्युच्यते । यस्त्वशेषतःकर्माणित्यक्तुंशक्नोतिपर मार्थदर्शीसमुख्यस्त्यागीत्यर्थः ११ एवंभूतस्यत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनरकतिर्यगादिरूपं । इष्टंदेवतादिरूपं । मिश्रंमानुषभावइतिकर्मणःकर्मजातीयस्यफलंत्रिविधंप्रेत्यमरणानंतर मत्यागिनांपूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहीनानांभवति मुख्यसंन्यासिनांतुनक्वचित्तद्भवति तेषांकर्तृत्वाभिमानाभावात् । अन्येतुगौणसंन्यासिनामेवायंकर्मालेपइत्याहुः । तथाचव्याख्यातंकार्यमित्येवयत्क र्मेत्यत्र । अन्यथासंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचविशेषोनस्यात् नचैवंमुख्यसंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचाविशेषापत्तिरितिवाच्यं उभयेषामुत्तरकर्माश्लेषसाम्येऽपिपूर्वकर्मदाहादाहकृतस्यविशे षस्यसत्वात् । गौणसंन्यासिनांजन्मांतरादिकमपिपूर्वकर्मभिरेवभविष्यतिआपस्तंबोक्ताम्रनिदर्शनेनयोगभ्रष्टगतिवन्नांतरीयकंवानतुतस्यप्रधानंफलंस्वर्गादिभवितुमर्हत्यनुद्दिष्टत्वादिति १२ नन्वा त्मनःकर्मालेपनिमित्तंयदकर्तृत्वानुसंधानं तत्किंयोषिदग्निदृष्ट्यादिवदाहार्यमुतवास्तवमेवसदविद्याध्वस्तकर्तृत्वेनावृतमितिशास्त्रदृष्ट्याकर्तृत्वतिरोधानेनाकर्तृत्वमेवभाव्यतेइत्याशंक्याग्नित्वेनदृष्टा

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ११ अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलम् ॥ भवत्यत्यागिनांप्रे त्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् १२ पंचैतानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे ॥ सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् १३ अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणं चपृथग्विधम् ॥ विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम् १४ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः ॥ न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः १५

र्यायोषितिदग्धृत्वादर्शनेनेवकल्पितेनाकर्तृत्वेनवास्तवस्यकर्मालेपस्यासंभवादाद्यंनिरस्यद्वितीयमुपपादयिष्यन्पीठिकामारचयति पंचेति हेमहाबाहोसर्वकर्मणांसिद्धयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंच कारणानिनिर्वर्तकानिमेमद्वचनान्निबोधबुध्यस्व । स्ववचनेविश्वासोत्पादनार्थंकारणानांसमूलत्वमाह सांख्येकृतांतेप्रोक्तानीति सम्यग्विविच्यख्यायंतेप्रकटीक्रियंतेतत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरू पाणियस्मिंस्तत्सांख्यंवेदांतशास्त्रं । तदेवविशिनष्टि कृतांतेकृतस्यकर्मणोंतःपरिसमाप्तिर्यस्मिन् । सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यतइत्यात्मज्ञानेसतिसर्वकर्मणांसमाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सां ख्येकृतांतेप्रोक्तानि १३ तान्येवपंचगणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोदेहःतस्यानात्मत्वंचार्वाकव्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धं । तथाकर्ताबुद्धि विशिष्टश्चिदाभासःप्रमातानामाहंप्रत्ययविषयोऽहंकारस्तथेत्यनेनतद्वदेवानात्मत्वेनज्ञेयइत्युक्तं देहस्यैवसृष्टौप्रलयेचतस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्चविशेषणनाशाद्विशिष्टनाशंविशे षणोत्पत्त्याचविशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्यश्रूयते । विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीति । यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिच विशिष्टस्यचानतिरेकादर्शनादनात्मत्वंसिद्धं । करणंचशब्दाद्युपलब्धिसाधनंपृथग्विधंद्वादशविधंपंचकर्मेंद्रियाणिपंचज्ञानेंद्रियाणिमनोबुद्धिश्च । तथाविविधाश्चपृथक्चेष्टावायवीयाःप्राणना दिरूपाः । दैवंपुण्यपापरूपंतत्तत्करणानुग्राहकसूर्यादिदेवतारूपं पंचमंपंचानांपूरणं १४ शरीरेति न्याय्यंधर्म्यंशास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयं । ननुशरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते पंचैतेतस्यहेतवइतिचविप्रतिषिद्धमुच्यते नैषदोषः अत्रापिशरीरपदेनाधिष्ठानस्यनरपदेनकर्तुर्वाङ्मनइतिकरणस्यारभतइतिचेष्टानांन्याय्यमितिधर्माधर्मरूपस्यदैवस्यचसंग्रहात् । सर्वेषुकर्मसु पंचानांसमानेऽप्युपयोगेविधिप्रतिषेधलक्षणंत्रिविधमेवकर्मशास्त्रेप्रसिद्धमिति । इदंशारीरंकर्मेदंमानसमिदंवाचिकमितिव्यपदेशोदेहादीनांप्राधान्यापेक्षइतिनकश्चिद्विरोधः १५

एतत्प्रतिपादनफलंकर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिरकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेतिद्वाभ्यांश्लोकाभ्यांदर्शयति तत्रेति तत्रतस्मिन्कर्मणिएवमुक्तरीत्यापंचभिर्निर्वर्त्यसति केवलंत्वकर्तारमप्यात्मानंचेतनम् । 'साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च'इतिश्रुतेः । अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपियःकर्तारंकर्तृत्वाश्रयंपश्यतिसदुर्मतिःपापाभिभूतमतिर्नपश्यत्यंधएवसः । अदर्शनेहेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृताबुद्धिर्यस्यसकृतबुद्धिस्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्यभावस्तत्त्वंतस्मात् । यथास्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वंपश्यताजलचांचल्यमपितत्रारोप्यतएवमात्मनोबुद्धिसंसृष्टत्वंपश्यताबुद्धिधर्मःकर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्यतइतिभावः १६ द्वितीयंप्रयोजनमाह यस्येति यस्यप्रमातुर्भावःप्रत्ययमात्रस्वरूपआत्मा नाहंकृतःअहमिवकृतोऽहंकारतादात्म्यंप्रापितोऽहंकृतस्तथान । यस्यबुद्धिर्नलिप्यतेआत्मभावेनरंजितानभवति यस्यबुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानंपश्यतोबुद्धिधर्माःकर्तृत्वादयोनात्मनिप्रतीयंतेइतिकर्तृत्ववादितार्किकनिरासः । यस्यचआत्मधर्माश्चैतन्यादयोबुद्धौनसंसृज्यंतइतिबुद्धिमेवचेतनांवदतोबौद्धस्यनिरासः । चिदचितोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासोबाध्यतइतिदुःखादिसंसर्गनिषेधेनभोक्तृत्वाभावोदर्शितः । हत्वाऽपिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यतेइतितुस्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैवबाधेनहंतृत्वायोगात् । दग्धपटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपिहननक्रियायांप्रवर्तकस्यरागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्तात्विकमकर्तृत्वंभावयताकृतंकर्मतात्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तंस्वफलंप्रस्तोतुंनार्हतीतिदर्शितम् । नहिरज्जुसर्पेरज्जुबुद्धिंकृत्वाप्रहरतःसर्पक्षोभजंदंशनादिफलंभवति । सर्पेतुतथाकुर्वतस्तद्भवत्येवतद्वदिदमपिज्ञेयम् १७ समाप्तःसात्विकत्यागोपपादनोपयोगीआत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः अत्राहसांख्यः । यदुक्तंपंचैतेतस्यहेतवइतियच्चोक्तंनहंतीतितन्मृष्यामहे नह्यपरिणामीचेतनः परिस्पंदात्मकस्यकायिकादिभेदेनत्रिविधस्यकर्मणःकर्ताभवतीतिवक्तुंयुज्यते । यत्तुननिबध्यतइतिभोक्तृत्वमुक्तमपिप्रत्याख्यातंतन्नमृष्यामहे । नहिकुला

तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः १६ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥
हत्वाऽपिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते १७ ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना ॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः १८

लादयःस्वप्रयुक्ताएवघटादीन्निर्वर्तयंतिकिंतुभोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः । अन्यथाभोक्तृणामभावेऽप्यर्थैवतत्प्रवृत्तिरित्यापतति । एवंप्रधानमात्राभूताःकर्त्रादयःपुरुषस्यभोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणिकर्माणिनिर्वर्तयंतितस्मात्पुरुषस्यभोक्तृस्वभावत्वादकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपिकृतंभोक्तव्यमवश्यमेवभोक्तव्यमितिसात्विकत्यागेऽपिकर्मलेपवचनमसंगतमिति। अत्रप्रतिविधत्ते। ज्ञानंज्ञेयमितिज्ञानंज्ञायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वमनेनेतिप्रत्यक्षादिप्रमाणजन्योघटादिप्रकाशःसचवर्तमानोऽतीतोवा । ज्ञेयंबोधविषयोघटादिः । परिज्ञाताविषयीसाभासधीरूपोयोभोक्तेत्युच्यते । एवंरूपप्रकारत्रयवतीत्रिविधाकर्मणांचोदना । त्रयंसमुचितंसत्कर्मणिप्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपिज्ञेयेज्ञातरिवाज्ञानेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञानेज्ञातरिचसतिदेशकालव्यवहितेज्ञेयेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपिसंस्कारात्मकेज्ञानेज्ञेयेचसन्निहितेतथाऽपिसुषुप्तौप्रमात्रभावात्प्रवृत्त्यदर्शनादेतत्त्रयंत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यापेक्षंसत्हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरूपंकार्यंजनयित्वाहानाद्यनुकूलेव्यापारेप्रवर्तयतीतिकर्तृप्रदाभिधेयमित्यर्थः । चोदनेतिकर्तरिनंद्यादिल्युप्रत्ययांतत्वेनचोदनाशब्दःकर्तृवाची । लिंगत्वविवक्षितं लिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिवा तथाकरणमिंद्रियम् कर्मतेनयत्क्रियमाणंविषयग्रहणम् कर्तापूर्वोक्तएवपरिज्ञाता एतत्त्रयंसमुदितंसत्कर्मसंग्रहःकर्मणईप्सिततमस्यभोग्यस्यसंग्रहःसंगृह्यतेऽस्मिन्निति संश्लेषस्थानंभोक्तेत्यर्थः । सत्यपिभोक्तरिकरणेचाक्रियांविनाभोगासंभवात्क्रियायाश्चाश्रयंविनास्वरूपालाभादाश्रयस्यकरणंविनाभोक्तृत्वांगकर्तृत्वानुपपत्तेश्चैतत्त्रयंमिलितंसत्भोक्तेत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः । 'आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति इंद्रियंप्रसिद्धम् । मनइत्यनेनबुद्धिरेवगृह्यते युक्तमिंद्रियद्वारामतेर्भोग्येनसहसंबंधाक्रिया । इंद्रियंचमनश्चयुक्तंचेतिविग्रहेइंद्रियमनोयुक्तमितिद्वंद्वैकवद्भावः एतत्त्रयंभोक्ताआत्मेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुत्यर्थः । एवंहिश्रुतिस्मृत्योर्व्याख्यानेतयोर्मूलमूलिभावोयुज्यतेनान्यथा । तथाचकर्तृत्वंभोक्तुरप्यनात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वंभोगकर्तृत्वमितिनिर्वचनाद्यःकर्ता–

सएवभोक्तेतिप्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेतिचानुसंधानपूर्वकंकर्माणिकुर्वतःकर्तृत्वभोक्तृत्वकृतःकर्मलेपोनास्तीतिसिद्धं । भाष्यस्यचायमेवार्थः येतुकरणंक्रियायाःसाधकतमंदशविधंबाह्यंमनो
बुद्धिरूपमांतरंकर्मकर्तुरीप्सिततमंक्रिययाव्याप्यमानमुत्पाद्यमाप्यंविकार्यंसंस्कार्यंचेतिचतुर्विधं । कर्ताकारकांतरप्रयोजकश्चिदचिद्ग्रंथिः । एतत्त्रयंकर्मसंग्रहः कर्माश्रयःकर्तेत्यर्थः । तथा
ज्ञानंविषयप्रकाशनशक्तिः । ज्ञेयंविषयः । परिज्ञाताज्ञानाश्रयोभोक्ता एतत्त्रयंकर्मणिप्रवर्तकमितिव्याचक्षते । तेषामप्यात्मानकर्तानापिसांख्यानामिवभोक्तृत्वेनप्रकृतेःप्रवर्तकइत्येवा
शयः । तथापिक्रिययाव्याप्यमानस्यवक्ष्यमाणसात्विकादिभेदानर्हस्यघटादिरूपस्यकर्मणःकर्तृकोटौप्रवेशायोगः । तस्यक्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायांप्रकृतेतत्कथनानुपयोगश्चस्पष्टः ।
तथाऽस्माकंतुघटादिव्यापकक्रियायाःकर्मशब्दवाच्यत्वंमुख्यं । कर्तृकोटिप्रवेशश्चक्रियाक्रियावतोर्धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षयायुज्यते । तथाज्ञानंप्रकाशनक्रियेतिमतेक्रियारूपेऽस्मिन्प्रवर्तकज्ञा
नांतरस्यापेक्षेतितत्रतत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेस्यनवस्थादुर्निवारा १८ पूर्वश्लोकोक्तेज्ञानादिषट्केपरिज्ञाताकर्ताचैकएवेतिपरिशिष्टाःपंचतेषांसर्वेषांप्राकृतत्वेनत्रिगुणात्मत्वेप्राप्तेज्ञेयकरणयोर्जडयोर्घट
कुठारकल्पयोःपरिसंख्यार्थंत्रयाणामेवप्रत्येकंत्रिविधत्वंविवरीतुंप्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानंकर्मकर्ताचेतित्रयमेवगुणभेदतस्त्रिधानतुज्ञेयकरणे । गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रे यद्यपितत्रैकस्यां
प्रमदायांभर्तुःसुखंजायते तंप्रतितस्याःसत्वोद्भूतत्वात् । तामविंदतश्चैत्रस्यदुःखंजायतेतंप्रतितस्यारजउद्भूतत्वात् । तस्यामेवसपत्न्याद्वेषस्तांप्रतितस्यास्तमउद्भूतत्वात् । प्रमदयैवसर्वे
भावाव्याख्याताइतिकापिलानांज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यंप्रसिद्धं । तथापिप्रमदादयएकस्यैवपुंसोनिमित्तभेदेनप्रीतिदुःखद्वेषविषयाअपिभवंतीतिपूर्वोक्तव्यवस्थायानिर्मूलत्वात् । प्रीत्यादीनां

ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि १९ सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्वि
कम् २० पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसम् २१ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं
चतत्तामसमुदाहृतम् २२ नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतम् ॥ अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते २३

कर्तृसमवायितयाप्रतीयमानानामालंबनभूतायाःप्रमदायाःप्रीत्याद्यात्मकत्वंकल्पयितुंनशक्यतइतिनभगवतातयोस्त्रिविधत्वंव्याख्यायते अक्षरार्थःस्पष्टः १९ एवंज्ञानादित्रयस्यत्रैविध्यंवक्तुंप्र
तिज्ञायज्ञानत्रैविध्यंतावदाह सर्वभूतेष्विति यथाकटककुंडलादिषुव्यावर्तमानेषुतत्त्वविदेकंकांचनमेवेदमितिपश्यति । एवंयेनज्ञानेनसर्वभूतेषुविभक्तेषुनानानामरूपभेदभिन्नेष्वव्ययमपरिणामिनमे
कंभावंचिन्मात्ररूपमीक्षतेसर्वंब्रह्मैवेदमितिपश्यतितज्ज्ञानंसात्विकंविद्धि ऐकात्म्यज्ञानमेवसात्विकमित्यर्थः २० भेदज्ञानेराजसत्वमाह यत्पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेनाभिन्नत्वेनज्ञानंतद्राजसमितिसंबंधः ।
पृथक्त्वेनेत्येतद्विवृणोति सर्वेषुभूतेषुपांचभौतिकत्वेनाविशिष्टेषुनानाभावान्सुरनरतिर्यक्स्थावरत्वभेदेननानात्वानि बहुवचनमत्यंतभेदप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान्एकजातीयेष्वपिनरादिषुप्रत्येकं
विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानंवेत्तिविषयीकरोतीति । येनज्ञानेनवेत्तीतिवक्तव्येएधांसिपचंतीतिवत्यज्ज्ञानंवेत्तीतिकरणेकर्तृत्वोपचारोबोध्यः । तेनात्मनांपरस्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्यईश्व
रादन्योन्यतश्चजडवर्गस्यभेदइत्यनौपाधिकभेदपंचकज्ञानंकुतार्किकाणांराजसमेवेत्यभिप्रायः २१ यत्तुज्ञानमेकस्मिन्कार्येदेहेप्रतिमादौवाकृत्स्नवत्परिपूर्णवदेतावानेवात्माईश्वरोवेतिसक्तमभिनि
वेशयुक्तं । अहैतुकंनिरुपपत्तिकं । अतत्त्वार्थवत्परमार्थावलंबनशून्यं । अल्पंतुच्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च । यदेवंभूतंज्ञानंतत्तामसमुदाहृतम् २२ अथकर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना
नियतंनित्यं संगरहितमभिमानवर्जितं रागइष्टेप्रीतिर्द्वेषोऽनिष्टेऽप्रीतिस्ताभ्यांकृतमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थंकृतंरागद्वेषतःकृतंतदन्यदरागद्वेषतःकृतंनिष्काममित्यर्थः । फलंचलीयतेचेतिफलं
क्रिययाप्राप्यमनात्मवस्तुतदन्यदफलमनागंतुकंपरिपूर्णमविनाशिआत्मतत्त्वंतत्प्रेप्सुनाकृतंविविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुत्याआत्मलाभार्थंयज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्मसात्विकमुच्यते २३

यत्तुकामेप्सुनाफलार्थिनासाहंकारेण यद्यपिसात्विकोऽप्यनात्मवित्साहंकारस्तथाप्यहमेवकर्मकुशलोमहान्श्रोत्रियइत्यभिमानोहंकारस्तद्वतासाहंकारेण वाशब्दश्चार्थे क्रियतेबहुलायासमाति श्रमकरंतत्कर्मराजसमुदाहृतम् २४ अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबंधःफलं । क्षयंशक्तेर्धनानांचनाशं । हिंसांपरपीडां । पौरुषंस्वसामर्थ्यं अनपेक्ष्यानालोच्यकेवलंमोहादविवेकतोयदारभ्यते कर्मतत्तामसमुदाहृतम् २५ कर्तृत्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः । अनहंवादीपूर्वोक्ताहंकारोक्तिरहितः । धृतिःधैर्यं । उत्साहःसाधयिष्याम्येवेतिबुद्धिनिश्चयः । ताभ्यांसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मणआरब्धस्येतिशेषः । निर्विकारोहर्षविषादशून्यःकर्तासात्विकउच्यते २६ रागीविषयलोलुपः । अतएवकर्मणःफलंप्रेप्सतीतिकर्मफलप्रेप्सुः । लुब्धःपरद्रव्यादौसंजाततृष्णस्तीर्थादौवाद्रव्यापरित्यागी । हिंसात्मकःपरपीडाकरस्वभावःअशुचिर्बाह्यांतःशौचवर्जितइष्टानिष्टप्राप्तौहर्षशोकान्वितश्चयःकर्तासराजसःपरिकीर्तितः २७ अ युक्तोऽनवहितः । प्राकृतोत्यंतमसंस्कृतबुद्धिर्बालसमः । स्तब्धोदंडवन्ननमतिकस्मैचित् । शठःशक्तिगूहनकारी । नैकृतिकोवंचकःपरावमानीवा । अलसःअप्रवृत्तिशीलःकर्तव्येष्वपि । विषादीसर्वदाअवसन्नस्वभावः । दीर्घसूत्रीचिरकारी एकाहसाध्यंकार्यंमासेनापिनकरोतीत्यर्थः । यएवंभूतःसकर्तातामसउच्यते २८ बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्येनव्याख्यातुमाह बुद्धेरिति तत्र

यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः ॥ क्रियतेबहुलायासंतद्राजसमुदाहृतम् २४ अनुबंधंक्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषम् ॥ मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते २५ मुक्तसंगोऽनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्तासात्विकउच्यते २६ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः २७ अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैकृतिकोऽलसः ॥ विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते २८ बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय २९ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये ॥ बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्विकी ३० ययाधर्ममधर्मंच कार्यंचाकार्यमेवच ॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१ अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसाऽऽवृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ३२ धृत्यायययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकी ३३ ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिः सापार्थराजसी ३४ ययास्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच ॥ नविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थतामसी ३५

बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासःकर्ताज्ञानंचप्रागुक्तं । अत्रतुकेवलाबुद्धिर्वृत्तिमतीतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थतद्वृत्तिविशेषोधृतिश्चत्रैविध्येनकथ्यतइत्यर्थः २९ प्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रविहितप्रतिषिद्ध विषये यजेतस्वर्गकामोनसुरांपिबेदित्यादिरूपे । कार्यंकृतिसाध्यंस्वर्गादि । अकार्यंनित्यसिद्धं तेननित्यानित्यवस्तुनीउक्ते भयाभयेकार्याकार्यनिमित्ते । बंधंमोक्षंचयावेत्तियथावेत्तीति पूर्ववत्करणेकर्तृत्वोपचारः बुद्धिःसापार्थसात्विकी ३० अयथावत्संदेहास्पदत्वेन स्पष्टमन्यत् ३१ अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीबुद्धिस्तामसीत्यर्थः ३२ ययाधृत्याअव्यभिचारिण्यासमाध्यनुगतयामनःप्राणेंद्रियाणांक्रियाश्चेष्टाः संकल्पंश्वासप्रश्वासौशब्दादिग्रहणंचयोगेनाचित्तवृत्तिनिरोधेनऐकाग्र्येणवासंयत्तास्तास्तथैवानिरोधावस्थायामैकाग्र्यावस्थायांवाधारयतोचिरमव स्थापयतिसाधृतिःपार्थसात्विकी ३३ ययाधृत्त्याधर्मादीन्धारयतेऽनुरोध्यतयानिश्चिनोति प्रसंगेनधर्मादेःसंबंधेनफलाकांक्षीचभवतिपुरुषोधृतिःसापार्थराजसी ३४ स्वप्नंनिद्रां । भयंत्रासं । शोकंप्रसिद्धं । विषादंविषण्णतां । मदमशास्त्रीयविषयसेवयाचित्तस्यविवशत्वं । एतान्नविमुंचतिधारयत्येवययाधृत्यासाधृतिःपार्थतामसी ३५

गुणभेदेनक्रियाणांकारकाणांचत्रैविध्यमुक्तंतत्फलस्यसुखस्यत्रैविध्यमाह सुखंत्वित्यादिना अभ्यासात्पौनःपुन्येनसेवनात् यत्रसात्त्विकेराजसेतामसेवासुखेरमतेरतिंप्राप्नोति । ययारत्यादुःखस्य
पुत्रशोकादेरप्यंतमवसानंनिगच्छतिनिश्चयेनप्राप्नोति । तत्सुखंत्रिविधंशृणुयदात्वयमप्यर्थःसात्विकसुखस्यैवलक्षणार्थस्तदायत्रसमाधिसुखेअभ्यासाद्रमतेनतुविषयसुखइवरागात्दुःखांतंमोक्षंच
निगच्छतीत्यर्थः ३६ यत्तत्प्रसिद्धंसर्वप्राणिप्रेमास्पदं अग्रेसमारंभकालेमनःप्राणेंद्रियस्पंदनिरोधेनयज्ञेसंज्ञप्यमानस्यपशोरिवजायमानं । विषमिवातितीव्रवेदनाकरं । परिणामेसात्विक्याप्र
त्यानिरुद्धासुमनआदिक्रियासुअमृतोपममत्याह्लादकरं । आत्मनःस्वस्यैवबुद्धेःप्रसादोनैर्मल्यंरजस्तमोमलराहित्यंतस्मादाविर्भूतंनतुविषयसंगजंनिद्रालस्यादिजंवातत्सुखंसात्विकंप्रोक्तम् ३७
राजससुखमाह विषयेति अग्रेभोगकाले परिणामेविषमिवबियोगकाले इहामुत्रचदुःखप्रदत्वात् ३८ अग्रेआरंभे अनुबंधेपरिणामे मोहनंमोहकरं आत्मनोबुद्धेः यतोनिद्रादिजं ३९ प्रकर
णार्थमुपसंहरत्यनुक्तमपिसंगृह्णन् नतदस्तीति सत्वंप्राणिजातं इदमुपलक्षणंजडस्यापि सर्वस्यत्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजैर्जन्मांतरीयधर्माधर्मसंस्कारजैर्मायाप्रभवैर्वा शेषंस्पष्टम् ४० एवंपं
चदशेसंसाराश्वत्थमसंगशस्त्रेणच्छित्वापरंपदंमार्गितव्यमित्युक्तंतत्रात्मनोऽसंगत्वोपपादनायक्रियाकारकफललक्षणस्यकृत्स्नस्यसंसारस्यत्रिगुणात्मकत्वमुक्तं । नह्यात्मानात्मनोर्गुणातीतगुणात्म
कयोःसंगःसंभवतिनह्याकाशांतर्वर्तिपृथिव्यादिगुणेनगंधादिनाऽऽकाशःसंसृज्यतेतद्वदित्युक्तं समाप्तःशास्त्रार्थः । अथेदानींसर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशस्त्राप्त्युपायंचप्रदर्शयितुंप्रकरणांतर
मारभते ब्राह्मणेत्यादिना शूद्राणामसमासकरणंवेदानधिकारात् प्रविभक्तान्यसंकीर्णानि । तत्रहेतुमाह स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभावईश्वरस्यप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकासैवप्रभवोहेतुर्येषांगुणानां

सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ॥अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति३६यत्तदग्रेविषमिवपरिणामेऽमृतोपमम्॥तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ३७
विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं॥ परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसंस्मृतं ३८ यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामससमुदाहृतम् ३९
नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः॥सत्त्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः४०ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप॥कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

तेस्वभावप्रभावास्तैः । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्यसत्वगुणएवप्रभवःशांतत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्यसत्वोपसर्जनंरजःईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्यतमउपसर्जनंरजःकृष्यादिस्वभावत्वात् ।
शूद्रस्वभावस्यरजउपसर्जनंतमःशुश्रूषास्वभावत्वात् । अथवास्वभावःप्राग्भवीयःसंस्कारस्तत्प्रभवैर्नतुजातिमात्रप्रभवैःपक्षिणामाकाशगमनवत् । अतएवजात्यंतरव्यावृत्तानांधर्माणांशमादिषु
पाठोनदृश्ये । नहिशूद्राद्व्यावृत्तंत्रैवर्णिकानामध्ययनादिकंवाइतरद्वयाद्व्यावृत्तंब्राह्मणानामध्यापनादिकंवेहपठ्यतेकिंतुसर्वेसर्वजातीयानांसाधारणाधर्माःशमादयोदृश्यंते । यथाहिद्रोणादि
षुब्राह्मणेष्वपिशौर्यादिकंभरतादिषुक्षत्रियेष्वपिशमादिकंदृष्टं एवमितरत्र । तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्णेशमादयोदृश्यंतेसशूद्रोऽप्येतैर्लक्षणैर्ब्राह्मणएवज्ञातव्यः । यत्रचब्राह्मणेऽपिशूद्रधर्मा
दृश्यंतेसशूद्रएव । तथाचारण्यकेसर्पभूतंनहुषंप्रतियुधिष्ठिरवाक्यं 'सत्यंदानंक्षमाशीलमानृशंस्यंतपोघृणा ॥ दृश्यंतेयत्रनागेंद्रसब्राह्मणइतिस्मृतः' । तथा 'यत्रैतल्लक्ष्यतेसर्पवृत्तंसब्राह्मणःस्मृतः ॥
यत्रैतन्नभवेत्सर्पतंशूद्रमितिनिर्दिशेत्'इति । जातिधर्मास्तुमनुनादर्शिताः । 'अध्यापनंचाध्ययनंयजनंयाजनंतथा ॥ दानंप्रतिग्रहंचैवब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानांरक्षणंदानमिज्याध्यय
नमेवच ॥ विषयेष्वप्रसक्तिंचक्षत्रियस्यसमादिशत् ॥ पशूनांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच ॥ वणिक्पथंकुसीदंचवैश्यस्यकृषिमेवच ॥ एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत् ॥ एतेषामेववर्णानांशुश्रू
षामनसूयया'इति । तस्मात्शमादयोयत्राब्राह्मणेब्राह्मणेवादृश्यंतेसएवब्राह्मणइत्यत्रविवक्षितं । स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभते परामित्यत्रतुमनूक्तान्यध्यापनादीन्येवस्वकर्माणिग्राह्या
णिनतुशमदमादीनि । नहिज्ञानविज्ञानवतोऽन्यासंसिद्धिर्लब्धव्याऽस्ति । तस्माच्छमदमादयोब्रह्मिष्ठस्यैवब्राह्मणस्यलक्षणमितिदिक् ४१

ब्राह्मणकर्माण्याह शमइति । अंतःकरणनिग्रहःशमः । बाह्येंद्रियनिग्रहोदमः । तपःपूर्वोक्तंशारीरादिभेदेनत्रिविधं । शौचंबाह्यंमृज्जलाभ्यामाभ्यंतरंभावशुद्धिः । क्षांतिःक्षमा । आर्जवम कौटिल्यं । ज्ञानंशास्त्रीयंकर्मब्रह्मविषयं । विज्ञानंतदनुष्ठानानुभवात्मकं । आस्तिक्यंश्रद्धा एतन्नवकंब्रह्मकर्मब्राह्मणत्वजात्यभिव्यंजकंकर्म स्वभावजंप्राचीनधर्मसंस्कारजम् ४२ शौर्यपराक्रमः । तेजःप्रागल्भ्यं । धृतिर्धैर्यं । दाक्ष्यंयुद्धेकौशलमुत्साहोवा । दानमौदार्यं । ईश्वरभावःउन्मार्गवर्तिनांनियमनशक्तिः । एतत्क्षात्रंकर्मस्वभावजं ४३ वैश्यशूद्रयोःकर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थःश्लोकः ४४ कर्मप्रविभागफलमाह स्वेस्वेइति स्वेस्वेमन्वादिभिरुक्तेऽध्यापनादावसाधारणेशमदमादौसाधारणेचकर्मण्यभिरतोनिष्ठावान्संसिद्धिंज्ञानयोग्यतांलभतेनरः । एतदेवविवरीतुंप्रतिजानीते स्वेति सिद्धिंवक्ष्यमाणांमुख्यसंन्यासलक्षणनैष्कर्म्यसिद्धिं यथायेनप्रकारेण ४५ तमेवप्रकारमाह यतइति प्रवृत्तिःकायवाङ्मनोनिर्वर्त्यांचेष्टा यतोहेतोरंतर्यामिणः । येनवागभ्युद्यतइत्यादिश्रुतेः येनइदंसर्वंदृश्यंततंव्याप्तमुपादानत्वात् स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसंतर्प्यसिद्धिंमोक्षंविंदतिलभतेमानवः । मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य परमेश्वरेनित्यकर्मणामर्पणमेवमोक्षद्वारमित्यर्थः ४६ स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति स्वधर्मोविगुणःकिंचिदंगहीनोऽपिश्रेयान्प्रशस्यतरः किमपेक्ष्यश्रेयान् परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सम्यग्विहितादपि उक्तंच । स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहइति । स्वभावनियतंपूर्वोक्तत्रिविधस्वभावाज्जातंकर्मकुर्वन्किल्बिषंदोषंनाप्नोति विषकृमेर्विषमिवनदोषकरं । तस्मा

शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजं ४२ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजम् ४३ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम् ४४ स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेनरः ॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतितच्छृणु ४५ यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततम् ॥ स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः ४६ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात्॥ स्वभावनियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् ४७ सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत्॥ सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ४८ असक्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाऽऽप्नोतिनिबोधमे ॥ समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ५० बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तो धृत्याऽऽत्मानंनियम्यच ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ५१

त्तवभैक्ष्यंहिंसाशून्यमपिनयुक्तंकिंतुहिंसायुक्तोऽपिस्वधर्मएवप्रशस्यतरः । धर्मत्वेनविहितेऽस्मिन्नग्नीषोमीयपश्वालंभेइवकृतेसतिनकिल्बिषप्रसंगोऽस्तीत्यर्थः ४७ किंचसहजंस्वाभाविकंक्षात्रंकर्मसदोषंहिंसामिश्रमपिनत्यजेत् हियस्मात्सर्वारंभाःसर्वाणिकर्माणिदोषेणहिंसादिनाआवृताएव । यस्माच्चपरधर्मोभयावहस्तस्मात्स्वकर्मनत्यजेदित्यर्थः ४८ स्वकर्मणाभीश्वरेसमर्पणंकर्तव्यमित्युक्त्वाऽनंतरश्लोकद्वयेनस्वकर्मणामावश्यकत्वमुक्त्वातेषांपरमेश्वरेर्पणेनकिंफलंस्यादित्यतआह असक्तेति । संन्यासेन 'कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन ॥ संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः'इतिपूर्वोक्तेनामुख्यसात्विकत्यागेन असक्तबुद्धिःपुत्रदारादिषुसक्तिपदेष्वासक्तिवर्जिताबुद्धिर्यस्यसोऽसक्तबुद्धिर्विरक्तइत्यर्थः अतएवजितात्माशांतचित्तः विगतस्पृहःविशेषेणगतास्पृहातृष्णायस्यतादृशोभूत्वानैष्कर्म्यसिद्धिंकात्स्न्येनस्वरूपतःकर्मत्यागलक्षणांपारिव्राज्यसिद्धिंपरमांपूर्वोक्तामुख्यत्यागापेक्षयाऽतिश्रेष्ठांनद्वेष्ट्यकुशलंकर्मेतिश्लोकेव्याख्यातांअधिगच्छतिप्राप्नोति ४९ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितं । इदानींनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोऽपिपरिव्राड्वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान्यथाब्रह्मप्राप्नोतितथावक्तुंप्रतिजानीते सिद्धिमिति सिद्धिंनैष्कर्म्यसिद्धिंनिबोधबुध्यस्व मेमद्वचनात्समासेनसंक्षेपणैवहेकौंतेय यायत्प्राप्यंब्रह्म विधेयापेक्षंस्त्रीत्वं ज्ञानस्यपरानिष्ठायदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमांतरतरंनास्तीत्यर्थः ५० तमेवब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाहात्रिभिः बुद्ध्येति बुद्ध्यावेदांतश्रवणमननपरिपाकोत्थयाऽहंब्रह्मास्मीतिपरोक्षनिश्चयरूपयाविशुद्धयासर्वभूतेषुमैत्र्यादिभावनयासम्यग्विशोधितया । धृत्याधैर्येणयोगक्षेमादिनिमित्तवैयग्र्यराहित्येन । आत्मानंदेहेंद्रियसंघातंनियम्य दृढासनोभूत्वेत्यर्थः । चकारात्प्राणंचनियम्य शब्दादीन्-

-विषयांस्त्यक्त्वाततइंद्रियाणिप्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणोऽप्येवमेनसैवविषयान्स्मरतितत्परित्यागमाह रागद्वेषौव्युदस्यचेति संकल्पंत्यक्त्वेत्यर्थः । सहिविषयंपरिकल्प्यतत्ररागंजनयती
तिप्रसिद्धं यथाचाक्षपादाचार्यसूत्रं । दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाः संकल्पकृताइति दोषोरागादिः चकारादयमहमस्मीत्येतमपिभावंव्युदस्येतिज्ञेयं ततोब्रह्मभूयायब्रह्मभावायतंप्राप्तुंकल्पतेयोग्यो
भवतीतितृतीयेनसंबंधः ५१ केनसाधनजातेनैवंभूतोभवतीत्यतआह विविक्तेति यत्तच्छब्दाध्याहारेणयोज्यं नित्यमितिसर्वत्रसंबंधनीयं । योनित्यंविविक्तसेवीएकांतशीली । लघ्वाशी
मिताशनशीलश्च । तथानित्यंवैराग्यंरागाभावंसमुपाश्रितश्च । तथानित्यंध्यानयोगःषष्ठाध्यायोक्तस्तत्परश्चयोनित्यंभवतिसयतवाक्कायमानसोभवति यतकायआसनदार्ढ्येन । यतवाग्
विषयेभ्यइंद्रियाणांप्रत्याहरणेन । यतमानसःसर्वसंकल्पत्यागेन । अत्रचतुर्भिःसाधनैर्यतवाक्कायमानसत्वंसाध्यं । नित्यंविविक्तसेवादिशीलःसन्यतवाक्कायमनसोभूत्वाब्रह्मभूयायकल्पत
इत्युत्तरेणान्वयः ५२ एवंयतवाक्कायमानसस्ययोगिनोयोगजाःसिद्धयउपतिष्ठंति ताश्चश्रुतौदर्शिताः । 'पृथिव्यप्तेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते ॥ नतत्ररोगोनजरानमृत्युः
प्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरं'इति तथा । 'यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंजयतेतांश्चकामान्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामः'इतिच । संविभातिसंकल्पय
ति लोकंलोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान्काम्यमानान्विषयान् जयतेउपलभतेइतिश्रुतिपदानामार्थः । तथा 'नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः ॥ नाशांतमानसोवापि
प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्'इति । प्रज्ञानेनशास्त्राचार्योपदेशजेनज्ञानेनदुश्चरितादिसेवनाद्विरक्तःशांतोजितचित्तःसमाहितोनिरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशांतमानसोयोगैश्वर्यासक्तचित्तःएनमात्मानंनप्राप्नुया
दितिश्रुत्यर्थः । तदिदमाह अहंकारमिति यदातुयोगीयतमानसोऽस्मितामात्रप्रत्ययोभवतितदासैवास्मितावस्थितिर्विषयाभिमुखाहंकारइत्युच्यतेविषयविमुखात्वास्मितेतिततस्तमहंकारं

विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः॥ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः५२अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहं॥विमुच्यानिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते५३ब्रह्म
भूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति॥समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरां५४भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः॥ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरं ५५

निगृह्णीयात् । तदानिग्रहेयोगीबलंसत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनःपश्यन्दर्पंकरोतिनमत्तुल्योऽन्योस्तीतिमन्यते ततश्चदृप्तोधर्ममतिक्रामतीत्यापस्तंबवचनाद्दिव्यान्कामानिच्छति ।
तत्रकेनचिन्निमित्तेनकामप्रतिबंधेसतिक्रोधवान्भवतिततःपरोत्सादनायभूयांसंशिष्यादिपरिग्रहंसंपादयतिततोनश्यतीति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेवविमुच्यततइतरान्सर्वान्विमुं
चति । अहंकारविमोकेऽपिनिर्ममत्वंतत्प्रदर्शितेषुविषयेषुममताशून्यत्वेसत्यहंकारःशिथिलीभूतोविषयवैमुख्यंप्राप्यस्वकारणेऽस्मितायांविलीयते ततःशांतोऽस्मितायाअपिप्रलयान्निरिंध
नाग्निवदुपरतोयोगीब्रह्मभूयायकल्पते ५३ अस्यैवंशांतस्यकेवलस्ययोगिनोव्युत्थानावस्थामाह ब्रह्मभूतइति योहिसुषुप्तौलयेवानिपतितोयोगीव्युत्थानेजडदेहस्तमोग्रस्तचित्तइवतंद्रालुरुत्तिष्ठ
ति । ब्रह्मभूतस्तुप्रसन्नात्माप्रसन्नचेताःलघुशरीरःअमृतेनेवसमाधिसुखेनतृप्तस्तदेकप्रवणोनशोचतिनष्टं । नाप्यप्राप्तंकांक्षतिदारादिकं सर्वेषुभूतेषुचतुर्विधेषुसमःब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुद्ध्यावैष
म्यवर्जितःसन्परांमद्भक्तिंद्वैतदृष्टिविवर्जितांभावनांलभते । पातंजलयोगीतुनव्युत्थानेपरांदृष्टिंलभतेभेददर्शित्वात् अयंचभक्तःश्रीभागवतेदर्शितः । 'सर्वभूतेषुयेनैकंभगवद्भावमीक्षते ॥ भू
तानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः' इति । सोऽयंचतुर्थोभक्तोज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिभगवताऽपिदर्शितः ५४ अस्याअद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणायाभक्तेःफलमाह भक्त्येति मांउक्ताविधया
भक्त्याज्ञानीअभितःसाकल्येनजानाति साकल्यमेवाह यावानिति किमहमणुपरिमाणोवादेहसंमितोवातार्किकाणामिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयोवासप्रपंचाद्वैतवा
दिनामिवस्वगतभेदवान्वाऽखंडैकरसोवेतिपरिमाणतस्तत्त्वतोमांतत्पदार्थंजानाति । तथायश्चास्मीति देहेंद्रियप्राणमनसामन्यतमःकियत्कालस्थायीवाक्षणिकविज्ञानरूपोवाशून्यंवाकर्ताभोक्तावा
जडोवाजडाजडरूपोवाचिद्रूपोभोक्तावाकर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जितआनंदघनोवेतितत्त्वतःसर्वसंशयराहित्येनमामजरममरमभयमशोकंजानाति तथाचश्रुतिः । 'भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥

क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे'इतिआत्मदर्शनेसतिसर्वसंशयोच्छेदंदर्शयति । एवंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारतेत्युक्तेःसर्वक्षेत्रेष्वेकंमांविमुंसच्चिदानंदघनंतत्त्वतोज्ञात्वासर्वोपाधि विनिर्मुक्तंयाथात्म्येनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यततोऽव्याप्तोब्रह्मभावंगतोभवतीत्यर्थः । ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः । यद्वा ततइतिकारणब्रह्मभावापत्तिःसार्वात्म्यरूपाप्रथममुक्ता'यएवंवेदाहं ब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमपश्यत्'इत्यादिश्रुतिभ्योमुक्तानांसार्वात्म्यावगमात् ततमंततमं एकस्तकारश्छांदस्यांप्रक्रियायांलुप्तोद्रष्टव्यइतिश्रुतिभाष्यम् । अनंतरं कारणभावापत्तेरनुपदमेवतत्ब्रह्मतच्छब्दाभिधेयं । 'तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवति'इतिश्रुतेः । शुद्धंब्रह्मविशतेदर्पणापायेप्रतिबिंबोबिंबमिवप्रविशाति कार्योपाधीनांजीवानांकार णोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारैवनिष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितंप्रागेव । यद्वा मांज्ञात्वाततद्विशतइत्येतात्रवैज्ञानप्रवेशयोःपौर्वापर्यैसिद्धेतदनंतरमितिपदेनतच्छब्देनबुद्धिस्थंदेहंपरामृश्यतत्पातानं तरमितिव्याख्येयं । यतोजातेऽपितत्त्वज्ञानेयावद्देहपातंप्रारब्धकर्मणांप्रतिबंधाद्विदेहकैवल्यंनप्राप्यते । अन्यथाज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिःस्यात् विमुक्तश्चविमुच्यते भूयश्चांतेवि श्वमायानिवृत्तिरितिमुक्तस्यमुक्तिनिवृत्तायाश्चमायायाःपुनर्निवृत्तिंवदज्जीवन्मुक्तिशास्त्रंबाधितंस्यात् । यथातार्किकाणांनष्टेऽपिसमवायिकारणेपटादिकंक्षणमात्रमवतिष्ठतेएवमस्माकमप्य नादिकालायादेहाद्युपादानभूतायाअविद्यायाविनाशेऽपिकिंचित्कालंदेहादिप्रतिभानंयुज्यते ईदृशमेवजीवन्मुक्तमपेक्ष्यभगवताउक्तं । 'उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः'इति । स्थित प्रज्ञलक्षणस्मृतिरपितल्लक्षणाभिधित्सयैवप्रवृत्तेइतिदिक् ५५ ननुतद्यथैषीकतूलमग्नौप्रास्तंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिपूर्वकर्मणांज्ञानेनप्रायश्चित्तेनेवसत्यपिनाशश्रवणेज्ञानोत्तर

सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ५६ चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमपाश्रित्यमच्चित्तः सततंभव ५७ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे ॥ मिथ्यैष व्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा ॥ कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ६०

कालीनानांकर्मणांनाशाभावाज्ज्ञानोत्तरमपिदेहधारणेस्वाभाविकानांकर्मणांवर्जनस्यासंभवादवश्यंज्ञानिनोऽपिबंधःस्यादित्याशंक्याह सर्वकर्माणीति मद्व्यपाश्रयोऽहमेवप्रज्ञानघनःप्रत्यगा त्माव्यपाश्रयश्चाश्रयोयस्यसमद्व्यपाश्रयोज्ञानी सर्वकर्माणिविहितानिनिषिद्धानिवासदाऽसकृत्कुर्वाणोऽपिमत्प्रसादात्मदनुग्रहाच्छाश्वतंनित्यंअव्ययंपरमसर्वोत्कृष्टंपदंपदनीयंमोक्षमवाप्नोति । नतुज्ञानोत्तरमपिक्रियमाणैःकर्मभिर्बध्यते । 'तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामिति । नहवाएवंविदिकिंचनरजआध्वंसतेतंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेन'इत्या दिशास्त्रेणतत्त्वज्ञानिनःकर्मालेपश्रवणात् ५६ एवंवर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेणससाधनासफलाचब्रह्मविद्यानिरूपिताअस्याःप्राप्तयेपुनःसाधनत्वेनभक्तिमेवविधत्ते चेतसेति चेतसाविवेकबुद्ध्या सर्वाणिकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिमयिभगवतिवासुदेवेसंन्यस्ययत्करोषियदश्नासीत्युक्तरीत्यासमर्प्यमत्परःअहमेवपरःप्राप्योयस्यनतुमद्भक्त्याअर्थादीन्प्रार्थयानःबुद्धियोगंपूर्वोक्तंसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वलक्षणंबंधहेतोरपिकर्मणोमोक्षहेतुत्वसंपादकंअपाश्रित्यआश्रित्यमच्चित्तःमदेकशरणःसततंसर्वदाभव ५७ एतस्यभक्तियोगस्यकरणेगुणमकरणेदोषंचाह मच्चित्तइति दुर्गाणिआध्यात्मिका धिलौकिकादीनिसंकटानि अहंकारात्स्वपांडित्याभिमानात्नश्रोष्यसिमद्वाक्यंतर्हिविनंक्ष्यसिपुरुषार्थशून्योभविष्यसि ५८ स्वतंत्रोऽहंत्वदुक्तंनकरिष्यामीत्याशंक्याह यदिति यत्यदिअहंकारं गर्वमाश्रित्यनयोत्स्येयुद्धंनकरिष्येइतिमन्यसेएषतेतवव्यवसायोनिश्चयोमिथ्यायतःप्रकृतिःक्षात्रस्वभावःत्वांनियोक्ष्यति । 'प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति'इतिचोक्तं ५९ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेवव्याचष्टे स्वभावजेनेति स्वभावजेनपूर्वोक्तेनशौर्यादिना अवशोऽपिपरवशएवतत्करिष्यसि ६०

कोऽसौपरोयद्वशोऽहमस्मीत्यतआह ईश्वरइति ईश्वरईशनशीलोंऽतर्यामीपृथिव्यादीनामस्माकंचसर्वभूतानांसर्वप्राणिनांहृद्देशेबुद्धिगुहायांसर्वप्राणिप्रवर्त्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्वभूतानिभ्रामयन् ऊर्ध्वाधोमार्गेषुसंचारयन्काष्ठपुत्तिकाइवसूत्रधारः यंत्रारूढानियंत्रमिवयंत्रंउत्क्रमणादिसाधनंसर्वप्राणाद्यात्मकंलिंगंतदारूढानिमाययास्वशक्त्याभ्रामयन्निितिसंबंधः । हेअर्जुनशुक्लविशुद्धांतःकरण सेश्वरोसीतिभावः अत्राहंकारपूर्वकंयःकर्मकरोतियश्चईश्वरपरवशोऽहंकरोमीतिबुद्ध्याकरोतितयोरत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थोमंत्रोभाष्येउदाहृतः । ' अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचाविवर्त्तेतेरजसीवेद्याभिः' इतिभारद्वाजार्षे अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचेत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदितिब्राह्मणेनआग्निमारुतेशस्त्रेविनियुक्ताप्रथमेयमृक् यस्मिन्दिवसेसोमःसूयतेयागार्थंतदेवजन्मसाफल्यदिनंमुख्यमहःशब्दवाच्यं अन्यत्तुदिनमदिनमेवनिष्फलत्वात् तथाचस्मृतिः । ' दशभिर्जन्मभिर्वेदाआधानंशतजन्मभिः । सहस्रैर्जन्मभिःसोमंब्राह्मण्यंपातुमर्हति' इतिसोमयागस्यदौर्लभ्यंदर्शयाति तदयमहःशब्दःकालवचनोऽपिसौम्येकर्मणिवर्तते । यथादर्शपौर्णमासशब्दौ । तत्रैवंसतिअहःयागःकृष्णंअविदुषाकृतमप्रकाशमिवभवति । तथाऽहरर्जुनंस्वच्छंतदेवविदुषाकृतंप्रकाशरूपमिव भवति । तेएतेउभेअपिविद्वदविद्वत्कृतेअहनीरजसीप्रवृत्तिरूपत्वाद्रजोगुणकार्येअपिवेद्याभिर्विद्याभिःकर्मांगावबद्धोपासनारूपावापरमेश्वरेसर्वकर्मार्पणरूपावाअहंकरोमीत्यभिमानरूपावाविद्याविज्ञानानिताभिर्विवर्तेतेवैपरीत्येनवर्तेते सोपासनंकर्मश्वेतंपरमात्मतत्त्वप्रकाशकंबंधविच्छेदहेतुः मूढकृतंकर्मकृष्णंस्वरूपावरकंबंधहेतुरित्यर्थः । तदेवंभगवान्पार्थअर्जुनेतिसंबोधयन्एतस्य स्वच्छांतःकरणत्वद्योतनेनशुक्लेधर्मेऽधिकारंदर्शयति ६१ तमेवईश्वरंसर्वभावेनसर्वात्मनाशरणमाश्रयंगच्छआश्रयस्व तत्प्रसादात्तदनुग्रहात्परांशांतिंउपरतिंसमाधिमितियावत् तथाचसूत्रं । समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति । स्थानंचपरंविष्णोःपदंमोक्षंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि ६२ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इतिएवंप्रकारंतेतुभ्यंमयासर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनज्ञानंआ

ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया ६१ तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत ॥ तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ६२ इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ॥ विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ६३ सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः ॥ इष्टोऽसिमे दृढमितिततोवक्ष्यामितेहितम् ६४ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ६५

ख्यातं । गुह्यान्मंत्रतंत्ररसायनरूपाद्गुह्यतरंअतिशयितंरहस्यं । एतद्यथोक्तंशास्त्रार्थजातंविमृश्यसम्यगालोच्ययथेच्छसितथाकुरु ६३ एवंयथेष्टकरणमभ्यनुज्ञायाप्यतिवात्सल्यात्श्लोकद्वयेन कृत्स्नंशास्त्रार्थमुपदेक्ष्यंस्तद्ग्रहणेऐकाग्र्यमस्यसंपादयितुमाह सर्वेति सर्वेभ्योगुह्येभ्यःअतिशयितंगुह्यंसर्वगुह्यतमंभूयःपुनरसकृदुक्तमपिमेममवचनंशृणु परमंपरमार्थविषयत्वात् नलोभान्नापिभयात्त्वांवक्ष्यामिकिंतर्हिमेममइष्टोऽसिपरमाप्तोसिइतिहेतोःदृढंअतिशयितंतेतवहितंयतस्ततोवक्ष्यामि । तवइष्टत्वात् विद्यायाश्चहितत्वात्तद्वचनंआप्तेत्वयिअवश्यंवक्तव्यमितिभावः ६४ तदेवगुह्यतमंहितमाह मन्मनाइति अहंप्रत्यगात्मानंदैकघनःपरिपूर्णस्तदाकारंमनोयस्यसमन्मनाःभव एतेनब्रह्मात्माभेदोऽपिसाक्षात्करणीयइत्युत्तरषट्कार्थउक्तः । कथमेवंविधाज्ञाननिष्ठालभ्यतेऽतआह मद्भक्तोभव एतेनभगवदुपासनात्मकोमध्यमषट्कार्थउक्तः । कथमल्पपुण्यस्यभक्तिरुदेष्यतीत्यतआह मद्याजीभगवदर्थकर्मकरणशीलोभव एतेनकर्मप्रधानआद्यषट्कार्थोविवृतः । ननुयस्यभगवद्याजित्वंनसंभवतिदारिद्र्यात्रूयाद्यभावाद्वातस्यभगवद्भक्तिदौर्लभ्याद्ब्रह्माकाराचेतोवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशंक्याह मांनमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैवप्रतिमादौभगवंतंसर्वोपचारसमर्पणेननमस्कारादिनासम्यगाराधयेत्यर्थः । तथाचाश्वलायनोनमस्कारस्यैवयज्ञत्वमुदाहरति । ' योनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवति' इतिच । एवमुक्तस्यसोपानत्रयारूढस्यफलमाह मामिति मामेवतत्पदार्थंसर्वजगत्कारणंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिमखंडैकरसंत्वंएष्यसिप्राप्स्यसिबिंबइवप्रतिबिंबंघटाकाशइवमहाकाशं । अस्मिन्नर्थेशपथंकरोतितितेतवपुरःसत्यंअबाधितार्थभूतंप्रतिजानेप्रतिज्ञांकरोमिमामेवैष्यसीति । प्रियोऽसिमे यतस्त्वंममप्रियोऽसिअतःप्रतारणानर्हेत्वयिसत्यमेवाहंब्रवीमीत्यर्थः ६५

एवंनमनयजनभजनमननक्रमेणसांख्यनिष्ठाउक्ता । यापूर्वंध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यनेनश्लोकेनदर्शिता । इदानीं'अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते । तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः' इतिकेवलोपास्तिनिष्ठायोगाख्योक्तातामाह सर्वेति सर्वेषांवर्णानामाश्रमाणांदेहेंद्रियबुद्धीनांचधर्मानग्निहोत्रादीन्सुखदुःखादींश्चत्यक्त्वामामेकंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिंसोपाधिंनिरुपाधिंवाऽखंडैकरसमानंदघनंपरमात्मानं शरणंशृणातिहिनस्त्यविद्यादीन्क्लेशादींन्शरणमाश्रयःपरायणंगच्छप्राप्नुहि मदेकशरणोभवेत्यर्थः । अत्रअन्नंभुक्त्वैवतृप्यतिनतुजलमात्रंपीत्वेतिवत्हेतुत्वंक्त्वाप्रत्ययार्थः सर्वधर्मपरित्यागेनमांशरणंव्रजेत्यर्थः यथोक्तम् । ' अनात्मदर्शनेनैवपरात्मानमुपास्महे'इति । एतस्यभगवच्छरणीकरणस्यफलमाह अहंत्वेति अहंप्रत्यगात्मासूर्याद्यंतर्यामीनारायणःसकलपाप्मविनिर्मुक्तःसम्यग्ज्ञातःसन्त्वात्वांसर्वपापेभ्यःसंचितक्रियमाणेभ्योगोत्रवधादिजेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचःशोकंमाकार्षीः तथाहि । तत्त्वज्ञानफलंपापास्पर्शःशोकतरणंचसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धंआदित्यांतर्वर्तिनंनारायणंप्रकृत्यच्छांदोग्येश्रूयते । 'सएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेद । तरतिशोकमात्मवित्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः'इति । उदितःऊर्ध्वमितोगतःपापान्युत्क्रम्यगतोनिष्पापइतिश्रुतिपदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसंन्यासपूर्वकंषष्ठाध्यायेनोक्तेनयोगेनदेहादीनांधर्मांश्चत्यक्त्वानिर्विकल्पमात्मानंसाक्षात्कुर्वतोनकर्मलेपइत्यर्थः ६६ एवंश्लोकद्वयेनज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिसांख्ययोगौद्वितीयाध्यायेदर्शितावुपसंहृत्यविद्यासंप्रदायविधिमाह इदमिति । अतपस्कायतपआलोचनंतद्रहितायअयत्नशीलायेत्यर्थः । अभक्तायश्रद्धाहीनायअशुश्रूषवेगुरुसेवामकुर्वते । मांपरमात्मानंयोऽभ्यसूयतिमदीयगुणासहिष्णुतयामयिदोषारोपपरोभवतितस्मै नञःप्रत्येकंसंबद्धत्वादेतेषांविशेषणानामन्यतमाभावेऽपिकदाचनमह

सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज ॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ६६ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोऽभ्यसूयति ६७ यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ६८ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ६९ अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्चशृणुयादपियोनरः ॥ सोऽपिमुक्तःशुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१

त्यपिसंकटेइदंनवाच्यंनोपदेष्टव्यम् । अत्र'विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेऽयतायनमाब्रूयाअवीर्यवतीतथास्याम् । यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः'इतिश्रवणादसूयारहितायार्जवोपेतायाभ्यासशीलायगुरुपरमेश्वराराधनपरायचएतद्रहस्यंदेयंनान्यस्मैइत्यर्थः ६७ एवंसंप्रदायविधिमुक्त्वासंप्रदायकर्तुःफलमाह यइदमिति इदंपरमंगुह्यंयोभक्तिहीनोमानपूजाद्यर्थीसन्मद्भक्तेष्वभिधास्यतिसोऽपितत्एवपुण्यान्मयिपरमेश्वरेचिदेकरसेपरांभक्तिमद्वैतलक्षणामुपासनांकृत्वातत्रादरंप्राप्यतामनुष्ठायचमामेवैष्यतिमुक्तिंप्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयःसंशयोऽत्रनास्ति । स्मर्यतेहिअजामिलादीनांभक्तिगंधहीनानामपिपुत्रसंकेतितेननारायणेतिनाम्नास्नेहवशादाह्वयतांतावन्मात्रतुष्टेनभगवतासद्गतिर्दत्ताकिमुवक्तव्यंयोवाचाएतावच्छास्त्ररहस्यंप्रतिपादयतितस्यभक्तिलाभादिक्रमेणकृतकृत्यत्वंभविष्यतीति ६८ ननुअश्रद्धयाकृतंसर्वंव्यर्थमितित्वयैवोक्तंकथमभक्तस्याप्येतच्छास्त्राभिधानतोभक्त्यादिलाभःसंभवेदित्याशंक्याह नचेति तस्मादेतच्छास्त्रप्रवर्तकादन्योमनुष्येषुमेममप्रियकृत्तमोनचकश्चिदस्ति । इयमेवममहतीवाचिकीभक्तिस्तांकृत्वासोपानारोहक्रमेणमेममप्रियतरोभविताभविष्यति । 'अनिच्छयाऽपिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकः'इति । नचभुविएतस्मादन्यत्परमार्थसाधनमस्तीतिभावः । अक्षरार्थःस्पष्टः ६९ अध्यापकस्यफलमुक्त्वाऽध्येतुःफलमाह अध्येष्यतेचेति ज्ञानयज्ञेननिर्विकल्पसमाधिनाइष्टःपूजितःसहिधर्ममेघनामापुष्कलपुण्यवृष्टिकरस्तद्वदेतस्यशास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः । इतिमेममसर्वेश्वरस्यमतिः तेनात्रस्तुतिमात्रमेतदितिनमंतव्यंकिंतुभूतार्थवादएवायमितिभावः ७० प्रवक्तुरध्येतुश्चफलमुक्त्वाश्रोतुरपिफलमाह श्रद्धावानिति शृणुयादपिअक्षरश्रवणंकुर्यादपिकिमुवक्तव्यमादरेणार्थग्रहणंयःकुर्यात्सउक्तंफलंप्राप्नुयादिति स्पष्टार्थःश्लोकः । तथाचोक्तंश्रीभागवते । ' वासुदेवकथाप्रश्नःपुरुषांस्त्रीन्पुनातिहि ॥ वक्तारंपृच्छकंश्रोतॄंस्तत्पादसलिलंयथा'इति ७१

सर्वांतर्यामीसर्वज्ञोऽपिभगवाँल्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञानंजातंनवेतिपृच्छति अन्यथापुनःपुनःस्वयमेत्यउपदेशंकृतवतागुरुणानिदाघवन्मयाऽयंशतकृत्वोऽप्युपदेशेनकृतार्थःकर्तव्यइत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिकामप्रवेदने हेपार्थएतत्त्वयाएकाग्रेणचेतसाश्रोतव्यंशब्दवोऽर्थतश्चबोद्धव्यमितिममकामोऽस्तिततस्त्वांपृच्छामिकिमिदंत्वयाश्रुतमिति श्रुतवतोऽपितवअज्ञानकृतःसंमोहो विपर्ययःअनात्मन्यात्मधीरूपःस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरूपइतिसद्विविधोऽपिनष्टःकच्चित् । मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहंपृच्छामीत्यर्थः ७२ एवंपृष्टःस्वस्यकृतकृत्यतांज्ञापयन्नर्जुनउवाच नष्टोमोह इति मोहःपूर्वोक्तोद्विविधोऽपिनष्टः । स्मृतिरयमहमस्मिपरंब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपाआत्मतत्त्वविषयालब्धा । यस्यालाभेनसर्वहृदयग्रंथीनांयावान्यश्चास्मितत्त्वतइत्यत्रोदाहृतवानांविज्ञडैक्य भ्रमप्रभवानांविमोक्षोभवति तथाचश्रूयते । स्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविमोक्षइति त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युतस्मृतिर्लब्धेतिसंबंधः । स्थितोऽस्मित्वच्छासनेइतिशेषः । गतसंदेहोनष्टसंदेहइत्यनेनानात्म न्यात्मधीरूपोमोहोनष्टइतिदर्शितं । करिष्येवचनंतवेत्यनेनस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरूपोऽपिमोहोनष्टइतिदर्शितं ७३ समाप्तःशास्त्रार्थः इदानींकथाप्रबंधमेवानुवर्तयन्संजयउवाच इतीति अद्भुतं चेतसोविस्मयकरं रोमहर्षणंरोमांचोद्भेदजनकं शेषंस्पष्टं ७४ कथमयंत्वयादूरस्थयोरपिवासुदेवार्जुनयोःसंवादःश्रुतइत्यतआह व्यासप्रसादादिति । भगवताव्यासेनदिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिकंमह्यंदत्तं येनाहंव्यवहितंविप्रकृष्टंवासर्वंकरतलामलकवद्विजानामि । अतोव्यासप्रसादादेतच्छास्त्रंपरंगुह्यंगोप्यंअहंश्रुतवान् । योगंच पश्यमेयोगमैश्वरमितिप्रतिज्ञापूर्वकंप्रदर्शितंवैश्वरूप्यं तमपिदृष्टवानिति शेषः । स्वयंकथयतइत्युक्तेअस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतमेतद्यदृग्वेदइतिश्रुतेःस्वनिःश्वसितंवेदंशिष्याचार्यपरंपरयाकथयतइत्यायाति । तदर्थंसाक्षात्कथयतइति । सृष्ट्यादौब्रह्माणंप्रतीवेदा नीमर्जुनंप्रतिसाक्षात्कथयतःश्रुतवानहमित्यर्थः । तेनभगवदनुग्रहपात्रतयाब्रह्मणासमत्वंस्वस्यद्योत्यते । अत्रएतद्योगमित्यभेदेनान्वयेतुगुह्यपदापेक्षयाएतद्योगमितिपुन्नपुंसकलिंगयोरपिसामा

कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ७२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ७३ ॥ संजयउवाच ॥ इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गु ह्यमहंपरम् ॥ योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयम् ७५ राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ७६ तच्चसंस्मृ त्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः ॥ विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ७७

नाधिकरण्यंशक्यंचयत्किंचिदश्नताऽपिक्षुदुपहंतुमित्यादाविवपूर्वप्रवृत्तलिंगसंस्कारप्राबल्यादु तरत्राभिन्नलिंगविशेष्यलाभेऽपिपूर्वसंस्कारोननिवर्ततइतिसामानाधिकरण्यंविलिंगयोरपिन्नकुंशक्यमितिज्ञेयं ७५ केशवार्जुनसंवादश्रवणजंविश्वरूपाख्ययोगदर्शनजंचाह्लादंक्रमेणश्लोकद्वयेनाह राजन्निति हेराजन्हेधृतराष्ट्र पुण्यंपुण्यकरंपापहरंचेत्यर्थात् संस्मृत्यसंस्मृत्येतिसंभ्रमेद्विरुक्तिः शेषंस्पष्टार्थं ७६ तच्चेति रूपंविश्वरूपं एतद्दर्शनेहिब्रह्माणमीशमितिदेशतोविप्रकृष्टंवस्तूनिवर्त माणाविशंतीतिकालतोव्यवहितंभीष्मादिक्षयंचकरतलामलकवद्दृष्टवान् । तच्चजगतोमिथ्यात्वमंतरेणनसंभवतीतिप्रतिपादितंवेदांतकतके । 'अतीतानागतंवस्तुवीक्ष्यतेकरबिल्ववत् । योगीसं कल्पमात्रोत्थमितिशास्त्रेषुडिंडिमः ॥१॥ मायायांसर्वदासर्वंसर्वावस्थमिदंजगत् ॥ अस्तीतितदुपाधिश्चित्सार्वात्म्यात्सर्वमीक्षते ॥२॥ आरंभपरिणामाभ्यांस्वेनरूपेणयन्नसत् ॥ अतीतानागतंव स्तुयोगीतद्वीक्षतांकथम् ॥३॥ संकल्पमात्रभातंवस्त्वतीतादियदीष्यते ॥ नष्टस्त्रीदर्शनाभंतत्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा ॥४॥ योगिसंकल्पमात्रेणतस्योत्पत्तिर्यदीष्यते ॥ ईशसंकल्पमात्रेणसर्वोत्पत्ति स्तदेष्यतां ॥५॥ आरंभेपरिणामेवादेशकालाद्यतिक्रमः ॥ नैवदृष्टःक्वचित्सोऽयंस्वप्रमायादिषुस्फुटः ॥६॥ युगपद्गृह्यतेकुंभोनानादेशस्थयोगिभिः ॥ जलसूर्यइवास्माभिस्तेनासौकल्पितःस्फुटं ॥७॥ योगिभिर्गृह्यमाणत्वाद्घटःसर्वत्रसर्वदा ॥ सन्नेवास्तीतिचेत्कार्यंकथमीदृग्विधंभवेत् ॥८॥ व्यावृत्तंहीष्यतेकार्यंयुगपद्भिन्नदेशता ॥ चेत्कल्पनांविनास्येष्टादृष्टांतस्तत्रनास्तिवः ॥९॥ तस्मात्त्राणुभिरार ब्धमितिचिंत्रापिगव्यवत् ॥ प्रकृतेःपरिणामोवाजगत्किंत्विंद्रजालवत् ॥१०॥ सत्यंबद्धदृशामिंद्रजालंविश्वपराग्दृशां ॥ अधिष्ठानाद्दतेशुद्धदृशांनास्त्येवतद्द्वयम्'इति ॥११॥ स्पष्टार्थोमूलश्लोकः ७७

यस्मादनंतैश्वर्योभगवांस्तदनुगृहीतोऽर्जुनश्चयुधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वयाजयाशानकार्येत्याह यत्रेति यत्रपक्षेध्रुवेतिसर्वत्रसंबध्यते श्रीर्दिव्यसभादिशोभा । विजयःप्रसिद्धः भूतिरैश्वर्यंसर्वं नियंतृत्वम् । नीतिर्नयश्चएतत्सर्वंतत्रतस्मिन्पक्षेध्रुवमितिममतिः अतःपांडवैःसहसंधिरेवकर्तव्यइतिभावः ७८॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठसूरिवर्यस्यकृतौभारतभावदीपे भीष्मपर्वणिगीतार्थप्रकाशेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितु० ॥ ४२ ॥ गीतासुगीताकर्तव्याइत्यादयःसार्धाःपंचश्लोकागौडैर्नपठ्यंते १ । २ । ३ । ४ । ५ एवंगीतांतेमन्मनाभवेत्यादिनानिष्कामानामात्मनिष्ठानामेवैष्यसीत्यात्मप्राप्तिश्वतत्फलभूतादर्शिता । सकामानांत्वर्थाधीनाकामसिद्धिः । अर्थश्वसतामपिपांडवानामिव

यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ७८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितुद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तंभगवद्गीतापर्व ॥ अथभीष्मवधपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रसंग्रहैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता १ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहरिः ॥ सर्वतीर्थमयीगंगासर्ववेदमयोमनुः २ गीतागंगाचगायत्रीगोविंदेतिहृदिस्थिते ॥ चतुर्गकारसंयुक्तेपुनर्जन्मनविद्यते ३ षट्शतानिसविंशानिश्लोकानांप्राहकेशवः ॥ अर्जुनःसप्तपंचाशत्सप्तषष्टिंतुसंजयः ४ धृतराष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्यते ॥ भारतामृतसर्वस्वगीतायामथितस्यच ॥ सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुनस्यमुखेहुतम् ५ ॥ संजयउवाच ॥ ततोधनंजयंदृष्ट्वाबाणगांडीवधारिणम् ॥ पुनरेवमहानादंव्यसृजंतमहारथाः ६ पांडवाःसोमकाश्चैवयेचैषामनुयायिनः ॥ दध्मुश्वमुदिताःशंखान्वीराःसागरसंभवान् ७ ततोभेर्यश्चपेश्यश्चक्रकचागोविषाणिकाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंततत्तःशब्दोमहानभूत् ८ तथादेवाःसगंधर्वाःपितरश्चजनाधिप ॥ सिद्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ९ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुम् ॥ समीयुस्तत्रसहितादृष्टुंतद्वैशसंमहत् १० ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसमवस्थिते ॥ तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ११ विमुच्यकवचंवीरोनिक्षिप्यचवरायुधम् ॥ अवरुह्यरथात्क्षिप्रंपद्भ्यामेवकृतांजलिः १२ पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ वाग्यतःप्रययौयेनप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीम् १३ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंभ्रातृभिःसहितोऽन्वयात् १४ वासुदेवश्चभगवान्पृष्ठतोऽनुजगामतम् ॥ तथामुख्याश्चराजानस्तच्चित्ताजग्मुरुत्सुकाः १५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंतेव्यवसितंराजन्यदस्मानपहायवै ॥ पद्भ्यामेवप्रयातोऽसिप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीम् १६ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्वगमिष्यसिराजेंद्रनिक्षिप्तकवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसैन्येषुभ्रातॄनुत्सृज्यपार्थिव १७ ॥ नकुलउवाच ॥ एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत ॥ भीर्मेदुनोतिहृदयंब्रूहिगंताभवान्क्वनु १८ ॥ सहदेवउवाच ॥ अस्मिन्रणसमूहेवैवर्तमानेमहाभये ॥ उत्सृज्यक्वनुगंताऽसिशत्रूनभिमुखोनृप १९ ॥ संजयउवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपिभ्रातृभिःकुरुनंदनः ॥ नोवाचवाग्यतःकिंचिद्गच्छत्येवयुधिष्ठिरः २०

गुरुवधानृताद्याश्रयेणैवसिद्ध्यांतस्तोऽपिबलवदनुग्रहात् । अन्येषांतुकौरवाणामिवसाध्यमानोनिरन्वयोच्छेदायभवतीतिदर्शयिष्यन्युद्धप्रधानंग्रंथंसौप्तपर्वांतमारभतेऽर्थस्यानर्थहेतुत्वंविवरीतुं ततोधनंजयंदृष्ट्वेति ततःअर्जुनस्यकरिष्येवचनंतवेत्येवंरूपप्रतिज्ञानंतरंधनंजयंयुद्धार्थंसन्नद्धंदृष्ट्वेत्यर्थः ६ । ७ भेर्योबृहत्योढक्काः । पेश्यःकाहलाः । क्रकचाजयमंगलाः । गोविषाणिका गवादिशृंगाणि । सहसायुगपदेवअभ्यहन्यंतअवाद्यत ८ । ९ । ११ वरायुधंधनुःश्रेष्ठं अवरुह्यअवतीर्य १२ येनविजयाख्येनप्रयोजनेनस्वयंयुधिष्ठिरःसंग्रामेदृढबुद्धिस्तत्सिद्ध्यर्थंअभिप्रेक्ष्य आलोच्यप्रथमंपितामहंप्रतिप्रययौ रिपुवाहिनींप्रविश्येतिशेषः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ गौतमंकृपं २२ पुराकल्पेप्राचीनशास्त्रे १३ । २४ । २५ मिथोऽन्योन्यं एषोहीतिसुलोपाभावआर्षः २६ व्यक्तंनियतं भीष्मस्यअंतिकंसमीपं २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ धिकृत्वाधिकृत्य असमासआर्षः धिगित्यकरादितिवा ३२ विवक्षितंवक्तुमिष्टं ३३ । ३४। ३५। ३६ । ३७ पराभावायपराकृतोनिरस्तोभावःसत्तायत्रसःतस्मैमरणायेत्यर्थः परश्चासावभावश्चेतिविग्रहेऽपिसएवार्थः

तानुवाचमहाप्राज्ञोवासुदेवोमहामनाः ॥ अभिप्रायोऽस्यविज्ञातोमयेतिप्रहसन्निव २१ एषभीष्मंतथाद्रोणंगौतमंशल्यमेवच ॥ अनुमान्यगुरून्सर्वान्योत्स्यतेपार्थिवोऽरिभिः २२ श्रूयतेहिपुराकल्पेगुरूननुमान्ययः ॥ युध्यतेसभवेद्व्यक्तमपध्यातोमहत्तरैः २३ अनुमान्ययथाशास्त्रंयस्तुयुध्येन्महत्तरैः ॥ ध्रुवस्तस्यजयोयुद्धेभवेदितिमतिर्मम २४ एवंब्रुवतिकृष्णेऽत्रधार्त्तराष्ट्रंचमूंप्रति ॥ हाहाकारोमहानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् २५ दृष्ट्वायुधिष्ठिरंदूराद्धार्त्तराष्ट्रस्यसैनिकाः ॥ मिथःसंकथयांचक्रुरेषोहिकुलपांसनः २६ व्यक्तंभीतइवाभ्येतिराजाऽसौभीष्ममंतिकम् ॥ युधिष्ठिरःससोदर्यःशरणार्थंप्रयाचकः २७ धनंजयेकथंनाथेपांडवेचवृकोदरे ॥ नकुलेसहदेवेचभीतिरभ्येतिपांडवम् २८ ननूनंक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथितेभुवि ॥ यथाऽस्यहृदयंभीतमल्पसत्वस्यसंयुगे २९ ततस्तेसैनिकाःसर्वेप्रशंसंतिस्मकौरवान् ॥ हृष्टाःसुमनसोभूत्वाचैलानिदुधुवुश्चह ३० व्यनिंदंश्चतथासर्वेयोधास्तत्रविशांपते ॥ युधिष्ठिरंससोदर्यंसहितंकेशवेनहि ३१ ततस्तत्कौरवंसैन्यंधिक्कृत्वातुयुधिष्ठिरम् ॥ निःशब्दमभवत्तूर्णंपुनरेवविशांपते ३२ किंनुवक्ष्यतिराजाऽसौकिंभीष्मःप्रतिवक्ष्यति ॥ किंभीमःसमरश्लाघीकिंनुकृष्णार्जुनाविति ३३ विवक्षितंकिमस्येतिसंशयःसुमहानभूत् ॥ उभयोःसेनयोराजन्युधिष्ठिरकृतेतदा ३४ सोऽवगाह्यचमूंशत्रोःशरशक्तिसमाकुलाम् ॥ भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णंभ्रातृभिःपरिवारितः ३५ तमुवाचततःपादौकराभ्यांपीड्यपांडवः ॥ भीष्मंशांतनवंराजायुद्धायसमुपस्थितम् ३६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ आमंत्रयेत्वांदुर्धर्षत्वयायोत्स्यामहेसह ॥ अनुजानीहिमांतातआशिषश्चप्रयोजय ३७ ॥भीष्मउवाच॥ यद्येवंनाभिगच्छेथायुधिमांपृथिवीपते ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायभारत ३८ प्रीतोऽहंपुत्रयुध्यस्वजयमाप्नुहिपांडव ॥ यत्तेऽभिलषितंचान्यत्तदवाप्नुहिसंयुगे ३९ व्रियतांचवरःपार्थकिमस्मत्तोऽभिकांक्षसि ॥ एवंगतेमहाराजनतवास्तिपराजयः ४० अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ४१ अतस्त्वांक्लीबवद्वाक्यंब्रवीमिकुरुनंदन ॥ भृतोऽस्म्यर्थेनकौरव्ययुद्धादन्यत्किमिच्छसि ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मंत्रयस्वमहाबाहोहितैषीममनित्यशः ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेममैषसततंवरः ४३ ॥ भीष्मउवाच ॥ राजन्किमत्रसाह्यंतेकरोमिकुरुनंदन ॥ कामंयोत्स्येपरस्यार्थेब्रूहियत्तेविवक्षितम् ४४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितम् ॥ एतन्मेमंत्रयहितंयदिश्रेयःप्रपश्यसि ४५ ॥ भीष्मउवाच ॥नैनंपश्यामिकौंतेययोमांयुध्यंतमाहवे ॥ विजयेतपुमान्कश्चित्साक्षादपिशतक्रतुः ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंतपृच्छामितस्मात्त्वांपितामहनमोऽस्तुते ॥ वधोपायंब्रवीहित्वमात्मनःसमरेपरैः ४७

३८ । ३९ एवंगतेईदृगाचरणवतित्वयि ४० । ४१ क्लीबवत्स्वोत्कस्यवरस्ययुद्धादन्यदिति स्वेनैवसंकोचनात्कातरवद्भृतःपोषितः युद्धात्स्मातिभद्धयात् ४२ । ४३ साह्यंसाहाय्यम् ४४ श्रेयःप्रपश्यसियदिवक्तुंयोग्यमितिमन्यसेतर्हिवदेत्यर्थः ४५ । ४६ । ४७ तावत्संप्रति ४८

४९ । ५० आत्मनिःश्रेयसंस्वहितसाधनं ५१ अहंरिपून्कथंजयेतत्त्वंविगतकल्मषःसन्कथयेतिशेषः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ ध्रुवोऽवश्यंभावी अभिजानामिअनुजानामि विमो

भीष्मउवाच ॥ नस्मतंतातपश्यामिसमरेयोजयेतमाम् ॥ नतावन्मृत्युकालोऽपिपुनरागमनंकुरु ४८ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरोवाक्यंभीष्मस्यकुरुनंदन ॥ शिरसाप्रतिजग्राहभूयस्तमभिवाद्यच ४९ प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्यरथंप्रति॥पश्यतांसर्वसैन्यानांमध्येनभ्रातृभिःसह ५० सद्रोणमभिवाद्याथकृत्वाचाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाचराजादुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ५१ आमंत्रयेत्वांभगवन्योत्स्येविगतकल्मषः ॥कथंजयेयंरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाद्विज ५२ ॥ द्रोणउवाच॥यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायसर्वशः ५३ तद्युधिष्ठिरतुष्टोऽस्मिपूजितश्चत्वयाऽनघ ॥ अनुजानामियुध्यस्वविजयंसमवाप्नुहि ५४ करवाणिचतेकामंब्रूहित्वमभिकांक्षितम् ॥ एवंगतेमहाराजयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ५५ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ५६ ब्रवीम्येतत्क्लीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ योत्स्येऽहंकौरवस्यार्थेतवाशास्योजयोमया ५७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ जयमाशास्वमेब्रह्मन्मंत्रयस्वचमद्धितम् ॥ युद्ध्यस्वकौरवस्यार्थेवरएषवृतोमया ५८ ॥ द्रोणउवाच ॥ ध्रुवस्तेविजयोराजन्यस्यमंत्रीहरिस्तव ॥ अहंत्वामभिजानामिरणेशत्रून्विमोक्ष्यसे ५९ यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः ॥ युध्यस्वगच्छकौंतेयपृच्छमांकिंब्रवीमिते ६०॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पृच्छामित्वांद्विजश्रेष्ठशृणुयन्मेऽभिकांक्षितम् ॥ कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितम् ६१॥ द्रोणउवाच ॥ नतेऽस्तिविजयस्तावद्यावद्युद्ध्याम्यहंरणे ॥ ममाशुनिधनेराजन्यतस्वसहसोदरैः ६२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंततस्मान्महाबाहोवधोपायंवदात्मनः ॥ आचार्यप्रणिपत्यैषपृच्छामित्वांनमोऽस्तुते ६३ ॥ द्रोणउवाच ॥ नशत्रुंतातपश्यामियोमांहन्याद्रथेस्थितम् ॥ युध्यमानंसुसंरब्धंशरवर्षौघवर्षिणम् ६४ ऋतेप्रायगतंराजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ॥ हन्यान्मांयुधियोधानांसत्यमेतद्ब्रवीमिते ६५ शस्त्रंचाहंरणेजह्यांश्रुत्वातुमहदप्रियम् ॥ श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यंब्रवीमिते ६६ ॥ संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामहाराजभारद्वाजस्यधीमतः ॥ अनुमान्यतमाचार्यंप्रायाच्छारद्वतंप्रति ६७ सोऽभिवाद्यकृपंराजाकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ उवाचदुर्मर्षतमंवाक्यंवाक्यविदांवरः ६८ अनुमानयेत्वांयोत्स्येऽहंगुरोविगतकल्मषः॥ जयेयंचरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाऽनघ ६९॥कृपउवाच ॥ यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायसर्वशः ७० अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ७१ तेषामर्थेमहाराजयोद्धव्यमितिमेमतिः ॥ अतस्त्वांक्लीबवद्ब्रूयांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ७२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंतपृच्छामितेतस्मादाचार्यशृणुमेवचः ॥ इत्युक्त्वाव्यथितोराजानोवाचगतचेतनः ७३

क्ष्यसेशत्रूनजीविताद्विशेषः ५९ । ६० । ६१ । ६२ हंतविषादे ६३ ६४ प्रायगतंमरणायनियतं अचेतनंयोगबलेनत्यक्तदेहं योधानांमध्येकश्चिदितिशेषः ६५ जह्यांत्यजेयं श्रद्धेयवाक्यात्आदेयवचनात् ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३

७४ । ७५ । ७६ । ७७ परान्प्रकृष्टान् ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ इदंवक्ष्यमाणवचनंयुधिष्ठिरंप्रत्यब्रवीत् ९९

॥ संजयउवाच ॥ तंगौतमःप्रत्युवाचविज्ञायास्यविवक्षितम् ॥ अवध्योऽहंमहीपालयुद्ध्यस्वजयमाप्नुहि ७४ प्रीतस्तेऽभिगमेनाहंजयंतवनराधिप ॥ आशा
सिष्येसदोत्थायसत्यमेतद्ब्रवीमिते ७५ एतच्छ्रुत्वामहाराजगौतमस्यविशांपते ॥ अनुमान्यकृपंराजाप्रययौयेनमद्रराट् ७६ सशल्यमभिवाद्याथकृत्वाचाभिप्रद
क्षिणम् ॥ उवाचराजादुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ७७ अनुमानयेत्वांदुर्धर्षयोत्स्येविगतकल्मषः ॥ जयेयंचपरान्राजन्ननुज्ञातस्त्वयारिपून् ७८ ॥ शल्यउवा
च ॥ यदिमांनाधिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायवैरणे ७९ तुष्टोऽस्मिपूजितश्चास्मियत्कांक्षसितदस्तुते ॥ अनुजानामिचैवत्वां
युध्यस्वजयमाप्नुहि ८० ब्रूहिचैवपरंवीरकेनार्थःकिंददामिते ॥ एवंगतेमहाराजयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ८१ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इति
सत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ८२ करिष्यामिहितेकामंभागिनेययथेप्सितम् ॥ ब्रवीम्यतःक्लीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ८३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मं
त्रयस्वमहाराजनित्यंमद्धितमुत्तमम् ॥ कामंयुद्ध्यपरस्यार्थेवरमेतंवृणोम्यहम् ८४ ॥ शल्यउवाच ॥ किमत्रब्रूहिसाह्यंतेकरोमिनृपसत्तम ॥ कामंयोत्स्येपर
स्यार्थेबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ८५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सएवमेवरःशल्यउद्योगेयस्त्वयाकृतः ॥ सूतपुत्रस्यसंग्रामेकार्यस्तेजोवधस्त्वया ८६ ॥ शल्यउवाच ॥
संपत्स्यत्येषतेकामःकुंतीपुत्रयथेप्सितम् ॥ गच्छयुध्यस्वविश्रब्धःप्रतिजानेवचस्तव ८७ ॥ संजयउवाच ॥ अनुमान्याथकौंतेयोमातुलंमद्रकेश्वरम् ॥ नि
र्जगाममहासैन्याद्भ्रातृभिःपरिवारितः ८८ वासुदेवस्तुराधेयमाहवेऽभिजगामवै ॥ ततएनमुवाचेदंपांडवार्थेगदाग्रजः ८९ श्रुतंमेकर्णभीष्मस्यद्वेषात्किलनयो
त्स्यसे ॥ अस्मान्वरयराधेययावद्भीष्मोनहन्यते ९० हतेतुभीष्मेराधेयपुनरेष्यसिसंयुगम् ॥ धार्तराष्ट्रस्यसाहाय्यंयदिपश्यसिचेत्समम् ९१ ॥ कर्णउवाच ॥
नविप्रियंकरिष्यामिधार्तराष्ट्रस्यकेशव ॥ त्यक्तप्राणंहिमांविद्धिदुर्योधनहितैषिणम् ९२ ॥ संजयउवाच ॥ तच्छ्रुत्वावचनंकृष्णःसंन्यवर्ततभारत ॥ युधिष्ठिरपु
रोगैश्चपांडवैःसहसंगतः ९३ अथसैन्यस्यमध्येतुप्राक्रोशत्पांडवाग्रजः ॥ योऽस्मान्वृणोतितमहंवरयेसाह्यकारणात् ९४ अथतान्समभिप्रेक्ष्ययुयुत्सुरिदमब्रवी
त् ॥ प्रीतात्माधर्मराजानंकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरम् ९५ अहंयोत्स्यामिभवतःसंयुगेधृतराष्ट्रजान् ॥ युष्मदर्थेमहाराजयदिमांवृणुषेऽनघ ९६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
एह्येहिसर्वेयोत्स्यामस्तवभ्रातॄनपंडितान् ॥ युयुत्सोवासुदेवश्चवयंचब्रूमसर्वशः ९७ वृणोमित्वांमहाबाहोयुद्ध्यस्वममकारणात् ॥ त्वयिपिंडश्चतंतुश्चधृतराष्ट्रस्य
दृश्यते ९८ भजस्वास्मान्राजपुत्रभजमानान्महाद्युते ॥ नभविष्यतिदुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ९९

भवतःभवत्संबंधी मिषतइतिपाठेपश्यतस्तवेतिशेषः ९६।९७ तंतुःसंततिः पिंडःपितृयज्ञः अन्येतेसर्वेमरिष्यंतीतिभावः ९८ भजस्वेति अभजमानःसर्वोऽपिधृतराष्ट्रपुत्रोनभविष्यतिमरिष्यतीत्यर्थः ९९

१०० । १०१ । १०२ पुष्करान्दीर्घकाहलान् एकपुष्करानितिपाठेमुरजान् १०३ । १०४ गौरवंमान्यत्वं १०५ सौहृदंमैत्रीं कृपांस्नेहं दयांपरदुःखप्रहाणेच्छाम् ६ कीर्तिमतांपांडवानांस्तुतिसंहितावाचइतिसंबंधः १०७ आर्याःकुलीनाः वृत्तंचरितं । मदप्रमदपीडादेर्वाग्भंगगद्गदंविदुः १०८ । १०९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ततोयुयुत्सुःकौरव्यान्परित्यज्यसुतांस्तव ॥ जगामपांडुपुत्राणांसेनांविश्राव्यदुंदुभिम् १०० ततोयुधिष्ठिरोराजासंप्रहृष्टःसहानुजः ॥ जग्राहकवचंभूयोदीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् १०१ प्रत्यपद्यंततेसर्वेस्वरथान्पुरुषर्षभाः ॥ ततोव्यूहंयथापूर्वंप्रत्यव्यूहंततेपुनः १०२ अवादयन्दुंदुभींश्चशतशश्चैवपुष्करान् ॥ सिंहनादांश्चविविधान्विनेदुःपुरुषर्षभाः १०३ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवान्प्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ धृष्टद्युम्नादयःसर्वेपुनर्जहृषिरेतदा १०४ गौरवंपांडुपुत्राणांमान्यान्मानयतांचतान् ॥ दृष्ट्वामहीक्षितस्तत्रपूजयांचक्रिरेभृशम् १०५ सौहृदंचकृपांचैवप्राप्तकालंमहात्मनां ॥ दयांचज्ञातिषुपरांकथयांचक्रिरेनृपाः १०६ साधुसाध्वितिसर्वत्रनिश्चेरुःस्तुतिसंहिताः ॥ वाचःपुण्याःकीर्तिमतांमनोहृदयहर्षणाः १०७ म्लेच्छाश्चार्याश्चयेतत्रददृशुःशुश्रुवुस्तथा ॥ वृत्तंतत्पांडुपुत्राणांरुरुदुस्तेसगद्गदाः १०८ ततोजघ्नुर्महाभेरीःशतशश्चसहस्रशः ॥ शंखांश्चगोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टामनस्विनः १०९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० भीष्मादिसंमाननेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रकुरवःपांडवानुकिम् १ ॥ संजयउवाच ॥ भ्रातृभिःसहितोराजन्पुत्रोदुःशासनस्तव ॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया २ तथैवपांडवाःसर्वेभीमसेनपुरोगमाः ॥ भीष्मेणयुद्धमिच्छंतःप्रययुर्हृष्टमानसाः ३ क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः ॥ भेरीमृदंगमुरजाहयकुंजरनिःस्वनाः ४ उभयोःसेनयोह्यांसंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ॥ वयंतान्प्रतिनर्दंतस्तदासीत्तुमुलंमहत् ५ महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेपांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरेशंखमृदंगनिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना ६ नरेंद्रनागाश्वरथाकुलानामभ्यागतानामशिवेमुहूर्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्धुतानामिवसागराणाम् ७ तस्मिन्समुत्थितेशब्देतुमुलेलोमहर्षणे ॥ भीमसेनोमहाबाहुःप्राणदद्गोवृषोयथा ८ शंखदुंदुभिनिर्घोषंवारणानांचबृंहितम् ॥ सिंहनादंचसैन्यानांभीमसेनरवोऽभ्यभूत् ९ हयानांहेषमाणानामनीकेषुसहस्रशः ॥ सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्यनदतःस्वनः १० तंश्रुत्वानिनदंतस्यसैन्यास्तववितत्रसुः ॥ जीमूतस्येवनदतःशक्राशनिसमस्वनम् ११ वाहनानिचसर्वाणिशकृन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥ शब्देनतस्यवीरस्यसिंहस्येवेतरेमृगाः १२ दर्शयन्घोरमात्मानंमहाभ्रमिवनादयन् ॥ विभीषयंस्तवसुतान्भीमसेनःसमभ्ययात् १३ तमायांतंमहेष्वासंसोदर्याःपर्यवारयन् ॥ छादयंतःशरव्रातैर्मेघाइवदिवाकरम् १४

एवमिति एवंव्यूढेष्वितरयादेर्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रममित्यंतस्यसर्वातिशायीभीष्मस्यपराक्रमइतितात्पर्यार्थः १ । २ । ३ क्ष्वेडाःसिंहनादाः मृदंगाःमर्दलाः मुरजाःक्षुद्रमर्दलाः ४ समाद्रवन्अन्योन्यंसंगताअभूवन् ५ महान्समुच्छ्रयःसंप्रहारोयत्र ६ । ७ गोवृषोबलीवर्दश्रेष्ठः ८ अभ्यभूत्अभिभूतवान् ९ । १० सैन्याःसेनामुख्याः ११ । १२ नादयन्नादंकुर्वन् १३ सोदर्याःराजानुजाः १

१५ । १६ निर्मुक्ताःमुक्तकंचुकाश्चाशीविषाउपमायेषांतान् १७ । १८ । १९ भीमा भयंकराः ज्यातलानांचनिःस्वनायेतैः २० लाघवंक्षिप्रहस्ततां निमित्तंलक्ष्यं २१ । २२ भीमंभयंकरं २३ जातसंरंभाश्चिरसंभृतकोपाः कृतागसःकृतापराधाः भीमोऽपिबाल्येधार्तराष्ट्रान्मर्दयन्कृतापराधोस्तीत्युक्तंपरस्परेति व्यायच्छंतव्यायामंचक्रुः २४ पटेइतिसप्तम्यंतं २५ । २६ । २७ अंतर्धीयत

दुर्योधनश्चपुत्रस्तेदुर्मुखोदुःसहःशलः ॥ दुःशासनश्चातिरथस्तथादुर्मर्षणोनृपः १५ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःसौमदत्तिश्च वीर्यवान् १६ महाचापानिधुन्वंतोमेघाइवसविद्युतः ॥ आददानाश्चनाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् १७ अथतेद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदे वश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः १८ धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयंतःशितैःशरैः ॥ वज्रैरिवमहावेगैःशिखराणिधराभृताम् १९ तस्मिन्प्रथमसंग्रामेभीमज्यातलनिःस्वने ॥ तावकानांपरेषांचनासीत्कश्चित्पराङ्मुखः २० लाघवंद्रोणशिष्याणामपश्यंभरतर्षभ ॥ निमित्तवेधिनांचैवशरानुत्सृजतांभृशम् २१ नोपशाम्यतिनिर्घोषो धनुषांकूजतांतथा ॥ विनिश्चेरुःशरादीप्ताज्योतींषिवनभस्तलात् २२ सर्वेत्वन्येमहीपालाःप्रेक्षकाइवभारत ॥ ददृशुर्दर्शनीयंतंभीमंज्ञातिसमागमम् २३ त तस्तेजातसंरंभाःपरस्परकृतागसः ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्व्यायच्छंतमहारथाः २४ कुरुपांडवसेनेतेहस्त्यश्वरथसंकुले ॥ शुशुभातेरणेऽतिवपटेचित्रार्पिते इव २५ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेप्रगृहीतशरासनाः ॥ सहसैन्याःसमापेतुःपुत्रस्यतवशासनात् २६ युधिष्ठिरेणचादिष्टाःपार्थिवास्तेसहस्रशः ॥ विनदंतःसमा पेतुःपुत्रस्यतववाहिनीम् २७ उभयोःसेनयोस्तीव्रःसैन्यानांससमागमः ॥ अंतर्धीयतचादित्यःसैन्येनरजसाऽवृतः २८ प्रयुद्धानांप्रभग्नानांपुनरावर्तिनामपि नात्रस्वेषांपरेषांवाविशेषःसमदृश्यत २९ तस्मिंस्तुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ अतिसर्वाण्यनीकानिपितातेऽभिव्यरोचत ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्म पर्वणिभीष्मवध० युद्धारंभेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ पूर्वाह्णेतस्यरौद्रस्ययुद्धमह्नोविशांपते ॥ प्रावर्ततमहाघोरंराज्ञांदेहावकर्तनम् १ कुरूणांसृंजयानांचजिगीषूणांपरस्परम् ॥ सिंहानामिवसंह्रादोदिवमुर्वींचनादयन् २ आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशंखरवैःसह ॥ जज्ञिरेसिंहनादाश्चशूरा णांप्रतिगर्जताम् ३ तलत्राभिहताश्चैवज्याशब्दाभरतर्षभ ॥ पत्तीनांपादशब्दश्चवाजिनांचमहास्वनः ४ तोत्रांकुशनिपातश्चआयुधानांचनिःस्वनः ॥ घंटाश ब्दश्चनागानामन्योन्यमभिधावताम् ५ तस्मिन्समुदितेशब्देतुमुलेलोमहर्षणे ॥ बभूवरथनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोपमः ६ तेमनःक्रूरमाधायसमभित्यक्तजीवि ताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंतसर्वएवोच्छ्रितध्वजाः ७ अथशांतनवोराजन्नभ्यधावद्धनंजयम् ॥ प्रगृह्यकार्मुकंघोरंकालदंडोपमंरणे ८ अर्जुनोऽपिधनुर्गृह्यगांडीवं लोकविश्रुतम् ॥ अभ्यधावततेजस्वीगांगेयंरणमूर्धनि ९ तावुभौकुरुशार्दूलौपरस्परवधैषिणौ ॥ गांगेयस्तुरणेपार्थंविद्ध्वानाकंपयद्बली १०

अंतर्हितः अडभावआर्षः सैन्येनसेनाभवेन २८ । २९ अतिअतिक्रम्य ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वाह्णेइति तस्याह्नःपूर्वाह्णे पूर्वभागे १ सृंजयानांपांचालभेदानां २ तलंज्याघातवारणं ३ । ४ तोत्रंगजदमनंवेणुकारूयंवेणुवत्समाकारं ५ । ६ । ७ । ८ रणमूर्धनिरणाग्रे ९ । १०

महेष्वासः महानिष्वासोधनुर्यस्य ११ । १२ आनर्च्छतुः पीडितवंतौ तक्षमाणौतनूकुर्वाणौ १३ पुष्पैःशबलौविचित्रौ किंशुकौपलाशौ १४ । १५ । १६ शिताभ्यांतीक्ष्णाभ्यांध्वजंचिच्छेदेत्यन्व

तथैवपांडवोराजन्भीष्मंनाकंपयद्युधि ॥ सात्यकिस्तुमहेष्वासःकृतवर्माणमभ्ययात् ११ तयोःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंकृतवर्माच सात्यकिम् १२ आनर्च्छतुःशरैर्घोरैस्तक्षमाणौपरस्परम् ॥ तौशराचितसर्वांगौशुशुभातेमहाबलौ १३ वसंतेपुष्पशबलौपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासंबृहद्बलमयोधयत् १४ ततःकोसलराजाऽसावभिमन्योर्विशांपते ॥ ध्वजंचिच्छेदसमरेसारथिंचव्यपातयत् १५ सौभद्रस्तुततःक्रुद्धःपातितेरथसारथौ ॥ बृहद्बलंमहाराजविव्याधनवभिःशरैः १६ अथापराभ्यांभल्लाभ्यांशिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेनचिच्छेदपार्ष्णिमेकेनसारथिम् १७ अन्योन्यंचशरैःक्रुद्धौ ततक्षातेपरस्परम् ॥ मानिनंसमरेदृप्तंकृतवैरंमहारथम् १८ भीमसेनस्तवसुतंदुर्योधनमयोधयत् ॥ तावुभौनरशार्दूलौकुरुमुख्यौमहाबलौ १९ अन्योन्यंशरवर्षाभ्यांववृषातेरणाजिरे ॥ तौवीक्ष्यतुमहात्मानौकृतिनौचित्रयोधिनौ २० विस्मयःसर्वभूतानांसमपद्यतभारत ॥ दुःशासनस्तुनकुलंप्रत्युद्यायमहाबलम् २१ अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ तस्यमाद्रीसुतःकेतुंसशरंचशरासनम् २२ चिच्छेदनिशितैर्बाणैःप्रहसन्निवभारत ॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् २३ पुत्रस्तुतवदुर्धर्षोनकुलस्यमहाहवे ॥ तुरंगांश्चिच्छिदेबाणैर्ध्वजंचैवाभ्यपातयत् २४ दुर्मुखःसहदेवंचप्रत्युद्यायमहाबलम् ॥ विव्याधशरवर्षेणयतमानंमहाहवे २५ सहदेवस्ततोवीरोदुर्मुखस्यमहारणे ॥ शरेणभृशतीक्ष्णेनपातयामाससारथिम् २६ तावन्योन्यंसमासाद्यसमरेयुद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतांशरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ २७ युधिष्ठिरःस्वयंराजामद्रराजानमभ्ययात् ॥ तस्यमद्राधिपश्चापंद्विधाचिच्छेदमारिष २८ तदपास्यधनुश्छिन्नंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अन्यत्कार्मुकमादायवेगवद्बलवत्तरम् २९ ततोमद्रेश्वरंराजाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छादयामाससंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ३० धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोणमभ्यद्रवतभारत ॥ तस्यद्रोणःसुसंक्रुद्धःपरासुकरणंदृढम् ३१ त्रिधाचिच्छेदसमरेपांचाल्यस्यतुकार्मुकम् ॥ शरंचैवमहाघोरंकालदंडमिवापरम् ३२ प्रेषयामाससमरेसोऽस्यकायेन्यमज्जत ॥ अथान्यद्धनुरादायसायकांश्चचतुर्दश ३३ द्रोणंद्रुपदपुत्रस्तुप्रतिविव्याधसंयुगे ॥ तावन्योन्यंसुसंक्रुद्धौचक्रतुःसुभृशंरणम् ३४ सौमदत्तिंरणेशंखोरभसंरभसोयुधि ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ३५ तस्यवैदक्षिणंवीरोनिर्बिभेदरणेभुजम् ॥ सौमदत्तिस्तथाशंखंजत्रुदेशेसमाहनत् ३६ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंविशांपते ॥ दृप्तयोःसमरेपूर्वंवृत्रवासवयोरिव ३७ बाह्लीकंतुरणेक्रुद्धंक्रुद्धरूपोविशांपते ॥ अभ्यद्रवदमेयात्माधृष्टकेतुर्महारथः ३८

यः एकेनपार्ष्णिपृष्ठगोपं एकेनसारथिमितिच १७ । १८ । १९ कृतिनौयुद्धकुशलौ २० । २१ । २१ क्षुद्रकाणांबाणविशेषाणां २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० परासुकरणं मारणसाधनं ३१ । ३२ । ३३ । ३४ रभसंसत्वरं ३५ वीरःशंखः जत्रुदेशेअंससंधौ ३६ । ३७ धृष्टकेतुःशिशुपालसुतः ३८

३९ । ४० समीयतुःअन्योन्यस्पर्धयासंमिलितौ ४१ । ४२ । ४३ सन्नतपर्वभिःअलक्षितग्रंथिभिः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ सुपीतेनसुष्ठुपायितेन तीक्ष्णेनसूक्ष्मधारेण यतोनिशितेनशाणोल्लीढेन

बाह्लीकस्तुरणेराजन्धृष्टकेतुममर्षणः ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छत्सिंहनादमथानदत् ३९ चेदिराजस्तुसंक्रुद्धोबाह्लीकंनवभिःशरैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णंमत्तोमत्तमिव द्विपम् ४० तौतत्रसमरेक्रुद्धौनर्दंतौचपुनःपुनः ॥ समीयतुःसुसंक्रुद्धावंगारकबुधाविव ४१ राक्षसंरौद्रकर्माणंक्रूरकर्माघटोत्कचः ॥ अलंबुषंप्रत्युदियाद्बलंश क्रइवाहवे ४२ घटोत्कचस्ततःक्रुद्धोराक्षसंतंमहाबलम् ॥ नवत्यासायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामासभारत ४३ अलंबुषस्तुसमरेभैमसेनिंमहाबलम् ॥ बहुधादारयामा सशरैःसन्नतपर्वभिः ४४ व्यभ्राजेतांततस्तौतुसंयुगेशरविक्षतौ ॥ यथादेवासुरेयुद्धेबलशक्रौमहाबलौ ४५ शिखंडीसमरेराजन्द्रौणिमभ्युद्ययौबली ॥ अश्व त्थामाततःक्रुद्धःशिखंडिनमुपस्थितम् ४६ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंविद्ध्वाह्यकंपयत् ॥ शिखंडचपितंतोराजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ४७ सायकेनसुपीतेनती क्ष्णेननिशितेनच ॥ तौजघ्नतुस्तदाऽन्योन्यंशरैर्बहुविधैर्मृधे ४८ भगदत्तंरणेशूरंविराटोवाहिनीपतिः ॥ अभ्ययात्त्वरितोराजंस्ततोयुद्धमवर्तत ४९ विराटो भगदत्तंतुशरवर्षेणभारत ॥ अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धोमेघोवृष्ट्याइवाचलं ५० भगदत्तस्ततस्तूर्णंविराटंपृथिवीपतिम् ॥ छादयामाससमरेमेघःसूर्यमिवोदितम् ५१ बृहत्क्षत्रंतुकैकेयंकृपःशारद्वतोययौ ॥ तंकृपःशरवर्षेणच्छादयामासभारत ५२ गौतमंकैकयःक्रुद्धःशरवृष्ट्याऽभ्यपूरयत् ॥ तावन्योन्यंहयान्हत्वाधनुश्छित्वाच भारत ५३ विरथावसियुद्धायसमीयतुरमर्षणौ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंसुदारुणम् ५४ द्रुपदस्तुततोराजन्सैंधवंवैजयद्रथम् ॥ अभ्युद्ययौहृष्टरूपोहृष्ट रूपंपरंतपः ५५ ततःसैंधवकोराजाद्रुपदंविशिखैस्त्रिभिः ॥ ताडयामाससमरेसचतंप्रत्यविध्यत ५६ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंसुदारुणम् ॥ ईक्षणप्रीतिजन नंशुक्रांगारकयोरिव ५७ विकर्णस्तुसुतस्तुभ्यंसुतसोमंमहाबलम् ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततोयुद्धमवर्तत ५८ विकर्णःसुतसोमंतुविद्ध्वानाकंपयच्छरैः ॥ सुतसो मोविकर्णंचतदद्भुतमिवाभवत् ५९ सुशर्माणंनरव्याघ्रश्चेकितानोमहारथः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धःपांडवार्थेपराक्रमी ६० सुशर्मातुमहाराजचेकितानंमहारथम् ॥ महताशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ६१ चेकितानोऽपिसंरब्धःसुशर्माणंमहाहवे ॥ प्राच्छादयतमिषुभिर्महामेघइवाचलम् ६२ शकुनिःप्रतिविंध्यंतुपराक्रांतंपरा क्रमी ॥ अभ्यद्रवतराजेंद्रमत्तःसिंहइवद्विपम् ६३ यौधिष्ठिरस्तुसंक्रुद्धःसौबलंनिशितैःशरैः ॥ व्यदारयतसंग्रामेमघवानिवदानवम् ६४ शकुनिःप्रतिविंध्यंतुप्र तिविध्यंतमाहवे ॥ व्यदारयन्महाप्राज्ञःशरैःसन्नतपर्वभिः ६५ सुदक्षिणंतुराजेंद्रकांबोजानांमहारथम् ॥ श्रुतकर्मापराक्रांतमभ्यद्रवतसंयुगे ६६ सुदक्षिण स्तुसमरेसाहदेविंमहारथम् ॥ विद्ध्वानाकंपयतवैमैनाकमिवपर्वतम् ६७

मृधेसंग्रामे ४८ । ४९ वृष्ट्याइवेत्यसंधिरार्षः ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ तुभ्यंतव सुतसोमंभैमसेनिं ५८ । ५९ चेकितानोयादवः ६० । ६१ । ६२ । ६३।६४।६५।६६।६७

६८ इरावानर्जुनपुत्रः ६९।७० गदाग्रेणगदामुखेन ७१ संसक्तावभूतां ७२ तयोर्द्वंद्वयोः ७३ तेएवद्वंद्वेद्वाभ्यामाह अनुविंदइति ७४ । ७५।७६।७७ । ७८। ७९। ८० द्वंद्वंद्वयोर्द्वयोर्युद्धं ८१ । ८२ ८३ । ८४ ! ८५ विपरीतंअतीतक्रमम् ८६ । ८७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजन्निति निर्मर्यादंअपेतव्यवहारं प्रयुद्धानियुद्धं

श्रुतकर्माततःक्रुद्धःकांबोजानांमहारथम् ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छद्दारयन्निवसर्वशः ६८ इरावानथसंक्रुद्धःश्रुतायुषमरिंदमम् ॥ प्रत्युद्ययौरणेयत्तोयत्तरूपंपरंतपः ६९ आर्ज्जुनिस्तस्यसमरेहयान्हत्वामहारथः ॥ ननादबलवन्नादंतत्सैन्यंप्रत्यपूरयत् ७० श्रुतायुस्तुततःक्रुद्धःफाल्गुनेःसमरेहयान् ॥ निजघानगदाग्रेणततोयुद्ध मवर्तत ७१ विंदानुविंदावावंत्यौकुंतिभोजंमहारथम् ॥ ससेनंससुतंवीरंसंससज्जतुराहवे ७२ तत्राद्भुतमपश्यामतयोर्घोरंपराक्रमम् ॥ अयुध्येतांस्थिरौभूत्वा महत्यासेनयासह ७३ अनुविंदस्तुगदयाकुंतिभोजमताडयत् ॥ कुंतिभोजश्चतंतूर्णंशरव्रातैरवाकिरत् ७४ कुंतिभोजसुतश्चापिविंदंविव्याधसायकैः ॥ सचतं प्रतिविव्याधतदद्भुतमिवाभवत् ७५ केकयाभ्रातरःपंचगांधारान्पंचमारिष ॥ ससैन्यास्तेससैन्यांश्चयोधयामासुराहवे ७६ वीरबाहुश्चतेपुत्रोवैराटिंरथसत्तमम् ॥ उत्तरंयोधयामासविव्याधनिशितैःशरैः ७७ उत्तरश्चापितंवीरंविव्याधनिशितैःशरैः ॥ चेदिराट्समरेराजन्नुलूकंसमभिद्रवत् ७८ तथैवशरवर्षेणउलूकंसमविद्धचत ॥ उलूकश्चापितंबाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ७९ तयोर्युद्धंसमभवद्घोररूपंविशांपते ॥ दारयेतांसुसंक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ८० एवंद्वंद्वसहस्राणिरथवारणवा जिनाम् ॥ पदातीनांचसमरेतवतेषांचसंकुले ८१ मुहूर्तमिवतद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ॥ ततउन्मत्तवद्राजन्नप्राज्ञायतकिंचन ८२ गजोगजेनसमरेरथिनंचर थीययौ ॥ अश्वोऽश्वंसमभिप्रायात्पदातिश्चपदातिनम् ८३ ततोयुद्धंसुदुर्धर्षंव्याकुलंसमपद्यत ॥ शूराणांसमरेतत्रसमासाद्येतरेतरम् ८४ तत्रदेवर्षयःसिद्धा श्चारणाश्चसमागताः ॥ प्रैक्षंततद्रणंघोरंदेवासुरसमंभुवि ८५ ततोदंतिसहस्राणिरथानांचापिमारिष ॥ अश्वौघाःपुरुषौघाश्चविपरीतंसमाययुः ८६ तत्रतत्रप्र दृश्यंतेरथवारणपत्तयः ॥ सादिनश्चनरव्याघ्रयुध्यमानामुहुर्मुहुः ८७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० द्वंद्वयुद्धेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ राजन्शतसहस्राणितत्रतत्रपदातिनाम् ॥ निर्मर्यादंप्रयुद्धानितत्तेवक्ष्यामिभारत १ नपुत्रःपितरंजज्ञेपितावापुत्रमौरसम् ॥ नभ्राताभ्रातरं तत्रस्वस्रीयंनचमातुलः २ नमातुलंचस्वस्रीयोनसखायंसखातथा ॥ आविष्टाइवयुध्यंतेपांडवाःकुरुभिःसह ३ रथानीकंनरव्याघ्राकेचिदभ्यपतन्रथैः ॥ अभ ज्यंतयुगैरेवयुगानिभरतर्षभ ४ रथेषाश्चरथेषाभिःकूबरारथकूबरैः ॥ संगतैःसहिताःकेचित्परस्परजिघांसवः ५ नशेकुश्चलितुंकेचित्सन्निपत्यरथारथैः ॥ प्रभिन्नास्तुमहाकायाःसन्निपत्यगजागजैः ६ बहुधाऽदारयन्क्रुद्धाविषाणैरितरेतरम् ॥ सतोरणपताकैश्चवारणावरवारणैः ७

कृतवंति १ जज्ञेज्ञातवान् तत्रकाले स्वस्रीयोभागिनेयः २ आविष्टाइवभूतादिनागृहीताइव ३ युगानिअश्वस्कंधार्पितानिदारूणि ४ रथेषा रथदंडः कूबरोयुगकीलः संगतैःसंमुखागतैः सहितामि लिताः ५ संनिपत्यमिलित्वा प्रभिन्नाश्च्योतन्मदाः ६ विषाणैर्दंतैः तोरणानिचतुःस्तंभमंडपाकारस्यगजपल्याणस्य 'अंबारी'इतिभाषयाप्रसिद्धस्यद्वाराणि पताकाश्चतत्रैवस्तंभशेखरस्थाः ७

८ अभिनीताःसुशिक्षिताः अप्रभिन्नाःअनुद्भिन्नमदाः संमुखाभिमुखाःअन्योन्यसंमुखाइत्यर्थः ९ ।१० प्रणीताःप्रयुक्ताः ऋष्टयोहस्तक्षेप्याःक्षुद्रभल्लाः विंध्याटव्यांकर्कोडीतिप्रसिद्धाः तोमरादीर्घदं डाभल्लाः नाराचामहाशल्याविस्तीर्णफलकाःशराः ११।१२ परश्वधैःकुठारैः १३ भिंदिपालैःपरशवैःमहाराष्ट्राणां'गोफण'इतिप्रसिद्धैः परिघैर्दंडैः निस्त्रिंशैःखड्गैः १४ द्रवमाणाधावंतः १५ । १६ अवक्षिप्तावधूतानां अधोमुखंपातितानां परेषांमर्मसुपततामसीनामितिसंबंधः १७ रुग्णस्तीव्राघातार्तः भिन्नोनिकृत्तांगः अवभिन्नःक्षतांगः १८ प्रेतानांनारकाणां १९ हयैःकरणभूतैः चामरापी

अभिसृत्यमहाराजवेगवद्भिर्महागजैः ॥ दंतैरभिहतास्तत्रचुक्रुशुःपरमातुराः ८ अभिनीताश्चशिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमाहताः ॥ अप्रभिन्नाःप्रभिन्नानांसंमुखाभिमुखाययुः ९ प्रभिन्नैरपिसंसक्ताःकेचित्तत्रमहागजाः ॥ क्रौंचवन्निनदंकृत्वाद्रुद्रुवुःसर्वतोदिशम् १० सम्यक्प्रणीतानागाश्चप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धावरवारणाः ११ प्रणेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ प्राद्रवंतदिशःकेचिन्नदंतोभैरवान्रवान् १२ गजानांपादरक्षास्तुव्यूढोरस्काःप्रहारिणः ॥ ऋष्टिभिश्चधनुर्भिश्चविमलैश्चपरश्वधैः १३ गदाभिर्मुसलैश्चैवभिंदिपालैःसतोमरैः ॥ आयसैःपरिघैश्चैवनिस्त्रिंशैर्विमलैःशितैः १४ प्रगृहीतैःसुसंरब्धाद्रवमाणास्ततस्ततः ॥ व्यदृश्यंतमहाराजपरस्परजिघांसवः १५ राजमानाश्चनिस्त्रिंशाःसंसिक्तानरशोणितैः ॥ प्रत्यदृश्यंतशूराणामन्योन्यमभिधावतां १६ अवक्षिप्तावधूतानामसीनांवीरबाहुभिः ॥ संजज्ञेतुमुलःशब्दःपततांपरमर्मसु १७ गदामुसलरुग्णानांभिन्नानांचवरासिभिः ॥ दंतिदंतावभिन्नानांमृदितानांचदंतिभिः १८ तत्रतत्रनरौघाणांक्रोशतामितरेतरम् ॥ शुश्रुवुर्दारुणावाचःप्रेतानामिवभारत १९ हयैरपिहयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ॥ हंसैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः २० तैर्विमुक्तामहाप्रासार्जांबूनदविभूषणाः ॥ आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः २१ अश्वैरग्र्यजवैःकेचिदाप्लुत्यमहतोरथान् ॥ शिरांस्याददिरेवीरारथिनामश्वसादिनः २२ बहूनपिहयारोहान्भल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ रथीजघानसंप्राप्यबाणगोचरमागतान् २३ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ पादैरेवविमृद्नंतिमत्ताःकनकभूषणाः २४ पाट्यमानेषुकुंभेषुपार्श्वेष्वपिचवारणाः ॥ प्रासैर्विनिहताःकेचिद्विनेदुःपरमातुराः २५ साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्यवरवारणाः ॥ सहसाचिक्षिपुस्तत्रसंकुलेभैरवेसति २६ साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ रथौघानभिमृद्नंतःसध्वजानभिचक्रमुः २७ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्चकेचित्तत्रमहागजाः ॥ साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नुःकरैःसचरणैस्तथा २८ अश्वारोहैश्चसमरेहस्तिसादिभिरेवच ॥ प्रतिमानेषुगात्रेषुपार्श्वेष्वभिचवारणान् ॥ आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः २९ नराश्वकायान्निर्भिद्यलौहानिकवचानिच ॥ निपेतुर्विमलाःशक्त्योवीरबाहुभिरर्पिताः ३०

डाश्चामरकलापास्तद्धारिभिः अतएवहंसैरिवअभिविद्रुताःसंमुखमुपागताः २० प्रासाहस्तक्षेप्यामल्लाःसैंतीतिप्रसिद्धाः कुंताइत्यपरे आशुगाःशीघ्रगाः २१ अग्र्यजवैरुत्तमवेगैः २२ भल्लैर्दीर्घफलकैर्बाणैः २३ । २४ । २५ सहसाबलेनअतर्कितंवा सतिविद्यमाने २६ अभिचक्रमुःअभितोबभ्रमुः २७ पुंस्त्वाद्वीर्यवत्त्वात् अतिमदत्वादुद्भिन्नमदत्वात् २८ प्रतिमानेषुललाटेषु गात्रेषुअंगेषु वारणानभिगजानामभितः षष्ठ्यर्थेद्वितीया आशुगाबाणाः अश्वारोहादिभिःप्रक्षिप्ताइतिशेषः २९ शक्त्यःशक्तयः कृत्स्नालोहदंडास्तएवमहोल्काप्रतिमाइत्युत्तरेणसंबंधः ३०

द्वीपीचित्रव्याघ्रः ३१ विकोशैःप्रयोगकाले । 'अभीतस्याभिमुख्येनसर्पणंस्यादभिप्लुतं ॥ तदेवस्यादभिक्रुद्धमोष्ठदंशादिसंयुतं ॥ वामपक्षाश्रितंयानमेकपार्श्वविदारितं' ३२ चर्मप्रहारवारणं 'ढाल' इतिप्रसिद्धंभाषायां । आक्षिप्याकृष्य ३३ सर्वशब्दगाःसर्वेषामाक्षेप्तॄणांशब्दमनुगच्छंतितेतथा शंकुभिःकीलैःकंटकदंडादिगतैः ३४ । ३५ व्याक्रोशंतव्याक्रोशंकृतवंतः बंधुभिःसखिभिः ३६ भग्न

महोल्काप्रतिमाघोरास्तत्रतत्रविशांपते ॥ द्वीपिचर्मावनद्धैश्चव्याघ्रचर्मच्छदैरपि ३१ विकोशैर्विमलैःखड्गैरभिजघ्नुःपरान्रणे ॥ अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वविदारितम् ३२ विदर्शयंतःसंपेतुःखड्गचर्मपरश्वधैः ॥ केचिदाक्षिप्यकरिणःसाश्वानपिरथान्करैः ३३ विकर्षंतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दगाः ॥ शंकुभिर्दारिताःकेचित्संभिन्नाश्चपरश्वधैः ३४ हस्तिभिर्मृदिताःकेचित्क्षुण्णाश्चान्येतुरंगमैः ॥ रथनेमिनिकृत्ताश्चनिकृत्ताश्चपरश्वधैः ३५ व्याक्रोशंतनराराजंस्तत्रतत्रस्वबांधवान् ॥ पुत्रानन्येपितॄनन्येभ्रातॄंश्चसहबंधुभिः ३६ मातुलान्भागिनेयांश्चपरानपिचसंयुगे ॥ विकीर्णांत्राःसुबहवोभग्नसक्थाश्चभारत ३७ बाहुभिश्चापरेछिन्नैःपार्श्वेषुचविदारिताः ॥ क्रंदंतःसमदृश्यंततृषिताजीवितेप्सवः ३८ तृषापरिगताःकेचिदल्पसत्वाविशांपते ॥ भूमौनिपतिताःसंख्येमृगयांचक्रिरेजलम् ३९ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःक्लिश्यमानाश्चभारत ॥ व्यनिंदन्भृशमात्मानंतवपुत्रांश्चसंगतान् ४० अपरेक्षत्रियाःशूराःकृतवैराःपरस्परम् ॥ नैवशस्त्रंविमुंचंतिनैवक्रंदंतिमारिष ४१ तर्जयंतिचसंहृष्टास्तत्रतत्रपरस्परम् ॥ आदश्यदशनैश्चापिक्रोधात्स्वरदनच्छदम् ४२ भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैःप्रेक्षंतिचपरस्परम् ॥ अपरेक्लिश्यमानास्तुशरार्ताव्रणपीडिताः ४३ निष्कूजाःसमपद्यंतदृढसत्वामहाबलाः ॥ अन्येचविरथाःशूरारथमन्यस्यसंयुगे ४४ प्रार्थयानानिपतिताःसंक्षुण्णावरवारणैः ॥ अशोभंतमहाराजसपुष्पाइवकिंशुकाः ४५ संबभूवुरनीकेषुबहवोभैरवस्वनाः ॥ वर्तमानेमहाभीमेतस्मिन्वीरवरक्षये ४६ निजघानपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंरणे ॥ स्वस्रीयोमातुलंचापिस्वस्रीयंचापिमातुलः ४७ सखासखायंचतथासंबंधीबांधवंतथा ॥ एवंयुयुधिरेतत्रकुरवःपांडवैःसह ४८ वर्तमानेतथातस्मिन्निर्मर्यादेभयानके ॥ भीष्ममासाद्यपार्थानांवाहिनीसमकंपत ४९ केतुनापंचतारेणतालेनभरतर्षभ ॥ राजतेनमहाबाहुरुच्छ्रितेनमहारथे ॥ बभौभीष्मस्तदाराजंश्चंद्रमाइवमेरुणा ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०संकुलयुद्धेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ संजयउवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ वर्तमानेतथारौद्रेमहावीरवरक्षये १ दुर्मुखःकृतवर्माचकृपःशल्योविविंशतिः ॥ भीष्मंजुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणचोदिताः २ एतैरतिरथैर्गुप्तःपंचभिर्भरतर्षभः ॥ पांडवानामनीकानिविजगाहेमहारथः ३

सक्थाभग्नोरवः ३७ । ३८ तृषापिपासया अल्पसत्वाधैर्यवर्जिताः मृगयांचक्रिरेयाचंते ३९ । ४० । ४१ रदनच्छदमोष्ठं ४२ । ४३ निष्कूजानिःशब्दाः रथमन्यस्यगंतुंप्रार्थयानामध्येमार्गेनिपतिताइतियोज्यं ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ केतुनेतिसार्धः अत्रचंद्रकेत्वोर्मेरुसरथभीष्मयोश्चोपमोपमेयभावः भीष्मस्यरुक्मरथत्वात् ५० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ गतेति गतोऽतीतःपूर्वाह्णस्यभूयिष्ठोभागोयस्मिन्नहनि १ । २ । ३

४ । ५ नृत्यतोनृत्यमिवकुर्वतः ६ पिशंगैःपिंगलैः ७ कर्णिकारेणकर्णिकारद्रुमोपमेन ८ अनुरथैःपार्ष्णिगोपादिभिः ९ । १० पूर्णायतविसृष्टेनआकर्णाकृष्टस्यकेन प्रणिहितेनप्रेरितेन ११ । १२

चेदिकाशिकरूषेषुपंचालेषुचभारत ॥ भीष्मस्यबहुधातालश्चलत्केतुरदृश्यत ४ साशिरांसिरणेऽरीणांरथांश्चसयुगध्वजान् ॥ निचकर्तमहावेगैर्भल्लैःसन्नतपर्वभिः ५ नृत्यतोरथमार्गेषुभीष्मस्यभरतर्षभ ॥ भृशमार्तस्वरंचक्रुर्नागाममर्मणिताडिताः ६ अभिमन्युःसुसंक्रुद्धःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ संयुक्तंरथमास्थायप्रायाद्भीष्मरथंप्रति ७ जांबूनदविचित्रेणकर्णिकारेणकेतुना ॥ अभ्यवर्ततभीष्मंचतांश्चैवरथसत्तमान् ८ सतालकेतोस्तीक्ष्णेनकेतुमाहत्यपत्रिणा ॥ भीष्मेणयुयुधेवीरस्तस्यचानुरथैःसह ९ कृतवर्माणमेकेनशल्यंपंचभिराशुगैः ॥ विद्ध्वानवभिरानर्च्छेच्छिताग्रैःप्रपितामहम् १० पूर्णायतविसृष्टेनसम्यक्प्रणिहितेनच ॥ ध्वजमेकेनविव्याधजांबूनदपरिष्कृतम् ११ दुर्मुखस्यतुभल्लेनसर्वावरणभेदिना ॥ जहारसारथेःकायाच्छिरःसन्नतपर्वणा १२ धनुश्चिच्छेदभल्लेनकार्तस्वरविभूषितम् ॥ कृपस्यनिशिताग्रेणतांश्चतीक्ष्णमुखैःशरैः १३ जघानपरमक्रुद्धोनृत्यन्निवमहारथः ॥ तस्यलाघवमुद्वीक्ष्यतुतुषुर्देवताअपि १४ लब्धलक्षतयाकार्ष्णेःसर्वेभीष्ममुखारथाः ॥ सत्ववंतममन्यंतसाक्षादिवधनंजयम् १५ तस्यलाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ॥ दिशःपर्यपतच्चापंगांडीवमिवघोषवत् १६ तमासाद्यमहावेगैर्भीष्मोनवभिराशुगैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णमार्जुनिंपरवीरहा १७ ध्वजंचास्यत्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेदपरमौजसः ॥ सारथिंचत्रिभिर्बाणैराजघानयतव्रतः १८ तथैवकृतवर्माचकृपःशल्यश्चमारिष ॥ विध्वानाकंपयत्कार्ष्णिमैनाकमिवपर्वतम् १९ सतैःपरिवृतःशूरोधार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ ववर्षशरवर्षाणिकार्ष्णिःपंचरथान्प्रति २० ततस्तेषांसहस्राणिसंवार्यशरवृष्टिभिः ॥ ननादबलवान्कार्ष्णिर्भीष्मायविसृजन्शरान् २१ तत्रास्यसुमहाद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत ॥ यतमानस्यसमरेभीष्ममर्दयतःशरैः २२ पराक्रांतस्यतस्यैवभीष्मोऽपिप्राहिणोच्छरान् ॥ सतांश्चिच्छेदसमरेभीष्मचापच्युतान्शरान् २३ ततोध्वजममोघेषुर्भीष्मस्यनवभिःशरैः ॥ चिच्छेदसमरेवीरस्ततउच्चुक्रुशुर्जनाः २४ सराजतोमहास्कंधस्तालोहेमविभूषितः ॥ सौभद्रविशिखैश्छिन्नःपपातभुविभारत २५ तंतुसौभद्रविशिखैःपातितंभरतर्षभः ॥ दृष्ट्वाभीमोननादोच्चैःसौभद्रमभिहर्षयन् २६ अथभीष्मोमहास्त्राणिदिव्यानिसुबहूनिच ॥ प्रादुश्चक्रेमहारौद्रेरणेतस्मिन्महाबलः २७ ततःशरसहस्रेणसौभद्रंप्रपितामहः ॥ अवाकिरदमेयात्मातदद्भुतमिवाभवत् २८ ततोदशमहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः ॥ रक्षार्थमभ्यधावंतसौभद्रंत्वरितारथैः २९ विराटःसहपुत्रेणधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ भीमश्चकेकयाश्चैवसात्यकिश्चविशांपते ३० तेषांजवेनापततांभीष्मःशांतनवोरणे ॥ पांचाल्यंत्रिभिरानर्च्छत्सात्यकिंनवभिःशरैः ३१ पूर्णायतविसृष्टेनक्षुरेणानिशितेनच ॥ ध्वजमेकेनाचिच्छेदभीमसेनस्यपत्रिणा ३२

कार्तस्वरंसुवर्णं तान्सर्वान् १३ । १४ कार्ष्णेःअभिमन्योः सत्ववंतंबलवंतं १५ अलातसदृशप्रभंभ्राम्यमाणोल्मुकसमंमंडलाकारमित्यर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ पुत्रेणोत्तरेण ३० । ३१ । ३२

केसरीसिंहः ३३ । ३४ प्रगृहीताग्रहस्तेनकुंडलीकृतशुंडाग्रेण ३५ तस्यवेगमितिर्तिर्यंचः रथेरथोपरि ३६ तस्यशल्यस्य बृहतःपृष्टान् साधुवाहिनःसम्यग्वहनशीलान् ३७ । ३८ तमःमोहं प्रयुक्तं

जांबूनदमयःश्रीमान्केसरीसनरोत्तमः ॥ पपातभीमसेनस्यभीष्मेणमथितोरथात् ३३ ततोभीमास्त्रिभिर्विद्धाभीष्मंशांतनवंरणे ॥ कृपमेकेनविव्याधकृतवर्माणम ष्टभिः ३४ प्रगृहीताग्रहस्तेनवैराटिरपिदंतिना ॥ अभ्यद्रवतराजानंमद्राधिपतिमुत्तरः ३५ तस्यवारणराजस्यजवेनापततोरथे ॥ शल्योनिवारयामासवेगम प्रतिमंशरैः ३६ तस्यक्रुद्धःसनागेंद्रोबृहतःसाधुवाहिनः ॥ पदायुगमधिष्ठायजघानचतुरोहयान् ३७ सहताश्वेरथेतिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ॥ उत्तरांतकरीं शक्तिंचिक्षेपभुजगोपमाम् ३८ तयाभिन्नतनुत्राणःप्रविश्यविपुलंतमः ॥ सपपातगजस्कंधात्प्रमुक्तांकुशतोमरः ३९ असिमादायशल्योऽपिअवप्लुत्यरथोत मात् ॥ तस्यवारणराजस्यचिच्छेदाथमहाकरम् ४० भिन्नमर्माशरशतैश्छिन्नहस्तःसवारणः ॥ भीममार्तस्वरंकृत्वापपातचममारच ४१ एतदीदृशकंकृत्वाम द्रराजोनराधिप ॥ आरुरोहरथंतूर्णंभास्वरंकृतवर्मणः ४२ उत्तरंवैहतंदृष्ट्वावैराटिर्भ्रातरंतदा ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितम् ४३ श्वेतःक्रोधात्प्रज ज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली ४४ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यंमद्राधिपंबली ॥ महतारथवंशेनसमंतात्परिवारितः ४५ मुं चन्बाणमयंवर्षंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमत्तवारणविक्रमम् ४६ तावकानांरथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्रराजमभीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतम् ४७ बृहद्बलश्चकौसल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥ तथारुक्मरथोराजन्शल्यपुत्रःप्रतापवान् ४८ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसैं धवश्चजयद्रथः ४९ नानावर्णविचित्राणिधनूंषिचमहात्मनाम् ॥ विस्फारितानिदृश्यंतेतोयदेष्विवविद्युतः ५० तेतुबाणमयंवर्षंश्वेतमूर्धन्यपातयन् ॥ निदा घांतेऽनिलोद्भूतामेघाइववनेजलम् ५१ ततःक्रुद्धोमहेष्वासःसप्तभल्लैःसुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यममर्दपृतनापतिः ५२ निकृत्तान्येवतानिस्मसमदृश्यं तभारत ॥ ततस्तेतुनिमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषिच ५३ सप्तचैवपृषत्कांश्चश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ ततःपुनरमेयात्माभल्लैःसप्तभिराशुगैः ॥ निचकर्तमहाबाहु स्तेषांचापानिधन्विनाम् ५४ तेनिकृत्तमहाचापास्त्वरमाणामहारथाः ॥ रथशक्तीःपरामृश्यविनेदुर्भैरवान्रवान् ५५ अन्वयुर्भरतश्रेष्ठसप्तश्वेतरथंप्रति ॥ त तस्ताज्वलिताःसप्तमहेंद्राशनिनिःस्वनाः ५६ अप्राप्ताःसप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ततःसमादायशरंसर्वकायविदारणम् ५७ प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठश्वेतो रुक्मरथंप्रति॥तस्यदेहेनिपतितोबाणोवज्रातिगोमहान् ५८ततोरुक्मरथोराजन्सायकेनदृढाहतः ॥निषसादरथोपस्थेकश्मलंचाविशन्महत् ५९ तंविसंज्ञंविमनसं त्वरमाणस्तुसारथिः ॥ अपोवाहनसंभ्रांतःसर्वलोकस्यपश्यतः ६० ततोऽन्यान्षट्समादायश्वेतोहेमविभूषितान् ॥ तेषांषण्णांमहाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ६१

हस्त्वाद्गलितमंकुशादिकंयस्य ३९। ४०। ४१। ४२ हतंशक्तिप्रहारेण वैराटिःशंखः ४३।४४ । ४५ । ४६ । ४७। ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४।५५।५६। ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१

६२।६३।६४।६५।६६।६७॥ इतिश्री० नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥एवमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४

हयांश्वतेषांनिर्भिद्यसारथींश्वपरंतप ॥ शरैश्वेतान्समाकीर्यप्रायाच्छल्यरथंप्रती ६२ ततोहलहलाशब्दस्तवसैन्येषुभारत ॥ दृष्ट्वासेनापतिंतूर्णंयांतंशल्यरथं प्रति ६३ ततोभीष्मंपुरस्कृत्यतवपुत्रोमहाबलः ॥ वृतस्तुसर्वसैन्येनप्रायाच्छ्वेतरथंप्रति ६४ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमद्रराजममोचयत् ॥ ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्षणम् ६५ तावकानांपरेषांचव्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे ६६ कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ॥ एतेषुनरसिंहेषु चेदिमत्स्येषुचैवह ॥ ववर्षशरवर्षाणिकुरुवृद्धःपितामहः ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतयुद्धेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंश्वेतेमहेष्वासेप्राप्तेशल्यरथंप्रति ॥ कुरवःपांडवेयाश्चकिमकुर्वतसंजय १ भीष्मःशांतनवःकिंवातन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ संजयउवाच ॥ राजन्शतसहस्राणिततःक्षत्रियपुंगवाः २ श्वेतंसेनापतिंशूरंपुरस्कृत्यमहारथाः ॥ राज्ञोबलंदर्शयंतस्तवपुत्रस्यभारत ३ शिखंडिनंपुरस्कृत्यत्रातुमैच्छन्महारथाः ॥ अभ्यवर्ततभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतम् ४ जिघांसंतंयुधांश्रेष्ठंतदाऽऽसीत्तुमुलंमहत् ॥ तत्तेऽहंसंप्रवक्ष्यामिमहावैशसमच्युत ५ तावकानांपरेषांचयथा युद्धमवर्तत ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्यान्शांतनवोबहून् ६ तत्राद्भुतंमहच्चक्रेशरैराछेद्रथोत्तमान् ॥ समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ७ नुदन्समंतात्समरेरविरुद्यन्यथातमः ॥ तेनाजौप्रेषिताराजन्शराःशतसहस्रशः ८ क्षत्रियांतकराःसंख्येमहावेगामहाबलाः ॥ शिरांसिपातयामासुर्वीराणांशतशोरणे ९ गजान्कंटकसन्नाहान्वज्रेणेवाशिलोच्चयान् ॥ रथारथेषुसंसक्ताव्यदृश्यंतविशांपते १० एकेरथंपर्यवहंस्तुरगाःसतुरंगमम् ॥ युवानंनिहतंवीरंलंबमानंसकार्मुकम् ११ उदीर्णाश्चहयाराजन्वहंतस्तत्रतत्रह॥बद्धखड्गनिषंगाश्चविध्वस्तशिरसोहताः१२शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुशेरते ॥ परस्परेणधावंतःपतिताःपुनरुत्थिताः १३ उत्थायचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन्॥ पीडिताःपुनरन्योन्यंलुठंतोरणमूर्धनि १४ सचापाःसनिषंगाश्चजातरूपपरिष्कृताः ॥ विस्रब्धहतवीराश्चशतशः परिपीडिताः १५ तेनतेनाभ्यधावंतविसृजंतश्चभारत ॥ मत्तोगजःपर्यवर्तद्धयांश्चहतसादिनः १६ सरथारथिनश्चापिविमृद्नंतःसमंततः ॥ स्यंदनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येनसायकैः १७ हतसारथिरप्युच्चैःपपातकाष्ठवद्रथः ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेव्यूढेरजसिचोत्थिते १८ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्प्रतियुद्ध्यतः ॥ गात्रस्पर्शेनयोधानांव्यज्ञास्तपरिपंथिनम् १९ युद्ध्यमानंशरैराजन्सिंजिनीध्वजिनीरवात् ॥ अन्योन्यंवीरसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः २० शब्दायमानेसंग्रामे पटहेकर्णदारिणि ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकम् २१ नाश्रौषंनामगोत्राणिकीर्तनंचपरस्परम् ॥ भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्तानांयुद्धतांमृधे २२ परस्परेषांवीराणांमनांसिसमकंपयन् ॥ तस्मिन्नत्याकुलेयुद्धेदारुणेलोमहर्षणे २३ पितापुत्रंचसमरेनाभिजानातिकश्चन ॥ चक्रेभग्नेयुगेच्छिन्नेएकधुर्येहयेहतः२४

आक्षिप्तःस्यंदनाद्वीरःससारथिरजिह्मगैः ॥ एवंचसमरेसर्वेवीराश्वविरथीकृताः २५ तेनतेनस्मदृश्यंतेधावमानाःसमंततः ॥ गजोहतःशिरच्छिन्नंमर्मभिन्नंहयो
हतः २६ अहतःकोऽपिनैवासीद्भीष्मेनिघ्नतिशात्रवान् ॥ श्वेतःकुरूणामकरोत्क्षयंतस्मिन्महाहवे २७ राजपुत्रान्रथोदारानवधीच्छतसंघशः ॥ चिच्छेदरथि
नांबाणैःशिरांसिभरतर्षभ २८ सांगदाबाहवश्चैवधनूंषिचसमंततः ॥ रथेषांरथचक्राणितूणीराणियुगानिच २९ छत्राणिचमहार्हाणिपताकाश्चविशांपते ॥ हयौघाश्च
रथौघाश्चनरौघाश्चैवभारत ३० वारणाःशतशश्चैवहताःश्वेतेनभारत ॥ वयंश्वेतभयाद्भीताविहायरथसत्तमम् ३१ अपयातास्तथापश्चाद्विभुंपश्यामधृष्णवः ॥ शर
पातमतिक्रम्यकुरवःकुरुनंदन ३२ भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थिताःपश्यामसर्वशः ॥ अदीनोदीनसमयेभीष्मोऽस्माकंमहाहवे ३३ एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगिरिर्मेरुरिवा
चलः ॥ आददानइवप्राणान्सविताशिशिरात्यये ३४ गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौशरमरीचिमान् ॥ समुमोचमहेष्वासःशरसंघाननेकशः ३५ निघ्नन्नमित्रान्
समरेवज्रपाणिरिवासुरान् ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजहुस्तंमहाबलम् ३६ स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्तंभूमिषुदारुणम् ॥ तमेवमुपलक्ष्यैकोहृष्टःपुष्टःपरंतप ३७
दुर्योधनप्रियेयुक्तःपांडवान्परिशोचयन् ॥ जीवितंदुस्त्यजंत्यक्त्वाभयंचसुमहाहवे ३८ पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते ॥ प्रहरंतमनीकानिपितादेव
व्रतस्तव ३९ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मस्त्वरितःश्वेतमभ्ययात् ॥ सभीष्मंशरजालेनमहतासमवाकिरत् ४० श्वेतंचापितथाभीष्मःशरौघैःसमवाकिरत् ॥ तौवृषा
विवनर्दंतौमत्ताविवमहाद्विपौ ४१ व्याघ्राविवसुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ ४२ भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषि
णौ ॥ एकाह्नानिर्दहेद्भीष्मःपांडवानामनीकिनीम् ४३ शरैःपरमसंक्रुद्धोयदिश्वेतोनपालयेत् ॥ पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतम् ४४ प्रहर्षंपांडवाजग्मुः
पुत्रस्तेविमनाभवत् ॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः ४५ ससैन्यःपांडवानीकमभ्यद्रवतसंयुगे ॥ दुर्मुखःकृतवर्माचकृपःशल्योविशांपतिः ४६ भीष्मं
जुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणनोदिताः ॥ दृष्ट्वातुपार्थिवैःसर्वदुर्योधनपुरोगमैः ४७ पांडवानामनीकानिवध्यमानानिसंयुगे ॥ श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्यवाहि
नीम् ४८ नाशयामासवेगेनवायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ द्रावयित्वाचमूंराजन्वैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ४९ आपतत्सहसाभूयोयत्रभीष्मोव्यवस्थितः ॥ तौतत्रोपग
तौराजन्शरदीप्तौमहाबलौ ५० अयुध्येतांमहात्मानौयथोभौवृत्रवासवौ ॥ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ ५१ निगृह्यकार्मुकंश्वेतोभीष्मंविव्याध
सप्तभिः ॥ पराक्रमंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी ५२ तरसावारयामासमत्तोमत्तमिवद्विपम् ॥ श्वेतःशांतनवंभूयःशरैःसन्नतपर्वभिः ५३ विव्याधपंच
विंशत्यातदद्भुतमिवाभवत् ॥ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मःशांतनवस्तदा ५४

५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४

सविद्धस्तेनबलवान्नाकंपतयथाऽचलः ॥ वैराटिःसमरेक्रुद्धोभृशमायम्यकार्मुकम् ५५ आजघानततोभीष्मंश्वेतःक्षत्रियनंदनः ॥ संप्रहस्यततःश्वेतःसृक्किणीप
रिसंलिहन् ५६ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यनवभिर्दशधाशरैः ॥ संधायविशिखंचैवशरंलोमप्रवाहिनम् ५७ उन्ममाथततस्तालंध्वजशीर्षंमहात्मनः ॥ केतुंनिप
तितंदृष्ट्वाभीष्मस्यतनयास्तव ५८ हतंभीष्मममन्यंतश्वेतस्यवशमागतम् ॥ पांडवाश्चापिसंहृष्टादध्मुःशंखान्मुदायुताः ५९ भीष्मस्यपतितंकेतुंदृष्ट्वातालंम
हात्मनः ॥ ततोदुर्योधनःक्रोधात्स्वमनिकमनोदयत् ६० यत्ताभीष्मंपरीप्सध्वंरक्षमाणाःसमंततः ॥ मानःप्रपश्यमानानांश्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ६१ भीष्मः
शांतनवःशूरस्तथासत्यंब्रवीमिवः ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः ६२ बलेनचतुरंगेणगांगेयमन्वपालयन् ॥ बाल्हीकःकृतवर्माचशलःशल्यश्चभारत
६३ जलसंधोविकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः ॥ त्वरमाणास्त्वराकालेपरिवार्यसमंततः ६४ शस्त्रवृष्टिंसुतुमुलांश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ तान्क्रुद्धोनिशितैर्बाणै
स्त्वरमाणोमहारथः ६५ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सनिवार्यतुतान्सर्वान्केसरीकुंजरानिव ६६ महताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराच्छिनत् ॥
ततोऽन्यद्धनुरादायभीष्मःशांतनवोयुधि ६७ श्वेतंविव्याधराजेंद्रकंकपत्रैःशितैःशरैः ॥ ततःसेनापतिःक्रुद्धोभीष्मंबहुभिरायसैः ६८ विव्याधसमरेराजन्सर्व
लोकस्यपश्यतः ॥ ततःप्रव्यथितोराजाभीष्मंदृष्ट्वानिवारितम् ६९ प्रवीरंसर्वलोकस्यश्वेतेनयुधिवैतदा ॥ निष्टानकश्चसुमहांस्तवसैन्यस्यचाभवत् ७० तं
वीरंवारितंदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतम् ॥ हतंश्वेतेनमन्यंतेश्वेतस्यवशमागतम् ७१ ततःक्रोधवशंप्राप्तःपितादेवव्रतस्तव ॥ ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वातांचसेनांनिवारि
ताम् ७२ श्वेतंप्रतिमहाराजव्यसृजत्सायकान्बहून् ॥ तानावार्यरणेश्वेतोभीष्मस्यरथिनांवरः ७३ धनुश्चिच्छेदभल्लेनपुनरेवपितुस्तव ॥ उत्सृज्यकार्मुकंराजन्गांगे
यःक्रोधमूर्च्छितः ७४ अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरम् ॥ तत्रसंधायविपुलान्भल्लान्सप्तशिलाशितान् ७५ चतुर्भिश्चजघानाश्वान्श्वेतस्यपृतनापतेः ॥
ध्वजंद्वाभ्यांतुचिच्छेदसप्तमेनचसारथेः ७६ शिरश्चिच्छेदभल्लेनसंक्रुद्धोऽलघुविक्रमः ॥ हताश्वसूतात्सरथादवप्लुत्यमहाबलः ७७ आमर्षवशमापन्नोव्याकुलःस
मपद्यत ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापितामहः ७८ ताडयामासनिशितैःशरसंघैःसमंततः ॥ सताड्यमानःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः ७९ स्वरथेधनुरुत्सृ
ज्यशक्तिंजग्राहकांचनीम् ॥ ततःशक्तिंरणेश्वेतोजग्राहोग्रांमहाभयाम् ८० कालदंडोपमांघोरांमृत्योर्जिह्वामिवश्वसन् ॥ अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशांतनवंरणे ८१
तिष्ठेदानींसुसंरब्धःपश्यमांपुरुषोभव ॥ एवमुक्त्वामहेष्वासोभीष्मंयुधिपराक्रमी ८२ ततःशक्तिममेयात्माचिक्षेपभुजगोपमाम् ॥ पांडवार्थेपराक्रांतस्तवानर्थं
चिकीर्षुकः ८३ हाहाकारोमहानासीत्पुत्राणांतेविशांपते ॥ दृष्ट्वाशक्तिंमहाघोरांमृत्योर्दंडसमप्रभाम् ८४

श्वेतस्यकरनिर्मुक्तांनिर्मुक्तोरगसन्निभां ॥ अपतत्सहसाराजन्महोल्केवनभस्तलात् ८५ ज्वलंतीमंतरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृताम् ॥ असंभ्रांतस्तदाराजन्पिता देवव्रतस्तव ८६ अष्टभिर्नवभिर्भीष्मःशक्तिंचिच्छेदपत्रिभिः ॥ उत्कृष्टहेमविकृतांनिकृतांनिशितैःशरैः ८७ उच्चुक्रुशुस्ततःसर्वेतावकाभरतर्षभ ॥ शक्तिंविनि हतांदृष्ट्वावैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ८८ कालोपहतचेतास्तुकर्तव्यंनाभ्यजानत ॥ क्रोधसंमूर्च्छितोराजन्वैराटिःप्रहसन्निव ८९ गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनंप्र ति ॥ क्रोधेनरक्तनयनोदंडपाणिरिवांतकः ९० भीष्मंसमभिदुद्रावजलौघइवपर्वतम् ॥ तस्यवेगमसंवार्यंमत्वाभीष्मःप्रतापवान् ९१ प्रहारविप्रमोक्षार्थंसहसाध रणींगतः ॥ श्वेतःक्रोधसमाविष्टोभ्रामयित्वातुतांगदाम् ९२ रथेभीष्मस्यचिक्षेपयथादेवोधनेश्वरः ॥ तयाभीष्मनिपातिन्यासरथोभस्मसात्कृतः ९३ सध्वजःस हसूतेनसाश्वःसयुगबंधुरः ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंभीष्मंदृष्ट्वारथोत्तमाः ९४ अभ्यधावंतसहिताःशल्यप्रभृतयोरथाः ॥ ततोऽन्यंरथमास्थायधनुर्विस्फार्यदुर्मनाः ९५ शनकैरभ्ययाच्छ्वेतंगांगेयःप्रहसन्निव ॥ एतस्मिन्नंतरेभीष्मःशुश्रावविपुलांगिरम् ९६ आकाशादीरितांदिव्यामात्मनोहितसंभवां ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहोशीघ्रं यत्नंकुरुष्ववै ९७ एषह्यस्यजयेकालोनिर्दिष्टोविश्वयोनिना ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंदेवदूतेनभाषितम् ९८ संप्रहृष्टमनाभूत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ विरथंरथिनांश्रे ष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापदातिनम् ९९ सहितास्त्वभ्यवर्त्ततपरीप्संतोमहारथाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः १०० कैकेयोधृष्टकेतुश्चअभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ ए तानापततःसर्वान्द्रोणशल्यकृपैःसह १ अवारयदमेयात्मावारिवेगानिवाचलः ॥ सनिरुद्धेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु २ श्वेतःखड्गमथाकृष्यभीष्मस्यधनुराच्छि नत् ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंत्वरमाणःपितामहः ३ देवदूतवचःश्रुत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ ततःप्रचरमाणस्तुपितादेवव्रतस्तव ४ अन्यत्कार्मुकमादायत्वरमाणो महारथः ॥ क्षणेनसज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् ५ पितातेभरतश्रेष्ठश्वेतंदृष्ट्वामहारथैः ॥ वृतंतंमनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ६ अभ्यवर्ततगांगेयःश्वेतंसेनाप तिंद्रुतम् ॥ आपतंतंततोभीष्मोभीमसेनंप्रतापवान् ७ आजघ्नेविशिखैःषष्ट्यासेनान्यंसमहारथः ॥ अभिमन्युंचसमरेपितादेवव्रतस्तव ८ आजघ्नेभरतश्रेष्ठ स्त्रिभिःसन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिंचशतेनाजौभरतानांपितामहः ९ धृष्टद्युम्नंचविंशत्याकैकेयंचापिपंचभिः ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासान्पितादेवव्रतस्तव ११० वार यित्वाशरैर्घोरैःश्वेतमेवाभिदुद्रुवे ॥ ततःशरंमृत्युसमंभारसाधनमुत्तमम् ११ विकृष्यबलवान्भीष्मःसमाधत्तदुरासदम् ॥ ब्रह्मास्त्रेणसुसंयुक्तंतंशरंलोमवाहिनम् १२ ददृशुर्देवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥ सतस्यकवचंभित्त्वाहृदयंचामितौजसः १३ जगामधरणींबाणोमहाशनिरिवज्वलन् ॥ अस्तंगच्छन्यथादित्यःप्रभा मादायसत्वरः १४ एवंजीवितमादायश्वेतदेहाज्जगामह ॥ तंभीष्मेणनरव्याघ्रंतथाविनिहतंयुधि ११५

प्रपतंतमपश्यामगिरेःशृंगमिवच्युतम् ॥ अशोचन्पांडवास्तत्रक्षत्रियाश्चमहारथाः १६ प्रहृष्टाश्चसुतास्तुभ्यंकुरवश्चापिसर्वशः ॥ ततोदुःशासनोराजन्श्वेतं
दृष्ट्वानिपातितम् १७ वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यतिस्मसमंततः ॥ तस्मिन्हतेमहेष्वासेभीष्मेणाहवशोभिना १८ प्रावेपंतमहेष्वासाःशिखंडिप्रमुखारथाः ॥ ततोधनं
जयोराजन्वार्ष्णेयश्चापिसर्वशः १९ अवहारंशनैश्चक्रुर्निहतेवाहिनीपतौ ॥ ततोऽवहारःसैन्यानांतवतेषांचभारत २० तावकानांपरेषांचनर्दतांचमुहुर्मुहुः ॥ पा
र्थाविमनसोभूत्वान्यवर्तंतमहारथाः ॥ चिंतयंतोवधंघोरंद्वैरथेनपरंतपाः १२१ ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतवधेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ (श्वेतेसेनापतौतातसंग्रामेनिहतेपरैः ॥ किमकुर्वन्महेष्वासाःपंचालाःपांडवैःसह १ सेनापतिंसमाकर्ण्यश्वेतंयुधिनिपातितम् ॥ तदर्थंय
ततांचापिपरेषांप्रपलायिनाम् २ मनःप्रीणातिमेवाक्यंजयंसंजयशृण्वतः ॥ प्रत्युपायंचिंतयंतःसज्जनाःप्रस्रवंतिमे ३ सहिवीरोऽनुरक्तश्चवृद्धःकुरुपतिस्तदा ॥
कृतंवैरंसदातेनापितुःपुत्रेणधीमता ४ तस्योद्वेगभयाच्चापिसंश्रितःपांडवान्पुरा ॥ सर्वंबलंपरित्यज्यदुर्गंसंश्रित्यातिष्ठति ५ पांडवानांप्रतापेनदुर्गंदेशंनिवेश्य
च ॥ सपत्नान्सततंबाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः ६ आश्चर्यंवैसदातेषांपुराराज्ञांसुदुर्मतिः ॥ ततोयुधिष्ठिरेभक्तःकथंसंजयसूदितः ७) प्रक्षिप्तःसंमतःक्षुद्रःपुत्रोमे
पुरुषाधमः ॥ नयुद्धंरोचयेद्भीष्मोनचाचार्यःकथंचन ८ नकृपोनचगांधारीनाहंसंजयरोचये ॥ नवासुदेवोवार्ष्णेयोधर्मराजश्चपांडवः ९ नभीमोनार्जुनश्चैवन
यमौपुरुषर्षभौ ॥ वार्यमाणोमयानित्यंगांधार्याविदुरेणच १० जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना ॥ दुर्योधनोयुध्यमानोनित्यमेवहिसंजय ११ कर्णस्यमत
मास्थायसौबलस्यचपापकृत् ॥ दुःशासनस्यचतथापांडवान्नान्वचिंतयत् १२ तस्याहंव्यसनंघोरंमन्येप्राप्तंतुसंजय ॥ श्वेतस्यचविनाशेनभीष्मस्यविजयेनच
१३ संक्रुद्धःकृष्णसहितःपार्थःकिमकरोद्युधि ॥ अर्जुनाद्धिभयंभूयस्तन्मेतातनशाम्यति १४ सहिशूरश्चकौंतेयःक्षिप्रकारीधनंजयः ॥ मन्येशरैःशरीराणिशत्रू
णांप्रमथिष्यति १५ ऐंद्रिमिंद्रानुजसमंमहेंद्रसदृशंबले ॥ अमोघक्रोधसंकल्पंदृष्ट्वावःकिमभून्मनः १६ तथैववेदविच्छूरोज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ इंद्रास्त्रविदमे
यात्माप्रपतन्समितिंजयः १७ वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणांचप्रयोजकः ॥ सखड्गाक्षेपहस्तस्तुघोषंचक्रेमहारथः १८ ससंजयमहाप्राज्ञोद्रुपदस्यात्मजोबली ॥
धृष्टद्युम्नःकिमकरोच्छ्वेतेयुधिनिपातिते १९ पुराचैवापराधेनवधेनचचमूपतेः ॥ मन्येमनःप्रजज्वालपांडवानांमहात्मनाम् २० तेषांक्रोधंचिंतयंस्तुअहः
सुचनिशासुच ॥ नशांतिमधिगच्छामिदुर्योधनकृतेनहि ॥ कथंचाभून्महायुद्धंसर्वमाचक्ष्वसंजय २१ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वातवापनयनो
महान् ॥ नचदुर्योधनेदोषमिममाधातुमर्हसि २२

गतोदकेसेतुबंधोयाद्दक्ताद्दङ्गतिस्तव ॥ संदीप्तेभवनेयद्वत्कूपस्यखननंतथा २३ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ तावकानांपरेषांचपुनर्युद्धमवर्तत
२४ श्वेतंतुनिहतंदृष्ट्वाविराटस्यचमूपतिम् ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितम् २५ शंखःक्रोधात्प्रजज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्फार्यमहच्चापंश
क्रचापोपमंबली २६ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यंमद्राधिपंयुधि ॥ महतारथसंघेनसमंतात्परिरक्षितः २७ सृजन्बाणमयंवर्षंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतं
तंसंप्रेक्ष्यमत्तवारणविक्रमम् २८ तावकानांरथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्रराजंपरीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतम् २९ बृहद्बलश्चकौसल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥
तथारुक्मरथोराजन्पुत्रःशल्यस्यमानितः ३० विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसैंधवश्चजयद्रथः ३१ नानाधातुविचित्राणिका
र्मुकाणिमहात्मनाम् ॥ विस्फारितान्यदृश्यंततोयदेष्विवविद्युतः ३२ तेतुबाणमयंवर्षंशंखमूर्ध्न्यपातयन् ॥ निदाघांतेऽनिलोद्धूतामेघाइवनगेजलम् ३३ त
तःक्रुद्धोमहेष्वासःसप्तभल्लैःसुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यननर्दपृतनापतिः ३४ ततोभीष्मोमहाबाहुर्विनद्यजलदोयथा ॥ तालमात्रंधनुर्गृह्यशंखमभ्यद्रव
द्रणे ३५ तमुद्यंतमुदीक्ष्याथमहेष्वासंमहाबलम् ॥ संत्रस्तापांडवीसेनावातवेगहतेवनौः ३६ ततोऽर्जुनःसंत्वरितःशंखस्यासीत्पुरःसरः ॥ भीष्माद्रक्ष्योऽयम
द्येतिततोयुद्धमवर्तत ३७ हाहाकारोमहानासीद्योधानांयुधियुध्यताम् ॥ तेजस्तेजसिसंपृक्तमित्येवंविस्मयंययुः ३८ अथशल्योगदापाणिरवतीर्यमहार
थात् ॥ शंखस्यचतुरोवाहानहनद्भरतर्षभ ३९ सहताश्वाद्रथात्तूर्णंखड्गमादायविद्रुतः ॥ बीभत्सोश्वरथंप्राप्यपुनःशांतिमविंदत ४० ततोभीष्मरथात्तूर्णमुत्पतं
तिपतत्रिणः ॥ यैरंतरिक्षंभूमिश्चसर्वतःसमवस्तृता ४१ पंचालानथमत्स्यांश्चकेकयांश्चप्रभद्रकान् ॥ भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःपातयामासपत्रिभिः ४२ उत्सृज्यस
मरेराजन्पांडवंसव्यसाचिनम् ॥ अभ्यद्रवतपांचाल्यंद्रुपदंसेनयावृतम् ४३ प्रियंसंबंधिनंराजन्शरानवकिरन्बहून् ॥ अग्निनेवप्रदग्धानिवनानिशिशिरात्यये
४४ शरदग्धान्यदृश्यंतसैन्यानिद्रुपदस्यह ॥ अत्यतिष्ठद्रणेभीष्मोविधूमइवपावकः ४५ मध्यंदिनेयथाऽऽदित्यंतपंतमिवतेजसा ॥ नशेकुःपांडवेयस्ययो
धाभीष्मंनिरीक्षितुम् ४६ वीक्षांचक्रुःसमंतात्तेपांडवाभयपीडिताः ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतगावःशीतार्दिताइव ४७ सातुयौधिष्ठिरीसेनागांगेयशरपीडिता ॥
सिंहेनेवविनिर्भिन्नाशुक्लागौरिवगोपतेः ४८ हतेविप्रद्रुतेसैन्येनिरुत्साहेविमर्दिते ॥ हाहाकारोमहानासीत्पांडुसैन्येषुभारत ४९ ततोभीष्मःशांतनवोनित्यंमं
डलकार्मुकः ॥ मुमोचबाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ५० शरैरेकायनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्रतः ॥ जघानपांडवरथानादिश्यादिश्यभारत ५१ ततःसैन्ये
षुभग्नेषुमथितेषुचसर्वशः ॥ प्राप्तेचास्तंदिनकरेनप्राज्ञायतकिंचन ५२

एकायनीकुर्वन्नेकमार्गाःकुर्वन् ५१ । ५२

५३ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ७ ॥ कृतेऽवहारेइति १ । २ । ३ । कक्षंतृणं ४ । ५ । ६ । ७ अप्लवेऽउडुपशून्ये ८ । ९ । १० । ११

भीष्मंचसमुदीर्यंतंदृष्ट्वापार्थामहाहवे ॥ अवहारमकुर्वंतसैन्यानांभरतर्षभ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीम०भीष्मप०भीष्मव०शंखयुद्धेप्रथमदिवसावहारेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः॥४९॥ संजयउवाच ॥ कृतेऽवहारेसैन्यानांप्रथमेभरतर्षभ ॥ भीष्मेचयुद्धसंरब्धेहृष्टेदुर्योधनेतथा १ धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्यजनार्दनम् ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःसर्वैश्चैवजनेश्वरैः २ शुचापरमयायुक्तश्चिंतयानःपराजयम् ॥ वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमम् ३ कृष्णपश्यमहेष्वासंभीष्मंभीमपराक्रमम् ॥ शरैर्दहंतंसैन्यंमेग्रीष्मेकक्षमिवानलम् ४ कथमेनंमहात्मानंशक्ष्यामःप्रतिवीक्षितुम् ॥ लेलिह्यमानंसैन्यंमेहविष्मंतमिवानलम् ५ एतंहिपुरुषव्याघ्रंधनुष्मंतंमहाबलम् ॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुतंसैन्यंसमरेमार्गणाहतम् ६ शक्योजेतुंयमःक्रुद्धोवज्रपाणिश्चसंयुगे ॥ वरुणःपाशभृच्चापिकुबेरोवागदाधरः ७ नतुभीष्मोमहातेजाःशक्योजेतुंमहाबलः ॥ सोऽहमेवंगतेमग्नोभीष्मागाधजलेऽप्लवे ८ आत्मनोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्यकेशव ॥ वनंयास्यामिवार्ष्णेयश्रेयोमेतत्रजीवितुम् ९ नत्वेतान्पृथिवीपालान्दातुंभीष्मायमृत्यवे ॥ क्षपयिष्यतिसेनांमेकृष्णभीष्मोमहास्त्रवित् १० यथाऽनलंप्रज्वलितंपतंगाःसमभिद्रुताः ॥ विनाशायोपगच्छंतितथामेसैनिकोजनः ११ क्षयंनीतोस्मिवार्ष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैवमेवीराःकर्शिताःशरपीडिताः १२ मत्कृतेभ्रातृहार्देनराज्याद्भ्रष्टास्तथासुखात् ॥ जीवितंबहुमन्येऽहंजीवितंह्यद्यदुर्लभम् १३ जीवितस्यचशेषेणतपस्तप्स्यामिदुश्चरम् ॥ नघातयिष्यामिरणेमित्राणीमानिकेशव १४ रथान्मेबहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ घातयत्यनिशंभीष्मःप्रवराणांप्रहारिणां १५ किंनुकृत्वाहितंमेस्याद्ब्रूहिमाधवमाचिरम् ॥ मध्यस्थमिवपश्यामिसमरेसव्यसाचिनम् १६ एकोभीमःपरंशक्त्यायुध्यत्येवमहाभुजः ॥ केवलंबाहुवीर्येणक्षत्रधर्ममनुस्मरन् १७ गदयावीरघातिन्यायथोत्साहंमहामनाः ॥ करोत्यसुकरंकर्मरथाश्वनरदंतिषु १८ नालमेषक्षयंकर्तुंपरसैन्यस्यमारिष ॥ आर्जवेनैवयुद्धेनवीरवर्षशतैरपि १९ एकोऽस्त्रवित्सखातेऽयंसोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ॥ निर्दह्यमानान्भीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना २० दिव्यान्यस्त्राणिभीष्मस्यद्रोणस्यचमहात्मनः ॥ धक्ष्यंतिक्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानिपुनःपुनः २१ कृष्णभीष्मःसुसंरब्धःसहितःसर्वपार्थिवैः ॥ क्षपयिष्यतिनोनूनंयादृशोऽस्यपराक्रमः २२ सत्वंपश्यमहाभागयोगेश्वरमहारथम् ॥ भीष्मंयःशमयेत्संख्येदावाग्निंजलदोयथा २३ तवप्रसादाद्गोविंदपांडवानिहतद्विषः ॥ स्वराज्यमनुसंप्राप्तामोदिष्यंतेसबांधवाः २४ एवमुक्त्वाततःपार्थोध्यायन्नास्तेमहामनाः ॥ चिरमंतर्मनाभूत्वाशोकोपहतचेतनः ॥ शोकार्तंतमथोज्ञात्वादुःखोपहतचेतसम् २५ अब्रवीत्तत्रगोविंदोहर्षयन्सर्वपांडवान् ॥ माशुचोभरतश्रेष्ठनत्वंशोचितुमर्हसि २६ यस्यतेभ्रातरःशूराःसर्वलोकेषुधन्विनः ॥ अहंचप्रियकृद्राजन्सात्यकिश्चमहायशाः २७

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ आर्जवेनअकुटिलेन दिव्यास्त्रमायाहीनेन १९।२०।२१।२२।२३।२४ अंतर्मनाःविमनाः २५। २६ । २७

२८ । २९ निधनंनिधनहेतुः ३० । ३१ भाषितमुक्तं ३२ महांमम ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । आकाशगइव

विराड्द्रुपदौचेमौधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ तथैवसबलाश्चेमेराजानोराजसत्तम २८ त्वत्प्रसादंप्रतीक्षंतेत्वद्भक्ताश्चविशांपते ॥ एषतेपार्षतोनित्यंहितकामःप्रियेरतः २९ सैनापत्यमनुप्राप्तोधृष्टद्युम्नोमहाबलः ॥ शिखंडीचमहाबाहोभीष्मस्यनिधनंकिल ३० एतच्छ्रुत्वाततोधर्मोधृष्टद्युम्नंमहारथम् ॥ अब्रवीत्समितौतस्यांवासुदेवस्यशृण्वतः ३१ धृष्टद्युम्ननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिमारिष ॥ नातिक्रम्यंभवेत्तच्चवचनंममभाषितम् ३२ भवान्सेनापतिर्मह्यंवासुदेवेनसंमितः ॥ कार्त्तिकेयोयथानित्यंदेवानामभवत्पुरा ३३ तथात्वमपिपांडूनांसेनानीःपुरुषर्षभ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलविक्रम्यजहिकौरवान् ३४ अहंचतेऽनुयास्यामिभीमःकृष्णश्चमारिष ॥ माद्रीपुत्रौचसहितौद्रौपदेयाश्चदंशिताः ३५ येचान्येपृथिवीपालाःप्रधानाःपुरुषर्षभ ॥ ततउद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ३६ अहंद्रोणांतकःपार्थविहितःशंभुनापुरा ॥ रणेभीष्मंकृपंद्रोणंतथाशल्यंजयद्रथम् ३७ सर्वानद्यरणेदृप्तान्प्रतियोत्स्यामिपार्थिव ॥ अथोत्कृष्टंमहेष्वासैःपांडवैर्युद्धदुर्मदैः ३८ समुद्यतेपार्थिवेंद्रेपार्षतेशत्रुसूदने ॥ तमब्रवीत्ततःपार्थःपार्षतंपृतनापतिम् ३९ व्यूहःक्रौंचारुणोनामसर्वशत्रुनिबर्हणः ॥ यंबृहस्पतिरिंद्रायतदादेवासुरेऽब्रवीत् ४० तंयथावत्प्रतिव्यूहंपरानीकविनाशनम् ॥ अदृष्टपूर्वंराजानःपश्यंतुकुरुभिःसह ४१ यथोक्तःसनृदेवेनविष्णुर्वज्रभृतायथा ॥ प्रभातेसर्वसैन्यानामग्रेचक्रेधनंजयम् ४२ आदित्यपथगःकेतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ॥ शासनात्पुरुहूतस्यनिर्मितोविश्वकर्मणा ४३ इंद्रायुधसवर्णाभिःपताकाभिरलंकृतः ॥ आकाशगइवाकाशेगंधर्वनगरोपमः ४४ नृत्यमानइवाभातिरथचर्यासुमारिष ॥ तेनरत्नवतापार्थःसचगांडीवधन्वना ४५ बभूवपरमोपेतःसुमेरुरिवभानुना ॥ शिरोऽभूद्द्रुपदोराजामहत्यासेनयावृतः ४६ कुंतिभोजश्चचैद्यश्चचक्षुर्म्यांतौजनेश्वरौ ॥ दाशार्णकाःप्रभद्राश्चदाशेरकगणैःसह ४७ अनूपकाःकिराताश्चग्रीवायांभरतर्षभ ॥ पटच्चरैश्चपौंड्रैश्चराजन्पौरवकैस्तथा ४८ निषादैःसहितश्चापिपृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ पक्षौतुभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ४९ द्रौपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ पिशाचादारदाश्चैवपुंड्राःकुंडीविषैःसह ५० मारुताधेनुकाश्चैवतंगणाःपरतंगणाः ॥ बाल्हिकास्तित्तिराश्चैवचोलाःपांड्याश्चभारत ५१ एतेजनपदाराजन्दक्षिणंपक्षमाश्रिताः ॥ अग्निवेशास्तुहुंडाश्चमालवादानभारयः ५२ शबराउद्भसाश्चैववत्साश्चसहनाकुलैः ॥ नकुलःसहदेवश्चवामंपक्षंसमाश्रिताः ५३ रथानामयुतंपक्षौशिरस्तुनियुतंतथा ॥ पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः ५४ ग्रीवायांनियुतंचापिसहस्राणिचसप्ततिः ॥ पक्षकोटिप्रपक्षेषुपक्षांतेषुचवारणाः ५५ जग्मुःपरिवृताराजंश्चलंतइवपर्वताः ॥ जघनंपालयामासविराटःसहकेकयैः ५६ काशिराजश्चशैब्यश्चरथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ एवमेनंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपांडवाः ५७

पक्षीव ४४ रथचर्यासुरथवर्त्मसु ४५ परमोपेतःपराउत्कृष्टाचासौमालक्ष्मीश्चेतिपरमातयाउपेतः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७

सूर्योदयंतइच्छंतः स्थितायुद्धायदंशिताः ॥ तेषामादित्यवर्णानिविमलानिमहांतिच ॥ श्वेतच्छत्राण्यशोभंतवारणेषुरथेषुच ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० क्रौंचव्यूहनिर्माणेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ क्रौंचंदृष्ट्वाततोव्यूहमभेद्यंतनयस्तव ॥ रक्ष्यमाणंमहाघोरंपार्थेनामिततेजसा १ आचार्यमुपसंगम्यकृपंशल्यंचपार्थिव ॥ सौमदत्तिंविकर्णंचसोऽश्वत्थामानमेवच २ दुःशासनादीन्भ्रातृंश्चसर्वानेवचभारत ॥ अन्यांश्चसुबहून्शूरान्युद्धायसमुपागतान् ३ प्राहेदंवचनंकालेहर्षयंस्तनयस्तव ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ४ एकैकशःसमर्थाहियूयंसर्वेमहारथाः ॥ पांडुपुत्रान्रणेहंतुंससैन्यान्किमुसंहताः ५ अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तमिदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितम् ६ संस्थानाःशूरसेनाश्चवेत्रिकाःकुकुरास्तथा ॥ आरोचकास्त्रिगर्ताश्चमद्रकायवनास्तथा ७ शत्रुंजयेनसहितास्तथादुःशासनेनच ॥ विकर्णेनचवीरेणतथानंदोपनंदकैः ८ चित्रसेनेनसहिताःसहिताःपारिभद्रकैः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुसहसैन्यपुरस्कृताः ९ ततोभीष्मश्चद्रोणश्चतवपुत्राश्चमारिष ॥ अव्यूहंतमहाव्यूहंपांडूनांप्रतिबाधकम् १० भीष्मःसैन्येनमहतासमंतात्परिवारितः ॥ ययौप्रकर्षन्महतींवाहिनींसुरराडिव ११ तमन्वयान्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ कुंतलैश्चदशार्णैश्चमागधैश्चविशांपते १२ विदर्भैर्मेकलैश्चैवकर्णप्रावरणैरपि ॥ सहिताःसर्वसैन्येनभीष्ममाहवशोभिनम् १३ गांधाराःसिंधुसौवीराःशिवयोऽथवसातयः ॥ शकुनिश्चस्वसैन्येनभारद्वाजमपालयत् १४ ततोदुर्योधनोराजासहितःसर्वसोदरैः ॥ अश्वातकैर्विकर्णैश्चतथाचांबष्ठकोसलैः १५ दरदैश्चशकैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः ॥ अभ्यरक्षतसंहृष्टःसौबलेयस्यवाहिनीम् १६ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिषः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौवामंपार्श्वमपालयन् १७ सौमदत्तिःसुशर्माचकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ श्रुतायुश्चाच्युतायुश्चदक्षिणंपक्षमास्थिताः १८ अश्वत्थामाकृपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ महत्यासेनयासार्धंसेनापृष्ठेव्यवस्थिताः १९ पृष्ठगोपास्तुतस्यासन्नानादेश्याजनेश्वराः ॥ केतुमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाभिभूः २० ततस्तेतावकाःसर्वेहृष्टायुद्धायभारत ॥ दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताःसिंहनादांस्तथोन्नदन् २१ तेषांश्रुत्वातुहृष्टानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान् २२ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपेश्यश्चविविधाःपरैः ॥ आनकाश्चाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत् २३ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥ प्रदध्मतुःशंखवरौहेमरत्नपरिष्कृतौ २४ पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः २५ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ २६ काशिराजश्चशैब्यश्चशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः २७

अपर्याप्तमपरिमेयं ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अभिभवत्यभिभूःक्विप् २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२८ । २९ । ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ व्यतिकरोमेलकः समा

पांचाल्याश्चमहेष्वासाद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ सर्वेदध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्चनेदिरे २८ सघोषःसुमहांस्तत्रवीरैस्तैःसमुदीरितः ॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमु
लोव्यनुनादयत् २९ एवमेतेमहाराजप्रहृष्टाःकुरुपांडवाः ॥ पुनर्युद्धायसंजग्मुस्तापक्षानाःपरस्परम् ३० ॥ इतिश्रीम० भी० भी० कौरवव्यूहरचनायांए
कपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ कथंप्रहरतांश्रेष्ठाःसंप्रहारंप्रचक्रिरे १ ॥ संजयउवाच ॥ समं
व्यूढेष्वनीकेषुसन्नद्धरुचिरध्वजम् ॥ अपारमिवसंदृश्यसागरप्रतिमंबलम् २ तेषांमध्येस्थितोराजन्पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युद्धध्वमिति
दंशिताः ३ तेमनःक्रूरमाधायसमभित्यक्तजीविताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंतसर्वएवोच्छ्रितध्वजाः ४ ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्षणम् ॥ तावकानांपरेषांचव्याति
षक्तरथद्विपम् ५ मुक्तास्तुरथिभिर्बाणारुक्मपुंखाःसुतेजसः ॥ सन्निपेतुरकुंठाग्रानागेषुचहयेषुच ६ तथाप्रवृत्तेसंग्रामेधनुरुद्यम्यदंशितः ॥ अभिपत्यमहाबा
हुर्भीष्मोभीमपराक्रमः ७ सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे ॥ कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ८ एतेषुनरवीरेषुचेदिमत्स्येषुचाभिभूः ॥ ववर्षशरवर्षाणि
वृद्धःकुरुपितामहः ९ अभिद्यतततोव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ॥ सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान् १० सादिनोध्वजिनश्चैवहतप्रवरवाजिनः ॥ विप्रद्रुत
रथानीकाःसमपद्यंतपांडवाः ११ अर्जुनस्तुनरव्याघ्रोदृष्ट्वाभीष्मंमहारथम् ॥ वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धोयाहियत्रपितामहः १२ एषभीष्मःसुसंक्रुद्धोवार्ष्णेयममवा
हिनीम् ॥ नाशयिष्यतिसुव्यक्तंदुर्योधनहितेरतः १३ एषद्रोणःकृपःशल्योविकर्णश्चजनार्दन ॥ धार्तराष्ट्राश्चसहितादुर्योधनपुरोगमाः १४ पंचालान्निहनिष्यं
तिरक्षिताद्दृढधन्वना ॥ सोऽहंभीष्मंवधिष्यामिसैन्यहेतोर्जनार्दन १५ तमब्रवीद्वासुदेवोयत्तोभवधनंजय ॥ एषत्वांप्रापयिष्यामिपितामहरथंप्रति १६ एवमु
क्त्वाततःशौरीरथंतंलोकविश्रुतम् ॥ प्रापयामासभीष्मस्यरथंप्रतिजनेश्वर १७ चलद्बहुपताकेनबलाकावर्णवाजिना ॥ समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना १८
महतामेघनादेनरथेनामिततेजसा ॥ विनिघ्नन्कौरवानीकंशूरसेनांश्चपांडवः १९ प्रायाच्छरणदःशीघ्रंसुहृदांहर्षवर्धनः ॥ तमापतंतंवेगेनप्रभिन्नमिववारणम्
२० त्रासयंतंरणेशूरान्मर्दयंतंचसायकैः ॥ सैंधवप्रमुखैर्गुप्तःप्राच्यसौवीरकेकयैः २१ सहसाप्रत्युदीयायभीष्मःशांतनवोऽर्जुनम् ॥ कोहिगांडीवधन्वानमन्यः
कुरुपितामहात् २२ द्रोणवैकर्तनाभ्यांवारथीसंयातुमर्हति ॥ ततोभीष्मोमहाराजसर्वलोकमहारथः २३ अर्जुनंसप्तसप्तत्यानाराचानांसमाचिनोत् ॥ द्रोणश्च
पंचविंशत्याकृपःपंचाशताशरैः २४ दुर्योधनश्चतुःषष्ट्याशल्यश्चनवभिःशरैः ॥ सैंधवोनवभिश्चैवशकुनिश्चापिपंचभिः २५

गमइत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ दृढधन्वनाभीष्मेण १५ यत्तःयत्नवान् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

विकर्णोदशभिर्भल्लैराजन्विव्याधपांडवम् ॥ सतैर्विद्धोमहेष्वासःसमंतान्निशितैःशरैः २६ नविव्यथेमहाबाहुर्भिद्यमानइवाचलः ॥ सभीष्मंपंचविंशत्याकृपंचन
वभिःशरैः २७ द्रोणंषष्ट्यानरव्याघ्रोविकर्णंचत्रिभिःशरैः ॥ शल्यंचैवत्रिभिर्बाणैराजानंचैवपंचभिः २८ प्रत्यविध्यदमेयात्माकिरीटीभरतर्षभ ॥ तंसात्यकिर्वि
राटश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः २९ द्रौपदेयाऽभिमन्युश्चपरिवव्रुर्धनंजयम् ॥ ततोद्रोणंमहेष्वासंगांगेयस्यप्रियंरतम् ३० अभ्यवर्ततपांचाल्यःसंयुक्तःसहसोमकैः ॥
भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठोराजन्विव्याधपांडवम् ३१ अशीत्यानिशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंततावकाः ॥ तेषांतुनिनदंश्रुत्वासहितानांप्रहृष्टवत् ३२ प्रविवेशततोम
ध्यंनरसिंहःप्रतापवान् ॥ तेषांमहारथानांसमध्यंप्राप्यधनंजयः ३३ चिक्रीडधनुषाराजँल्लक्षंकृत्वामहारथान् ॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममाहजनेश्वरः ३४ पी
ड्यमानंस्वकंसैन्यंदृष्ट्वापार्थेनसंयुगे ॥ एषपांडुसुतस्तातकृष्णेनसहितोबली ३५ यततांसर्वसैन्यानांमूलंनःपरिकृंतति ॥ त्वयिजीवतिगांगेयद्रोणेचरथिनांवरे
३६ त्वत्कृतेचैवकर्णोऽपिन्यस्तशस्त्रोविशांपते ॥ नयुध्यतिरणेपार्थंहितकामःसदामम ३७ सतथाकुरुगांगेययथाहन्येतफाल्गुनः ॥ एवमुक्तस्ततोराजन्पिता
देवव्रतस्तव ३८ धिक्क्षात्रंधर्ममित्युक्त्वाप्रायात्पार्थरथंप्रति ॥ उभौश्वेतहयौराजन्संसक्तौप्रेक्ष्यपार्थिवाः ३९ सिंहनादान्भृशंचक्रुःशंखान्दध्मुश्चमारिष ॥ द्रौ
णिर्दुर्योधनश्चैवविकर्णश्चतवात्मजः ४० परिवार्यरणेभीष्मंस्थितायुद्धायमारिष ॥ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यधनंजयम् ४१ स्थितायुद्धायमहतेततोयुद्धमवर्त
त ॥ गांगेयस्तुरणेपार्थमानर्च्छन्नवभिःशरैः ४२ तमर्जुनःप्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ततःशरसहस्रेणसुप्रयुक्तेनपांडवः ४३ अर्जुनःसमरश्लाघीभीष्म
स्यावारयद्दिशः ॥ शरजालंततस्तत्तुशरजालेनमारिष ४४ वारयामासपार्थस्यभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ उभौपरमसंहृष्टावुभौयुद्धाभिनंदिनौ ४५ निर्विशेषम
युध्येतांकृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ भीष्मचापविमुक्तानिशरजालानिसंघशः ४६ शीर्यमाणान्यदृश्यंतभिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ तथैवार्जुनमुक्तानिशरजालानिसर्वशः
४७ गांगेयशरनुन्नानिप्रापतंतमहीतले ॥ अर्जुनःपंचविंशत्याभीष्ममार्च्छच्छितैःशरैः ४८ भीष्मोऽपिसमरेपार्थंविव्याधनिशितैःशरैः ॥ अन्योन्यस्यहयान्
विद्ध्वाध्वजौचसुमहाबलौ ४९ रथेषांरथचक्रेचचिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजभीष्मःप्रहरतांवरः ५० वासुदेवंत्रिभिर्बाणैराजघानस्तनांतरे ॥ भीष्म
चापच्युतैस्तैस्तुनिर्विद्धोमधुसूदनः ५१ विरराजरणेराजन्सपुष्पइवकिंशुकः ॥ ततोऽर्जुनोभृशंक्रुद्धोनिर्विद्धंप्रेक्ष्यमाधवम् ५२ सारथिंकुरुवृद्धस्यनिर्बिभेद
शितैःशरैः ॥ यतमानौतुतौवीरावन्योन्यस्यवधंप्रति ५३ नशक्नुतांतदाऽन्यो न्यमभिसंधातुमाहवे ॥ तौमंडलानिचित्राणिगतप्रत्यागतानिच ५४ अदर्शये
तांबहुधासूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ अंतरंचप्रहारेषुतर्कयंतौपरस्परम् ५५

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ अंतरंछिद्रं तर्कयंतौर्चितयंतौ ५५

अंतरमार्गस्थौछिद्रान्वेषणपरौ ५६ । ५७ । ५८ चिन्हंध्वजः ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ आलोकात्आसंसारस्थितेः ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

राजन्नंतरमार्गस्थौस्थितावास्तांमुहुर्मुहुः ॥ उभौसिंहरवोन्मिश्रंशंखशब्दंचचक्रतुः ५६ तथैवचापनिर्घोषंचक्रतुस्तौमहारथौ ॥ तयोःशंखनिनादेनरथनेमिस्वनेनच ५७ दारितासहसाभूमिश्चकंपेचननादच ॥ नोभयोरंतरंकश्चिद्ददृशेभरतर्षभ ५८ बलिनौयुद्धदुर्धर्षावन्योन्यसदृशावुभौ ॥ चिन्हमात्रेणभीष्मंतुप्रजज्ञुस्तत्रकौरवाः ५९ तथापांडुसुताःपार्थंचिह्नमात्रेणजज्ञिरे ॥ तयोर्नृवरयोर्दृष्ट्वाताहशंतंपराक्रमम् ६० विस्मयंसर्वभूतानिजग्मुर्भारतसंयुगे ॥ नतयोर्विवरंकश्चिद्रणेपश्यतिभारत ६१ धर्मेस्थितस्याहियथानकश्चिद्वृजिनंक्वचित् ॥ उभौचशरजालेनतावदृश्यौबभूवतुः ६२ प्रकाशौचपुनस्तूर्णंबभूवतुरुभौरणे ॥ तत्रदेवाःसगंधर्वाश्चारणाश्चर्षिभिःसह ६३ अन्योन्यंप्रत्यभाषंततयोर्दृष्ट्वापराक्रमम् ॥ नशक्यौयुधिसंरब्धौजेतुमेतौकथंचन ६४ सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैरपिमहारथौ ॥ आश्चर्यभूतंलोकेषुयुद्धमेतन्महाद्भुतम् ६५ नैतादृशानियुध्यानिभविष्यंतिकथंचन ॥ नहिशक्योरणेजेतुंभीष्मःपार्थेनधीमता ६६ सधनुःसरथःसाश्वःप्रवपन्सायकान्रणे ॥ तथैवपांडवंयुद्धेदेवैरपिदुरासदम् ६७ नविजेतुंरणेभीष्मउत्सहेतधनुर्धरम् ॥ आलोकादपियुद्धंहिसममेतद्भविष्यति ६८ इतिस्मवाचोऽश्रूयंतप्रोच्चरंत्यस्ततस्ततः ॥ गांगेयार्जुनयोःसंख्येस्तवयुक्ताविशांपते ६९ त्वदीयास्तुतदायोधाःपांडवेयाश्चभारत ॥ अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तयोस्तत्रपराक्रमे ७० शितधारैस्तथाखड्गैर्विमलैश्चपरश्वधैः ॥ शरैरन्यैश्चबहुभिःशस्त्रैर्नानाविधैरपि ७१ उभयोःसेनयोःशूरान्यकृंतंतपरस्परम् ॥ वर्तमानेतथाघोरेतस्मिन्युद्धेसुदारुणे ॥ द्रोणपांचाल्ययोराजन्महानासीत्समागमः ७२ ॥ इ॰ म॰ भीष्मप॰ भीष्मव॰ भीष्मार्जुनयुद्धेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंद्रोणोमहेष्वासःपांचाल्यश्चापिपार्षतः ॥ उभौसमीयतुर्यत्तौतन्ममाचक्ष्वसंजय १ दिष्टमेवपरंमन्येपौरुषादितिमेमतिः ॥ यत्रशांतनवोभीष्मोनातरद्युधिपांडवम् २ भीष्मोहिसमरेक्रुद्धोहन्याल्लोकांश्चराचरान् ॥ सकथंपांडवंयुद्धेनातरत्संजयौजसा ३ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वायुद्धमेतत्सुदारुणम् ॥ नशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ४ द्रोणस्तुनिशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमविध्यत ॥ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत् ५ तथाऽस्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः ॥ पीडयामाससंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नस्यमारिष ६ धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोणंनवत्यानिशितैःशरैः ॥ विव्याधप्रहसन्वीरस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ७ ततःपुनरमेयात्माभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ शरैःप्रच्छादयामासधृष्टद्युम्नममर्षणम् ८ आददेचशरंघोरंपार्षतांतचिकीर्षया ॥ शक्राशनिसमस्पर्शंकालदंडमिवापरम् ९ हाहाकारोमहानासीत्सर्वसैन्येषुभारत ॥ तमिषुंसंधितंदृष्ट्वाभारद्वाजेनसंयुगे १० तत्राद्भुतमपश्यामधृष्टद्युम्नस्यपौरुषम् ॥ यदेकःसमरेवीरस्तस्थौगिरिरिवाचलः ११

॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ कथमिति १ । २ नातरत्नलंघितवान् ३ । ४ नीडाद्रथस्थानात् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ व्यंसयामाससंसक्ताऽपियथानभवतितथावंचयतिस्म २० । २१ पीतान्पायितजलान् २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

तंचदीप्तंशरंघोरमायांतंमृत्युमात्मनः ॥ चिच्छेदशरवृष्टिंचभारद्वाजेमुमोचह १२ ततउच्चुक्रुशुःसर्वेपंचालाःपांडवैःसह ॥ धृष्टद्युम्नेनतत्कर्मकृतंदृष्ट्वासुदुष्करम् १३
ततःशक्तिंमहावेगांस्वर्ण वैडूर्यभूषिताम् ॥ द्रोणस्यनिधनाकांक्षीचिक्षेपसपराक्रमी १४ तामापतंतींसहसाशक्तिंकनकभूषिताम् ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेभारद्वा
जोहसन्निव १५ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाधृष्टद्युम्नःप्रतापवान् ॥ ववर्षशरवर्षाणिद्रोणंप्रतिजनेश्वर १६ शरवर्षंततस्तत्तुसन्निवार्यमहायशाः ॥ द्रोणोद्रुपदपुत्रस्यमध्येचि
च्छेदकार्मुकम् १७ सच्छिन्नधन्वासमरेगदांगुर्वींमहायशाः ॥ द्रोणायप्रेषयामासगिरिसारमयींबली १८ सागदावेगवन्मुक्ताप्रायाद्द्रोणजिघांसया ॥ तत्राद्भुतम
पश्यामभारद्वाजस्यपौरुषम् १९ लाघवाद्व्यंसयामासगदांहेमविभूषिताम् ॥ व्यंसयित्वागदांतांचप्रेषयामासपार्षतम् २० भल्लान्सुनिशितान्पीतान्रुक्मपुंखा
न्सुदारुणान् ॥ तेतस्यकवचंभित्त्वापपुःशोणितमाहवे २१ अथान्यद्धनुरादायधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ द्रोणंयुधिपराक्रम्यशरैर्विव्याधपंचभिः २२ रुधिराक्तौतत
स्तौतुशुशुभातेनरर्षभौ ॥ वसंतसमयेराजन्पुष्पिताविवकिंशुकौ २३ अमर्षितस्ततोराजन्पराक्रम्यचमूमुखे ॥ द्रोणोद्रुपदपुत्रस्यपुनश्चिच्छेदकार्मुकम् २४
अथैनंछिन्नधन्वानंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अभ्यवर्षदमेयात्मावृष्ट्यामेघइवाचलम् २५ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ अथास्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिर्निशितैः
शरैः २६ पातयामाससमरेसिंहनादंननादच ॥ ततोऽपरेणभल्लेनहस्ताच्चापमथाच्छिनत् २७ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवारोह
त्ख्यापयन्पौरुषंमहत् २८ तामस्यविशिखैस्तूर्णंपातयामासभारत ॥ रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत् २९ ततःसविपुलंचर्मशतचंद्रंचभानुमत् ॥ खड्गं
चविपुलंदिव्यंप्रगृह्यसुभुजोबली ३० अभिदुद्राववेगेनद्रोणस्यवधकांक्षया ॥ आमिषार्थीयथासिंहोवनेमत्तमिवद्विपम् ३१ तत्राद्भुतमपश्यामभारद्वाजस्यपौ
रुषम् ॥ लाघवंचास्त्रयोगंचबलंबाह्वोश्चभारत ३२ यदेनंशरवर्षेणवारयामासपार्षतम् ॥ नशशाकततोगंतुंबलवानपिसंयुगे ३३ निवारितस्तुद्रोणेनधृष्टद्युम्नोम
हारथः ॥ न्यवारयच्छरौघांस्तांश्चर्मणाकृतहस्तवत् ३४ ततोभीमोमहाबाहुःसहसाऽभ्यपतद्बली ॥ साहाय्यकारीसमरेपार्षतस्यमहात्मनः ३५ सद्रो
णंनिशितैर्बाणैराजन्विव्याधसप्तभिः ॥ पार्षतंचरथंतूर्णंस्वकमारोहयत्तदा ३६ ततोदुर्योधनोराजन्भानुमंतमचोदयत् ॥ सैन्येनमहतायुक्तंभारद्वाजस्यर
क्षणे ३७ ततःसामहतीसेनाकलिंगानांजनेश्वर ॥ भीममभ्युद्ययौतूर्णंतवपुत्रस्यशासनात् ३८ पांचाल्यमथसंत्यज्यद्रोणोऽपिरथिनांवरः ॥ विराटद्रु
पदौवृद्धौवारयामाससंयुगे ३९ धृष्टद्युम्नोऽपिसमरेधर्मराजानमभ्ययात् ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ४०

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०

कलिंगानांचसमरेभीमस्यचमहात्मनः ॥ जगतःप्रक्षयकरंघोररूपंभयावहम् ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी॰भीष्मव॰धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥
धृतराष्ट्रउवाच ॥ तथाप्रतिसमादिष्टःकालिंगोवाहिनीपतिः ॥ कथमद्भुतकर्माणंभीमसेनंमहाबलम् १ चरंतंगदयावीरंदंडहस्तमिवांतकम् ॥ योधयामाससमरे कालिंगःसहसेनया २ ॥ संजयउवाच ॥ पुत्रेणतवराजेंद्रसतथोक्तोमहाबलः ॥ महत्यासेनयागुप्तःप्रायाद्भीमरथंप्रति ३ तामापतंतींमहतींकलिंगानांमहाचमूम् ॥ रथाश्वनागकलिलांप्रगृहीतमहायुधाम् ४ भीमसेनःकलिंगानामार्च्छद्भारतवाहिनीम् ॥ केतुमंतंचनैषादिमायांतंसहचेदिभिः ५ ततःश्रुतायुःसंक्रुद्धो राज्ञाकेतुमतासह ॥ आससादरणेभीमंव्यूढानीकेषुचेदिषु ६ रथैरनेकसाहस्रैःकलिंगानांनराधिप ॥ अयुतेनगजानांचनिषादैःसहकेतुमान् ७ भीमसेनंरणेराजन्समंतात्पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूषाश्चभीमसेनपदानुगाः ८ अभ्यधावंतसमरेनिषादान्सहराजभिः ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहम् ९ नप्राजानंतयोधाःस्वान्परस्परजिघांसया ॥ घोरमासीत्ततोयुद्धंभीमस्यसहसापरैः १० यथेंद्रस्यमहाराजमहत्यादैत्यसेनया ॥ तस्यसैन्यस्यसंग्रामेयुध्यमानस्यभारत ११ बभूवसुमहान्शब्दःसागरस्येवगर्जताम् ॥ अन्योन्यंस्मतदायोधाविकर्षंतोविशांपते १२ महींचक्रुश्चितःसर्वांशशलोहितसन्निभाम् ॥ योधांश्चस्वान्परान्वापि नाभ्यजानन्जिघांसया १३ स्वानप्याददतेस्वाश्चशूराःपरमदुर्जयाः ॥ विमर्दःसुमहानासीदल्पानांबहुभिःसह १४ कलिंगैःसहचेदीनांनिषादैश्चविशांपते ॥ कृत्वापुरुषकारंतुयथाशक्तिमहाबलाः १५ भीमसेनंपरित्यज्यसंन्यवर्तंतचेदयः ॥ सर्वैःकलिंगैरासन्नःसन्निवृत्तेषुचेदिषु १६ स्वबाहुबलमास्थायसंन्यवर्ततपांडवः ॥ नचचालरथोपस्थाद्भीमसेनोमहाबलः १७ शितैरवाकिरद्बाणैःकलिंगानांवरूथिनीम् ॥ कालिंगस्तुमहेष्वासःपुत्रश्चास्यमहारथः १८ शक्रदेवइतिख्यातोजघ्नतुःपांडवंशरैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरंधनुः १९ योधयामासकालिंगंस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तुसमरेविसृजन्सायकान्बहून् २० अश्वान्जघानसमरेभीमसेनस्यसायकैः ॥ तंदृष्ट्वाविरथंतत्रभीमसेनमरिंदमम् २१ शक्रदेवोऽभिदुद्रावशरैरवाकिरन्शितैः ॥ भीमस्योपरिराजेंद्रशक्रदेवोमहाबलः २२ ववर्षशरवर्षाणितपांतेजलदोयथा ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्भीमसेनोमहाबलः २३ शक्रदेवायचिक्षेपसर्वशैक्यायसींगदाम् ॥ सतयानिहतोराजन्कालिंगतनयोरथात् २४ विरथःसहसूतेनजगामधरणीतलम् ॥ हतमात्मसुतंदृष्ट्वाकलिंगानांजनाधिपः २५ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ ततोभीमोमहावेगांत्यक्त्वागुर्वींमहागदाम् २६ निस्त्रिंशमाददेघोरंचिकीर्षुःकर्मदारुणम् ॥ चर्मचाप्रतिमंराजन्नार्षभंपुरुषर्षभ २७ नक्षत्रैरर्धचंद्रैश्चशातकुंभमयैश्चितम् ॥ कालिंगस्तुततःक्रुद्धोधनुर्ज्यामवमृज्यच २८ प्रगृह्यचशरंघोरमेकंसर्पविषोपमम् ॥ प्राहिणोद्भीमसेनायवधाकांक्षीजनेश्वरः २९ २३ । २४ । २५ २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ भानुमंतंकलिंगात्मजं ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ अंतरायुधिनंगजारूढयोर्ध ४० । ४१ । ४२ आविद्धंभ्रामितं ४३ । ४४ । ४५ । ४६ कालांतकयमोपमः

तमापतंतंवेगेनप्रेरितंनिशितंशरम् ॥ भीमसेनोद्विधाराजंश्चिच्छेदविपुलासिना ३० उदक्रोशच्चसंहृष्टस्त्रासयानोवरूथिनीम् ॥ कालिंगोऽथततःक्रुद्धोभीमसे
नायसंयुगे ३१ तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रंचतुर्दशशिलाशितान् ॥ तानप्राप्तान्महाबाहुःखगतानेवपांडवः ३२ चिच्छेदसहसाराजन्नसंभ्रांतोवरासिना ॥ निकृ
त्यतुरणेभीमस्तोमरान्वैचतुर्दश ३३ भानुमंतंततोभीमःप्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ भानुमांस्तुततोभीमंशरवर्षेणछादयन् ३४ ननादबलवन्नादंनादयानोनभस्त
लम् ॥ नचतंममृषेभीमःसिंहनादंमहाहवे ३५ ततःशब्देनमहताविननादमहास्वनः ॥ तेननादेनवित्रस्ताकलिंगानांवरूथिनी ३६ नभीमंसमरेमेनेमानुषंभ
रतर्षभ ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्नर्दित्वाविपुलंस्वनम् ३७ सासिर्वेगवदाप्लुत्यदंताभ्यांवारणोत्तमम् ॥ आरुरोहततोमध्यंनागराजस्यमारिष ३८ ततोमुमोच
कालिंगःशक्तिंतामकरोद्द्विधा ॥ खड्गेनपृथुनामध्येभानुमंतमथाच्छिनत् ३९ सोंऽतरायुधिनंहत्वाराजपुत्रमरिंदमः ॥ गुरुंभारसहंस्कंधेनागस्यासिमपातयत्
४० छिन्नस्कंधःसविनदन्पपातगजयूथपः ॥ आरुग्णःसिंधुवेगेनसानुमानिवपर्वतः ४१ ततस्तस्मादवप्लुत्यगजाद्भारतभारतः ॥ खड्गपाणिरदीनात्मातस्थौ
भूमौसुदंशितः ४२ सचचारबहून्मार्गानभितःपातयन्गजान् ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत ४३ अश्ववृंदेषुनागेषुरथानीकेषुचाभिभूः ॥ पदातीनां
चसंघेषुविनिघ्नन्शोणितोक्षितः ४४ श्येनवद्व्यचरद्भीमोरणेऽरिषुबलोत्कटः ॥ छिंदंस्तेषांशरीराणिशिरांसिचमहाबलः ४५ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयो
धिनाम् ॥ पदातिरेकःसंक्रुद्धःशत्रूणांभयवर्धनः ४६ संमोहयामासस्रतान्कालांतकयमोपमः ॥ मूढाश्चतेतमेवाजौविनदंतःसमाद्रवन् ४७ सासिमुत्तमवेगेनवि
चरंतंमहारणे ॥ निकृत्यरथिनांचाजौरथेषाश्चयुगानिच ४८ जघानरथिनश्चापिबलवानरिमर्दनः ॥ भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ४९ भ्रांतमा
विद्धमुद्भ्रांतमाप्लुतंप्रसृतंप्लुतम् ॥ संपातंसमुदीर्णंचदर्शयामासपांडवः ५० केचिदग्रासिनाछिन्नाःपांडवेनमहात्मना ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ५१
छिन्नदंताग्रहस्ताश्चभिन्नकुंभास्तथापरे ॥ वियोधाःस्वान्यनीकानिजघ्नुर्भारतवारणाः ५२ निपेतुरुर्व्यांचतथाविनदंतोमहारवान् ॥ छिन्नांश्चतोमरान्
राजन्महामात्रशिरांसिच ५३ परिस्तोमान्विचित्रांश्चकक्ष्याश्चकनकोज्ज्वलाः ॥ ग्रैवेयाण्यथशक्तीश्चपताकाःकणपांस्तथा ५४ तूणीरानथयंत्राणिविचित्राणि
धनूंषिच ॥ भिंदिपालानिशुभ्राणितोत्राणिचांकुशैःसह ५५ घंटाश्चविविधाराजन्हेमगर्भान्त्सरूनपि ॥ पततःपातितांश्चैवपश्यामःसहसादिभिः ५६

प्रलयकालीननाशकयमतुल्यः ४७ । ४८ । ४९ भ्रांतमित्यादि भ्रांतंमंडलाकृति तदेवक्रमोपेतमाविद्धं भ्रांतमेवोन्नतिसहितमुद्भ्रांतं आप्लुतंकेवलमुत्प्लवनं प्रसृतंसर्वासुदिक्षुप्रसरणं प्लुतमेकस्यांदि
शि संपातंवेगं समुदीर्णंसर्वान्प्रतिसमुद्यमं ५० । ५१ । ५२ तोमरान्बाणविशेषान् महामात्रोहस्तिपकः ५३ कणपान्मुद्गरान् ५४ यंत्राणिसारिप्रभृतीनि तोत्राणिकर्णमूलतोदनानि ५५ । ५६

गात्रावरैर्गात्रैः पूर्वकायैः अवरैरधःकायैः 'द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गात्रावरौ क्रमात्' इतिकोशः ५७ । ५८ खलीनानिअश्वस्यनिवेश्यानि 'कडिआळी' इतिप्रसिद्धानि कक्ष्यागजमध्यबंधनं ५९

छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापिवारणैः ॥ आसीद्भूमिःसमास्तीर्णापतितैर्भूधरैरिव ५७ विमृद्यैवंमहानागान्ममर्दान्यान्महाबलः ॥ अश्वारोहवरांश्चैवपातयामाससंयुगे ५८ तद्घोरमभवद्युद्धंतस्यतेषांचभारत ॥ खलीनान्यथयोक्त्राणिकक्ष्याश्चकनकोज्ज्वलाः ५९ परिस्तोमाश्चप्रासाश्चऋष्टयश्चमहाधनाः ॥ कवचान्यथचर्माणिचित्राण्यास्तरणानिच ६० तत्रतत्रापविद्धानिव्यदृश्यंतमहाहवे ॥ प्रासैर्यंत्रैर्विचित्रैश्चशस्त्रैश्चविमलैस्तथा ६१ सचक्रेवसुधांकीर्णांशबलैःकुसुमैरिव ॥ आप्लुत्यरथिनःकांश्चित्परामृश्यमहाबलः ६२ पातयामासखड्गेनसध्वजानपिपांडवः ॥ मुहुरुत्पततोदिक्षुधावतश्चयशस्विनः ६३ मार्गांश्चचरतश्चित्रान्व्यस्मयंतरणेजनाः ॥ सजघानपदाकांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ६४ खड्गेनान्यांश्चचिच्छेदनादेनान्यांश्चभीषयन् ॥ ऊरुवेगेनचाप्यन्यान्पातयामासभूतले ६५ अपरेचैनमालोक्यभयात्पंचत्वमागताः ॥ एवंसाबहुलासेनाकलिंगानांतरस्विनाम् ६६ परिवार्यरणेभीष्मंभीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ततःकालिंगसैन्यानांप्रमुखेभरतर्षभ ६७ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यभीमसेनःसमभ्ययात् ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकालिंगोनवभिःशरैः ६८ भीमसेनममेयात्माप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ कालिंगबाणाभिहतस्तोत्रार्दितइवद्विपः ६९ भीमसेनःप्रजज्वालक्रोधेनाग्निरिवेंधितः ॥ अथाशोकःसमादायरथंहेमपरिष्कृतम् ७० भीमंसंपादयामासरथेनरथसारथिः ॥ तमारुह्यरथंतूर्णंकौंतेयःशत्रुसूदनः ७१ कालिंगमभिदुद्रावतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ततःश्रुतायुर्बलवान्भीमायनिशितान्शरान् ७२ प्रेषयामाससंक्रुद्धोदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सकार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैःशरैः ७३ समाहतोमहाराजकालिंगेनमहात्मना ॥ संचुक्रुशेभृशंभीमोदंडाहतइवोरगः ७४ क्रुद्धश्चचापमायम्यबलवद्बलिनांवरः ॥ कालिंगमवधीत्पार्थोभीमःसप्तभिरायसैः ७५ क्षुराभ्यांचक्ररक्षौचकालिंगस्यमहाबलौ ॥ सत्यदेवंचसत्यंचप्राहिणोद्यमसादनम् ७६ ततःपुनरमेयात्मानाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ केतुमंतंरणेभीमोऽगमयद्यमसादनम् ७७ ततःकलिंगाःसंक्रुद्धाभीमसेनममर्षणम् ॥ अनीकैर्बहुसाहस्रैःक्षत्रियाःसमवारयन् ७८ ततःशक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः ॥ कलिंगाश्चततोराजन्भीमसेनमवाकिरन् ७९ संनिवार्यसतांघोरांशरवृष्टिंसमुत्थिताम् ॥ गदामादायतरसासंनिपत्यमहाबलः ८० भीमःसप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ पुनश्चैवद्विसाहस्रान्कलिंगानरिमर्दनः ८१ प्राहिणोन्मृत्युलोकायतदद्भुतमिवाभवत् ॥ एवंसतान्यनीकानिकलिंगानांपुनःपुनः ८२ बिभेदसमरेतूर्णंप्रेक्ष्यभीष्मंमहारथम् ॥ हतारोहाश्चमातंगाःपांडवेनकृतारणे ८३ विप्रजग्मुरनीकेषुमेघावातहताइव ॥ मृद्नंतःस्वान्यनीकानिविनदंतःशरातुराः ८४ ततोभीमोमहाबाहुःखड्गहस्तोमहाभुजः ॥ संप्रहृष्टोमहाघोषंशंखंप्राध्मापयद्बली ८५

आस्तरणानिपर्याणच्छादनानि ६० अपविद्धानिपातितानि ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ अशोकोनाम सारथिः ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५

८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ पारावताश्वस्यमर्कटतिंदुकसमानवर्णाश्वस्य । 'पारावतःकलरवेशैलेमर्कटतिंदुके' इतिविश्वः ९८

सर्वकालिंगसैन्यानांमनांसिसमकंपयत् ॥ मोहश्चापिकलिंगानामाविवेशपरंतप ८६ प्राकंपंतचसैन्यानिवाहनानिचसर्वशः ॥ भीमेनसमरेराजन्गजेंद्रेणेवसर्वशः
८७ मार्गान्बहून्विचरताधावताचततस्ततः ॥ मुहुरुत्पतताचैवसंमोहःसमपद्यत ८८ भीमसेनभयत्रस्तंसैन्यंचसमकंपत ॥ क्षोभ्यमाणमसंबाधंग्राहेणेवमह
त्सरः ८९ त्रासितेषुचसर्वेषुभीमेनाद्भुतकर्मणा ॥ पुनरावर्तमानेषुविद्रवत्सुचसंघशः ९० सर्वकालिंगयोधेषुपांडूनांध्वजिनीपतिः ॥ अब्रवीत्स्वान्यनीकानियु
ध्यध्वमितिपार्षतः ९१ सेनापतिवचःश्रुत्वाशिखंडिप्रमुखागणाः ॥ भीममेवाभ्यवर्तंतरथानीकैःप्रहारिभिः ९२ धर्मराजश्चतान्सर्वानुपजग्राहपांडवः ॥ मह
तामेघवर्णेननागानीकेनपृष्ठतः ९३ एवंसंनोदयत्सर्वाणिस्वान्यनीकानिपार्षतः ॥ भीमसेनस्यजग्राहपार्ष्णिंसत्पुरुषैर्वृतः ९४ नहिपंचालराजस्यलोकेकश्चन
विद्यते ॥ भीमसात्यकयोरन्यःप्राणेभ्यःप्रियकृत्तमः ९५ सोऽपश्यत्तंकलिंगेषुचरंतमरिसूदनः ॥ भीमसेनंमहाबाहुंपार्षतःपरवीरहा ९६ ननर्दबहुधाराजन्
हृष्टश्चासीत्परंतपः ॥ शंखंदध्मौचसमरेसिंहनादंननादच ९७ सचपारावताश्वस्यरथेहेमपरिष्कृते ॥ कोविदारध्वजंदृष्ट्वाभीमसेनःसमाश्वसत् ९८ धृष्टद्युम्न
स्तुतंदृष्ट्वाकलिंगैःसमभिद्रुतम् ॥ भीमसेनममेयात्मात्राणायाजौसमभ्ययात् ९९ तौदूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वाधृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ कलिंगान्समरेवीरौयोधयेतांमनस्विनौ
१००सतत्रगत्वाशैनेयोजवेनजयतांवरः ॥ पार्थपार्षतयोःपार्ष्णिंजग्राहपुरुषर्षभः १०१ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतशरासनः ॥ आस्थितोरौद्रमात्मानंकलिंगानन्व
वैक्षत २ कलिंगप्रभवांचैवमांसशोणितकर्दमाम् ॥ रुधिरस्यंदिनींतत्रभीमःप्रावर्तयन्नदीम् ३ अंतरेणकलिंगानांपांडवानांचवाहिनीम् ॥ तांसंततारदुस्तारांभीमसे
नोमहाबलः ४ भीमसेनंतथादृष्ट्वाप्राक्रोशंस्तावकानृप ॥ कालोऽयंभीमरूपेणकलिंगैःसहयुध्यते ५ ततःशांतनवोभीष्मःश्रुत्वातंनिनदंरणे ॥ अभ्ययात्त्वरितो
भीमंव्यूढानीकःसमंततः ६ तंसात्यकिर्भीमसेनोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ अभ्यद्रवंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतम् ७ परिवार्यतुतेसर्वेगांगेयंतरसारणे ॥ त्रिभिस्त्रिभिः
शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरोजसा ८ प्रत्यविध्यततान्सर्वान्पितादेवव्रतस्तव ॥ यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ९ ततःशरसहस्रेणसन्निवार्यमहारथान् ॥
हयान्कांचनसन्नाहान्भीमस्यन्यहनच्छरैः ११० हताश्वेसरथेतिष्ठन्भीमसेनःप्रतापवान् ॥ शक्तिंचिक्षेपतरसागांगेयस्यरथंप्रति ११ अप्राप्तामथतांशक्तिंपिता
देवव्रतस्तव ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेसापृथिव्यामशीर्यत १२ ततःशैक्यायसींगुर्वींप्रगृह्यबलवान्गदाम् ॥ भीमसेनस्ततस्तूर्णंपुप्लुवेमनुजर्षभ १३ सात्यकोऽपितत
स्तूर्णंभीमस्यप्रियकाम्यया ॥ गांगेयसारथिंतूर्णंपातयामाससायकैः १४ भीष्मस्तुनिहतेतस्मिन्सारथौरथिनांवरः॥ वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतोरणाजिरात् ११५

९९ । १०० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ आनर्छुःआच्छादितवंतः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ वातायमानैःइतस्ततोधावद्भिः ११५

११६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ गतेति १ । २ । ३ । ४

भीमसेनस्ततोराजन्नपयातेमहाव्रते ॥ प्रजज्वालयथावह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः ११६ सहस्रासर्वकालिंगान्सेनामध्येऽभ्यतिष्ठत ॥ नैनमभ्युत्सहन्केचितावकाभ रतर्षभ १७ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्यस्वरथेरथिनांवरः ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानामपोवाहयशस्विनम् १८ संपूज्यमानःपांचाल्यैर्मत्स्यैश्चभरतर्षभ ॥ धृष्टद्युम्नंपरिष्व ज्यसमेयादथसात्यकिम् १९ अथाब्रवीद्भीमसेनंसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रोधृष्टद्युम्नस्यपश्यतः १२० दिष्ट्याकालिंगराजश्चराजपुत्रश्चकेतुमान् ॥ शक्रदेवश्चकालिंगःकलिंगाश्चमृधेहताः २१ स्वबाहुबलवीर्येणनागाश्वरथसंकुलः ॥ महापुरुषभूयिष्ठोधीरयोधनिषेवितः २२ महाव्यूहःकलिंगानामेकेनमृदित स्त्वया ॥ एवमुक्त्वाशिनेर्नप्तादीर्घबाहुररिंदम २३ रथाद्रथमभिद्रुत्यपर्यष्वजतपांडवम् ॥ ततःस्वरथमास्थायपुनरेवमहारथः ॥ तावकानवधीत्क्रुद्धोभीमस्य बलमादधत् १२४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध० द्वितीययुद्धदिवसेकलिंगराजवधेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ गतपू र्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिभारत ॥ रथनागाश्वपत्तीनांसादिनांचमहाक्षये १ द्रोणपुत्रेणशल्येनकृपेणचमहात्मना ॥ समसज्जतपांचाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः २ स लोकविदितानश्वान्निजघानमहाबलः ॥ द्रौणेःपांचालदायादःशितैर्दशभिराशुगैः ३ ततःशल्यरथंतूर्णमास्थायहतवाहनः ॥ द्रौणिःपांचालदायादमभ्यवर्षदथे षुभिः ४ धृष्टद्युम्नंतुसंयुक्तंद्रौणिनावीक्ष्यभारत ॥ सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णंविकिरन्निशितान्शरान् ५ सशल्यंपंचविंशत्याकृपंचनवभिःशरैः ॥ अश्वत्थामानमष्टाभि र्विव्याधपुरुषर्षभः ६ आर्जुनिंतुततस्तूर्णंद्रौणिर्विव्याधपत्रिणा ॥ शल्योऽथदशभिश्चैवकृपश्चनिशितैस्त्रिभिः ७ लक्ष्मणस्तवपौत्रस्तुसौभद्रंसमवस्थितम् ॥ अभ्यवर्तवसंहृष्टस्ततोयुद्धमवर्तत ८ दौर्योधनिःसुसंक्रुद्धःसौभद्रंपरवीरहा ॥ विव्याधसमरेराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ९ अभिमन्युःसुसंक्रुद्धोभ्रातरंभरतर्षभ ॥ शरैःपंचाशतैराजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत १० लक्ष्मणोऽपिपुनस्तस्यधनुश्चिच्छेदपत्रिणा ॥ मुष्टिदेशेमहाराजततस्तेचुक्रुशुर्जनाः ११ तद्विहायधनुश्छिन्नंसौभ द्रःपरवीरहा ॥ अन्यदादत्तवांश्चित्रंकार्मुकंवेगवत्तरम् १२ तौतत्रसमरेयुक्तौकृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ अन्योन्यंविशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुःपुरुषर्षभौ १३ ततोदुर्योधनोरा जादृष्ट्वापुत्रंमहारथम् ॥ पीडितंतवपौत्रेणप्रायात्तत्रप्रजेश्वरः १४ सन्निवृत्तेतवसुतेसर्वएवजनाधिपाः ॥ आर्जुनिंरथवंशेनसमंतात्पर्यवारयन् १५ सतैःपरिवृतः शूरैःशूरोयुधिसुदुर्जयैः ॥ नसम्प्रव्यथतेराजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः १६ सौभद्रमथसंसक्तंदृष्ट्वातत्रधनंजयः ॥ अभिदुद्राववेगेनत्रातुकामःस्वमात्मजम् १७ ततःसरथ नागाश्वाभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ अभ्यवर्तंतराजानःसहिताःसव्यसाचिनम् १८ उद्धूतंसहसाभौमंनागाश्वरथपत्तिभिः ॥ दिवाकररथंप्राप्यरजस्तीव्रमदृश्यत १९ तानिनागसहस्राणिभूमिपालशतानिच ॥ तस्यबाणपथंप्राप्यनाभ्यवर्तंतसर्वशः २० १।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ यथाकुर्याद्धनंजयःधनंजयोऽग्निरर्जुनोवासयथाकुर्यादित्यसाधारण्योक्तिः ३७ । ३८

प्रणेदुःसर्वभूतानिबभूवुस्तिमिरादिशः ॥ कुरूणांचानयस्तीव्रःसमदृश्यतदारुणः २१ नाप्यंतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नचभास्करः ॥ प्रजज्ञेभरतश्रेष्ठशस्त्रसंघैः
किरीटिनः २२ सादितारथनागाश्वहताश्वारथिनोरणे ॥ विप्रद्रुतरथाःकेचिद्दृश्यंतेरथयूथपाः २३ विरथारथिनश्चान्येधावमानाःसमंततः ॥ तत्रतत्रैवदृश्यंते
सायुधाःसांगदैर्भुजैः २४ हयारोहाहयांस्त्यक्त्वागजारोहाश्चदंतिनः ॥ अर्जुनस्यभयाद्राजन्समंताद्विप्रदुद्रुवुः २५ रथेभ्यश्चगजेभ्यश्चहयेभ्यश्चनराधिपाः ॥
पतिताःपात्यमानाश्चदृश्यंतेऽर्जुनसायकैः २६ सगदानुद्यतान्बाहून्सखड्गांश्चविशांपते ॥ सप्रासांश्चसतूणीरान्सशरान्सशरासनान् २७सांकुशान्सपताकांश्चतत्र
तत्रार्जुनोनृणाम् ॥ निचकर्तशरैरुग्रैरौद्रंवपुरधारयत् २८परिघाणांप्रदीप्तानांमुद्गराणांचमारिष ॥ प्रासानांभिंदिपालानां निस्त्रिंशानांचसंयुगे २९परश्वधानांती
क्ष्णानांतोमराणांचभारत ॥ वर्मणांचापविद्धानांकांचनानांचभूमिप ३० ध्वजानांचर्मणांचैवव्यजनानांचसर्वशः ॥ छत्राणांहेमदंडानांतोमराणांचभारत ३१
प्रतोदानांचयोक्त्राणांकशानांचैवमारिष ॥ राशयःस्मात्रदृश्यंतेविनिकीर्णारणक्षितौ ३२ नासीत्तत्रपुमान्कश्चित्तवसैन्यस्यभारत ॥ योऽर्जुनंसमरेशूरंप्रत्युद्या
यात्कथंचन ३३ योयोहिसमरेपार्थंप्रत्युद्यातिविशांपते ॥ ससंख्येविशिखैस्तीक्ष्णैःपरलोकायनीयते ३४ तेषुविद्रवमाणेषुतवयोधेषुसर्वशः ॥ अर्जुनोवासुदे
वश्चदध्मतुर्वारिजोत्तमौ ३५ तत्प्रभग्नंबलंदृष्ट्वापितादेवव्रतस्तव ॥ अब्रवीत्समरेशूरंभारद्वाजंस्मयन्निव ३६एषपांडुसुतोवीरःकृष्णेनसहितोबली ॥ तथाकरोति
सैन्यानियथाकुर्याद्धनंजयः ३७ नह्येषसमरेशक्योविजेतुंहिकथंचन ॥ यथाऽस्यदृश्यतेरूपंकालांतकयमोपमम् ३८ ननिवर्तयितुंचापिशक्येयंमहतीचमूः ॥
अन्योन्यप्रेक्षयापश्यद्द्रवतीयंवरूथिनी ३९ एषचास्तंगिरिश्रेष्ठंभानुमान्प्रतिपद्यते ॥ चक्षूंषिसर्वलोकस्यसंहरन्निवसर्वथा ४० तत्रावहारंसंप्राप्तंमन्येऽहंपुरुष
र्षभ ॥ श्रांताभीताश्चनोयोधानयोत्स्यंतिकथंचन ४१ एवमुक्त्वाततोभीष्मोद्रोणमाचार्यसत्तमम् ॥ अवहारमथोचक्रेतावकानांमहारथः ४२ ततोवहारःसैन्या
नांतवतेषांचभारत ॥ अस्तंगच्छतिसूर्येऽभूत्संध्याकालेचवर्तति ४३ ॥ इति श्रीम० भीष्म० भीष्मवधप० द्वितीययुद्धदिवसावहारेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः
॥ ५५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ प्रभातायांचशर्वर्यांभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ अनीकान्यनुसंयानेऽभ्यादिदेशाथभारत १ गारुडंचमहाव्यूहंचक्रेशांतनवस्तदा
॥ पुत्राणांतेजयाकांक्षीभीष्मःकुरुपितामहः २ गरुडस्यस्वयंतुंडेपितादेवव्रतस्तव ॥ चक्षुषीचभरद्वाजःकृतवर्माचसात्वतः ३ अश्वत्थामाकृपश्चैवशीर्षमास्तां
यशस्विनौ ॥ त्रैगर्तैरथकैकेयैर्वाटधानैश्चसंयुगे ४ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिष ॥ मद्रकाःसिंधुसौवीरास्तथापांचनदाश्चये ५

अन्योन्यप्रेक्षयापरस्परभंगदर्शनेन ३९ । ४० । ४१ । ४२ वर्तंतिवर्तमाने ४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ प्रभातायामिति १ । २ । ३ । ४ । ५

जयद्रथेनसहिताग्रीवायांसन्निवेशिताः ॥ पृष्ठेदुर्योधनोराजासोदर्यैःसानुगैर्वृतः ६ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चशकैःसह ॥ पुच्छमासन्महाराजशूरसेनाश्चसर्वशः ७ मागधाश्चकलिंगाश्चदासेरकगणैःसह ॥ दक्षिणंपक्षमासाद्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ८ कारूषाश्चविकुंजाश्चमुंडाःकुंडीवृषास्तथा ॥ बृहद्बलेनसहितावामं पार्श्वमवस्थिताः ९ व्यूढंदृष्ट्वातुतत्सैन्यंसव्यसाचीपरंतपः ॥ धृष्टद्युम्नेनसहितःप्रत्यव्यूहतसंयुगे १० अर्धचंद्रेणव्यूहेनव्यूहंतमतिदारुणम् ॥ दक्षिणंशृंगमा स्थायभीमसेनोव्यरोचत ११ नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ तदन्वेवविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः १२ तदनंतरमेवासीन्नीलोनीलायुधैःसह ॥ नीलाद नंतरश्चैवधृष्टकेतुर्महाबलः १३ चेदिकाशिकरूषैश्चपौरवैरपिसंवृतः ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचपंचालाश्चप्रभद्रका १४ मध्येसैन्यस्यमहतःस्थितायुद्धायभारत ॥ तत्रैवधर्मराजोऽपिगजानीकेनसंवृतः १५ ततस्तुसात्यकीराजन्द्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ अभिमन्युस्ततःशूरइरावांश्चततःपरम् १६ भैमसेनिस्ततोराजन्के कयाश्चमहारथाः ॥ ततोऽभूद्द्विपदांश्रेष्ठोवामंपार्श्वमुपाश्रितः १७ सर्वस्यजगतोगोप्तागोप्तायस्यजनार्दनः ॥ एवमेतंमहाव्यूहंप्रत्यव्यूहंतपांडवाः १८ वधार्थं तवपुत्राणांतत्पक्षंयेचसंगताः ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपम् १९ तावकानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरम् ॥ हयौघाश्चरथौघाश्चतत्रतत्रविशांपते २० संप तंतोव्यदृश्यंतनिघ्नंतस्तेपरस्परम् ॥ धावतांचरथौघानांनिघ्नतांचपृथक्पृथक् २१ बभूवतुमुलःशब्दोविमिश्रोदुंदुभिस्वनैः ॥ दिवस्पृङ्नरवीराणांनिघ्नतामितरे तरम् ॥ संप्रहारेसुतुमुलेतवतेषांचभारत २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणितृतीययुद्धदिवसेपरस्परव्यूहरचनायांषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५६॥

संजयउवाच ॥ ततोव्यूढेष्वनीकेषुतावकेषुपरेषुच ॥ धनंजयोरथानीकमवधीत्तवभारत १ शरैरतिरथोयुद्धेदारयन्रथयूथपान् ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुग क्षये २ धार्तराष्ट्ररणेयत्नात्पांडवान्प्रत्ययोधयन् ॥ प्रार्थयानायशोदीप्तंमृत्युंकृत्वानिवर्तनम् ३ एकाग्रमनसोभूत्वापांडवानांवरूथिनीम् ॥ बभंजुर्बहुशोराजंस्ते चासज्जंतसंयुगे ४ द्रवद्भिरथभग्नैश्चपरिवर्तद्भिरेवच ॥ पांडवैःकौरवेयैश्चनप्राज्ञायतकिंचन ५ उदतिष्ठद्रजोभौमंछादयानंदिवाकरम् ॥ नदिशःप्रदिशोवापित त्रहन्युःकथंनराः ६ अनुमानेनसंज्ञाभिर्नामगोत्रैश्चसंयुगे ॥ वर्ततेचतथायुद्धंतत्रतत्रविशांपते ७ नव्यूहोभिद्यतेतत्रकौरवाणांकथंचन ॥ रक्षितःसत्यसंधेनभा रद्वाजेनसंयुगे ८ तथैवपांडवानांचरक्षितःसव्यसाचिना ॥ नाभिद्यतमहाव्यूहोभीमेनचसुरक्षितः ९ सेनाग्रादपिनिष्पत्यप्रायुध्यंस्तत्रमानवाः ॥ उभयोःसेनयो राजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः १० हयारोहैर्हयारोहाःपात्यंतेस्ममहाहवे ॥ ऋष्टिभिर्विमलाभिश्चप्रासैरपिचसंयुगे ११

शत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ततइति १ । २ मृत्युंकृत्वानिवर्तनंमृत्युरेवनिवर्तनहेतुर्नान्यइत्यर्थः ३ । ४ । ५ । ६ । अनुमानेनध्वजादिचिन्हेन संज्ञाभिःसंकेतैश्च ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ।२५ परिस्तोमैश्चित्रकंबलैः कुथाभिस्तैरेवक्षुद्रैः कंबलैरांकवैः महाधनैर्महामूल्यैः स्रग्दामैःस्रग्रचितैर्दामभिः

रथीरथिनमासाद्यशरैःकनकभूषणैः ॥ पातयामाससमरेतस्मिन्नतिभयंकरे १२ गजारोहागजारोहान्नाराचशरतोमरैः ॥ संसक्तान्पातयामासुस्तवतेषांचसर्वशः १३ कश्चिदुत्पत्यसमरेवरवारणमास्थितः ॥ केशपक्षेपरामृश्यजहारसमरेशिरः १४ अन्येद्विरददंताग्रनिर्भिन्नहृदयारणे ॥ वेमुश्चरुधिरंवीरानिःश्वसंतःसमंततः १५ कश्चित्करिविषाणस्थावीरोरणविशारदः ॥ प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नोगजशिक्षास्त्रवेदिना १६ पत्तिसंघारणेपत्तीन्भिंदिपालपरश्वधैः ॥ न्यपातयंतसंहृष्टाःपरस्परकृतागसः १७ रथीचसमरेराजन्नासाद्यगजयूथपम् ॥ सगजंपातयामासगजीचरथिनांवरम् १८ रथिनंचहयारोहःप्रासेनभरतर्षभ ॥ पातयामाससमरेरथीचहयसादिनम् १९ पदातीरथिनंसंख्येरथीचापिपदातिनम् ॥ न्यपातयच्छितैःशस्त्रैःसेनयोरुभयोरपि २० गजारोहाहयारोहान्पातयांचक्रिरेतदा ॥ हयारोहागजस्थांश्चतदद्भुतमिवाभवत् २१ गजारोहवरैश्चापितत्रतत्रपदातयः ॥ पातिताःसमदृश्यंततैश्चापिगजयोधिनः २२ पत्तिसंघाहयारोहैःसादिसंघाश्चपत्तिभिः॥ पात्यमानाव्यदृश्यंतशतशोऽथसहस्रशः २३ ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा ॥ प्रासैस्तथागदाभिश्चपरिघैःकंपनैस्तथा २४ शक्तिभिःकवचैश्चित्रैःकणपैरंकुशैरपि ॥ निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापिस्वर्णपुंखैःशरैस्तथा २५ परिस्तोमैःकुथाभिश्चकंबलैश्चमहाधनैः ॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठस्रग्दामैरिवचित्रिता २६ नराश्वकायैःपतितैर्दंतिभिश्चमहाहवे ॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा २७ प्रशशामरजोभौमंव्युक्षितंरणशोणितैः ॥ दिशश्चविमलाःसर्वाःसंबभूवुर्जनेश्वर २८ उत्थितान्यगणेयानिकबंधानिसमंततः ॥ चिन्हभूतानिजगतोविनाशार्थायभारत २९ तस्मिन्युद्धेमहारौद्रेवर्तमानेसुदारुणे ॥ प्रत्यदृश्यंतरथिनोधावमानाःसमंततः ३० ततोभीष्मश्चद्रोणश्चसैंधवश्चजयद्रथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःशल्यश्चापिससौबलः ३१ एतेसमरदुर्धर्षाःसिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ पांडवानामनीकानिबभंजुःस्मपुनःपुनः ३२ तथैवभीमसेनोऽपिराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चद्रौपदेयाश्चभारत ३३ तावकांस्तवपुत्रांश्चसहितान्सर्वराजभिः ॥ द्रावयामासुराजौतेत्रिदशादानवानिव ३४ तथातेसमरेऽन्योन्यंनिघ्नंतःक्षत्रियर्षभाः ॥ रक्तोक्षिताघोररूपाविरेजुर्दानवाइव ३५ विनिर्जित्यरिपून्वीराःसेनयोरुभयोरपि ॥ व्यदृश्यंतमहामात्राग्रहाइवनभस्तले ३६ ततोरथसहस्रेणपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अभ्ययात्पांडवंयुद्धेराक्षसंचघटोत्कचम् ३७ तथैवपांडवाःसर्वेमहत्यासेनयासह ॥ द्रोणभीष्मौरणेयत्तौप्रत्युद्ययुररिंदमौ ३८ किरीटीचययौक्रुद्धःसमंतात्पार्थिवोत्तमान् ॥ आर्जुनिःसात्यकिश्चैवययतुःसौबलंबलम् ३९ ततःप्रववृतेभूयःसंग्रामोलोमहर्षणः ॥ तावकानांपरेषांचसमरेविजयैषिणाम् ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणितृतीययुद्धदिवसेसंकुलयुद्धेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अनेनस्रजांबाहुल्यंदैर्घ्यंचदर्शितं २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ महामात्राःप्रधानाः ३६।३७।३८।३९।४० ॥ इतिभी०नी०भा०सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५७॥

ततस्तेइति १ कोष्ठकीकृत्यवेष्टयित्वा २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

॥ संजयउवाच ॥ ततस्तेपार्थिवाःक्रुद्धाःफाल्गुनंवीक्ष्यसंयुगे ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्पर्यवारयन् १ अथैनंरथवृंदेनकोष्ठकीकृत्यभारत ॥ शरैःसुबहुसाहस्रैः समंतादभ्यवारयन् २ शक्तीश्चविमलास्तीक्ष्णागदाश्चपरिघैःसह ॥ प्रासान्परश्वधांश्चैवमुद्गरान्मुसलानपि ३ चिक्षिपुःसमरेक्रुद्धाःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ शस्त्राणामथतांवृष्टिंशलभानामिवायतिम् ४ रुरोधसर्वतःपार्थःशरैःकनकभूषणैः ॥ तत्रतल्लाघवंदृष्ट्वाबीभत्सोरतिमानुषम् ५ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः साधुसाध्वितिराजेंद्रफाल्गुनंप्रत्यपूजयन् ६ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चमहत्यासेनयावृतौ ॥ गांधारान्समरेशूरानजग्मतुःसहसौबलान् ७ तत्रसौबलकाःक्रुद्धावार्ष्णेयस्यरथोत्तमम् ॥ तिलशश्चिच्छिदुःक्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ८ सात्यकिस्तुरथंत्यक्त्वावर्तमानेभयावहे ॥ अभिमन्योरथंतूर्णमारुरोहपरंतपः ९ तावेकरथसंयुक्तौसौबलेयस्यवाहिनीम् ॥ व्यधमेतांशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः १० द्रोणभीष्मौरणेयत्तौधर्मराजस्यवाहिनीम् ॥ नाशयेतांशरैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रपरिच्छदैः ११ ततोधर्मसुतोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ मिषतांसर्वसैन्यानांद्रोणानीकमुपाद्रवन् १२ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ यथादेवासुरंयुद्धंपूर्वमासीत्सुदारुणम् १३ कुर्वाणौसुमहत्कर्मभीमसेनघटोत्कचौ ॥ दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्यतावुभावप्यवारयन् १४ तत्राद्भुतमपश्यामहैडिंबस्यपराक्रमम् ॥ अतीत्यपितरंयुद्धेयदयुध्यतभारत १५ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धोदुर्योधनममर्षणम् ॥ हृद्यविध्यत्पृषत्केनप्रहसन्निवपांडवः १६ ततोदुर्योधनोराजाप्रहारवरपीडितः ॥ निषसादरथोपस्थेकश्मलंचजगामह १७ तंविसंज्ञंविदित्वातुत्वरमाणोऽस्यसारथिः ॥ अपोवाहरणाद्राजंस्ततःसैन्यमभज्यत १८ ततस्तांकौरवींसेनांद्रवमाणांसमंततः ॥ निघ्नन्भीमःशरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राजपृष्ठतः १९ पार्षतश्चरथश्रेष्ठोधर्मपुत्रश्चपांडवः ॥ द्रोणस्यपश्यतःसैन्यंगांगेयस्यचपश्यतः २० जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैःपरानीकविनाशनैः ॥ द्रवमाणंतुतत्सैन्यंतवपुत्रस्यसंयुगे २१ नाशक्नुतांवारयितुंभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ वार्यमाणंचभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना २२ विद्रवत्येवतत्सैन्यंपश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ॥ ततोरथसहस्रेषुविद्रवत्सुततस्ततः २३ तावास्थितावेकरथंसौभद्रशिनिपुंगवौ ॥ सौबलींसमरेसेनांशातयेतांसमंततः २४ शुशुभातेतदातौतुशैनेयकुरुपुंगवौ ॥ अमावास्यांगतौयद्वत्सोमसूर्यौनभस्तले २५ अर्जुनस्तुततःक्रुद्धस्तवसैन्यंविशांपते ॥ ववर्षशरवर्षेणधाराभिरिवतोयदः २६ वध्यमानंततस्तत्रशरैःपार्थस्यसंयुगे ॥ दुद्रावकौरवंसैन्यंविषादभयकंपितम् २७ द्रवतस्तान्समालक्ष्यभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ न्यवारयेतांसंरब्धौदुर्योधनहितैषिणौ २८ ततोदुर्योधनोराजासमाश्वस्यविशांपते ॥ न्यवर्तयततत्सैन्यंद्रवमाणंसमंततः २९ यत्रयत्रसुतस्तुभ्यंयंयंपश्यतिभारत ॥ तत्रतत्रन्यवर्तंतक्षत्रियाणांमहारथाः ३० तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैवततोऽन्येपीतरेजनाः ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजँल्लज्जयाचावतस्थिरे ३१ २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

पुनरावर्ततांतेषांवेगआसीद्दिशांपते ॥ पूर्यतःसागरस्येवचंद्रस्योदयनंप्रति ३२ सन्निवृत्तांस्ततस्तांतुदृष्ट्वाराजासुयोधनः ॥ अब्रवीत्त्वरितोगत्वाभीष्मंशांत
नवंवचः ३३ पितामहनिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिभारत ॥ नानुरूपमहंमन्येत्वयिजीवतिकौरव ३४ द्रोणेचास्त्रविदांश्रेष्ठेसपुत्रेससुहृज्जने ॥ कृपेचैवमहेष्वासेद्रव
तेयद्वरूथिनी ३५ नपांडवान्प्रतिबलांस्तवमन्येकथंचन ॥ तथाद्रोणस्यसंग्रामेद्रौणेश्चैवकृपस्यच ३६ अनुग्राह्याःपांडुसुतास्तवनूनंपितामह ॥ यथेमांक्ष
मसेवीरवध्यमानांवरूथिनीं ३७ सोऽस्मिवाच्यस्त्वयाराजन्पूर्वमेवसमागमे ॥ नयोत्स्येपांडवान्संख्येनापिपार्षतसात्यकी ३८ श्रुत्वातुवचनंतुभ्यमाचार्य
स्यकृपस्यच ॥ कर्णेनसहितःकृत्यंचिंतयानस्तदैवहि ३९ यदिनाहंपरित्याज्योयुवाभ्यामिहसंयुगे ॥ विक्रमेणानुरूपेणयुध्येतांपुरुषर्षभौ ४० एतच्छ्रुत्वाव
चोभीष्मःप्रहसन्वैमुहुर्मुहुः ॥ अब्रवीत्तनयंतुभ्यंक्रोधादुद्वृत्यचक्षुषी ४१ बहुशोऽस्मियाराजंस्तथ्यमुक्तोहितंवचः ॥ अजेयाःपांडवायुद्धेदेवैरपिसवासवैः ४२
यत्तुशक्यंमयाकर्तुंवृद्धेनाद्यनृपोत्तम ॥ करिष्यामियथाशक्तिप्रेक्षेदानींसबांधवः ४३ अद्यपांडुसुतानेकःससैन्यान्सहबंधुभिः ॥ सोऽहंनिवारयिष्यामिसर्वलोक
स्यपश्यतः ४४ एवमुक्तेतुभीष्मेणपुत्रास्तवजनेश्वर ॥ दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताभेरीःसंजघ्निरेभृशम् ४५ पांडवाहिततोराजन्श्रुत्वातंनिनदंमहत् ॥ दध्मुःशं
खांश्चभेरीश्चमुरजांश्चाप्यनादयन् ४६ ॥ ॥ इति श्रीम० भी० भीष्मवधप० तृतीयेयुद्धदिवसेभीष्मदुर्योधनसंवादेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
धृतराष्ट्रउवाच ॥ प्रतिज्ञातेततस्तस्मिन्युद्धेभीष्मेणदारुणे ॥ क्रोधितोममपुत्रेणदुःखितेनविशेषतः १ भीष्मःकिमकरोत्तत्रपांडवेयेषुभारत ॥ पितामहेवार्प
चालास्तन्ममाचक्ष्वसंजय २ ॥ संजयउवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिभारत ॥ पश्चिमांदिशमास्थायस्थितेचापिदिवाकरे ३ जयंप्राप्तेषुहृष्टेषुपांडवे
षुमहात्मसु ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञःपितादेवव्रतस्तव ४ अभ्ययाज्जवनैरश्वैःपांडवानामनीकिनीं ॥ महत्यासेनयागुप्तस्तवपुत्रैश्चसर्वशः ५ प्रावर्ततततोयुद्धंतुमु
लंलोमहर्षणम् ॥ अस्माकंपांडवैःसार्धमनयात्तवभारत ६ धनुषांकूजतांतत्रतलानांचाभिहन्यतां ॥ महान्समभवच्छब्दोगिरीणामिवदीर्यतां ७ तिष्ठस्थितो
ऽस्मिविद्ध्येनंनिवर्तस्वस्थिरोभव ॥ स्थिरोऽस्मिप्रहरस्वेतिशब्दोऽश्रूयतसर्वशः ८ कांचनेषुतनुत्रेषुकिरीटेषुध्वजेषुच ॥ शिलानामिवशैलेषुपतितानामभू
द्ध्वनिः ९ पतितान्युत्तमांगानिबाहवश्चविभूषिताः ॥ व्यचेष्टंतमहींप्राप्यशतशोऽथसहस्रशः १० हृतोत्तमांगाःकेचित्तुतथैवोद्यतकार्मुकाः ॥ प्रगृहीतायुधाश्चा
पितस्थुःपुरुषसत्तमाः ११ प्रावर्ततमहावेगानदीरुधिरवाहिनी ॥ मातंगांगशिलारौद्रामांसशोणितकर्दमा १२ वराश्वनरनागानांशरीरप्रभवातदा ॥ परलो
कार्णवमुखीगृध्रगोमायुमोदिनी १३

प्रतिज्ञा

॥९४॥ अ०

नदृष्टंनश्रुतंवापियुद्धमेतादृशंनृप ॥ यथातवसुतानांचपांडवानांचभारत १४ नासीद्रथपथस्तत्रयोधैर्युधिनिपातितैः ॥ गजैश्वपतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतः १५ विकीर्णैःकवचैश्चित्रैःशिरस्त्राणैश्चमारिष ॥ शुशुभेतद्रणस्थानंशरदीवनभस्तलम् १६ विनिर्भिन्नाःशरैःकेचिदंत्रापीडप्रकर्षिणः ॥ अभीताःसमरेशत्रून्भ्यधावंतदर्पिताः १७ तातभ्रातःसखेबंधोवयस्यममातुल ॥ मामांपरित्यजेत्यन्येचुक्रुशुःपतितारणे १८ अथाभ्येहित्वमागच्छकिंभीतोऽसिक्वयास्यसि ॥ स्थितोऽहंसमरेमाभैरितिचान्येविचुक्रुशुः १९ तत्रभीष्मःशांतनवोनित्यंमंडलकार्मुकः ॥ मुमोचबाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव २० शरैरेकायनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्रतः ॥ जघानपांडवरथानादिश्यभरतर्षभ २१ सनृत्यन्वैरथोपस्थेदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ अलातचक्रवद्राजंस्तत्रतत्रस्मदृश्यते २२ तमेकंसमरेशूरंपांडवाःसृंजयैःसह ॥ अनेकशतसाहस्रंसमपश्यंतलाघवात् २३ मायाकृतात्मानमिवभीष्मंतत्रस्ममेनिरे ॥ पूर्वस्यांदिशितंदृष्ट्वाप्रतीच्यांददृशुर्जनाः २४ उदीच्यांचैवमालोक्यदक्षिणस्यांपुनःप्रभो ॥ एवंससमरेशूरोगांगेयःप्रत्यदृश्यत २५ नचैवंपांडवेयानांकश्चिच्छक्नोतिवीक्षितुम् ॥ विशिखानेवपश्यंतिभीष्मचापच्युतान्बहून् २६ कुर्वाणंसमरेकर्मसूदयानंचवाहिनीम् ॥ व्याक्रोशंतरणेतत्रनराबहुविधाबहु २७ अमानुषेणरूपेणचरंतंपितरंतव ॥ शलभाइवराजानःपतंतिविधिचोदिताः २८ भीष्माग्निमभिसंक्रुद्धंविनाशायसहस्रशः ॥ नहिमोघःशरःकश्चिदासीद्भीष्मस्यसंयुगे २९ नरनागाश्वकायेषुबहुत्वाल्लघुयोधिनः ॥ भिनत्त्येकेनबाणेनसुमुखेनपतत्रिणा ३० गजकंटकसन्नद्धंवज्रेणेवशिलोच्चयम् ॥ द्वौत्रीनपिगजारोहान्पिंडितान्वर्मितानपि ३१ नाराचेनसुमुक्तेननिजघानपितातव ॥ योयोभीष्मंनरव्याघ्रमभ्येतियुधिकश्चन ३२ मुहूर्तदृष्टःसमयापतितोभुविदृश्यते ॥ एवंसाधर्मराजस्यवध्यमानामहाचमूः ३३ भीष्मेणातुलवीर्येणव्यशीर्यतसहस्रधा ॥ प्राकंपतमहासेनाशरवर्षेणतापिता ३४ पश्यतोवासुदेवस्यपार्थस्याथशिखंडिनः ॥ यतमानाऽपितेवीराद्रवमाणान्महारथान् ३५ नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येणवध्यमानामहाचमूः ३६ अभ्यज्यतमहाराजनचद्वौसहधावतः ॥ आविद्धनरनागाश्वंपतितध्वजकूबरम् ३७ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनम् ॥ जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ३८ प्रियंसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः ॥ विमुच्यकवचान्यन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ३९ विमुक्तकेशाधावंतःप्रत्यदृश्यंतभारत ॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतमुद्भ्रांतरथयूथपम् ४० ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानंसैन्यंतुदृष्ट्वायादवनंदनः ४१ उवाचपार्थंबीभत्सुंनिगृह्यरथमुत्तमम् ॥ अयंसकालःसंप्राप्तःपार्थयस्तेऽभिकांक्षितः ४२ प्रहरस्वनरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्त्वयाकथितंवीरपुराराज्ञांसमागमे ४३

॥९३॥

॥९४॥

३८ । आक्रंदेयुद्धे ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५

भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ सानुबंधान्हनिष्यामियेमांयोत्स्यंतिसंयुगे ४४ इतितत्कुरुकौंतेयसत्यंवाक्यमरिंदम ॥ बीभत्सोपश्यसैन्यंस्वं
भज्यमानंततस्ततः ४५ द्रवतश्चमहीपालान्पश्ययौधिष्ठिरेबले ॥ दृष्ट्वाहिभीष्मंसमरेव्यात्ताननमिवांतकम् ४६ भयार्ताःप्रपलायंतेसिंहात्क्षुद्रमृगाइव ॥ एव
मुक्तःप्रत्युवाचवासुदेवंधनंजयः ४७ नोदयाश्वान्यतोभीष्मोविगाह्यैतद्बलार्णवम् ॥ पातयिष्यामिदुर्धर्षंवृद्धंकुरुपितामहम् ४८ ॥ संजयउवाच ॥ ततोऽश्वान्
रजतप्रख्यान्नोदयामासमाधवः ॥ यतोभीष्मरथोराजन्दुष्प्रेक्ष्योरश्मिवानिव ४९ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलंमहत् ॥ दृष्ट्वापार्थंमहाबाहुंभीष्मायोद्यतमा
हवे ५० ततोभीष्मःकुरुश्रेष्ठःसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ धनंजयरथंशीघ्रंशरवर्षैरवाकिरत् ५१ क्षणेनसरथस्तस्यसहयःसहसारथिः ॥ शरवर्षेणमहतासंछन्नोनप्रका
शते ५२ वासुदेवस्त्वसंभ्रांतोधैर्यमास्थायसत्त्ववान् ॥ चोदयामासतानश्वान्विचितान्भीष्मसायकैः ५३ ततःपार्थोधनुर्गृह्यदिव्यंजलदनिःस्वनम् ॥ पातया
मासभीष्मस्यधनुश्छित्वात्रिभिःशरैः ५४ सच्छिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्धनुः ॥ निमिषांतरमात्रेणसज्जंचक्रेपितातव ५५ विचकर्षततोदोर्भ्यांधनुर्ज
लदनिःस्वनम् ॥ अथास्यतदपिक्रुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः ५६ तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ॥ साधुपार्थमहाबाहोसाधुभोपांडुनंदन ५७ त्वय्ये
वैतद्युक्तरूपंमहत्कर्मधनंजय ॥ प्रीतोऽस्मिसुदृढंपुत्रकुरुयुद्धंमयासह ५८ इतिपार्थंप्रशस्याथप्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ॥ मुमोचसमरेवीरःशरान्पार्थरथंप्रति ५९
अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलम् ॥ मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंडलान्याचरल्लघु ६० तथाभीष्मस्तुसुदृढंवासुदेवधनंजयौ ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैःसर्वगात्रेषु
भारत ६१ शुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ ॥ गोवृषाविवसंरब्धौविषाणोल्लिखितांकितौ ६२ पुनश्चापिसुसंरब्धःशरैःशतसहस्रशः ॥ कृष्णयोर्युधि
संरब्धोभीष्मोऽथावारयद्दिशः ६३ वार्ष्णेयंचशरैस्तीक्ष्णैःकंपयामासरोषितः ॥ मुहुरभ्यर्दयन्भीष्मःप्रहस्यस्वनवत्तदा ६४ ततस्तुकृष्णःसमरेदृष्ट्वाभीष्मपराक्र
मम् ॥ संप्रेक्ष्यचमहाबाहुःपार्थस्यमृदुयुद्धताम् ६५ भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि ॥ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ६६ वरान्वरान्विनि
घ्नंतंपांडुपुत्रस्यसैनिकान् ॥ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले ६७ अमृष्यमाणोभगवान्केशवःपरवीरहा ॥ अचिंतयदमेयात्मानास्तियौधिष्ठिरंबलम् ६८
एकाह्नाहिरणेभीष्मोनाशयेद्देवदानवान् ॥ किंनुपांडुसुतान्युद्धेसबलान्सपदानुगान् ६९ द्रवतेचमहासैन्यंपांडवस्यमहात्मनः ॥ एतेचकौरवास्तूर्णंप्रभग्नान्
वीक्ष्यसोमकान् ७० प्राद्रवंतिरणेदृष्ट्वाहर्षयंतःपितामहम् ॥ सोऽहंभीष्मंनिहन्म्यद्यपांडवार्थायदंशितः ७१ भारमेतंविनेष्यामिपांडवानांमहात्मनाम् ॥
अर्जुनोहिशरैस्तीक्ष्णैर्बध्यमानोऽपिसंयुगे ७२

६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

॥१९॥ अ० ॥५९॥

कर्तव्यंनाभिजानातिरणेभीष्मस्यगौरवात् ॥ तथाचिंतयतस्तस्यभूयएवपितामहः ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धःशरान्पार्थरथंप्रति ७३ तेषांबहुत्वात्तुभृशंशराणांदिशश्च
सर्वाःपिहिताबभूवुः ॥ नचांतरिक्षंनादिशोनभूमिर्नभास्करोऽदृश्यतरश्मिमाली ७४ ववुश्चवातास्तुमुलाःसधूमादिशश्चसर्वाःक्षुभिताबभूवुः ॥ द्रोणोविकर्णोऽथ
जयद्रथश्चभूरिश्रवाःकृतवर्माकृपश्च ७५ श्रुतायुरंबष्ठपतिश्चराजाविंदानुविंदौचसुदक्षिणश्च ॥ प्राच्याश्चसौवीरगणाश्चसर्वेवसातयःक्षुद्रकमालवाश्च ७६ किरीटिनं
त्वरमाणाऽभिसस्रुर्निदेशगाःशांतनवस्यराज्ञः ॥ तंवाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ७७ किरीटिनंसंपरिवार्यमाणंशिनेर्नप्तावारणयूथपैश्च ॥ ततस्तु
दृष्ट्वाऽर्जुनवासुदेवौपदातिनागाश्वरथैःसमंतात् ७८ अभिद्रुतौशस्त्रभृतांवरिष्ठौशिनिप्रवीरोऽभिससारतूर्णं ॥ सतान्यनीकानिमहाधनुष्मान्शिनिप्रवीरःसहसाऽभि
पत्य ७९ चकारसाहाय्यमथार्जुनस्यविष्णुर्यथावृत्रनिषूदनस्य ॥ विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघंभीष्मेणवित्रासितसर्वयोधम् ८० युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतंप्रोवाचसं
दृश्यशिनिप्रवीरः ॥ क्वक्षत्रियायास्यथनैषधर्मःसतांपुरस्तात्कथितःपुराणैः ८१ मास्वांप्रतिज्ञांत्यजतप्रवीराःस्वंवीरधर्मंपरिपालयध्वम् ॥ तान्वासवानंतरजोनि
शाम्यनरेंद्रमुख्यान्द्रवतःसमंतात् ८२ पार्थस्यदृष्ट्वामृदुयुद्धतांचभीष्मंचसंख्येसमुदीर्यमाणम् ॥ अमृष्यमाणःसततोमहात्मायशस्विनंसर्वदशार्हभर्ता ८३ उवाच
शैनेयमभिप्रशंसन्दृष्ट्वाकुरूनापततःसमग्रान् ॥ येयांतितेयांतुशिनिप्रवीरयेऽपिस्थिताःसात्वततेऽपियांतु ८४ भीष्मंरथात्पश्यनिपात्यमानंद्रोणंचसंख्येसगणंम
याऽद्य ॥ नमेरथीसात्वतकौरवाणांक्रुद्धस्यमुच्येतरणेऽद्यकश्चित् ८५ तस्मादहंगृह्यरथांगमुग्रंप्राणंहरिष्यामिमहाव्रतस्य ॥ निहत्यभीष्मंसगणंतथाऽऽजौद्रोणंचशै
नेयरथप्रवीरौ ८६ प्रीतिंकरिष्याभिधनंजयस्यराज्ञश्चभीमस्यतथाऽश्विनोश्च ॥ निहत्यसर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणोयेचनरेंद्रमुख्याः ८७ राज्येनराजानमजात
शत्रुंसंपादयिष्याम्यहमद्यहृष्टः ॥ ततःसुनाभंवसुदेवपुत्रःसूर्यप्रभंवज्रसमप्रभावम् ८८ क्षुरांतमुद्यम्यभुजेनचक्रंरथादवप्लुत्यविसृज्यवाहान् ॥ संकंपयन्गांचरणैर्म
हात्मावेगेनकृष्णःप्रससारभीष्मम् ८९ मदांधमाजौसमुदीर्णदर्पंसिंहोजिघांसन्निववारणेंद्रम् ॥ सोऽभिद्रवन्भीष्ममनीकमध्येक्रुद्धोमहेंद्रावरजःप्रमाथी ९० व्यालं
बिपीतांतपटश्चकाशेघनोयथाखेतडितावनद्धः ॥ सुदर्शनंचास्यरराजशौरेस्तच्चक्रपद्मंसुभुजोरुनालम् ९१ यथादिपद्मंतरुणार्कवर्णंरराजनारायणनाभिजातम् ॥
तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धंक्षुरांततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ९२ तस्यैवदेहोरुसरःप्ररूढंरराजनारायणबाहुनालम् ॥ तमात्तचक्रंप्रणदंतमुच्चैःक्रुद्धंमहेंद्रावरजंसमीक्ष्य ९३
सर्वाणिभूतानिभृशंविनेदुःक्षयंकुरूणामिवचिंतयित्वा ॥ सवासुदेवःप्रगृहीतचक्रःसंवर्तयिष्यन्निवसर्वलोकम् ९४ अभ्युत्पतन्लोकगुरुर्बभासेभूतानिधक्ष्यन्निवधूम
केतुः ॥ तमाद्रवंतंप्रगृहीतचक्रंदृष्ट्वादेवंशांतनवस्तदानीं ९५

॥१९॥

असंभ्रमंतद्विचकर्षदोर्भ्यांमहाधनुर्गांडिवतुल्यघोषम् ॥ उवाचभीष्मस्तमनंतपौरुषंगोविंदमाजावविमूढचेताः ९६ एह्येहिदेवेशजगन्निवासनमोऽस्तुतेमाधवचक्र पाणे ॥ प्रसह्यमांपातयलोकनाथरथोत्तमात्सर्वशरण्यसंख्ये ९७ त्वयाहतस्यापिममाद्यकृष्णश्रेयःपरस्मिन्निहचैवलोके ॥ संभावितोस्म्यंधकवृष्णिनाथलोकैस्त्रिभि र्वीरतवाभियानात् ९८ रथादवप्लुत्यततस्त्वरावान्पार्थोऽप्यनुप्लुत्ययदुप्रवीरम् ॥ जग्राहपीनोत्तमलंबबाहुंबाह्वोर्हरिंव्यायतपीनबाहुः ९९ निगृह्यमाणश्चतदाऽऽ दिदेवोभृशंसरोषःकिलचात्मयोगी ॥ आदायवेगेनजगामविष्णुर्जिष्णुंमहावातइवैकवृक्षम् १०० पार्थस्तुविष्टभ्यबलेनपादौभीष्मांतिकंतूर्णमभिद्रवंतम् ॥ बला न्निजग्राहहरिंकिरीटीपदेऽथराजन्दशमेकथंचित् १ अवस्थितंचप्रणिपत्यकृष्णंप्रीतोऽर्जुनःकांचनचित्रमाली ॥ उवाचकोपंप्रतिसंहरेतिगतिर्भवान्केशवपांडवानां २ नहास्यतेकर्मयथाप्रतिज्ञंपुत्रैःशपेकेशवसोदरैश्च ॥ अंतंकरिष्यामियथाकुरूणांत्वयाऽहमिंद्रानुजसंप्रयुक्तः ३ ततःप्रतिज्ञांसमयंचतस्यजनार्दनःप्रीतमनानिश म्य ॥ स्थितःप्रियेकौरवसत्तमस्यरथंसचक्रःपुनरारुरोह ४ सतानभीषून्पुनराददानःप्रगृह्यशंखंद्विषतांनिहंता ॥ विनादयामासततोदिशश्चसपांचजन्यस्यरवेण शौरिः ५ व्याविद्धनिष्कांगदकुंडलंतंरजोविकीर्णांचितपक्ष्मनेत्रम् ॥ विशुद्धदंष्ट्रंप्रगृहीतशंखंविचुक्रुशुःप्रेक्ष्यकुरुप्रवीराः ६ मृदंगभेरीपणवप्रणादानेमिस्वनादुंदुभि निःस्वनाश्च ॥ ससिंहनादाश्चबभूवुरुग्राःसर्वेष्वनीकेषुततःकुरूणां ७ गांडीवघोषःस्तनयित्नुकल्पोजगामपार्थस्यनभोदिशश्च ॥ जग्मुश्चबाणाविमलाःप्रसन्नाःसर्वा दिशःपांडवचापमुक्ताः ८ तंकौरवाणामधिपोजवेनभीष्मेणभूरिश्रवसाचसार्धं ॥ अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिःकक्षंदिधक्षन्निवधूमकेतुः ९ अथार्जुनायप्रजिघायभ ल्लान्भूरिश्रवाःसप्तसुवर्णपुंखान् ॥ दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगंशल्योगदांशांतनवश्चशक्तिं ११० ससप्तभिःसप्तशरप्रवेकान्संवार्यभूरिश्रवसाविसृष्टान् ॥ शितेनदुर्योधन बाहुमुक्तंक्षुरेणतत्तोमरमुन्ममाथ ११ ततःशुभामापततींसशक्तिंविद्युत्प्रभांशांतनवेनमुक्तां ॥ गदांचमद्राधिपबाहुमुक्तांद्वाभ्यांशराभ्यांनिचकर्तवीरः १२ ततो भुजाभ्यांबलवद्विकृष्यचित्रंधनुर्गांडिवमप्रमेयम् ॥ माहेंद्रमस्त्रंविधिवत्सुघोरंप्रादुश्चकाराद्भुतमंतरिक्षे १३ तेनोत्तमास्त्रेणततोमहात्मासर्वाण्यनीकानिमहाधनुष्मा न् ॥ शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामासकिरीटमाली १४ शिलीमुखाःपार्थधनुःप्रमुक्तारथान्ध्वजाग्राणिधनूंषिबाहून् ॥ निकृत्यदेहान्विविशुःपरेषांनरेंद्रनागें द्रतुरंगमाणां १५ ततोदिशःसोनुऽदिशश्चपार्थःशरैःसुधारैःसमरेवितत्य ॥ गांडीवशब्देनमनांसितेषांकिरीटमालीव्यथयांचकार १६ तस्मिंस्तथाघोरतमेप्रवृत्ते शंखस्वनादुंदुभिनिःस्वनाश्च ॥ अंतर्हितागांडिवनिःस्वनेनबभूवुरुग्राश्चरथप्रणादाः १७ गांडीवशब्दंतमथोविदित्वाविराटराजप्रमुखाःप्रवीराः ॥ पांचालराजो द्रुपदश्चवीरस्तंदेशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः १८

१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७। २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ।३५।३६।३७।३८।३९ ॥ इतिभी०नि०भा०एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ व्युष्टामिति व्युष्टांप्रभातां १

सर्वाणिसैन्यानितुतावकानियतोयतोगांडिवजःप्रणादः ॥ ततस्ततःसन्नतिमेवजग्मुर्नतंप्रतीपोऽभिससारकश्चित् ११९ तस्मिन्सुघोरेनृपसंप्रहारेहताःप्रवीराःसरथाश्वसूताः ॥ गजाश्वनाराचनिपाततप्तामहापताकाःशुभरुक्मकक्ष्याः १२० परीतसत्वाःसहसानिपेतुःकिरीटिनाभिन्नतनुत्रकायाः ॥ दृढंहताःपत्रिभिरुग्रवेगैःपार्थेनभल्लैर्विमलैःशिताग्रैः २१ निकृत्तयंत्रानिहतेंद्रकीलाध्वजामहांतोध्वजिनीमुखेषु ॥ पदातिसंघाश्वरथाश्वसंख्येहयाश्वनागाश्वधनंजयेन २२ बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्वाविष्टभ्यगात्राणिनिपेतुरुर्व्यां ॥ ऐंद्रेणतेनास्त्रवरेणराजन्महाहवेभिन्नतनुत्रदेहाः २३ ततःशरौघैर्निशितैःकिरीटिनानृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ॥ नदीसुघोरानरमेदफेनाप्रवर्तितातत्ररणाजिरेवै २४ वेगेनसाऽतीवपृथुप्रवाहापरेतनागाश्वशरीररोधा ॥ नरेंद्रमज्जोच्छ्रितमांसपंकाप्रभूतरक्षोगणभूतसेविता २५ शिरःकपालाकुलकेशशाद्वलाशरीरसंघातसहस्रवाहिनी ॥ विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुलानराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा २६ श्वकंकशालावृककृध्रकाकैःक्रव्यादसंघैश्चतरक्षुभिश्च ॥ उपेतकूलांददृशुर्मनुष्याःक्रूरांमहावैतरणीप्रकाशां २७ प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघैर्मेदोवसासृक्प्रवहांसुभीमां ॥ हतप्रवीरांचतथैवदृष्ट्वासेनांकुरूणामथफाल्गुनेन २८ तेचेदिपांचालकरूषमत्स्याःपार्थाश्चसर्वेसहिताःप्रणेदुः ॥ जयप्रगल्भाःपुरुषप्रवीराःसंत्रासयंतःकुरुवीरयोधान् २९ हतप्रवीराणिबलानिदृष्ट्वाकिरीटिनाशत्रुभयावहेन ॥ वित्रास्यसेनांध्वजिनीपतीनांसिंहोमृगाणामिवयूथसंघान् १३० विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौगांडीवधन्वाचजनार्दनश्च ॥ ततोरविंसंहृतरश्मिजालंदृष्ट्वाभृशंशस्त्रपरिक्षतांगाः ३१ तदैंद्रमस्त्रंविततंचघोरमसह्यमुद्वीक्ष्ययुगांतकल्पम् ॥ अथापयानंकुरवःसभीष्माःसद्रोणदुर्योधनबाल्हिकाश्च ३२ चक्रुर्निशांसंधिगतांसमीक्ष्यविभावसोर्लोहितरागयुक्तां ॥ अवाप्यकीर्तिंचयशश्चलोकेविजित्यशत्रूंश्चधनंजयोऽपि ३३ ययौनरेंद्रैःसहसोदरैश्चसमाप्तकर्माशिबिरंनिशायां ॥ ततःप्रजज्ञेतुमुलःकुरूणांनिशामुखेघोरतमःप्रणादः ३४ रणेरथानामयुतंनिहत्यहतागजाःसप्तशतार्जुनेन ॥ प्राच्याश्चसौवीरगणाश्चसर्वेनिपातिताःक्षुद्रकमालवाश्च ३५ महत्कृतंकर्मधनंजयेनकर्तुंयथानार्हतिकश्चिदन्यः ॥ श्रुतायुरंबष्टपतिश्चराजातथैवदुर्मर्षणचित्रसेनौ ३६ द्रोणःकृपःसैंधवबाल्हिकौचभूरिश्रवाःशल्यशलौचराजन् ॥ अन्येचयोधाःशतशःसमेताःक्रुद्धेनपार्थेनरणस्यमध्ये ३७ स्वबाहुवीर्येणजिताःसभीष्माःकिरीटिनालोकमहारथेन ॥ इतिब्रुवंतःशिबिराणिजग्मुःसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः ३८ उल्कासहस्रैश्चसुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्चतथाप्रदीपैः ॥ किरीटिवित्रासितसर्वयोधाचक्रेनिवेशंध्वजिनीकुरूणां ॥ १३९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधप०तृतीयदिवसावहारेएकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ व्युष्टांनिशांभारतभारतानामनीकिनीनांप्रमुखेमहात्मा ॥ ययौसपत्नान्प्रतिजातकोपोवृतःसमग्रेणबलेनभीष्मः १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ व्यालोव्यूहविशेषस्तेननानाविधंगूढसारंच ७ । ८ सूपस्करंसुचक्रं सोत्तरबंधुरेषंउत्तरेणाच्छादनेनबंधुरारम्याईषातत्सहितं ९ चतुश्चतुराव्दत्तंव्यालानांगजानां

तंद्रोणदुर्योधनबाल्हिकाश्चतथैवदुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ जयद्रथश्चातिबलोबलौघैर्नृपास्तथाऽन्येप्रययुःसमंतात् २ सतैर्महद्भिश्चमहारथैश्चतेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्चराजन् ॥
रराजराजासतुराजमुख्यैर्वृतःसदेवैरिववज्रपाणिः ३ तस्मिन्ननीकप्रमुखेविषक्तादोधूयमानाश्चमहापताकाः ॥ सुरक्तपीतासितपांडुराभामहागजस्कंधगताविरेजुः
४ सावाहिनीशांतनवेनगुप्तामहारथैर्वारणवाजिभिश्च ॥ बभौसविद्युत्स्तनयित्नुकल्पाजलागमेद्यौरिवजातमेघा ५ ततोरणायाभिमुखीप्रयाताप्रत्यर्जुनंशांतनवा
भिगुप्ता ॥ सेनामहोग्रासहसाकुरूणांवेगोयथाभीमइवापगायाः ६ तंव्यालनानाविधगूढसारंगजाश्वपादातरथौघपक्षम् ॥ व्यूहंमहामेघसमंमहात्माददर्शदूरात्क
पिराजकेतुः ७ विनिर्ययौकेतुमतारथेननरर्षभःश्वेतहयेनवीरः ॥ वरूथिनासैन्यमुखेमहात्मावधेघृतःसर्वसपत्नयूनाम् ८ सूपस्करंसोत्तरबंधुरेषंयत्तंयदूनामृषभेण
संख्ये ॥ कपिध्वजंप्रेक्ष्यविषेदुराजौसहैवपुत्रैस्तवकौरवेयाः ९ प्रकर्षतागुप्तमुदायुधेनकिरीटिनालोकमहारथेन ॥ तंव्यूहराजंददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्र
कर्णं १० यथाहिपूर्वेऽहनिधर्मराज्ञाव्यूहःकृतःकौरवसत्तमेन ॥ तथानभूतोभुविमानुषेषुनदृष्टपूर्वोनचसंश्रुतश्च ११ ततोयथादेशमुपेत्यतस्थुःपांचालमुख्याःस
हचेदिमुख्यैः ॥ ततःसमादेशसमाहतानिभेरीसहस्राणिविनेदुराजौ १२ शंखस्वनास्तूर्यरथस्वनाश्चसर्वेष्वनीकेषुससिंहनादाः ॥ ततःसबाणानिमहास्वनानिवि
स्फार्यमाणानिधनूंषिवीरैः १३ क्षणेनभेरीपणवप्रणादानंतर्दधुःशंखमहास्वनाश्च ॥ तच्छंखशब्दावृतमंतरिक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् १४ महावितानावतत
प्रकाशमालोक्यवीराःसहसाऽभिपेतुः ॥ रथीरथेनाभिहतःससूतःपपातसाश्वःसरथःसकेतुः १५ गजोगजेनाभिहतःपपातपदातिनाचाभिहतःपदातिः ॥ आवर्त
मानान्यभिवर्तमानैर्घोरीकृतान्यद्भुतदर्शनानि १६ प्रासैश्चखड्गैश्चसमाहतानिसदश्ववृंदानिसदश्ववृंदैः ॥ सुवर्णतारागणभूषितानिसूर्यप्रभाभानिशरावराणि १७
विदार्यमाणानिपरश्वधैश्चप्रासैश्चखड्गैश्चनिपेतुरुर्व्याम् ॥ गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाःकेचित्ससूतारथिनःप्रपेतुः १८ गजर्षभाश्चापिरथर्षभेणनिपातिताबाणहताः
पृथिव्याम् ॥ गजौघवेगोद्धतसादितानांश्रुत्वाविषेदुःसहसामनुष्याः १९ आर्तस्वनंसादिपदातियूनांविषाणगात्रावरताडितानाम् ॥ संभ्रांतनागाश्वरथेमुहूर्तेमहा
क्षयेसादिपदातियूनाम् २० महारथैःसंपरिवार्यमाणोददर्शभीष्मःकपिराजकेतुम् ॥ तंपंचतालोच्छ्रिततालकेतुःसदश्ववेगाद्भुतवीर्ययानः २१ महास्त्रबाणाशनिदी
प्तिमंतंकिरीटिनंशांतनवोऽभ्यधावत् ॥ तथैवशक्रप्रतिमप्रभावमिंद्रात्मजंद्रोणमुखाविसस्रुः २२ कृपश्चशल्यश्चविविंशतिश्चदुर्योधनःसौमदत्तिश्चराजन् ॥ ततोरथा
नांप्रमुखादुपेत्यसर्वास्त्रवित्कांचनचित्रवर्मा २३ जवेनशूरोऽभिससारसर्वांस्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ॥ तेषांमहास्त्राणिमहारथानामसह्यकर्माविनिहत्यकार्ष्णिः २४

सहस्रंकर्णेषुविदिग्भागेषुयस्यतं १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ शरावराणिकवचानि १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ द्रौणिरिति सांयमनेःशलस्यपुत्रः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

बभौमहामंत्रहुतार्चिमालीसदोगतःसन्भगवानिवाग्निः ॥ ततःसतूर्णंरुधिरोदफेनांकृत्वानदीमाशुरणेरिपूर्णाम् २५ जगामसौभद्रमतीत्यभीष्मोमहारथंपार्थमदीनसत्वः ॥ ततःप्रहस्याद्भुतविक्रमेणगांडीवमुक्तेनशिलाशितेन २६ विपाठजालेनमहास्त्रजालंविनाशयामासकिरीटमाली ॥ तमुत्तमंसर्वधनुर्धराणामसक्तकर्माकपिराजकेतुः २७ भीष्मंमहात्माऽभिववर्षतूर्णंशरौघजालैर्विमलैश्चभल्लैः ॥ तथैवभीष्माहतमंतरिक्षेमहास्त्रजालंकपिराजकेतोः २८ विशीर्यमाणंददृशुस्त्वदीयादिवाकरेणेवतमोभिभूतम् ॥ एवंविधंकार्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ ददर्शलोकःकुरुसृंजयाश्चतद्द्वैरथंभीष्मधनंजयाभ्याम् २९ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाःशल्यश्चित्रसेनश्चमारिष ॥ पुत्रःसांयमनेश्चैवसौभद्रंपर्यवारयन् १ संसक्तमतितेजोभिस्तमेकंददृशुर्जनाः ॥ पंचभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैःसिंहशिशुंयथा २ नातिलक्ष्यतयाकश्चिन्नशौर्येनपराक्रमे ॥ बभूवसदृशःकार्ष्णेर्नास्त्रेनापिचलाघवे ३ तथातमात्मजंयुद्धेविक्रमंतमरिंदमम् ॥ दृष्ट्वापार्थःसुसंयत्तंसिंहनादमथानदत् ४ पीडयानंतुतत्सैन्यंपौत्रंतवविशांपते ॥ दृष्ट्वात्वदीयाराजेंद्रसमंतात्पर्यवारयन् ५ ध्वजिनींधार्तराष्ट्राणांदीनशत्रुरदीनवत् ॥ प्रत्युद्ययौससौभद्रस्तेजसाचबलेनच ६ तस्यलाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ॥ व्यदृश्यतमहच्चापंसमरेयुध्यतःपरैः ७ सद्रौणिमिषुणैकेनविद्ध्वाशल्यंचपंचभिः ॥ ध्वजंसांयमनेश्चैवसोऽष्टाभिश्चिच्छिदेततः ८ रुक्मदंडांमहाशक्तिंप्रेषितांसौमदत्तिना ॥ शितेनोरगसंकाशांपत्रिणाऽपजहारताम् ९ शल्यस्यचमहावेगानस्यतःसमरेशरान् ॥ निवार्यार्जुनदायादोजघानचतुरोहयान् १० भूरिश्रवाश्चशल्यश्चद्रौणिःसांयमनिःशलः ॥ नाभ्यवर्तंतसंरब्धाःकार्ष्णेर्बाहुबलोदयम् ११ ततस्त्रिगर्താराजेंद्रमद्राश्चसहकेकयैः ॥ पंचविंशतिसाहस्रास्तवपुत्रेणचोदिताः १२ धनुर्वेदविदोमुख्याअजेयाःशत्रुभिर्युधि ॥ सहपुत्रंजिघांसंतंपरिवव्रुःकिरीटिनम् १३ तौतुतत्रपितापुत्रौपरिक्षिप्तौमहारथौ ॥ ददर्शराजन्पांचाल्यःसेनापतिररिंदम १४ सवारणरथौघानांसहस्रैर्बहुभिर्वृतः ॥ वाजिभिःपत्तिभिश्चैववृतःशतसहस्रशः १५ धनुर्विस्फार्यसंक्रुद्धोनोदयित्वाचवाहिनीम् ॥ ययौतंमद्रकानीकंकेकयांश्चपरंतप १६ तेनकीर्तिमतागुप्तमनीकंदृढधन्वना ॥ संरब्धरथनागाश्वंयोत्स्यमानमशोभत १७ सोऽर्जुनप्रमुखेयांतंपांचालकुलवर्धनः ॥ त्रिभिःशारद्वतंबाणैर्जत्रुदेशेसमार्पयत् १८ ततःसमद्रकान्हत्वादशैवदशभिःशरैः ॥ पृष्ठरक्षंजघानाशुभल्लेनकृतवर्मणः १९ दमनंचापिदायादंपौरवस्यमहात्मनः ॥ जघानविमलाग्रेणनाराचेनपरंतपः २० ततःसांयमनेःपुत्रःपांचाल्यंयुद्धदुर्मदम् ॥ अविध्यात्रिंशताबाणैर्दशभिश्चास्यसारथिम् २१ सोऽतिविद्धोमहेष्वासःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ भल्लेनभृशतीक्ष्णेननिचकर्तास्यकार्मुकम् २२

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

अथैनंपंचविंशत्याक्षिप्रमेवसमार्पयत् ॥ अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौतौपार्ष्णिसारथी २३ सहताश्वेरथेतिष्ठन्ददर्शभरतर्षभ ॥ पुत्रःसांयमनेःपुत्रंपांचाल्यस्य महात्मनः २४ सप्रगृह्यमहाघोरंनिस्त्रिंशवरमायसम् ॥ पदातिस्तूर्णमानर्च्छद्रथस्थंपुरुषर्षभः २५ तंमहौघमिवायांतंखात्पतंतमिवोरगम् ॥ भ्रांतावरणनिस्त्रिंशंकालोत्सृष्टमिवांतकम् २६ दीप्यमानमिवादित्यंमत्तवारणविक्रमम् ॥ अपश्यन्पांडवास्तत्रधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः २७ तस्यपांचालदायादःप्रतीपमभिधावतः ॥ शितनिस्त्रिंशहस्तस्यशरावरणधारिणः २८ बाणवेगमतीतस्यतथाऽभ्याशमुपेयुषः ॥ त्वरन्सेनापतिःक्रुद्धोबिभेदगदयाशिरः २९ तस्यराजन्सनिस्त्रिंशंसुप्रभंचशरावरम् ॥ हतस्यपततोहस्ताद्वेगेनन्यपतद्भुवि ३० तंनिहत्यगदाग्रेणसलेभेपरमांमुदम् ॥ पुत्रःपांचालराजस्यमहात्माभीमविक्रमः ३१ तस्मिन्हतेमहेष्वासेराजपुत्रेमहारथे ॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ३२ ततःसांयमनिःक्रुद्धोदृष्ट्वानिहतमात्मजम् ॥ अभिदुद्राववेगेनपांचाल्यंयुद्धदुर्मदम् ३३ तौतत्रसमरेशूरौसमेतौयुद्धदुर्मदौ ॥ ददृशुःसर्वराजानःकुरवःपांडवास्तथा ३४ ततःसांयमनिःक्रुद्धःपार्षतंपरवीरहा ॥ आजघानत्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्विपम् ३५ तथैवपार्षतंशूरंशल्यःसमितिशोभनः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धस्ततोयुद्धमवर्तत ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० चतुर्थयुद्धदिवसेसांयमनिपुत्रवधेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषादपिसंजय ॥ यत्सैन्यंममपुत्रस्यपांडुसैन्येनबाध्यते १ नित्यंहिमामकांस्तातहतानेवहिशंससि ॥ अव्यग्रांश्चप्रहृष्टांश्चनित्यंशंससिपांडवान् २ हीनान्पुरुषकारेणमामकानद्यसंजय ॥ पातितान्पात्यमानांश्चहतानेवचशंससि ३ युध्यमानान्यथाशक्तिघटमानान्जयंप्रति ॥ पांडवाहिजयंत्येवजीयंतेचैवमामकाः ४ सोऽहंतीव्राणिदुःखानिदुर्योधनकृतानिच ॥ श्रोष्यामिससततंतातदुःसहानिबहूनिच ५ तमुपायंनपश्यामिजीयेरन्येनपांडवान् ॥ मामकाविजयंयुद्धेप्राप्नुयुर्येनसंजय ६ संजयउवाच ॥ क्षयंमनुष्यदेहानांगजवाजिरथक्षयम् ॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वातवैवापनयोमहान् ७ धृष्टद्युम्नस्तुशल्येनपीडितोनवभिःशरैः ॥ पीडयामाससंक्रुद्धोमद्राधिपतिमायसैः ८ तत्राद्भुतमपश्यामपार्षतस्यपराक्रमम् ॥ न्यवारयतयस्तूर्णंशल्यंसमितिशोभनम् ९ नांतरंदृश्यतेतत्रतयोश्चरथिनोस्तदा ॥ मुहूर्तमिवतद्युद्धंतयोःसममिवाभवत् १० ततःशल्योमहाराजधृष्टद्युम्नस्यसंयुगे ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनपीतेननिशितेनच ११ अथैनंशरवर्षेणच्छादयामाससंयुगे ॥ गिरिंजलागमेयद्वज्जलदाजलवृष्टिभिः १२ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोधृष्टद्युम्नेचपीडिते ॥ अभिदुद्राववेगेनमद्रराजरथंप्रति १३

ततोमद्राधिपरथंकार्ष्णिःप्राप्यातिकोपनः ॥ आर्तायनिममेयात्माविव्याधनिशितैःशरैः १४ ततस्तुतावकाराजन्परीप्संतोऽर्जुनिंरणे ॥ मद्रराजरथंतूर्णंपरि वार्यावतस्थिरे १५ दुर्योधनोविकर्णश्चदुःशासनविविंशती ॥ दुर्मर्षणोदुःसहश्चचित्रसेनोऽथदुर्मुखः १६ सत्यव्रतश्चभद्रंतेपुरुमित्रश्चभारत ॥ एतेमद्राधिपरथं पालयंतःस्थितारणे १७ तान्भीमसेनःसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ द्रौपदेयाऽभिमन्युश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ १८ धार्तराष्ट्रान्दशरथान्दशैवप्रत्यवारयन् ॥ ना नारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोविशांपते १९ अभ्यवर्तंतसंहृष्टाःपरस्परवधैषिणः ॥ तेवैसमेयुःसंग्रामेराजन्दुर्मंत्रितेतव २० तस्मिन्दशरथेक्रुद्धे वर्तमानेमहाभये ॥ तावकानांपरेषांवाप्रेक्षकारथिनोऽभवन् २१ शस्त्राण्यनेकरूपाणिविसृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे २२ तेतदाजातसंरंभाःसर्वेऽन्यो न्यंजिघांसवः ॥ अन्योन्यमभिमर्दंतःस्पर्धमानाःपरस्परम् २३ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्ज्ञातयःसंगताभिथः ॥ महास्त्राणिविमुंचंतःसमापेतुरमर्षिणः २४ दु र्योधनस्तुसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नंमहारणे ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैश्चतुर्भिःसमरेद्रुतम् २५ दुर्मर्षणश्चविंशत्याचित्रसेनश्चपंचभिः ॥ दुर्मुखोनवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापिसप्त भिः २६ विविंशतिःपंचभिश्चत्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ तान्प्रत्यविध्यद्राजेंद्रपार्षतःशत्रुतापनः २७ एकैकंपंचविंशत्यादर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सत्यव्रतंचस मरेपुरुमित्रंचभारत २८ अभिमन्युरविध्यत्तुदशभिर्दशभिःशरैः ॥ माद्रीपुत्रौतुसमरेमातुलंमातृनंदनौ २९ अविध्येतांशरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततः शल्योमहाराजस्वस्रीयौरथिनांवरौ ३० शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ छाद्यमानौततस्तौतुमाद्रीपुत्रौनचेलतुः ३१ अथदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनोमहा बलः ॥ विधित्सुःकलहस्यांतंगदांजग्राहपांडवः ३२ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणम् ॥ भीमसेनंमहाबाहुंपुत्रास्तेप्राद्रवन्भयात् ३३ दुर्योधनस्तुसंक्रुद्धोमा गधंसमचोदयत् ॥ अनीकंदशसाहस्रंकुंजराणांतरस्विनाम् ३४ गजानीकेनसहितस्तेनराजासुयोधनः॥ मागधंपुरतःकृत्वाभीमसेनंसमभ्ययात् ३५ आपतंतंच तंदृष्ट्वागजानीकंवृकोदरः ॥ गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंहइवोन्नदन् ३६ अद्रिसारमयींगुर्वींप्रगृह्यमहतींगदाम् ॥ अभ्यधावद्गजानीकंव्यादितास्यइवांतकः ३७ सगजान्गदयानिघ्नन्व्यचरत्समरेबली ॥ भीमसेनोमहाबाहुःसवज्रइववासवः ३८ तस्यनादेनमहतामनोहृदयकंपिना ॥ व्यत्यचेष्टंतसंहत्यगजाभीमस्य गर्जतः ३९ ततस्तुद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ४० पृष्ठंभीमस्यरक्षंतःशरवर्षेणवारणान् ॥ अभ्यवर्षतधावंतोमे घाइवगिरीन्यथा ४१ क्षुरैःक्षुरप्रैर्भल्लैश्चपीतैश्चांजलिकैःशितैः ॥ व्यहरन्नुत्तमांगानिपांडवागजयोधिनाम् ४२ शिरोभिःप्रपतद्भिश्चबाहुभिश्चविभूषितैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाभातिपाणिभिश्चसहांकुशैः ४३ हृतोत्तमांगाःस्कंधेषुगजानांगजयोधिनः ॥ अदृश्यंताचलाग्रेषुद्रुमाभग्नशिखाइव ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे

धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याममहागजान् ॥ पततःपात्यमानांश्चपार्षतेनमहात्मना ४५ मागधोऽथमहीपालोगजमैरावणोपमम् ॥ प्रेषयामाससमरेसौभद्रस्यरथं प्रति ४६ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजम् ॥ जघानैकेषुणावीरःसौभद्रःपरवीरहा ४७ तस्यावर्जितनागस्यकार्ष्णिःपरपुरंजयः ॥ राज्ञोरजतपुंखेनभल्लेनापाहरच्छिरः ४८ विगाह्यतद्गजानीकंभीमसेनोऽपिपांडवः ॥ व्यचरत्समरेमृद्नन्गजानिंद्रोगिरीनिव ४९ एकप्रहारनिहताभीमसेनेनदंतिनः ॥ अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ५० भग्नदंतान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्चवारणान् ॥ भग्नपृष्ठत्रिकानन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ५१ नदतःसीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गतान् ॥ विद्रुतान्भयसंविग्नांस्तथाविशकृतोऽपरान् ५२ भीमसेनस्यमार्गेषुपतितान्पर्वतोपमान् ॥ अपश्यंनिहतान्नागान्राजन्निष्ठीवतोऽपरान् ५३ वमंतोरुधिरंचान्येभिन्नकुंभामहागजाः ॥ विह्वलंतोगताभूमिंशैलाइवधरातले ५४ मेदोरुधिरदिग्धांगोवसामज्जासमुक्षितः ॥ व्यचरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः ५५ गजानांरुधिरक्लिन्नांगदांबिभ्रद्वृकोदरः ॥ घोरःप्रतिभयश्चासीत्पिनाकीवपिनाकधृक् ५६ संमथ्यमानाःक्रुद्धेनभीमसेनेनदंतिनः ॥ सहसाप्राद्रवन्क्लिष्टामृद्नंतस्तव वाहिनीं ५७ तंहिवीरंमहेष्वासंसौभद्रप्रमुखारथाः ॥ पर्यरक्षंतयुध्यंतंवज्रायुधमिवामराः ५८ शोणिताक्तांगदांबिभ्रदुक्षितांगजशोणितैः ॥ कृतांतइवरौद्रात्माभीमसेनोव्यदृश्यत ५९ व्यायच्छमानंगदयादिक्षुसर्वासुभारत ॥ अपश्यामरणेभीमंनृत्यंतमिवशंकरम् ६० यमदंडोपमांगुर्वीमिंद्राशनिसमस्वनां ॥ अपश्याम महाराजरौद्रांविशसनींगदाम् ६१ विमिश्रांकेशमज्जाभिःप्रदिग्धांरुधिरेणच ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ६२ यथापशूनांसंघातंयष्ट्याचापालःप्रकालयेत् ॥ तथाभीमोगजानीकंगदयासमकालयत् ६३ गदयावध्यमानास्तेमार्गणैश्चसमंततः ॥ स्वान्यनीकानिमृद्नंतःप्राद्रवन्कुंजरास्तव ६४ महावातइवाभ्राणिविधमित्वासवारणान् ॥ अतिष्ठत्तुमुलेभीमःश्मशानइवशूलभृत् ६५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसेभीमयुद्धेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ हतेतस्मिन्गजानीकेपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ भीमसेनंघ्नतेत्येवंसर्वसैन्यान्यचोदयत् १ ततःसर्वाण्यनीकानितवपुत्रस्यशासनात् ॥ अभ्यद्रवन्भीमसेनंनदंतंभैरवान्रवान् २ तंबलौघमपर्यंतंदेवैरपिसुदुःसहम् ॥ आपतंतंसुदुष्पारंसमुद्रमिवपर्वणि ३ रथनागाश्वकलिलंशंखदुंदुभिनादितम् ॥ अनंतरथपादातंनरेंद्रस्तिमितह्रदम् ४ तंभीमसेनःसमरेमहोदधिमिवापरम् ॥ सेनासागरमक्षोभ्यंवेलेवसमवारयत् ५ तदाश्चर्यमपश्यामपांडवस्यमहात्मनः ॥ भीमसेनस्यसमरेराजन्कर्मातिमानुषम् ६ उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमंभीमसेनोगदयासमवारयत् ७ ससंवार्यबलौघांस्तान्गदयारथिनांवरः ॥ अतिष्ठत्तुमुलेभीमोगिरिर्मेरुरिवाचलः ८

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ हतेतस्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये

तस्मिन्सुतुमुलेघोरेकालेपरमदारुणे ॥ भ्रातरश्चैवपुत्राश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ९ द्रौपदेयाऽभिमन्युश्चशिखंडीचापराजितः ॥ नप्राजहन्भीमसेनंभयेजातेमहाब
लम् १० ततःशैक्यायसींगुर्वींप्रगृह्यमहतींगदाम् ॥ अधावत्तावकान्योधान्दंडपाणिरिवांतकः ११ पोथयन्रथवृंदानिवाजिवृंदानिचाभिभूः ॥ कर्षयन्रथवृं
दानिबाहुवेगेनपांडवः १२ विनिघ्नन्व्यचरत्संख्येयुगांतेकालवद्विभुः ॥ ऊरुवेगेनसंकर्षन्रथजालानिपांडवः १३ बलानिसंममर्दाशुनड्वलानिवकुंजरः ॥ मृद्न
न्रथेभ्योरथिनोगजेभ्योगजयोधिनः १४ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपदातिनः ॥ गदयाव्यधमत्सर्वान्वातोवृक्षानिवौजसा १५ भीमसेनोमहाबाहुस्तवपु
त्रस्यवैबले ॥ साऽपिमज्जावसामांसैःप्रदिग्धारुधिरेणच १६ अदृश्यतमहारौद्रागदानागाश्वपातनी ॥ तत्रतत्रहतैश्चापिमनुष्यगजवाजिभिः १७ रणांगणं
समभवन्मृत्योरावाससन्निभम् ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् १८ यमदंडोपमामुग्रामिंद्राशनिसमस्वनाम् ॥ ददृशुर्भीमसेनस्यरौद्रींविशसनींगदाम्
१९ आविद्धयतोगदांतस्यकौंतेयस्यमहात्मनः ॥ बभौरूपंमहाघोरंकालस्येवयुगक्षये २० तंतथामहतींसेनांद्रावयंतंपुनःपुनः ॥ दृष्ट्वामृत्युमिवायांतंसर्वे
विमनसोऽभवन् २१ यतोयतःप्रेक्षतेस्मगदामुद्यम्यपांडवः ॥ तेनतेनस्मदीर्यंतेसर्वसैन्यानिभारत २२ प्रदारयंतंसैन्यानिबलेनामितविक्रमम् ॥ ग्रसमानम
नीकानिव्यादितास्यमिवांतकम् २३ तंतथाभीमकर्माणंप्रगृहीतमहागदम् ॥ दृष्ट्वावृकोदरंभीष्मःसहसैवसमभ्ययात् २४ महतारथघोषेणरथेनादित्यवर्चसा ॥
छादयन्शरवर्षेणपर्जन्यइववृष्टिमान् २५ तमायांतंतथादृष्ट्वाव्यात्ताननमिवांतकम् ॥ भीष्मंभीमोमहाबाहुःप्रत्युदीयादमर्षितः २६ तस्मिन्क्षणेसात्यकिः
सत्यसंधःशिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ॥ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृढेनसंकंपयंस्तवपुत्रस्यसैन्यम् २७ तंयांतमश्वैरजतप्रकाशैःशरान्वपंतंनिशितान्सुपुं
खान् ॥ नाशक्नुवन्धारयितुंतदानींसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः २८ अविध्यदेनंदशभिःपृषत्कैरलंबुषोराक्षसोऽसौतदानीम् ॥ शरैश्चतुर्भिःप्रतिविद्धयतंचनप्ताशि
नेरभ्यपतद्रथेन २९ अन्वागतंवृष्णिवरंनिशम्यतंशत्रुमध्येपरिवर्तमानम् ॥ प्रद्रावयंतंकुरुपुंगवांश्चपुनःपुनश्चप्रणदंतमाजौ ३० योधास्त्वदीयाःशरवर्षै
रवर्षन्मेघायथाभूधरमंबुवेगैः ॥ तथाऽपितंधारयितुंनशेकुर्मध्यंदिनेसूर्यमिवातपंतम् ३१ नतत्रकश्चिन्नविषण्णआसीदृतेराजन्सोमदत्तस्यपुत्रात् ॥ सवैस
मादायधनुर्महात्माभूरिश्रवाभारतसौमदत्तिः ३२ दृष्ट्वारथान्स्वान्व्यपनीयमानान्प्रत्युद्ययौसात्यकिंयोद्धुमिच्छन् ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
भीष्मवधपर्वणि सात्यकिभूरिश्रवःसमागमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोभूरिश्रवा
राजन्सात्यकिंनवभिःशरैः ॥ प्राविध्यद्भृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपम् १ भारतभावदीपेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ततइति १

कौरवंसात्यकिश्चैवशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अवारयदमेयात्मासर्वलोकस्यपश्यतः २ ततोदुर्योधनोराजासोदर्यैःपरिवारितः ॥ सौमदत्तिंरणेयत्तःसमंतात्पर्यवारयत्
३ तंचैवपांडवाःसर्वेसात्यकिंरभसंरणे ॥ परिवार्यस्थिताःसंख्येसमंतात्सुमहौजसः ४ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धोगदामुद्यम्यभारत ॥ दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्तेप
र्यवारयत् ५ रथैरनेकसाहस्रैःक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ नंदकस्तवपुत्रस्तुभीमसेनंमहाबलम् ६ विव्याधविशिखैःषड्भिःकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ दुर्योधनश्चसमरे
भीमसेनंमहारथम् ७ आजघानोरसिक्रुद्धोमार्गणैर्नवभिःशितैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुःस्वरथंसुमहाबलः ८ आरुरोहरथश्रेष्ठंविशोकंचेदमब्रवीत् ॥ एतेमहार
थाःशूराधार्तराष्ट्राःसमागताः ९ मामेवभृशसंक्रुद्धाहंतुमभ्युद्यतायुधि ॥ मनोरथद्रुमोऽस्माकंचिंतितोबहुवार्षिकः १० सफलःसूतचाद्येहयोऽहंपश्यामिसोदरान् ॥
यत्राशोकसमुत्क्षिप्तारेणवोरथनेमिभिः ११ प्रयास्यंत्यंतरिक्षंहिशरवृंदैर्दिगंतरे ॥ तत्रतिष्ठतिसन्नद्धःस्वयंराजासुयोधनः १२ भ्रातरश्चास्यसन्नद्धाःकुलपुत्रामदो
त्कटाः ॥ एतानद्यहनिष्यामिपश्यतस्तेनसंशयः १३ तस्मान्ममाश्वान्संग्रामेयत्तःसंयच्छसारथे ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थस्तवपुत्रंविशांपते १४ विव्याधनिशि
तैस्तीक्ष्णैःशरैःकनकभूषणैः ॥ नंदकंचात्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे १५ तंतुदुर्योधनःषष्ट्याविद्ध्वाभीमंमहाबलम् ॥ त्रिभिरन्यैःसुनिशितैर्विशोकंप्रत्यावि
ध्यत १६ भीमस्यचरणेराजन्धनुश्चिच्छेदभासुरम् ॥ मुष्टिदेशेभृशंतीक्ष्णैस्त्रिभिर्भल्लैर्हसन्निव १७ समरेप्रेक्ष्ययंतारंविशोकंतुवृकोदरः ॥ पीडितंविशिखैस्ती
क्ष्णैस्तवपुत्रेणधन्विना १८ अमृष्यमाणःसंरब्धोधनुर्दिव्यंपरामृशत् ॥ पुत्रस्यतेमहाराजवधार्थंभरतर्षभ १९ समादधत्सुसंक्रुद्धःक्षुरप्रंलोमवाहिनं ॥ तेनाचि
च्छेदनृपतेर्भीमःकार्मुकमुत्तमम् २० सोपविद्ध्यधनुश्छिन्नंपुत्रस्तेक्रोधमूर्च्छितः ॥ अन्यत्कार्मुकमादत्तसत्वरंवेगवत्तरम् २१ संदधेविशिखंघोरंकालमृत्युसम
प्रभम् ॥ तेनाजघानसंक्रुद्धोभीमसेनंस्तनांतरे २२ सगाढविद्धोव्यथितःस्यंदनोपस्थआविशत् ॥ सनिषण्णोरथोपस्थेमूर्छामभिजगामह २३ तंदृष्ट्वाव्यथितं
भीममभिमन्युपुरोगमाः ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः २४ ततस्तुतुमुलांवृष्टिंशस्त्राणांतिग्मतेजसाम् ॥ पातयामासुरव्यग्राःपुत्रस्यतवमूर्धनि
२५ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांभीमसेनोमहाबलः ॥ दुर्योधनंत्रिभिर्विद्ध्वापुनर्विव्याधपंचभिः २६ शल्यंचपंचविंशत्याशरैर्विव्याधपांडवः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासःस
विद्धोव्यपयाद्रणात् २७ प्रत्युद्ययुस्ततोभीमंतवपुत्राश्चतुर्दश ॥ सेनापतिःसुषेणश्चजलसंधःसुलोचनः २८ उग्रोभीमरथोभीमोवीरबाहुरलोलुपः ॥ दुर्मुखोदु
ष्प्रधर्षश्चविविस्तुर्विकटःसमः २९ विसृजंतोबहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ भीमसेनमभिद्रुत्याविव्यधुःसहिताभृशम् ३० पुत्रांस्तुतवसंप्रेक्ष्यभीमसेनो
महाबलः ॥ सृक्किणीविलिहन्वीरःपशुमध्येयथावृकः ३१

३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ सुतेजनैर्बाणैरितिशेषः ४७

अभिपत्यमहाबाहुर्गरुत्मानिववेगितः ॥ सेनापतेःक्षुरप्रेणशिरश्चिच्छेदपांडवः ३२ संप्रहस्यचहृष्टात्मात्रिभिर्बाणैर्महाभुजः ॥ जलसंधंविनिर्भिद्यसोऽनयद्यम
सादनम् ३३ सुषेणंचततोहत्वाप्रेषयामासमृत्यवे ॥ उग्रस्यसशिरस्त्राणंशिरश्चंद्रोपमंभुवि ३४ पातयामासभल्लेनकुंडलाभ्यांविभूषितम् ॥ वीरबाहुंचसप्तत्या
साश्वकेतुंससारथिम् ३५ निनायसमरेवीरःपरलोकायपांडवः ॥ भीमभीमरथौचोभौभीमसेनोहसन्निव ३६ पुत्रौतेदुर्मदौराजन्ननयद्यमसादनम् ॥ ततःसुलो
चनंभीमःक्षुरप्रेणमहामृधे ३७ मिषतांसर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ पुत्रास्तुतवतंदृष्ट्वाभीमसेनपराक्रमम् ३८ शेषायेऽन्येभवंस्तत्रतेभीमस्यभयार्दिताः ॥
विप्रद्रुतादिशोराजन्वध्यमानामहात्मना ३९ ततोऽब्रवीच्छांतनवःसर्वानेवमहारथान् ॥ एषभीमोरणेक्रुद्धोधार्तराष्ट्रान्महारथान् ४० यथाप्राग्र्यान्यथाज्येष्ठा
न्यथाशूरांश्चसंगतान् ॥ निपातयत्युग्रधन्वातंप्रगृह्णीतमाचिरम् ४१ एवमुक्तास्ततःसर्वेधार्तराष्ट्रस्यसैनिकाः ॥ अभ्यद्रवंतसंक्रुद्धाभीमसेनंमहाबलम् ४२
भगदत्तःप्रभिन्नेनकुंजरेणविशांपते ॥ अभ्ययात्सहसातत्रयत्रभीमोव्यवस्थितः ४३ आपतन्नेवचरणेभीमसेनंशिलीमुखैः ॥ अदृश्यंसमरेचक्रेजीमूतइवभास्क
रम् ४४ अभिमन्युमुखास्तत्तुनामृष्यंतमहारथाः ॥ भीमस्याच्छादनंसंख्येस्वबाहुबलमाश्रिताः ४५ तएनंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवारयन् ॥ गजंचशरवृष्ट्याचातु
बिभिदुस्तेसमंततः ४६ सशस्त्रवृष्ट्याभिहतःसमस्तैस्तैर्महारथैः ॥ प्राग्ज्योतिषगजोराजन्नानालिंगैःसुतेजनैः ४७ संजातरुधिरोत्पीडःप्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ॥
गभस्तिभिरिवार्कस्यसंस्यूतोजलदोमहान् ४८ संचोदितोमदस्रावीभगदत्तेनवारणः ॥ अभ्यधावततान्सर्वान्कालोत्सृष्टइवांतकः ४९ द्विगुणंजवमास्थायकं
पयंश्चरणैर्महीम् ॥ तस्यतत्सुमहद्रूपंदृष्ट्वासर्वेमहारथाः ५० असह्यंमन्यमानाश्चनातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ततस्तुनृपतिःक्रुद्धोभीमसेनंस्तनांतरे ५१ आजघा
नमहाराजशरेणानतपर्वणा ॥ सोऽतिविद्धोमहेष्वासस्तेनराज्ञामहारथः ५२ मूर्च्छयाऽभिपरीतात्माध्वजयष्टिंसमाश्रयत् ॥ तांस्तुभीतान्समालक्ष्यभीम
सेनंचमूर्च्छितम् ५३ ननादबलवन्नादंभगदत्तःप्रतापवान् ॥ ततोघटोत्कचोराजन्प्रेक्ष्यभीमंतथागतम् ५४ संक्रुद्धोराक्षसोघोरस्तत्रैवांतरधीयत ॥
सकृत्वादारुणांमायांभीरूणांभयवर्धिनीम् ५५ अदृश्यतनिमेषार्धाद्घोररूपंसमास्थितः ॥ ऐरावणंसमारूढःस्वैमायाकृतंस्वयम् ५६ तस्यचान्येऽपि
दिङ्नागाबभूवुरनुयायिनः ॥ अंजनोवामनश्चैवमहापद्मश्चसुप्रभः ५७ त्रयएतेमहानागाराक्षसैःसमाधिष्ठिताः ॥ महाकायास्त्रिधाराजन्प्रस्रवंतोमदंबहु ५८

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ ।६८ । ६९ । ७० ।७१ । ७२। ७३ । ७४। ७५ । ७६ ।७७। ७८ । ७९ । ८० । ८१ ।८२ । ८३ । ८४ घट्टयंतःस्पृशंतः ८५ ।८६ । ८७

तेजोवीर्यबलोपेतामहाबलपराक्रमाः ॥ घटोत्कचस्तुस्वंनागंचोदयामासतंतदा ५९ सगजंभगदत्तंतुहंतुकामःपरंतपः ॥ तेचान्येचोदितानागाराक्षसैस्तैर्महाबलैः ६० परिपेतुःसुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ॥ भगदत्तस्यतंनागंविषाणैरभ्यपीडयन् ६१ सपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तःशराहतः ॥ अनदत्सुमहानादमिंद्राशनिसमस्वनम् ६२ तस्यतंनदतोनादंसुघोरंभीमनिःस्वनम् ॥ श्रुत्वाभीष्मोऽब्रवीद्द्रोणंराजानंचसुयोधनम् ६३ एषयुध्यतिसंग्रामेहैडिंबेनदुरात्मना ॥ भगदत्तोमहेष्वासःकृच्छ्रेचपरिवर्तते ६४ राक्षसश्चमाहाकायःसचराजाऽतिकोपनः ॥ एतौसमेतौसमरेकालमृत्युसमावुभौ ६५ श्रूयतेचैवत्दृष्टानांपांडवानांमहास्वनः ॥ हस्तिनश्चैवसुमहान्भीतस्यरुदितध्वनिः ६६ तत्रगच्छाममद्रंवोराजानंपरिरक्षितुम् ॥ अरक्ष्यमाणःसमरेक्षिप्रंप्राणान्विमोक्ष्यति ६७ तेत्वरध्वंमहावीर्याःकिंचिरेणप्रयामहे ॥ महान्हिवर्ततेरौद्रःसंग्रामोलोमहर्षणः ६८ भक्तश्चकुलपुत्रश्चशूरश्चपृतनापतिः ॥ युक्तंतस्यपरित्राणंकर्तुमस्माभिरच्युत, ६९ भीष्मस्यतद्वचःश्रुत्वासर्वएवमहारथाः ॥ द्रोणभीष्मौपुरस्कृत्यभगदत्तपरीप्सया ७० उत्तमंजवमास्थायप्रययुर्यत्रसोऽभवत् ॥ तान्प्रयातान्समालोक्ययुधिष्ठिरपुरोगमाः ७१ पंचालाःपांडवैःसार्धंपृष्ठतोऽनुययुःपरान् ॥ तान्यनीकान्यथालोक्यराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ७२ ननादसुमहानादंविस्फोटमशनेरिव ॥ तस्यतंनिनदंश्रुत्वादृष्ट्वानागांश्चयुध्यतः ७३ भीष्मःशांतनवोभूयोभारद्वाजमभाषत ॥ नरोचतेमेसंग्रामोहैडिंबेनदुरात्मना ७४ बलवीर्यसमाविष्टःससहायश्चसांप्रतम् ॥ नैषशक्योयुधाजेतुमपिवज्रभृतास्वयम् ७५ लब्धलक्षःप्रहारीचवयंचश्रांतवाहनाः ॥ पंचालैःपांडवेयैश्चादिवसंक्षतविक्षताः ७६ तन्नमेरोचतेयुद्धंपांडवैर्जितकाशिभिः ॥ घुष्यतामवहारोऽद्यश्वोयोत्स्यामःपरैःसह ७७ पितामहवचःश्रुत्वातथाचक्रुःस्मकौरवाः ॥ उपायेनापयानंतेघटोत्कचभयार्दिताः ७८ कौरवेषुनिवृत्तेषुपांडवाजितकाशिनः ॥ सिंहनादान्भृशंचक्रुःशंखान्दध्मुश्चभारत ७९ एवंतदभवद्युद्धंदिवसंभरतर्षभ ॥ पांडवानांकुरूणांचपुरस्कृत्यघटोत्कचम् ८० कौरवास्तुततोराजन्प्रययुःशिबिरंस्वकम् ॥ व्रीडमानानिशाकालेपांडवेयैःपराजिताः ८१ शरविक्षतगात्रास्तुपांडुपुत्रामहारथाः ॥ युद्धेसुमनसोभूत्वाजग्मुःस्वशिबिरंप्रति ८२ पुरस्कृत्यमहाराजभीमसेनघटोत्कचौ ॥ पूजयंतस्तदाऽन्योन्यंमुदापरमयायुताः ८३ नदंतोविविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ॥ सिंहनादांश्चकुर्वंतोविमिश्रान्शंखनिःस्वनैः ८४ विनर्दंतोमहात्मानःकंपयंतश्चमेदिनीम् ॥ घट्टयंतश्चमर्माणितवपुत्रस्यमारिष ८५ प्रयाताःशिबिरायैवनिशाकालेपरंतप ॥ दुर्योधनस्तुनृपतिर्दीनोभ्रातृवधेनच ८६ मुहूर्तंचिंतयामासबाष्पशोकसमाकुलः ॥ ततःकृत्वाविधिंसर्वंशिबिरस्ययथाविधि ॥ प्रदध्यौशोकसंततोभ्रातृव्यसनकर्शितः ८७ ॥ इतिश्रीमहाभरतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०चतुर्थदिवसावहारेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिभी० नी०भा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ भयंमेसुमहज्जातंविस्मयश्चैवसंजय ॥ श्रुत्वापांडुकुमाराणांकर्मदेवैःसुदुष्करम् १ पुत्राणांचपराभावंश्रुत्वासंजयसर्वशः ॥ चिंतामेमहती
सूतभविष्यतिकथंन्विति २ ध्रुवंविदुरवाक्यानिधक्ष्यंतिहृदयंमम ॥ यथाहिदृश्यतेसर्वंदैवयोगेनसंजय ३ यत्रभीष्ममुखान्सर्वान्शस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ॥ पांड
वानामनीकेषुयोधयंतिप्रहारिणः ४ केनावध्यामहात्मानःपांडुपुत्रामहाबलाः ॥ केनदत्तवरास्तातकिंवाज्ञानंविदंतिते ५ येनक्षयंनगच्छंतिदिवितारागणाइव॥
पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंसैन्यंतुपांडवैः ६ मय्येवदंडःपततिदैवात्परमदारुणः ॥ यथाऽवध्याःपांडुसुतायथावध्याश्चमेसुताः ७ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयाथातथ्येन
संजय ॥ नहिपारंप्रपश्यामिदुःखस्यास्यकथंचन ८ समुद्रस्येवमहतोभुजाभ्यांप्रतरन्नरः ॥ पुत्राणांव्यसनंमन्ये ध्रुवंप्राप्तंसुदारुणम् ९ घातयिष्यतिमेसर्वान्
पुत्रान्भीमोनसंशयः ॥ नहिपश्यामितंवीरंयोमेरक्षेत्सुतान्रणे १० ध्रुवंविनाशःसंप्राप्तःपुत्राणांममसंजय ॥ तस्मान्मेकारणंसूतशक्तिंचैवविशेषतः
११ पृच्छतोवैयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ दुर्योधनश्चयच्चक्रेदृष्ट्वास्वान्विमुखान्रणे १२ भीष्मद्रोणौकृपश्चैवसौबलश्चजयद्रथः ॥ द्रौणिर्वाऽपि
महेष्वासोविकर्णोवामहाबलः १३ निश्चयोवाऽपिकस्तेषांतदाह्यासीन्महात्मनाम् ॥ विमुखेषुमहाप्राज्ञममपुत्रेषुसंजय १४ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्नव
हितःश्रुत्वाचैवावधारय ॥ नैवमंत्रकृतंकिंचिन्नैवमायांतथाविधाम् १५ नवैविभीषिकांकांचिद्राजन्कुर्वंतिपांडवाः ॥ युध्यंतितेयथान्यायंशक्तिमंतश्चसंयुगे १६
धर्मेणसर्वकार्याणिजीवितादीनिभारत ॥ आरभंतेसदापार्थाःप्रार्थयानामहद्यशः १७ नतेयुद्धान्निवर्तंतेधर्मोपेतामहाबलाः ॥ श्रियापरमयायुक्तायतोधर्म
स्ततोजयः १८ तेनावध्यारणेपार्थाजययुक्ताश्चपार्थिव ॥ तवपुत्रादुरात्मानःपापेष्वभिरताःसदा १९ निष्ठुराहीनकर्माणस्तेनहीयंतिसंयुगे ॥ सुबहू
निनृशंसानिपुत्रैस्तवजनेश्वर २० निकृतानीहपांडूनांनीचैरिवयथानरैः ॥ सर्वंचतदनादृत्यपुत्राणांतवकिल्बिषम् २१ सापह्नवाःसदैवासन्पांडवाःपां
डुपूर्वज ॥ नचैतान्बहुमन्यंतेपुत्रास्तवविशांपते २२ तस्यपापस्यसततंक्रियमाणस्यकर्मणः ॥ सांप्रतंसुमहद्घोरंफलंप्राप्तंजनेश्वर २३ सत्वंभुंक्ष्वम
हाराजसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ नावबुध्यसियद्राजन्वार्यमाणःसुहृज्जनैः २४ विदुरेणाथभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ तथामयाचाप्यसकृद्वार्यमाणोनबुध्यसे
२५ वाक्यंहितंचपथ्यंचमर्त्यःपथ्यमिवौषधम् ॥ पुत्राणांमतमाज्ञायाजितान्मन्यसिपांडवान् २६ शृणुभूयोयथातत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ कारणं
भरतश्रेष्ठपांडवानांजयंप्रति २७ ततेऽहंकथयिष्यामियथाश्रुतमरिंदम ॥ दुर्योधनेनसंपृष्टएतमर्थंपितामहः २८ दृष्ट्वाभ्रातॄन्रणेसर्वान्निर्जितांस्तुमहारथान् ॥
शोकसंमूढहृदयोनिशाकालेस्मकौरवः २९

अपरिख्यातकिल्बिषाः २२ । २३ । २४ । २५ मन्यासिमन्यसे २६ । २७ । २८ । २९

पितामहंमहाप्राज्ञंविनयेनोपगम्य यह ॥ यदब्रवीत्सुत स्तेऽसौतन्मेशृणुजनेश्वर ३० ॥ दुर्योधनउवाच ॥ द्रोणश्चत्वंचशल्यश्चकृपोद्रौणिस्तथैवच ॥ कृतवर्मा
चहार्दिक्यःकांबोजश्चसुदाक्षिणः ३१ भूरिश्रवाविकर्णश्चभगदत्तश्चवीर्यवान् ॥ महारथाःसमाख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ३२ त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्ता
इतिमेमतिः ॥ पांडवानांसमस्ताश्चनातिष्ठंतपराक्रमे ३३ तत्रमेसंशयोजातस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ यंसमाश्रित्यकौंतेयाजयंत्यस्मान्क्षणेक्षणे ३४
॥ भीष्मउवाच ॥ शृणुराजन्वचोमह्यंयथावक्ष्यामिकौरव ॥ बहुशश्चमयोक्तोऽसिनचमेतत्त्वयाकृतम् ३५ क्रियतांपांडवैःसार्धंशमोभरतसत्तम ॥ एतत्क्षेममहं
मन्येपृथिव्यास्तववाविभो ३६ भुंक्ष्वेमांपृथिवींराजन्भ्रातृभिःसहितःसुखी ॥ दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नंदयंश्चापिबांधवान् ३७ नचमेक्रोशतस्तातश्रुतवानसि
वैपुरा ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंयत्पांडूनवमन्यसे ३८ यश्चहेतुरवध्यत्वेतेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ तंशृणुष्वमहाबाहोममकीर्तयतःप्रभो ३९ नास्तिलोकेषुतद्भूतंभवि
तानोभविष्यति ॥ योजयेत्पांडवान्सर्वान्पालिताञ्छार्ङ्गधन्वना ४० यत्तुमेकथितंतातमुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ पुराणगीतंधर्मज्ञतच्छृणुष्वयथातथम् ४१ पु
राकिलसुराःसर्वेऋषयश्चसमागताः ॥ पितामहमुपासेदुःपर्वतेगंधमादने ४२ तेषांमध्येसमासीनःप्रजापतिरपश्यत ॥ विमानंप्रज्वलद्भासास्थितंप्रवरमंबरे
४३ ध्यानेनावेद्यतद्ब्रह्माकृत्वाचनियतोंऽजलिम् ॥ नमश्चकारहृष्टात्मापुरुषंपरमेश्वरम् ४४ ऋषयस्त्वथदेवाश्चदृष्ट्वाब्रह्माणमुत्थितम् ॥ स्थिताःप्रांजलयःसर्वे
पश्यंतोमहदद्भुतम् ४५ यथावच्चतमभ्यर्च्यब्रह्माब्रह्मविदांवरः ॥ जगादजगतःस्रष्टापरंपरमधर्मवित् ४६ विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशोविष्वक्सेनोविश्वकर्मावशी
च ॥ विश्वेश्वरोवासुदेवोऽसितस्माद्योगात्मानंदैवतंत्वामुपैमि ४७ जयविश्वमहादेवजयलोकहितेरत ॥ जययोगीश्वरविभोजययोगपरावर ४८ पद्मगर्भविशा
लाक्षजयलोकेश्वरेश्वर ॥ भूतभव्यभवन्नाथजयसौम्यात्मजात्मज ४९ असंख्येयगुणाधारजयसर्वपरायण ॥ नारायणसुदुष्पारजयशार्ङ्गधनुर्धर ५० जयसर्वगु
णोपेतविश्वमूर्तेनिरामय ॥ विश्वेश्वरमहाबाहोजयलोकार्थतत्पर ५१ महोरगवराहाद्यहरिकेशविभोजय ॥ हरिवासदिशामीशविश्ववासामिताव्यय ५२ व्य
क्ताव्यक्तामितस्थाननियतेंद्रियसत्क्रिय ॥ असंख्येयात्मभावज्ञजयगंभीरकामद ५३ अनंतविदितब्रह्मन्नित्यभूतविभावन ॥ कृतकार्यकृतप्रज्ञधर्मज्ञविज
यावह ५४ गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ॥ भूताद्यलोकतत्त्वेशजयभूतविभावन ५५ आत्मयोनेमहाभागकल्पसंक्षेपतत्पर ॥ उद्भावनमनोभावज
यब्रह्मजयप्रिय ५६ निसर्गसर्गनिरतकामेशपरमेश्वर ॥ अमृतोद्भवसद्भावमुक्तात्मन्विजयप्रद ५७ प्रजापतिपतेदेवपद्मनाभमहाबल ॥ आत्मभूतमहाभूतस
त्वात्मन्जयसर्वदा ५८ पादौतवधरादेवीदिशोबाहूदिवंशिरः ॥ मूर्तिस्तेऽहंसुराःकायश्चंद्रादित्यौचचक्षुषी ५९

३५

बलंतपश्चसत्यंचकर्मधर्मात्मकंतव ॥ तेजोग्निःपवनःश्वासआपस्तेस्वेदसंभवाः ६० अश्विनौश्रवणौनित्यंदेवीजिह्वासरस्वती ॥ वेदाःसंस्कारनिष्ठाहित्वयीदंज
गदाश्रितम् ६१ नसंख्यानंपरीमाणंनतेजोनपराक्रमम् ॥ नबलंयोगयोगीशजानीमस्तेनसंभवम् ६२ त्वद्भक्तिनिरतादेवनियमैस्त्वांसमाश्रिताः ॥ अर्चया
मःसदाविष्णोपरमेशंमहेश्वरम् ६३ ऋषयोदेवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ पिशाचामानुषाश्चैवमृगपक्षिसरीसृपाः ६४ एवमादिमयासृष्टंपृथिव्यांत्वत्प्रसाद
जम् ॥ पद्मनाभविशालाक्षकृष्णदुःखप्रणाशन ६५ त्वंगतिःसर्वभूतानांत्वंनेतात्वंजगद्गुरुः ॥ त्वत्प्रसादेनदेवेशसुखिनोविबुधाःसदा ६६ पृथिवीनिर्भयादेवत्व
त्प्रसादात्सदाऽभवत् ॥ तस्माद्भवविशालाक्षयदुवंशविवर्धनः ६७ धर्मसंस्थापनार्थायदैत्यानांचवधायच ॥ जगतोधारणार्थायविज्ञाप्यंकुरुमेविभो ६८ यत्तत्प
रमकंगुह्यंत्वत्प्रसादादिदंविभो ॥ वासुदेवतदेतत्तेमयोद्गीतंयथातथम् ६९ सृष्ट्वासंकर्षणंदेवंस्वयमात्मानमात्मना ॥ कृष्णत्वमात्मनास्राक्षीःप्रद्युम्नंचात्मसंभवम्
७० प्रद्युम्नादनिरुद्धंत्वंयंविदुर्विष्णुमव्ययम् ॥ अनिरुद्धोऽसृजन्मांवैब्रह्माणंलोकधारिणम् ७१ वासुदेवमयःसोऽहंत्वयैवास्मिविनिर्मितः ॥ विभज्यभागशो
ऽऽत्मानंव्रजमानुषतांविभो ७२ तत्रासुरवधंकृत्वासर्वलोकसुखायवै ॥ धर्मंप्राप्ययशःप्राप्ययोगंप्राप्स्यसितत्त्वतः ७३ त्वांहिब्रह्मर्षयोलोकेदेवाश्चामितवि
क्रम ॥ तैस्तैर्हिनामभिर्युक्तागायंतिपरमात्मकम् ७४ स्थिताश्चसर्वेत्वयिभूतसंघाःकृत्वाऽऽश्रयंत्वांवरदंसुबाहो ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगंलोकस्यसेतुंप्रवदं
तिविप्राः ७५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०विश्वोपाख्यानेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततःसभगवान्देवो
लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ ब्रह्माणंप्रत्युवाचेदंस्निग्धगंभीरयागिरा १ विदितंतातयोगान्मेसर्वमेतत्तवेप्सितम् ॥ तथातद्भवितेत्युक्त्वातत्रैवांतरधीयत २ ततोदेव
र्षिगंधर्वाविस्मयंपरमंगताः ॥ कौतूहलपराःसर्वेपितामहमथाब्रुवन् ३ कोन्वयंयोभगवताप्रणम्यविनयाद्विभो ॥ वाग्भिःस्तुतोवरिष्ठाभिःश्रोतुमिच्छामतंवयम्
४ एवमुक्तस्तुभगवान्प्रत्युवाचपितामहः ॥ देवब्रह्मर्षिगंधर्वान्सर्वान्मधुरयागिरा ५ यत्तत्परंभविष्यंचभवितव्यंचयत्परम् ॥ भूतात्माचप्रभुश्चैवब्रह्मयच्चपरं
पदम् ६ तेनास्मिकृतसंवादःप्रसन्नेनसुरर्षभाः ॥ जगतोऽनुग्रहार्थाययाचितोमेजगत्पतिः ७ मानुषंलोकमातिष्ठवासुदेवइतिश्रुतः ॥ असुराणांवधार्थायसंभव
स्वमहीतले ८ संग्रामेनिहतायेतेदैत्यदानवराक्षसाः ॥ तइमेनृषुसंभूताघोररूपामहाबलाः ९ तेषांवधार्थंभगवान्नरेणसहितोवशी ॥ मानुषींयोनिमास्थायच
रिष्यतिमहीतले १० नरनारायणौयौतौपुराणावृषिसत्तमौ ॥ सहितौमानुषेलोकेसंभूतावमितद्युती ११ अजेयौसमरेयत्तौसहितैरमरैरपि ॥ मूढास्त्वेतौनजा
नंतिनरनारायणावृषी १२

१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२। २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८कृतलक्षणैःस्वस्वगुणप्रख्यातैः ३९सात्वताःपंचरात्रागमवि

तस्याहमग्रजःपुत्रःसर्वस्यजगतःप्रभुः ॥ वासुदेवोऽर्चनीयोवःसर्वलोकमहेश्वरः १३ तथामनुष्योऽयमितिकदाचित्सुरसत्तमाः ॥ नावज्ञेयोमहावीर्यःशंखचक्रगदाधरः १४ एतत्परमकंगुह्यमेतत्परमकंपदम् ॥ एतत्परमकंब्रह्मएतत्परमकंयशः १५ एतदक्षरमव्यक्तमेतद्वैशाश्वतंमहः ॥ यत्तत्पुरुषसंज्ञंवैगीयतेज्ञायतेनच १६ एतत्परमकंतेजएतत्परमकंसुखम् ॥ एतत्परमकंसत्यंकीर्तितंविश्वकर्मणा १७ तस्मात्सेंद्रैःसुरैःसर्वैर्लोकैश्चामितविक्रमः ॥ नावज्ञेयोवासुदेवोमानुषोऽयमितिप्रभुः १८ यश्चमानुषमात्रोऽयमितिब्रूयात्समंदधीः ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुःपुरुषाधमम् १९ योगिनंतंमहात्मानंप्रविष्टंमानुषींतनुम् १९ अवमन्येद्वासुदेवंतमाहुस्तामसंजनाः २० देवंचराचरात्मानंश्रीवत्सांकंसुवर्चसम् ॥ पद्मनाभंनजानातितमाहुस्तामसंबुधाः २१ किरीटकौस्तुभधरंमित्राणामभयंकरम् ॥ अवजानन्महात्मानंघोरेतमसिमज्जति २२ एवंविदित्वातत्त्वार्थंलोकानामीश्वरेश्वरः ॥ वासुदेवोनमस्कार्यःसर्वलोकैःसुरोत्तमाः २३ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्देवान्सर्षिगणान्पुरा ॥ विसृज्यसर्वभूतात्माजगामभवनंस्वकम् २४ ततोदेवाःसगंधर्वामुनयोऽप्सरसोऽपिच ॥ कथांतांब्रह्मणागीतांश्रुत्वाप्रीतादिवंययुः २५ एतच्छ्रुतंमयातातऋषीणांभावितात्मनाम् ॥ वासुदेवंकथयतांसमवायेपुरातनम् २६ रामस्यजामदग्न्यस्यमार्कंडेयस्यधीमतः ॥ व्यासनारदयोश्चापिसकाशाद्भरतर्षभ २७ एतमर्थंचविज्ञायश्रुत्वाचप्रभुमव्ययम् ॥ वासुदेवंमहात्मानंलोकानामीश्वरेश्वरम् २८ यस्यचैवात्मजोब्रह्मासर्वस्यजगतःपिता ॥ कथंनवासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्चमानवैः २९ वारितोऽसिमयाताततमुनिभिर्वेदपारगैः ॥ मागच्छसंयुगंतेनवासुदेवेनधन्विना ३० मापांडवैःसार्द्धमितितत्त्वंमोहान्नबुध्यसे ॥ मन्येत्वांराक्षसंक्रूरंतथाचासितमोवृतः ३१ यस्माद्द्विषसिगोविंदंपांडवंतंधनंजयम् ॥ नरनारायणौदेवौकोऽन्योद्विष्याद्धिमानवः ३२ तस्माद्ब्रवीमितेराजन्नेषवैशाश्वतोऽव्ययः ॥ सर्वलोकमयोनित्यःशास्ताधात्रीधरोध्रुवः ३३ योधारयतिलोकांस्त्रींश्चराचरगुरुःप्रभुः ॥ योद्धाजयश्चजेताचसर्वप्रकृतिरीश्वरः ३४ राजन्सर्वमयोह्येषतमोरागविवर्जितः ॥ यतःकृष्णस्ततोधर्मोयतोधर्मस्ततोजयः ३५ तस्यमाहात्म्ययोगेनयोगेनात्ममयेनच ॥ धृताःपांडुसुताराजन्जयश्चैषांभविष्यति ३६ श्रेयोयुक्तांसदाबुद्धिंपांडवानांदधातियः ॥ बलंचैवरणेनित्यंभयेभ्यश्चैवरक्षति ३७ सएषशाश्वतोदेवःसर्वगुह्यमयःशिवः ॥ वासुदेवइतिज्ञेयोयन्मांपृच्छसिभारत ३८ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःशूद्रैश्चकृतलक्षणैः ॥ सेव्यतेऽभ्यर्च्यतेचैवनित्ययुक्तैःस्वकर्मभिः ३९ द्वापरस्ययुगस्यांतेआदौकलियुगस्यच ॥ सात्वतंविधिमास्थायगीतःसंकर्षणेनवै ४० सएषसर्वंसुरमर्त्यलोकंसमुद्रकक्ष्यांतरितांपुरींच ॥ युगेयुगेमानुषंचैववासंपुनःपुनःसृजतेवासुदेवः ४१ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०विश्वोपाख्यानेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ विनापूजकास्तदीयंसात्वतं ४०कक्ष्याकांची पुरींद्वारकां ४० ॥इ०नी०नी०भा०षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वासुदेवइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ निधनंमरणं मृत्युंमरणप्रयोजनं प्रभवउत्पत्तिहेतुः अव्ययःप्रलयहेतुः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ कर्णात्स्रवतीतिकर्णस्रोतःकर्णमलं १४

दुर्योधनउवाच ॥ वासुदेवोमहद्भूतंसर्वलोकेषुकथ्यते ॥ तस्यागमंप्रतिष्ठांचज्ञातुमिच्छेपितामह १ ॥ भीष्मउवाच ॥ वासुदेवोमहद्भूतंसर्वदेवतदैवतम् ॥ न परंपुंडरीकाक्षाद्दृश्यतेभरतर्षभ २ मार्कंडेयश्चगोविंदेकथयत्यद्भुतंमहत् ॥ सर्वभूतानिभूतात्मामहात्मापुरुषोत्तमः ३ आपोवायुश्चतेजश्चत्रयमेतदकल्पयत् ॥ ससृष्ट्वापृथिवींदेवींसर्वलोकेश्वरःप्रभुः ४ अप्सुवैशयनंचक्रेमहात्मापुरुषोत्तमः ॥ सर्वतेजोमयोदेवोयोगात्सुष्वापतत्रह ५ मुखतःसोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापिच ॥ सरस्वतींचवेदांश्चमनसःससृजेऽच्युतः ६ एषलोकान्ससर्जादौदेवांश्चऋषिभिःसह ॥ निधनंचैवमृत्युंचप्रजानांप्रभवाप्ययौ ७ एषधर्मश्चधर्मज्ञोवरदः सर्वकामदः ॥ एषकर्ताचकार्यंचपूर्वदेवःस्वयंप्रभुः ८ भूतंभव्यंभविष्यच्चपूर्वमेतदकल्पयत् ॥ उभेसंध्येदिशःखंचनियमांश्चजनार्दनः ९ ऋषींश्चैवहिगोविंदस्तपश्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ स्रष्टारंजगतश्चापिमहात्माप्रभुरव्ययः १० अग्रजंसर्वभूतानांसंकर्षणमकल्पयत् ॥ तस्मान्नारायणोजज्ञेदेवदेवःसनातनः ११ नाभौपद्मंबभूवास्यसर्वलोकस्यसंभवात् ॥ तस्मात्पितामहोजातस्तस्माज्जातास्त्विमाःप्रजाः १२ शेषंचाकल्पयद्देवमनंतंविश्वरूपिणम् ॥ योधारयतिभूतानिधरांचेमांसपर्वताम् १३ ध्यानयोगेनविप्राश्चतंविदंतिमहौजसम् ॥ कर्णस्रोतोभवंचापिमधुंनाममहासुरम् १४ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रांबुद्धिंसमास्थितम् ॥ ब्रह्मणोऽपचितिंयातुंजघानपुरुषोत्तमः १५ तस्यतातवधाद्देवदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्चजनार्दनम् १६ वराहश्चैवसिंहश्चत्रिविक्रमगतिःप्रभुः ॥ एषमातापिताचैवसर्वेषांप्राणिनांहरिः १७ परंहिपुंडरीकाक्षान्नभूतंनभविष्यति ॥ मुखतःसोऽसृजद्विप्रान्बाहुभ्यांक्षत्रियांस्तथा १८ वैश्यांश्चाप्युरुतोराजन्शूद्रान्वैपादतस्तथा ॥ तपसानियतोदेवोनिधानंसर्वदेहिनाम् १९ ब्रह्मभूतममावास्यांपौर्णमास्यांतथैवच ॥ योगभूतंपरिचरन्केशवंमहदाप्नुयात् २० केशवःपरमंतेजःसर्वलोकपितामहः ॥ एवमाहुर्हृषीकेशंमुनयोवैनराधिप २१ एवमेनंविजानीहिआचार्यंपितरंगुरुम् ॥ कृष्णोयस्यप्रसीदेतलोकास्तेनाक्षयाजिताः २२ यश्चैवैनंभयस्थानेकेशवंशरणंव्रजेत् ॥ सदानरःपठंश्चेदंस्वस्तिमान्ससुखीभवेत् २३ येचकृष्णंप्रपद्यंतेतेनमुह्यंतिमानवाः ॥ भयेमहतिमग्नांश्चपातिनित्यंजनार्दनः २४ सतंयुधिष्ठिरोज्ञात्वायाथातथ्येनभारत ॥ सर्वात्मनामहात्मानंकेशवंजगदीश्वरम् ॥ प्रपन्नःशरणंराजन्योगानांप्रभुमीश्वरम् २५

॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ब्रह्मणःसकाशादपचितिंसत्कारंयातुंप्राप्तुं यांतमितिपाठेब्रह्मणःअपचितिंक्षयंकर्तुमितिशेषः यांतंधावंतं १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

शृण्विति इदमितिसामान्येनपुंसकं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इति भी॰नी॰भा॰अष्टषष्टिमोऽ

॥ भीष्मउवाच ॥ शृणुचेदंमहाराजब्रह्मभूतंस्तवंमम ॥ ब्रह्मर्षिभिश्चदेवैश्चयःपुराकथितोभुवि १ साध्यानामपिदेवानांदेवदेवेश्वरःप्रभुः ॥ लोकभावनभावज्ञइति
त्वांनारदोऽब्रवीत् २ भूतंभव्यंभविष्यंचमार्कंडेयोऽभ्युवाचह ॥ यज्ञंत्वांचैवयज्ञानांतपश्चतपसामपि ३ देवानामपिदेवंचत्वामाहभगवान्भृगुः ॥ पुराणंचैवपर
मंविष्णोरूपंतवेतिच ४ वासुदेवोवसूनांत्वंशक्रंस्थापयितातथा ॥ देवदेवोऽसिदेवानामितिद्वैपायनोऽब्रवीत् ५ पूर्वेप्रजानिसर्गेचदक्षमाहुःप्रजापतिम् ॥ स्र
ष्टारंसर्वलोकानामंगिरास्त्वांतथाऽब्रवीत् ६ अव्यक्तंतेशरीरोत्थंव्यक्तंतेमनसिस्थितम् ॥ देवास्त्वत्संभवाश्चैवदेवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ७ शिरसातेदिवंव्याप्तंबाहु
भ्यांपृथिवीतथा ॥ जठरंतेत्रयोलोकाःपुरुषोऽसिसनातनः ८ एवंत्वामभिजानंतितपसाभावितानराः ॥ आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणांचासिसत्तमः ९ राजर्षी
णामुदाराणामाहवेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ सर्वधर्मप्रधानानांत्वंगतिर्मधुसूदन १० इतिनित्यंयोगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सनत्कुमारप्रमुखैःस्तूयतेऽभ्यर्च्यते
हरिः ११ एषतेविस्तरस्तातसंक्षेपश्चप्रकीर्तितः ॥ केशवस्ययथातत्त्वंसुप्रीतोभजकेशवम् १२ संजयउवाच ॥ पुण्यंश्रुत्वैतदाख्यानंमहाराजसुतस्तव ॥ केश
वंबहुमेनेसपांडवांश्चमहारथान् १३ तमब्रवीन्महाराजभीष्मःशांतनवःपुनः ॥ माहात्म्यंतेश्रुतंराजन्केशवस्यमहात्मनः १४ नरस्यचयथातत्त्वंयन्मांत्वंपृच्छसे
नृप ॥ यदर्थंनृषुसंभूतौनरनारायणावृषी १५ अवध्यौचयथावीरौसंयुगेष्वपराजितौ ॥ यथाचपांडवाराजन्नवध्यायुधिकस्यचित् १६ प्रीतिमान्हिदृढंकृष्णः
पांडवेषुयशस्विषु ॥ तस्माद्ब्रवीमिराजेंद्रशमोभवतुपांडवैः १७ पृथिवींभुंक्ष्वसहितोभ्रातृभिर्बलिभिर्वशी ॥ नरनारायणौदेवाववज्ञायनशिष्यसि १८ एवमुक्त्वा
तवपितातूष्णीमासीद्विशांपते ॥ व्यसर्जयच्चराजानंशयनंचविवेशह १९ राजाचशिबिरंप्रायात्प्रणिपत्यमहात्मने ॥ शिश्येचशयनेशुभ्रेरात्रिंतांभरतर्षभ २०
॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणिविश्वोपाख्यानेअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ विश्वोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ व्युषिता
यांतुशर्वर्यामुदितेचदिवाकरे ॥ उभेसेनेमहाराजयुद्धायैवसमीयतुः १ आभ्यधावंतसंक्रुद्धाःपरस्परजिगीषवः ॥ तेसर्वेसहितायुद्धेसमालोक्यपरस्परम् २ पांड
वाधार्तराष्ट्राश्चराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ व्यूहौचव्यूह्यसंरब्धाःसंप्रहृष्टाःप्रहारिणः ३ अरक्षन्मकरव्यूहंभीष्मोराजन्समंततः ॥ तथैवपांडवाराजन्नरक्षन्व्यू
हमात्मनः ४ सनिर्ययौमहाराजपितादेवव्रतस्तव ॥ महतारथवंशेनसंवृतोरथिनांवरः ५ इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ॥ रथिनःपत्तयश्चैवदंति
नःसादिनस्तथा ६ तान्दृष्ट्वाऽभ्युद्यतान्संख्येपांडवाहियशस्विनः ॥ श्येनेनव्यूहराजेनतेनाजय्येनसंयुगे ७ अशोभतमुखेतस्यभीमसेनोमहाब
लः ॥ नेत्रेशिखंडीदुर्धर्षोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ८

ध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ व्युषितायामिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

शीर्षेतस्याभवद्वीरःसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ विधुन्वन्गांडिवंपार्थोग्रीवायामभवत्तदा ९ अक्षौहिण्यासमंतत्रवामपक्षोऽभवत्तदा ॥ महात्माद्रुपदःश्रीमान्सहपु
त्रेणसंयुगे १० दक्षिणश्चाभवत्पक्षःकैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ॥ पृष्ठतोद्रौपदेयाश्चसौभद्रश्चापिवीर्यवान् ११ पृष्ठेसमभवच्छ्रीमान्स्वयंराजायुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभ्यांस
हितोवीरोयमाभ्यांचारुविक्रमः १२ प्रविश्यतुरणेभीमोमकरंमुखतस्तदा ॥ भीष्ममासाद्यसंग्रामेच्छादयामाससायकैः १३ ततोभीष्मोमहास्त्राणिपातयामास
भारत ॥ मोहयन्पांडुपुत्राणांव्यूढंसैन्यंमहाहवे १४ संमुह्यतितदासैन्येत्वरमाणोधनंजयः ॥ भीष्मंशरसहस्रेणविव्याधरणमूर्धनि १५ प्रतिसंवार्यचास्त्राणि
भीष्ममुक्तानिसंयुगे ॥ स्वेनानीकेनहृष्टेनयुद्धायसमुपस्थितः १६ ततोदुर्योधनोराजाभारद्वाजमभाषत ॥ पूर्वंदृष्ट्वावधंघोरंबलस्यबलिनांवरः १७ भ्रातॄणांच
वधंयुद्धेस्मरमाणोमहारथः ॥ आचार्यसततंहित्वंहितकामोममानघ १८ वयंहित्वांसमाश्रित्यभीष्मंचैवपितामहम् ॥ देवानपिरणेजेतुंप्रार्थयामोनसंशयः १९
किमुपांडुसुतान्युद्धेहीनवीर्यपराक्रमान् ॥ सतथाकुरुमद्रंतेयथावध्यंतिपांडवाः २० एवमुक्तस्ततोद्रोणस्तवपुत्रेणमारिष ॥ अभिनत्पांडवानीकंप्रेक्षमाणस्य
सात्यकेः २१ सात्यकिस्तुततोद्रोणंवारयामासभारत ॥ तयोःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहम् २२ शैनेयंतुरणेक्रुद्धोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अविध्यन्निशितैर्बा
णैर्जत्रुदेशेहसन्निव २३ भीमसेनस्ततःक्रुद्धोभारद्वाजमविध्यत ॥ संरक्षन्सात्यकिंराजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतांवरात् २४ ततोद्रोणश्चभीष्मश्चतथाशल्यश्चमारिष ॥
भीमसेनंरणेक्रुद्धाश्छादयांचक्रिरेशरैः २५ तत्राभिमन्युःसंक्रुद्धोद्रौपदेयाश्चमारिष ॥ विव्युधुर्निशितैर्बाणैःसर्वांस्तानुद्यतायुधान् २६ द्रोणभीष्मौतुसंक्रुद्धा
वापतंतौमहाबलौ ॥ प्रत्युद्ययौशिखंडीतुमहेष्वासोमहाहवे २७ प्रगृह्यबलवद्वीरोधनुर्जलदनिःस्वनम् ॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णंछादयानोदिवाकरम् २८ शिखं
डिनंसमासाद्यभरतानांपितामहः ॥ अवर्जयतसंग्रामंस्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मरन् २९ ततोद्रोणोमहाराजअभ्यद्रवततंरणे ॥ रक्षमाणस्तदाभीष्मंतवपुत्रेणचोदितः
३० शिखंडीतुसमासाद्यद्रोणंशस्त्रभृतांवरम् ॥ अवर्जयतसंत्रस्तोयुगांताग्निमिवोल्बणम् ३१ ततोबलेनमहतापुत्रस्तवविशांपते ॥ जुगोपभीष्ममासाद्यप्रा
र्थयानोमहद्यशः ३२ तथैवपांडवाराजन्पुरस्कृत्यधनंजयम् ॥ भीष्ममेवाभ्यवर्तंतजयेकृत्वादृढांमतिम् ३३ तद्युद्धमभवद्घोरंदेवानांदानवैरिव ॥ जयमाकांक्ष
तांसंख्येयशश्चसुमहाद्भुतम् ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचमदिवसयुद्धारंभेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥
अकरोत्तुमुलंयुद्धंभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुंतव १ पूर्वाह्णेतन्महारौद्रंराज्ञांयुद्धमवर्तत ॥ कुरूणांपांडवानांचमुख्यशूरवि
नाशनम् २ तस्मिन्नाकुलसंग्रामेवर्तमानेमहाभये ॥ अभवत्तुमुलःशब्दःसंस्पृशन्गगनंमहत् ३

ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ अकरोदिति १ । २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये

नदद्भिश्चमहानागैर्हेषमाणैश्चवाजिभिः ॥ भेरीशंखनिनादैश्चतुमुलंसमपद्यत ४ युयुत्सवस्तेविक्रांताविजयायमहाबलाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जंतोगोष्ठेष्विवमहर्षभाः
५ शिरसांपात्यमानानांसमरेनिशितैःशरैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाकाशेबभूवभरतर्षभ ६ कुंडलोष्णीषधारीणिजातरूपोज्ज्वलानिच ॥ पतितानिस्मदृश्यंतेशिरांसिभर
तर्षभ ७ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्चसकार्मुकैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादितामही ८ कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्चसमलंकृतैः ॥ मुखैश्चचंद्रसंकाशैरक्तांत
नयनैःशुभैः ९ गजवाजिमनुष्याणांसर्वगात्रैश्चभूपते ॥ आसीत्सर्वासमास्तीर्णामुहूर्तेनवसुंधरा १० रजोमेघैश्चतुमुलैःशस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ॥ आयुधानांचनिर्घोषः
स्तनयित्नुसमोऽभवत् ११ ससंप्रहारस्तुमुलःकटुकःशोणितोदकः ॥ प्रावर्ततकुरूणांचपांडवानांचभारत १२ तस्मिन्महाभयेघोरेतुमुलेलोमहर्षणे ॥ ववृषुःशरवर्षा
णिक्षत्रियायुद्धदुर्मदाः १३ आक्रोशन्कुंजरास्तत्रशरवर्षप्रतापिताः ॥ तावकानांपरेषांचसंयुगेभरतर्षभ १४ संरब्धानांचवीराणांधीराणाममितौजसाम् ॥ धनुर्ज्या
तलशब्देनप्राज्ञायतकिंचन १५ उत्थितेषुकबंधेषुसर्वतःशोणितोदके ॥ समरेपर्यधावंतनृपारिपुवधोद्यताः १६ शरशक्तिगदाभिस्तेखड्गैश्चामिततेजसः ॥ नि
जघ्नुःसमरेन्योऽन्यंशूराःपरिघबाहवः १७ बभ्रमुःकुंजराश्चात्रशरैर्विद्धानिरंकुशाः ॥ अश्वाश्चपर्यधावंतहतारोहादिशोदश १८ उत्पत्यनिपतंत्यन्येशरघातप्र
पीडिताः ॥ तावकानांपरेषांचयोधाभरतसत्तम १९ बाहूनामुत्तमांगानांकार्मुकाणांचभारत ॥ गदानांपरिघाणांचहस्तानांचोरुभिःसह २० पादानांभूषणा
नांचकेयूराणांचसंघशः ॥ राशयस्तत्रदृश्यंतेभीष्मभीमसमागमे २१ अश्वानांकुंजराणांचरथानांचानिवर्तिनां ॥ संघाताःस्मप्रदृश्यंतेतत्रतत्रविशांपते २२
गदाभिरसिभिःप्रासैर्बाणैश्चनतपर्वभिः ॥ जघ्नुःपरस्परंतत्रक्षत्रियाःकालआगते २३ अपरेबाहुभिर्वीरानियुद्धकुशलायुधि ॥ बहुधासमसज्जंतआयसैःपरिघै
रिव २४ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैवतलैश्चैवविशांपते ॥ अन्योन्यंजघ्निरेवीरास्तावकाःपांडवैःसह २५ पतितैःपात्यमानैश्चविचेष्टद्भिश्चभूतले ॥ घोरमायोधनंजज्ञे
तत्रतत्रजनेश्वर २६ विरथारथिनश्चात्रनिस्त्रिंशवरधारिणः ॥ अन्योन्यमभिधावंतःपरस्परवधैषिणः २७ ततोदुर्योधनोराजाकलिंगैर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्कृत्यर
णेभीष्मंपांडवानभ्यवर्तत २८ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यवृकोदरम् ॥ भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धास्ततोयुद्धमवर्तत २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध०
संकुलयुद्धेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वाभीष्मेणसंसक्तान्भ्रातॄनन्यांश्चपार्थिवान् ॥ समभ्यधावद्गांगेयमुद्यतास्त्रोधनंजयः १ पांचजन्य
स्यनिर्घोषंधनुषोगांडिवस्यच ॥ ध्वजंचदृष्ट्वापार्थस्यसर्वान्नोभयमाविशत् २ सिंहलांगूलमाकाशेज्वलंतमिवपर्वतम् ॥ असज्जमानंवृक्षेषुधूमकेतुमिवोत्थितम् ३

भारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ दृष्ट्वेति १ । २ । ३

४ । ५ । ६ स्तनयित्नुर्गर्जितम् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

बहुवर्णविचित्रंचदिव्यंवानरलक्षणम् ॥ अपश्यामममहाराजध्वजंगांडीवधन्वनः ४ विद्युतंमेघमध्यस्थांभ्राजमानामिवांबरे ॥ ददृशुर्गांडिवंयोधारुक्मपृष्ठंमहामृ
धे ५ आशुश्रुमभृशंचास्यशक्रस्येवाभिगर्जतः ॥ सुघोरंतलयोःशब्दंनिघ्नतस्तववाहिनीम् ६ चंडवातोयथामेघःसविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ दिशःसंप्लावयन्स
र्वाःशरवर्षैःसमंततः ७ समभ्यधावद्गांगेयंभैरवास्त्रोधनंजयः ॥ दिशंप्राचींप्रतीचींचनजानीमोस्त्रमोहिताः ८ कांदिग्भूताःश्रांतपत्राहताश्वाहतचेतसः ॥ अ
न्योन्यमभिसंश्लिष्ययोधास्तेभरतर्षभ ९ भीष्ममेवाभ्यलीयंतसहसर्वैस्तवात्मजैः ॥ तेषामार्तायनमभूद्भीष्मःशांतनवोरणे १० समुत्पतंतिवित्रस्तारथेभ्योर
थिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपदातयः ११ श्रुत्वागांडीवनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ सर्वसैन्यानिभीतानिव्यवालीयंतभारत १२ अथकां
बोजजैरश्वैर्महद्भिःशीघ्रगामिभिः ॥ गोपानांबहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः १३ मद्रसौवीरगांधारैस्त्रैगर्तैश्चविशांपते ॥ सर्वकालिंगमुख्यैश्चकलिंगाधिपतिर्वृतः १४
नानानरगणौघैश्चदुःशासनपुरःसरः ॥ जयद्रथश्चनृपतिःसहितःसर्वराजभिः १५ हयारोहवराश्चैवतवपुत्रेणचोदिताः ॥ चतुर्दशसहस्राणिसौबलंपर्यवारयन्
१६ ततस्तेसहिताःसर्वेविभक्तरथवाहनाः ॥ अर्जुनंसमरेजघ्नुस्तावकाभरतर्षभ १७ रथिभिर्वारणैरश्वैःपादातैश्चसमीरितम् ॥ घोरमायोधनंचक्रेमहाभ्रसदृशं
रजः १८ तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् ॥ बलेनमहताभीष्मःसमसज्जत्किरीटिना १९ आवंत्यःकाशिराजेनभीमसेनेनसैंधवः ॥ अजातशत्रुर्मद्राणामृष
भेणयशस्विना २० सहपुत्रःसहामात्यःशल्येनसमसज्जत ॥ विकर्णःसहदेवेनाचित्रसेनःशिखंडिना २१ मत्स्यादुर्योधनंजग्मुःशकुनिंचविशांपते ॥ द्रुपदश्चेकि
तानश्चसात्यकिश्चमहारथः २२ द्रोणेनसमसज्जंतसपुत्रेणमहात्मना ॥ कृपश्चकृतवर्माचधृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ २३ एवंप्रव्राजिताश्वानिभ्रांतनागरथानिच ॥ सैन्या
निसमसज्जंतप्रयुद्धानिसमंततः २४ निरभ्रेविद्युतस्तीव्रादिशश्चरजसाऽऽवृताः ॥ प्रादुरासन्महोल्काश्चसनिर्घाताविशांपते २५ प्रादुर्भूतोमहावातःपांसुवर्षंप
पातच ॥ नभस्यंतर्दधेसूर्यःसैन्येनरजसाऽऽवृतः २६ प्रमोहःसर्वसत्वानामतिवसमपद्यत ॥ रजसाचाभिभूतानामस्त्रजालैश्चतुद्यताम् २७ वीरबाहुविसृष्टानां
सर्वावरणभेदिनाम् ॥ संघातःशरजालानांतुमुलःसमपद्यत २८ प्रकाशंचक्रुराकाशमुद्यतानिभुजोत्तमैः ॥ नक्षत्रविमलाभानिशस्त्राणिभरतर्षभ २९ आर्षभा
णिविचित्राणिरुक्मजालावृतानिच ॥ संपेतुर्दिक्षुसर्वासुचर्माणिभरतर्षभ ३० सूर्यवर्णैश्चनिस्त्रिंशैःपात्यमानानिसर्वशः ॥ दिक्षुसर्वास्वदृश्यंतशरीराणिशिरांसि
च ३१ भग्नचक्राक्षनीडाश्चनिपातितमहाध्वजाः ॥ हताश्वाःपृथिवींजग्मुस्तत्रतत्रमहारथाः ३२ परिपेतुर्हयाश्चात्रकेचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ॥ रथान्विपरिकर्ष
तोहतेषुरथयोधिषु ३३ शराहताभिन्नदेहाबद्धयोक्त्राहयोत्तमाः ॥ युगानिपर्यकर्षंततत्रतत्रस्मभारत ३४ २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३५ वीतमा दर्दिरेप्रतिगजेमृद्गंतोनिर्वीर्यमपिगजंजगृहुः मत्तगजबुद्ध्येतिभावः 'वीतमसारगजे' इतिमेदिनी ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इतिभी० नी० भा० एकसप्तति

अदृश्यंतससूताश्वसाश्वाःसरथयोधिनः ॥ एकेनबलिनाराजन्वारणेनविमर्दिताः ३५ गंधहस्तिमदस्रावमाघ्रायबहवोरणे ॥ सन्निपातेबलौघानांवीतमादर्दि
रेगजाः ३६ सतोमरैर्महामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ॥ बभूवायोधनंछन्नंनाराचाभिहतैर्गजैः ३७ सन्निपातेबलौघानांप्रेषितैर्वरवारणैः ॥ निपेतुर्युधिसंभग्नाःस
योधाःसध्वजागजाः ३८ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्यसंयुगे ॥ व्यदृश्यंतमहाराजसंभग्नारथकूबराः ३९ विशीर्णरथसंघाश्चकेशेष्वाक्षिप्यदंतिभिः ॥ द्रुम
शाखाइवाविध्यनिष्पिष्टारथिनोरणे ४० रथेषुचरथान्युद्धेसंसक्तान्वरवारणाः ॥ विकर्षंतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दगाः ४१ तेषांतथाकर्षतांतुगजानांरूपमा
बभौ ॥ सरःसुनलिनीजालंविषक्तमिवकर्षताम् ४२ एवंसंछादितंतत्रबभूवायोधनंमहत् ॥ सादिभिश्चपदातैश्चसध्वजैश्चमहारथैः ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणिभीष्मवधप० संकुलयुद्धेएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ शिखंडीसहमत्स्येनविराटेनविशांपते ॥ भीष्ममाशुमहेष्वासमाससा
दसुदुर्जयम् १ द्रोणंकृपंविकर्णंचमहेष्वासंमहाबलम् ॥ राज्ञश्चान्यान्रणेशूरान्बहूनार्च्छद्धनंजयः २ सैंधवंचमहेष्वासंसामात्यंसहबंधुभिः ॥ प्राच्यांश्चदाक्षिणात्यां
श्चभूमिपान्भूमिपर्षभ ३ पुत्रंचतेमहेष्वासंदुर्योधनममर्षणम् ॥ दुःसहंचैवसमरेभीमसेनोऽभ्यवर्तत ४ सहदेवस्तुशकुनिमुलूकंचमहारथम् ॥ पितापुत्रौमहेष्वा
सावभ्यवर्ततदुर्जयौ ५ युधिष्ठिरोमहाराजगजानीकंमहारथः ॥ समवर्ततसंग्रामेपुत्रेणनिकृतस्तव ६ माद्रीपुत्रस्तुनकुलःशूरसंक्रंदनोयुधि ॥ त्रिगर्तानांबलैः
सार्धंसमसज्जतपांडवः ७ अभ्यवर्ततसंक्रुद्धाःसमरेशाल्वकेकयान् ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चसौभद्रश्चमहारथः ८ धृष्टकेतुश्चसमरेराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ पुत्राणां
तेरथानीकंप्रत्युद्याताःसुदुर्जयाः ९ सेनापतिरमेयात्माधृष्टद्युम्नोमहाबलः ॥ द्रोणेनसमरेराजन्समियायोग्रकर्मणा १० एवमेतेमहेष्वासास्तावकाःपांडवैःसह ॥
समेत्यसमरेशूराःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ११ मध्यंदिनगतेसूर्येनभस्याकुलतांगते ॥ कुरवःपांडवेयाश्चनिजघ्नुरितरेतरम् १२ ध्वजिनोहेमचित्रांगाविचरंतोरणाजिरे ॥
सपताकारथारेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः १३ समेतानांचसमरेजिगीषूणांपरस्परम् ॥ बभूवतुमुलःशब्दःसिंहानामिवनर्दताम् १४ तत्राद्भुतमपश्यामसंप्रहारंसुदा
रुणम् ॥ यदकुर्वन्रणेशूराःसृंजयाःकुरुभिःसह १५ नैवखंनदिशोराजन्नसूर्यंशत्रुतापन ॥ विदिशोवापिपश्यामःशरैर्मुक्तैःसमंततः १६ शक्तीनांविमलाग्राणां
तोमराणांतथाऽऽस्यताम् ॥ निस्त्रिंशानांचपीतानांनीलोत्पलनिभाःप्रभाः १७ कवचानांविचित्राणांभूषणानांप्रभास्तथा ॥ खंदिशःप्रदिशश्चैवभासयामा
सुरोजसा १८ वपुर्भिश्चनरेंद्राणांचंद्रसूर्यसमप्रभैः ॥ विरराजतदाराजंस्तत्रतत्ररणांगनम् १९

तमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ शिखंडीति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ शूरसंक्रंदनःशूराणांरिंदकःशूरंद्रोवा ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ओजसास्वप्रभावेण १८ । १९

रथसंघानरव्याघ्राःसमार्यांतश्चसंयुगे ॥ विरेजुःसमरेराजन्ग्रहाइवनभस्तले २० भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठोभीमसेनंमहाबलम् ॥ अवारयतसंक्रुद्धःसर्वसैन्यस्यपश्य
तः २१ ततोभीष्मविनिर्मुक्तारुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ अभ्यघ्नन्समरेभीमंतैलधौताःसुतेजनाः २२ तस्यशक्तिंमहावेगांभीमसेनोमहाबलः ॥ क्रुद्धाशी
विषसंकाशांप्रेषयामासभारत २३ तामापतंतींसहसारुक्मदंडांदुरासदाम् ॥ चिच्छेदसमरेभीष्मःशरैःसन्नतपर्वभिः २४ ततोऽपरेणभल्लेनपीतेननिशितेनच ॥
कार्मुकंभीमसेनस्यद्विधाचिच्छेदभारत २५ सात्यकिस्तुततस्तूर्णंभीष्ममासाद्यसंयुगे ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः २६ शरैर्बहुभिरानर्छे
त्पितरंतेजनेश्वर ॥ ततःसंधायवैतीक्ष्णंशरंपरमदारुणम् २७ वार्ष्णेयस्यरथाद्भीष्मःपातयामाससारथिम् ॥ तस्याश्वाःप्रद्रुताराजन्निहतेरथसारथौ २८ तेनते
नैवधावंतिमनोमारुतरंहसः ॥ ततःसर्वस्यसैन्यस्यनिःस्वनस्तुमुलोऽभवत् २९ हाहाकारश्चसंजज्ञेपांडवानांमहात्मनाम् ॥ अभ्यद्रवतगृह्णीतहयान्यच्छतधा
वत ३० इत्यासीत्तुमुलःशब्दोयुयुधानरथंप्रति ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीष्मःशांतनवस्तदा ३१ न्यहनत्पांडवींसेनामासुरीमिववृत्रहा ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणपां
चालाःसोमकैःसह ३२ स्थिरांयुद्धेमतिंकृत्वाभीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ धृष्टद्युम्नमुखाश्चापिपार्थाःशांतनवंरणे ३३ अभ्यधावन्जिगीषंतस्तवपुत्रस्यवाहिनीम् ॥
तथैवकौरवाराजन्भीष्मद्रोणपुरोगमाः ३४ अभ्यधावंस्तवेगेनततोयुद्धमवर्तत ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०पंचमदिवसयुद्धेद्विसप्तति
तमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ विराटोऽथत्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्च्छन्महारथम् ॥ विव्याधतुरगांश्चास्यत्रिभिर्बाणैर्महारथः १ तंप्रत्यविध्य
द्दशभिर्भीष्मःशांतनवःशरैः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासःकृतहस्तोमहाबलः २ द्रौणिर्गांडीवधन्वानंभीमधन्वामहारथः ॥ अविध्यदिषुभिःषड्भिर्दृढहस्तःस्तनांतरे ३
कार्मुकंतस्यचिच्छेदफाल्गुनःपरवीरहा ॥ अविध्यच्चभृशंतीक्ष्णैःपत्रिभिःशत्रुकर्शनः ४ सोऽन्यत्कार्मुकमादायवेगवान्क्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणःपार्थेनका
र्मुकच्छेदमाहवे ५ अविध्यत्फाल्गुनंराजन्नवत्यानिशितैःशरैः ॥ वासुदेवंचसप्तत्याविव्याधपरमेषुभिः ६ ततःक्रोधाभिताम्राक्षःकृष्णेनसहफाल्गुनः॥ दीर्घमुष्णं
चनिःश्वस्यचिंतयित्वापुनःपुनः ७ धनुःप्रपीड्यवामेनकरेणामित्रकर्शनः ॥ गांडीवधन्वासंक्रुद्धःशितान्सन्नतपर्वणः ८ जीवितांतकरान्घोरान्समादत्ताशि
लीमुखान् ॥ तैस्तूर्णंसमरेविध्यद्द्रौणिंबलवतांवरः ९ तस्यतेकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥ नविव्यथेचनिर्भिन्नोद्रौणिर्गांडीवधन्वना १० तथैवचशरान्
द्रौणिःप्रविमुंचन्नविह्वलः ॥ तस्थौससमरेराजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ११ तस्यतत्सुमहत्कर्मशशंसुःकुरुसत्तमाः ॥ यत्कृष्णाभ्यांसमेताभ्यामभ्यापततसंयुगे १२
सहिनित्यमनीकेषुयुध्यतेऽभयमास्थितः ॥ अस्त्रग्रामंससंहारंद्रोणात्प्राप्यसुदुर्लभम् १३

ममैषआचार्यसुतोद्रोणस्यापिप्रियःसुतः ॥ ब्राह्मणश्चविशेषेणमाननीयोममेतिच १४ समास्थायमतिंवीरोबीभत्सुःशत्रुतापनः ॥ कृपांचक्रेरथश्रेष्ठोभारद्वाजसुतं प्रति १५ द्रौणिंत्यक्त्वाततोयुद्धेकौंतेयःश्वेतवाहनः ॥ युयुधेतावकान्निघ्रंस्त्वरमाणःपराक्रमी १६ दुर्योधनस्तुदशभिर्गार्ध्रपत्रैःशिलाशितैः ॥ भीमसेनंमहे ष्वासंरुक्मपुंखैःसमार्पयत् १७ भीमसेनःसुसंक्रुद्धःपरासुकरणंदृढम् ॥ चित्रंकार्मुकमादत्तशरांश्चनिशितान्दश १८ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ॥ अविध्यत्तूर्णमव्यग्रःकुरुराजंमहोरसि १९ तस्यकांचनसूत्रस्थःशरैःसंछादितोमणिः ॥ रराजोरसिखेसूर्योग्रहैरिवसमावृतः २० पुत्रस्तुतवतेजस्वीभीमसेनेन ताडितः ॥ नामृष्यतयथानागस्तलशब्दंमदोत्कटः २१ ततःशरैर्महाराजरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ भीमंविव्याधसंक्रुद्धस्रासयानोवरूथिनीं २२ तौयु ध्यमानौसमरेभृशमन्योन्यविक्षतौ ॥ पुत्रौतेदेवसंकाशौव्यरोचेतांमहाबलौ २३ चित्रसेनंनरव्याघ्रंसौभद्रःपरवीरहा ॥ अविध्यद्दशभिर्बाणैःपुरुमित्रंचसप्तभिः २४ सत्यव्रतंचसप्तत्याविद्धाशक्रसमोयुधि ॥ नृत्यन्निवरणेवीरआर्तिंनःसमजीजनत् २५ तंप्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनःशिलीमुखैः ॥ सत्यव्रतश्चनवभिःपुरुमित्र श्चसप्तभिः २६ सविद्धोविक्षरन्रक्तंशत्रुसंवारणंमहत् ॥ चिच्छेदचित्रसेनस्यचित्रंकार्मुकमार्जुनिः २७ भित्त्वाचास्यतनुत्राणंशरेणोरस्यताडयत् ॥ ततस्ते तावकावीराराजपुत्रामहारथाः २८ समेत्ययुधिसंरब्धाविव्यधुर्निशितैःशरैः ॥ तांश्चसर्वान्शरैस्तीक्ष्णैर्जघानपरमास्त्रवित् २९ तस्यदृष्ट्वातुतत्कर्मपरिवव्रुः सुतास्तव ॥ दहंतंसमरेसैन्यंवनेकक्षंयथोल्बणम् ३० अपेतशिशिरेकालेसमिद्धमिवपावकम् ॥ अत्यरोचतसौभद्रस्तवसैन्यानिनाशयन् ३१ तत्तस्यचरितं दृष्ट्वापौत्रस्तवविशांपते ॥ लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णंसात्वतीपुत्रमाहवे ३२ अभिमन्युस्तुसंक्रुद्धोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ विव्याधनिशितैःषड्भिःसारथिंचत्रिभिःशरैः ३३ तथैवलक्ष्मणोराजन्सौभद्रंनिशितैःशरैः ॥ अविध्यतमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ३४ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासारथिंचमहाबलः ॥ अभ्यद्रवतसौभद्रो लक्ष्मणंनिशितैःशरैः ३५ हताश्वेतुरथेतिष्ठँल्लक्ष्मणःपरवीरहा ॥ शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धःसौभद्रस्यरथंप्रति ३६ तामापतंतींसहसाघोररूपांदुरासदाम् ॥ अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदभुजगोपमाम् ३७ ततःस्वरथमारोप्यलक्ष्मणंगौतमस्तदा ॥ अपोवाहरथेनाजौसर्वसैन्यस्यपश्यतः ३८ ततःसमाकुले तस्मिन्वर्तमानेमहाभये ॥ अभ्यद्रवन्जिघांसंतःपरस्परवधैषिणः ३९ तावकाश्चमहेष्वासाःपांडवाश्चमहारथाः ॥ जुह्वंतःसमरेप्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ४० मुक्तकेशाविकवचाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिःसमयुध्यंतसृंजयाःकुरुभिःसह ४१ ततोभीष्मोमहाबाहुःपांडवानांमहात्मनाम् ॥ सेनांजघान संक्रुद्धोदिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ४२

४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

हतैरश्वैर्गजैस्तत्रनरैरश्वैश्चपातितैः ॥ रथिभिःसादिभिश्चैवसमास्तीर्यतमेदिनी ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणिद्वंद्वयुद्धेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ अथराजन्महाबाहुःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ विकृष्यचापंसमरेभारसाहमनुत्तमम् १ प्रामुंचत्पुंखसंयुक्तान्शरानाशीविषोपमान् ॥ प्रगाढंलघुचित्रंचदर्शयन्हस्तलाघवम् २ तस्यविक्षिपतश्चापंशरानन्यांश्चमुंचतः ॥ आददानस्यभूयश्चसंदधानस्यचापरान् ३ क्षिपतश्चपरांस्तस्यरणेशत्रून्विनिघ्नतः ॥ ददृशेरूपमत्यर्थंमेघस्येवप्रवर्षतः ४ तमुदीर्यंतमालोक्यराजादुर्योधनस्ततः ॥ रथानामयुतंतस्यप्रेषयामासभारत ५ तांस्तुसर्वान्महेष्वासान्सात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ जघानपरमेष्वासोदिव्येनास्त्रेणवीर्यवान् ६ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतशरासनः ॥ आससादततोवीरोभूरिश्रवसमाहवे ७ सहिसंदृश्यसेनांतांयुयुधानेनपातितां ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धःकुरूणांकीर्तिवर्धनः ८ इंद्रायुधसवर्णंतुविस्फार्यसुमहद्धनुः ॥ सृष्टवान्वज्रसंकाशान्शरानाशीविषोपमान् ९ सहस्रशोमहाराजदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेश्चपदानुगाः १० नविषेहुस्तदाराजन्दुद्रुवुस्तेसमंततः ॥ विहायसात्यकिंराजन्समरेयुद्धदुर्मदम् ११ तंदृष्ट्वायुयुधानस्यसुतादशमहाबलाः ॥ महारथाःसमाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः १२ समासाद्यमहेष्वासंभूरिश्रवसमाहवे ॥ ऊचुःसर्वेसुसंरब्धायूपकेतुंमहारणे १३ भोभोकौरवदायादसहास्माभिर्महाबल ॥ एहियुध्यस्वसंग्रामेसमस्तैःपृथगेववा १४ अस्मान्वात्वंपराजित्ययशःप्राप्नुहिसंयुगे ॥ वयंवात्वांपराजित्यप्रीतिंधास्यामहेपितुः १५ एवमुक्तस्तदाशूरैस्तानुवाचमहाबलः ॥ वीर्यश्लाघीनरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वासमवस्थितान् १६ साधिदंकथ्यतेवीरायद्येवंमतिरद्यवः ॥ युध्यध्वंसहितायत्तानिहनिष्यामिवोरणे १७ एवमुक्तामहेष्वासास्तेवीराःक्षिप्रकारिणः ॥ महताशरवर्षेणअभ्यधावन्नरिंदमम् १८ सोऽपराह्णेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोऽभवत् ॥ एकस्यचबहूनांचसमेतानांरणाजिरे १९ तमेकंरथिनांश्रेष्ठंशरैस्तेसमवाकिरन् ॥ प्रावृषीवयथामेरुंसिषिचुर्जलदानृप २० तैस्तुमुक्तान्शरान्घोरान्यमदंडाशनिप्रभान् ॥ असंप्राप्तानसंभ्रांतश्चिच्छेदाशुमहारथः २१ तत्राद्भुतमपश्यामसौमदत्तेःपराक्रमम् ॥ यदेकोबहुभिर्युद्धेसमसज्जदभीतवत् २२ विसृज्यशरवृष्टिंतांदशराजन्महारथाः ॥ परिवार्यमहाबाहुंनिहंतुमुपचक्रमुः २३ सौमदत्तिस्ततःक्रुद्धस्तेषांचापानिभारत ॥ चिच्छेदसमरेराजन्युध्यमानोमहारथैः २४ अथैषांछिन्नधनुषांशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदसमरेराजन्शिरांसिभरतर्षभ २५ तेहतान्यपतन्राजन्वज्रभग्नाइवद्रुमाः ॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्वीरोरणेपुत्रान्महाबलान् २६ वार्ष्णेयोविनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ रथंरथेनसमरेपीडयित्वामहाबलौ २७ तावन्योन्यंहिसमरेनिहत्यरथवाजिनः ॥ विरथावभिवल्गंतौसमेयातांमहारथौ २८

१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

प्रगृहीतमहा खड्गौतौचर्मवरधारिणौ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ २९ ततःसात्यकिमभ्येत्यनिस्त्रिंशवरधारिणम् ॥ भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारो
पयत्तदा ३० तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहवे ॥ आरोपयद्रथंतूर्णंपश्यतांसर्वधान्विनाम् ३१ तस्मिंस्तथावर्तमानेरणेभीष्मंमहारथम् ॥ अयोधयंतसंर
ब्धाःपांडवाभरतर्षभ ३२ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः ॥ पंचविंशतिसाहस्रान्निजघानमहारथान् ३३ तेहिदुर्योधनादिष्टास्तदापार्थनिबर्हणे ॥ सं
प्राप्यैवगतानाशंशलभाइवपावकम् ३४ ततोमत्स्याःकेकयाश्चधनुर्वेदविशारदाः ॥ परिवव्रुस्तदापार्थंसहपुत्रंमहारथम् ३५ एतस्मिन्नेवकालेतुसूर्येऽस्तमुपग
च्छति ॥ सर्वेषांचैवसैन्यानांप्रमोहःसमजायत ३६ अवहारंततश्चक्रेपितादेवव्रतस्तव ॥ संध्याकालेमहाराजसैन्यानांश्रांतवाहनः ३७ पांडवानांकुरूणांचपर
स्परसमागमे ॥ तेसेनेभृशसंविग्नेययतुःस्वंनिवेशनम् ३८ ततःस्वशिबिरंगत्वान्यविशंस्तत्रभारत ॥ पांडवाःसृंजयैःसार्धंकुरवश्चयथाविधि ३९ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेभीष्मप०भीष्मवधप०पंचमदिवसावहारेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ संजयउवाच ॥ तेविश्रम्यततोराजन्सहिताःकुरुपांडवाः ॥ व्यतीतायांतुश
र्वर्यांपुनर्युद्धायनिर्ययुः १ तत्रशब्दोमहानासीत्तवतेषांचभारत ॥ युज्यतांरथमुख्यानांकल्प्यतांचैवदंतिनाम् २ संनह्यतांपदातीनांहयानांचैवभारत ॥ शं
खदुंदुभिनादश्चतुमुलःसर्वतोऽभवत् ३ ततोयुधिष्ठिरोराजाधृष्टद्युम्नमभाषत ॥ व्यूहंव्यूहमहाबाहोमकरंशत्रुनाशनम् ४ एवमुक्तस्तुपार्थेनधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥
व्यादिदेशमहाराजरथिनोरथिनांवरः ५ शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्यपांडवश्चधनंजयः ॥ चक्षुषीसहदेवश्चनकुलश्चमहारथः ६ तुंडमासीन्महाराजभीमसेनोमहाबलः
सौभद्रोद्रौपदेयाश्चराक्षसश्चघटोत्कचः ७ सात्यकिर्धर्मराजश्चव्यूहग्रीवांसमास्थिताः ॥ पृष्ठमासीन्महाराजविराटोवाहिनीपतिः ८ धृष्टद्युम्नेनसहितोमहत्यासे
नयावृतः ॥ केकयाभ्रातरःपंचवामपार्श्वंसमाश्रिताः ९ धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्चवीर्यवान् ॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थितौव्यूहस्यरक्षणे १० पादयोस्तुम
हाराजस्थितःश्रीमान्महारथः ॥ कुंतिभोजःशतानीकोमहत्यासेनयावृतः ११ शिखंडीतुमहेष्वासःसोमकैःसंवृतोबली ॥ इरावांश्चततःपुच्छेमकरस्यव्यवस्थितौ
१२ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपाण्डवाः ॥ सूर्योदयेमहाराजपुनर्युद्धायदंशिताः १३ कौरवानभ्ययुस्तूर्णंहस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥ समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैःश
स्त्रैश्चविमलैःशितैः १४ व्यूढंदृष्ट्वातुतत्सैन्यंपितादेवव्रतस्तव ॥ क्रौंचेनमहताराजन्प्रत्यव्यूहतवाहिनीम् १५ तस्यतुंडेमहेष्वासोभारद्वाजोव्यरोचत ॥ अ
श्वत्थामाकृपश्चैवचक्षुरासीन्नरेश्वर १६ कृतवर्मातुसहितःकांबोजवरबाल्हिकैः ॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां १७ ग्रीवायांशूरसेनश्चतवपुत्रश्चमारिष
दुर्योधनोमहाराजराजभिर्बहुभिर्वृतः १८ प्राग्ज्योतिषस्तुसहितोमद्रसौवीरकेकयैः ॥ उरस्यभून्नरश्रेष्ठमहत्यासेनयावृतः १९ १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इति भी० नी० भा० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ एवमिति १

स्वसेनयाचसहितःसुशर्माप्रस्थलाधिपः ॥ वामंपक्षंसमाश्रित्यदंशितःसमवस्थितः २० तुषारायवनाश्चैवशकाश्चसहचूचुपैः ॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यभारत २१ श्रुतायुश्चशतायुश्चसौमदत्तिश्चमारिष ॥ व्यूहस्यजघनेतस्थूरक्षमाणाःपरस्परम् २२ ततोयुद्धायसंजग्मुःपांडवाःकौरवैःसह ॥ सूर्योदयेमहाराजततोयुद्धमभून्महत् २३ प्रतीयूरथिनोनागानागांश्चरथिनोययुः ॥ हयारोहान्रथारोहारथिनश्चापिसादिनः २४ सादिनश्चहयान्राजन्रथिनश्चमहारणे ॥ हस्त्यारोहान्हयारोहारथिनःसादिनस्तथा २५ रथिनःपत्तिभिःसार्धंसादिनश्चापिपत्तिभिः ॥ अन्योन्यंसमरेराजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः २६ भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ताचान्यैर्महारथैः ॥ शुशुभेपांडवीसेनानक्षत्रैरिवशर्वरी २७ तथाभीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ॥ तवापिचबभौसेनाग्रहैर्द्यौरिवसंवृता २८ भीमसेनस्तुकौंतेयोद्रोणंदृष्ट्वापराक्रमी ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्यवाहिनीम् २९ द्रोणस्तुसमरेक्रुद्धोभीमंनवभिरायसैः ॥ विव्याधसमरश्लाघीमर्माण्युद्दिश्यवीर्यवान् ३० दृढाहतस्ततोभीमोभारद्वाजस्यसंयुगे ॥ सारथिंप्रेषयामासयमस्यसदनंप्रति ३१ सर्वंगृह्यस्वयंवाहान्भारद्वाजःप्रतापवान् ॥ व्यधमत्पांडवींसेनांतूलराशिमिवानलः ३२ तेवध्यमानाद्रोणेनभीष्मेणचनरोत्तमाः ॥ सृंजयाःकेकयैःसार्धंपलायनपराऽभवन् ३३ तथैवतावकंसैन्यंभीमार्जुनपरिक्षतम् ॥ मुह्यतेतत्रतत्रैवसमदेववरांगना ३४ अभिद्येतांततोव्यूहौतस्मिन्वीरवरक्षये ॥ आसीद्व्यतिकरोघोरस्तवतेषांचभारत ३५ तदद्भुतमपश्यामतावकानांपरैःसह ॥ एकायनगताःसर्वेयदयुध्यंतभारत ३६ प्रतिसंवार्यचास्त्राणितेन्योन्यस्यविशांपते ॥ युयुधुःपांडवाश्चैवकौरवाश्चमहाबलाः ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवध०षष्ठदिवसयुद्धारंभेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंबहुगुणंसैन्यमेवंबहुविधंपुरा ॥ व्यूढमेवंयथाशास्त्रममोघंचैवसंजय १ हृष्टमस्माकमत्यंतमभिकामंचनःसदा ॥ प्रह्वमव्यसनोपेतंपुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् २ नातिवृद्धमबालंचनकृशंनचपीवरम् ॥ लघुवृत्तायतप्रायंसारयोधमनामयम् ३ आत्तसन्नाहशस्त्रंचबहुशस्त्रपरिग्रहम् ॥ असियुद्धेनियुद्धेचगदायुद्धेचकोविदम् ४ प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौपरिघेष्वायसेषुच ॥ भिंदिपालेषुशक्तीषुमुसलेषुचसर्वशः ५ कंपनेषुचचापेषुकणपेषुचसर्वशः ॥ क्षेपणीयेषुचित्रेषुमुष्टियुद्धेषुचक्षमम् ६ अपरोक्षंचविद्यासुव्यायामेचकृतश्रमम् ॥ शस्त्रग्रहणविद्यासुसर्वासुपरिनिष्ठितम् ७ आरोहेपर्यवस्कंदेसरणेसांतरप्लुते ॥ सम्यक्प्रहरणेयानेव्यपयानेचकोविदम् ८ नागाश्वरथयानेषुबहुशःसुपरीक्षितम् ॥ परीक्ष्यचयथान्यायंवेतनेनोपपादितम् ९ नगोष्ठ्यानोपकारेणनचबंधुनिमित्ततः ॥ नसौहृदबलैर्वापिनाकुलीनपरिग्रहैः १० समृद्धजनमार्यंचतुष्टसंबंधिबांधवम् ॥ कृतोपकारभूयिष्ठंयशस्विचमनस्विच ११

नःअस्मान् अभिकामंआकांक्षमाणं प्रह्वंप्रणतं १ लघुवृत्तंशीघ्रकारि आयतप्रायंप्रांशुबहुलं ३।४।५।६।७ आरोहेहस्त्यादीनां पर्यवस्कंदेहस्त्यादिभ्योऽवतरणे ८।९।१० मनस्विसाहंकारं ११

स्वजनैस्तुनरैर्मुख्यैर्बहुशोदृष्टकर्मभिः ॥ लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतम् १२ बहुभिःक्षत्रियैर्गुप्तंपृथिव्यांलोकसंमतैः ॥ अस्मानभिगतैःकामात्सबलैः सपदानुगैः १३ महोदधिमिवापूर्णमापगाभिःसमंततः ॥ अपक्षैःपक्षिसंकाशैरथैर्नागैश्चसंवृतम् १४ नानायोधजलंभीमंवाहनोर्मितरंगिणम् ॥ क्षेपण्यासिगदा शक्तिशरप्राससमाकुलम् १५ ध्वजभूषणसंबाधंरत्नपट्टसुसंचितम् ॥ परिधावद्भिरश्वैश्चवायुवेगविकंपितम् १६ अपारमिवगर्जंतंसागरप्रतिमंमहत् ॥ द्रोणभी ष्माभिसंगुप्तंगुप्तंचकृतवर्मणा १७ कृपदुःशासनाभ्यांचजयद्रथमुखैस्तथा ॥ भगदत्तविकर्णाभ्यांद्रौणिसौबलबाल्हिकैः १८ गुप्तंप्रवीरैर्लोकैश्चसारवद्भिर्महात्म भिः ॥ यदहन्यतसंग्रामेदैवमत्रपुरातनम् १९ नैतादृशंसमुद्योगंदृष्टवंतोहिमानुषाः ॥ ऋषयोवामहाभागाःपुराणाश्चविसंजय २० ईदृशोऽपिबलौघस्तुसंयुक्तः शस्त्रसंपदा ॥ बध्यतेयत्रसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः २१ विपरीतमिदंसर्वंप्रतिभातिहिसंजय ॥ यत्रेदृशंबलंघोरंपांडवान्नातरद्रणे २२ पांडवार्थायनियतंदेवा स्तत्रसमागताः ॥ युध्यंतेमामकंसैन्यंयथावध्यतसंजय २३ उक्तोहिविदुरेणाहंहितंपथ्यंचनित्यशः ॥ नचजग्राहतन्मंदःपुत्रोदुर्योधनोमम २४ तस्यमन्येम तिःपूर्वंसर्वज्ञस्यमहात्मनः ॥ आसीद्यथागतंतातयेनदृष्टमिदंपुरा २५ अथवाभाव्यमेवंहिसंजयैतेनसर्वथा ॥ पुराधात्रायथासृष्टंतत्तथानैतदन्यथा २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० धृतराष्ट्रचिंतायांषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ आत्मदोषात्त्वयाराजन्प्राप्तंव्यसनमीदृशम् ॥ नहिदुर्योधनस्तानिपश्यतेभरतर्षभ १ यानित्वंदृष्टवान्राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ तवदोषात्पुरावृत्तंद्यूतमेवविशांपते २ तवदोषेणयुद्धंचप्रवृत्तंसहपांडवैः ॥ त्व मेवाद्यफलंभुंक्ष्वकृत्वाकिल्बिषमात्मना ३ आत्मनैवकृतंकर्मआत्मनैवोपभुज्यते ॥ इहचप्रेत्यवाराजंस्त्वयाप्राप्तंयथातथम् ४ तस्माद्राजन्स्थिरोभूत्वाप्राप्येदंव्य सनंमहत् ॥ शृणुयुद्धंयथावृत्तंशंसतोमेनराधिप ५ भीमसेनःसुनिशितैर्बाणैर्भित्वामहाचमूम् ॥ आससादततोवीरःसर्वान्दुर्योधनानुजान् ६ दुःशासनंदुर्विषहंदुःसहं दुर्मदंजयम् ॥ जयत्सेनंविकर्णंचचित्रसेनंसुदर्शनम् ७ चारुचित्रंसुवर्माणंदुष्कर्णंकर्णमेवच ॥ एतांश्चान्यांश्चसुबहून्समीपस्थान्महारथान् ८ धार्तराष्ट्रान्सुसं क्रुद्धान्दृष्ट्वाभीमोमहारथः ॥ भीष्मेणसमरेगुप्तांप्रविवेशमहाचमूम् ९ अथालोक्यप्रविष्टंतमूचुस्तेसर्वएवतु ॥ जीवग्राहंनिगृह्णीमोवयमेनंनराधिपाः १० सतैःपरिवृतःपार्थोभ्रातृभिःकृतनिश्चयैः ॥ प्रजासंहरणेसूर्यःक्रूरैरिवमहाग्रहैः ११ संप्राप्यमध्यंसैन्यस्यनभीःपांडवमाविशत् ॥ यथादेवासुरेयुद्धेमहेंद्रःप्रा प्यदानवान् १२ ततःशतसहस्राणिरथिनांसर्वशःप्रभो ॥ उद्यतानिशरैस्तीव्रैस्तमेकंपरिवव्रिरे १३ सतेषांप्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ॥ ज घानसमरेशूरोधार्तराष्ट्राननचिंतयन् १४

आत्मदोषादिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

तेषांव्यवसितंज्ञात्वाभीमसेनोजिघृक्षताम ॥ समस्तानांवधेराजन्मतिंचक्रेमहामनाः १५ ततोरथंसमुत्सृज्यगदामादायपांडवः ॥ जघानधार्तराष्ट्राणांतंबलो
घमहार्णवम् १६ भीमसेनेप्रविष्टेतुधृष्टद्युम्नोऽपिपार्षतः ॥ द्रोणमुत्सृज्यतरसाप्रययौयत्रसौबलः १७ निवार्यमहतींसेनांतावकानांनरर्षभः ॥ आससादरथंशून्यं
भीमसेनस्यसंयुगे १८ दृष्ट्वाविशोकंसमरेभीमसेनस्यसारथिम् ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजदुर्मनागतचेतनः १९ अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धोनिःश्वसन्वाचमरियन् ॥ मम
प्राणैःप्रियतमःक्वभीमइतिदुःखितः २० विशोकस्तमुवाचेदंधृष्टद्युम्नंकृतांजलिः ॥ संस्थाप्यमामिहबलीपांडवेयःपराक्रमी २१ प्रविष्टोधार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहा
र्णवम् ॥ मामुक्त्वापुरुषव्याघ्रःप्रीतियुक्तमिदंवचः २२ प्रतिपालयमांसूतनियम्याश्वान्मुहूर्तकम् ॥ यावदेतान्निहन्म्यद्ययइमेमद्वधोद्यताः २३ ततोदृष्ट्वाप्र
धावंतंगदाहस्तंमहाबलम् ॥ सर्वेषामेवसैन्यानांसंहर्षःसमजायत २४ तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेभयानके ॥ भित्त्वाराजन्महाव्यूहंप्रविवेशवृकोदरः २५ वि
शोकस्यवचःश्रुत्वाधृष्टद्युम्नोऽथपार्षतः ॥ प्रत्युवाचततःसूतंरणमध्येमहाबलः २६ नहिमेजीवितेनापिविद्यतेऽद्यप्रयोजनम् ॥ भीमसेनंरणेहित्वास्नेहमुत्सृज्य
पांडवैः २७ यदियामिविनाभीमंकिंमांक्षत्रंवदिष्यति ॥ एकायनगतेभीमेमायिचावस्थितेयुधि २८ अस्वस्तितस्यकुर्वंतिदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ यःसहायान्प
रित्यज्यस्वस्तिमानाव्रजेद्गृहम् २९ ममभीमःसखाचैवसंबंधीचमहाबलः ॥ भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहंतमप्यरिनिषूदनम् ३० सोहंतत्रगमिष्यामियत्रयातोवृ
कोदरः ॥ निघ्नंतंमांरिपून्पश्यदानवानिववासवम् ३१ एवमुक्त्वाततोवीरोययौमध्येनभारत ॥ भीमसेनस्यमार्गेषुगदाप्रमथितैर्गजैः ३२ सददर्शतदाभीमंद
हंतंरिपुवाहिनीम् ॥ वातोवृक्षानिवबलात्प्रभंजंतंरणेरिपून् ३३ तेवध्यमानाःसमरेरथिनःसादिनस्तथा ॥ पादातादंतिनश्चैवचक्रुरार्तस्वरंमहत् ३४ हाहाका
रश्चसंजज्ञेतवसैन्यस्यमारिष ॥ वध्यतोभीमसेनेनकृतिनाचित्रयोधिना ३५ ततःकृतास्त्रास्तेसर्वेपरिवार्यवृकोदरम् ॥ अभीताःसमवर्तंतशस्त्रवृष्ट्याचापरंतप ३६
अभिद्रुतंशस्त्रभृतांवरिष्ठंसमंततःपांडवंलोकवीरः ॥ सैन्येनघोरेणसुसंहितेनदृष्ट्वाबलीपार्षतोभीमसेनम् ३७ अथोपगच्छच्छरविक्षतांगंपदातिनंक्रोधविषंवमं
तम् ॥आश्वासयन्पार्षतोभीमसेनंगदाहस्तंकालमिवांतकाले ३८ विशल्यमेनंसचकारतूर्णमारोपयच्चात्मरथेमहात्मा ॥ भृशंपरिष्वज्यचभीमसेनमाश्वासयामासस
शत्रुमध्ये ३९ भ्रातॄनथोपेत्यतवापिपुत्रस्तस्मिन्विमर्देमहतिप्रवृत्ते ॥ अयंदुरात्माद्रुपदस्यपुत्रःसमागतोभीमसेनेनसार्धं ४० तंयामसर्वेमहताबलेनमावोरिपुःप्रार्थय
तामनीकम् ॥ श्रुत्वातुवाक्यंतममृष्यमाणाज्येष्ठाज्ञयानोदिताधार्तराष्ट्राः ४१ वधायनिष्पेतुरुदायुधास्तेयुगक्षयेकेतवोयद्वदुग्राः ॥ प्रगृह्यचास्त्राणिधनूंषिवी
राज्यानेमिघोषैःप्रविकंपयंतः ४२ शरैरवर्षन्द्रुपदस्यपुत्रंयथांऽबुदाभूधरंवारिजालैः ॥ निहत्यतांश्चापिशरैःसुतीक्ष्णैर्नविव्यथेसमरेचित्रयोधी ४३

समभ्युदीर्णांश्चतवात्मजांस्तथानिशम्यवीरानभितःस्थितान्रणे ॥ जिघांसुरुग्रंद्रुपदात्मजोयुवाप्रमोहनास्त्रंयुयुजेमहारथः ४४ क्रुद्धोभृशंतवपुत्रेषुराजन्दैत्येषु यद्वत्समरेमहेंद्रः ॥ ततोऽयमुह्यंतरणेनृवीराःप्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्वाः ४५ प्रदुद्रुवुःकुरवश्चैवसर्वेसवाजिनागाःसरथाःसमंतात् ॥ परीतकालानिवनष्टसंज्ञान्मोहो पेतांस्तवपुत्रान्निशम्य ४६ एतस्मिन्नेवकालेतुद्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ द्रुपदंत्रिभिरासाद्यशरैर्विव्याधदारुणैः ४७ सोऽतिविद्धस्ततोराजन्रणेद्रोणेनपार्थिवः ॥ अपायाद्द्रुपदोराजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ४८ जित्वातुद्रुपदंद्रोणःशंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ तस्यशंखस्वनंश्रुत्वावित्रेसुः सर्वसोमकाः ४९ अथशुश्रावतेजस्वीद्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ प्रमोहनास्त्रेणरणेमोहितानात्मजांस्तव ५० ततोद्रोणोमहाराजत्वरितोऽभ्याययौरणात् ॥ तत्रापश्यन्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान् ५१ धृष्टद्युम्नंचभीमंचविचरंतौमहारणे ॥ मोहाविष्टांश्चतेपुत्रानपश्यत्समहारथः ५२ ततःप्रज्ञास्त्रमादायमोहनास्त्रंव्यनाशयत् ॥ अथप्रत्यागतप्राणास्तवपुत्रामहा रथाः ५३ पुनर्युद्धायसमरेप्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्राहसमाहूयस्वसैनिकान् ५४ गच्छंतुपदवींशक्त्याभीमपार्षतयोर्युधि ॥ सौभद्रप्रमुखावीरार थाद्वादशदंशिताः ५५ प्रवृत्तिमधिगच्छंतुनहिशुद्ध्यतिमेमनः ॥ तएवंसमनुज्ञाताःशूराविक्रांतयोधिनः ५६ बाढमित्येवमुक्त्वातुसर्वेपुरुषमानिनः ॥ मध्यंदिन गतेसूर्येप्रययुःसर्वएवहि ५७ केकयाद्रौपदेयाश्चधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ अभिमन्युंपुरस्कृत्यमहत्यासेनयावृताः ५८ तेकृत्वासमरेव्यूहंसूचीमुखमरिंदमाः ॥ बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणांतद्रथानीकमाहवे ५९ तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ॥ भीमसेनभयाविष्टाधृष्टद्युम्नविमोहिता ६० नसंवारयितुंशक्तातवसेना जनाधिप ॥ मदमूर्च्छान्वितात्मावैप्रमदेवाध्वनिस्थिता ६१ तेऽभिजातामहेष्वासाःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ परिप्संतोऽभ्यधावंतधृष्टद्युम्नवृकोदरौ ६२ तौचदृ ष्ट्वामहेष्वासावभिमन्युपुरोगमान् ॥ बभूवतुर्मुदायुक्तौनिघ्नंतौतववाहिनीम् ६३ दृष्ट्वातुसहसायांतंपांचाल्योगुरुमात्मनः ॥ नाशंसतवधंवीरःपुत्राणांतवभारत ६४ ततोरथंसमारोप्यकैकेयस्यवृकोदरम् ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धोद्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ६५ तस्याभिपततस्तूर्णंभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ क्रुद्धश्चिच्छेदबाणेनध नुःशत्रुनिबर्हणः ६६ अन्यांश्चशतशोबाणान्प्रेषयामासपार्षते ॥ दुर्योधनहितार्थायभर्तृपिंडमनुस्मरन् ६७ अथान्यद्धनुरादायपार्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणंवि व्याधविंशत्यारुक्मपुंखैःशिलाशितैः ६८ तस्यद्रोणःपुनश्चापंचिच्छेदामित्रकर्शनः ॥ हयांश्चचतुरस्तूर्णंचतुर्भिःसायकोत्तमैः ६९ वैवस्वतक्षयंघोरंप्रेषयामास भारत ॥ सारथिंचास्यभल्लेनप्रेषयामासमृत्यवे ७० हताश्वात्सरथात्तूर्णमवप्लुत्यमहारथः ॥ आरुरोहमहाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ७१ ततःसरथनागाश्वासमकं पतवाहिनी ॥ पश्यतोभीमसेनस्यपार्षतस्यचपश्यतः ७२ तत्प्रभग्नंबलंदृष्ट्वाद्रोणेनामिततेजसा ॥ नाशक्नुवन्वारयितुंसमस्तास्तेमहारथाः ७३

वध्यमानंतुतत्सैन्यंद्रोणेननिशितैःशरैः ॥ व्यभ्रमत्तत्रतत्रैवक्षोभ्यमाणइवार्णवः ७४ तथादृष्ट्वाचतत्सैन्यंजहृषेतावकंबलम् ॥ दृष्ट्वाऽऽचार्यंसुसंक्रुद्धंपतंतंरिपुवाहिनीम् ॥ चुक्रुशुःसर्वतोयोधाःसाधुसाध्वितिभारत ७५ ॥ इतिश्रीमहाभातेभीष्मप०भीष्मवधप० संकुलयुद्धेद्रोणपराक्रमेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजामोहात्प्रत्यागतस्तदा ॥ शरवर्षैःपुनर्भीमंप्रत्यवारयदच्युतम् १ एकीभूतास्ततश्चैवतवपुत्रामहारथाः ॥ समेत्यसमरेभीमंयोधयामासुरुद्यताः २ भीमसेनोऽपिसमरेसंप्राप्यस्वरथंपुनः ॥ समारुह्यमहाबाहुर्ययौयेनतवात्मजः ३ प्रगृह्यचमहावेगंपरासुकरणंदृढम् ॥ सज्जंशरासनंसंख्येशरैर्विव्याधतेसुतम् ४ ततोदुर्योधनोराजाभीमसेनंमहाबलम् ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंमर्मण्यताडयत् ५ सोऽतिविद्धोमहेष्वासस्तवपुत्रेणधन्विना ॥ क्रोधसंरक्तनयनोवेगेनाक्षिप्यकार्मुकम् ६ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ सतत्रशुशुभेराजाशिखरैर्गिरिराडिव ७ तौदृष्ट्वासमरेक्रुद्धौविनिघ्नंतौपरस्परम् ॥ दुर्योधनानुजाःसर्वेशूराःसंत्यक्तजीविताः ८ संस्मृत्यमंत्रितंपूर्वंनिग्रहेभीमकर्मणः ॥ निश्चयंपरमंकृत्वानिग्रहीतुंप्रचक्रमुः ९ तानापततएवाजौभीमसेनोमहाबलः ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजगजःप्रतिगजानिव १० भृशंक्रुद्धश्चतेजस्वीनाराचेनसमार्पयत् ॥ चित्रसेनंमहाराजतवपुत्रंमहायशाः ११ तथेतरांस्तवसुतांस्ताडयामासभारत ॥ शरैर्बहुविधैःसंख्येरुक्मपुंखैःसुतेजनैः १२ ततःसंस्थाप्यसमरेतान्यनीकानिसर्वशः ॥ अभिमन्युप्रभृतयस्तेद्वादशमहारथाः १३ प्रेषिताधर्मराजेनभीमसेनपदानुगाः ॥ प्रतिजग्मुर्महाराजतवपुत्रान्महाबलान् १४ दृष्ट्वारथस्थांस्तान्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ॥ सर्वानेवमहेष्वासान्भ्राजमानान्श्रियावृतान् १५ महाहवेदीप्यमानान्सुवर्णमुकुटोज्ज्वलान् ॥ तत्यजुःसमरेभीमंतवपुत्रामहाबलाः १६ तान्नामृष्यतकौंतेयोजीवमानागताइति ॥ अन्वीयचपुनःसर्वांस्तवपुत्रानपीडयत् १७ अथाभिमन्युंसमरेभीमसेनेनसंगतम् ॥ पार्षतेनचसंप्रेक्ष्यतवसैन्येमहारथाः १८ दुर्योधनप्रभृतयःप्रगृहीतशरासनाः ॥ भृशमश्वैःप्रजावितैःप्रययुर्यत्रतेरथाः १९ अपराह्णेमहाराजप्रावर्ततमहारणः ॥ तावकानांचबलिनांपरेषांचैवभारत २० अभिमन्युर्विकर्णस्यहयान्हत्वामहाहवे ॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् २१ हताश्वंरथमुत्सृज्यविकर्णस्तुमहारथः ॥ आरुरोहरथंराजंश्चित्रसेनस्यभारत २२ स्थितावेकरथेतौतुभ्रातरौकुलवर्धनौ ॥ आर्जुनिःशरजालेनच्छादयामासभारत २३ चित्रसेनोविकर्णश्चकार्ष्णिंपंचभिरायसैः ॥ विव्यधातेनचाकंपतकार्ष्णिर्मेरुरिवस्थितः २४ दुःशासनस्तुसमरेकेकयान्पंचमारिष ॥ योधयामासराजेंद्रतदद्भुतमिवाभवत् २५ द्रौपदेयारणेक्रुद्धादुर्योधनमवारयन् ॥ शरैराशीविषाकारैःपुत्रंतवविशांपते २६ पुत्रोऽपितवदुर्धर्षोद्रौपद्यास्तनयान्रणे ॥ सायकैर्निशितैराजन्नाजघानपृथक्पृथक् २७

तैश्चापिविद्धःशुशुभेरुधिरेणसमुक्षितः ॥ गिरिःप्रस्रवणैर्यद्वद्गैरिकादिविमिश्रितैः २८ भीष्मोऽपिसमरेराजन्पांडवानामनीकिनीम् ॥ कालयामासबलवान्पालःप
शुगणानिव २९ ततोगांडीवनिर्घोषःप्रादुरासीद्विशांपते ॥ दक्षिणेनवरूथिन्याःपार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ३० उत्तस्थुःसमरेतत्रकबंधानिसमंततः ॥ कुरूणांचैवसै
न्येषुपांडवानांचभारत ३१ शोणितोदंशरावर्तंगजद्वीपंहयोर्मिणम् ॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राःप्रतेरुःसैन्यसागरम् ३२ छिन्नहस्ताविकवचाविदेहाश्चनरोत्तमाः ॥ द
श्यंतेपतितास्तत्रशतशोऽथसहस्रशः ३३ निहतैर्मत्तमातंगैःशोणितौघपरिप्लुतैः ॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठपर्वतैराचितायथा ३४ तत्राद्भुतमपश्यामतवतेषांचभारत ॥
नतत्रासीत्पुमान्कश्चिद्योयुद्धंनाभिकांक्षति ३५ एवंयुयुधिरेवीराःप्रार्थयानामहद्यशः ॥ तावकाःपांडवैःसार्धमाकांक्षंतोजयंयुधि ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी
ष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ संग्राम
रभसोभीमंहंतुकामोऽभ्यधावत १ तमायांतमभिप्रेक्ष्यनृवीरंदृढवैरिणम् ॥ भीमसेनःसुसंक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत् २ अयंसकालःसंप्राप्तोवर्षपूगाभिवांछितः ॥ अ
द्यत्वांनिहनिष्यामियदिनोत्सृजसेरणम् ३ अद्यकुंत्याःपरिक्लेशंवनवासंचकृत्स्नशः ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंप्रणेष्यामिहतेत्वयि ४ यत्पुरामत्सरीभूत्वापांडवानवम
न्यसे ॥ तस्यपापस्यगांधारेपश्यव्यसनमागतम् ५ कर्णस्यमतमास्थायसौबलस्यचयत्पुरा ॥ अचिंत्यपांडवान्कामाद्यथेष्टंकृतवानसि ६ याचमानंचयन्मोहा
द्दाशार्हमवमन्यसे ॥ उलूकस्यसमादेशंयद्ददासिचहृष्टवत् ७ तेनत्वांनिहनिष्यामिसानुबंधंसबांधवम् ॥ समीकरिष्येतत्पापंयत्पुराकृतवानसि ८ एवमुक्त्वाधनु
र्घोरंविकृष्योद्भ्राम्यचासकृत् ॥ समाधत्तशरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ९ षड्विंशतिमसंक्रुद्धोमुमोचाशुसुयोधने ॥ ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्म
गान् १० ततोऽस्यकार्मुकंद्वाभ्यांसूतंद्वाभ्यांचविव्यधे ॥ चतुर्भिरश्वान्जवनाननयद्यमसादनम् ११ द्वाभ्यांचसुविकृष्टाभ्यांशराभ्यामरिमर्दनः ॥ छत्रंचिच्छेद
समरेराज्ञस्तस्यनरोत्तम १२ षड्भिश्चतस्यचिच्छेदज्वलंतंध्वजमुत्तमम् ॥ छित्वातंचननादोच्चैस्तवपुत्रस्यपश्यतः १३ रथाच्चसध्वजःश्रीमान्नानारत्नविभूषितात् ॥
पपातसहसाभूमौविद्युज्जलधरादिव १४ ज्वलंतंसूर्यसंकाशंनागंमणिमयंशुभं ॥ ध्वजंकुरुपतेश्छिन्नंददृशुःसर्वपार्थिवाः १५ अथैनंदशभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्विपम् ॥
आजघानरणेवीरःस्मयन्निवमहारथः १६ ततःसराजासिंधूनांरथश्रेष्ठोमहारथः ॥ दुर्योधनस्यजग्राहपार्ष्णिंसत्पुरुषैर्वृतः १७ कृपश्चरथिनांश्रेष्ठःकौरव्यममितौजसम् ॥
आरोपयद्रथंराजन्दुर्योधनममर्षणम् १८ सगाढविद्धोव्यथितोभीमसेनेनसंयुगे ॥ निषसादरथोपस्थेराजन्दुर्योधनस्तदा १९ परिवार्यततोभीमंजेतुकामोजय
द्रथः ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २० धृष्टकेतुस्ततोराजन्नभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ केकयाद्रौपदेयाश्चतवपुत्रानयोधयन् २१ १६ । १७।१८।१९ । २० । २१

चित्रसेनःसुचित्रश्चचित्रांगश्चित्रदर्शनः ॥ चारुचित्रःसुचारुश्चतथानंदोपनंदकौ २२ अष्टावेतेमहेष्वासाःसुकुमारायशस्विनः ॥ अभिमन्युरथंराजन्समंतात्प
र्यवारयन् २३ आजघानततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ॥ एकैकंपंचभिर्बाणैःशितैःसन्नतपर्वभिः २४ वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ अमृष्यमाणा
स्तेसर्वेसौभद्रंरथसत्तमम् २५ ववृषुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिंमेरुमिवांबुदाः ॥ सपीड्यमानःसमरेकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः २६ अभिमन्युर्महाराजतावकान्समकंपयत् ॥
यथादेवासुरेयुद्धेवज्रपाणिर्महासुरान् २७ विकर्णस्यततोभल्लान्प्रेषयामासभारत ॥ चतुर्दशरथश्रेष्ठोघोरानाशीविषोपमान् २८ सतैर्विकर्णस्यरथात्पातयामा
सवीर्यवान् ॥ ध्वजंसूतंहयांश्चैवनृत्यमानइवाहवे २९ पुनश्चान्यान्शरान्पीतानकुंठाग्रान्शिलाशितान् ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोविकर्णायमहाबलः ३० तेविकर्णं
समासाद्यकंकबर्हिणवाससः ॥ भित्वादेहंगताभूमिंज्वलंतइवपन्नगाः ३१ तेशराहेमपुंखाग्राव्यदृश्यंतमहीतले ॥ विकर्णरुधिरक्लिन्नावमंतइवशोणितम् ३२
विकर्णंवीक्ष्यनिर्भिन्नंतस्यैवान्येसहोदराः ॥ अभ्यद्रवंतसमरेसौभद्रप्रमुखान्रथान् ३३ अभियात्वातथैवान्यान्रथास्तान्सूर्यवर्चसः ॥ अविध्यन्समरेऽन्यो
न्यंसंरंभाद्युद्धदुर्मदाः ३४ दुर्मुखःश्रुतकर्माणंविध्वासप्तभिराशुगैः ॥ ध्वजमेकेनचिच्छेदसारथिंचास्यसप्तभिः ३५ अश्वान्जांबूनदैर्जालैःप्रच्छन्नान्वातरंहसः ॥
जघानषड्भिरासाद्यसारथिंचाभ्यपातयत् ३६ सहताश्वेरथेतिष्ठन्श्रुतकर्मामहारथः ॥ शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धोमहोल्कांज्वलितामिव ३७ सादुर्मुखस्यविमलंवर्म
भित्वायशस्विनः ॥ विदार्यप्राविशद्भूमिंदीप्यमानास्वतेजसा ३८ तंदृष्ट्वाविरथंतत्रसुतसोमोमहारथः ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानांरथमारोपयत्स्वकम् ३९ श्रुतकी
र्तिस्तथावीरोजयत्सेनंसुतंतव ॥ अभ्ययात्समरेराजन्हंतुकामोयशस्विनम् ४० तस्यविक्षिपतश्चापंश्रुतकीर्तेर्महास्वनम् ॥ चिच्छेदसमरेतूर्णंजयत्सेनःसुत
स्तव ४१ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनप्रहसन्निवभारत ॥ तंदृष्ट्वाछिन्नधन्वानंशतानीकःसहोदरम् ४२ अभ्यपद्यततेजस्वीसिंहवन्निनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्तुसमरेदृढं
विस्फार्यकार्मुकम् ४३ विव्याधदशभिस्तूर्णंजयत्सेनंशिलीमुखैः ॥ ननादसुमहानादंप्रभिन्नइववारणः ४४ अथान्येनसुतीक्ष्णेनसर्वावरणभेदिना ॥ शता
नीकोजयत्सेनंविव्याधहृदयेभृशम् ४५ तथातस्मिन्वर्तमानेदुष्कर्णोभ्रातुरंतिके ॥ चिच्छेदसमरेचापंनाकुलेःक्रोधमूर्च्छितः ४६ अथान्यद्धनुरादायभारसाह
मनुत्तमम् ॥ समादत्तशरान्घोरान्शतानीकोमहाबलः ४७ तिष्ठतिष्ठेतिचामंत्र्यदुष्कर्णंभ्रातुरग्रतः ॥ मुमोचास्मैशितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ४८
ततोऽस्यधनुरेकेनद्वाभ्यांसूतंचमारिष ॥ चिच्छेदसमरेतूर्णंतंचविव्याधसप्तभिः ४९ अश्वान्मनोजवांस्तस्यकर्बुरान्वातरंहसः ॥ जघाननिशितैस्तूर्णंसर्वान्
द्वादशभिःशरैः ५० अथापरेणभल्लेनसुयुक्तेनाशुपातिना ॥ दुष्कर्णंसुदृढंक्रुद्धोविव्याधहृदयेभृशम् ५१

सपपाततताेभूमौवज्राहतइवद्रुमः ॥ दुष्कर्णंव्यथितंदृष्ट्वापंचराजन्महारथाः ९२ जिघांसंतःशतानीकंसर्वतःपर्यवारयन् ॥ छाद्यमानंशरव्रातैःशतानीकंयशस्वि नम् ९३ अभ्यधावंतसंक्रुद्धाःकेकयाःपंचसोदराः ॥ तानभ्यापततःप्रेक्ष्यतवपुत्रामहारथाः ९४ प्रत्युद्ययुर्महाराजगजानिवमहागजाः ॥ दुर्मुखोदुर्जयश्चैवतथादु र्मर्षणोयुवा ९५ शत्रुंजयःशत्रुसहःसर्वेक्रुद्धायशस्विनः ॥ प्रत्युद्यातामहाराजकेकयान्भ्रातरःसमम् ९६ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ॥ नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ९७ वरचापधरावीराविचित्रकवचध्वजाः ॥ विविशुस्तेपरंसैन्यंसिंहाइववनाद्वनम् ९८ तेषांसुतुमुलंयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ अवर्ततमहा रौद्रंनिघ्नतामितरेतरम् ९९ अन्योन्यागस्कृतांराजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ मुहूर्तास्तमितेसूर्येचक्रुर्युद्धंसुदारुणम् ६० रथिनःसादिनश्चाथव्यकीर्यंतसहस्रशः ॥ ततःशांतनवःक्रुद्धःशरैःसन्नतपर्वभिः ६१ नाशयामाससेनांतांभीष्मस्तेषांमहात्मनाम् ॥ पंचालानांचसैन्यानिशरैर्निन्येयमक्षयम् ६२ एवंभित्त्वामहेष्वासःपांड वानामनीकिनीं ॥ कृत्वाऽवहारंसैन्यानांययौस्वशिबिरंनृप ६३ धर्मराजोऽपिसंप्रेक्ष्यधृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ मूर्ध्निचैतावुपाघ्रायप्रहृष्टःशिबिरंययौ ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०षष्ठदिवसावहारेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ अथशूरामहाराजपरस्परकृतागसः ॥ जग्मुःस्वशि बिराण्येवरुधिरेणसमुक्षिताः १ विश्रम्यचयथान्यायंपूजयित्वापरस्परम् ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतभूयोयुद्धचिकीर्षया २ ततस्तवसुतोराजंश्चिंतयाभिपरिप्लुतः ॥ विस्रवच्छोणिताक्तांगःपप्रच्छेदंपितामहम् ३ सैन्यानिरौद्राणिभयानकानिव्यूढानिसम्यग्बहुलध्वजानि ॥ विदार्यहत्वाचनिपीड्यशूरास्तेपांडवानांत्वरितामहा रथाः ४ संमोह्यसर्वान्युधिकीर्तिमंतोव्यूहंचतंमकरंवज्रकल्पम् ॥ प्रविश्यभीमेनरणेहतोऽस्मिघोरैःशरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ५ क्रुद्धंतमुद्वीक्ष्यभयेनराजन्संमूर्च्छितो नलभेशांतिमद्य ॥ इच्छेप्रसादात्तवसत्यसंधप्राप्तुंजयंपांडवेयांश्चहंतुम् ६ तेनैवमुक्तःप्रहसन्महात्मादुर्योधनंमन्युगतंविदित्वा ॥ तंप्रत्युवाचाविमनामनस्वीगंगासु तःशस्त्रभृतांवरिष्ठः ७ परेणयत्नेनविगाह्यसेनांसर्वात्मनाऽहंतवराजपुत्र ॥ इच्छामिदातुंविजयंसुखंचनचात्मानंछादयेऽहंत्वदर्थे ८ एतेतुरौद्राबहवोमहारथायश स्विनःशूरतमाःकृतास्त्राः ॥ येपांडवानांसमरेसहायाजितक्लमारोषविषंवमंति ९ तेनैवशक्याःसहसाविजेतुंवीर्योद्धताःकृतवैरास्त्वयाच ॥ अहंसेनांप्रतियोत्स्यामि राजन्सर्वात्मनाजीवितंत्यज्यवीर १० रणेतवार्थायमहानुभावनजीवितंरक्ष्यतमंममाद्य ॥ सर्वांस्तवार्थायसदेवदैत्यान्घोरान्दहेयंकिमुशत्रुसेनाम् ११ तान्पांड वान्योधयिष्यामिराजन्प्रियंचतेसर्वमहंकरिष्ये ॥ श्रुत्वैवचैतद्वचनंतदानींदुर्योधनःप्रीतमनाबभूव १२ सर्वाणिसैन्यानिततःप्रहृष्टोनिर्गच्छतेत्याहनृपांश्चसर्वान् ॥ तदाज्ञयातानिविनिर्ययुर्द्रुतंगजाश्वपादातरथायुतानि १३ १ । २ । ३ ।४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भा० अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

प्रहर्षयुक्तानितुतातिराजन्महांतिनानाविधशस्त्रवंति ॥ स्थितानिनागाश्वपदातिमंतिवि रेजुराजौतवराजन्बलानि १४ शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरवीरयोधैरधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ रथौघपादातगजाश्वसंघैःप्रयाद्भिराजौविविधैःप्रणुन्नैः १५ समुद्धतंवैतरुणार्कवर्णंरजोबभौच्छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ रेजुःपताकारथदंतिसंस्थावातेरिताभ्राम्यमाणाःसमंतात् १६ नानारंगाःसमरेतत्रराजन्मेघैर्युताविद्युतःखेयथैव ॥ वृंदैःस्थिताश्चापिसुसंप्रयुक्ताश्चकाशिरेदंतिगणाःसमंतात् १७ धनूंषिविस्फारयतांनृपाणांबभूवशब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ॥ विमथ्यतोदेवमहासुरौघैर्यथाऽर्णवस्यादियुगेतदानीं १८ तदुग्रनागंबहुरूपवर्णंतवात्मजानांसमुदीर्णमेवम् ॥ बभूवसैन्यंरिपुसैन्यहंतृयुगांतमेघौघनिभंतदानीं १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० भीष्मदुर्योधनसंवादेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ अथात्मजंतवपुनर्गांगेयोध्यानमास्थितम् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठःसंप्रहर्षकरंवचः १ अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्माचसात्वतः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चभगदत्तोऽथसौबलः २ विंदानुविंदावावंत्यौबाल्हीकःसहबाल्हिकैः ॥ त्रिगर्तराजोबलवान्मागधश्चसुदुर्जयः ३ बृहद्बलश्चकौसल्यश्चित्रसेनोविविंशतिः ॥ रथाश्चबहुसाहस्राःशोभनाश्चमहाध्वजाः ४ देशजाश्चहयाराजन्स्वारूढाहयसादिभिः ॥ गजेंद्राश्चमदोद्वृत्ताःप्रभिन्नकरटामुखाः ५ पादाताश्चतथाशूरानानाप्रहरणध्वजाः ॥ नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थेयोद्धुमुद्यताः ६ एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ देवानपिरणेजेतुंसमर्थाइतिमेमतिः ७ अवश्यंहिमयाराजंस्तववाच्यंहितंसदा ॥ अशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ८ वासुदेवसहायाश्चमहेंद्रसमविक्रमाः ॥ सर्वथाऽहंतुराजेंद्रकरिष्येवचनंतव ९ पांडवांश्चरणेजेष्येमांवाजेष्यंतिपांडवाः ॥ एवमुक्त्वाददावस्मैविशल्यकरणींशुभाम् १० ओषधींवीर्यसंपन्नांविशल्यश्चाभवत्तदा ॥ ततःप्रभातेविमलेस्वेनसैन्येनवीर्यवान् ११ अव्यूहतस्वयंव्यूहंभीष्मोव्यूहविशारदः ॥ मंडलंमनुजश्रेष्ठोनानाशस्त्रसमाकुलम् १२ संपूर्णंयोधमुख्यैश्चतथादंतिपदातिभिः ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्परिवारितम् १३ अश्ववृंदैर्महद्भिश्चऋष्टितोमरधारिभिः ॥ नागेनागेरथाःसप्तसप्तचाश्वारथेरथे १४ अन्वश्वंदशधानुष्काधानुष्केदशचर्मिणः ॥ एवंव्यूढंमहाराजतवसैन्यंमहारथैः १५ स्थितंरणायमहतेभीष्मेणयुधिपालितम् ॥ दशाश्वानांसहस्राणिदंतिनांचतथैवच १६ रथानामयुतंचापिपुत्राश्चतवदंशिताः ॥ चित्रसेनादयःशूराअभ्यरक्षन्पितामहम् १७ रक्ष्यमाणःसतैःशूरैर्गोप्यमानाश्चतेनते ॥ सनद्धाःसमदृश्यंतराजानश्चमहाबलाः १८ दुर्योधनस्तुसमरेदंशितोरथमास्थितः ॥ व्यराजतश्रियाजुष्टोयथाशक्रस्त्रिविष्टपे १९ ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतवभारत ॥ रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिःस्वनः २० भीष्मेणधार्तराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोयुधि॥ मंडलःसमहाव्यूहोदुर्भेद्योऽमित्रघातनः २१

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

सर्वतःशुशुभेराजन्रणेऽरीणांदुरासदः ॥ मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदुर्जयम् २२ स्वयंयुधिष्ठिरोराजावज्रंव्यूहमथाकरोत् ॥ तथाव्यूढेष्वनीकेषुयथास्थानमव
स्थिताः २३ रथिनःसादिनःसर्वेसिंहनादमथानदन् ॥ बिभित्सवस्ततोव्यूहंनिर्ययुर्युद्धकांक्षिणः २४ इतरेतरतःशूराःसहसैन्याःप्रहारिणः ॥ भारद्वाजोययौम
त्स्यंद्रौणिश्चापिशिखंडिनम् २५ स्वयंदुर्योधनोराजापार्षतंसमुपाद्रवत् ॥ नकुलःसहदेवश्चमद्रराजानमीयतुः २६ विंदानुविंदावावंत्याविरावंतमभिद्रुतौ ॥ सर्वे
नृपास्तुसमरेधनंजयमयोधयन् २७ भीमसेनोरणेयांतंहार्दिक्यंसमवारयत् ॥ चित्रसेनंविकर्णंचतथादुर्मर्षणंविभुः २८ आर्जुनिःसमरेराजंस्तवपुत्रानयोधयत् ॥
प्राग्ज्योतिषोमहेष्वासोहैडिंबंराक्षसोत्तमम् २९ अभिदुद्राववेगेनमत्तोमत्तमिवद्विपम् ॥ अलंबुषस्तदाराजन्सात्यकिंयुद्धदुर्मदम् ३० ससैन्यंसमरेक्रुद्धोराक्षसः
समुपाद्रवत् ॥ भूरिश्रवारणेयत्तोधृष्टकेतुमयोधयत् ३१ श्रुतायुषंचराजानंधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ चेकितानश्चसमरेकृपमेवान्वयोधयत् ३२ शेषाःप्रतियुर्यत्ताभी
ष्ममेवमहारथम् ॥ ततोराजसमूहास्तेपरिवव्रुर्धनंजयम् ३३ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ अर्जुनोऽथभृशंक्रुद्धोवार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ३४ पश्यमाधव
सैन्यानिधार्तराष्ट्रस्यसंयुगे ॥ व्यूढानिव्यूहविदुषागांगेयेनमहात्मना ३५ युद्धाभिकामान्शूरांश्चपश्यमाधवदंशितान् ॥ त्रिगर्त्तराजंसहितंभ्रातृभिःपश्यकेशव ॥
३६ अद्यैतान्नाशयिष्यामिपश्यतस्तेजनार्दन ॥ यइमेमांयदुश्रेष्ठयोद्धुकामारणाजिरे ३७ एतदुक्त्वातुकौंतेयोधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ ववर्षशरवर्षाणिनराधिपगणा
न्प्रति ३८ तेऽपितंपरमेष्वासाःशरवर्षैरपूरयन् ॥ तडागंवारिधाराभिर्यथाप्रावृषितोयदाः ३९ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्येविशांपते ॥ छाद्यमानौरणेकृष्णौश
रैर्दृष्ट्वामहारणे ४० देवादेवर्षयश्चैवगंधर्वाश्चसहोरगैः ॥ विस्मयंपरमंजग्मुर्दृष्ट्वाकृष्णौतथागतौ ४१ ततःक्रुद्धोऽर्जुनोराजन्नैंद्रमस्त्रमुदैरयत् ॥ तत्राद्भुतमपश्याम
विजयस्यपराक्रमम् ४२ शस्त्रवृष्टिंपरैर्मुक्तांशरौघैर्यदवारयत् ॥ नचतत्राप्यनिर्भिन्नःकश्चिदासीद्विशांपते ४३ तेषांराजसहस्राणांहयानांदंतिनांतथा ॥ द्वाभ्यांत्रि
भिःशरैश्चान्यान्पार्थोविव्याधमारिष ४४ तेहन्यमानाःपार्थेनभीष्मंशांतनवंययुः ॥ अगाधेमज्जमानानांभीष्मःपोतोऽभवत्तदा ४५ आपतद्भिस्तुतैस्तत्रप्रभग्नं
तावकंबलम् ॥ संचुक्षुभेमहाराजवातैरिवमहार्णवः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप॰सप्तमयुद्धदिवसेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ तथाप्रवृत्तेसंग्रामेनिवृत्तेचसुशर्मणि ॥ भग्नेषुचापिवीरेषुपांडवेनमहात्मना १ क्षुभ्यमाणेबलेतूर्णंसागरप्रतिमेतव ॥ प्रत्युद्यातेच
गांगेयेत्वरितंविजयंप्रति २ दृष्ट्वादुर्योधनोराजारणेपार्थस्यविक्रमम् ॥ त्वरमाणःसमभ्येत्यसर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ३ तेषांतुप्रमुखेशूरंसुशर्माणंमहाबलम् ॥
मध्येसर्वस्यसैन्यस्यभृशंसंहर्षयन्निव ४

एषभीष्मःशांतनवोयोद्धुकामोधनंजयम् ॥ सर्वात्मनाकुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः ५ तंप्रयांतंरणेवीरंसर्वसैन्येनभारतम् ॥ संयत्ताःसमरेसर्वेपालयध्वंपिता
महम् ६ बाढमित्येवमुक्त्वातुतान्यनीकानिसर्वशः ॥ नरेंद्राणांमहाराजसमाजग्मुःपितामहम् ७ ततःप्रयातःसहसाभीष्मःशांतनवोऽर्जुनम् ॥ रणेभारतमार्या
तमाससादमहाबलः ८ महाश्वेताश्वयुक्तेनभीमवानरकेतुना ॥ महतामेघनादेनरथेनातिविराजता ९ समरेसर्वसैन्यानामुपयांतंधनंजयम् ॥ अभवत्तुमुलोना
दोभयाद्दृष्ट्वाकिरीटिनम् १० अभीषुहस्तंकृष्णंचदृष्ट्वाऽऽदित्यमिवापरम् ॥ मध्यंदिनगतंसंख्येनशेकुःप्रतिवीक्षितुम् ११ तथाशांतनवंभीष्मंश्वेताश्वंश्वेतका
र्मुकम् ॥ नशेकुःपांडवाद्रष्टुंश्वेतंग्रहमिवोदितम् १२ ससर्वतःपरिवृतस्त्रिगर्तैःसुमहात्मभिः ॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चतथान्यैश्चमहारथैः १३ भारद्वाजस्तुसमरेम
त्स्यंविव्याधपत्रिणा ॥ ध्वजंचास्यशरेणाजौधनुश्चैकेनचिच्छिदे १४ तदपास्यधनुश्छिन्नंविराटोवाहिनीपतिः ॥ अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भारसहंदृढम् १५ शरां
श्चाशीविषाकारान्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ द्रोणंत्रिभिश्चविव्याधचतुर्भिश्चास्यवाजिनः १६ ध्वजमेकेनविव्याधसारथिंचास्यपंचभिः ॥ धनुरेकेषुणाऽविध्यत्त
त्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः १७ तस्यद्रोणोऽवधीदश्वान्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठसूतमेकेनपत्रिणा १८ सहताश्वादवप्लुत्यस्यंदनाद्धतसारथिः ॥ आरुरो
हरथंतूर्णंपुत्रस्यरथिनांवरः १९ ततस्तुतौपितापुत्रौभारद्वाजंरथेस्थितौ ॥ महताशरवर्षेणवारयामासतुर्बलात् २० भारद्वाजस्ततःक्रुद्धःशरमाशीविषोपमम् ॥
चिक्षेपसमरेतूर्णंशंखंप्रतिजनेश्वरः २१ सतस्यहृदयंभित्वापीत्वाशोणितमाहवे ॥ जगामधरणींबाणोलोहितार्द्रवरच्छदः २२ सपपातरणेतूर्णंभारद्वाजशराहतः ॥
धनुस्त्यक्त्वाशरांश्चैवपितुरेवसमीपतः २३ हतंतमात्मजंदृष्ट्वाविराटःप्राद्रवद्भयात् ॥ उत्सृज्यसमरेद्रोणंव्यात्ताननमिवांतकम् २४ भारद्वाजस्ततस्तूर्णंपांडवा
नांमहाचमूम् ॥ दारयामाससमरेशतशोऽथसहस्रशः २५ शिखंडीतुमहाराजद्रौणिमासाद्यसंयुगे ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येनाराचैस्त्रिभिराशुगैः २६ सबभौरथ
शार्दूलोललाटेसंस्थितैस्त्रिभिः ॥ शिखरैःकांचनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः २७ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोनिमेषार्धाच्छिखंडिनः ॥ ध्वजंसूतमथोराजंस्तुरगाना
युधानिच २८ शरैर्बहुभिराच्छिद्यपातयामाससंयुगे ॥ सहताश्वादवप्लुत्यरथाद्वैरथिनांवरः २९ खड्गमादायसुशितंविमलंचशरावरम् ॥ श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः
शिखंडीशत्रुतापनः ३० सखड्गस्यमहाराजचरतस्तस्यसंयुगे ॥ नांतरंददृशेद्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ३१ ततःशरसहस्राणिबहूनिभरतर्षभ ॥ प्रेषयामाससम
रेद्रौणिःपरमकोपनः ३२ तामापतंतींसमरेशरवृष्टिंसुदारुणाम् ॥ असिनातीक्ष्णधारेणचिच्छेदबलिनांवरः ३३ ततोस्याविमलंद्रौणिःशतचंद्रंमनोरमम् ॥
चर्माच्छिनदसिंचास्यखंडयामाससंयुगे ३४ शितैस्तुबहुशोराजन्तंचविव्याधपत्रिभिः ॥ शिखंडीतुततःखड्गंखंडितंतेनसायकैः ३५

आविध्यव्यसृजत्तूर्णंज्वलंतमिवपन्नगम् ॥ तमापतंतंसहसाकालानलसमप्रभम् ३६ चिच्छेदसमरेद्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ शिखंडिनंचविव्याधशरैर्बहुभि रायसैः ३७ शिखंडीतुभृशंराजंस्ताड्यमानःशितैःशरैः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंमाधवस्यमहात्मनः ३८ सात्यकिश्चापिसंक्रुद्धोराक्षसंक्रूरमाहवे ॥ अलंबुषंशरैस्ती क्ष्णैर्विव्याधबलिनांवरः ३९ राक्षसेंद्रस्ततस्तस्यधनुश्चिच्छेदभारत ॥ अर्धचंद्रेणसमरेतंचविव्याधसायकैः ४० मायांचराक्षसींकृत्वाशरवर्षैरवाकिरत् ॥ तत्राद्भु तमपश्यामशैनेयस्यपराक्रमम् ४१ असंभ्रमस्तुसमरेवध्यमानःशितैःशरैः ॥ ऐंद्रमस्त्रंचवार्ष्णेयोयोजयामासभारत ४२ विजयाद्यदनुप्राप्तंमाधवेनयशस्विना ॥ तदस्त्रंभस्मसात्कृत्वामायांतांराक्षसींतदा ४३ अलंबुषंशरैरन्यैरभ्याकिरतसर्वतः ॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः ४४ तत्तथापीडितंतेनमाधवेनयशस्वि ना ॥ प्रदुद्रावभयाद्रक्षस्त्यक्त्वासात्यकिमाहवे ४५ तमजेयंराक्षसेंद्रंसंख्येमघवताअपि ॥ शैनेयःप्राणदज्जित्वायोधानांतवपश्यताम् ४६ न्यहनत्तावकांश्चापिसा त्यकिःसत्यविक्रमः ॥ निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवंतभयार्दिताः ४७ एतस्मिन्नेवकालेतुद्रुपदस्यात्मजोबली ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजपुत्रंतवजनेश्वरम् ४८ छादयामा ससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ सच्छाद्यमानोविशिखैर्धृष्टद्युम्नेनभारत ४९ विव्यथेनचराजेंद्रतवपुत्रोजनेश्वर ॥ धृष्टद्युम्नंचसमरेतूर्णंविव्याधपत्रिभिः ५० षष्ट्याच त्रिंशताचैवतदद्भुतमिवाभवत् ॥ तस्यसेनापतिःक्रुद्धोधनुश्चिच्छेदमारिष ५१ हयांश्चचतुरःशीघ्रंनिजघानमहाबलः ॥ शरैश्चैनंसुनिशितैःक्षिप्रंविव्याधसप्तभिः ॥ ५२ सहताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्यरथाद्बली ॥ पदातिरसिमुद्यम्यप्राद्रवत्पार्षतंप्रति ५३ शकुनिस्तंसमभ्येत्यराजगृद्धीमहाबलः ॥ राजानंसर्वलोकस्यरथमारोपय त्स्वकम् ५४ ततोनृपंपराजित्यपार्षतःपरवीरहा ॥ न्यहनत्तावकंसैन्यंवज्रपाणिरिवासुरान् ५५ कृतवर्मारणेभीमंशरैराछन्महारथः ॥ प्रच्छादयामासचतंमहामे घोरविंयथा ५६ ततःप्रहस्यसमरेभीमसेनःपरंतपः ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धःसायकान्कृतवर्मणे ५७ तैरर्द्यमानोऽतिरथःसात्वतःसत्यकोविदः ॥ नाकंपतमहाराजभी मंचार्छच्छितैःशरैः ५८ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वाभीमसेनोमहारथः ॥ सारथिंपातयामाससध्वजंसुपरिष्कृतम् ५९ शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ॥ शकलीकृ तसर्वांगोहताश्वःप्रत्यदृश्यत ६० हताश्वश्चततस्तूर्णंवृषकस्यरथंययौ ॥ स्यालस्यतेमहाराजतवपुत्रस्यपश्यतः ६१ भीमसेनोऽपिसंक्रुद्धस्तवसैन्यमुपाद्रवत् ॥ निजघानचसंक्रुद्धोदंडपाणिरिवांतकः ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० द्वैरथेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ बहूनिहिविचित्राणिद्वैरथानिस्मसंजय ॥ पांडूनांमामकैःसार्धमश्रौषंतवजल्पतः १ नचैवमामकंकिंचित्हृष्टंशंससिसंजय ॥ नित्यंपांडुसुतान्हृष्टानभग्नान्संप्रशं ससि २ जीयमानान्विमनसोमामकान्विगतौजसः ॥ वदसेसंयुगेसूतदिष्टमेतन्नसंशयः ३ भी०द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ बहूनीति १ । २ । ३

४।५।६। ७।८।९ ।१०।११ ।१२।१३। १४।१५।१६।१७।१८। १९।२०। २१।२२ नागराजःकौरव्यस्तस्यसुताउलूपीतस्यांसुतइरावान् २५।२४। २५।२६। २७।२८।२९।३० निष्ठानकःसव्ययःशब्दः

॥ संजयउवाच ॥ यथाशक्तियथोत्साहंयुद्धेचेष्टंतितावकाः ॥ दर्शयानाःपरंशक्त्यापौरुषंपुरुषर्षभ ४ गंगायाःसुरनद्यावैस्वादुभूत्वायथोदकम् ॥ महोदधेर्गुणाभ्यासाल्लवणत्वंनिगच्छति ५ तथातत्पौरुषंराजंस्तावकानांपरंतप ॥ प्राप्यपांडुसुतान्वीरान्व्यर्थंभवतिसंयुगे ६ घटमानान्यथाशक्तिकुर्वाणान्कर्मदुष्करम् ॥ नदोषेणकुरुश्रेष्ठकौरवान्गंतुमर्हसि ७ तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्यविशांपते ॥ पृथिव्याःप्रक्षयोघोरोयमराष्ट्रविवर्धनः ८ आत्मदोषात्समुत्पन्नंशोचितुंनार्हसेनृप ॥ नहिरक्षंतिराजानःसर्वथात्रापिजीवितम् ९ युद्धेसुकृतिनांलोकानिच्छंतोवसुधाधिपाः ॥ चमूंविगाह्ययुद्धचंतेनित्यंस्वर्गपरायणाः १० पूर्वाह्णेतुमहाराजप्रावर्ततजनक्षयः ॥ तंत्वमेकमनाभूत्वाशृणुदेवासुरोपमम् ११ आवंत्यौतुमहेष्वासौमहासेनौमहाबलौ ॥ इरावंतमभिप्रेक्ष्यसमेयातांरणोत्कटौ १२ तेषांप्रवृत्तेयुद्धंसुमहल्लोमहर्षणम् ॥ इरावांस्तुसुसंक्रुद्धोभ्रातरौदेवरूपिणौ १३ विव्याधनिशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ तावेनंप्रत्यविध्येतांसमरेचित्रयोधिनौ १४ युध्यतांहितथाराजन्विशेषोनव्यदृश्यत ॥ यततांशत्रुनाशायकृतप्रतिकृतैषिणाम् १५ इरावांस्तुततोराजन्ननुविंदस्यसायकैः ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहाननयद्यमसादनम् १६ भल्लाभ्यांचसुतीक्ष्णाभ्यांधनुःकेतुंचमारिष ॥ चिच्छेदसमरेराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् १७ त्यक्त्वाऽनुविंदोऽथरथंविंदस्यरथमास्थितः ॥ धनुर्गृहीत्वापरमंभारसाधनमुत्तमम् १८ तावेकस्थौरणेवीरावावंत्यौरथिनांवरौ ॥ शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावतिमहात्मनि १९ ताभ्यांमुक्तामहावेगाःशराःकांचनभूषणाः ॥ दिवाकरपथंप्राप्यच्छादयामासुरंबरम् २० इरावांस्तुरणेक्रुद्धोभ्रातरौतौमहारथौ ॥ ववर्षशरवर्षेणसारथिंचाप्यपातयत् २१ तस्मिंस्तुपतितेभूमौगतसत्त्वेतुसारथौ ॥ रथःप्रदुद्रावदिशःसमुद्भ्रांतहयस्ततः २२ तौसजित्वामहाराजनागराजसुतासुतः ॥ पौरुषंख्यापयंस्तूर्णंव्यधमत्तववाहिनीम् २३ सावध्यमानासमरेधार्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ वेगान्बहुविधांश्चक्रेविषंपीत्वेवमानवः २४ हैडिंबोराक्षसेंद्रस्तुभगदत्तंसमाद्रवत् ॥ रथेनादित्यवर्णेनसध्वजेनमहाबलः २५ ततःप्राग्ज्योतिषोराजानागराजंसमास्थितः ॥ यथावज्रधरःपूर्वंसंग्रामेतारकामये २६ तत्रदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसमागताः ॥ विशेषंनस्मविविदुर्हैडिंबभगदत्तयोः २७ यथासुरपतिःशक्रस्त्रासयामासदानवान् ॥ तथैवसमरेराजाद्रावयामासपांडवान् २८ तेनविद्राव्यमाणास्तेपांडवाःसर्वतोदिशम् ॥ त्रातारंनाभ्यगच्छंतःस्वेष्वनीकेषुभारत २९ भैमसेनिंरथस्थंतुतत्रापश्यामभारत ॥ शेषाविमनसोभूत्वाप्राद्रवंतमहारथाः ३० निवृत्तेषुतुपांडूनांपुनःसैन्येषुभारत ॥ आसीन्निष्टानकोघोरस्तवसैन्यस्यसंयुगे ३१ घटोत्कचस्ततोराजन्भगदत्तंमहारणे ॥ शरैःप्रच्छादयामासमेरुंगिरिमिवांबुदः ३२ निहत्यतान्शरान्राजाराक्षसस्यधनुश्च्युतान् ॥ भैमसेनिंरणेतूर्णंसर्वमर्मस्वताडयत् ३३ सताड्यमानोबहुभिःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ नविव्यथेराक्षसेंद्रोभिद्यमानइवाचलः ३४ ३१ । ३२ । ३३ । ३४

तस्यप्राग्ज्योतिषःक्रुद्धस्तोमरांश्चचतुर्दश ॥ प्रेषयामाससमरेतांश्चिच्छेदसराक्षसः ३५ सतांश्छित्वामहाबाहुस्तोमरान्निशितैःशरैः ॥ भगदत्तंचविव्याधसप्त
त्याकंकपत्रिभिः ३६ ततःप्राग्ज्योतिषोराजाप्रहसन्निवभारत ॥ तस्याश्वांश्चतुरःसंख्येपातयामाससायकैः ३७ सहताश्वेरथेतिष्ठन्राक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ श
क्तिंचिक्षेपवेगेनप्राग्ज्योतिषगजंप्रति ३८ तामापतंतींसहसाहेमदंडांसुवेगिनीम् ॥ त्रिधाचिच्छेदनृपतिःसाव्यकीर्यतमेदिनीम् ३९ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाहैडिंबः
प्राद्रवद्भयात् ॥ यथेंद्रस्यरणात्पूर्वंनमुचिर्दैत्यसत्तमः ४० तंविजित्यरणेशूरंविक्रांतंख्यातपौरुषम् ॥ अजेयंसमरेवीरंयमेनवरुणेनच ४१ पांडवींसमरेसेनांसं
ममर्दसकुंजरः ॥ यथावनगजोराजन्मृद्गंश्चरतिपद्मिनीम् ४२ मद्रेश्वरस्तुसमरेयमाभ्यांसमसज्जत ॥ स्वस्रीयौछादयांचक्रेशरौघैःपांडुनंदनौ ४३ सहदेवस्तु
समरेमातुलंदृश्यसंगतम् ॥ अवारयच्छरौघेणमेघोयद्वद्दिवाकरम् ४४ छाद्यमानःशरौघेणहृष्टरूपतरोऽभवत् ॥ तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुलामातृकारणात्
४५ ततःप्रहस्यसमरेनकुलस्यमहारथः ॥ अश्वांश्चचतुरोराजंश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः ४६ प्रेषयामाससमरेयमस्यसदनंप्रति ॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवप्लुत्यम
हारथः ४७ आरुरोहततोयानंभ्रातुरेवयशस्विनः ॥ एकस्थौतुरणेशूरौदृढेविक्षिप्यकार्मुके ४८ मद्रराजरथंतूर्णंछादयामासतुःक्षणात् ॥ सच्छाद्यमानोबहुभिः
शरैःसन्नतपर्वभिः ४९ स्वस्रीयाभ्यांनरव्याघ्रोनाकंपतयथाऽचलः ॥ प्रहसन्निवतांचापिशस्त्रवृष्टिंजघानह ५० सहदेवस्ततःक्रुद्धःशरमुद्गृह्यवीर्यवान् ॥ मद्र
राजमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामासभारत ५१ सशरःप्रेषितस्तेनगरुडानिलवेगवान् ॥ मद्रराजंविनिर्भिद्यनिपपातमहीतले ५२ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थेमहा
रथः ॥ निषसादमहाराजकश्मलंचजगामह ५३ तंविसंज्ञंनिपतितंसूतःसंप्रेक्ष्यसंयुगे ॥ अपोवाहरथेनाजौयमाभ्यामभिपीडितम् ५४ दृष्ट्वामद्रेश्वररथंधार्तरा
ष्ट्राःपराङ्मुखम् ॥ सर्वेविमनसोभूत्वानेदमस्तीत्यचिंतयन् ५५ निर्जित्यमातुलंसंख्येमाद्रीपुत्रौमहारथौ ॥ दध्मतुर्मुदितौशंखौसिंहनादंचनेदतुः ५६ अभि
दुद्रुवतुर्हृष्टौतवसैन्यंविशांपते ॥ यथादैत्यचमूंराजन्निंद्रोपेंद्राविवामरौ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० द्वंद्वयुद्धेत्र्यशीतितमोऽ
ध्यायः ॥ ८३ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामध्यंप्राप्तेदिवाकरे ॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामासवाजिनः १ अभ्यधावत्ततोराजाश्रुतायुषमरिंद
मम् ॥ विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः २ससंवार्यरणेराजाप्रेषितान्धर्मसूनुना ॥ शरान्सप्तमहेष्वासःकौंतेयायसमार्पयत् ३ तेतस्यकवचंभित्वाप
पुःशोणितमाहवे ॥ असूनिवविचिन्वंतोदेहेतस्यमहात्मनः ४ पांडवस्तुभृशंक्रुद्धोविद्धस्तेनमहात्मना ॥ रणेवराहकर्णेनराजानंहृद्यविध्यत ५ अथापरेणभल्ले
नकेतुंतस्यमहात्मनः ॥ रथश्रेष्ठोरथात्तूर्णंभूमौपार्थोन्यपातयत् ६

केतुंनिपातितंदृष्ट्वाश्रुतायुःसतुपार्थिवः ॥ पाण्डवंविशिखैस्तीक्ष्णैराजन्विव्याधसप्तभिः ७ ततःक्रोधात्प्रजज्वालधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ यथायुगांतेभूतानिदिध क्षुरिवपावकः ८ क्रुद्धंतुपांडवंदृष्ट्वादेवगंधर्वराक्षसाः ॥ प्रविव्यथुर्महाराजव्याकुलंचाप्यभूज्जगत् ९ सर्वेषांचैवभूतानामिदमासीन्मनोगतम् ॥ त्रीँल्लोकानद्यसं क्रुद्धोनृपोऽयंधक्ष्यतीतिवै १० ऋषयश्चैवदेवाश्चचक्रुःस्वस्त्ययनंमहत् ॥ लोकानांनृपशांत्यर्थंक्रोधितेपांडवेतदा ११ सचक्रोधसमाविष्टःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ दधारात्मवपुर्घोरंयुगांतादित्यसन्निभम् १२ ततःसैन्यानिसर्वाणितावकानिविशांपते ॥ निराशान्यभवंस्तत्रजीवितंप्रतिभारत १३ सतुधैर्येणतंकोपंसन्निवार्य महायशाः ॥ श्रुतायुषःप्रचिच्छेदमुष्टिदेशेमहाधनुः १४ अथैनंछिन्नधन्वानंनाराचेनस्तनांतरे ॥ निर्बिभेदरणेराजासर्वसैन्यस्यपश्यतः १५ सत्वरंचरणेरा जन्तस्यवाहान्महात्मनः ॥ निजघानशरैःक्षिप्रंसूतंचसुमहाबलः १६ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वादृष्ट्वाराज्ञोऽस्यपौरुषम् ॥ विप्रदुद्राववेगेनश्रुतायुःसमरेतदा १७ तस्मिन्जितेमहेष्वासेधर्मपुत्रेणसंयुगे ॥ दुर्योधनबलंराजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् १८ एवत्कृत्वामहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ व्यात्ताननोयथाकालस्तवसै न्यंजघानह १९ चेकितानस्तुवार्ष्णेयोगौतमंरथिनांवरम् ॥ प्रेक्षतांसर्वसैन्यानांछादयामाससायकैः २० संनिवार्यशरांस्तांस्तुकृपःशारद्वतोयुधि ॥ चेकिता नंरणेयत्तंराजन्विव्याधपत्रिभिः २१ अथापरेणभल्लेनधनुश्चिच्छेदमारिष ॥ सारथिंचास्यसमरेक्षिप्रहस्तोन्यपातयत् २२ अश्वांश्चास्यावधीद्राजनुभौतौपा र्ष्णिसारथी ॥ सोऽवप्लुत्यरथात्तूर्णंगदांजग्राहसात्वतः २३ सतयावीरघातिन्यागदयागदिनांवरः ॥ गौतमस्यहयान्हत्वासारथिंचन्यपातयत् २४ भूमिष्ठोगौ तमस्तस्यशरांश्चिक्षेपषोडश ॥ शरास्तेसात्वतंभित्वाप्राविशन्धरणीतलम् २५ चेकितानस्ततःक्रुद्धःपुनश्चिक्षेपतांगदां ॥ गौतमस्यवधाकांक्षीवृत्रस्येवपुरं दरः २६ तामापतंतींविमलामश्मगर्भांमहागदां ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामासगौतमः २७ चेकितानस्ततःखड्गंक्रोधादुद्धृत्यभारत ॥ लाघवंपरमास्थायगौतमं समुपाद्रवत् २८ गौतमोऽपिधनुस्त्यक्त्वाप्रगृह्यासिंसुसंयतः ॥ वेगेनमहताराजंश्चेकितानमुपाद्रवत् २९ तावुभौबलसंपन्नौनिस्त्रिंशवरधारिणौ ॥ निस्त्रिंशाभ्यांसु तीक्ष्णाभ्यामन्योन्यंसंततक्षतुः ३० निस्त्रिंशवेगाभिहतौततस्तौपुरुषर्षभौ ॥ धरणींसमनुप्राप्तौसर्वभूतनिषेविताम् ३१ मूर्छयाऽभिपरीतांगौव्यायामेनतुमो हितौ ॥ ततोऽभ्यधावद्वेगेनकरकर्षःसुहृत्तया ३२ चेकितानंतथाभूतंदृष्ट्वासमरदुर्मदः ॥ रथमारोपयच्चैनंसर्वसैन्यस्यपश्यतः ३३ तथैवशकुनिःशूरःस्याल स्तवविशांपते ॥ आरोपयद्रथंतूर्णंगौतमंरथिनांवरम् ३४ सौमदत्तिंतथाक्रुद्धोधृष्टकेतुर्महाबलः ॥ नवत्यासायकैःक्षिप्रंराजन्विव्याधवक्षसि ३५ सौमदत्तिरु रस्थैस्तैर्भृशंबाणैरशोभत ॥ मध्यंदिनेमहाराजरश्मिभिस्तपनोयथा ३६ भूरिश्रवास्तुसमरेधृष्टकेतुंमहारथम् ॥ हतसूतहयंचक्रेविरथंसायकोत्तमैः ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुरशी

विरथंतंसमालोक्यहताश्वंहतसारथिम् ॥ महताशरवर्षेणच्छादयामाससंयुगे ३८ सतुतंरथमुत्सृज्यधृष्टकेतुर्महामनाः ॥ आरुरोहततोयानंशतानीकस्यमारिष ३९ चित्रसेनोविकर्णश्चराजन्दुर्मर्षणस्तथा ॥ रथिनोहेमसन्नाहाःसौभद्रमभिदुद्रुवुः ४० अभिमन्योस्ततस्तैस्तुघोरंयुद्धमवर्तत ॥ शरीरस्ययथाराजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ४१ विरथांस्तवपुत्रांस्तुकृत्वाराजन्महाहवे ॥ नजघाननरव्याघ्रःस्मरन्भीमवचस्तदा ४२ ततोराज्ञांबहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ॥ संवृतंसमरेभीष्मंदेवैरपिदुरासदम् ४३ प्रयांतंशीघ्रमुद्वीक्ष्यपरित्रातुंसुतांस्तव ॥ अभिमन्युंसमुद्दिश्यबालमेकंमहारथम् ४४ वासुदेवमुवाचेदंकौंतेयःश्वेतवाहनः ॥ चोदयाश्वान्हृषीकेशयत्रैतेबहुलारथाः ४५ एतेहिबहवःशूराःकृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ यथाहन्युर्ननःसेनांतथामाधवचोदय ४६ एवमुक्तःसवार्ष्णेयःकौंतेयेनामितौजसा ॥ रथंश्वेतहयैर्युक्तंप्रेषयामाससंयुगे ४७ निष्टानकोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ॥ यदर्जुनोरणेक्रुद्धःसंयातस्तावकान्प्रति ४८ समासाद्यतुकौंतेयोराज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ सुशर्माणमथोराजन्निदंवचनमब्रवीत् ४९ जानामित्वांयुधांश्रेष्ठमत्यंतंपूर्ववैरिणम् ॥ अनयस्याद्यसंप्राप्तंफलंपश्यसुदारुणम् ५० अद्यतेदर्शयिष्यामिपूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ एवंसंजल्पतस्तस्यबीभत्सोःशत्रुघातिनः ५१ श्रुत्वाऽपिपरुषंवाक्यंसुशर्मारथयूथपः ॥ नचैनमब्रवीत्किंचिच्छुभंवायदिवाऽशुभम् ५२ अभिगम्यार्जुनंवीरंराजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्तात्पृष्ठतश्चैवपार्श्वतश्चैवसर्वतः ५३ परिवार्यार्जुनंसंख्येतवपुत्रैर्महारथः ॥ शरैःसंछादयामासमेघैरिवदिवाकरम् ५४ ततःप्रवृत्तःसुमहान्संग्रामःशोणितोदकः ॥ तावकानांचसमरेपांडवानांचभारत ५५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे सुशर्मार्जुनसमागमेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ सताड्यमानस्तुशरैर्धनंजयःपदाहतोनागइवश्वसन्बली ॥ बाणेनबाणेनमहारथानांचिच्छेदचापानिरणेप्रसह्य १ संछिद्यचापानिचतानिराज्ञांतेषांरणेवीर्यवतांक्षणेन ॥ विव्याधबाणैर्युगपन्महात्मानिःशेषतांतेष्वथमन्यमानः २ निपेतुराजौरुधिरप्रदिग्धास्तेताडिताःशक्रसुतेनराजन् ॥ विभिन्नगात्राःपतितोत्तमांगागतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ३ महींगताःपार्थबलाभिभूताविचित्ररूपायुगपद्विनेशुः ॥ दृष्ट्वाहतांस्तान्युधिराजपुत्रांस्त्रिगर्तराजःप्रययौरथेन ४ तेषांरथानामथपृष्ठगोपाद्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतंतपार्थम् ॥ तथैवतेतंपरिवार्यपार्थंविकृष्यचापानिमहारवाणि ५ अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्यायथागिरिंतोयधराजलौघैः ॥ संपीड्यमानस्तुशरौघवृष्ट्याधनंजयस्तान्युधिजातरोषः ६ षष्ट्याशरैःसंयतितैलधौतैर्जघानतानप्यथपृष्ठगोपान् ॥ रथांश्चतांस्तानवजित्यसंख्येधनंजयःप्रीतमनायशस्वी ७ अथात्वरद्भीष्मवधायजिष्णुर्बलानिराजन्समरेनिहत्य ॥ त्रिगर्तराजोनिहतान्समीक्ष्यमहाम्नातानथबंधुवर्गान् ८

तितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥ सइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

रणेपुरस्कृत्यनराधिपांस्तान्जगामपार्थंत्वरितोवधाय ॥ अभिद्रुतंचास्त्रभृतांवरिष्ठंधनंजयंवीक्ष्यशिखंडिमुख्याः ९ अभ्युद्ययुस्तेशितशस्त्रहस्तारिरक्षिषंतोरथमर्जुनस्य ॥ पार्थोऽपितानापततःसमीक्ष्यात्रिगर्तराज्ञासहितान्नृवीरान् १० विध्वंसयित्वासमरेधनुष्मान्गांडीवमुक्तैर्निशितैःपृषत्कैः ॥ भीष्मंयियासुर्युधिसंददर्शदुर्योधनंसैंधवादींश्चराज्ञः ११ संवारयिष्णूनभिवारयित्वामुहूर्तमायोध्यबलेनवीरः ॥ उत्सृज्यराजानमनंतवीर्योजयद्रथादींश्चनृपान्महौजाः १२ ययौततोभीमबलोमनस्वीगांगेयमाजौशरचापपाणिः ॥ युधिष्ठिरश्चप्रबलोमहात्मासमाययौत्वरितोजातकोपः १३ मद्राधिपंसमभित्यज्यसंख्येस्वभागमाप्तंतमनंतकीर्तिः ॥ सार्धंसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मंययौशांतनवंरणाय १४ तैःसंप्रयुक्तैःसमहारथाग्र्यैर्गंगासुतःसमरेचित्रयोधी ॥ नविव्यथेशांतनवोमहात्मासमागतैःपांडुसुतैःसमस्तैः १५ अथैत्यराजायुधिसत्यसंधोजयद्रथोऽत्युग्रबलोमनस्वी ॥ चिच्छेदचापानिमहारथानांप्रसह्यतेषांधनुषावरेण १६ युधिष्ठिरंभीमसेनंयमौचपार्थंकृष्णंयुधिसंजातकोपः ॥ दुर्योधनःक्रोधविषोमहात्माजघानबाणैरनलप्रकाशैः १७ कृपेणशल्येनशलेनचैवतथाविभोचित्रसेनेनचाजौ ॥ विद्धाःशरैस्तेऽतिविवृद्धकोपैर्देवायथादैत्यगणैःसमेतैः १८ छिन्नायुधंशांतनवेनराजाशिखंडिनंप्रेक्ष्यचजातकोपः ॥ अजातशत्रुःसमरेमहात्माशिखंडिनंक्रुद्धउवाचवाक्यम् १९ उक्त्वातथात्वंपितुरग्रतोमामहंहनिष्यामिमहाव्रतंतं ॥ भीष्मंशरौघैर्विमलार्कवर्णैःसत्यंवदामीतिकृताप्रतिज्ञा २० त्वयाचनैनांसफलांकरोषिदेवव्रतंयन्ननिहंसियुद्धे ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोभवमाऽत्रवीररक्षस्वधर्मंस्वकुलंयशश्च २१ प्रेक्षस्वभीष्मंयुधिभीमवेगंसर्वांस्तपंतंममसैन्यसंघान् ॥ शरौघजालैरतितिग्मवेगैःकालंयथाकालकृतंक्षणेन २२ निकृत्तचापःसमरेऽनपेक्षःपराजितःशांतनवेनचाजौ ॥ विहायबंधूनथसोदरांश्चक्वयास्यसेनानुरूपंतवेदम् २३ दृष्ट्वाहिभीष्मंतमनंतवीर्यंभग्नंचसैन्यंद्रवमाणमेवं ॥ भीतोऽसिनूनंद्रुपदस्यपुत्रतथाहितेमुखवर्णोऽप्रहृष्टः २४ अज्ञायमानेचधनंजयेऽपिमहाहवेसंप्रसक्तेनृवीरे ॥ कथंहिभीष्मात्प्रथितःपृथिव्यांभयंत्वमद्यप्रकरोषिवीर २५ सधर्मराजस्यवचोनिशम्यरूक्षाक्षरंविप्रलापानुबद्धम् ॥ प्रत्यादेशंमन्यमानोमहात्माप्रतत्वरेभीष्मवधायराजन् २६ तमापतंतंमहताजवेनशिखंडिनंभीष्ममभिद्रवंतम् ॥ निवारयामासहिशल्यएनमस्त्रेणघोरेणसुदुर्जयेन २७ सचापिदृष्ट्वासमुदीर्यमाणमस्त्रंयुगांताग्निसमप्रकाशम् ॥ नसंमुमोहद्रुपदस्यपुत्रोराजन्महेंद्रप्रतिमप्रभावः २८ तस्थौचतत्रैवमहाधनुष्मान्शरैस्तदस्त्रंप्रतिबाधमानः ॥ अथाददेवारुणमन्यदस्त्रंशिखंड्यथोग्रंप्रतिघातमस्य २९ तदस्त्रमस्त्रेणविदार्यमाणंखस्थाःसुरादृदृशुःपार्थिवाश्च ॥ भीष्मस्तुराजन्समरेमहात्माधनुश्चचित्रंध्वजमेवचापि ३० छित्वाऽनदत्पांडुसुतस्यवीरोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः ॥ ततःसमुत्सृज्यधनुःसबाणंयुधिष्ठिरंवीक्ष्यभयाभिभूतम् ३१

गदांप्रगृह्याभिपपातसंख्येजयद्रथंभीमसेनःपदातिः ॥ तमापतंतंसहसाजवेनजयद्रथःसगदंभीमसेनम् ३२ विव्याधघोरैर्यमदंडकल्पैःशितैःशरैःपंचशतैःसमं
तात् ॥ अचिंतयित्वासशरांस्तरस्वीवृकोदरःक्रोधपरीतचेताः ३३ जघानवाहान्समरेसमंतात्पारावतान्सिंधुराजस्यसंख्ये ॥ ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभा
वस्तवात्मजस्त्वरमाणोरथेन ३४ अभ्याययौभीमसेनंनिहंतुंसमुद्यतास्त्रोसुरराजकल्पः ॥ भीमोऽप्यथैनंसहसाविनद्यप्रत्युद्ययौगदयातर्जयानः ३५ समुद्यतां
तांयमदंडकल्पांदृष्ट्वागदांतेकुरवःसमंतात् ॥ विहायसर्वेतवपुत्रमुग्रंपातंगदायाःपरिहर्तुकामाः ३६ अपक्रांतास्तुमुलेसंप्रमर्देसुदारुणेभारतमोहनीये ॥ अमूढ
चेतास्त्वथचित्रसेनोमहागदामापतंतींनिरीक्ष्य ३७ रथंस्वमुत्सृज्यपदातिराजौप्रगृह्यखड्गंविपुलंचचर्म ॥ अवप्लुतःसिंहइवाचलाग्राज्जगामान्यंभूमिपभूमिदेशम्
३८ गदाऽपिसाप्राप्यरथंसुचित्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये ॥ जगामभूमिंज्वलितामहोल्काभ्रष्टांऽबराद्गामिवसंपतंती ३९ आश्चर्यभूतंसुमहत्त्वदीयादृष्ट्वैवतद्भा
रतसंप्रहृष्टाः ॥ सर्वेविनेदुःसहिताःसमंतात्पुपूजिरेतवपुत्रस्यशौर्यं४०॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० सप्तमयुद्धदिवसेपंचाशीतितमोऽध्यायः८५॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ विरथंतंसमासाद्यचित्रसेनंयशस्विनम् ॥ रथमारोपयामासविकर्णस्तनयस्तव १ तस्मिंस्तथावर्तमानेतुमुलेसंकुलेभृशम् ॥ भीष्मः
शांतनवस्तूर्णंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् २ ततःसरथनागाश्वाःसमकंपंतसृंजयाः ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमेनिरेचयुधिष्ठिरम् ३ युधिष्ठिरोऽपिकौरव्योयमाभ्यांसहितः
प्रभुः ॥ महेष्वासंनरव्याघ्रंभीष्मंशांतनवंययौ ४ ततश्शरसहस्राणिप्रमुंचन्पांडवोयुधि ॥ भीष्मंसंछादयामासयथामेघोदिवाकरम् ५ तेनसम्यक्प्रणीतानिशर
जालानिमारिष ॥ प्रतिजग्राहगांगेयःशतशोऽथसहस्रशः ६ तथैवशरजालानिभीष्मेणास्तानिमारिष ॥ आकाशेसमदृश्यंतखगमानांव्रजाइव ७ निमेषार्धेन
कौंतेयंभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ अदृश्यंसमरेचक्रेशरजालेनभागशः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाकौरव्यस्यमहात्मनः ॥ नाराचंप्रेषयामासक्रुद्धआशीविषोपमम् ९
असंप्राप्ततस्तंतुक्षुरप्रेणमहारथः ॥ चिच्छेदसमरेराजन्भीष्मस्तस्यधनुश्च्युतम् १० तंतुच्छित्वारणेभीष्मोनाराचंकालसंमितम् ॥ निजघ्नेकौरवेंद्रस्यह
यान्कांचनभूषणान् ११ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंनकुलस्यमहात्मनः १२ यमावपिहिसंक्रुद्धःसमासाद्यरणेतदा ॥ शरैःसं
छादयामासभीष्मःपरपुरंजयः १३ तौतुदृष्ट्वामहाराजभीष्मबाणप्रपीडितौ ॥ जगामपरमांचिंतांभीष्मस्यवधकांक्षया १४ ततोयुधिष्ठिरोवश्यान्राज्ञस्तान्
समचोदयत् ॥ भीष्मंशांतनवंसर्वेनिहतेतिसुहृद्गणान् १५ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ॥ महतारथवंशेनपरिवव्रुःपितामहम् १६ ससमंतात्प
रिवृतःपितादेवव्रतस्तव ॥ चिक्रीडधनुषाराजन्पातयानोमहारथान् १७

तंचरंतंरणेपार्थाददृशुःकौरवंयुधि ॥ मृगमध्यंप्रविश्येवयथासिंहशिशुंवने १८ तर्जयानंरणेवीरांस्त्रासयानंचसायकैः ॥ दृष्ट्वात्रेसुर्महाराजसिंहंमृगगणाइव १९ रणेभारतसिंहस्यददृशुःक्षत्रियागतिं ॥ अग्नेर्वायुसहायस्ययथाकक्षंदिधक्षतः २० शिरांसिरथिनांभीष्मःपातयामाससंयुगे ॥ तालेभ्यःपरिपक्वानिफलानिकुशलोनरः २१ पतद्भिश्चमहाराजशिरोभिर्धरणीतले ॥ बभूवतुमुलःशब्दःपततामश्मनामिव २२ तस्मिन्सुतुमलेयुद्धेवर्तमानेभयानके ॥ सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान् २३ भिन्नेषुतेषुव्यूहेषुक्षत्रियाइतरेतरम् ॥ एकमेकंसमाहूययुद्धायैवावतस्थिरे २४ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् २५ अनादृत्यततोभीष्मस्तंशिखंडिनमाहवे ॥ प्रययौसृंजयान्क्रुद्धःस्त्रीत्वंचिंत्यशिखंडिनः २६ सृंजयास्तुततोदृष्ट्वाहृष्टंभीष्मंमहारणे ॥ सिंहनादांश्चविविधांश्चक्रुःशंखविमिश्रितान् २७ ततःप्रववृतेयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ पश्चिमांदिशमासाद्यस्थितेसवितरिप्रभो २८ धृष्टद्युम्नोऽथपांचाल्यःसात्यकिश्चमहारथः ॥ पीडयंतौभृशंसैन्यंशक्तितोमरवृष्टिभिः २९ शस्त्रैश्चबहुभीराजन्जघ्नतुस्तावकान्रणे ॥ तेहन्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ ३० आर्यांयुद्धेमतिंकृत्वानत्यजंतिस्मसंयुगम् ॥ यथोत्साहंतुसमरेनिजघ्नुस्तावकारणे ३१ तत्राक्रंदोमहानासीत्तावकानांमहात्मनाम् ॥ वध्यतांसमरेराजन्पार्षतेनमहात्मना ३२ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतावकानांमहारथौ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौपार्षतंप्रत्युपस्थितौ ३३ तौतस्यतुरगान्हत्वात्वरमाणौमहारथौ ॥ छादयामासतुरुभौशरवर्षेणपार्षतम् ३४ अवप्लुत्याथपांचाल्योरथात्तूर्णंमहाबलः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंसात्यकेस्तुमहात्मनः ३५ ततोयुधिष्ठिरोराजामहत्यासेनयावृतः आवंत्यौसमरेक्रुद्धावभ्ययात्सपरंतपौ ३६ तथैवतवपुत्रोऽपिसर्वोद्योगेनमारिष ॥ विंदानुविंदौसमरेपरिवार्यावतस्थिवान् ३७ अर्जुनश्चापिसंक्रुद्धःक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ अयोधयतसंग्रामेवज्रपाणिरिवासुरान् ३८ द्रोणस्तुसमरेक्रुद्धःपुत्रस्याप्रियकृत्तव ॥ व्यधमत्सर्वपंचालांस्तूलराशिमिवानलः ३९ दुर्योधनपुरोगास्तुपुत्रास्तवविशांपते ॥ परिवार्यरणेभीष्मंयुयुधुःपांडवैःसह ४० ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमितिभारत ४१ युध्यतांतुतथातेषांकुर्वतांकर्मदुष्करम् ॥ अस्तंगिरिमथारूढेअप्रकाशतिभास्करे ४२ प्रावर्ततनदीघोराशोणितौघतरंगिणी ॥ गोमायुगणसंकीर्णाक्षणेनक्षणदामुखे ४३ शिवाभिरशिवाभिश्चरुवद्भिर्भैरवंरवम् ॥ घोरमायोधनंजज्ञेभूतसंघैःसमाकुलम् ४४ राक्षसाश्चपिशाचाश्चतथान्येपिशिताशिनः ॥ समंततोव्यदृश्यंतशतशोऽथसहस्रशः ४५ अर्जुनोऽथसुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् ॥ विजित्यपृतनामध्येययौस्वशिबिरंप्रति ४६ युधिष्ठिरोऽपिकौरव्योभ्रातृभ्यांसहितस्तथा ॥ ययौस्वाशिबिरंराजानिशायांसेनयावृतः ४७ भीमसेनोऽपिराजेंद्रदुर्योधनमुखान्रथान् ॥ अवजित्यततःसंख्येययौस्वशिबिरंप्रति ४८

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ ॥ इतिभी० नी० भा० षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ परिणाम्यगमयित्वा १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

दुर्योधनोऽपिनृपतिःपरिवार्यमहारणे ॥ भीष्मंशांतनवंतूर्णंप्रयातःशिबिरंप्रति ४९ द्रोणोद्रौणिःकृपःशल्यःकृतवर्माचसात्वतः ॥ परिवार्यचमूंसर्वांप्रययुःशिबि
रंप्रति ५० तथैवसात्यकीराजन्धृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ परिवार्यरणेयोधान्ययतुःशिबिरंप्रति ५१ एवमेतेमहाराजतावकाःपांडवैःसह ॥ पर्यवर्तंतसहितानिशा
कालेपरंतप ५२ ततःस्वशिबिरंगत्वापांडवाःकुरवस्तथा ॥ न्यवसंतमहाराजपूजयंतःपरस्परम् ५३ रक्षांकृत्वाततःशूरान्यस्यगुल्मान्यथाविधि ॥ अपनीय
चशल्यानिस्नात्वाचविविधैर्जलैः ५४ कृतस्वस्त्ययनाःसर्वेसंस्तूयंतश्चबंदिभिः ॥ गीतवादित्रशब्देनव्यक्रीडंतयशस्विनः ५५ मुहूर्तादिवतत्सर्वमभवत्स्वर्गसन्नि
भम् ॥ नहियुद्धकथांकांचित्तत्राकुर्वन्महारथाः ५६ तेप्रसुप्तेबलेतत्रपरिश्रांतजनेनृप ॥ हस्त्यश्वबहुलेरात्रौप्रेक्षणीयेबभूवतुः ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व
णिभीष्मवधपर्वणिसप्तमदिवसयुद्धावहारेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ संजयउवाच ॥ परिणाम्यनिशांतांतुसुखंप्राप्ताजनेश्वराः ॥ कुरवःपांडवाश्चैवपुनर्यु
द्धायनिर्ययुः १ ततःशब्दोमहानासीत्सैन्ययोरुभयोर्नृप ॥ निर्गच्छमानयोःसंख्येसागरप्रतिमोमहान् २ ततोदुर्योधनोराजाचित्रसेनोविविंशतिः ॥ भीष्मश्च
रथिनांश्रेष्ठोभारद्वाजश्चवैनृप ३ एकीभूताःसुसंयत्ताःकौरवाणांमहाचमूम् ॥ व्यूहायविदधूराजन्पांडवान्प्रतिदंशिताः ४ भीष्मःकृत्वामहाव्यूहंपितातवविशां
पते ॥ सागरप्रतिमंघोरंवाहनोर्मितरंगिणम् ५ अग्रतःसर्वसैन्यानांभीष्मःशांतनवोययौ ॥ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्चआवंत्यैश्चसमन्वितः ६ ततोऽनंतरमेवासीद्भा
रद्वाजःप्रतापवान् ॥ कुलिंदैःपारदैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः ७ द्रोणादनंतरंयत्तोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ मगधैश्चकलिंगैश्चपिशाचैश्चविशांपते ८ प्राग्ज्योतिषा
दनुनृपःकौसल्योऽथबृहद्बलः ॥ मेकलैःकुरुविंदैश्चत्रैपुरैश्चसमन्वितः ९ बृहद्बलात्ततःशूरस्त्रिगर्तःप्रस्थलाधिपः ॥ कांबोजैर्बहुभिःसार्धंयवनैश्चसहस्रशः १० द्रौ
णिस्तुरभसःशूरस्त्रैगर्तादनुभारत ॥ प्रययौसिंहनादेननादयानोधरातलम् ११ तथासर्वेणसैन्येनराजादुर्योधनस्तदा ॥ द्रौणेरनंतरंप्रायात्सोदर्यैःपरिवारितः १२
दुर्योधनादनुततःकृपःशारद्वतोययौ ॥ एवमेषमहाव्यूहःप्रययौसागरोपमः १३ रेजुस्तत्रपताकाश्चश्वेतच्छत्राणिवाविभो ॥ अंगदान्यत्रचित्राणिमाहार्हाणिध
नूंषिच १४ तंतुदृष्ट्वामहाव्यूहंतावकानांमहारथः ॥ युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णंपार्षतंपृतनापतिम् १५ पश्यव्यूहंमहेष्वासनिर्मितंसागरोपमम् ॥ प्रतिव्यूहंत्वमपि
हिकुरुपार्षतसत्वरम् १६ ततःसपार्षतःक्रूरोव्यूहंचक्रेसुदारुणम् ॥ शृंगाटकंमहाराजपरव्यूहविनाशनम् १७ शृंगाभ्यांभीमसेनश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ र
थैरनेकसाहस्रैस्तथाहयपदातिभिः १८ ताभ्यांबभौनरश्रेष्ठःश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ मध्येयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ १९ अथोत्तरेमहेष्वासाःसहसै
न्यानराधिपाः ॥ व्यूहंतंपूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः २०

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ शृंगाटकंचतुष्पथाकारं १७ शृंगाभ्यांशृंगयोः १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २६ । २४ । २५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०॥ इतिभी० नी० भा० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ भीष्ममिति १।२।३।४।५।६ ।७।८।९।१०

अभिमन्युस्ततःपश्चाद्विराटश्चमहारथः ॥ द्रौपदेयाश्चसंहृष्टाराक्षसश्चघटोत्कचः २१ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपांडवाः ॥ अतिष्ठन्समरेशूरायोद्धुकामाज
यैषिणः २२ भेरीशब्दैश्चविमलैर्विमिश्रैःशंखनिःस्वनैः ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टैर्नादिताःसर्वतोदिशः २३ ततःशूराःसमासाद्यसमरेतेपरस्परम् ॥ नेत्रैरनि
मिषैराजन्नवैक्षंतपरस्परम् २४ नामभिस्तेमनुष्येंद्रपूर्वंयोधाःपरस्परम् ॥ युद्धायसमवर्तंतसमाहूयेतरेतरम् २५ ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहम् ॥ ताव
कानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरम् २६ नाराचानिशिताःसंख्येसंपतंतिस्मभारत ॥ व्यात्ताननाभयकराउरगाइवसंघशः २७ निष्पेतुर्विमलाःशक्त्यस्तैलधौताः
सुतेजनाः ॥ अंबुदेभ्योयथाराजन्भ्राजमानाःशतह्रदाः २८ गदाश्चविमलैःपट्टैःपिनद्धाःस्वर्णभूषितैः ॥ पतंत्यस्तत्रदृश्यंतेगिरिशृंगोपमाःशुभाः २९ निस्त्रिंशा
श्चव्यदृश्यंतविमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणिविचित्राणिशतचंद्राणिभारत ३० अशोभंतरणेराजन्पात्यमानानिसर्वशः ॥ तेऽन्योन्यंसमरेसेनेयुध्यमानेनराधिप
३१ अशोभेतांयथादेवदैत्यसेनेसमुद्यते ॥ अभ्यद्रवंतसमरेतेऽन्योन्यंवैसमंततः ३२ रथास्तुरथिभिस्तूर्णंप्रेषिताःपरमाहवे ॥ युगैर्युगानिसंश्लिष्ययुयुधुःपार्थि
वर्षभाः ३३ दंतिनांयुध्यमानानांसंघर्षात्पावकोऽभवत् ॥ दंतेषुभरतश्रेष्ठसधूमःसर्वतोदिशम् ३४ प्रासैरभिहताःकेचिद्गजयोधाःसमंततः ॥ पतमानाःस्मदृ
श्यंतेगिरिशृंगान्नगाइव ३५ पादाताश्चाप्यदृश्यंतनिघ्नंतोऽथपरस्परम् ॥ चित्ररूपधराःशूरानखरप्रासयोधिनः ३६ अन्योन्यंतेसमासाद्यकुरुपांडवसैनिकाः ॥
अस्त्रैर्नानाविधैर्घोरैरणेनिन्युर्यमक्षयम् ३७ ततःशांतनवोभीष्मोरथघोषेणनादयन् ॥ अभ्यागमद्रणेपार्थान्धनुःशब्देनमोहयन् ३८ पांडवानांरथाश्चापिनदंतो
भैरवंस्वनम् ॥ अभ्यद्रवंतसंयत्ताधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ३९ ततःप्रववृतेयुद्धंतवतेषांचभारत ॥ नराश्वरथनागानांव्यतिषक्तंपरस्परम् ४० ॥ इतिश्रीमहाभार
तेभीष्मप० भीष्मवधप० अष्टमदिवसयुद्धारंभेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ संजयउवाच ॥ भीष्मंतुसमरेक्रुद्धंप्रतपंतंसमंततः ॥ नशेकुःपांडवाद्रष्टुंतपंत
मिवभास्करम् १ ततःसर्वाणिसैन्यानिधर्मपुत्रस्यशासनात् ॥ अभ्यद्रवंतगांगेयंमर्दयंतंशितैःशरैः २ सतुभीष्मोरणश्लाघीसोमकान्सहसृंजयान् ॥ पंचालांश्चमहेष्वा
सान्पातयामाससायकैः ३ तेवध्यमानाभीष्मेणपंचालाःसोमकैःसह ॥ भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णंत्यक्त्वामृत्युकृतंभयम् ४ सतेषांरथिनांवीरोभीष्मःशांतनवोयुधि ॥
चिच्छेदसहसाराजन्बाहूनथशिरांसिच ५ विरथान्रथिनश्चक्रेपितादेवव्रतस्तव ॥ पतितान्युत्तमांगानिहयेभ्योहयसादिनाम् ६ निर्मनुष्यांश्चमातंगान्शयानान्
पर्वतोपमान् ॥ अपश्यामभहाराजभीष्मास्त्रेणप्रमोहितान् ७ नतत्रासीत्पुमान्कश्चित्पांडवानांविशांपते ॥ अन्यत्ररथिनांश्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ८ सहिभीष्मं
समासाद्यताडयामाससंयुगे ॥ ततोनिष्टानकोघोरोभीष्मभीमसमागमे ९ बभूवसर्वसैन्यानांघोररूपोभयानकः ॥ तथैवपांडवाहृष्टाःसिंहनादमथानदन् १०

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३

ततोदुर्योधनोराजासोदर्यैःपरिवारितः ॥ भीष्मंजुगोपसमरेवर्तमानेजनक्षये ११ भीमस्तुसारथिंहत्वाभीष्मस्यरथिनांवरः ॥ प्रद्रुताश्वेरथेतस्मिन्द्रवमाणेसमंत
तः १२ सुनाभस्यशरेणाशुशिरश्चिच्छेदभारत ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसहतोन्यपतद्भुवि १३ हतेतस्मिन्महाराजतवपुत्रेमहारथे ॥ नामृष्यंतरणेशूराःसोदराः
सप्तसंयुगे १४ आदित्यकेतुर्बह्वाशीकुंडधारोमहोदरः ॥ अपराजितःपंडितकोविशालाक्षःसुदुर्जयः १५ पांडवंचित्रसन्नाहाविचित्रकवचध्वजाः ॥ अभ्यद्रवंत
संग्रामेयोद्धुकामारिमर्दनाः १६ महोदरस्तुसमरेभीमंविव्याधपत्रिभिः ॥ नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिंवृत्रहायथा १७ आदित्यकेतुःसप्तत्याबह्वाशीचापिपंचभिः ॥
नवत्याकुंडधारश्चविशालाक्षश्चपंचभिः १८ अपराजितोमहाराजपराजिष्णुर्महारथम् ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनंमहाबलम् १९ रणेपंडितकश्चैनंत्रिभिर्बाणैः
समार्पयत् ॥ सतन्नमम्टषेभीमःशत्रुभिर्वधमाहवे २० धनुःप्रपीड्यवामेनकरेणामित्रकर्शनः ॥ शिरश्चिच्छेदसमरेशरेणानतपर्वणा २१ अपराजितस्यसुनसंतवपु
त्रस्यसंयुगे ॥ पराजितस्यभीमेननिपपातशिरोमहीम् २२ अथापरेणभल्लेनकुंडधारंमहारथम् ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायसर्वलोकस्यपश्यतः २३ ततःपुनरमे
यात्माप्रसंधायशिलीमुखम् ॥ प्रेषयामाससमरेपंडितंप्रतिभारत २४ सशरःपंडितंहत्वाविवेशधरणीतलम् ॥ यथानरंनिहत्याशुभुजगःकालचोदितः २५ विशा
लाक्षशिरश्छित्वापातयामासभूतले ॥ त्रिभिःशरैरदीनात्मास्मरन्क्लेशंपुरातनम् २६ महोदरंमहेष्वासंनाराचेनस्तनांतरे ॥ विव्याधसमरेराजन्सहतोन्यपतद्भु
वि २७ आदित्यकेतोःकेतुंचछित्वाबाणेनसंयुगे ॥ भल्लेनभृशतीक्ष्णेनशिरश्चिच्छेदभारत २८ बह्वाशिनंततोभीमःशरेणानतपर्वणा ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोयमस्य
सदनंप्रति २९ प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्येपुत्रास्तवविशांपते ॥ मन्यमानाहितत्सत्यंसभायांतस्यभाषितम् ३० ततोदुर्योधनोराजाभ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ अब्रवी
त्तावकान्योधान्भीमोऽयंयुधिवध्यताम् ३१ एवमेतेमहेष्वासाःपुत्रास्तवविशांपते ॥ भ्रातॄन्संदृश्यनिहतान्प्रास्मरंस्तेहितद्वचः ३२ यदुक्तवान्महाप्राज्ञःक्ष
त्ताहितमनामयम् ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंवचनंदिव्यदर्शिनः ३३ लोभमोहसमाविष्टःपुत्रप्रीत्याजनाधिप ॥ नबुध्यसेपुरायत्तत्तथ्यमुक्तंवचोमहत् ३४ तथैवचव
धार्थायपुत्राणांपांडवोबली ॥ नूनंजातोमहाबाहुर्यथाहंतिस्मकौरवान् ३५ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममासाद्यसंयुगे ॥ दुःखेनमहताऽऽविष्टोविललापसुदुःखितः
३६ निहताभ्रातरःशूराभीमसेनेनमेयुधि ॥ यतमानास्तथाऽन्येपिहन्यंतेसर्वसैनिकाः ३७ भवांश्चमध्यस्थतयानित्यमस्मानुपेक्षते ॥ सोऽहंकुपथमारूढःपश्य
दैवमिदंमम ३८ एतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंपितादेवव्रतस्तव ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः ३९ उक्तमेतन्मयापूर्वंद्रोणेनविदुरेणच ॥ गांधार्याचयशस्वि
न्यातत्त्वंतातनबुद्धवान् ४० समयश्चमयापूर्वंकृतोवैशत्रुकर्शन ॥ नाहंयुधिनियोक्तव्योनाप्याचार्यःकथंचन ४१ ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

यंयंहिधार्तराष्ट्राणांभीमोद्रक्ष्यतिसंयुगे ॥ हनिष्यतिरणेनित्यंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ४२ सत्वंराजन्स्थिरोभूत्वारणेकृत्वादृढांमतिम् ॥ योधयस्वरणेपार्थान्स्वर्गंकृत्वापरायणम् ४३ नशक्याःपांडवाजेतुंसेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ तस्माद्युद्धेस्थिरांकृत्वामतिंयुद्ध्यस्वभारत ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मप०भीष्मवधप०सुनाभादिधृतराष्ट्रपुत्रवधेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ दृष्ट्वामेनिहतान्पुत्रान्बहूनेकेनसंजय ॥ भीष्मोद्रोणःकृपश्चैवकिमकुर्वतसंयुगे १ अहन्यहनिमेपुत्राःक्षयंगच्छंतिसंजय ॥ मन्येऽहंसर्वथासूतदैवेनोपहताभृशम् २ यत्रमेतनयाःसर्वेजीयंतेनजयंत्युत ॥ यत्रभीष्मस्यद्रोणस्यकृपस्यचमहात्मनः ३ सौमदत्तेश्चवीरस्यभगदत्तस्यचोभयोः ॥ अश्वत्थाम्नस्तथातातशूराणामनिवर्तिनाम् ४ अन्येषांचैवशूराणांमध्यगास्तनयाममम ॥ यदहन्यंतसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः ५ नहिदुर्योधनोमंदःपुराप्रोक्तमबुध्यत ॥ वार्यमाणोमयातातभीष्मेणविदुरेणच ६ गांधार्याचैवदुर्मेधाःसततंहितकाम्यया ॥ नाबुध्यतपुरामोहात्तस्यप्राप्तमिदंफलम् ७ यद्भीमसेनःसमरेपुत्रान्ममविचेतसः ॥ अहन्यहनिसंक्रुद्धोनयतेयमसादनम् ८ ॥ संजयउवाच ॥ इदंतत्समनुप्राप्तंक्षत्तुर्वचनमुत्तमम् ॥ नबुद्धवानसिविभोप्रोच्यमानंहितंतदा ९ निवारयसुतान्द्यूतात्पांडवान्माद्रुहेतिच ॥ सुहृदांहितकामानांब्रुवतांतत्तदेवच १० नशुश्रूषसियद्वाक्यंमर्त्यःपथ्यमिवौषधम् ॥ तदेवत्वामनुप्राप्तंवचनंसाधुभाषितम् ११ विदुरद्रोणभीष्माणांतथाऽन्येषांहितैषिणाम् ॥ अकृत्वावचनंपथ्यंक्षयंगच्छंतिकौरवाः १२ तदेतत्समनुप्राप्तंपूर्वमेवविशांपते ॥ तस्मात्त्वंशृणुतत्त्वेनयथायुद्धमवर्तत १३ मध्याह्नेसुमहारौद्रःसंग्रामःसमपद्यत ॥ लोकक्षयकरोराजंस्तन्मेनिगदतःशृणु १४ ततःसर्वाणिसैन्यानिधर्मपुत्रस्यशासनात् ॥ संरब्धान्यभ्यवर्ततभीष्ममेवजिघांसया १५ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसात्यकिश्चमहारथः ॥ युक्तानीकामहाराजभीष्ममेवसमभ्ययुः १६ विराटोद्रुपदश्चैवसहिताःसर्वसोमकैः ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेभीष्ममेवमहारथम् १७ केकयाधृष्टकेतुश्चकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ युक्तानीकामहाराजभीष्ममेवसमभ्ययुः १८ अर्जुनोद्रौपदेयाश्चचेकितानश्चवीर्यवान् ॥ दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञःसर्वान्समभ्ययुः १९ अभिमन्युस्तथाशूरोहैडिंबश्चमहारथः ॥ भीमसेनश्चसंक्रुद्धस्तेऽभ्यधावंतकौरवान् २० त्रिधाभूतैरवध्यंतपांडवैःकौरवायुधि ॥ तथैवकौरवैराजन्नवध्यंतपरेरणे २१ द्रोणस्तुरथिनःश्रेष्ठान्सोमकान्सृंजयैःसह ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धःप्रेषयिष्यन्यमक्षयम् २२ तत्राक्रंदोमहानासीत्सृंजयानांमहात्मनाम् ॥ वध्यतांसमरेराजन्भारद्वाजेनधन्विना २३ द्रोणेननिहतास्तत्रक्षत्रियाबहवोरणे ॥ विचेष्टंतोह्यदृश्यंतव्याधिक्लिष्टानराइव २४ कूजतांक्रंदतांचैवस्तनतांचैवभारत ॥ अनिशंशुश्रुवेशब्दःक्षुत्क्लिष्टानांनृणामिव २५ तथैवकौरवेयाणांभीमसेनोमहाबलः ॥ चकारकदनंघोरंक्रुद्धःकालइवापरः २६ वध्यतांतत्रसैन्यानामन्योन्येनमहारणे ॥ प्रावर्ततनदीघोरारुधिरौघप्रवाहिनी २७ क्रन्दायमानानाम् २५ । २६ । २७

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ निष्कैरुरोभूषणैः ३७ योक्त्रैरीषायोजनरज्जुभिः रश्मिभिरश्वबंधनरज्जुभिः ३८ । ३९ । ४० ॥ इतिभी०नी०भा०ऊननवतितमोऽ

ससंग्रामोमहाराजघोररूपोऽभवन्महान् ॥ कुरूणांपांडवानांचयमराष्ट्रविवर्धनः २८ ततोभीमोरणेक्रुद्धोरभसश्चविशेषतः ॥ गजानीकंसमासाद्यप्रेषयामासमृत्यवे २९
तत्रभारतभीमेननाराचाभिहतागजाः ॥ पेतुर्नेदुश्चसेदुश्चदिशश्चपरिबभ्रमुः ३० छिन्नहस्तामहानागाश्छिन्नगात्राश्चमारिष ॥ क्रौंचवद्व्यनदन्भीताःपृथिवी
मधिशेरते ३१ नकुलःसहदेवश्चहयानीकमभिद्रुतौ ॥ तेहयाःकांचनापीडारुक्मभांडपरिच्छदाः ३२ वध्यमानाव्यदृश्यंतशतशोऽथसहस्रशः ॥ पतद्भिस्तुर
गैराजन्समास्तीर्यतमेदिनी ३३ निर्जिह्वैश्चश्वसद्भिश्चकूजद्भिश्चगतासुभिः ॥ हयैर्बभौनरश्रेष्ठनानारूपधरैर्धरा ३४ अर्जुनेनहतैःसंख्येतथाभारतराजभिः ॥
प्रबभौवसुधाघोरातत्रतत्रविशांपते ३५ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्चमहायुधैः ॥ चामरैर्व्यजनैश्चैवच्छत्रैश्चसुमहाप्रभैः ३६ हारैर्निष्कैःसकेयूरैःशिरोभिश्च
सकुंडलैः ॥ उष्णीषैरपविद्धैश्चपताकाभिश्चसर्वशः ३७ अनुकर्षैःशुभैराजन्योक्त्रैश्चैवसरश्मिभिः ॥ संकीर्णावसुधाभातिवसंतेकुसुमैरिव ३८ एवमेषक्षयोवृत्तःपां
डूनामपिभारत ॥ क्रुद्धेशांतनवेभीष्मेद्रोणेचरथसत्तमे ३९ अश्वत्थाम्निकृपेचैवतथैवकृतवर्मणि ॥ तथेतरेषुक्रुद्धेषुतावकानामपिक्षयः ४० ॥ इतिश्रीम० भी०
भीष्मवधपर्वणिअष्टमदिवसयुद्धेऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ वर्तमानेतथारौद्रेराजन्वीरवरक्षये ॥ शकुनिःसौबलःश्रीमान्पांडवान्समु
पाद्रवत् १ तथैवसात्वतोराजन्हार्दिक्यःपरवीरहा ॥ अभ्यद्रवतसंग्रामेपांडवानांवरूथिनीम् २ ततःकांबोजमुख्यानांनदीजानांचवाजिनाम् ॥ आरट्टानां
महीजानांसिंधुजानांचसर्वशः ३ वनायुजानांशुभ्राणांतथापर्वतवासिनाम् ॥ वाजिनांबहुभिःसंख्येसमंतात्परिवारयन् ४ येचापरेतित्तिरिजाजवनावातरंहसः ॥
सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिःसुकल्पितैः ५ हयैर्वातजवैर्मुख्यैःपांडवस्यसुतोबली ॥ अभ्यवर्ततततसैन्यंहृष्टरूपःपरंतपः ६ अर्जुनस्यसुतःश्रीमानिरावान्नामवीर्य
वान् ॥ स्नुषायांनागराजस्यजातःपार्थेनधीमता ७ ऐरावतेनसादत्ताअनपत्यामहात्मना ॥ पत्यौहतेसुपर्णेनकृपणादीनचेतना ८ भार्यार्थेतांचजग्राहपार्थः
कामवशानुगाम् ॥ एवमेषसमुत्पन्नःपरक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ९ सनागलोकेसंवृद्धोमात्राचपरिरक्षितः ॥ पितृव्येणपरित्यक्तःपार्थद्वेषाद्दुरात्मना १० रूपवान्बल
संपन्नोगुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इंद्रलोकंजगामाशुश्रुत्वातत्रार्जुनंगतम् ११ सोऽभिगम्यमहाबाहुःपितरंसत्यविक्रमः ॥ अभ्यवादयदव्यग्रोविनयेनकृतांजलिः १२
न्यवेदयतचात्मानमर्जुनस्यमहात्मनः ॥ इरावानस्मिभद्रंतेपुत्रश्चाहंतवप्रभो १३ मातुःसमागमोयश्चतत्सर्वंप्रत्यवेदयत् ॥ तच्चसर्वंयथावृत्तमनुसस्मारपांडवः
१४ परिष्वज्यसुतंचापिआत्मनःसदृशंगुणैः ॥ प्रीतिमानानयत्पार्थोदेवराजनिवेशने १५ ध्यायः ॥ ८९ ॥ वर्तमानइति १ । २ वाजिनांवेगवतांवाजिनामश्वानांबहुभिर्गणैः
परिवारयन्नितिगणशब्दाध्याहारेणद्वयोःसंबंधः ३ । ४ । ५ पांडवस्यार्जुनस्यसुतइरावान् ६ नागराजस्यऐरावतस्य ७ । ८ । ९ पितृव्येणअश्वसेनेन १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६ साह्यंसाहाय्यं १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

सोऽर्जुनेनसमाज्ञप्तोदेवलोकेतदानृप ॥ प्रीतिपूर्वंमहाबाहुःस्वकार्यंप्रतिभारत १६ युद्धकालेत्वयाऽस्माकंसाह्यंदेयमितिप्रभो ॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुयुद्धकालइहागतः १७ कामवर्णजवैरश्वैर्बहुभिःसंवृतोनृप ॥ तेहयाःकांचनापीडानानावर्णामनोजवाः १८ उत्पेतुःसहसाराजन्हंसाइवमहोदधौ ॥ तेत्वदीयान्समासाद्यहयसंघान्मनोजवान् १९ क्रोडैःक्रोडानभिघ्नंतोघोणाभिश्चपरस्परम् ॥ निपेतुःसहसाराजन्सुवेगाभिहताभुवि २० निपतद्भिस्तथातैश्चहयसंघैःपरस्परम् ॥ शुश्रुवेदारुणःशब्दःसुपर्णपतनेयथा २१ तथैवतावकाराजन्समेत्यान्योन्यमाहवे ॥ परस्परवधंघोरंचक्रुस्तेहयसादिनः २२ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंकुलेतुमुलेभृशम् ॥ उभयोरपिसंशांताहयसंघाःसमंततः २३ प्रक्षीणसायकाःशूरानिहताश्वाःश्रमातुराः ॥ विलयंसमनुप्राप्तास्तक्षमाणाःपरस्परम् २४ ततःक्षीणेहयानीकेकिंचिच्छेषेचभारत ॥ सौबलस्यानुजाःशूरानिर्गतारणमूर्द्धनि २५ वायुवेगसमस्पर्शान्जवेवायुसमांश्चते ॥ आरुह्यबलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् २६ गजोगवाक्षोवृषभश्चर्मवानार्जवःशुकः ॥ षडेतेबलसंपन्नानिर्ययुर्महतोबलात् २७ वार्यमाणाःशकुनिनातैश्चयोधैर्महाबलैः ॥ सन्नद्धायुद्धकुशलारौद्ररूपामहाबलाः २८ तदनीकंमहाबाहोभित्त्वापरमदुर्जयम् ॥ बलेनमहतायुक्ताःस्वर्गायविजयैषिणः २९ विविशुस्तेतदाहृष्टागांधारायुद्धदुर्मदाः ॥ तान्प्रविष्टांस्तदाहृष्टाइरावानपिवीर्यवान् ३० अब्रवीत्समरेयोधान्विचित्रान्दारुणायुधान् ॥ यथैतेधार्तराष्ट्रस्ययोधाःसानुगवाहनाः ३१ हन्यंतेसमरेसर्वेतथानीतिर्विधीयताम् ॥ बाढमित्येवमुक्त्वातेसर्वेयोधाइरावतः ३२ जघ्नुस्तेषांबलानीकंदुर्जयंसमरेपरैः ॥ तदनीकमनीकेनसमरेवीक्ष्यपातितम् ३३ अमृष्यमाणास्तेसर्वेसुबलस्यात्मजारणे ॥ इरावंतमभिद्रुत्यसर्वतःपर्यवारयन् ३४ ताडयंतःशितैःप्रासैश्चोदयंतःपरस्परम् ॥ तेशूराःपर्यधावंतकुर्वंतोमहदाकुलम् ३५ इरावानथनिर्भिन्नःप्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ॥ स्रवतारुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्धइवद्विपः ३६ पुरतोऽपिचपृष्ठेचपार्श्वयोश्चभृशाहतः ॥ एकोबहुभिरत्यर्थंधैर्याद्राजन्नविव्यथे ३७ इरावानपिसंक्रुद्धःसर्वांस्तान्निशितैःशरैः ॥ मोहयामाससमरेविद्ध्वापरपुरंजयः ३८ प्रासानुत्कृष्यतरसास्वशरीरादरिंदमः ॥ तैरेवताडयामाससुबलस्यात्मजात्रणे ३९ विकृष्यचशितंखड्गंगृहीत्वाचशरावरम् ॥ पदातिर्द्रुतमागच्छज्जिघांसुःसौबलान्युधि ४० ततःप्रत्यागतप्राणाःसर्वेतेसुबलात्मजाः ॥ भूयःक्रोधसमाविष्टाइरावंतमभिद्रुताः ४१ इरावानपिखड्गेनदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ अभ्यवर्तततान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ४२ लाघवेनाथचरतःसर्वेतेसुबलात्मजाः ॥ अंतरंनाभ्यगच्छंतचरंतःशीघ्रगैर्हयैः ४३ भूमिष्ठमथतंसंख्येसंप्रदृश्यततःपुनः ॥ परिवार्यभृशंसर्वेग्रहीतुमुपचक्रमुः ४४ अथाभ्याशगतानांसखड्गेनामित्रकर्शनः ॥ असिहस्तापहस्ताभ्यांतेषांगात्राण्यकृंतत ४५ आयुधानिचसर्वेषांबाहूनपिविभूषितान् ॥ अपतंतनिकृत्तांगागतासवः ४६

४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ असिहस्तोदक्षिणबाहुविभ्रांतच्छेदः अपहस्तोवामबाहुविभ्रांतच्छेदः ४५ । ४६

वृषभस्तुमहाराजबहुधाविपरिक्षतः ॥ अमुच्यतमहारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ४७ तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वाभीतोदुर्योधनस्ततः ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धोरा
क्षसंघोरदर्शनम् ४८ आर्ष्यशृंगिंमहेष्वासंमायाविनमरिंदमम् ॥ वैरिणंभीमसेनस्यपूर्वंबकवधेनवै ४९ पश्यवीरयथाह्येषफाल्गुनस्यसुतोबली ॥ मायावीवि
प्रियंकर्तुमकार्षीन्मेबलक्षयम् ५० त्वंचकामगमस्तातमायास्त्रेचविशारदः ॥ कृतवैरश्चपार्थेनतस्मादेनंरणेजहि ५१ बाढमित्येवमुक्त्वातुराक्षसोघोरदर्शनः ॥
प्रययौसिंहनादेनयत्रार्जुनसुतोयुवा ५२ आरूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ॥ वीरैःप्रहारिभिर्युक्तैःस्वैरनीकैःसमावृतः ५३ हतशेषैर्महाराजद्विसाहस्रैर्हयोत्त
मैः ॥ निहंतुकामःसमरेइरावंतंमहाबलम् ५४ इरावानपिसंक्रुद्धस्त्वरमाणःपराक्रमी ॥ हंतुकामममित्रघ्नोराक्षसंप्रत्यवारयत् ५५ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसःसु
महाबलः ॥ त्वरमाणस्ततोमायांप्रयोक्तुमुपचक्रमे ५६ तेनमायामयाःसृष्टाहयास्तावंतएवहि ॥ स्वारूढाराक्षसैर्घोरैःशूलपट्टिशधारिभिः ५७ तेसंरब्धाःसमा
गम्यद्विसाहस्राःप्रहारिणः ॥ अचिराद्गमयामासुःप्रेतलोकंपरस्परम् ५८ तस्मिंस्तुनिहतेसैन्येतावुभौयुद्धदुर्मदौ ॥ संग्रामेसमतिष्ठेतांयथावैवृत्रवासवौ ५९
आद्रवंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसंयुद्धदुर्मदम् ॥ इरावानथसंरब्धःप्रत्यधावन्महाबलः ६० समभ्याशगतस्याजौतस्यखड्गेनदुर्मतेः ॥ चिच्छेदकार्मुकंदीप्तंशरावापंच
सत्वरम् ६१ सनिकृत्तंधनुर्दृष्ट्वाखंजवेनसमाविशत् ॥ इरावंतमभिक्रुद्धंमोहयन्निवमायया ६२ ततोऽतरिक्षमुत्पत्यइरावानपिराक्षसम् ॥ विमोहयित्वामायाभिस्त
स्यगात्राणिसायकैः ६३ चिच्छेदसर्वमर्मज्ञःकामरूपोदुरासदः ॥ तथासराक्षसश्रेष्ठःशरैःकृत्तःपुनःपुनः ६४ संबभूवमहाराजसमवापचयौवनम् ॥ मायाहिसह
जातेषांवयोरूपंचकामजम् ६५ एवंतद्राक्षसस्यांगंछिन्नंछिन्नंबभूवह ॥ इरावानपिसंक्रुद्धोराक्षसंतंमहाबलम् ६६ परश्वधेनतीक्ष्णेनाचिच्छेदचपुनःपुनः ॥
सतेनबलिनावीरश्छिद्यमानइरावता ६७ राक्षसोऽप्यनदद्घोरंसशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ परश्वधक्षतंरक्षःसुस्रावबहुशोणितम् ६८ ततश्चुक्रोधबलवांश्चक्रेवेगंचसं
युगे ॥ आर्ष्यशृंगिस्तथादृष्ट्वासमरेशत्रुमूर्जितम् ६९ कृत्वाघोरंमहद्रूपंग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ अर्जुनस्यसुतंवीरमिरावंतंयशस्विनम् ७० संग्रामशिरसोमध्येस
र्वेषांतत्रपश्यताम् ॥ तांदृष्ट्वातादृशींमायांराक्षसस्यदुरात्मनः ७१ इरावानपिसंक्रुद्धोमायांस्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ तस्यक्रोधाभिभूतस्यसमरेष्वनिवर्तिनः ७२ योऽ
न्वयोमातृकस्तस्यसएनमभिपेदिवान् ॥ सनागैर्बहुभीराजन्निराबान्संवृतोरणे ७३ दधाररसुमहद्रूपमनंतइवभोगवान् ॥ ततोबहुविधैर्नागैश्छादयामासराक्षसम्
७४ छाद्यमानस्तुनागैःसध्यात्वाराक्षसपुंगवः ॥ सौपर्णंरूपमास्थायभक्षयामासपन्नगान् ७५ माययाभक्षितेतस्मिन्नन्वयेतस्यमातृके ॥ विमोहितमिरावंतंन्य
हनद्राक्षसोऽसिना ७६ सकुंडलंसमुकुटंपद्मेंदुसदृशप्रभम् ॥ इरावतःशिरोरक्षःपातयामासभूतले ७७

७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ आविष्टाःग्रहाद्याविष्टाः ९२ । ९३ ॥ इतिभी० नी० भा० नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥

तस्मिंस्तुविहतेवीरेराक्षसेनार्जुनात्मजे ॥ विशोकाःसमपद्यंतधार्तराष्ट्राःसराजकाः ७८ तस्मिन्महतिसंग्रामेतादृशेभैरवेपुनः ॥ महान्व्यतिकरोघोरःसेनयोःसमपद्यत ७९ गजाहयाःपदाताश्वविमिश्रादंतिभिर्हताः ॥ रथाश्वादंतिनश्चैवपत्तिभिस्तत्रसूदिताः ८० तथापत्तिरथौघाश्चहयाश्चबहवोरणे ॥ रथिभिर्निहताराजंस्तवतेषांचसंकुले ८१ अजानन्नर्जुनश्चापिनिहतंपुत्रमौरसम् ॥ जघानसमरेशूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ८२ तथैवतावकाराजन्सृंजयाश्चसहस्रशः ॥ जुह्वंतःसमरेप्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ८३ मुक्तकेशाविकवचाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिःसमयुध्यंतसमवेताःपरस्परम् ८४ तथामर्मातिगैर्भीष्मोनिजघानमहारथान् ॥ कंपयन्समरेसेनांपांडवानांपरंतपः ८५ तेनयौधिष्ठिरेसैन्येबहवोमानवाहताः ॥ दंतिनःसादिनश्चैवरथिनोऽथहयास्तथा ८६ तत्रभारतभीष्मस्यरणेदृष्ट्वापराक्रमम् ॥ अत्यद्भुतमपश्यामशक्रस्येवपराक्रमम् ८७ तथैवभीमसेनस्यपार्षतस्यचभारत ॥ रौद्रमासीद्रणेयुद्धंसात्यकस्यचधन्विनः ८८ दृष्ट्वाद्रोणस्यविक्रांतंपांडवान्भयमाविशत् ॥ एकएवरणेशक्तोनिहंतुंसर्वसैनिकान् ८९ किंपुनःपृथिवीशूरैर्योधव्रातैःसमावृतः ॥ इत्यब्रुवन्महाराजरणेद्रोणेनपीडिताः ९० वर्तमानेतथारौद्रेसंग्रामेभरतर्षभ ॥ उभयोःसेनयोःशूरानामृष्यंतपरस्परम् ९१ आविष्टाइवयुध्यंतेरक्षोभूतामहाबलाः ॥ तावकाःपांडवेयाश्चसंरब्धास्तातधन्विनः ९२ नस्मपश्यामहेकंचिद्यःप्राणान्यःपरिरक्षति ॥ संग्रामेदैत्यसंकाशेतस्मिन्वीरवरक्षये ९३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिइरावद्वधेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ इरावंतंतुनिहतंदृष्ट्वापार्थामहारथाः ॥ संग्रामेकिमकुर्वंततन्ममाचक्ष्वसंजय १ ॥ संजयउवाच ॥ इरावंतंतुनिहतंसंग्रामेवीक्ष्यराक्षसः ॥ व्यनदत्सुमहानादंभैमसेनिर्घटोत्कचः २ नदतस्तस्यशब्देनपृथिवीसागरांबरा ॥ सपर्वतवनाराजंश्चचालसुभृशंतदा ३ अंतरिक्षंदिशश्चैवसर्वाश्चप्रदिशस्तथा ॥ तंश्रुत्वासुमहानादंतवसैन्यस्यभारत ४ ऊरुस्तंभःसमभवद्वेपथुःस्वेदएवच ॥ सर्वएवमहाराजतावकादीनचेतसः ५ सर्वतःसमचेष्टंतसिंहभीतागजाइव ॥ नर्दित्वासुमहानादंनिर्घातमिवराक्षसः ६ ज्वलितंशूलमुद्यम्यरूपंकृत्वाविभीषणम् ॥ नानारूपप्रहरणैर्वृतोराक्षसपुंगवैः ७ आजघानसुसंक्रुद्धःकालांतकयमोपमः ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंक्रुद्धंभीमदर्शनम् ८ स्वबलंचभयात्तस्यप्रायशोविमुखीकृतम् ॥ ततोदुर्योधनोराजाघटोत्कचमुपाद्रवत् ९ प्रगृह्यविपुलंचापंसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ पृष्ठतोऽनुययौचैनंस्रवद्भिःपर्वतोपमैः १० कुंजरैर्दशसाहस्रैर्वंगानामधिपःस्वयम् ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यगजानीकेनसंवृतम् ११ पुत्रंतवमहाराजचुकोपसनिशाचरः ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् १२ राक्षसानांचराजेंद्रदुर्योधनबलस्यच ॥ गजानीकंचसंप्रेक्ष्यमेघवृंदमिवोदितम् १३

इरावंतमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इतिभी० नी० भा० एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ततइति १

अभ्यधावंतसंक्रुद्धाराक्षसाःशस्त्रपाणयः ॥ नदंतोविविधान्नादान्मेघाइवसविद्युतः १४ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नंतोगजयोधिनः ॥ भिंदिपालैस्तथाशूलैर्मुद्गरैःसप रश्वधैः १५ पर्वताग्रैश्चवृक्षैश्चनिजघ्नुस्तेमहागजान् ॥ भिन्नकुंभान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्चवारणान् १६ अपश्याममहाराजवध्यमानान्निशाचरैः ॥ तेषुप्रक्षी यमाणेषुभग्नेषुगजयोधिषु १७ दुर्योधनोमहाराजराक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः १८ मुमोचनिशितान्बाणान्राक्षसेषुपरंतप ॥ जघानचमहेष्वासःप्रधानांस्तत्रराक्षसान् १९ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ वेगवंतंमहारौद्रंविद्युज्जिह्वंप्रमाथिनम् २० शरैश्चतुर्भिश्चतुरोनिजघानम हाबलः ॥ ततःपुनरमेयात्माशरवर्षंदुरासदम् २१ मुमोचभरतश्रेष्ठोनिशाचरबलंप्रति ॥ तत्तुदृष्ट्वामहत्कर्मपुत्रस्यतवमारिष २२ क्रोधेनाभिप्रजज्वालभैमसेनि र्महाबलः ॥ सविस्फार्यमहच्चापमिंद्राशनिसमप्रभम् २३ अभिदुद्राववेगेनदुर्योधनमरिंदमम् ॥ तमापतंतमुद्वीक्ष्यकालमृष्टमिवांतकम् २४ नाविव्यथेमहाराज पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अथैनमब्रवीत्क्रुद्धःक्रूरःसंरक्तलोचनः २५ अद्यानृण्यंगमिष्यामिपितॄणांमातुरेवच ॥ येत्वयासुनृशंसेनदीर्घकालंप्रवासिताः २६ यच्चते पांडवाराजंश्छलद्यूतेपराजिताः ॥ यच्चैवद्रौपदीकृष्णाएकवस्त्रारजस्वला २७ सभामानीयदुर्बुद्धेबहुधाक्लेशितात्वया ॥ तवचप्रियकामेनआश्रमस्थादुरात्मना २८ सैंधवेनपरामृष्टापरिभूयपितॄन्मम ॥ एतेषामपमानानामन्येषांचकुलाधम २९ अंतमद्यगमिष्यामियदिनोत्सृजसेरणम् ॥ एवमुक्त्वातुहैडिंबोमहद्विस्फा र्यकार्मुकम् ३० संदश्यदशनैरोष्ठंसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शरवर्षेणमहतादुर्योधनमवाकिरत् ॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः ३१ ॥ इतिश्रीमहा भारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व० हैडिंबयुद्धेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततस्तद्बाणवर्षंतुदुःसहंदानवैरपि ॥ दधारयु धिराजेंद्रोयथावर्षंमहाद्विपः १ ततःक्रोधसमाविष्टोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ संशयंपरमंप्राप्तःपुत्रस्तेभरतर्षभ २ मुमोचनिशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पंचविंशतिं ॥ तेऽपतन्सहसाराजंस्तस्मिन्राक्षसपुंगवे ३ आशीविषाइवक्रुद्धाःपर्वतेगंधमादने ॥ सतैर्विद्धःस्रवन्रक्तंप्रभिन्नइवकुंजरः ४ दध्रेमतिंविनाशायराज्ञःसपिशिता शनः ॥ जग्राहचमहाशक्तिंगिरीणामपिदारिणीम् ५ संप्रदीप्तांमहोल्काभामशनिंज्वलितामिव ॥ समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयंतव ६ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वंगानामधिपस्त्वरन् ॥ कुंजरंगिरिसंकाशंराक्षसंप्रत्यचोदयत् ७ सनागप्रवरेणाजौबलिनाशीघ्रगामिना ॥ यतोदुर्योधनरथस्तंमार्गंप्रत्यवर्तत ८ रथंचवारया मासकुंजरेणसुतस्यते ॥ मार्गमावारितंदृष्ट्वाराज्ञावंगेनधीमता ९ घटोत्कचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ उद्यतांतांमहाशक्तिंतस्मिंश्चिक्षेपवारणे १० सतया ऽभिहतोराजंस्तेनबाहुप्रमुक्तया ॥ संजातरुधिरोत्पीडःपपातचममारच ११

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

पतत्यथगजेचापिवंगानामीश्वरोबली ॥ जवेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलम् १२ दुर्योधनोऽपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणम् ॥ प्रभग्नंचबलंदृष्ट्वाजगामपरमांव्य
थाम् १३ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यआत्मनश्चाभिमानिताम् ॥ प्राप्तेऽपक्रमणेराजातस्थौगिरिरिवाचलः १४ संधायचशितंबाणंकालाग्निसमतेजसम् ॥ मुमोचपरम
क्रुद्धस्तस्मिन्घोरेनिशाचरे १५ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यबाणमिंद्राशनिप्रभम् ॥ लाघवान्मोचयामासमहात्मावैघटोत्कचः १६भूयश्चविननादोग्रंक्रोधसंरक्तलोचनः ॥
त्रासयामाससैन्यानियुगांतजलदोयथा १७ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतस्यभीमस्यरक्षसः ॥ आचार्यमुपसंगम्यभीष्मःशांतनवोऽब्रवीत् १८ यथैषनिनदोघोरःश्रूय
तेराक्षसेरितः ॥ हैडिंबोयुध्यतेनूनंराज्ञादुर्योधनेनह १९ नैषशक्योहिसंग्रामेजेतुंभूतेनकेनचित् ॥ तत्रगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत २० अभिद्रुतोमहाभा
गोराक्षसेनमहात्मना ॥ एतद्धिवःपरंकृत्यंसर्वेषांनःपरंतपाः २१ पितामहवचःश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः ॥ उत्तमंजवमास्थायप्रययुर्यत्रकौरवः २२ द्रोणश्चसो
मदत्तश्चबाह्लिकोऽथजयद्रथः ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्यआवंत्यःसबृहद्बलः २३ अश्वत्थामाविकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः ॥ रथाश्चानेकसाहस्रायेतेषामनुयायिनः
२४ अभिद्रुतंपरीप्संतःपुत्रंदुर्योधनंतव ॥ तदनीकमनाधृष्यंपालितंतुमहारथैः २५ आततायिनमायांतंप्रेक्ष्यराक्षससत्तमः ॥ नाकंपतमहाबाहुर्मैनाकइवप
र्वतः २६ प्रगृह्यविपुलंचापंज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ शूलमुद्गरहस्तैश्चनानाप्रहरणैरपि २७ ततःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ राक्षसानांचमुख्यस्यदुर्योध
नबलस्यच २८ धनुषांकूजतांशब्दःसर्वतस्तुमुलोरणे ॥ अश्रूयतमहाराजवंशानांदह्यतामिव २९ अस्त्राणांपात्यमानानांकवचेषुशरीरिणाम् ॥ शब्दःसमभ
वद्राजन्गिरीणामिवभिद्यताम् ३० वीरबाहुविमृष्टानांतोमराणांविशांपते ॥ रूपमासीद्वियत्स्थानांसर्पाणामिवसर्पताम् ३१ ततःपरमसंक्रुद्धोविस्फार्यसुमह
द्धनुः ॥ राक्षसेंद्रोमहाबाहुर्विनदन्भैरवंरवम् ३२ आचार्यस्यार्द्धचंद्रेणक्रुद्धश्चिच्छेदकार्मुकम् ॥ सोमदत्तस्यभल्लेनध्वजंचोन्मथ्यचानदत् ३३ बाह्लीकंचत्रि
भिर्बाणैःप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ कृपमेकेनविव्याधचित्रसेनंत्रिभिःशरैः ३४ पूर्णायतविसृष्टेनसम्यक्प्रणिहितेनच ॥ जत्रुदेशेसमासाद्यविकर्णंसमताडयत्
३५ न्यषीदत्स्वरथोपस्थेशोणितेनपरिप्लुतः ॥ ततःपुनरमेयात्मानाराचान्दशपंचच ३६ भूरिश्रवसिसंक्रुद्धःप्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ तेवर्मभित्वातस्या
शुविविशुर्धरणीतलम् ३७ विविंशतेश्चद्रौणेश्चयंतारौसमताडयत् ॥ तौपेततूरथोपस्थेरश्मीनुत्सृज्यवाजिनाम् ३८ सिंधुराज्ञोऽर्द्धचंद्रेणवाराहंस्वर्णभू
षितम् ॥ उन्ममाथमहाराजद्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ३९ चतुर्भिरथनाराचैरावंत्यस्यमहात्मनः ॥ जघानचतुरोवाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ४० पूर्णायत
विसृष्टेनपीतेननिशितेनच ॥ निर्बिभेदमहाराजराजपुत्रंबृहद्बलम् ४१

चिक्षेपनिशितांस्तीक्ष्णाञ्छरानाशीविषोपमान् ॥ बिभिदुस्तेमहाराजशल्यंयुद्धविशारदम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणिहैडिंबयुद्धेद्वि
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ विमुखीकृत्यसर्वांस्तुतावकान्युधिराक्षसः ॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठदुर्योधनमुपाद्रवत् १ तमापतंतंसंप्रे
क्ष्यराजानंप्रतिवेगितम् ॥ अभ्यधावन्जिघांसंतस्तावकायुद्धदुर्मदाः २ तालमात्राणिचापानिविकर्षंतोमहारथाः ॥ तमेकमभ्यधावंतनदंतःसिंहसंघवत् ३
अथैनंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवाकिरन् ॥ पर्वतंवारिधाराभिःशरदीवबलाहकाः ४ सगाढविद्धोव्यथितस्तोत्रार्दितइवद्विपः ॥ उत्पपाततदाऽऽकाशंसमंताद्वैनतेयवत्
५ व्यनदत्सुमहानादंजीमूतइवशारदः ॥ दिशःखंविदिशश्चैवनादयन्भैरवस्वनः ६ राक्षसस्यतुतंशब्दंश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः ॥ उवाचभरतश्रेष्ठभीमसेनमरिंदमम्
७ युध्यतेराक्षसोनूनंधार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ यथाऽस्यश्रूयतेशब्दोनदतोभैरवंस्वनम् ८ अतिभारंचपश्यामितस्मिन्राक्षसपुंगवे ॥ पितामहश्चसंक्रुद्धःपंचालान्हंतुमु
द्यतः ९ तेषांचरक्षणार्थाययुध्यतेफाल्गुनःपरैः ॥ एतज्ज्ञात्वामहाबाहोकार्यद्वयमुपस्थितम् १० गच्छरक्षस्वहैडिंबंसंशयंपरमंगतम् ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञायत्वर
माणोवृकोदरः ११ प्रययौसिंहनादेनत्रासयन्सर्वपार्थिवान् ॥ वेगेनमहताराजन्पर्वकालेयथोदधिः १२ तमन्वगात्सत्यधृतिःसौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमा
न्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाभिभूः १३ अभिमन्युमुखाश्चैवद्रौपदेयामहारथाः ॥ क्षत्रदेवश्चविक्रांतःक्षत्रधर्मातथैवच १४ अनूपाधिपतिश्चैवनीलःस्वबलमा
स्थितः ॥ महतारथवंशेनहैडिंबंपर्यवारयन् १५ कुंजरैश्चसदामत्तैःषट्सहस्रैःप्रहारिभिः ॥ अभ्यरक्षंतसहिताराक्षसेंद्रंघटोत्कचम् १६ सिंहनादेनमहताने
मिघोषेणचैवह ॥ खुरशब्दनिपातैश्चकंपयंतोवसुंधराम् १७ तेषामापततांश्रुत्वाशब्दंतंतावकंबलम् ॥ भीमसेनभयोद्विग्नंविवर्णवदनंतथा १८ परिवृत्तंमहा
राजपरित्यज्यघटोत्कचम् ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतत्रतेषांमहात्मनाम् १९ तावकानांपरेषांचसंग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ नानारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोमहारथाः
२० अन्योन्यमभिधावंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ व्यतिषक्तंमहारौद्रंयुद्धंभीरुभयावहम् २१ हयागजैःसमाजग्मुःपादाताराथिभिःसह ॥ अन्योन्यंसमरेरा
जन्प्रार्थयानाःसमभ्ययुः २२ सहसाचाभवत्तीव्रंसन्निपातान्महद्रजः ॥ गजाश्वरथपत्तीनांपदनेमिसमुद्धतम् २३ धूम्रारुणंरजस्तीव्रंरणभूमिंसमावृणोत् ॥
नैवस्वेनपरेराजन्समजानन्परस्परम् २४ पितापुत्रंनजानीतेपुत्रोवापितरंतथा ॥ निर्मर्यादेतथाभूतेवैशसेलोमहर्षणे २५ शस्त्राणांभरतश्रेष्ठमनुष्याणांचग
र्जताम् ॥ सुमहानभवच्छब्दःप्रेतानामिवभारत २६ गजवाजिमनुष्याणांशोणितांत्रतरंगिणी ॥ प्रावर्ततनदीतत्रकेशशैवलशाद्वला २७ नराणांचैवकाये
भ्यःशिरसांपततांरणे ॥ शुश्रुवेसुमहाञ्छब्दःपततामश्मनामिव २८ १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

विशिरस्कैर्मनुष्यैश्चच्छिन्नगात्रैश्चवारणैः ॥ अश्वैःसंभिन्नदेहैश्चसंकीर्णाऽभूद्वसुंधरा २९ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिधावंतःसंप्रहा
रार्थमुद्यताः ३० हयाहयान्समासाद्यप्रेषिताहयसादिभिः ॥ समाहत्यरणेऽन्योन्यंनिपेतुर्गतजीविताः ३१ नरानरान्समासाद्यक्रोधरक्तेक्षणाभृशम् ॥ उरां
स्युरोभिरन्योन्यंसमाश्लिष्यनिजघ्निरे ३२ प्रेषिताश्चमहामात्रैर्वारणाःपरवारणैः ॥ अभ्यघ्नंतविषाणाग्रैर्वारणानेवसंयुगे ३३ तेजातरुधिरोत्पीडाःपताकाभिर
लंकृताः ॥ संसक्ताःप्रत्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः ३४ केचिद्भिन्नाविषाणाग्रैर्भिन्नकुंभाश्चतोमरैः ॥ विनदंतोऽभ्यधावंतगर्जमानाघनाइव ३५ केचिद्धस्तैर्द्विधा
च्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथाऽपरे ॥ निपेतुस्तुमुलेतस्मिंश्छिन्नपक्षाइवाद्रयः ३६ पार्श्वैस्तुदारितैरन्येवारणैर्वरवारणाः ॥ मुमुचुःशोणितंभूरिधातूनिवमहीधराः
३७ नाराचनिहतास्त्वन्येतथाविद्धाश्चतोमरैः ॥ विनदंतोऽभ्यधावंतविशृंगाइवपर्वताः ३८ केचित्क्रोधसमाविष्टामदांधानिरवग्रहाः ॥ रथान्हयान्पदातींश्चमम्ट
दुःशतशोरणे ३९ तथाहयाहयारोहैस्ताडिताःप्रासतोमरैः ॥ तेनतेनाभ्यवर्तंतकुर्वंतोव्याकुलादिशः ४० रथिनोरथिभिःसार्धंकुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ परां
शक्तिंसमास्थायचक्रुःकर्माण्यभीतवत् ४१ स्वयंवरइवामर्देप्रजन्हुरितरेतरम् ॥ प्रार्थयानायशोराजन्स्वर्गंवायुद्धशालिनः ४२ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंग्रामेलोम
हर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रंमहत्सैन्यंप्रायशोविमुखीकृतम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ छ ॥
॥ संजयउवाच ॥ स्वसैन्यंनिहतंदृष्ट्वाराजादुर्योधनःस्वयम् ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धोभीमसेनमरिंदमम् १ प्रगृह्यसुमहच्चापमिंद्राशनिसमस्वनम् ॥ महताशरवर्षेण
पांडवंसमवाकिरत् २ अर्धचंद्रंचसंधायसुतीक्ष्णंलोमवाहिनम् ॥ भीमसेनस्यचिच्छेदचापंक्रोधसमन्वितः ३ तदंतरंचसंप्रेक्ष्यत्वरमाणोमहारथः ॥ प्रसंदधे
शितंबाणंगिरीणामपिदारणम् ४ तेनोरसिमहाराजभीमसेनमताडयत् ॥ सगाढविद्धोव्यथितःसृक्किणीपरिसंलिहन् ५ समालंबेतेजस्वीध्वजंहेमपरिष्कृतम् ॥
तथाविमनसंदृष्ट्वाभीमसेनंघटोत्कचः ६ क्रोधेनाभिप्रजज्वालदिधक्षन्निवपावकः ॥ अभिमन्युमुखाश्चापिपांडवानांमहारथाः ७ समभ्यधावन्क्रोशंतोराजानं
जातसंभ्रमाः ॥ संप्रेक्ष्यैतान्संपततःसंक्रुद्धान्जातसंभ्रमान् ८ भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यंतावकानांमहारथान् ॥ क्षिप्रंगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत ९ संशयंपरमं
प्राप्तंमज्जंतंव्यसनार्णवे ॥ एतेक्रुद्धामहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः १० भीमसेनंपुरस्कृत्यदुर्योधनमुपाद्रवन् ॥ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतोजयेप्सिताः ११
नदंतोभैरवान्नादांस्त्रासयंतश्चभूमिपान् ॥ तदाचार्यवचःश्रुत्वासौमदत्तिपुरोगमाः १२ तावकाःसमवर्तंतपांडवानामनीकिनीम् ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्योद्रोणपुत्रो
विविंशतिः १३ चित्रसेनोविकर्णश्चसैंधवोऽथबृहद्बलः ॥ आवंत्यौचमहेष्वासौकौरवंपर्यवारयन् १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

तेविंशतिपदंगत्वासंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चपरस्परजिघांसवः १५ एवमुक्त्वामहाबाहुर्महद्विस्फार्यकार्मुकम् ॥ भारद्वाजस्ततोभीमंषड्विंशत्यासमार्प
यत् १६ भूयश्चैनंमहाबाहुःशरैःशीघ्रमवाकिरत् ॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः १७ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनःशिलीमुखैः ॥ त्वरमाणोमहेष्वासःसव्ये
पार्श्वेमहाबलः १८ सगाढविद्धोव्यथितोवयोवृद्धश्चभारत ॥ प्रनष्टसंज्ञःसहसारथोपस्थउपाविशत् १९ गुरुंप्रव्यथितंदृष्ट्वाराजादुर्योधनःस्वयम् ॥ द्रौणायनिश्चसं
क्रुद्धौभीमसेनमभिद्रुतौ २० तावापतंतौसंप्रेक्ष्यकालांतकयमोपमौ ॥ भीमसेनोमहाबाहुर्गदामादायसत्वरम् २१ अवप्लुत्यरथात्तूर्णंतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ समुद्य
म्यगदांगुर्वीयमदंडोपमांरणे २२ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणम् ॥ कौरवोद्रोणपुत्रश्चसहितावभ्यधावताम् २३ तावापतंतौसहितौत्वरितौबलिनांवरौ ॥
अभ्यधावतवेगेनत्वरमाणोवृकोदरः २४ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंक्रुद्धंभीमदर्शनम् ॥ समभ्यधावंस्त्वरिताःकौरवाणांमहारथाः २५ भारद्वाजमुखाःसर्वेभीमसेनजिघांस
या ॥ नानाविधानिशस्त्राणिभीमस्योरस्यपातयन् २६ सहिताःपांडवंसर्वेपीडयंतःसमंततः ॥ तंदृष्ट्वासंशयंप्राप्तंपीड्यमानंमहारथम् २७ अभिमन्युप्रभृतयःपांड
वानांमहारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्संतःप्राणांस्त्यक्त्वासुदुस्त्यजान् २८ अनूपाधिपतिःशूरोभीमस्यदयितःसखा ॥ नीलोनीलांबुदप्रख्यःसंक्रुद्धोद्रौणिमभ्ययात् ॥
२९ स्पर्धतेहिमहेष्वासोनित्यंद्रोणसुतेनसः ॥ सविस्फार्यमहच्चापंद्रौणिंविव्याधपत्रिणा ३० यथाशक्रोमहाराजपुराविव्याधदानवम् ॥ विप्रचित्तिंदुराधर्षंदेवता
नांभयंकरम् ३१ येनलोकत्रयंक्रोधात्त्रासितंस्वेनतेजसा ॥ तथानीलेननिर्भिन्नःसुमुक्तेनपतत्रिणा ३२ संजातरुधिरोत्पीडोद्रौणिःक्रोधसमन्वितः ॥ सविस्फार्य
धनुश्चित्रमिंद्राशनिसमस्वनम् ३३ दध्रेनीलविनाशायमतिंमतिमतांवरः ॥ ततःसंधायविमलान्भल्लान्कर्मारमार्जितान् ३४ जघानचतुरोवाहान्पातयामासच
ध्वजं ॥ सप्तमेनचभल्लेननीलंविव्याधवक्षसि ३५ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ मोहितंवीक्ष्यराजानंनीलमभ्रचयोपमं ३६ घटोत्कचोऽभिसंक्रुद्धो
ज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रौणिमाहवशोभिनं ३७ तथेतरेचाभ्यधावन्राक्षसायुद्धदुर्मदाः ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसंघोरदर्शनम् ३८ अभ्यधावत
तेजस्वीभारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघानचसंक्रुद्धोराक्षसान्भीमदर्शनान् ३९ येऽभवन्नग्रतःक्रुद्धाराक्षसस्यपुरःसराः ॥ विमुखांश्चैवतान्दृष्ट्वाद्रौणिचापच्युतैःशरैः
४० अक्रुद्ध्यतमहाकायोभैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ प्रादुश्चक्रेततोमायांघोररूपांसुदारुणाम् ४१ मोहयन्समरेद्रौणिंमायावीराक्षसाधिपः ॥ ततस्तेतावकाःसर्वेमायया
विमुखीकृताः ४२ अन्योन्यंसमपश्यंतनिकृत्तामेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाःकृपणाःशोणितेनपरिप्लुताः ४३ द्रोणंदुर्योधनंशल्यमश्वत्थामानमेवच ॥ प्रायशश्चमहे
ष्वासायेप्रधानाःस्मकौरवाः ४४ विध्वस्तारथिनःसर्वेराजानश्चनिपातिताः ॥ हयाश्चैवहयारोहाःसंनिकृत्ताःसहस्रशः ४५ द्रोणादींश्चापश्यंतेतिसंबंधः ४४ । ४५

४६।४७।४८।४९।५०॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्नवतितमोऽध्यायः॥९४॥ तस्मिन्निति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४अनुशयः

तद्दृष्ट्वातावकंसैन्यंविद्रुतंशिबिरंप्रति ॥ ममप्राक्रोशतोराजंस्तथादेवव्रतस्यच ४६ युध्यध्वंमापलाध्वंमायैषाराक्षसीरणे ॥ घटोत्कचप्रमुक्तेतिनातिष्ठंतविमोहिताः ४७ नैवतेश्रद्दधुर्भीतावदतोरावयोर्वचः ॥ तांश्चप्रद्रवतोदृष्ट्वाजयंप्राप्ताश्चपांडवाः ४८ घटोत्कचेनसहिताःसिंहनादान्प्रचक्रिरे ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैःसमंतान्नेदिरेभृशम् ४९ एवंतवबलंसर्वंहैडिंबनदुरात्मना ॥ सूर्यास्तमनवेलायांप्रभग्नंविद्रुतंदिशः ५० ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिभीष्मव० अष्टमयुद्धदिवसेघटोत्कचयुद्धेचतुरधिकनवतितमोऽध्यायः ॥९४॥ संजयउवाच ॥ तस्मिन्महतिसंक्रंदेराजादुर्योधनस्तदा ॥ गांगेयमुपसंगम्यविनयेनाभिवाद्यच १ तस्यसर्वंयथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ घटोत्कचस्यविजयमात्मनश्चपराजयम् २ कथयामासदुर्धर्षोविनिःश्वस्यपुनःपुनः ॥ अब्रवीच्चतदाराजन्भीष्मंकुरुपितामहम् ३ भवंतंसमुपाश्रित्यवासुदेवंयथापरैः ॥ पांडवैर्विग्रहोघोरःसमारब्धोमयाप्रभो ४ एकादशसमाख्याताअक्षौहिण्यश्चयामम ॥ निदेशेतवतिष्ठंतिमयासार्धंपरंतप ५ सोऽहंभरतशार्दूलभीमसेनपुरोगमैः ॥ घटोत्कचंसमाश्रित्यपांडवैर्युधिनिर्जितः ६ तन्मेदहतिगात्राणिशुष्कवृक्षमिवानलः ॥ तदिच्छामिमहाभागत्वत्प्रसादात्परंतप ७ राक्षसापसदंहंतुंस्वयमेवपितामह ॥ त्वांसमाश्रित्यदुर्धर्षंतन्मेकर्तुंत्वमर्हसि ८ एतच्छ्रुत्वातुवचनंराज्ञोभरतसत्तम ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यंभीष्मःशांतनवोऽब्रवीत् ९ शृणुराजन्ममवचोयत्त्वांवक्ष्यामिकौरव ॥ यथात्वयामहाराजवर्तितव्यंपरंतप १० आत्मारक्ष्योरणेतातसर्वावस्थास्वरिंदम ॥ धर्मराजेनसंग्रामस्त्वयाकार्यःसदाऽनघ ११ अर्जुनेनयमाभ्यांवाभीमसेनेनवापुनः ॥ राजधर्मंपुरस्कृत्यराजाराजानमार्छति १२ अहंद्रोणःकृपोद्रौणिःकृतवर्माचसात्वतः ॥ शल्यश्चसौमदत्तिश्चविकर्णश्चमहारथाः १३ तवचभ्रातरःश्रेष्ठादुःशासनपुरोगमाः ॥ त्वदर्थेप्रतियोत्स्यामोराक्षसंतंमहाबलम् १४ रौद्रेतस्मिन्राक्षसेंद्रेयादितेऽनुशयोमहान् ॥ अयंवागच्छतुरणेतस्ययुद्धायदुर्मतेः १५ भगदत्तोमहीपालःपुरंदरसमोयुधि ॥ एतावदुक्त्वाराजानंभगदत्तमथाब्रवीत् १६ समक्षंपार्थिवेंद्रस्यवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ गच्छशीघ्रंमहाराजहैडिंबंयुद्धदुर्मदम् १७ वारयस्वरणेयत्तोमिषतांसर्वधन्विनाम् ॥ राक्षसंक्रूरकर्माणंयथेंद्रस्तारकंपुरा १८ तवदिव्यानिचास्त्राणिविक्रमश्चपरंतप ॥ समागमश्चबहुभिःपुराभूदमरैःसह १९ त्वंतस्यनृपशार्दूलप्रतियोद्धामहाहवे ॥ स्वबलेनोच्छ्रितोराजञ्जहिराक्षसपुंगवम् २० एतच्छ्रुत्वातुवचनंभीष्मस्यपृतनापतेः ॥ प्रययौसिंहनादेनपरानभिमुखोद्रुतम् २१ तमाद्रवंतंसंप्रेक्ष्यगर्जंतमिवतोयदम् ॥ अभ्यवर्ततंसंक्रुद्धाःपांडवानांमहारथाः २२ भीमसेनोऽभिमन्युश्चराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ द्रौपदेयाःसत्यधृतिःक्षत्रदेवश्चभारत २३ चेदिपोवसुदानश्चदशार्णाधिपतिस्तथा ॥ सुप्रतीकेनतांश्चापिभगदत्तोऽप्युपाद्रवत् २४ ततःसमभवद्युद्धंघोररूपंभयानकम् ॥ पांडूनांभगदत्तेनयमराष्ट्रविवर्धनम् २५पश्चात्तापः१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

प्रयुक्तारथिभिर्बाणाभीमिवेगाःसुतेजनाः ॥ तेनिपेतुर्महाराजनागेषुचरथेषुच २६ प्रभिन्नाश्वमाहानागाविनीताहस्तिसादिभिः ॥ परस्परंसमासाद्यसंनिपेतु
रभीतवत् २७ मदांधारोषसंरब्धाविषाणाग्रैर्महाहवे ॥ बिभिदुर्दंतमुसलैःसमासाद्यपरस्परम् २८ हयाश्वचामरापीडाःप्रासपाणिभिरास्थिताः ॥ चोदिताः
सादिभिःक्षिप्रंनिपेतुरितरेतरम् २९ पादाताश्वपदात्योघैस्ताडिताःशक्तितोमरैः ॥ न्यपतंततदाभूमौशतशोऽथसहस्रशः ३० रथिनश्वरथैराजन्कर्णिनाली
कसायकैः ॥ निहत्यसमरेवीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ३१ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंग्रामेलोमहर्षणे ॥ भगदत्तोमहेष्वासोभीमसेनमथाद्रवत् ३२ कुंजरेणप्रभिन्नेनस
प्तधास्रवतामदम् ॥ पर्वतेनयथातोयंस्रवमाणेनसर्वशः ३३ किरञ्छरसहस्राणिसुप्रतीकशिरोगतः ॥ ऐरावतस्थोमघवान्वारिधाराइवानघ ३४ सभीमंशरधा
राभिस्ताडयामासपार्थिवः ॥ पर्वतंवारिधाराभिस्तपांतेजलदोयथा ३५ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धःपादरक्षान्परःशतान् ॥ निजघानमहेष्वासःसंरब्धःशरवृष्टिभिः ३६
तान्दृष्ट्वानिहतान्क्रुद्धोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ चोदयामासनागेंद्रंभीमसेनरथंप्रति ३७ सनागःप्रेषितस्तेनबाणोज्याचोदितोयथा ॥ अभ्यधावतवेगेनभीमसेन
मरिंदमम् ३८ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यपांडवानांमहारथाः ॥ अभ्यवर्त्ततवेगेनभीमसेनपुरोगमाः ३९ केकयाश्वाभिमन्युश्वद्रौपदेयाश्वसर्वशः ॥ दशार्णाधिपतिःशूरः
क्षत्रदेवश्वमारिष ४० चेदिपश्चित्रकेतुश्वसंरब्धाःसर्वएवते ॥ उत्तमास्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहाबलाः ४१ तमेकंकुंजरंक्रुद्धाःसमंतात्पर्यवारयन् ॥ सविद्धोब
हुभिर्बाणैर्व्यरोचतमहाद्विपः ४२ संजातरुधिरोत्पीडोधातुचित्रइवाद्रिराट् ॥ दशार्णाधिपतिश्वापिगजंभूमिधरोपमम् ४३ समास्थितोऽभिदुद्रावभगदत्तस्य
वारणम् ॥ तमापतंतंसमरेगजंगजपतिःसच ४४ दधारसुप्रतीकोऽपिवेलेवमकरालयम् ॥ वारितंप्रेक्ष्यनागेंद्रंदशार्णस्यमहात्मनः ४५ साधुसाध्वितिसैन्यानिपां
डवेयान्यपूजयन् ॥ ततःप्राग्ज्योतिषःक्रुद्धस्तोमरान्वैचतुर्दश ४६ प्राहिणोत्तस्यनागस्यप्रमुखेनृपसत्तम ॥ वर्ममुख्यंतनुत्राणंशातकुंभपरिष्कृतम् ४७
विदार्यप्राविशन्क्षिप्रंवल्मीकमिवपन्नगाः ॥ सगाढविद्धोव्यथितोनागोभरतसत्तम ४८ उपावृत्तमदःक्षिप्रमभ्यवर्ततवेगितः ॥ सप्रदुद्राववेगेनप्रणद
न्भैरवंरवम् ४९ संमर्दयानःस्वबलंवायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ तस्मिन्पराजितेनागेपांडवानांमहारथाः ५० सिंहनादंविनद्योच्चैर्युद्धायैवावतस्थिरे ॥
ततोभीमंपुरस्कृत्यभगदत्तमुपाद्रवन् ५१ किरंतोविविधान्बाणाञ्शस्त्राणिविविधानिच ॥ तेषामापततांराजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ५२ श्रुत्वास
निनदंघोरममर्षाद्गतसाध्वसः ॥ भगदत्तोमहेष्वासःस्वनागंप्रत्यचोदयत् ५३ अंकुशांगुष्ठनुदितःसगजप्रवरोयुधि ॥ तस्मिन्क्षणेसमभवत्सांवर्तक
इवानलः ५४

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४

रथसंघांस्तथानागान्हयांश्चहयसादिभिः ॥ पादातांश्चसुसंक्रुद्धःशतशोऽथसहस्रशः ५५ अभ्यद्रवत्समरेनागःसंप्रधावंस्ततस्ततः ॥ तेनसंलोड्यमानंतुपांडवानां बलंमहत् ५६ संचुकोचमहाराजचर्मेवाग्नौसमाहितम् ॥ भग्नंतुस्वबलंदृष्ट्वाभगदत्तेनधीमता ५७ घटोत्कचोऽथसंक्रुद्धोभगदत्तमुपाद्रवत् ॥ विकटःपरुषोराजन्दीप्तास्योदीप्तलोचनः ५८ रूपंविभीषणंकृत्वारोषेणप्रज्वलन्निव ॥ जग्राहविमलंशूलंगिरीणामपिदारणम् ५९ नागंजिघांसुःसहसाचिक्षेपचमहाबलः ॥ सविस्फुलिंगमालाभिःसमंतात्परिवेष्टितः ६० तमापतंतंसहसादृष्ट्वाप्राग्ज्योतिषोनृपः ॥ चिक्षेपरुचिरंतीक्ष्णमर्धचंद्रंसुदारुणम् ६१ चिच्छेदतन्महच्छूलंतेनबाणेनवेगवान् ॥ उत्पपातद्विधाच्छिन्नंशूलंहेमपरिष्कृतम् ६२ महाशनिर्यथाभ्रष्टाशक्रमुक्तानभोगता ॥ शूलंनिपतितंदृष्ट्वाद्विधाकृतंचपार्थिव ६३ रुक्मदंडांमहाशक्तिंजग्राहाग्निशिखोपमाम् ॥ चिक्षेपतांराक्षसस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ६४ तामापतंतींसंप्रेक्ष्यवियत्स्थामशनीमिव ॥ उत्पत्यराक्षसस्तूर्णंजग्राहचननादच ६५ बभंजचैनांत्वरितोजानुन्यारोप्यभारत ॥ पश्यतःपार्थिवेंद्रस्यतदद्भुतमिवाभवत् ६६ तदवेक्ष्यकृतंकर्मराक्षसेनबलीयसा ॥ दिविदेवाःसगंधर्वामुनयश्चापिविस्मिताः ६७ पांडवाश्चमहाराजभीमसेनपुरोगमाः ॥ साधुसाध्वितिनादेनपृथिवीमन्वनादयन् ६८ तंतुश्रुत्वामहानादंप्रहृष्टानांमहात्मनाम् ॥ नामृष्यतमहेष्वासोभगदत्तःप्रतापवान् ६९ सविस्फार्यमहच्चापमिंद्राशनिसमप्रभम् ॥ तर्जयामासवेगेनपांडवानांमहारथान् ७० विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचान्ज्वलनप्रभान् ॥ भीममेकेनविव्याधराक्षसंनवभिःशरैः ७१ अभिमन्युंत्रिभिश्चैवकेकयान्पंचभिस्तथा ॥ पूर्णायतविमृष्टेनशरेणानतपर्वणा ७२ बिभेददक्षिणंबाहुंक्षत्रदेवस्यचाहवे ॥ पपातसहसातस्यसशरंधनुरुत्तमम् ७३ द्रौपदेयांस्ततःपंचपंचभिःसमताडयत् ॥ भीमसेनस्यचक्रोधान्निजघानतुरंगमान् ७४ ध्वजंकेसरिणंचास्यचिच्छेदविशिखैस्त्रिभिः ॥ निर्बिभेदत्रिभिश्चान्यैःसारथिंचास्यपत्रिभिः ७५ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ विशोकोभरतश्रेष्ठभगदत्तेनसंयुगे ७६ ततोभीमोमहाबाहुर्विरथोरथिनांवरः ॥ गदांप्रगृह्यवेगेनप्रचस्कंदरथोत्तमात् ७७ तमुद्यतगदंदृष्ट्वासशृंगमिवपर्वतम् ॥ तावकानांभयंघोरंसमपद्यतभारत ७८ एतस्मिन्नेवकालेतुपांडवःकृष्णसारथिः ॥ आजगाममहाराजनिघ्नन्शत्रून्समंततः ७९ यत्रतौपुरुषव्याघ्रौपितापुत्रौमहाबलौ ॥ प्राग्ज्योतिषेणसंयुक्तौभीमसेनघटोत्कचौ ८० दृष्ट्वाचपांडवोभ्रातॄन्युध्यमानान्महारथान् ॥ त्वरितोभरतश्रेष्ठतत्रायुध्यत्किरञ्छरान् ८१ ततोदुर्योधनोराजात्वरमाणोमहारथः ॥ सेनामचोदयत्क्षिप्रंरथनागाश्वसंकुलाम् ८२ तामापतंतींसहसाकौरवाणांमहाचमूम् ॥ अभिदुद्राववेगेनपांडवःश्वेतवाहनः ८३ भगदत्तश्चसमरेतेननागेनभारत ॥ विमृद्नन्पांडवबलंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् ८४ तदाऽऽसीत्सुमहद्युद्धंभगदत्तस्यमारिष ॥ पंचालैःपांडवेयैश्चकेकयैश्चोद्यातायुधैः ८५ ८२ । ८३ । ८४ । ८५

८६ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ पुत्रमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

भीमसेनोऽपिसमरेताबुभौकेशवार्जुनौ ॥ अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ८६ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे पंचनवति तमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ पुत्रंविनिहतंश्रुत्वाइरावंतंधनंजयः ॥ दुःखेनमहताऽविष्टोनिःश्वसन्पन्नगोयथा १ अब्र वीत्समरेराजन्वासुदेवमिदंवचः ॥ इदंनूनंमहाप्राज्ञोविदुरोदृष्टवान्पुरा २ कुरूणांपांडवानांचक्षयंघोरंमहामतिः ॥ सततोनिवारितवान्धृतराष्ट्रंजनेश्वरम् ३ अन्येचबहवोवीराःसंग्रामेमधुसूदन ॥ निहताःकौरवैःसंख्येतथाऽस्माभिश्चकौरवाः ४ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठाक्रियतेकर्मकुत्सितम् ॥ धिगर्थान्यत्कृतेह्येवंक्रियतेज्ञा तिसंक्षयः ५ अधनस्यमृतंश्रेयोनचज्ञातिवधाद्धनम् ॥ किंनुप्राप्स्यामहेकृष्णहत्वाज्ञातीन्समागतान् ६ दुर्योधनापराधेनशकुनेःसौबलस्यच ॥ क्षत्रिया निधनंयांतिकर्णदुर्मंत्रितेनच ७ इदानींचविजानामिसुकृतंमधुसूदन ॥ कृतंराज्ञामहाबाहोयाचताचसुयोधनम् ८ राज्यार्धंपंचवाग्रामान्नाकार्षीत्सचदुर्मतिः ॥ दृष्ट्वाहिक्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्धरणीतले ९ निंदामिभृशमात्मानंधिगस्तुक्षत्रजीविकाम् ॥ अशक्तमितिमामेतेज्ञास्यंतेक्षत्रियारणे १० युद्धंतुमेनरुचितंज्ञा तिभिर्मधुसूदन ॥ संचोदयहयाञ्शीघ्रंधार्तराष्ट्रचमूंप्रति ११ प्रतरिष्येमहापारंभुजाभ्यांसमरोदधिम् ॥ नायंक्लापयितुंकालोविद्यतेमाधवक्वचित् १२ एवमु क्तस्तुपार्थेनकेशवःपरवीरहा ॥ चोदयामासतानश्वान्पांडुरान्वातरंहसः १३ अथशब्दोमहानासीत्तवसैन्यस्यभारत ॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि १४ अपराह्णेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषोभीष्मस्यसहपांडवैः १५ ततोराजंस्तवसुताभीमसेनमुपाद्रवन् ॥ परिवार्यरणेद्रोणंवसवोवासवंयथा १६ ततःशांतनवोभीष्मःकृपश्चरथिनांवरः ॥ भगदत्तःसुशर्माचधनंजयमुपाद्रवन् १७ हार्दिक्योबाल्हिकश्चैवसात्यकिंसमभिद्रुतौ ॥ अंबष्ठकस्तुनृपतिरभि मन्युमवस्थितः १८ शेषास्त्वन्येमहाराजशेषानेवमहारथान् ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहम् १९ भीमसेनस्तुसंप्रेक्ष्यपुत्रांस्तवजनेश्वर ॥ प्रजज्वाल रणेक्रुद्धोहविषाहव्यवाडिव २० पुत्रास्तुतवकौंतेयंछादयांचक्रिरेशरैः ॥ प्रावृषीवमहाराजजलदाइवपर्वतम् २१ सच्छाद्यमानोबहुधापुत्रैस्तवविशांपते ॥ सृ क्किणीसंलिहन्वीरःशार्दूलइवदर्पितः २२ व्यूढोरस्कंततोभीमःपातयामासभारत ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसोऽभवद्गतजीवितः २३ अपरेणतुभल्लेनपीतेननिशि तेनच ॥ अपातयत्कुंडलिनंसिंहःक्षुद्रमृगंयथा २४ ततःसुनिशितान्पीतान्समादत्तशिलीमुखान् ॥ ससर्जत्वरयायुक्तःपुत्रांस्तेप्राप्यमारिष २५ प्रेषिता भीमसेनेनशरास्तेदृढधन्वना ॥ अपातयंतपुत्रांस्तेरथेभ्यःसुमहारथान् २६ अनाधृष्टिंकुंडभेदिंवैराटंदीर्घलोचनम् ॥ दीर्घबाहुंसुबाहुंचतथैवकनकध्वजम् २७ प्रपतंतस्मवीरास्तेविरेजुर्भरतर्षभ ॥ वसंतेपुष्पशबलाश्चूताःप्रपतिताइव २८ १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

२९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ अपविद्धानिपतितानि ४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९

ततःप्रदुद्रुवुःशेषास्तवपुत्रामहाहवे ॥ तंकालमिवमन्यंतोभीमसेनंमहाबलम् २९ द्रोणस्तुसमरेवीरंनिर्दहंतंसुतांस्तव ॥ यथाद्रिंवारिधाराभिःसमंताद्व्यकिरच्छरैः ३० तत्राद्भुतमपश्यामकुंतीपुत्रस्यपौरुषम् ॥ द्रोणेनवार्यमाणोऽपिनिजघ्नेयत्सुतांस्तव ३१ यथागोवृषभोवर्षंसंधारयतिखात्पतत् ॥ भीमस्तथाद्रोणमुक्तंश रवर्षमदीधरत् ३२ अद्भुतंचमहाराजतत्रचक्रेवृकोदरः ॥ यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्येद्रोणंचैवन्यवारयत् ३३ पुत्रेषुतववीरेषुचिक्रीडार्जुनपूर्वजः ॥ मृगेष्विवमहाराजच रन्व्याघ्रोमहाबलः ३४ यथाहिपशुमध्यस्थोदारयेतपशून्वृकः ॥ वृकोदरस्तवसुतांस्तथाव्यद्रावयद्रणे ३५ गांगेयोभगदत्तश्चगौतमश्चमहारथाः ॥ पांडवंरभ संयुद्धेवारयामासुरर्जुनम् ३६ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यतेषांसोऽतिरथोरणे ॥ प्रवीरांस्तवसैन्येषुप्रेषयामासमृत्यवे ३७ अभिमन्युस्तुराजानमंबष्ठंलोकविश्रुतं ॥ विरथं रथिनांश्रेष्ठंवारयामाससायकैः ३८ विरथोवध्यमानस्तुसौभद्रेणयशस्विना ॥ अवप्लुत्यरथात्तूर्णमंबष्ठोवसुधाधिपः ३९ असिंचिक्षेपसमरेसौभद्रस्यमहात्मनः ॥ आरुरोहरथंचैवहार्दिक्यस्यमहाबलः ४० आपतंतंतुनिस्त्रिंशंयुद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवाद्व्यंसयामाससौभद्रःपरवीरहा ४१ व्यंसितंवीक्ष्यनिस्त्रिंशंसौभद्रेणरणे तदा ॥ साधुसाध्वितिसैन्यानांप्रणादोऽभूद्विशांपते ४२ धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्येतवसैन्यमयोधयन् ॥ तथैवतावकाःसर्वेपांडुसैन्यमयोधयन् ४३ तत्राक्रंदोमहानासी त्तवतेषांचभारत ॥ निघ्नतांदृढमन्योन्यंकुर्वतांकर्मदुष्करम् ४४ अन्योन्यंहिरणेशूराःकेशेष्वाक्षिप्यमानिनः ॥ नखर्दंतैरयुध्यंतमुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ४५ तलैश्चैवाथनिस्त्रिंशैर्बाहुभिश्चसुसंस्थितैः ॥ विवरंप्राप्यचान्योन्यमनयन्यमसादनम् ४६ न्यहनच्चपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ॥ व्याकुलीकृतसर्वांगायुयुधु स्तत्रमानवाः ४७ रणेचारूणिचापानिहेमपृष्ठानिमारिष ॥ हतानामपविद्धानिकलापाश्चमहाधनाः ४८ जातरूपमयैःपुंखैराजतैर्निशिताःशराः ॥ तै लधौताव्यराजंतनिर्मुक्तभुजगोपमाः ४९ हस्तिदंतत्सरून्खड्गान्जातरूपपरिष्कृतान् ॥ चर्माणिचापविद्धानिरुक्मचित्राणिधन्विनाम् ५० सुवर्णविकृतप्रा सान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ॥ जातरूपमयाश्चर्ष्टीःशक्तीश्चकनकोज्ज्वलाः ५१ सुसन्नाहाश्चपतितामुसलानिगुरूणिच ॥ परिघान्पट्टिशांश्चैवभिंदिपालांश्चमारिष ५२ पतितान्विविधांश्चापांश्चित्रान्हेमपरिष्कृतान् ॥ कुथाबहुविधाकाराश्चामरान्व्यजनानिच ५३ नानाविधानिशस्त्राणिप्रगृह्यपतितानराः ॥ जीवंतइवदृश्यंतेग तसत्वामहारथाः ५४ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ गजवाजिरथक्षुण्णाःशेरतेस्मनराःक्षितौ ५५ तथैवाश्वनृनागानांशरीरैर्विबभौतदा ॥ संछन्नाव सुधाराजन्पर्वतैरिवसर्वशः ५६ समरेपतितैश्चैवशक्त्यृष्टिशरतोमरैः ॥ निस्त्रिंशैःपट्टिशैःप्रासैरयस्कुंतैःपरश्वधैः ५७ परिघैर्भिंदिपालैश्चशतघ्नीभिश्चमारिष ॥ श रीरैःशस्त्रनिर्भिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ५८ विशब्दैरल्पशब्दैश्चशोणितौघपरिप्लुतैः ॥ गतासुभिरमित्रघ्नविबभौनिचितामही ५९

६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।[illegible]।७६।७७।७८।७९।८० ॥ इति [illegible]०भा०षण्णवतितमोऽध्याय ॥ ९६ ॥ ततइति ॥ १।२।३।४।५।६।७।८

सतलत्रैःसकेयूरैर्बाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ हस्तिहस्तोप[illegible]श्छिन्नै[illegible]रुभिश्चतरस्विनाम् [illegible]बद्धचूडामणिवरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ पातितैर्ऋषभाक्षाणांबभौभार तमेदिनी ६१ कवचैःशोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्चकांचनैः ॥ [illegible]राज[illegible]भृशंभूमिः शांतार्चि[illegible]वानलैः ६२ विप्रविद्धैःकलापैश्चपतितैश्चशरासनैः ॥ विप्रकीर्णैःशरैश्चैवरुक्मपुंखैःसमंततः ६३ रथैश्चसर्वतोभग्नैःकिंकिणीजालभूषितैः ॥ वाजिभिश्चहतैर्बाणैः[illegible]स्तजिह्वैःसशोणितैः ६४ अनुकर्षैःपताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि ॥ प्रवीराणांमहाशंखैर्विप्रकीर्णैश्चपांडुरैः ६५ स्रस्तहस्तैश्चमातंगैःश[illegible]भौमही ॥ नानारू[illegible]रलं[illegible]प्रमदेवाभ्यलंकृता ६६ दंतिभिश्चापरैस्तत्रसप्रासैर्गाढवेदनैः ॥ करैःशब्दंविमुंचद्भिःशीकरंचमुहुर्मुहुः ६७ विबभौतद्रणस्थानंस्य[illegible]नैरिवाचलैः ॥ [illegible]रागैःकंबलैश्चपरिस्तोमैश्चदंतिनाम् ६८ वैदूर्यमणिदंडैश्चपतितैरंकुशैःशुभैः ॥ घंटाभिश्चगजेंद्राणांपतिताभिःसमंततः ६९ विपाटितविचित्राभिःकुथाभिरंकुशैस्तथा ॥ ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्चरुक्मकक्ष्याभिरेवच ७० यंत्रैश्च बहुधाच्छिन्नैस्तोमरैश्चापिकांचनैः ॥ अश्वानांरेणुकपिलैरुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः ७१ सादिनांभुजगैश्छिन्नैःपतितैःसांगदैस्तथा ॥ प्रासैश्चविमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ७२ उष्णीषैश्चतथाचित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः ॥ विचित्रैर्बाणवर्षैश्चजातरूपपरिष्कृतैः ७३ अश्वास्तरपरिस्तोमैरांकवैर्मृदितैस्तथा ॥ नरेंद्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्चमहाधनैः ७४ छत्रैस्तथाऽपविद्धैश्चचामरैर्व्यजनैरपि ॥ पद्मेंदुद्युतिभिश्चैववदनैश्चारुकुंडलैः ७५ क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थंवीराणांसमलंकृतैः ॥ अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्ज्वलकुंडलैः ७६ ग्रहनक्षत्रशबलाद्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ एवमेतेमहासेनेमृदितेतत्रभारत ७७ परस्परंसमासाद्यतवतेषांचसंयुगे ॥ तेषुश्रांतेषुभग्नेषुमृदितेषुचभारत ७८ रात्रिःसमभवत्तत्रनापश्यामततोऽनुगान् ॥ ततोऽवहारंसैन्यानांप्रचक्रुःकुरुपांडवाः ७९ रजनीमुखेसुरौद्रेतुवर्तमानेमहाभये ॥ अवहारंततःकृत्वासहिताःकुरुपांडवाः ॥ न्यविशंतयथाकालंगत्वास्वशिबिरंतदा ॥ ८० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभा०भीष्मपर्वणिभीष्मवध०अष्टमदिवसयुद्धावहारेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोदुर्योधनोराजाशकुनिश्चापिसौबलः ॥ दुःशासनश्चपुत्रस्तेसूतपुत्रश्चदुर्जयः १ समागम्यमहाराजमंत्रंचक्रुर्विवक्षितम् ॥ कथंपांडुसुताःसंख्येजेतव्याःसगणाइति २ ततोदुर्योधनोराजासर्वांस्तानाहमंत्रिणः ॥ सूतपुत्रंसमाभाष्यसौबलंचमहाबलम् ३ द्रोणोभीष्मःकृपःशल्यःसौमदत्तिश्चसंयुगे ॥ नपार्थान्प्रतिबाधंतेनजानेतच्चकारणम् ४ अवध्यमानास्तेचापिक्षपयंतिबलंमम ॥ सोऽस्मिक्षीणबलःकर्णक्षीणशस्त्रश्चसंयुगे ५ निकृतःपांडवैःशूरैरवध्यैर्दैवतैरपि ॥ सोऽहंसंशयमापन्नःप्रहरिष्येकथंरणे ६ तमब्रवीन्महाराजसूतपुत्रोनराधिपम् ॥ ॥ कर्णउवाच ॥ माशोचभरतश्रेष्ठकरिष्येऽहंप्रियंतव ७ भीष्मःशांतनवस्तूर्णमपयातुमहारणात् ॥ निवृत्तेयुधिगांगेयेन्यस्तशस्त्रेचभारत ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ हयैर्हययानैरथमितियावत् १९ । २० भंडीपुष्पंमंजिष्ठापुष्पम् २१ । २२ । २३ । २४

अहंपार्थान्हनिष्यामिसहितान्सर्वसोमकैः ॥ पश्यतोयुधिभीष्मस्यशपेसत्येनतेनृप ९ पांडवेषुदयांनित्यंसहिभीष्मःकरोतिवै ॥ अशक्तश्चरणेभीष्मोजेतुमेतान्महारथान् १० अभिमानीरणेभीष्मोनित्यंचापिरणप्रियः ॥ सकथंपांडवान्युद्धेजेष्यतेतातसंगतान् ११ सत्वंशीघ्रमितोगत्वाभीष्मस्यशिबिरंप्रति ॥ अनुमान्यगुरुंवृद्धंशस्त्रंन्यासयभारत १२ न्यस्तशस्त्रेततोभीष्मेनिहतान्पश्यपांडवान् ॥ मयैकेनरणेराजन्ससुहृद्गणबांधवान् १३ एवमुक्तस्तुकर्णेनपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीद्भ्रातरंतत्रदुःशासनमिदंवचः १४ अनुयात्रंयथासर्वंसज्जीभवतिसर्वशः ॥ दुःशासनतथाक्षिप्रंसर्वमेवोपपादय १५ एवमुक्त्वाततोराजन्कर्णमाहजनेश्वरः ॥ अनुमान्यरणेभीष्ममेषोऽहंद्विपदांवरम् १६ आगमिष्येततःक्षिप्रंत्वत्सकाशमरिंदम ॥ अपक्रांतेततोभीष्मेप्रहरिष्यसिसंयुगे १७ निष्पपातततस्तूर्णंपुत्रस्तवविशांपते ॥ सहितोभ्रातृभिस्तैस्तुदेवैरिवशतक्रतुः १८ ततस्तंनृपशार्दूलंशार्दूलसमविक्रमम् ॥ आरोहयद्धयंतूर्णंभ्रातादुःशासनस्तदा १९ अंगदीबद्धमुकुटोहस्ताभरणवान्नृप ॥ धार्तराष्ट्रोमहाराजविबभौसपथिव्रजन् २० भंडीपुष्पनिकाशेनतपनीयनिभेनच ॥ अनुलिप्तःपरार्ध्येनचंदनेनसुगंधिना २१ अरजोंबरसंवीतःसिंहखेलगतिर्नृप ॥ शुशुभेविमलार्चिष्मान्नभसीवदिवाकरः २२ तंप्रयांतंनरव्याघ्रंभीष्मस्यशिबिरंप्रति ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाःसर्वलोकस्यधन्विनः २३ भ्रातरश्चमहेष्वासास्त्रिदशाइववासवम् ॥ हयानन्येसमारुह्यगजानन्येचभारत २४ रथानन्येनरश्रेष्ठंपरिवव्रुःसमंततः ॥ आत्तशस्त्राश्चसुहृदोरक्षणार्थंमहीपतेः २५ प्रादुर्बभूवुःसहिताःशक्रस्येवामरादिवि ॥ सपूज्यमानःकुरुभिःकौरवाणांमहाबलः २६ प्रययौसदनंराजागांगेयस्ययशस्विनः ॥ अन्वीयमानःसततंसोदरैःपरिवारितः २७ दक्षिणंदक्षिणःकालेसंभृत्यस्वभुजंतदा ॥ हस्तिहस्तोपमंशैक्षंसर्वशत्रुनिबर्हणम् २८ प्रगृह्णन्नंजलीन्नृणामुद्यतान्सर्वतोदिशः ॥ शुश्रावमधुरावाचोनानादेशनिवासिनाम् २९ संस्तूयमानःसूतैश्चमागधैश्चमहायशाः ॥ पूजयानश्चतान्सर्वान्सव[illegible]रेश्वरः ३० प्रदीपैःकांचनैस्तत्रगंधतैलावसेचितैः ॥ परिवव्रुर्महाराजंप्रज्वलद्भिःसमंततः ३१ सतैःपरिवृतोराजाप्रदीपैःकांचनैर्ज्वलन् ॥ शुशुभेचंद्रमाः[illegible]दीप्तो[illegible]महाग्रहैः ३२ कांचनोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः ॥ प्रोत्साहयंतःशनकैस्तंजनंसर्वतोदिशम् ३३ संप्राप्यतुततोराजाभीष्मस्यसदनंशुभम् ॥ अवतीर्यहयाच्चापिभीष्मंप्राप्यजनेश्वरः ३४ अभिवाद्यततोभीष्मंनिषण्णःपरमासने ॥ कांचनेसर्वतोभद्रेस्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते ३५ उवाचप्रांजलिर्भीष्मंबाष्पकंठोऽश्रुलोचनः ॥ त्वांवयंहिसमाश्रित्यसंयुगेशत्रुसूदन ३६ उत्सहेमरणेजेतुंसेंद्रानपिसुरासुरान् ॥ किमुपांडुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबांधवान् ३७ तस्माद्र्हसिगांगेयकृपांकर्तुंमयिप्रभो ॥ जहिपांडुसुतान्वीरान्महेंद्रइवदानवान् ३८

२५ । २६ अन्वीयमानःअनुगम्यमानः २७ दक्षिणंस्व[illegible]संभृत्यसमुद्धृत्य शैक्षंशस्त्रादिशिक्षासंपन्नम् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नी० भा० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ वाक्शल्यैरिति १ । २ । ३ । ४ पर्याप्तंप्राप्तं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

अहंसर्वान्महाराजनिहानिष्यामिसोमकान् ॥ पंचालान्केकयैःसार्धंकरूषांश्चेतिभारत ३९ त्वद्वचःसत्यमेवास्तुजहिपार्थान्समागतान् ॥ सोमकांश्चमहेष्वासान्स
त्यवाग्भवभारत ४० दययायदिवाराजन्द्वेष्यभावान्ममप्रभो ॥ मंदभाग्यतयावापिममरक्षसिपांडवान् ४१ अनुजानीहिसमरेकर्णमाहवशोभिनम् ॥ सजेष्यति
रणेपार्थान्ससुहृद्गणबांधवान् ४२ सएवमुक्त्वान्नृपतिःपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ नोवाचवचनंकिंचिद्भीष्मंसत्यपराक्रमम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध
प० भीष्मंप्रतिदुर्योधनवाक्येसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ॥ वाक्शल्यैस्तवपुत्रेणसोऽतिविद्धोमहामनाः ॥ दुःखेनमहताऽऽविष्टो
नोवाचाप्रियमण्वपि १ सध्यात्वासुचिरंकालंदुःखरोषसमन्वितः ॥ श्वसमानोयथानागःप्रणुन्नोवाक्शलाकया २ उद्वृत्यचक्षुषीकोपान्निर्दहन्निवभारत ॥ सदेवा
सुरगंधर्वंलोकंलोकविदांवरः ३ अब्रवीत्तवपुत्रंससामपूर्वमिदंवचः ॥ किंत्वंदुर्योधनैवंमांवाक्शल्यैरपकृंतसि ४ घटमानंयथाशक्तिकुर्वाणंचतवप्रियं ॥ जुह्वानंसमरे
प्राणांस्तववैप्रियकाम्यया ५ यदातुपांडवःशूरःखांडवेऽग्निमतर्पयत् ॥ पराजित्यरणेशक्रंपर्याप्तंतन्निदर्शनम् ६ यदाचत्वांमहाबाहोगंधर्वैर्हृतमोजसा ॥ अमो
चयत्पांडुसुतःपर्याप्तंतन्निदर्शनं ७ द्रवमाणेषुशूरेषुसोदरेषुतवप्रभो ॥ सूतपुत्रेचराधेयेपर्याप्तंतन्निदर्शनम् ८ यच्चनःसहितान्सर्वान्विराटनगरेतदा ॥ एकएव
समुद्यातःपर्याप्तंतन्निदर्शनं ९ द्रोणंचयुधिसंरब्धंमांचनिर्जित्यसंयुगे ॥ वासांसिससमादत्तपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १० तथाद्रौणिंमहेष्वासंशारद्वतमथापिच ॥ गो
ग्रहेजितवान्पूर्वंपर्याप्तंतन्निदर्शनम् ११ विजित्यचयदाकर्णंसदापुरुषमानिनम् ॥ उत्तरायैददौवस्त्रंपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १२ निवातकवचान्युद्धेवासवेनापिदुर्ज
यान् ॥ जितवान्समरेपार्थःपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १३ कोहिशक्तोरणेजेतुंपांडवंरभसंतदा ॥ यस्यगोप्ताजगद्गोप्ताशंखचक्रगदाधरः १४ वासुदेवोऽनंतशक्तिः
सृष्टिसंहारकारकः ॥ सर्वेश्वरोदेवदेवःपरमात्मासनातनः १५ उक्तोऽसिबहुशोराजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥ त्वंतुमोहान्नजानीषेवाच्यावाच्यंसुयोधन १६ मुमू
र्षुर्हिनरःसर्वान्वृक्षान्पश्यतिकांचनान् ॥ तथात्वमपिगांधारेविपरीतानिपश्यसि १७ स्वयंवैरंमहत्कृत्वापांडवैःसहसृंजयैः ॥ युद्ध्यस्वतानद्यरणेपश्यामःपु
रुषोभव १८ अहंतुसोमकान्सर्वान्पंचालांश्चसमागतान् ॥ निहनिष्येनरव्याघ्रवर्जयित्वाशिखंडिनम् १९ तैर्वाऽहंनिहतःसंख्येगमिष्येयमसादनम् ॥ ता
न्वानिहत्यसमरेप्रीतिंदास्याम्यहंतव २० पूर्वंहिस्त्रीसमुत्पन्नाशिखंडीराजवेश्मनि ॥ वरदानात्पुमान्जातःसैषावैस्त्रीशिखंडिनी २१ तमहंनहनिष्यामिप्राण
त्यागेऽपिभारत ॥ याऽसौप्राङ्निर्मिताधात्रासैषावैस्त्रीशिखंडिनी २२ सुखंस्वपिहिगांधारेश्वोऽस्मिकर्तामहारणम् ॥ यंजनाःकथयिष्यंतियावत्स्थास्यतिमे
दिनी २३ एवमुक्तस्तवसुतोनिर्जगामजनेश्वर ॥ अभिवाद्यगुरुंमूर्ध्नाप्रययौस्वंनिवेशनम् २४ १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

महाजनंजनसमूहं क्षयंगृहं २५ । २६ । २७ प्रत्यादेशंनिराकरणं २८निर्वेदंखेदं २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ उद्योगेयुद्धात्प्राक् ३७ । ३८ ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

आगम्यतुततोराजाविसृज्यचमहाजनम् ॥ प्रविवेशततस्तूर्णंक्षयंशत्रुक्षयंकरः २५ प्रविष्टःसनिशांतांचगमयामासपार्थिव ॥ प्रभातायांचशर्वर्यांप्रातरुत्थाय तान्नृपः २६ राज्ञःसमाज्ञापयतसेनांयोजयतेतिह ॥ अद्यभीष्मोरणेक्रुद्धोनिहनिष्यतिसोमकान् २७ दुर्योधनस्यतच्छ्रुत्वारात्रौविलपितंबहु ॥ मन्यमानः सतंराजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः २८ निर्वेदंपरमंगत्वाविनिंद्यपरवश्यतां ॥ दीर्घंदध्यौशांतनवोयोद्धुकामोऽर्जुनंरणे २९ इंगितेनतुतज्ज्ञात्वागांगेयेनविचिंतितं ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमचोदयत् ३० दुःशासनरथास्तूर्णंयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ द्वाविंशतिमनीकानिसर्वाण्येवाभिचोदय ३१ इदंहिसमनुप्राप्तंवर्षपू गाभिचिंतितं ॥ पांडवानांससैन्यानांवधोराज्यस्यचागमः ३२ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ॥ सनोगुप्तःसहायःस्याद्धन्यात्पार्थांश्चसंयुगे ३३ अब्र वीद्धिविशुद्धात्मानाहंहन्यांशिखंडिनम् ॥ स्त्रीपूर्वकोह्यसौराजंस्तस्माद्वर्ज्योमयारणे ३४ लोकस्तद्वेदयदहंपितुःप्रियचिकीर्षया ॥ राज्यंस्फीतंमहाबाहोस्त्रि यश्चत्यक्तवान्पुरा ३५ नैवचाहंस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वंकथंचन ॥ हन्यांयुधिनरश्रेष्ठसत्यमेतद्ब्रवीमिते ३६ अयंस्त्रीपूर्वकोराजञ्छिखंडीयदितेश्रुतः ॥ उद्यो गेकथितंयत्ततथाजाताशिखंडिनी ३७ कन्याभूत्वापुमान्जातःसचमांयोधयिष्यति ॥ तस्याहंप्रमुखेबाणान्नमुंचेयंकथंचन ३८ युद्धेहिक्षत्रियांस्तातपांडवा नांजयैषिणः ॥ सर्वानन्यान्हनिष्यामिसंप्राप्तान्रणमूर्धनि ३९ एवंमांभरतश्रेष्ठगांगेयःप्राहशास्त्रवित् ॥ तत्रसर्वात्मनामन्येगांगेयस्यैवपालनम् ४० अरक्ष्य माणंहिवृकोहन्यात्सिंहंमहाहवे ॥ मावृकेणेवगांगेयंघातयेमशिखंडिना ४१ मातुलःशकुनिःशल्यःकृपोद्रोणोविविंशतिः ॥ यत्तारक्षंतुगांगेयंतस्मिन्गुप्तेध्रुवोजयः ४२ एतच्छ्रुत्वातुतेसर्वेदुर्योधनवचस्तदा ॥ सर्वतोरथवंशेनगांगेयंपर्यवारयन् ४३ पुत्राश्चतवगांगेयंपरिवार्यययुर्मुदा ॥ कंपयंतोभुवंद्यांचक्षोभयंतश्चपांडवान् ४४ तेरथैःसुप्रसंयुक्तैर्दंतिभिश्चमहारथाः ॥ परिवार्यरणेभीष्मंदंशिताःसमवस्थिताः ४५ यथादेवासुरेयुद्धेत्रिदशावज्रधारिणं ॥ सर्वेतेस्मव्यतिष्ठंतरक्षंतस्तंमहारथं ४६ ततोदुर्योधनोराजापुनर्भ्रातरमब्रवीत् ॥ सव्यंचक्रंयुधामन्युरुत्तमौजाश्चदक्षिणं ४७ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपिशिखंडिनः ॥ रक्ष्यमाणःसपार्थेनतथाऽस्माभि र्विवर्जितः ४८ यथाभीष्मंननोहन्यात्दुःशासनतथाकुरु ॥ भ्रातुस्तद्वचनंश्रुत्वापुत्रोदुःशासनस्तव ४९ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया ॥ भीष्मंतुरथवं शेनदृष्ट्वासमभिसंवृतम् ५० अर्जुनोरथिनांश्रेष्ठोधृष्टद्युम्नमुवाचह ॥ शिखंडिनंनरव्याघ्रंभीष्मस्यप्रमुखेनृप ॥ स्थापयस्वाद्यपांचाल्यतस्यगोप्ताहमित्युत ५१ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोनिर्य यौसहसेनया ॥ व्यूहंचाव्यूहतमहत्सर्वतोभद्रमात्मनः १

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९।५०।५१ ॥ इतिभीष्म०नी०भा०अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ततइति १

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४। २५।२६ बलवायसाःबलीवर्ग्राःकाकाः २७। २८ महा

कृपश्चकृतवर्माचशैब्यश्चैवमहारथः॥ शकुनिःसैंधवश्चैवकांबोजश्चसुदक्षिणः २ भीष्मेणसहिताःसर्वेपुत्रैश्चतवभारत॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांव्यूहस्यप्रमुखेस्थिताः
३ द्रोणोभूरिश्रवाःशल्योभगदत्तश्चमारिष॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ४ अश्वत्थामासोमदत्तश्चावंत्यौचमहारथौ॥ महत्यासेनयायुक्तावामंप
क्षमपालयन् ५ दुर्योधनोमहाराजत्रिगर्तैःसर्वतोवृतः॥ व्यूहमध्येस्थितोराजन्पांडवान्प्रतिभारत ६ अलंबुषोरथश्रेष्ठःश्रुतायुश्चमहारथः॥ पृष्ठतःसर्वसैन्या
नांस्थितौव्यूहस्यदंशितौ ७ एवंचतंतदाव्यूहंकृत्वाभारततावकाः॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतप्रतपंतइवाग्नयः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः॥ नकुलः
सहदेवश्चमाद्रीपुत्रावुभावपि ९ अग्रतःसर्वसैन्यानांस्थिताव्यूहस्यदंशिताः॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः १० स्थिताःसैन्येनमहतापरानीकविना
शनाः॥ शिखंडीविजयश्चैवराक्षसश्चघटोत्कचः ११ चेकितानोमहाबाहुःकुंतिभोजश्चवीर्यवान्॥ स्थितारणेमहाराजमहत्यासेनयावृताः १२ अभिमन्युर्महे
ष्वासोद्रुपदश्चमहाबलः॥ युयुधानोमहेष्वासोयुधामन्युश्चवीर्यवान् १३ केकयाभ्रातरश्चैवस्थितायुद्धायदंशिताः॥ एवंतेऽपिमहाव्यूहंप्रतिव्यूह्यसुदुर्जयम्
१४ पांडवाःसमरेशूराःस्थितायुद्धायदंशिताः॥ तावकास्तुरणेयत्ताःसहसेनानराधिपाः १५ अभ्युद्ययूरणेपार्थान्भीष्मंकृत्वाऽग्रतोनृप॥ तथैवपांडवाराज
न्भीमसेनपुरोगमाः १६ भीष्मंयोद्धुमभीप्संतःसंग्रामेविजयैषिणः॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाःशंखान्क्रकचान्गोविषाणिकाः १७ भेरीमृदंगपणवान्नादयंतश्चपुष्करान्॥
पांडवाअभ्यवर्ततनदंतोभैरवान्रवान् १८ भेरीमृदंगशंखानांदुंदुभीनांचनिःस्वनैः॥ उत्कृष्टसिंहनादैश्चवल्गितैश्चपृथग्विधैः १९ वयंप्रतिनदंतस्तानगच्छा
मत्वरान्विताः॥ सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलंमहत् २० ततोऽन्योन्यंप्रधावंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे॥ ततःशब्देनमहताप्रचकंपेवसुंधरा २१ पक्षिणश्चमहाघो
रंव्याहरंतोविबभ्रमुः॥ सप्रभश्चोदितःसूर्योनिष्प्रभःसमपद्यत २२ ववुश्चवातास्तुमुलाःशंसंतःसुमहद्भयम्॥ घोराश्चघोरनिर्ह्रादाःशिवास्तत्रववाशिरे २३ वे
दयंत्योमहाराजमहद्वैशसमागतम्॥ दिशःप्रज्वलिताराजन्पांसुवर्षंपपातच २४ रुधिरेणसमुन्मिश्रमस्थिवर्षंतथैवच॥ रुदतांवाहनानांचनेत्रेभ्यःप्रापतज्ज
लम् २५ सुस्रुवुश्चशकृन्मूत्रंप्रध्यायंतोविशांपते॥ अंतर्हितामहानादाःश्रूयंतेभरतर्षभ २६ रक्षसांपुरुषादानांनदतांभैरवान्रवान्॥ संपतंतश्चदृश्यंतेगोमायु
बलवायसाः २७ श्वानश्चविविधैर्नादैर्वाशंतस्तत्रमारिष॥ ज्वलिताश्चमहोल्कावैसमाहत्यदिवाकरम्॥ निपेतुःसहसाभूमौवेदयंत्योमहद्भयम् २८ महात्यनीका
निमहासमुच्छ्रयेततस्तयोःपांडवधार्तराष्ट्रयोः॥ चकंपिरेशंखमृदंगनिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना २९ नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यायतीनामशिवेमु
हूर्ते॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्धुतानामिवसागराणाम् ३०॥ इतिश्रीमहाभारतेभी०भी० परस्परव्यूहरचनायांउत्पातदर्शनेऊनशततमोऽध्यायः॥९९॥

समुच्छ्रयेमहतियुद्धे। 'युद्धेसमुच्छ्रयःप्रमान्'इतिमेदिनी २९ अभ्यायतीनामभिमुखमागच्छंतीनां ३०॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेऊनशततमोऽध्यायः॥ ९९ ॥ ७ ॥

अभिमन्युरिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५ लघुलघुचशीघ्रंशोभनंवयथास्यात्तथा १६। १७। १८। १९। २०।२१।२२ आर्ष्यशृंगिमलंबुषं

॥ संजयउवाच ॥ अभिमन्यूरथोदारःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ अभिदुद्रावतेजस्वीदुर्योधनबलंमहत् १ विकिरन्शरवर्षाणिवारिधाराइवांबुदः ॥ नशेकुःसमरेकुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् २ शस्त्रौघिणंगाहमानंसेनासागरमक्षयम् ॥ निवारयितुमप्याजौत्वदीयाःकुरुनंदन ३ तेनमुक्तारणेराजन्शराःशत्रुनिबर्हणाः ॥ क्षत्रियाननय न्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ४ यमदंडोपमान्घोरान्ज्वलिताशीविषोपमान् ॥ सौभद्रःसमरेक्रुद्धःप्रेषयामाससायकान् ५ सरथान्रथिनस्तूर्णंहयांश्चैवससादिनः ॥ गजारोहांश्चसगजान्दारयामासफाल्गुनिः ६ तस्यतत्कुर्वतःकर्ममहत्संख्येमहीभृतः ॥ पूजयांचक्रिरेहृष्टाःप्रशशंसुश्चफाल्गुनिम् ७ तान्यनीकानिसौभद्रोद्रावया मासभारत ॥ तूलराशीनिवाकाशेमारुतःसर्वतोदिशम् ८ तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिभारत ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतपंकेमग्नाइवद्विपाः ९ विद्राव्यसर्वसै न्यानितावकानिनरोत्तम ॥ अभिमन्युःस्थितोराजन्विधूमोऽग्निरिवज्वलन्१० नचैनंतावकाराजन्विषेहुररिघातिनम् ॥ प्रदीप्तंपावकंयद्वत्पतंगाःकालचोदिताः ११ प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यःपांडवानांमहारथः ॥ अदृश्यतमहेष्वासःसवज्रइववासवः १२ हेमपृष्ठंधनुश्चास्यददृशेविचरद्दिशः ॥ तोयदेषुयथाराजन्राजमानाशतहृदा १३ शराश्चनिशिताःपीतानिश्चरंतिस्मसंयुगे ॥ वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिवव्रजाः १४ तथैवचरतस्तस्यसौभद्रस्यमहात्मनः ॥ रथेनकांचनांगेनददृशुर्नांतरं जनाः १५ मोहयित्वाकृपंद्रोणंद्रौणिंचसबृहद्बलम् ॥ सैंधवंचमहेष्वासोव्यचरल्लघुसुष्ठुच १६ मंडलीकृतमेवास्यधनुःपश्यामभारत ॥ सूर्यमंडलसंकाशंदहत स्तववाहिनीं १७ तंदृष्ट्वाक्षत्रियाःशूराःप्रतपंतंतरस्विनम् ॥ द्विफाल्गुनमिमंलोकंमेनिरेतस्यकर्मभिः १८ तेनार्दितामहाराजभारतीसामहाचमूः ॥ व्यभ्रमत्तत्र तत्रैवयोषिन्मदवशादिव १९ द्रावयित्वामहासैन्यंकंपयित्वामहारथान् ॥ नंदयामाससुहृदोमयंजित्वेववासवः २० तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिसंयुगे ॥ चक्रु र्त्तस्वनंघोरंपर्जन्यनिनदोपमम् २१ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतवसैन्यस्यभारत ॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि २२ दुर्योधनस्तदाराजन्नार्ष्यशृंगिमभाषत ॥ एषकार्ष्णिर्महाबाहोद्वितीयइवफाल्गुनः २३ चमूंद्रावयतेक्रोधाद्वृत्रोदेवचमूमिव ॥ तस्यचान्यन्नपश्यामिसंयुगेभेषजंमहत् २४ ऋतेत्वांराक्षसश्रेष्ठंसर्वविद्यासु पारगम् ॥ सगत्वात्वरितंवीरंजहिसौभद्रमाहवे २५ वयंपार्थंहनिष्यामोभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ सएवमुक्तोबलवान्राक्षसेंद्रःप्रतापवान् २६ प्रययौसमरेतूर्णंतववपु त्रस्यशासनात् ॥ नर्दमानोमहानादंप्रावृषीवबलाहकः २७ तस्यशब्देनमहतापांडवानांबलंमहत् ॥ प्राचलत्सर्वतोराजन्वातोद्धूतइवार्णवः २८ बहवश्चमहाराज तस्यनादेनभीषिताः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यनिपेतुर्धरणीतले २९ कार्ष्णिश्चापिमुदायुक्तःप्रगृह्यसशरंधनुः ॥ नृत्यन्निवरथोपस्थेतद्रक्षःसमुपाद्रवत् ३० ततः सराक्षसःक्रुद्धःसंप्राप्यैवार्जुनिंरणे ॥ नातिदूरेस्थितांतस्यद्रावयामाससैवचमूम् ३१

२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१

तांवध्यमानांचतथापांडवानांमहाचमूम् ॥ प्रत्युद्ययौरणेरक्षोदेवसेनांयथाबलः ३२ विमर्दःसुमहानासीत्तस्यसैन्यस्यमारिष ॥ रक्षसाघोररूपेणवध्यमानस्यसं
युगे ३३ ततःशरसहस्रैस्तांपांडवानांमहाचमूम् ॥ व्यद्रावयद्रणेरक्षोदर्शयन्स्वपराक्रमम् ३४ सावध्यमानाचतथापांडवानामनीकिनी ॥ रक्षसाघोररूपेणप्रदु
द्रावरणेभयात् ३५ प्रमृद्यचरणेसेनांपद्मिनींवारणोयथा ॥ ततोऽभिदुद्रावरणेद्रौपदेयान्महाबलान् ३६ तेतुक्रुद्धामहेष्वासाद्रौपदेयाःप्रहारिणः ॥ राक्षसंदुद्रुवुः
संख्येग्रहाःपंचरविंयथा ३७ वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तुपीडितोराक्षसोत्तमः ॥ यथायुगक्षयेघोरेचंद्रमाःपंचभिर्ग्रहैः ३८ प्रतिविंध्यस्ततोरक्षोबिभेदनिशितैःशरैः ॥
सर्वपारशवैस्तूर्णैरकुंठाग्रैर्महाबलः ३९ सतैर्भिन्नतनुत्राणःशुशुभेराक्षसोत्तमः ॥ मरीचिभिरिवार्कस्यसंस्यूतोजलदोमहान् ४० विषक्तैःसशरैश्चापितपनीयपरि
च्छदैः ॥ आर्ष्यशृंगिर्बभौराजन्दीप्तशृंगइवाचलः ४१ ततस्तेभ्रातरःपंचराक्षसेंद्रंमहाहवे ॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ४२ सनिर्भिन्नःशरैर्घोरैर्भुज
गैःकोपितैरिव ॥ अलंबुषोभृशंराजन्नागेंद्रइवचुक्रुधे ४३ सोऽतिविद्धोमहाराजमुहूर्तमथमारिष ॥ प्रविवेशतमोदीर्घंपीडितस्तैर्महारथैः ४४ प्रतिलभ्यततःसंज्ञां
क्रोधेनद्विगुणीकृतः ॥ चिच्छेदसायकांस्तेषांध्वजांश्चैवधनूंषिच ४५ एकैकंपंचभिर्बाणैराजघानस्मयन्निव ॥ अलंबुषोरथोपस्थेनृत्यन्निवमहारथः ४६ त्वरमाणः
सुसंरब्धोहयांस्तेषांमहात्मनाम् ॥ जघानराक्षसःक्रुद्धःसारथींश्चमहाबलः ४७ बिभेदचसुसंरब्धःपुनश्चैनान्सुसंशितैः ॥ शरैर्बहुविधाकारैःशतशोऽथसहस्रशः ४८
विरथांश्चमहेष्वासान्कृत्वातत्रसराक्षसः ॥ अभिदुद्राववेगेनहंतुकामोनिशाचरः ४९ तानर्दितान्रणेतेनराक्षसेनदुरात्मना ॥ दृष्ट्वाऽर्जुनसुतःसंख्येराक्षसंसमुपाद्र
वत् ५० तयोःसमभवद्युद्धंवृत्रवासवयोरिव ॥ ददृशुस्तावकाःसर्वेपांडवाश्चमहारथाः ५१ तौसमेतौमहायुद्धेक्रोधदीप्तौपरस्परम् ॥ महाबलौमहाराजक्रोधसंरक्त
लोचनौ ५२ परस्परमवेक्षेतांकालानलसमौयुधि ॥ तयोःसमागमोघोरोबभूवकटुकोदयः ५३ यथादेवासुरेयुद्धेशक्रशंबरयोःपुरा ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीम
हाभा०भीष्मपर्वणिभीष्मव०अलंबुषाभिमन्युसमागमेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ आर्जुनिंसमरेशूरंविनिघ्नंतंमहारथान् ॥
अलंबुषःकथंयुद्धेप्रत्ययुध्यतसंजय १ आर्ष्यशृंगिंकथंचैवसौभद्रःपरवीरहा ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनयथावृत्तंस्मसंयुगे २ धनंजयश्चकिंचक्रेममसैन्येषुसंयुगे ॥ भीमो
वारथिनांश्रेष्ठोराक्षसोवाघटोत्कचः ३ नकुलःसहदेवोवासात्यकिर्वामहारथः ॥ एतदाचक्ष्वमेसत्यंकुशलोह्यसिसंजय ४ ॥ संजयउवाच ॥ हंततेऽहंप्रवक्ष्यामिसंग्रा
मंलोमहर्षणम् ॥ यथाऽभूद्राक्षसेंद्रस्यसौभद्रस्यचमारिष ५ अर्जुनश्चयथासंख्येभीमसेनश्चपांडवः ॥ नकुलःसहदेवश्चरणेचक्रुःपराक्रमम् ६ तथैवतावकाःसर्वेभी
ष्मद्रोणपुरःसराः ॥ अद्भुतानिविचित्राणिचक्रुःकर्माण्यभीतवत् ७

अलंबुषस्तुसमरेअभिमन्युंमहारथम् ॥ विनद्यसुमहानादंतर्जयित्वामुहुर्मुहुः ८ अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ अभिमन्युश्चवेगेनसिंहवद्विनदन्मुहुः
९ आर्ष्यशृंगिंमहेष्वासंपितुरत्यंतवैरिणम् ॥ ततःसमीयतुःसंख्येत्वरितौनरराक्षसौ १० रथाभ्यांरथिनौश्रेष्ठौयथावैदेवदानवौ ॥ मायावीराक्षसश्रेष्ठोदिव्यास्त्र
श्चैवफाल्गुनिः ११ ततःकार्ष्णिर्महाराजानिशितैःसायकैस्त्रिभिः ॥ आर्ष्यशृंगिंरणेविध्वापुनर्विव्याधपंचभिः १२ अलंबुषोऽपिसंक्रुद्धःकार्ष्णिनवभिराशुगैः ॥
हृदिविव्याधवेगेनतोत्रैरिवमहाद्विपम् १३ ततःशरसहस्रेणक्षिप्रकारीनिशाचरः ॥ अर्जुनस्यसुतंसंख्येपीडयामासभारत १४ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोनवभिर्न
तपर्वभिः ॥ बिभेदनिशितैर्बाणैराक्षसेंद्रंमहोरसि ॥ ततस्यविविशुस्तूर्णंकायंनिर्भिद्यमर्मसु ॥ सतैर्विभिन्नसर्वांगःशुशुभेराक्षसोत्तमः १६ पुष्पितैःकिंशुकैराजन्
संस्तीर्णइवपर्वतः ॥ संधारयाणश्चशरान्हेमपुंखान्महाबलः १७ विबभौराक्षसश्रेष्ठःसज्वालइवपर्वतः ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजआर्ष्यशृंगिरमर्षणः १८ महेंद्रप्रति
मंकार्ष्णिंछादयामासपत्रिभिः ॥ तेनतेविशिखामुक्तायमदंडोपमाःशिताः १९ अभिमन्युंविनिर्भिद्यप्राविशंतधरातलम् ॥ तथैवार्जुनिनामुक्ताःशराःकनकभू
षणाः २० अलंबुषंविनिर्भिद्यप्राविशंतधरातलम् ॥ सौभद्रस्तुरणेरक्षःशरैःसन्नतपर्वभिः २१ चक्रेविमुखमासाद्यमयंशक्रइवाहवे ॥ विमुखंचरणेरक्षोवध्यमा
नंरणेऽरिणा २२ प्रादुश्चक्रेमहामायांतामसींपरतापनाम् ॥ ततस्तेतमसासर्वेवृताश्चासन्महीपते २३ नाभिमन्युमपश्यंतनैवस्वान्नपरान्रणे ॥ अभिमन्यु
श्चतद्दृष्ट्वाघोररूपंमहत्तमः २४ प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रंभास्करंकुरुनंदनः ॥ ततःप्रकाशमभवज्जगत्सर्वंमहीपते २५ तांचाभिजघ्निवान्मायांराक्षसस्यदुरात्मनः ॥
संक्रुद्धश्चमहावीर्योराक्षसेंद्रंनरोत्तमः २६ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ बह्वीस्तथान्यामायाश्चप्रयुक्तास्तेनरक्षसा २७ सर्वास्त्रविदमेयात्मावारयामास
फाल्गुनिः ॥ हतमायंततोरक्षोवध्यमानंचसायकैः २८ रथंतत्रैवसंत्यज्यप्राद्रवन्महतोभयात् ॥ तस्मिन्विनिर्जितेतूर्णंकूटयोधिनिराक्षसे २९ आर्जुनिःस
मरेसैन्यंतावकंसंममर्द्दह ॥ मदांधोगंधनागेंद्रःसपद्मांमब्जिनीमिव ३० ततःशांतनवोभीष्मःसैन्यंदृष्ट्वाऽभिविद्रुतम् ॥ महताशरवर्षेणसौभद्रंपर्यवारयत् ३१
कोष्ठीकृत्यचतंवीरंधार्तराष्ट्रामहारथाः ॥ एकंसुबहवोयुद्धेततक्षुःसायकैर्दृढम् ३२ सतेषांरथिनांवीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ सदृशोवासुदेवस्यविक्रमेण
बलेनच ३३ उभयोःसदृशंकर्मसपितुर्मातुलस्यच ॥ रणेबहुविधंचक्रेसर्वशस्त्रभृतांवरः ३४ ततोधनंजयोवीरोविनिघ्नंस्तवसैनिकान् ॥ आससादरणेभी
ष्मंपुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ३५ तथैवसमरेराजन्पितादेवव्रतस्तव ॥ आससादरणेपार्थंस्वर्भानुरिवभास्करम् ३६ ततःसरथनागाश्वाःपुत्रास्तवजनेश्वर ॥ परिव
व्रूरणेभीष्मंजुगुपुश्चसमंततः ३७ तथैवपांडवाराजन्परिवार्यधनंजयम् ॥ रणायमहतेयुक्तादंशिताभरतर्षभ ३८

३९ । ४० । ४१।४२।४३ । ४४ । ४५। ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०। ५१ । ५२ ।५३ । ५४ । ५५ । ५६ ।५७। ५८ । ५९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनी० भा० एकाधिकशततमोध्यायः ॥ १०१ ॥

शारद्वतस्ततोराजन्भीष्मस्यप्रमुखेस्थितम् ॥ अर्जुनंपंचविंशत्यासायकानांसमाचिनोत् ३९ प्रत्युद्गम्याथविव्याधसात्यकिस्तंशितैःशरैः ॥ पांडवप्रियकामार्थं शार्दूलइवकुंजरं ४० गौतमोऽपित्वरायुक्तोमाधवंनवभिःशरैः ॥ हृदिविव्याधसंक्रुद्धःकंकपत्रपरिच्छदैः ४१ शैनेयोऽपिततःक्रुद्धश्चापमानम्यवेगवान् ॥ गौतमांतकरंतूर्णंसमाधत्ताशिलीमुखं ४२ तमापतंतंवेगेनशक्राशनिसमद्युतिं ॥ द्विधाचिच्छेदसंक्रुद्धोद्रौणिःपरमकोपनः ४३ समुत्सृज्याथशैनेयोगौतमंरथिनांवरः ॥ अभ्यद्रवद्रणेद्रौणिंराहुःखेशशिनंयथा ४४ तस्यद्रोणसुतश्चापंद्विधाचिच्छेदभारत ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंताडयामाससायकैः ४५ सोऽन्यत्कार्मुकमादायशत्रुघ्नंभारसाधनं ॥ द्रौणिंषष्ट्यामहाराजबाह्वोरुरसिचार्पयत् ४६ सविद्धोव्यथितश्चैवमुहूर्तंकश्मलायुतः ॥ निषसादरथोपस्थेध्वजयष्टिंसमाश्रितः ४७ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांद्रोणपुत्रःप्रतापवान् ॥ वार्ष्णेयंसमरेक्रुद्धोनाराचेनसमार्पयत् ४८ शैनेयंसतुनिर्भिद्यप्राविशद्धरणीतलं ॥ वसंतकालेबलवान्बिलंसर्पशिशुर्यथा ४९ अथापरेणभल्लेनमाधवस्यध्वजोत्तमं ॥ चिच्छेदसमरेद्रौणिःसिंहनादंमुमोचह ५० पुनश्चैनंशरैर्घोरैश्छादयामासभारत ॥ निदाघांतेमहाराजयथामेघोदिवाकरम् ५१ सात्यकोऽपिमहाराजशरजालंनिहत्यतत् ॥ द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णंशरजालैरनेकधा ५२ तापयामासचद्रौणिंशैनेयःपरवीरहा ॥ विमुक्तोमेघजालेनयथैवतपनस्तथा ५३ शराणांचसहस्रेणपुनरेवसमुद्यतः ॥ सात्यकिश्छादयामासननादचमहाबलः ५४ दृष्ट्वापुत्रंचतंग्रस्तंराहुणेवनिशाकरम् ॥ अभ्यद्रवतशैनेयंभारद्वाजःप्रतापवान् ५५ विव्याधचसुतीक्ष्णेनपृषत्केनमहामृधे ॥ परीप्सन्स्वसुतंराजन्वार्ष्णेयेनाभिपीडितं ५६ सात्यकिस्तुरणेहित्वागुरुपुत्रंमहारथं ॥ द्रोणंविव्याधविंशत्यासर्वपारशवैःशरैः ५७ तदंतरममेयात्माकौंतेयःशत्रुतापनः ॥ अभ्यद्रवद्रणेक्रुद्धोद्रोणंप्रतिमहारथः ५८ ततोद्रोणश्चपार्थश्चसमेयेतांमहामृधे ॥ यथाबुधश्चशुक्रश्चमहाराजनभस्तले ५९ ॥ इतिश्रीम० भीष्म० भीष्मव० अलंबुषाभिमन्युयुद्धेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंद्रोणोमहेष्वासःपांडवश्चधनंजयः ॥ समीयतूरणेयत्तौताबुभौपुरुषर्षभौ १ प्रियोहिपांडवोनित्यंभारद्वाजस्यधीमतः ॥ आचार्यश्चरणेनित्यंप्रियःपार्थस्यसंजय २ तावुभौरथिनौसंख्येहृष्टौसिंहाविवोत्कटौ ॥ कथंसमीयतुर्यत्तौभारद्वाजधनंजयौ ३ ॥ संजयउवाच ॥ नद्रोणःसमरेपार्थंजानीतेप्रियमात्मनः ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यपार्थोवागुरुमाहवे ४ नक्षत्रियारणेराजन्वर्जयंतिपरस्परं ॥ निर्मर्यादंहियुध्यंतेपितृभिर्भ्रातृभिःसह ५ रणेभारतपार्थेनद्रोणोविद्धस्त्रिभिःशरैः ॥ नाचिंतयच्चतान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ६ शरवृष्ट्यापुनःपार्थश्छादयामासतंरणे ॥ सप्रजज्वालरोषेणगहनेऽग्निरिवोर्जितः ७ ततोऽर्जुनंरणेद्रोणःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छादयामासराजेंद्रनचिरादेवभारत ८ ततोदुर्योधनोराजासुशर्माणमचोदयत् ॥ द्रोणस्यसमरेराजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ९ कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

 १०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८। ३९ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे

त्रिगर्तराडपिक्रुद्धोध्वशमायम्यकार्मुकम् ॥ छादयामाससमरेपार्थंबाणैरयोमुखैः १० ताभ्यांमुक्ताःशराराजन्नंतरिक्षेविरेजिरे ॥ हंसाइवमहाराजशरत्कालेनभ
स्तले ११ तेशराःप्राप्यकौंतेयंसमंताद्विविशुःप्रभो ॥ फलभारनतंयद्वत्स्वादुवृक्षंविहंगमाः १२ अर्जुनस्तुरणेनादंविनद्यरथिनांवरः ॥ त्रिगर्तराजंसमरेसपुत्रं
विव्यधेशरैः १३ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ पार्थमेवाभ्यवर्ततमरणेकृतनिश्चयाः १४ मुमुचुःशरवृष्टिंचपांडवस्यरथंप्रति ॥ शरवृष्टिंततस्तांतुशर
वर्षैःसमंततः १५ प्रतिजग्राहराजेंद्रतोयवृष्टिमिवाचलः ॥ तत्राद्भुतमपश्यामबीभत्सोर्हस्तलाघवम् १६ विमुक्तांबहुभिर्योधैःशस्त्रवृष्टिंदुरासदाम् ॥ यदेकोवा
रयामासमारुतोऽभ्रगणानिव १७ कर्मणातेनपार्थस्यतुतुषुर्देवदानवाः ॥ अथक्रुद्धोरणेपार्थस्त्रिगर्तान्प्रतिभारत १८ मुमोचास्त्रंमहाराजवायव्यंपृतनामुखे ॥
प्रादुरासीत्ततोवायुःक्षोभयाणोनभस्तलम् १९ पातयन्वैतरुगणान्विनिघ्नंश्चैवसैनिकान् ॥ ततोद्रोणोऽभिवीक्ष्यैववायव्यास्त्रंसुदारुणम् २० शैलमन्यन्महाराज
घोरमस्त्रंमुमोचह ॥ द्रोणेनयुधिनिर्मुक्तेतस्मिन्नस्त्रेनराधिप २१ प्रशशामततोवायुःप्रसन्नाश्चदिशोदश ॥ ततःपांडुसुतोवीरस्त्रिगर्तस्यरथव्रजान् २२ निरुत्सा
हान्रणेचक्रेविमुखान्विपराक्रमान् ॥ ततोदुर्योधनश्चैवकृपश्चरथिनांवरः २३ अश्वत्थामातथाशल्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौबाह्लिकःसहबा
ल्हिकैः २४ महतारथवंशेनपार्थस्यावारयन्दिशः ॥ तथैवभगदत्तश्चश्रुतायुश्चमहाबलः २५ गजानीकेनभीमस्यताववारयतांदिशः ॥ भूरिश्रवाःशलश्चैवसौबलश्च
विशांपते २६ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारयन् ॥ भीष्मस्तुसंहतःसंख्येधार्तराष्ट्रैःससैनिकैः २७ युधिष्ठिरंसमासाद्यसर्वतःपर्यवारयत् ॥ आपतंतंगजा
नीकंदृष्ट्वापार्थोवृकोदरः २८ लेलिहन्सृक्किणीवीरोमृगराडिवकानने ॥ भीमस्तुरथिनांश्रेष्ठोगदांगृह्यमहाहवे २९ अवप्लुत्यरथात्तूर्णंतवसैन्यान्यभीषयत् ॥
तमुद्वीक्ष्यगदाहस्तंततस्तेगजसादिनः ३० परिवव्रूरणेयत्ताभीमसेनंसमंततः ॥ गजमध्यमनुप्राप्तःपांडवःसव्यराजत ३१ मेघजालस्यमहतोयथामध्य
गतोरविः ॥ व्यधमत्सगजानीकंगदयापांडवर्षभः ३२ महाभ्रजालमतुलंमातरिश्वेवसंततम् ॥ तेवध्यमानाबलिनाभीमसेनेनदंतिनः ३३ आर्तनादंरणेच
क्रुर्गर्जंतोजलदाइव ॥ बहुधादारितश्चैवविषाणैस्तत्रदंतिभिः ३४ फुल्लाशोकनिभःपार्थःशुशुभेरणमूर्धनि ॥ विषाणेदंतिनंगृह्यनिर्विषाणमथाकरोत् ३५ विषाणे
नचतेनैवकुंभेऽभ्याहत्यदंतिनम् ॥ पातयामाससमरेदंडहस्तइवांतकः ३६ शोणिताक्तांगदांबिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ॥ कृताभ्यंगःशोणितेनरुद्रवत्प्रत्य
दृश्यत ३७ एवंतेवध्यमानाश्चहतशेषामहागजाः ॥ प्राद्रवंतदिशोराजन्विमृद्नंतःस्वकंबलम् ३८ द्रवद्भिस्तैर्महानागैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ दुर्योधनबलंसर्वं
पुनरासीत्पराङ्मुखम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीमपराक्रमेद्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

मध्यंदिनइति १। २ । ३ । ४ । ५ । ६ त्वामयं अयंभीष्मःत्वींध्यात्वार्चितयित्वा यद्वात्वामयंस्वार्थैमयट् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४।१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

॥ संजयउवाच ॥ मध्यंदिनेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत ॥ लोकक्षयकरोरौद्रोभीष्मस्यसहसोमकैः १ गांगेयोरथिनांश्रेष्ठःपांडवानामनीकिनीं ॥ व्यधमन्निशि
तैर्बाणैःशतशोऽथसहस्रशः २ संममर्दचतत्सैन्यंपितादेवव्रतस्तव ॥ धान्यानामिवलूनानांप्रकरंगोगणाइव ३ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचविराटोद्रुपदस्तथा ॥ भीष्म
मासाद्यसमरेशरैर्जघ्नुर्महारथम् ४ धृष्टद्युम्नंततोविध्वाविराटंचशरैस्त्रिभिः ॥ द्रुपदस्यचनाराचंप्रेषयामासभारत ५ तेनविद्धामहेष्वासाभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥
चुक्रुधुःसमरेराजन्पादस्पृष्टाइवोरगाः ६ शिखंडीतंचविव्याधभरतानांपितामहम् ॥ स्त्रीमयंमनसाध्यात्वानास्मैप्राहरदच्युतः ७ धृष्टद्युम्नस्तुसमरेक्रोधेनाग्नि
रिवज्वलन् ॥ पितामहंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ८ द्रुपदःपंचविंशत्याविराटोदशभिःशरैः ॥ शिखंडीपंचविंशत्याभीष्मंविव्याधसायकैः ९ सोऽतिविद्धो
महाराजशोणितौघपरिप्लुतः ॥ वसंतेपुष्पशबलोरक्ताशोकइवाबभौ १० तान्प्रत्यविध्यद्गांगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ द्रुपदस्यचभल्लेनधनुश्चिच्छेदमारिष
११ सोऽन्यत्कार्मुकमादायभीष्मंविव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचत्रिभिर्बाणैःसुशितैरणमूर्धनि १२ तथाभीमोमहाराजद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ केकयाभ्रा
तरःपंचसात्यकिश्चैवसात्वतः १३ अभ्यद्रवंतगांगेयंयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ रिरक्षिषंतःपांचाल्यंधृष्टद्युम्नपुरोगमाः १४ तथैवतावकाःसर्वेभीष्मरक्षार्थमुद्यताः ॥
प्रत्युद्ययुःपांडुसेनांसहसैन्यानराधिप १५ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतववतेषांचसंकुलम् ॥ नराश्वरथनागानांयमराष्ट्रविवर्धनम् १६ रथीरथिनमासाद्यप्राहिणोद्यम
सादनम् ॥ तथेतरान्समासाद्यनरनागाश्वसादिनः १७ अनयन्परलोकायशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ शरैश्चविविधैर्घोरैस्तत्रतत्रविशांपते १८ रथास्तुरथिभिर्हीं
नाहतसारथयस्तथा ॥ विप्रद्रुताश्वसमरेदिशोजग्मुःसमंततः १९ मृद्नंतस्तेनरान्राजन्हयांश्चसुबहून्रणे ॥ वातायमानादृश्यंतेगंधर्वनगरोपमाः २० रथिनश्च
रथैर्हीनावर्मिणस्तेजसायुताः ॥ कुंडलोष्णीषिणःसर्वेनिष्कांगदविभूषणाः २१ देवपुत्रसमाःसर्वेशौर्येशक्रसमायुधि ॥ ऋद्ध्याचवैश्रवणंचातिनयेनचबृहस्पतिं
२२ सर्वलोकेश्वराःशूरास्तत्रतत्रविशांपते ॥ विप्रद्रुताव्यदृश्यंतप्राकृताइवमानवाः २३ दंतिनश्चनरश्रेष्ठहीनाःपरमसादिभिः ॥ मृद्नंतःस्वान्यनीकानिनि
पेतुःसर्वशब्दगाः २४ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैःपताकाभिश्चमारिष ॥ छत्रैःसितैर्हेमदंडैश्चामरैश्चसमंततः २५ विशीर्णैर्विप्रधावंतोदृश्यंतेस्मादिशोदश ॥ नवमे
घप्रतीकाशाजलदोपमनिःस्वनाः २६ तथैवदंतिभिर्हीनागजारोहाविशांपते ॥ प्रधावंतोऽन्वदृश्यंततववतेषांचसंकुले २७ नानादेशसमुत्थांश्चतुरगान्हेमभूषि
तान् ॥ वातायमानानद्राक्षंशतशोऽथसहस्रशः २८ अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समंततः ॥ द्रवमाणानपश्यामद्राव्यमाणांश्चसंयुगे २९ गजोगजंसमासा
द्यद्रवमाणंमहाहवे ॥ ययौप्रमृद्यतरसापादातान्वाजिनस्तथा ३०

वैश्रवणंकुबेरंचातिअतिक्रांताः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ अद्राक्षमहंसंजयः २८ । २९ । ३०

४५

तथैवचरथान्राजन्प्रममर्दरणेगजः ॥ रथाश्चैवसमासाद्यपतितांस्तुरगान्भुवि ३१ व्यमृद्नन्समरेराजंस्तुरगांश्चनरान्रणे ॥ एवंतेबहुधाराजन्प्रत्यमृद्नन्पर
स्परम् ३२ तस्मिन्रौद्रेतथायुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ प्रावर्ततनदीघोराशोणितांत्रतरंगिणी ३३ अस्थिसंघातसंबाधाकेशशैवलशाद्वला ॥ रथह्रदाशरावर्ता
हयमीनादुरासदा ३४ शीर्षोपलसमाकीर्णाहस्तिग्राहसमाकुला ॥ कवचोष्णीषफेनौघाधनुर्वेगासिकच्छपा ३५ पताकाध्वजवृक्षाढ्यामर्त्यकूलापहारिणी ॥
क्रव्यादहंससंकीर्णायमराष्ट्रविवर्धनी ३६ तांनदींक्षत्रियाःशूरारथनागहयप्लवैः ॥ प्रतेरुर्बहवोराजन्भयंत्यक्त्वामहारथाः ३७ अपोवाहरणेभीरून्कश्मलेनाभिसं
वृतान् ॥ यथावैतरणीप्रेतान्प्रेतराजपुरंप्रति ३८ प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्रदृष्ट्वातद्वैशसंमहत् ॥ दुर्योधनापराधेगच्छंतिक्षत्रियाःक्षयम् ३९ गुणवत्सुकथंद्वेषंधृ
तराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ कृतवान्पांडुपुत्रेषुपापात्मालोभमोहितः ४० एवंबहुविधावाचःश्रूयंतेस्मपरस्परम् ॥ पांडवस्तवसंयुक्ताःपुत्राणांतेसुदारुणाः ४१ तानि
शम्यततोवाचःसर्वयोधैरुदाहृताः ॥ आगस्कृत्सर्वलोकस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ४२ भीष्मंद्रोणंकृपंचैवशल्यंचोवाचभारत ॥ युध्यध्वमनहंकाराःकिंचिरंकुरुथे
तिच ४३ ततःप्रववृतेयुद्धंकुरूणांपांडवैःसह ॥ अक्षद्यूतकृतंराजन्सुघोरंवैशसंतदा ४४ यत्पुरानिगृह्णासिवार्यमाणोमहात्मभिः ॥ वैचित्रवीर्यतस्येदंफलंप
श्यसुदारुणम् ४५ नहिपांडुसुताराजन्ससैन्याःसपदानुगाः ॥ रक्षंतिसमरेप्राणान्कौरवावापिसंयुगे ४६ एतस्मात्कारणाद्घोरोवर्ततेस्वजनक्षयः ॥ दैवाद्वापुरु
षव्याघ्रतवचापनयान्नृप ४७ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ संजयउवाच ॥
अर्जुनस्तान्नरव्याघ्रःसुशर्मानुचरान्नृपान् ॥ अनयत्प्रेतराजस्यसदनंसायकैःशितैः १ सुशर्माऽपिततोबाणैःपार्थंविव्याधसंयुगे ॥ वासुदेवंचसप्तत्यापार्थंचनव
भिःपुनः २ तंनिवार्यशरौघेणशक्रसूनुर्महारथः ॥ सुशर्मणोरणेयोधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ३ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ व्यद्रवंतरणेराजन्भये
जातेमहारथाः ४ उत्सृज्यतुरगान्केचिद्रथान्केचिच्चमारिष ॥ गजानन्येसमुत्सृज्यप्राद्रवंतदिशोदश ५ अपरेतुतदाऽऽदायवाजिनागरथान्रणे ॥ त्वरयापरयायु
क्ताःप्राद्रवंतविशांपते ६ पादाताश्चापिशस्त्राणिसमुत्सृज्यमहारणे ॥ निरपेक्षाव्यधावंततेनतेनस्मभारत ७ वार्यमाणाःसुबहुशस्त्रैगर्तेनसुशर्मणा ॥ तथाऽन्यैः
पार्थिवश्रेष्ठैर्नव्यतिष्ठंतसंयुगे ८ तद्बलंप्रद्रुतंदृष्ट्वापुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ पुरस्कृत्यरणेभीष्मंसर्वसैन्यपुरस्कृतः ९ सर्वोद्योगेनमहताधनंजयमुपाद्रवत् ॥ त्रिगर्ताधि
पतेरर्थेजीवितस्यविशांपते १० सएकःसमरेतस्थौकिरन्बहुविधाञ्शरान् ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःशेषाहिप्रद्रुतानराः ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ महामात्रौश्रेष्ठौ २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ भारतंभीष्मंलोमवाहिभिःलोमच्छेदकैः २९ । ३० । ३१ । ३२

तथैवपांडवाराजन्सर्वोद्योगेनदंशिताः ॥ प्रययुःफाल्गुनार्थाययत्रभीष्मोव्यतिष्ठत १२ ज्ञायमानारणेवीर्यंघोरंगांडीवधन्वनः ॥ हाहाकारकृतोत्साहाभीष्मंज
ग्मुःसमंततः १३ ततस्तालध्वजःशूरःपांडवानांवरूथिनीं ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः १४ एकीभूतास्ततःसर्वेकुरवःसहपांडवैः ॥ अयुध्यंतमहा
राजमध्यंप्राप्तेदिवाकरे १५ सात्यकिःकृतवर्माणंविध्वापंचभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्बाणान्सहस्रशः १६ तथैवद्रुपदोराजाद्रोणंविद्धाशितैःशरैः ॥
पुनर्विव्याधसत्यासारथिंचास्यपंचभिः १७ भीमसेनस्तुराजानंबाल्हीकंप्रपितामहम् ॥ विद्धानदन्महानादंशार्दूलइवकानने १८ आर्जुनिश्चित्रसेनेनविद्धो
बहुभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्बाणान्सहस्रशः १९ चित्रसेनंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधसमरेभृशम् ॥ समागतौतौतुरणेमहामात्रौव्यरोचताम् २० यथादिवि
महाघोरौराजन्बुधशनैश्चरौ ॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासूतंचनवभिःशरैः २१ ननादबलवान्नादंसौभद्रःपरवीरहा ॥ हताश्वात्तुरथातूर्णंसोऽवप्लुत्यमहारथः २२
आरुरोहरथंतूर्णंदुर्मुखस्यविशांपते ॥ द्रोणश्चद्रुपदंभित्त्वाशरैःसन्नतपर्वभिः २३ सारथिंचास्यविव्याधत्वरमाणःपराक्रमी ॥ पीड्यमानस्ततोराजाद्रुपदोवाहि
नीमुखे २४ अपायाज्जवनैरश्वैःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ भीमसेनस्तुराजानंमुहूर्तादिवबाह्लिकम् २५ व्यश्वसूतरथंचक्रेसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ ससंभ्रमोमहाराजसं
शयंपरमंगतः २६ अवप्लुत्यततोवाहाद्बाल्हीकःपुरुषोत्तमः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंलक्ष्मणस्यमहारणे २७ सात्यकिःकृतवर्माणंवारयित्वामहारणे ॥ शरैर्बहुविधैरा
जन्नाससादपितामहं २८ सविध्वाभारतंषष्ट्यानिशितैर्लोमवाहिभिः ॥ नृत्यन्निवरथोपस्थेविधुन्वानोमहद्धनुः २९ तस्यायसींमहाशक्तिंचिक्षेपाथपितामहः ॥
हेमचित्रांमहावेगांनागकन्योपमांशुभाम् ३० तामापतंतींसहसामृत्युकल्पांसुदुर्जयाम् ॥ व्यंसयामासवार्ष्णेयोलाघवेनमहायशाः ३१ अनासाद्यतुवार्ष्णेयंश
क्तिःपरमदारुणा ॥ न्यपतद्धरणीपृष्ठेमहोल्केवमहाप्रभा ३२ वार्ष्णेयस्तुततोराजन्स्वांशक्तिंकनकप्रभाम् ॥ वेगवद्गृह्यचिक्षेपपितामहरथंप्रति ३३ वार्ष्णेयभुज
वेगेनप्रणुन्नासामहाहवे ॥ अभिदुद्राववेगेनकालरात्रिर्यथानरम् ३४ तामापतंतींसहसाद्विधाचिच्छेदभारतः ॥ क्षुरप्राभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यांसाव्यशीर्यतमेदिनीम्
३५ छित्वाशक्तिंतुगांगेयःसात्यकिंनवभिःशरैः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धःप्रहसञ्छत्रुकर्शनः ३६ ततःसरथनागाश्वाःपांडवाःपांडुपूर्वजाः ॥ परिवव्रूरणेभीष्मंमाधव
त्राणकारणात् ३७ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ पांडवानांकुरूणांचसमरेविजयैषिणाम् ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिवार्ष्णे
ययुद्धेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वाभीष्मंरणेक्रुद्धंपांडवैरभिसंवृतम् ॥ यथामेघैर्महाराजतपांतेदिविभास्करम् १

३३ । ३४ मेदिनींप्राप्येतिशेषः ३५ । ३६ माधवःसात्यकिः ३७ । ३८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ध ॥ दृष्ट्वेति १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ततइति सैन्येनेतिपूर्वस्मादनुकृष्यतेहयानांसैन्येनपरिवार्यन्यवारयदितितृतीयेनान्वयः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमभाषत ॥ एषशूरोमहेष्वासोभीष्मःशूरनिषूदनः २ छादितःपांडवैःशूरैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ तस्यकार्यंत्वयावीररक्षणंसुमहात्मनः ३ रक्ष्यमाणोहिसमरेभीष्मोऽस्माकंपितामहः ॥ निहन्यात्समरेयत्तान्पंचालान्पांडवैःसह ४ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ॥ गोप्ताह्येषमहेष्वासोभीष्मोऽस्माकंमहाव्रतः ५ सभवान्सर्वसैन्येनपरिवार्यपितामहम् ॥ समरेकर्मकुर्वाणंदुष्करंपरिरक्षतु ६ सएवमुक्तःसमरेपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ परिवार्यस्थितोभीष्मंसैन्येनमहतावृतः ७ ततःशतसहस्राणांहयानांसुबलात्मजः ॥ विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ८ दर्पितानांसुवेशानांबलस्थानांपताकिनाम् ॥ शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानांनरोत्तमैः ९ नकुलंसहदेवंचधर्मराजंचपांडवम् ॥ न्यवारयन्नरश्रेष्ठान्परिवार्यसमंततः १० ततोदुर्योधनोराजाशूराणांहयसादिनाम् ॥ अयुतंप्रेषयामासपांडवानांनिवारणे ११ तैःप्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ॥ खुराहताधराराजंश्चकंपेचननादच १२ खुरशब्दश्चसुमहान्वाजिनांशुश्रुवेतदा ॥ महावंशवनस्येवदह्यमानस्यपर्वते १३ उत्पतद्भिश्चतैस्तत्रसमुद्भूतंमहद्रजः ॥ दिवाकररथंप्राप्यच्छादयामासभास्करम् १४ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तुक्षोभितापांडवीचमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिवमहत्सरः १५ हेषतांचैवशब्देननप्राज्ञायतकिंचन ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ १६ प्रत्यघ्नंस्तरसावेगंसमरेहयसादिनाम् ॥ उद्वृत्तस्यमहाराजप्रावृट्कालेऽतिपूर्यतः १७ पौर्णमास्यामंबुवेगंयथावेलामहोदधेः ॥ ततस्तेरथिनोराजन्शरैःसन्नतपर्वभिः १८ न्यकृंतन्नुत्तमांगानिशरेणहयसादिनाम् ॥ तेनिपेतुर्महाराजनिहतादृढधन्विभिः १९ नागैरिवमहानागायथावद्गिरिगह्वरे ॥ तेऽपिप्रासैःसुनिशितैःशरैःसन्नतपर्वभिः २० न्यकृंतन्नुत्तमांगानिविचरंतोदिशोदश ॥ अभ्याहताहयारोहाऋष्टिभिर्भरतर्षभ २१ अत्यजन्नुत्तमांगानिफलानीवमहाद्रुमाः ॥ ससादिनोहयाराजंस्तत्रतत्रनिषूदिताः २२ पतिताःपात्यमानाश्चप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ वध्यमानाहयाश्चैवप्राद्रवंतभयार्दिताः २३ यथासिंहंसमासाद्यमृगाःप्राणपरायणाः ॥ पांडवाश्चमहाराजजित्वाशत्रून्महामृधे २४ दध्मुःशंखांश्चभेरीश्चताडयामासुराहवे ॥ ततोदुर्योधनोदीनोदृष्ट्वासैन्यंपराजितम् २५ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठमद्रराजमिदंवचः ॥ एषपांडुसुतोज्येष्ठोयमाभ्यांसहितोरणे २६ पश्यतांवोमहाबाहोसेनांद्रावयतिप्रभो ॥ तंवारयमहाबाहोवेलेवमकरालयम् २७ त्वंहिसंश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ पुत्रस्यतवतद्वाक्यंश्रुत्वाशल्यःप्रतापवान् २८ सययौरथवंशेनयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ तदाऽपतद्वैसहसाशल्यस्यसुमहद्बलम् २९ महौघवेगंसमरेवारयामासपांडवः ॥ मद्रराजंचसमरेधर्मराजोमहारथः ३० दशभिःसायकैस्तूर्णमाजघानस्तनांतरे ॥ नकुलःसहदेवश्चतंसप्तभिरजिह्मगैः ३१ मद्रराजोऽपितान्सर्वानाजघानत्रिभिस्त्रिभिः ॥ युधिष्ठिरंपुनःषष्ट्याविव्याधनिशितैःशरैः ३२ २४।२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

माद्रीपुत्रौचसंभ्रांतौद्वाभ्यांद्वाभ्यामताडयत् ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्दृष्ट्वाराजानमाहवे ३३ मद्रराजरथंप्राप्तंमृत्योरास्यगतंयथा ॥ अभ्यपद्यतसंग्रामेयुधिष्ठिरममित्रजित् ३४ ततोयुद्धंमहाघोरंप्रावर्ततसुदारुणम् ॥ अपरांदिशमास्थायपतमानेदिवाकरे ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततःपितातवक्रुद्धोनिशितैःसायकोत्तमैः ॥ आजघानरणेपार्थान्सहसेनान्समंततः १ भीमंद्वादशभिर्विद्ध्वासात्यकिंनवभिःशरैः ॥ नकुलंचत्रिभिर्विद्ध्वासहदेवंचसप्तभिः २ युधिष्ठिरंद्वादशभिर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ धृष्टद्युम्नंततोविद्ध्वाननादसुमहाबलः ३ तंद्वादशाख्यैर्नकुलोमाधवश्चत्रिभिःशरैः ॥ धृष्टद्युम्नश्चसप्तत्याभीमसेनश्चसप्तभिः ४ युधिष्ठिरोद्वादशभिःप्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ द्रोणस्तुसात्यकिंविद्ध्वाभीमसेनमविध्यत ५ एकैकंपंचभिर्बाणैर्यमदंडोपमैःशितैः ॥ तौचतंप्रत्यविध्येतांत्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ६ तोत्रैरिवमहानागंद्रोणंब्राह्मणपुंगवम् ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमालवाः ७ अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोऽथवसातयः ॥ संग्रामेनाजहुर्भीष्मंवध्यमानाःशितैःशरैः ८ तथैवान्येमहीपालानानादेशसमागताः ॥ पांडवानभ्यवर्ततविविधायुधपाणयः ९ तथैवपांडवाराजन्परिवव्रुःपितामहम् ॥ ससमंतात्परिवृतोरथौघैरपराजितः १० गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टःप्रजज्वालदहन्परान् ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ११ शरस्फुलिंगोभीष्माग्निर्ददाहक्षत्रियर्षभान् ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैःसुतेजनैः १२ कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामासतद्बलम् ॥ अपातयद्ध्वजांश्चैवरथिनश्चशितैःशरैः १३ मुंडतालवनानीवचकारसरथव्रजान् ॥ निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्चसंयुगे १४ अकरोत्समहाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः १५ निशम्यसर्वभूतानिसमकंपंतभारत ॥ अमोघाह्यपतन्बाणाःपितुस्तेभरतर्षभ १६ नासज्जंततनुत्रेषुभीष्मचापच्युताःशराः ॥ हतवीरान्रथान्राजन्संयुक्तान्जवनैर्हयैः १७ अपश्यामममहाराजह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ चेदिकाशिकरूषाणांसहस्राणिचतुर्दश १८ महारथाःसमाख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ अपरावर्तिनःसर्वेसुवर्णविकृतध्वजाः १९ संग्रामेभीष्ममासाद्यव्यादितास्यमिवांतकम् ॥ निमग्नाःपरलोकायसवाजिरथकुंजराः २० भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्चभारत ॥ अपश्याममहाराजशतशोऽथसहस्रशः २१ सवरूथैरथैर्भग्नैराथिभिश्चनिपातितैः ॥ शरैःसुकवचैश्छिन्नैःपट्टिशैश्चविशांपते २२ गदाभिर्भिंदिपालैश्चनिशितैश्चशिलीमुखैः ॥ अनुकर्षैरुपासंगैश्चक्रैर्भग्नैश्चमारिष २३ बाहुभिःकार्मुकैःखड्गैःशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ तलत्रैरंगुलित्रैश्चध्वजैश्चविनिपातितैः २४ चापैश्चबहुधाच्छिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ हतारोहागजाराजन्हयाश्चहयसादिनः २५ न्यपतंतगतप्राणाःशतशोऽथसहस्रशः ॥ यतमानाश्चतेवीराद्रवमाणान्महारथान् २६ नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येणवध्यमानामहाचमूः २७

अभज्यतमहाराजनचद्वौसहधावतः ॥ आविद्धरथनागाश्वंपातितध्वजसंकुलम् २८ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनम् ॥ जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपित
रंतथा २९ प्रियंसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः ॥ विमुच्यकवचानन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ३० प्रकीर्यकेशान्धावंतःप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रां
तमुद्भ्रांतरथकूबरम् ३१ ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानंसैन्यंतुदृष्ट्वायादवनंदनः ३२ उवाचपार्थंबीभत्सुंनिगृह्यरथमुत्तमम् ॥ अयंसका
लःसंप्राप्तःपार्थयःकांक्षितस्तव ३३ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्पुराकथितंवीरराज्ञांतेषांसमागमे ३४ विराटनगरेतातसंजयस्यसमीपतः ॥
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ३५ सानुबंधान्हनिष्यामियेमांयोत्स्यंतिसंगरे ॥ इतितत्कुरुकौंतेयसत्यंवाक्यमरिंदम ३६ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य
युध्यस्वविगतज्वरः ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनातिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ३७ अकामइवबीभत्सुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ अवध्यानांवधंकृत्वाराज्यंवानरकोत्तरम् ३८ दुःखा
निवनवासेवाकिंनुमेसुकृतंभवेत् ॥ चोदयाश्वान्यतोभीष्मःकरिष्येवचनंतव ३९ पातयिष्यामिदुर्धर्षंभीष्मंकुरुपितामहम् ॥ सचाश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामा
समाधवः ४० यतोभीष्मस्ततोराजन्दुष्प्रेक्ष्योरश्मिवानिव ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलंमहत् ४१ दृष्ट्वापार्थंमहाबाहुंभीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ततोभीष्मः
कुरुश्रेष्ठःसिंहवद्विनदन्मुहुः ४२ धनंजयरथंशीघ्रंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ क्षणेनसरथस्तस्यसहयःसहसारथिः ४३ शरवर्षेणमहतानप्राज्ञायतभारत ॥ वासुदेव
स्त्वसंभ्रांतोधैर्यमास्थायसत्वरः ४४ चोदयामासतानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ततःपार्थोधनुर्गृह्यदिव्यंजलदनिःस्वनम् ४५ पातयामासभीष्मस्यधनु
श्छित्वाशितैःशरैः ॥ सच्छिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्धनुः ४६ निमेषांतरमात्रेणसज्यंचक्रेपितातव ॥ चकर्षचततोदोर्भ्यांधनुर्जलदनिःस्वनम् ४७ अथा
स्यतदपिक्रुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः ॥ तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ४८ गांगेयस्त्वब्रवीत्पार्थंधन्विश्रेष्ठमरिंदम ॥ साधुसाधुमहाबाहोसाधुकुंतीसुते
तिच ४९ समाभाष्यैवमपरंप्रगृह्यरुचिरंधनुः ॥ मुमोचसमरेभीष्मःशरान्पार्थरथंप्रति ५० अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलम् ॥ मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंड
लानिनिदर्शयन् ५१ शुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ ॥ गोवृषाविवसंरब्धौविषाणोल्लिखितांकितौ ५२ वासुदेवस्तुसंप्रेक्ष्यपार्थस्यमृदुयुद्धताम् ॥
भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि ५३ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ॥ वरान्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्यसैनिकान् ५४ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौ
धिष्ठिरेबले ॥ नामृष्यतमहाबाहुर्माधवःपरवीरहा ५५ उत्सृज्यरजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्यमारिष ॥ वासुदेवस्ततोयोगीप्रचस्कंदमहारथात् ५६ अभिदुद्रावभी
ष्मंसभुजप्रहरणोबली ॥ प्रतोदपाणिस्तेजस्वीसिंहवद्विनदन्मुहुः ५७ दारयन्निवपद्भ्यांसजगतींजगदीश्वरः ॥ क्रोधताम्रेक्षणःकृष्णोजिघांसुरमितद्युतिः ५८

५९ । ६० मणिरिंद्रनीलः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ सर्वतःइहामुत्रच ६६ अन्वक्पश्चाद्गामी ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ आपूर्णकलाभिरितिशेषः ७५ । ७६

ग्रसंतइवचेतांसितावकानांमहाहवे ॥ दृष्ट्वामाधवमाक्रंदेभीष्मायोद्यतमंतिके ५९ हतोभीष्मोहतोभीष्मस्तत्रतत्रवचोमहत् ॥ अश्रूयतमहाराजवासुदेवभया
त्तदा ६० पीतकौशेयसंवीतोमणिश्यामोजनार्दनः ॥ शुशुभेविद्रवन्भीष्मंविद्युन्मालीयथांऽबुदः ६१ ससिंहइवमातंगंयूथर्षभइवर्षभम् ॥ अभिदुद्राववेगेनवि
नदन्यादवर्षभः ६२ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यपुंडरीकाक्षमाहवे ॥ असंभ्रमंरणेभीष्मोविचकर्षमहद्धनुः ६३ उवाचचैवगोविंदमसंभ्रांतेनचेतसा ॥ एह्येहिपुंडरीकाक्ष
देवदेवनमोऽस्तुते ६४ मामद्यसात्वतश्रेष्ठपातयस्वमहाहवे ॥ त्वयाहिदेवसंग्रामेहतस्यापिममानघ ६५ श्रेयएवपरंकृष्णलोकेभवतिसर्वतः ॥ संभावितोऽस्मि
गोविंदत्रैलोक्येनाद्यसंयुगे ६६ प्रहरस्वयथेष्टंवैदासोऽस्मितवचानघ ॥ अन्वगेवततःपार्थःसमभिद्रुत्यकेशवम् ६७ निजग्राहमहाबाहुर्बाहुभ्यांपरिगृह्यवै ॥
निगृह्यमाणःपार्थेनकृष्णोराजीवलोचनः ६८ जगामैवैनमादायवेगेनपुरुषोत्तमः ॥ पार्थस्तुविष्टभ्यबलाच्चरणौपरवीरहा ६९ निजग्राहहृषीकेशंकथंचिद्दशमे
पदे ॥ ततएवमुवाचार्तःक्रोधपर्याकुलेक्षणम् ७० निःश्वसंतंयथानागमर्जुनःप्रणयात्सखा ॥ निवर्तस्वमहाबाहोनानृतंकर्तुमर्हसि ७१ यत्त्वयाकथितंपूर्वंनयो
त्स्यामीतिकेशव ॥ मिथ्यावादीतिलोकास्त्वांकथयिष्यंतिमाधव ७२ ममैषभारःसर्वोहिहनिष्यामिपितामहम् ॥ शपेकेशवशस्त्रेणसत्येनसुकृतेनच ७३ अंतं
यथागमिष्यामिशत्रूणांशत्रुसूदन ॥ अद्यैवपश्यदुर्धर्षंपात्यमानंमहारथम् ७४ तारापतिमिवापूर्णमंतकालेयदृच्छया ॥ माधवस्तुवचःश्रुत्वाफाल्गुनस्यमहा
त्मनः ७५ नकिंचिदुक्त्वासक्रोधआरुरोहरथंपुनः ॥ तौरथस्थौनरव्याघ्रौभीष्मःशांतनवःपुनः ७६ ववर्षशरवर्षेणमेघोवृष्ट्यायथाऽचलौ ॥ प्राणानादत्तयोधा
नांपितादेवव्रतस्तव ७७ गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसिशिशिरात्यये ॥ यथाकुरूणांसैन्यानिबभंजुर्युधिपांडवाः ७८ तथापांडवसैन्यानिबभंजयुधितेपिता ॥
हतविद्रुतसैन्यास्तुनिरुत्साहाविचेतसः ७९ निरीक्षितुंनशेकुस्तेभीष्ममप्रतिमंरणे ॥ मध्यंगतमिवादित्यंप्रतपंतंस्वतेजसा ८० तेवध्यमानाभीष्मेणशतशोऽथ
सहस्रशः ॥ कुर्वाणंसमरेकर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ८१ वीक्षांचक्रुर्महाराजपांडवाभयपीडिताः ॥ तथापांडवसैन्यानिद्राव्यमाणानिभारत ८२ त्रातारंनाध्य
गच्छंतगावःपंकगताइव ॥ पिपीलिकाइवक्षुण्णादुर्बलाबलिनारणे ८३ महारथंभारतदुष्प्रकंपंशरौघिणंप्रतपंतंनरेंद्रान् ॥ भीष्मंनशेकुःप्रतिवीक्षितुंतेशरार्चिषं
सूर्यमिवातपंतम् ८४ विमृद्गतस्तस्यतुपांडुसेनामस्तंजगामाथसहस्ररश्मिः ॥ ततोबलानांश्रमकर्शितानांमनोऽवहारंप्रतिसंबभूव ८५ ॥ इतिश्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

युद्धत्रामिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ एकतइतिद्वितीयांतात्तसिः एकेकेवलंमृत्युमेवाभ्येतीत्यर्थः २० । २१

संजयउवाच ॥ युध्यतामेवतेषांतुभास्करेऽस्तमुपागते ॥ संध्यासमभवद्घोरानापश्यामततोरणम् १ ततोयुधिष्ठिरोराजासंध्यांसंदृश्यभारत ॥ वध्यमा
नंचभीष्मेणत्यक्तास्त्रंभयविह्वलम् २ स्वसैन्यंचपरावृत्तंपलायनपरायणम् ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धंपीडयंतंमहारथम् ३ सोमकांश्चजितान्दृष्ट्वानिरुत्साहान्महा
रथान् ॥ चिंतयित्वाततोराजाअवहारमरोचयत् ४ ततोऽवहारंसैन्यानांचक्रेराजायुधिष्ठिरः ॥ तथैवतवसैन्यानामवहारोह्यभूत्तदा ५ ततोऽवहारंसैन्यानां
कृत्वातत्रमहारथाः ॥ न्यविशंतकुरुश्रेष्ठसंग्रामेक्षतविक्षताः ६ भीष्मस्यसमरेकर्मचिंतयानास्तुपांडवाः ॥ नालभंततदाशांतिंभीष्मबाणप्रपीडिताः ७
भीष्मोऽपिसमरेजित्वापांडवान्सहसृंजयान् ॥ पूज्यमानस्तवसुतैर्वंद्यमानश्चभारत ८ न्यविशत्कुरुभिःसार्धंहृष्टरूपैःसमंततः ॥ ततोरात्रिःसमभवत्सर्वभूतप्र
मोहिनी ९ तस्मिन्रात्रिमुखेघोरेपांडवावृष्णिभिःसह ॥ सृंजयाश्चदुराधर्षामंत्रायसमुपाविशन् १० आत्मनिःश्रेयसंसर्वेप्राप्तकालंमहाबलाः ॥ मंत्रयामासुर
व्यग्रामंत्रनिश्चयकोविदाः ११ ततोयुधिष्ठिरोराजामंत्रयित्वाचिरंनृप ॥ वासुदेवंसमुद्वीक्ष्यवचनंचेदमाददे १२ कृष्णपश्यमहात्मानंभीष्मंभीमपराक्रमम् ॥
गजंनलवनानीवविमृद्नंतंबलंमम १३ नचैवैनंमहात्मानमुत्सहामोनिरीक्षितुम् ॥ लेलिह्यमानंसैन्येषुप्रवृद्धमिवपावकम् १४ यथाघोरोमहानागस्तक्ष
कोवैविषोल्बणः ॥ तथाभीष्मोरणेक्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रःप्रतापवान् १५ गृहीतचापःसमरेप्रमुंचान्निशिताञ्छरान् ॥ शक्योजेतुंयमःक्रुद्धोवज्रपाणिश्चदेवराट्
१६ वरुणःपाशभृच्चापिसगदोवाधनेश्वरः ॥ नतुभीष्मःसुसंक्रुद्धःशक्योजेतुंमहाहवे १७ सोऽहमेवंगतेकृष्णनिमग्नःशोकसागरे ॥ आत्मनोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममा
साद्यसंयुगे १८ वनंयास्यामिदुर्धर्षश्रेयोवैतत्रमेगतं ॥ नयुद्धंरोचतेकृष्णहंतिभीष्मोहिनःसदा १९ यथाप्रज्वलितंवह्निंपतंगःसमभिद्रवन् ॥ एकतोमृत्युमभ्ये
तितथाऽहंभीष्ममीयिवान् २० क्षयंनीतोऽस्मिवार्ष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैवमेशूराःसायकैर्भृशपीडिताः २१ मत्कृतेभ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टावनं
गताः ॥ परिक्लिष्टातथाकृष्णामत्कृतेमधुसूदन २२ जीवितंबहुमन्येऽहंजीवितंह्यद्यदुर्लभम् ॥ जीवितस्याद्यशेषेणचरिष्येधर्ममुत्तमम् २३ यदितेऽहमनुग्राह्यो
भ्रातृभिःसहकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधेनहितंव्याहरकेशव २४ एवंश्रुत्वावचस्तस्यकारुण्याद्बहुविस्तरम् ॥ प्रत्युवाचततःकृष्णःसांत्वयानोयुधिष्ठिरम् २५
धर्मपुत्रविषादंत्वंमाकृथाःसत्यसंगर ॥ यस्यतेभ्रातरःशूरादुर्जयाःशत्रुसूदनाः २६ अर्जुनोभीमसेनश्चवाय्वग्निसमतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौचविक्रांतौत्रिदशानामिवे
श्वरौ २७ मांवानियुंक्ष्वसौहार्दाद्योत्स्येभीष्मेणपांडव ॥ त्वत्प्रयुक्तोमहाराजकिंनकुर्यांमहाहवे २८ हनिष्यामिरणेभीष्ममाहूयपुरुषर्षभम् ॥ पश्यतांधार्तराष्ट्रा
णांयदिनेच्छतिफाल्गुनः २९ यदिभीष्मेहतेवीरेजयंपश्यसिपांडव ॥ हंताऽस्म्येकरथेनाद्यकुरुवृद्धंपितामहम् ३० पश्यमेविक्रमंराजन्महेंद्रस्येवसंयुगे ॥ विमुं
चंतंमहास्त्राणिपातयिष्यामितंरथात् ३१

२२ अद्येदानीं २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

२२ । २३ ।३४ । ३५। ३६ । ३७। ३८ ।३९ विपरीतःक्षुद्रेषुपराक्रमी गतसत्वोगतबुद्धिः ४०।४१।४२।४३।४४।४५। ४६।४७।४८।४९।५०। ५१।५२। ५३।५४।५५।५६ ।५७।५८।५९। ।६०।६१।६२

यःशत्रुःपांडुपुत्राणांमच्छत्रुःसनसंशयः ॥ मदर्थाभवदीयायेयेमदीयास्तवैवते ३२ तवभ्रातामसखासंबंधीशिष्यएवच ॥ मांसान्युत्कृत्यदास्यामिफाल्गुनार्थे महीपते ३३ एषचापिनरव्याघ्रोमत्कृतेजीवितंत्यजेत ॥ एषनःसमयस्तातताारयेमपरस्परम् ३४ समांनियुंक्ष्वराजेंद्रयथायोद्धाभवाम्यहम् ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लव्येयत्तत्पार्थेनपूर्वतः ३५ घातयिष्यामिगांगेयमितिलोकस्यसंनिधौ ॥ परिरक्ष्यमिदंतावद्वचःपार्थस्यधीमतः ३६ अनुज्ञातंतुपार्थेनमयाकार्यंनसंशयः ॥ अथवाफाल्गुनस्यैषभारःपरिमितोरणे ३७सहनिष्यतिसंग्रामेभीष्मंपरपुरंजयम् ॥ अशक्यमपिकुर्याद्धिरणेपार्थःसमुद्यतः ३८ त्रिदशान्वासमुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ॥ निहन्यादर्जुनःसंख्येकिमुभीष्मंनराधिप ३९ विपरीतोमहावीर्योगतसत्वोऽल्पजीवनः ॥ भीष्मःशांतनवोनूनंकर्तव्यंनावबुध्यते ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव ॥ सर्वेह्येतेनपर्याप्तास्तववेगविधारणे ४१ नियतंसमवाप्स्यामिसर्वमेतद्यथेप्सितम् ॥ यस्यमेपुरुषव्याघ्रभवान्पक्षेव्यवस्थितः ४२ सेंद्रानपिरणेदेवान्जयेयंजयतांवर ॥ त्वयानाथेनगोविंदाकिमुभीष्मंमहारथम् ४३ नतुत्वामनृतंकर्तुमुत्सहेस्वात्मगौरवात ॥ अयुध्यमानःसाहाय्यंयथोक्तंकुरुमाधव ४४ समयस्तुकृतःकश्चिन्ममभीष्मेणसंयुगे ॥ मंत्रयिष्येतवार्थायनतुयोत्स्येकथंचन ४५ दुर्योधनार्थेयोत्स्यामिसत्यमेतादितिप्रभो ॥ सहिराज्यस्यमेदातामंत्रस्यैवचमाधव ४६ तस्माद्देवव्रतंभूयोवधोपायार्थमात्मनः ॥ भवतासहिताःसर्वेप्रयाममधुसूदन ४७ तद्वयंसहितागत्वाभीष्ममाशुनरोत्तमं ॥ नचिरात्सर्वेवार्ष्णेयमंत्रंपृच्छामकौरवं ४८ सवक्ष्यतिहितंवाक्यंसत्यमस्मान्जनार्दन ॥ यथाचवक्ष्यतेकृष्णतथाकर्ताऽस्मिसंयुगे ४९ सनोजयस्यदातास्यान्मंत्रस्यचदृढव्रतः ॥ बालाःपित्राविहिनाश्चतेनसंवर्धितावयम् ५० तंचेत्पितामहंवृद्धंहंतुमिच्छामिमाधव ॥ पितुःपितरमिष्टंचधिगस्तुक्षत्रजीविकाम् ५१ ॥ संजयउवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजवार्ष्णेयःकुरुनंदनं ॥ रोचतेमेमहाप्राज्ञराजेंद्रतवभाषितम् ५२ देवव्रतःकृतीभीष्मःप्रेक्षितेनापिनिर्दहेत ॥ गम्यतांसवधोपायंप्रष्टुंसागरगासुतः ५३ वक्तुमर्हतिसत्यंसत्वयापृष्टोविशेषतः ॥ तेवयंतत्रगच्छामःप्रष्टुंकुरुपितामहम् ५४ गत्वाशांतनवंवृद्धंमंत्रंपृच्छामभारत ॥ सवोदास्यतिमंत्रंयंतेनयोत्स्यामहेपरान् ५५ एवमामंत्र्यतेवीराःपांडवाःपांडुपूर्वजम् ॥ जग्मुस्तेसहिताःसर्वेवासुदेवश्चवीर्यवान् ५६ विमुक्तशस्त्रकवचाभीष्मस्यसदनंप्रति ॥ प्रविश्यचतदाभीष्मंशिरोभिःप्रणिपेदिरे ५७ पूजयंतोमहाराजपांडवाभरतर्षभम् ॥ प्रणम्यशिरसाचैनंभीष्मंशरणमभ्ययुः ५८ तानुवाचमहाबाहुर्भीष्मःकुरुपितामहः ॥ स्वागतंतववार्ष्णेयस्वागतंतेधनंजय ५९ स्वागतंधर्मपुत्रायभीमाययमयोस्तथा ॥ किंवाकार्यंकरोम्यद्ययुष्माकंप्रीतिवर्धनम् ६० सर्वात्मनाऽपिकर्ताऽस्मियदपिस्यात्सुदुष्करम्॥तथाब्रुवाणंगांगेयंप्रीतियुक्तंपुनःपुनः६१ उवाचराजादीनात्माप्रीतियुक्तमिदंवचः॥कथंजयेमसर्वज्ञकथंराज्यंलभेमहि६२

६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१

प्रजानांसंशयोनस्यात्कथंतन्मेवदप्रभो ॥ भवान्हिनोवधोपायंब्रवीतुस्वयमात्मनः ६३ भवंतंसमरेवीरविषहेमकथंवयम् ॥ नहितेसूक्ष्ममप्यस्तिरंध्रंकुरुपितामह ६४ मंडलेनैवधनुषाद्दश्यसेसंयुगेसदा ॥ आददानंसंदधानंविकर्षंतंधनुर्नच ६५ पश्यामस्त्वांमहाबाहोरथेसूर्यमिवापरम् ॥ रथाश्वनरनागानांहंतारंपरवीरहन् ६६ कोऽथवोत्सहतेजेतुंत्वांपुमान्भरतर्षभ ॥ वर्षताशरवर्षाणिसंयुगेवैशसंकृतम् ६७ क्षयंनीताहिपृतनासंयुगेमहतीमम ॥ यथायुधिजयेमत्वांयथाराज्यंभृशंमम ६८ ममसैन्यस्यचक्षेमंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ततोऽब्रवीच्छांतनवःपांडवान्पांडुपूर्वजः ६९ नकथंचनकौंतेयमयिजीवतिसंयुगे ॥ जयोभवतिसर्वज्ञसत्यमेतद्ब्रवीमिते ७० निर्जितेमयियुद्धेनरणेजेष्यथपांडवाः ॥ क्षिप्रंमयिप्राहरध्वंयदीच्छथरणेजयम् ७१ अनुजानामिवःपार्थाःप्रहरध्वंयथासुखं॥ एवंहिसुकृतंमन्येभवतांविदितोह्यहम् ७२ हतेमयिहतंसर्वंतस्मादेवंविधीयताम् ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ब्रूहितस्मादुपायंनोयथायुद्धेजयेमहि ७३ भवंतंसमरेक्रुद्धंदंडहस्तमिवांतकं ॥ शक्योवज्रधरोजेतुंवरुणोऽथयमस्तथा ७४ नभवान्समरेशक्यःसेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ भीष्मउवाच ॥ सत्यमेतन्महाबाहोयथावदसिपांडव ७५ नाहंजेतुंरणेशक्यःसेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ आत्तशस्त्रोरणेयत्तोगृहीतवरकार्मुकः ७६ ततोमांन्यस्तशस्त्रंतुएतेहन्युर्महारथाः ॥ निक्षिप्तशस्त्रेपतितेविमुक्तकवचध्वजे ७७ द्रवमाणेचभीतेचतवास्मीतिचवादिनि ॥ स्त्रियांस्त्रीनामधेयेचविकलेचैकपुत्रिणि ७८ अप्रशस्तेनरेचैवनयुद्धंरोचतेमम ॥ इमंमेशृणुराजेंद्रसंकल्पंपूर्वचिंतितम् ७९ अमंगल्यध्वजंदृष्ट्वानयुध्येयंकदाचन ॥ यएषद्रौपदोराजंस्तवसैन्येमहारथः ८० शिखंडीसमरामर्षीशूरश्चसमितिंजयः ॥ यथाऽभवच्चस्त्रीपूर्वंपश्चात्पुंस्त्वंसमागतः ८१ जानंतिचभवंतोऽपिसर्वमेतद्यथातथम् ॥ अर्जुनःसमरेशूरःपुरस्कृत्याशिखंडिनम् ८२ मामेवविशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतुदंशितः ॥ अमंगल्यध्वजेतस्मिन्स्त्रीपूर्वेचविशेषतः ८३ नप्रहर्तुमभीप्सामिगृहीतेषुःकथंचन ॥ तदंतरंसमासाद्यपांडवोमांधनंजयः ८४ शरैर्घातयतुक्षिप्रंसमंताद्भरतर्षभ ॥ नतंपश्यामिलोकेषुमांहन्याद्यःसमुद्यतम् ८५ ऋतेकृष्णान्महाभागात्पांडवाद्वाधनंजयात् ॥ एषतस्मात्पुरोधायकंचिदन्यंममाग्रतः ८६ आत्तशस्त्रोरणेयत्तोगृहीतवरकार्मुकः ॥ मांपातयतुबीभत्सुरेवंतवजयोध्रुवम् ८७ एतत्कुरुष्वकौंतेययथोक्तंममसुव्रत ॥ संग्रामेधार्तराष्ट्रांश्चहन्याःसर्वान्समागतान् ८८ ॥ संजयउवाच ॥ तेतुज्ञात्वाततःपार्थाजग्मुःस्वशिबिरंप्रति ॥ अभिवाद्यमहात्मानंभीष्मंकुरुपितामहम् ८९ तथोक्तवतिगांगेयेपरलोकायदीक्षिते ॥ अर्जुनोदुःखसंतप्तःसव्रीडमिदमब्रवीत् ९० गुरुणाकुरुवृद्धेनकृतप्रज्ञेनधीमता ॥ पितामहेनसंग्रामेकथंयोद्धाऽस्मिमाधव ९१ क्रीडताहिमयाबाल्येवासुदेवमहात्मनाः ॥ पांसुरूषितगात्रेणमहात्मापरुषीकृतः ९२

परुषीकृतःरूक्षीकृतः ९२

९३।९४।९५। ९६ युद्धदुर्मदंयुद्धोत्सुकं ९७ गमिष्यतियमक्षयंभीष्मइतिशेषः ९८। ९९। १०० आततायिनमित्यस्यघातकमितिविशेषणमन्येभ्यआततायिभ्योऽवच्छेदायोक्तं १ । २ निधनं

यस्याहमधिरुह्यांकंबालःकिलगदाग्रज ॥ तातेत्यवोचंपितरंपितुःपांडोर्महात्मनः ९३ नाहंतातस्तवपितुस्तातोऽस्मितवभारत ॥ इतिमामब्रवीद्बाल्येयः सवध्यःकथंमया ९४ कामंवध्यतुसैन्यंमेनाहंयोत्स्येमहात्मना ॥ जयोवाऽस्तुवधोवामेकथंवाकृष्णमन्यसे ९५ ॥ वासुदेवउवाच ॥ प्रतिज्ञायवधंजिष्णोपुरा भीष्मस्यसंयुगे ॥ क्षत्रधर्मेस्थितःपार्थकथंनैनंहनिष्यसि ९६ पातयैनंरथात्पार्थक्षत्रियंयुद्धदुर्मदम् ॥ नाहत्वायुधिगांगेयंविजयस्तेभविष्यति ९७ दृष्टमेत त्पुरादेवैर्गमिष्यतियमक्षयम् ॥ यद्दृष्टंहिपुरापार्थतत्तथानतदन्यथा ९८ नहिभीष्मंदुराधर्षंव्यात्ताननमिवांतकम् ॥ त्वदन्यःशक्नुयाद्योद्धुमपिवज्रधरःस्वयम् ९९ जहिभीष्मंस्थिरोभूत्वाशृणुचेदंवचोमम ॥ यथोवाचपुराशक्रंमहाबुद्धिर्बृहस्पतिः १०० ज्यायांसमपिचेद्वृद्धंगुणैरपिसमन्वितम् ॥ आततायिनमायांतं हन्याद्घातकमात्मनः १०१ शाश्वतोऽयंस्थितोधर्मःक्षत्रियाणांधनंजय ॥ योद्धव्यंरक्षितव्यंचयष्टव्यंचानसूयुभिः १०२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ शिखंडीनिधनं कृष्णभीष्मस्यभविताध्रुवम् ॥ दृष्ट्वैवहिसदाभीष्मःपांचाल्यंविनिवर्तते १०३ तेवयंप्रमुखेतस्यपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ गांगेयंपातयिष्यामउपायेनेतिमेमतिः १०४ अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामिसायकैः ॥ शिखंडचापियुधांश्रेष्ठंभीष्ममेवाभियोधयेत् १०५ श्रुतंहिकुरुमुख्यस्यनाहंहन्यांशिखंडिनम् ॥ कन्या ह्येषापुराभूत्वापुरुषःसमपद्यत १०६ इत्येवंनिश्चयंकृत्वापांडवाःसहमाधवाः ॥ अनुमान्यमहात्मानंप्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ शयनानियथास्वानिभेजिरेपुरुषर्षभाः १०७ इतिश्रीम०भी०भीष्मवधप०नवमदिवसावहारोत्तरमंत्रे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंशिखंडीगांगेयमभ्यवर्ततसंयुगे ॥ पांडवांश्चकथंभीष्मस्तन्ममाचक्ष्वसंजय १ ॥ संजयउवाच ॥ ततस्तेपांडवाःसर्वेसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ ताड्यमानासुभेरीषुमृदंगेष्वानकेषुच २ ध्मायत्सुदधिव र्णेषुजलजेषुसमंततः ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यनिर्याताःपांडवायुधि ३ कृत्वाव्यूहंमहाराजसर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ शिखंडीसर्वसैन्यानामग्रआसीद्विशांपते ४ चक्रर क्षौततस्तस्यभीमसेनधनंजयौ ॥ पृष्ठतोद्रौपदेयाश्चसौभद्रश्चैववीर्यवान् ५ सात्यकिश्चेकितानश्चतेषांगोप्तामहारथः ॥ धृष्टद्युम्नस्ततःपश्चात्पंचालैरभिरक्षितः ६ ततोयुधिष्ठिरोराजायमाभ्यांसहितःप्रभुः ॥ प्रययौसिंहनादेननादयन्भरतर्षभ ७ विराटस्तुततःपश्चात्स्वेनसैन्येनसंवृतः ॥ द्रुपदश्चमहाबाहोततःपश्चादु पाद्रवत् ८ केकयाभ्रातरःपंचधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ जघनंपालयामासुःपांडुसैन्यस्यभारत ९ एवंव्यूह्यमहासैन्यंपांडवास्तववाहिनीम् ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामे त्यक्त्वाजीवितमात्मनः १० तथैवकुरवोराजन्भीष्मंकृत्वामहारथम् ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांप्रययुःपांडवान्प्रति ११ पुत्रैस्तवदुराधर्षोरक्षितःसुमहाबलैः ॥ ततोद्रोणोमहेष्वासःपुत्रश्चास्यमहाबलः १२ निधनहेतुः ३।४।५।_६। १०७ ॥ इतिभी०नी०भा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः॥१०७॥कथमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२। ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ।४२ कामंस्वच्छंदंअभ्यसप्राक्षिप ४३

भगदत्तस्ततःपश्चाद्गजानीकेनसंवृतः ॥ कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तमनुव्रतौ १३ कांबोजराजोबलवांस्ततःपश्चात्सुदक्षिणः ॥ मागधश्चजयत्सेनःसौबलश्चबृह
द्बलः १४तथैवान्येमहेष्वासाःसुशर्मप्रमुखान्नृपाः ॥ जघनंपालयामासुस्तवसैन्यस्यभारत १५ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ आसुरानकरोद्व्यूहान्पै
शाचानथराक्षसान् १६ ततःप्रववृतेयुद्धंतवतेषांचभारत ॥ अन्योन्यंनिघ्नतांराजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् १७ अर्जुनप्रमुखाःपार्थाःपुरस्कृत्याशिखंडिनम् ॥ भीष्मं
युद्धेऽभ्यवर्ततकिरंतोविविधान्शरान् १८ तत्रभारतभीमेनताडितास्तावकाःशरैः ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःपरलोकंययुस्तदा १९ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहा
रथः ॥ तवसैन्यंसमासाद्यपीडयामासुरोजसा २० तेवध्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ ॥ नाशक्नुवन्वारयितुंपांडवानांमहद्बलम् २१ ततस्तुतावकंसैन्यंवध्यमानं
समंततः ॥ सुसंप्राप्तंदशादिशःकाल्यमानंमहारथैः २२ त्रातारंनाध्यगच्छंततावकाभरतर्षभ ॥ वध्यमानाःशितैर्बाणैःपांडवैःसहसृंजयैः २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥
पीड्यमानंबलंदृष्ट्वापार्थैर्भीष्मःपराक्रमी ॥ यदकार्षीद्रणेक्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्वसंजय २४ कथंवापांडवान्युद्धेप्रत्युद्यातःपरंतपः ॥ विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तदाचक्ष्व
ममानघ २५ ॥ संजयउवाच ॥ आचक्षेतेमहाराजयदकार्षीत्पितातव ॥ पीडितेतवपुत्रस्यसैन्येपांडवसृंजयैः २६ प्रहृष्टमनसःशूराःपाडवाःपांडुपूर्वज ॥
अभ्यवर्ततनिघ्नंतस्तवपुत्रस्यवाहिनीं २७ तंविनाशंमनुष्येंद्रनरवारणवाजिनां ॥ नामृष्यततदाभीष्मःसैन्यघातंरणेपरैः २८ सपांडवान्महेष्वासःपंचालांश्चैवसृं
जयान् ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चशितैरंजलिकैस्तथा २९ अभ्यवर्षतदुर्धर्षस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनाः ॥ सपांडवानांप्रवरान्पंचराजन्महारथान् ३० आत्तशस्त्रोरणेय
त्नाद्वारयामाससायकैः ॥ नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ३१ निजघ्नेसमरेक्रुद्धोहस्त्यश्वंचामितंबहु ॥ रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यःपुरुषर्षभ ३२ सादि
नश्चाश्वपृष्ठेभ्यःपादातांश्चसमागतान् ३३ गजारोहान्गजेभ्यश्चपरेषांजयकारिणः ॥ तमेकंसमरेभीष्मंत्वरमाणंमहारथम् ३४ पांडवाःसमवर्ततवज्रहस्तमिवा
सुराः ॥ शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुंचन्निशिताञ्छरान् ३५ दिक्ष्वदृश्यतसर्वासुघोरंसंधारयन्वपुः ॥ मंडलीभूतमेवास्यनित्यंधनुरदृश्यत ३६ संग्रामेयुद्ध्यमानस्यश
क्रचापोपमंमहत् ॥ तदृष्ट्वासमरेकर्मपुत्रास्तवविशांपते ३७ विस्मयंपरमंगत्वापितामहमपूजयन् ॥ पार्थाविमनसोभूत्वाप्रैक्षंतापितरंतव ३८ युद्ध्यमानंरणेशूरंवि
प्रचित्तिमिवामराः ॥ नचैनंवारयामासुर्व्यात्ताननमिवांतकम् ३९ दशमेऽहनिसंप्राप्तेरथानीकंशिखंडिनः ॥ अदहन्निशितैर्बाणैःकृष्णवर्त्मेववकाननम् ४० तंशिखं
डीत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंकालसृष्टमिवांतकम् ४१ सतेनातिभृशंविद्धःप्रेक्ष्यभीष्मःशिखंडिनम् ॥ अनिछन्निवसंक्रुद्धःप्रहसान्निद
मब्रवित् ४२ काममभ्यसवामावानत्वांयोत्स्येकथंचन ॥ यैवहित्वंकृताधात्रासैवहित्वंशिखंडिनी ४३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ सुदृष्टःक्रियतांनपुनर्द्रक्ष्यसिलोकमिममितिभावः ४९ । ५० ५१ । ५२ । ५३ । ५४ साधयस्वस्वीकुरुजहिवा । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० इतिश्रीभीष्मप

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशिखंडीक्रोधमूर्छितः ॥ उवाचैनंतथाभीष्मंसृक्किणीपरिसंलिहन् ४४ जानामित्वांमहाबाहोक्षत्रियाणांक्षयंकरम् ॥ मयाश्रुतंचतेयुद्धंजामदग्न्ये
नवैसह ४५ दिव्यश्चतेप्रभावोऽयंमयाचबहुशःश्रुतः ॥ जानन्नपिप्रभावंतेयोत्स्येद्याहंत्वयासह ४६ पांडवानांप्रियंकुर्वन्नात्मनश्चनरोत्तम ॥ अद्यत्वांयोधयिष्यामि
रणेपुरुषसत्तम ४७ ध्रुवंचत्वांहनिष्यामिशपेसत्येनतेऽग्रतः ॥ एतच्छ्रुत्वाचमद्वाक्यंयत्कृत्यंततत्समाचर ४८ काममभ्यसवामावानमेजीवन्प्रमोक्ष्यसे ॥ सुदृष्टःक्रि
यतांभीष्मलोकोऽयंसमितिंजय ४९ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाततोभीष्मंपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ अविध्यतरणेभीष्मंप्रणुन्नंवाक्यसायकैः ५० तस्यतद्वचनंश्रुत्वा
सव्यसाचीमहारथः ॥ कालोऽयमितिसंचिंत्यशिखंडिनमचोदयत् ५१ अहंत्वामनुयास्यामिपरान्विद्रावयन्शरैः ॥ अभिद्रवसुसंरब्धोभीष्मंभीमपराक्रम ५२
नहितेसंयुगेपीडांशक्तःकर्तुंमहाबलः ॥ तस्मादद्यमहाबाहोयत्नाद्भीष्ममभिद्रव ५३ अहत्वासमरेभीष्मंयदियास्यसिमारिष ॥ अवहास्योऽस्यलोकस्यभविष्यसि
मयासह ५४ नावहास्यायथावीरभवेमपरमाहवे ॥ तथाकुरुरणेयत्नंसाधयस्वपितामहम् ५५ अहंतेरक्षणंयुद्धेकरिष्यामिमहाबल ॥ वारयन्रथिनःसर्वान्साध
यस्वपितामहम् ५६ द्रोणंचद्रोणपुत्रंचकृपंचाथसुयोधनम् ॥ चित्रसेनंविकर्णंचसैंधवंचजयद्रथम् ५७ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजंचसुदक्षिणम् ॥ भगदत्तंतथा
शूरंमागधंचमहाबलम् ५८ सौमदत्तिंतथाशूरमार्ष्यशृंगिंचराक्षसम् ॥ त्रिगर्तराजंचरणेसहसर्वैर्महारथैः ५९ अहमावारयिष्यामिवेलेवमकरालयम् ॥ कुरूंश्चसहि
तान्सर्वान्युध्यमानान्महाबलान् ॥ निवारयिष्यामिरणेसाधयस्वपितामहम् ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मशिखंडिसमागमेअष्टा
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंशिखंडीगांगेयमभ्यधावत्पितामहं ॥ पांचाल्यःसमरेक्रुद्धोधर्मात्मानंयतव्रतम् १ केऽर
क्षन्पांडवानीकेशिखंडिनमुदायुधाः ॥ त्वरमाणास्त्वराकालेजिगीषंतोमहारथाः २ कथंशांतनवोभीष्मःसतस्मिन्दशमेऽहनि ॥ अयुध्यतमहावीर्यःपांडवैःसह
सृंजयैः ३ नमृष्यामिरणेभीष्मंप्रत्युद्यातंशिखंडिना ॥ कच्चिन्नरथभंगोऽस्यधनुर्वाऽशीर्यतास्यतः ४ ॥ संजयउवाच ॥ नाशीर्यतधनुश्चास्यरथभंगोनचाप्यभूत्॥
युध्यमानस्यसंग्रामेभीष्मस्यभरतर्षभ ५ निघ्नतःसमरेशत्रून्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अनेकशतसाहस्रास्तावकानांमहारथाः ६ तथादंतिगणाराजन्हयाश्चैवसुस
ज्जिताः ॥ अभ्यवर्ततयुद्धायपुरस्कृत्यपितामहम् ७ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यसचापिसमितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयम् ८ युध्यमानंमहेष्वासं
विनिघ्नंतंपरान्शरैः ॥ पंचालाःपांडवैःसार्धंसर्वेतेनाभ्यवारयन् ९ दशमेऽहनिसंप्राप्तेततस्तांरिपुवाहिनीं ॥ कीर्यमाणांशितैर्बाणैःशतशोऽथसहस्रशः १०

४७

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ द्रवते द्रावयति २० । २१ गतिंवामआश्रयमितियावत् स्थानेअवस्थाने २२ । २३ । २४ । २५ । २६ आह्निकंदिवसकार्यं २७ शेष्ये

नहिभीष्मंमहेष्वासंपांडवाःपांडुपूर्वज ॥ अशक्नुवन्रणेजेतुंपाशहस्तमिवांतकम् ११ अथोपायान्महाराजसव्यसाचीधनंजयः ॥ त्रासयन्रथिनःसर्वान्बीभत्सुरपराजितः १२ सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यांविक्षिपन्मुहुः ॥ शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे १३ तस्यशब्देनवित्रस्तास्तावकाभरतर्षभ ॥ सिंहस्येवमृगाराजन्व्यद्रवंतमहाभयात् १४ जयंतंपांडवंदृष्ट्वात्वत्सैन्यंचाभिपीडितम् ॥ दुर्योधनस्ततोभीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः १५ एषपांडुसुतस्तातश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ दहतेमामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेववकाननम् १६ पश्यसैन्यानिगांगेयद्रवमाणानिसर्वशः ॥ पांडवेनयुधांश्रेष्ठकाल्यमानानिसंयुगे १७ यथापशुगणान्पालःसंकालयतिकानने ॥ तथेदंमामकंसैन्यंकाल्यतेशत्रुतापन १८ धनंजयशरैर्भग्नंद्रवमाणंततस्ततः ॥ भीमोऽप्येवंदुराधर्षोविद्रावयतिमेबलम् १९ सात्यकिश्चेकितानश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ अभिमन्युःसुविक्रांतोवाहिनींद्रवतेमम २० धृष्टद्युम्नस्तथाशूरोराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ व्यद्रावयेतांसहसासैन्यंममममहारणे २१ वध्यमानस्यसैन्यस्यसर्वैरेतैर्महारथैः ॥ नान्यांगतिंप्रपश्यामिस्थानेयुद्धेचभारत २२ ऋतेत्वांपुरुषव्याघ्रदेवतुल्यपराक्रमम् ॥ पर्याप्तस्तुभवान्शीघ्रंपीडितानांगतिर्भव २३ एवमुक्तोमहाराजपितादेवव्रतस्तव ॥ चिंतयित्वामुहूर्तंतुकृत्वानिश्चयमात्मनः २४ तवसंधारयन्पुत्रमब्रवीच्छांतनोःसुतः ॥ दुर्योधनविजानीहिस्थिरोभूत्वाविशांपते २५ पूर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञातंमहाबल ॥ हत्वादशसहस्राणिक्षत्रियाणांमहात्मनाम् २६ संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्ममममाह्निकम् ॥ इतितत्कृतवांश्चाहंयथोक्तंभरतर्षभ २७ अद्यचापिमहत्कर्मप्रकरिष्येमहाबल ॥ अहंवाद्यहतःशेष्येहनिष्येवाद्यपांडवान् २८ अद्यतेपुरुषव्याघ्रप्रतिमोक्ष्येऋणंतव ॥ भर्तृपिंडकृतंराजन्निहतःपृतनामुखे २९ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठक्षत्रियान्प्रवपञ्छरैः ॥ आससाददुराधर्षःपांडवानामनीकिनीं ३० अनीकमध्येतिष्ठंतंगांगेयंभरतर्षभ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंपांडवाःप्रत्यवारयन् ३१ दशमेऽहनिभीष्मस्तुदर्शयन्शक्तिमात्मनः ॥ राजन्शतसहस्राणिसोवधीत्कुरुनंदन ३२ पंचालानांचयेश्रेष्ठाराजपुत्रामहारथाः ॥ तेषामादत्ततेजांसिजलंसूर्यइवांशुभिः ३३ हत्वादशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ सारोहाणांमहाराजहयानांचायुतंतथा ३४ पूर्णेशतसहस्रेद्वेपादातानांनरोत्तमः ॥ प्रजज्वालरणेभीष्मोविधूमइवपावकः ३५ नचैनंपांडवेयानांकेचिच्छेकुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरंमार्गमास्थायतपंतमिवभास्करम् ३६ तेपांडवेयाःसंरब्धामहेष्वासेनपीडिताः ॥ वधायाभ्यद्रवन्भीष्मंसृंजयाश्चमहारथाः ३७ संयुद्ध्यमानोबहुभिर्भीष्मःशांतनवस्तथा ॥ अवकीर्णोमहामेरुःशैलोमेघैरिवावृतः ३८ पुत्रास्तुतवगांगेयंसमंतात्पर्यवारयन् ॥ महत्यासेनयासार्द्धंततोयुद्धमवर्तत ३९ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०९॥

स्वप्स्यामि २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

अर्जुनशरै १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ रमसंकुलोत्साह १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ मलयानिवप्रलयकालीना

॥ संजयउवाच ॥ अर्जुनस्तुरणेराजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमम् ॥ शिखंडिनमथोवाचसमभ्येहिपितामहम् १ नचापिभीस्त्वयाकार्याभीष्मादद्यकथंचन ॥ अह
मेनंशरैस्तीक्ष्णैःपातयिष्येरथोत्तमात् २ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ३ धृष्टद्युम्नस्तथाराजन्सौभद्रश्चमहारथः ॥
हृष्टावाद्रवतांभीष्मंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ४ विराटद्रुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः ५ नकुलःसहदेवश्चधर्मराजश्चवीर्य
वान् ॥ तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ६ समाद्रवंतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ॥ प्रत्युद्ययुस्तावकाश्चसमेतांस्तान्महारथान् ७ यथाशक्तियथोत्सा
हंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ चित्रसेनोमहाराजचेकितानंसमभ्ययात् ८ भीष्मप्रेप्सुंरणेयांतंवृषंव्याघ्रशिशुर्यथा ॥ धृष्टद्युम्नंमहाराजभीष्मांतिकमुपागतम् ९ त्वरमा
णंरणेयत्तंकृतवर्मान्यवारयत् ॥ भीमसेनंसुसंक्रुद्धंगांगेयस्यवधैषिणम् १० त्वरमाणोमहाराजसौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ तथैवनकुलंशूरंकिरंतंसायकान्बहून् ११ विक
र्णोवारयामासइच्छन्भीष्मस्यजीवितम् ॥ सहदेवंतथाराजन्यांतंभीष्मरथंप्रति १२ वारयामाससंक्रुद्धःकृपःशारद्वतोयुधि ॥ राक्षसंक्रूरकर्माणंभैमसेनिंमहाब
लम् १३ भीष्मस्यनिधनंप्रेप्सुंदुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ सात्यकिंसमरेयांतंतवपुत्रोन्यवारयत् १४ अभिमन्युंमहाराजयांतंभीष्मरथंप्रति ॥ सुदक्षिणोमहाराज
कांबोजःप्रत्यवारयत् १५ विराटद्रुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ ॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोवारयामासभारत १६ तथापांडुसुतंज्येष्ठंभीष्मस्यवधकांक्षिणं ॥ भारद्वा
जोरणेयत्तोधर्मपुत्रमवारयत् १७ अर्जुनंरभसंयुद्धेपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदिशोदश १८ दुःशासनोमहेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥
अन्येचतावकायोधाःपांडवानांमहारथान् १९ भीष्मस्याभिमुखान्यातान्वारयामासुराहवे ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसैन्यानिप्राक्रोशंस्तुपुनःपुनः २० अभ्यद्रवतसंरब्धो
भीष्ममेकंमहारथः ॥ एषोऽर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः २१ अभ्यद्रवतमाभैष्टभीष्मोहिप्राप्स्यतेनवः ॥ अर्जुनंसमरेयोद्धुंनोत्सहेतापिवासवः २२ किमुभी
ष्मोरणेवीरागतसत्वोऽल्पजीवितः ॥ इतिसेनापतेःश्रुत्वापांडवानांमहारथाः २३ अभ्यद्रवंतसंहृष्टागांगेयस्यरथंप्रति ॥ आगच्छमानान्समरेवार्योघान्प्रलया
निव २४ अवारयंतसंहृष्टास्तावकाःपुरुषर्षभाः ॥ दुःशासनोमहाराजभयंत्यक्त्वामहारथः २५ भीष्मस्यजीविताकांक्षीधनंजयमुपाद्रवत् ॥ तथैवपांडवाः
शूरागांगेयस्यरथंप्रति २६ अभ्यद्रवंतसंग्रामेतवपुत्रान्महारथाः ॥ तत्राद्भुतमपश्याममचित्ररूपंविशांपते २७ दुःशासनरथंप्राप्ययत्पार्थोनात्यवर्तत ॥
यथावारयतेवेलाक्षुब्धतोयंमहार्णवम् २८ तथैवपांडवंक्रुद्धंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ उभौतौरथिनांश्रेष्ठावुभौभारतदुर्जयौ २९ उभौचंद्रार्कसदृशौकांत्यादी
प्त्याचभारत ॥ तथातौजातसंरंभावन्योन्यवधकांक्षिणौ ३०

निव २४ । २५ । २६ अद्भुतंअभूतपूर्वं २७ । २८ । २९ । ३०

३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४० अप्रैषीदउपसर्गात्पूर्वोऽडागमस्तुच्छांदसः एवमन्यत्रापि ४१।४२। ४३। ४४। ४५ द्वीपआश्रयः ४६।४७।४८॥ इतिभी० नी० भा० दशाधिकशत

समीयतुर्महासंख्येमयशक्रौयथापुरा ॥ दुःशासनोमहाराजपांडवंविशिखैस्त्रिभिः ३१ वासुदेवंचविंशत्याताडयामाससंयुगे ॥ ततोऽर्जुनोजातमन्युर्वार्ष्णेयंवीक्ष्यपीडितम् ३२ दुःशासनंशतेनाजौनराचानांसमार्पयत ॥ तेतस्यकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ३३ दुःशासनस्त्रिभिःक्रुद्धःपार्थंविव्याधपत्रिभिः ॥ ललाटेभरतश्रेष्ठशरैःसन्नतपर्वभिः ३४ ललाटस्थैस्तुतैर्बाणैःशुशुभेपांडवोरणे ॥ यथामेरुर्महाराजशृंगैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ३५ सोऽतिविद्धोमहेष्वासःपुत्रेणतवधन्विना ॥ व्यराजतरणेपार्थःकिंशुकःपुष्पवानिव ३६ दुःशासनंततःक्रुद्धःपीडयामासपांडवः ॥ पर्वणीवसुसंक्रुद्धोराहुःपूर्णंनिशाकरम् ३७ पीड्यमानोबलवतापुत्रस्तवविशांपते ॥ विव्याधसमरेपार्थंकंकपत्रैःशिलाशितैः ३८ तस्यपार्थोधनुश्छित्वारथंचास्यत्रिभिःशरैः ॥ आजघानततःपश्चात्पुत्रंतेनिशितैःशरैः ३९ सोऽन्यत्कार्मुकमादायभीष्मस्यप्रमुखेस्थितः ॥ अर्जुनंपंचविंशत्याबाह्वोरुरसिचार्पयत ४० तस्यक्रुद्धोमहाराजपांडवःशत्रुतापनः ॥ अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदंडोपमान्बहून् ४१ अप्राप्तानेवतान्बाणांश्चिच्छेदतनयस्तव ॥ यतमानस्यपार्थस्यतदद्भुतमिवाभवत् ४२ पार्थंचनिशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ततःक्रुद्धोरणेपार्थश्शरान्संधायकार्मुके ४३ प्रेषयामाससमरेस्वर्णपुंखाञ्छिलाशितान् ॥ न्यमज्जंस्तेमहाराजतस्यकायेमहात्मनः ४४ यथाहंसामहाराजतडागंप्राप्यभारत ॥ पीडितश्चैवपुत्रस्तेपांडवेनमहात्मना ४५ हित्वापार्थंरणेतूर्णंभीष्मस्यरथमाव्रजत ॥ अगाधेमज्जतस्तस्यद्वीपोभीष्मोऽभवत्तदा ४६ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांपुत्रस्तवविशांपते ॥ अवारयत्ततःशूरोभूयएवपराक्रमी ४७ शरैःसुनिशितैःपार्थंयथावृत्रंपुरंदरः ॥ निर्बिभेदमहाकायोविव्यथेनैवचार्जुनः ४८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमेदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ सात्यकिंदंशितंयुद्धेभीष्मायाम्युद्यतंरणे ॥ आर्ष्यशृंगिर्महेष्वासोवारयामाससंयुगे १ माधवस्तुसुसंक्रुद्धोराक्षसंनवभिःशरैः ॥ आजघानरणेराजन्प्रहसन्निवभारत २ तथैवराक्षसोराजन्माधवंनवभिःशरैः ॥ अर्दयामासराजेंद्रसंक्रुद्धःशिनिपुंगवम् ३ शैनेयःशरसंघंतुप्रेषयामाससंयुगे ॥ राक्षसायसुसंक्रुद्धोमाधवःपरवीरहा ४ ततोरक्षोमहाबाहुंसात्यकिंसत्यविक्रमम् ॥ विव्याधविशिखैस्तीक्ष्णैःसिंहनादंननादच ५ माधवस्तुभृशंविद्धोराक्षसेनरणेतदा ॥ वार्यमाणश्चतेजस्वीजहासचननादच ६ भगदत्तस्ततःक्रुद्धोमाधवंनिशितैःशरैः ॥ ताडयामाससमरेतोत्रैरिवमहागजम् ७ विहायराक्षसंयुद्धेशैनेयोरथिनांवरः ॥ प्राग्ज्योतिषायचिक्षेपशरान्संनतपर्वणः ८ तस्यप्राग्ज्योतिषोराजामाधवस्यमहद्धनुः ॥ चिच्छेदशतधारेणभल्लेनकृतहस्तवत् ९ अथान्यद्धनुरादायवेगवत्परवीरहा ॥ भगदत्तंरणेक्रुद्धंविव्याधनिशितैःशरैः १० सोऽतिविद्धोमहेष्वासःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥ शक्तिंकनकवैडूर्यभूषितामायसींदृढाम् ११ तमोऽध्यायः॥११०॥ सात्यकिमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

यमदंडोपमांघोरांचिक्षेपपरमाहवे ॥ तामापतंतींसहसातस्यबाहुबलेरिताम् १२ सात्यकिःसमरेराजन्द्विधाचिच्छेदसायकैः ॥ ततःपपातसहसामहोल्केवहत
प्रभा १३ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वापुत्रस्तवविशांपते ॥ महतारथवंशेनवारयामासमाधवम् १४ तथापरिवृतंदृष्ट्वावार्ष्णेयानांमहारथम् ॥ दुर्योधनोभृशंक्रुद्धोभ्रातॄ
न्सर्वानुवाचह १५ तथाकुरुतकौरव्यायथावःसात्यकोयुधि ॥ नजीवन्प्रतिनिर्यातिमहतोऽस्माद्रथव्रजात् १६ तस्मिन्हतेहतंमन्येपाण्डवानांमहद्बलम् ॥ तथे
तिचवचस्तस्यपरिगृह्यमहारथाः १७ शैनेयंयोधयामासुर्भीष्मायाभ्युद्यतंरणे ॥ काम्बोजराजोबलवान्वारयामाससंयुगे १८ आर्जुनिंनृपतिर्विद्ध्वाशरैःसन्नतपर्व
भिः ॥ पुनरेवचतुःषष्ट्याराजन्विव्याधतंनृप १९ सुदक्षिणस्तुसमरेपुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्यनवभिरिच्छन्भीष्मस्यजीवितम् २० तद्युद्धमासीत्सु
महत्तयोस्तत्रसमागमे ॥ यदाऽभ्यधावद्गांगेयंशिखंडीशत्रुकर्शनः २१ विराटद्रुपदौवृद्धौवारयंतौमहाचमूम् ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धावाद्रवंतौमहारथौ २२ अश्व
त्थामारणेक्रुद्धःसमियाद्रथसत्तमः ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतयोस्तस्यचभारत २३ विराटोदशभिर्भल्लैराजघानपरंतप ॥ यतमानंमहेष्वासंद्रौणिमाहवशोभिनम् २४
द्रुपदश्चात्रिभिर्बाणैर्विव्याधनिशितैस्तदा ॥ गुरुपुत्रंसमासाद्यप्रहरंतौमहाबलौ २५ अश्वत्थामाततस्तौतुविव्याधबहुभिःशरैः ॥ विराटद्रुपदौवीरौभीष्मंप्रति
समुद्यतौ २६ तत्राद्भुतमपश्यामवृद्धयोश्चरितंमहत् ॥ यद्द्रौणिसायकान्घोरान्प्रत्यवारयतांयुधि २७ सहदेवंतथायांतंकृपःशारद्वतोऽभ्ययात् ॥ यथानागोवने
नागंमत्तोमत्तमुपाद्रवत् २८ कृपश्चसमरेशूरोमाद्रीपुत्रंमहारथम् ॥ आजघानशरैस्तूर्णंसप्तत्यारुक्मभूषणैः २९ तस्यमाद्रीसुतश्चापंद्विधाचिच्छेदसायकैः ॥
अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनवभिःशरैः ३० सोऽन्यत्कार्मुकमादायसमरेभारसाधनम् ॥ माद्रीपुत्रंसुसंहृष्टोदशभिर्निशितैःशरैः ३१ आजघानोरसिक्रुद्धइच्छ
न्भीष्मस्यजीवितम् ॥ तथैवपांडवोराजञ्छारद्वतममर्षणम् ३२ आजघानोरसिक्रुद्धोभीष्मस्यवधकांक्षया ॥ तयोर्युद्धंसमभवद्घोररूपंभयावहम् ३३ नकुलं
तुरणेक्रुद्धोविकर्णःशत्रुतापनः ॥ विव्याधसायकैःषष्ट्यारक्षन्भीष्मंमहाबलम् ३४ नकुलोऽपिभृशंविद्धस्तवपुत्रेणधीमता ॥ विकर्णंसप्तसप्तत्यानिर्बिभेदाशिली
मुखैः ४५ तत्रतौनरशार्दूलौभीष्महेतोःपरंतपौ ॥ अन्योन्यंजघ्नतुर्वीरौगोष्ठेगोवृषभाविव ३६ घटोत्कचंरणेयांतंनिघ्नंतंतववाहिनीम् ॥ दुर्मुखःसमरेप्रायाद्भी
ष्महेतोःपराक्रमी ३७ हैडिंबस्तुरणेराजन्दुर्मुखंशत्रुतापनम् ॥ आजघानोरसिक्रुद्धःशरेणानतपर्वणा ३८ भीमसेनसुतंचापिदुर्मुखःसुमुखैःशरैः ॥ षष्ट्यावी
रोनदन्हृष्टोविव्याधरणमूर्धनि ३९ धृष्टद्युम्नंतथायांतंभीष्मस्यवधकांक्षिणम् ॥ हार्दिक्योवारयामासरथश्रेष्ठंमहारथः ४० हार्दिक्यःपार्षतंचापिविद्ध्वापंच
भिरायसैः ॥ पुनःपंचाशतातूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ४१ आजघानमहाबाहुःपार्षतंतंमहारथम् ॥ तंचैवपार्षतोराजन्हार्दिक्यंनवभिःशरैः ४२

४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ।५० । ५१ । ५२ । ५३। ५४ । ५५ । ५६ । ५७ लीयते आकुलीक्रियते ५८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे एकादशाधिकशततमो

विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ तयोःसमभवद्युद्धंभीष्महेतोर्महाहवे ४३ अन्योन्यातिशयेयुक्तंयथावृत्रमहेंद्रयोः ॥ भीमसेनंतथायांतंभीष्मंप्रतिम हारथम् ४४ भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत ॥ सोमदत्तिरथोभीममाजघानस्तनांतरे ४५ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे ॥ उरःस्थेनब भौतेनभीमसेनःप्रतापवान् ४६ स्कंदशक्त्यायथाक्रौंचःपुरानृपतिसत्तम ॥ तौशरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ४७ अन्योन्यस्यरणेक्रुद्धौविक्षिपातेनर र्षभौ ॥ भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदत्तिंमहारथम् ४८ तथाभीष्मजयेगृध्नुःसौमदत्तिस्तुपांडवम् ॥ कृतप्रतिकृतेयत्तौयोधयामासतूरणे ४९ युधिष्ठिरंतुकौंते यंमहत्यासेनयावृतम् ॥ भीष्माभिमुखमायांतंभारद्वाजोन्यवारयत् ५० द्रोणस्यरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमम् ॥ श्रुत्वाप्रभद्रकाराजन्समकंपंतमारिष ५१ सासेनामहतीराजन्पांडुपुत्रस्यसंयुगे ॥ द्रोणेनवारितायत्तानचचालपदात्पदम् ५२ चेकितानंरणेयत्तंभीष्मंप्रतिजनेश्वर ॥ चित्रसेनस्तवसुतःक्रुद्धरूपमवा रयत् ५३ भीष्महेतोःपराक्रांताश्चित्रसेनःपराक्रमी ॥ चेकितानंपरंशक्त्यायोधयामासभारत ५४ तथैवचेकितानोऽपिचित्रसेनमवारयत् ॥ तद्युद्धमासीत्सुमह तयोस्तत्रसमागमे ५५ अर्जुनोवार्यमाणस्तुबहुशस्तत्रभारत ॥ विमुखीकृत्यपुत्रंतेसेनांतवममर्दह ५६ दुःशासनोऽपिपरयाशक्त्यापार्थमवारयत् ॥ कथंभी ष्मंननोहन्यादितिनिश्चित्यभारत ५७ साबध्यमानासमरेपुत्रस्यतववाहिनी ॥ लोड्यतेरथिभिःश्रेष्ठैस्तत्रतत्रैवभारत ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भी०द्वंद्वयुद्धे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ संजयउवाच ॥ अथवीरोमहेष्वासोमत्तवारणविक्रमः ॥ समादायमहच्चापंमत्तवारणवारणम् १ विधु न्वानोनरश्रेष्ठोद्रावयाणोवरूथिनीम् ॥ पृतनांपांडवेयानांगाहमानोमहाबलः २ निमित्तानिनिमित्तज्ञःसर्वतोवीक्ष्यवीर्यवान् ॥ प्रतपंतमनीकानिद्रोणःपुत्रमभा षत ३ अयंहिदिवसस्तातयत्रपार्थोमहाबलः ॥ जिघांसुःसमरेभीष्मंपरंयत्नंकरिष्यति ४ उत्पतंतिहिमेबाणाधनुःप्रस्फुरतीवच ॥ योगमस्त्राणिगच्छंतिक्रूरेमे वर्ततेमतिः ५ दिक्ष्वशांतानिघोराणिव्याहरंतिमृगद्विजाः ॥ नीचैर्गृध्रानिलीयंतेभारतानांचमूंप्रति ६ नष्टप्रभइवादित्यःसर्वतोलोहितादिशः ॥ रसतेव्यथते भूमिःकंपतीवचसर्वशः ७ कंकगृध्राबलाकाश्चव्याहरंतिमुहुर्मुहुः ॥ शिवाश्चैवाशिवाघोरावेदयंत्योमहद्भयम् ८ पपातमहतीचोल्कामध्येनादित्यमंडलात् ॥ सकबंधश्चपरिघोभानुमावृत्यतिष्ठति ९ परिवेषस्तथाघोरश्चंद्रभास्करयोरभूत् ॥ वेदयानोभयंघोरंराज्ञांदेहावकर्तनम् १० देवतायतनस्थाश्चकौरवेंद्रस्यदेव ताः ॥ कंपंतेचहसंतेचनृत्यंतिचरुदंतिच ११ अपसव्यंग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणंदिवाकरम् ॥ अवाक्शिराश्चभगवानुपातिष्ठतचंद्रमाः १२ ऽध्यायः ॥ १११ ॥ अथेति

१ । २ ३ । ४ । ५ घोराणिभयंकराणि अशांतानिअनुपरतानि ६ रसतेशब्दायते व्यथतेबिभेतीवकंपतइवच ७।८।९। १०।११ अलक्ष्माणंमचंडलक्षणलक्षितं अवाक्शिराअधोमुखकोटिद्वयः १२

१३ । १४ आस्थायआलंब्य १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० अस्त्रसमारंभःउद्यममात्रंनतपूर्ववदस्त्राणामुपस्थितिः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २१ । ७७ हेतुत्रउपजी

वपूंषिचनरेंद्राणांविगताभानिलक्षये ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुनचभ्राजंतिदंशिताः १३ सेनयोरुभयोश्चापिसमंताच्छ्रूयतेमहान् ॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषोगांडीवस्य चनिःस्वनः १४ ध्रुवमास्थायबीभत्सुरुत्तमास्त्राणिसंयुगे ॥ अपास्यान्यान्रणेयोधानभ्येष्यतिपितामहम् १५ हृष्यंतिरोमकूपाणिसीदतीवचमेमनः ॥ चिंतयि त्वामहाबाहोभीष्मार्जुनसमागमम् १६ तंचेहनिकृतिप्रज्ञंपांचाल्यंपापचेतसम् ॥ पुरस्कृत्यरणेपार्थोभीष्मस्यायोधनंगतः १७ अब्रवीच्चपुराभीष्मोनाहंहन्यांशि खंडिनम् ॥ स्त्रीह्येषाविहिताधात्रादैवाच्चसपुनःपुमान् १८ अमंगल्यध्वजश्चैवयाज्ञसेनिर्महाबलः ॥ नचामंगलिकेतस्मिन्प्रहरेदापगासुतः १९ एतद्विचिंतयान स्यमज्ज्ञासीदतिमेभृशम् ॥ अभ्युद्यतोरणेपार्थःकुरुवृद्धमुपाद्रवत् २० युधिष्ठिरस्यचक्रोधोभीष्मश्चार्जुनसंगतः ॥ ममचास्त्रसमारंभःप्रजानामशिवंध्रुवम् २१ मनस्वीबलवान्शूरःकृतास्त्रोलघुविक्रमः ॥ दूरपातीदृढेषुश्चनिमित्तज्ञश्चपांडवः २२ अजेयःसमरेचापिदेवैरपिसवासवैः ॥ बलवान्बुद्धिमांश्चैवजितक्लेशोयुधांवरः २३ विजयीचरणेनित्यंभैरवास्त्रश्चपांडवः ॥ तस्यमार्गंपरिहरन्द्रुतंगच्छयतव्रत २४ पश्याद्यैतन्महाघोरेसंयुगेवैशसंमहत् ॥ हेमचित्राणिशूराणांमहांतिचशुभानि च २५ कवचान्यवदीर्यंतेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छिद्यंतेचध्वजाग्राणितोमराश्चधनूंषिच २६ प्रासाश्चविमलास्तीक्ष्णाःशक्त्यश्चकनकोज्ज्वलाः ॥ वैजयंत्यश्चना गानांसंक्रुद्धेनकिरीटिना २७ नायंसंरक्षितुंकालःप्राणान्पुत्रोपजीविभिः ॥ याहिस्वर्गंपुरस्कृत्ययशसेविजयायच २८ रथनागहयावर्तांमहाघोरांसुदुर्गमाम् ॥ रथेनसंग्रामनदींतरत्येषकपिध्वजः २९ ब्रह्मण्यतादमोदानंतपश्चचरितंमहत् ॥ इहैवदृश्यतेपार्थेभ्रातायस्यधनंजयः ३० भीमसेनश्चबलवान्माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ वासुदेवश्चवार्ष्णेयोयस्यनाथोव्यवस्थितः ३१ तस्यैषमन्युप्रभवोधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ॥ तपोदग्धशरीरस्यकोपोदहतिभारतीम् ३२ एषसंदृश्यतेपार्थोवासुदेवव्य पाश्रयः ॥ दारयन्सर्वसैन्यानिधार्तराष्ट्राणिसर्वशः ३३ एतदालोक्यतेसैन्यंक्षोभ्यमाणंकिरीटिना ॥ महोर्मिनद्धंसुमहत्तिमिनेवमहाजलम् ३४ हाहाकिलकिला शब्दाःश्रूयंतेचचमूमुखे ॥ याहिपांचालदायादमहंयास्येयुधिष्ठिरम् ३५ दुर्गमंह्यंतरंराज्ञोव्यूहस्यामिततेजसः ॥ समुद्रकुक्षिप्रतिमंसर्वतोऽतिरथैःस्थितैः ॥ ३६ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चधृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ पर्यरक्षंतराजानंयमौचमनुजेश्वरम् ३७ उपेंद्रसदृशःश्यामोमहाशालइवोद्गतः ॥ एषगच्छत्यनीकाग्रेद्वितीय इवफाल्गुनः ३८ उत्तमास्त्राणिचाधत्स्वगृहीत्वाचमहद्धनुः ॥ पार्षतंयाहिराजानंयुध्यस्वचवृकोदरम् ३९ कोहिनेच्छेत्प्रियंपुत्रंजीवंतंशाश्वतीःसमाः ॥ क्षत्रध र्मंतुसंप्रेक्ष्यततस्त्वांनियुनज्म्यहम् ४० एषचातिरणेभीष्मोदहतेवैमहाचमूम् ॥ युद्धेषुसदृशस्तातयमस्यवरुणस्यच ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभिरनुगतैः २८ । २९ पार्थेयुधिष्ठिरे ३० । ३१

तस्यधर्मस्यमन्युर्दैन्यंभारतींसेनामितिशेषः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति श्री॰ नी॰ भा॰ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ भगदत्तःकृपःशल्यःकृतवर्मातथैवच ॥ विंदानुविंदावावंत्यौसैंधवश्चजयद्रथः १ चित्रसेनोविकर्णश्चतथादुर्मर्षणादयः ॥ दशैतेतावकायो धाभीमसेनमयोधयन् २ महत्यासेनयायुक्तानानादेशसमुत्थया ॥ भीष्मस्यसमरेराजन्प्रार्थयानामहद्यशः ३ शल्यस्तुनवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ कृतव र्मात्रिभिर्बाणैःकृपश्चनवभिःशरैः ४ चित्रसेनोविकर्णश्चभगदत्तश्चमारिष ॥ दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन् ५ सैंधवश्चत्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ विंदा नुविंदावावंत्यौपंचभिःपंचभिःशरैः ६ दुर्मर्षणस्तुविंशत्यापांडवंनिशितैःशरैः ॥ सतान्सर्वान्महाराजराजमानान्पृथक्पृथक् ७ प्रवीरान्सर्वलोकस्यधार्तराष्ट्रान्म हारथान् ॥ जघानसमरेवीरःपांडवःपरवीरहा ८ सप्तभिःशल्यमाविध्यत्कृतवर्माणमष्टभिः ॥ कृपस्यसशरंचापंमध्येचिच्छेदभारत ९ अथैनंछिन्नधन्वानंपुनर्वि व्याधसप्तभिः ॥ विंदानुविंदौचतथात्रिभिस्त्रिभिरताडयत् १० दुर्मर्षणंचविंशत्याचित्रसेनंचपंचभिः ॥ विकर्णंदशभिर्बाणैःपंचभिश्चजयद्रथम् ११ विद्ध्वाभीमोन दद्हृष्टः सैंधवंचपुनस्त्रिभिः ॥ अथान्यद्धनुरादायगौतमोरथिनांवरः १२ भीमंविव्याधसंरब्धोदशभिर्निशितैःशरैः ॥ सविद्धोदशभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्विपः ॥ १३ ततःक्रुद्धोमहाराजभीमसेनःप्रतापवान् ॥ गौतमंताडयामासशरैर्बहुभिराहवे १४ सैंधवस्यतथाश्वांश्चसारथिंचत्रिभिःशरैः ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायकालांत कसमद्युतिः १५ हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवप्लुत्यमहारथः ॥ शरांश्चिक्षेपनिशितान्भीमसेनस्यसंयुगे १६ तस्यभीमोधनुर्मध्येद्वाभ्यांचिच्छेदमारिष ॥ भल्लाभ्यांभरत श्रेष्ठसैंधवस्यमहात्मनः १७ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ चित्रसेनरथंराजन्नारुरोहत्वरान्वितः १८ अत्यद्भुतंरणेकर्मकृतवांस्तत्रपांडवः ॥ महारथान् शरैर्विद्ध्वावारयित्वाचमारिष १९ विरथंसैंधवंचक्रेसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ तदानमम्षेशल्योभीमसेनस्यविक्रमम् २० ससंधायशरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जि तान् ॥ भीमंविव्याधसमरेतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् २१ कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तश्चवीर्यवान् ॥ विंदानुविंदावावंत्यौचित्रसेनश्चसंयुगे २२ दुर्मर्षणोविकर्णश्चसिंधुरा जश्चवीर्यवान् ॥ भीमंतेविव्यधुस्तूर्णंशल्यहेतोररिंदमाः २३ सचतान्प्रतिविव्याधपंचभिःपंचभिःशरैः ॥ शल्यंविव्याधसप्तत्यापुनश्चदशभिःशरैः २४ तंशल्यो नवभिर्भित्त्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्यभल्लेनगाढंविव्याधमर्मणि २५ विशोकंप्रेक्ष्यनिर्भिन्नंभीमसेनःप्रतापवान् ॥ मद्रराजंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्प यत् २६ तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ताडयामाससमरेसिंहवद्विननादच २७ तेहियत्तामहेष्वासाःपांडवंयुद्धकोविदम् ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् २८ सोऽतिविद्धोमहेष्वासोभीमसेनोनविव्यथे ॥ पर्वतोवारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः २९ सतुक्रोधसमाविष्टःपांडवानांमहारथः ॥ मद्रेश्वरंत्रिभि र्बाणैर्भृशंविद्धामहायशाः ३० कृपंचनवभिर्बाणैर्भृशंविद्धासमंततः ॥ प्राग्ज्योतिषंशतैराजौराजन्विव्याधसायकैः ३१

सात्वतस्यकृतवर्मणः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ मत्वातॄणेनतांस्तुल्यानितितुल्यशब्दोपादानान्नद्वितीयाचतुर्थ्यौकिंतुतुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामितितृतीया ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

ततस्तुसशरंचापंसात्वतस्यमहात्मनः ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनचिच्छेदकृतहस्तवत् ३२ तथाऽन्यद्धनुरादायकृतवर्मावृकोदरम् ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येनाराचेनपरंतपः ३३ भीमस्तुसमरेविद्धाशल्यंनवभिरायसैः ॥ भगदत्तंत्रिभिश्चैवकृतवर्माणमष्टभिः ३४ द्वाभ्यांद्वाभ्यांतुविव्याधगौतमप्रभृतीन्रथान् ॥ तेऽपितंसमरेराजन्विव्यधुर्निशितैःशरैः ३५ सतथापीड्यमानोऽपिसर्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ मत्वातॄणेनतांस्तुल्यान्विचचारगतव्यथः ३६ तेचापिरथिनांश्रेष्ठाभीमायनिशितान्शरान् ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राःशतशोऽथसहस्रशः ३७ तस्यशक्तिंमहावेगांभगदत्तोमहारथः ॥ चिक्षेपसमरेवीरःस्वर्णदंडांमहामते ३८ तोमरंसैंधवोराजापट्टिशंचमहाभुजः ॥ शतघ्नींचकृपोराजञ्छरंशल्यश्चसंयुगे ३९ अथेतरेमहेष्वासाःपंचपंचशिलीमुखान् ॥ भीमसेनंसमुद्दिश्यप्रेषयामासुरोजसा ४० तोमरंचद्विधाचक्रेक्षुरप्रेणानिलात्मजः ॥ पट्टिशंचत्रिभिर्बाणैश्चिच्छेदतिलकांडवत् ४१ सबिभेदशतघ्नींचनवभिःकंकपत्रिभिः ॥ मद्रराजप्रयुक्तंचशरंछित्त्वामहारथः ४२ शक्तिंचिच्छेदसहसाभगदत्तेरितांरणे ॥ तथेतरान्शरान्घोरान्शरैःसन्नतपर्वभिः ४३ भीमसेनोरणश्लाघीत्रिधैकैकंसमाच्छिनत् ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ४४ ततोधनंजयस्तत्रवर्तमानेमहारणे ॥ आजगामरथेनाजौभीमंदृष्ट्वामहारथम् ४५ निघ्नंतंसमरेशत्रून्योधयानंचसायकैः ॥ तौतुतत्रमहात्मानौसमेतौवीक्ष्यपांडवौ ४६ नशशंसुर्जयंतत्रतावकाःपुरुषर्षभाः ॥ अथार्जुनोरणेभीमंयोधयंतंमहारथान् ४७ भीष्मस्यनिधनाकांक्षीपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ आससादरणेवीरांस्तावकान्दशभारत ४८ येस्मभीमंरणेराजन्योधयंतोव्यवस्थिताः ॥ बीभत्सुस्तान्थाविध्यद्भीमस्यप्रियकाम्यया ४९ ततोदुर्योधनोराजासुशर्माणमचोदयत् ॥ अर्जुनस्यवधार्थायभीमसेनस्यचोभयोः ५० सुशर्मन्गच्छशीघ्रंत्वंबलौघैःपरिवारितः ॥ जहिपांडुसुतावेतौधनंजयवृकोदरौ ५१ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यत्रैगर्तःप्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्यरणेभीममर्जुनंचैवधन्विनौ ५२ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्पर्यवारयत् ॥ ततःप्रववृतेयुद्धमर्जुनस्यपरैःसह ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ अर्जुनस्तुरणेशल्यंयतमानंमहारथम् ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः १ सुशर्माणंकृपंचैवत्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ॥ प्राग्ज्योतिषंचसमरेसैंधवंचजयद्रथम् २ चित्रसेनंविकर्णंचकृतवर्माणमेवच ॥ दुर्मर्षणंचराजेंद्रह्यावंत्यौचमहारथौ ३ एकैकंत्रिभिरानर्च्छत्कंकबर्हिणवाजितैः ॥ शरैरतिरथोयुद्धेपीडयन्वाहिनींतव ४ जयद्रथोरणेपार्थंविद्धाभारतसायकैः ॥ भीमंविव्याधतरसाचित्रसेनरथेस्थितः ५ शल्यश्चसमरेजिष्णुंकृपश्चरथिनांवरः ॥ विव्यधातेमहाराजबहुधामर्मभेदिभिः ६

४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ अर्जुनइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ बर्हिणवाजानांमयूरपक्षवतांबाणानाम् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ माग

चित्रसेनादयश्चैवपुत्रास्तवविशांपते ॥ पंचभिःपंचभिस्तूर्णंसंयुगेनिशितैःशरैः ७ आजघ्नुरर्जुनंसंख्येभीमसेनंचमारिष ॥ तौतत्ररथिनांश्रेष्ठौकौंतेयौभरतर्षभौ ८ अपीडयेतांसमरेत्रिगर्तानांमहद्बलम् ॥ सुशर्माऽपिरणेपार्थंशरैर्नवभिराशुगैः ९ ननादबलवन्नादंत्रासयानोमहद्बलम् ॥ अन्येचरथिनःशूराभीमसेनधनंजयौ १० विव्यधुर्निशितैर्बाणैरुक्मपुंखैरजिह्मगैः ॥ तेषांचरथिनांमध्येकौंतेयौभरतर्षभौ ११ क्रीडमानौरथोदारौचित्ररूपौव्यदृश्यताम् ॥ आमिषेप्सूगवांमध्येसिंहाविव मदोत्कटौ १२ छित्वाधनूंषिशूराणांशरांश्चबहुधारणे ॥ पातयामासतुर्वीरौशिरांसिशतशोनृणाम् १३ रथाश्वबहवोभग्नाहयाश्चशतशोहताः ॥ गजाश्वसगजारोहाःपेतुरुर्व्यांमहाहवे १४ रथिनःसादिनश्चापितत्रतत्रनिषूदिताः ॥ दृश्यंतेबहवोराजन्वेपमानाःसमंततः १५ हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्चनिषूदितैः ॥ रथैश्चबहुधाभग्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी १६ छत्रैश्चबहुधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चविनिपातितैः ॥ अंकुशैरपविद्धैश्चपरिस्तोमैश्चभारत १७ केयूरैरंगदैर्हारैरांकवैर्मृदितैस्तथा ॥ उष्णीषैर्ऋष्टिभिश्चैवचामरव्यजनैरपि १८ तत्रतत्रापविद्धैश्चबाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ ऊरुभिश्चनरेंद्राणांसमास्तीर्यतमेदिनी १९ तत्राद्भुतमपश्यामरणेपार्थस्यविक्रमम् ॥ शरैःसंवार्यतान्वीरान्यज्जघानमहाबलः २० पुत्रस्तुतवतंदृष्ट्वाभीमार्जुनपराक्रमम् ॥ गांगेयस्यरथाभ्याशमुपजग्मेमहाबलः २१ कृपश्चकृतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौनाजहुःसंयुगंतदा २२ ततोभीमोमहेष्वासःफाल्गुनश्चमहारथः ॥ कौरवाणांचमूंघोरांभृशंदुद्रुवतूरणे २३ ततोबर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानिच ॥ धनंजयरथेतूर्णंपातयंतिस्मभूमिपाः २४ ततस्तान्शरजालेनसन्निवार्यमहारथान् ॥ पार्थःसमंतात्समरेप्रेषयामासमृत्यवे २५ शल्यस्तुसमरेजिष्णुंक्रीडन्निवमहारथः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोभल्लैःसन्नतपर्वभिः २६ तस्यपार्थोधनुश्छित्वाहस्तावापंचपंचभिः ॥ अथैनंसायकैस्तीक्ष्णैर्भृशंविव्याधमर्मणि २७ अथान्यद्धनुरादायसमरेभारसाधनम् ॥ मद्रेश्वरोरणेजिष्णुंताडयामासरोषितः २८ त्रिभिःशरैर्महाराजवासुदेवंचपंचभिः ॥ भीमसेनंचनवभिर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् २९ ततोद्रोणोमहाराजमागधश्चमहारथः ॥ दुर्योधनसमादिष्टौतंदेशमुपजग्मतुः ३० यत्रपार्थोमहाराजभीमसेनश्चपांडवः ॥ कौरव्यस्यमहासेनांजघ्नतुःसुमहारथौ ३१ जयत्सेनस्तुसमरेभीमंभीमायुधंयुधि ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ३२ तंभीमोदशभिर्विद्ध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत् ३३ उद्भ्रांतैस्तुरगैःसोऽथद्रवमाणैःसमंततः ॥ मागधोऽपसृतोराजासर्वसैन्यस्यपश्यतः ३४ द्रोणश्चविवरंदृष्ट्वाभीमसेनंशिलीमुखैः ॥ विव्याधबाणैर्निशितैःपंचषष्टिभिरायसैः ३५ तंभीमःसमरश्लाघीगुरुंपितृसमंरणे ॥ विव्याधपंचभिर्भल्लैस्तथाषष्ट्याचभारत ३६ अर्जुनस्तुसुशर्माणंविद्ध्वाबहुभिरायसैः ॥ व्यधमत्तस्यतत्सैन्यंमहाभ्राणियथाऽनिलः ३७

धोजयत्सेनः ३० । ३१ । ३२ । ३३ अपसृतः पलायितः ३४। ३५ । ३६ । ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥ इति भी॰ भी॰ भा॰ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ निरविद्यतनिर्वेदंजगाम १०

ततोभीष्मश्चराजाचकौसल्यश्चबृहद्बलः ॥ समवर्ततसंक्रुद्धाभीमसेनधनंजयौ ३८ तथैवपांडवाःशूराधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ अभ्यद्रवन्रणेभीष्मंव्यादितास्यमिवांतकम् ३९ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभ्यद्रवतसंहृष्टोभयंत्यक्त्वामहारथात् ४० युधिष्ठिरमुखाःपार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ अयोधयन्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृंजयैः ४१ तथैवतावकाःसर्वेपुरस्कृत्ययतव्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयुगे ४२ ततःप्रववृतेयुद्धंकौरवाणांभयावहम् ॥ तत्रपांडुसुतैःसार्धंभीष्मस्यविजयंप्रति ४३ तावकानांजयेभीष्मोग्लहआसीद्विशांपते ॥ तत्रहिद्यूतमासक्तंविजयायेतरायवा ४४ धृष्टद्युम्नस्तुराजेंद्रसर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंमाभैष्टरथसत्तमाः ४५ सेनापतिवचःश्रुत्वापांडवानांवरूथिनी ॥ भीष्मंसमभ्ययातूर्णंप्राणांस्त्यक्त्वामहाहवे ४६ भीष्मोऽपिरथिनांश्रेष्ठःप्रतिजग्राहतांचमूम् ॥ आपतंतींमहाराजवेलामिवमहोदधिः ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ध ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंशांतनवोभीष्मोदशमेऽहनिसंजय ॥ अयुध्यतमहावीर्यःपांडवैःसहसृंजयैः १ कुरवश्चकथंयुद्धेपांडवान्प्रत्यवारयन् ॥ आचक्ष्वमेमहायुद्धंभीष्मस्याहवशोभिनः २ ॥ संजयउवाच ॥ कुरवःपांडवैःसार्धंयदयुध्यंतभारत ॥ यथाचतदभूद्युद्धंतत्तुवक्ष्यामिसांप्रतम् ३ गमिताःपरलोकायपरमास्त्रैःकिरीटिना ॥ अहन्यहनिसंक्रुद्धास्तावकानांमहारथाः ४ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यःसचापिसमितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयम् ५ कुरुभिःसहितंभीष्मंयुध्यमानंपरंतप ॥ अर्जुनंचसपांचाल्यंसंशयोविजयेऽभवत् ६ दशमेऽहनितस्मिंस्तुभीष्मार्जुनसमागमे ॥ अवर्ततमहारौद्रःसततंसमितिक्षयः ७ तस्मिन्नयुतशोराजन्भूयशश्चपरंतपः ॥ भीष्मःशांतनवोयोधान्जघानपरमास्त्रवित् ८ येषामज्ञातकल्पानिनामगोत्राणिपार्थिव ॥ तेहतास्तत्रभीष्मेणशूराःसर्वेऽनिवर्तिनः ९ दशाहानिततस्तप्त्वाभीष्मःपांडववाहिनीम् ॥ निरविद्यतधर्मात्माजीवितेनपरंतप १० सक्षिप्रंवधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखोरणे ॥ नहन्यांमानवश्रेष्ठान्संग्रामेसुबहूनिति ११ चिंतयित्वामहाबाहुःपितादेवव्रतस्तव ॥ अभ्याशस्थंमहाराजपांडवंवाक्यमब्रवीत् १२ युधिष्ठिरमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ शृणुष्ववचनंतातधर्म्यंस्वर्ग्यंचजल्पतः १३ निर्विण्णोऽस्मिभृशंतातदेहेनानेनभारत ॥ घ्नतश्चमेगतःकालःसुबहून्प्राणिनोरणे १४ तस्मात्पार्थंपुरोधायपंचालान्सृंजयांस्तथा ॥ मद्वधेक्रियतांयत्नोममचेदिच्छसिप्रियम् १५ तस्यतन्मतमाज्ञायपांडवःसत्यदर्शनः ॥ भीष्मंप्रतिययौराजासंग्रामेसहसृंजयैः १६ धृष्टद्युम्नस्ततोराजन्पांडवश्चयुधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वाभीष्मस्यतांवाचंचोदयामासतुर्बलम् १७ अभिद्रवध्वंयुद्ध्यध्वंभीष्मंजयतसंयुगे ॥ रक्षिताःसत्यसंधेनजिष्णुनारिपुजिष्णुना १८

११ । १२ । १३ निर्विण्णोविरक्तः १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० ब्रह्मलोकपराः बृहत्त्वान्महांतंलोकंप्रतियतमानाः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५

अयंचापिमहेष्वासःपार्षतोवाहिनीपतिः ॥ भीमसेनश्चसमरेपालयिष्यतिवोध्रुवम् १९ मावोभीष्माद्भयंकिंचिदस्त्वद्ययुधिसृंजयाः ॥ ध्रुवंभीष्मंविजेष्यामःपुरस्कृत्यशिखंडिनम् २० तेतथासमयंकृत्वादशमेऽहनिपांडवाः ॥ ब्रह्मलोकपराभूत्वासंजग्मुःक्रोधमूर्छिताः २१ शिखंडिनंपुरस्कृत्यपांडवंचधनंजयम् ॥ भीष्मस्यपातनेयत्नंपरमंतेसमास्थिताः २२ ततस्तवसुतादिष्टानानाजनपदेश्वराः ॥ द्रोणेनसहपुत्रेणसहसेनामहाबलाः २३ दुःशासनश्चबलवान्सहसर्वैःसहोदरैः ॥ भीष्मंसमरमध्यस्थंपालयांचक्रिरेतदा २४ ततस्तुतावकाःशूराःपुरस्कृत्यमहाव्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयुगे २५ चेदिभिस्तुसपंचालैःसहितोवानरध्वजः ॥ ययौशांतनवंभीष्मंपुरस्कृत्याशिखंडिनम् २६ द्रोणपुत्रंशिनेर्नप्ताधृष्टकेतुस्तुपौरवम् ॥ अभिमन्युःसहामात्यंदुर्योधनमयोधयत् २७ विराटस्तुसहानीकःसहसेनंजयद्रथम् ॥ वृद्धक्षत्रस्यदायादमाससादपरंतप २८ मद्रराजंमहेष्वासंसहसैन्यंयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनोऽभिगुप्तस्तुनागानीकमुपाद्रवत् २९ अप्रधृष्यमनावार्यंसर्वशस्त्रभृतांवरम् ॥ द्रौणिंप्रतिययौयत्तःपांचल्यःसहसोदरैः ३० कर्णिकारध्वजंचैवसिंहकेतुररिंदमः ॥ प्रत्युज्जगामसौभद्रंराजपुत्रोबृहद्बलः ३१ शिखंडिनंचपुत्रास्तेपांडवंचधनंजयम् ॥ राजभिःसमरेपार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ३२ तस्मिन्नतिमहाभीमेसेनयोर्वैपराक्रमे ॥ संप्रधावत्स्वनीकेषुमेदिनीसमकंपत ३३ तान्यनीकान्यनीकेषुसमसज्जंतभारत ॥ तावकानांपरेषांचदृष्ट्वाशांतनवंरणे ३४ ततस्तेषांप्रतप्तानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ प्रादुरासीन्महाशब्दोदिक्षुसर्वासुभारत ३५ शंखदुंदुभिघोषश्चवारणानांचबृंहितैः ॥ सिंहनादश्चसैन्यानांदारुणःसमपद्यत ३६ साचसर्वनरेंद्राणांचंद्रार्कसदृशीप्रभा ॥ वीरांगदकिरीटेषुनिष्प्रभासमपद्यत ३७ रजोमेघास्तुसंजज्ञुःशस्त्रविद्युद्भिरावृताः ॥ धनुषांचापिनिर्घोषोदारुणःसमपद्यत ३८ बाणशंखप्रणादाश्चभेरीणांचमहास्वनाः ॥ रथघोषश्चसंजज्ञेसेनयोरुभयोरपि ३९ प्राशशक्त्यृष्टिसंघैश्चबाणौघैश्चसमाकुलम् ॥ निष्प्रकाशमिवाकाशंसेनयोःसमपद्यत ४० अन्योन्यंरथिनःपेतुर्वाजिनश्चमहाहवे ॥ कुंजरान्कुंजराजघ्नुःपादातांश्चपदातयः ४१ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंकुरूणांपांडवैःसह ॥ भीष्महेतोर्नरव्याघ्रश्येनयोरामिषेयथा ४२ तेषांसमागमोघोरोबभूवयुधिसंगतः ॥ अन्योन्यस्यवधार्थायजिगीषूणांमहाहवे ४३ ॥ इतिश्रीम० भीष्मप० भीष्मव० भीष्मोपदेशेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ संजयउवाच ॥ अभिमन्युर्महाराजतवपुत्रमयोधयत् ॥ महत्यासेनयायुक्तंभीष्महेतोःपराक्रमी १ दुर्योधनोरणेकार्ष्णिनवभिर्नतपर्वभिः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धःपुनश्चैनंत्रिभिःशरैः २ तस्यशक्तिंरणेकार्ष्णिर्मृत्योर्घोरांस्वसामिव ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोदुर्योधनरथंप्रति ३ तामापतंतींसहसाघोररूपांविशांपते ॥ द्विधाचिच्छेदतेपुत्रःक्षुरप्रेणमहारथः ४ तांशक्तिंपतितांदृष्ट्वाकार्ष्णिःपरमकोपनः ॥ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ५

३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ अभिमन्युरिति १ । २ । ३ । ४ । ५

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ चित्रसेनइति पांडवपक्षीयः सुशर्माऽयमपरोवार्धक्षेमिर्नतुत्रैगर्तः

पुनश्चैनंशरैर्घोरैराजघानस्तनांतरे ॥ दशभिर्भरतश्रेष्ठभरतानांमहारथः ६ तद्युद्धमभवद्घोरंचित्ररूपंचभारत ॥ इंद्रियप्रीतिजननंसर्वपार्थिवपूजितम् ७ भीष्मस्यनिधनार्थायपार्थस्यविजयायच ॥ युयुधातेरणेवीरौसौभद्रकुरुपुंगवौ ८ सात्यकिंरभसंयुद्धेद्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोनाराचेनपरंतपः ९ शैनेयोऽपिगुरोःपुत्रंसर्वमर्मसुभारत ॥ अताडयदमेयात्मानवभिःकंकवाजितैः १० अश्वत्थामातुसमरेसात्यकिंनवभिःशरैः ॥ त्रिंशताचपुनस्तूर्णंबाह्वोरुरसिचार्पयत् ११ सोऽतिविद्धोमहेष्वासोद्रोणपुत्रेणसात्वतः ॥ द्रोणपुत्रंत्रिभिर्बाणैराजघानमहायशाः १२ पौरवोधृष्टकेतुंचशरैराच्छाद्यसंयुगे ॥ बहुधादारयांचक्रेमहेष्वासंमहारथः १३ तथैवपौरवंयुद्धेधृष्टकेतुर्महारथः ॥ त्रिंशता।निशितैर्बाणैर्विव्याधाशुमहाभुजः १४ पौरवस्तुधनुश्छित्वाधृष्टकेतोर्महारथः ॥ ननादबलवन्नादंविव्याधचशितैःशरैः १५ सोऽन्यत्कार्मुकमादायपौरवंनिशितैःशरैः ॥ अजघानमहाराजत्रिसप्तत्याशिलीमुखैः १६ तौतुतत्रमहेष्वासौमहामात्रौमहारथौ ॥ महताशरवर्षेणपरस्परमविध्यताम् १७ अन्योन्यस्यधनुश्छित्वाहयान्हत्वाचभारत ॥ विरथावसियुद्धायसमीयतुरमर्षणौ १८ आर्षभेचर्मणीचित्रेशतचंद्रपुरस्कृते ॥ तारकाशतचित्रेचनिस्त्रिंशौसुमहाप्रभौ १९ प्रगृह्यविमलौराजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ॥ वासितासंगमेयत्तौसिंहाविववमहावने २० मंडलानिविचित्राणिगतप्रत्यागतानिच ॥ चेरतुर्दर्शयंतौचप्रार्थयंतौपरस्परम् २१ पौरवोधृष्टकेतुंतुशंखदेशेमहासिना ॥ ताडयामाससंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् २२ चेदिराजोऽपिसमरेपौरवंपुरुषर्षभम् ॥ आजघानशिताग्रेणजत्रुदेशेमहासिना २३ तावन्योन्यंमहाराजसमासाद्यमहाहवे ॥ अन्योन्यवेगाभिहतौनिपेततुररिंदमौ २४ ततःस्वरथमारोप्यपौरवंतनयस्तव ॥ जयत्सेनोरथेनाजावपोवाहरणाजिरात् २५ धृष्टकेतुंतुसमरेमाद्रीपुत्रःप्रतापवान् ॥ अपोवाहरणेक्रुद्धःसहदेवःपराक्रमी २६ चित्रसेनःसुशर्माणंविद्ध्वाबहुभिरायसैः ॥ पुनर्विव्याधतंषष्ट्यापुनश्चनवभिःशरैः २७ सुशर्मातुरणेक्रुद्धस्तवपुत्रंविशांपते ॥ दशभिर्दशभिश्चैवविव्याधनिशितैःशरैः २८ चित्रसेनश्चतंराजंस्त्रिंशतानतपर्वभिः ॥ आजघानरणेक्रुद्धःसचतंप्रत्यविध्यत २९ भीष्मस्यसमरेराजन्यशोमानंचवर्धयन् ॥ सौभद्रोराजपुत्रंतुबृहद्बलमयोधयत् ३० पार्थहेतोःपराक्रांतोभीष्मस्यायोधनंप्रति ॥ आर्जुनिंकोसलेंद्रस्तुविद्ध्वापंचभिरायसैः ३१ पुनर्विव्याधविंशत्याशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ सौभद्रःकोसलेंद्रंतुविव्याधाष्टभिरायसैः ३२ नाकंपयतसंग्रामेविव्याधचपुनःशरैः ॥ कौसल्यस्यधनुश्चापिपुनश्चिच्छेदफाल्गुनिः ३३ आजघानशरैश्चापित्रिंशताकंकपत्रिभिः ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादायराजपुत्रोबृहद्बलः ३४ फाल्गुनिंसमरेक्रुद्धोविव्याधबहुभिःशरैः ॥ तयोर्युद्धंसमभवद्भीष्महेतोःपरंतप ३५ संरब्धयोर्महाराजसमरेचित्रयोधिनोः ॥ यथादेवासुरेयुद्धेबलिवासवयोरभूत् ३६

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६

३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ समुदयंसंग्रामं । 'भवेत्समुदयःसंघेसंयुगेचसमुद्गमे' इतिमेदिनी ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६

भीमसेनोरथानीकंयोधयन्बह्वशोभत ॥ यथाशक्रोवज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ३७ तेवध्यमानाभीमेनमातंगागिरिसन्निभाः ॥ निपेतुरुर्व्यांसहितानादयंतोवसुं धराम् ३८ गिरिमात्राहितेनागाभिन्नांजनचयोपमाः ॥ विरेजुर्वसुधांप्राप्ताविकीर्णाइवपर्वताः ३९ युधिष्ठिरोमहेष्वासोमद्रराजानमाहवे ॥ महत्यासेनयागुप्तंपीड यामाससंगतम् ४० मद्रेश्वरश्वसमरेधर्मपुत्रंमहारथम् ॥ पीडयामाससंरब्धोभीष्महेतोःपराक्रमी ४१ विराटंसैंधवोराजाविद्ध्वासन्नतपर्वभिः ॥ नवभिःसायकै स्तीक्ष्णैस्त्रिंशतापुनरार्पयत् ४२ विराटश्चमहाराजसैंधवंवाहिनीपतिः ॥ त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजघानस्तनांतरे ४३ चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौचित्रवर्मायुधध्वजौ ॥ रेजतुश्चित्ररूपौतौसंग्रामेमत्स्यसैंधवौ ४४ द्रोणःपांचालपुत्रेणसमागम्यमहारणे ॥ महासमुदयंचक्रेशरैःसन्नतपर्वभिः ४५ ततोद्रोणोमहाराजपार्षतस्यमहद्धनुः ॥ छित्वापंचाशतेषूणांपार्षतंसमविध्यत ४६ सोऽन्यत्कार्मुकमादायपार्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणस्यमिषतोयुद्धेप्रेषयामाससायकान् ४७ तान्छरान्छरघातेनचिच्छेद समहारथः ॥ द्रोणोद्रुपदपुत्रायप्राहिणोत्पंचसायकान् ४८ ततःक्रुद्धोमहाराजपार्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणायचिक्षेपगदांयमदंडोपमांरणे ४९ तामापतंतींसहसाहेम पट्टविभूषिताम् ॥ शरैःपंचाशताद्रोणोवारयामाससंयुगे ५० साछिन्नाबहुधाराजन्द्रोणचापच्युतैःशरैः ॥ चूर्णीकृताविशीर्यंतीपपातवसुधातले ५१ गदांविनि हतांदृष्ट्वापार्षतःशत्रुतापनः ॥ द्रोणायशक्तिंचिक्षेपसर्वपारसवींशुभाम् ५२ तांद्रोणोनवभिर्बाणैश्चिच्छेदयुधिभारत ॥ पार्षतंचमहेष्वासंपीडयामाससंयुगे ५३ एवमेतन्महायुद्धंद्रोणपार्षतयोरभूत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजघोररूपंभयानकम् ५४ अर्जुनःप्राप्यगांगेयंपीडयन्निशितैःशरैः ॥ अभ्यद्रवतसंमत्तोवनेमत्तमिवद्विपम् ५५ प्रत्युद्ययौचतंराजाभगदत्तःप्रतापवान् ॥ त्रिधाभिन्नेननागेनमदांधेनमहाबलः ५६ तमापतंतंसहसामहेंद्रगजसन्निभम् ॥ परंयत्नंसमास्थायबीभत्सुःप्रत्यप द्यत ५७ ततोगजगतोराजाभगदत्तःप्रतापवान् ॥ अर्जुनंशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ५८ अर्जुनस्तुततोनागमायांतंरजतोपमैः ॥ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ५९ शिखंडिनंचकौंतेयोयाहियाहीत्यचोदयत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजजह्येनमितिचाब्रवीत् ६० प्राग्ज्योतिषस्ततोहित्वापांडवंपांडुपूर्वज ॥ प्रययौत्व रितोराजान्द्रुपदस्यरथंप्रति ६१ ततोऽर्जुनोमहाराजभीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यततोयुद्धमवर्तत ६२ ततस्तेतावकाःशूराःपांडवंरभसंयुधि ॥ स मभ्यधावन्क्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् ६३ नानाविधान्यनीकानिपुत्राणांतेजनाधिप ॥ अर्जुनोव्यधमत्कालेदिवीवाभ्राणिमारुतः ६४ शिखंडीतुसमासाद्यभर तानांपितामहम् ॥ इषुभिस्तूर्णमव्यग्रोबहुभिःससमाचिनोत् ६५ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ॥ शरसंघमहाज्वालःक्षत्रियान्समरेऽदहत् ३६ यथाग्निः सुमहानिद्धःकक्षेचरतिसानिलः ॥ तथाजज्वालभीष्मोऽपिदिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ६७

५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७

६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोध्यायः ॥ ११६ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सोमकांश्चरणेभीष्मोजघ्नेपार्थपदानुगान् ॥ न्यवारयततत्सैन्यंपांडवस्यमहारथः ६८ सुवर्णपुंखैरिषुभिःशितैःसन्नतपर्वभिः ॥ नादयन्सदिशोभीष्मःप्रदिशश्चमहाहवे ६९ पातयन्रथिनोराजन्हयांश्चसहसादिभिः ॥ मुंडतालवनानीवचकारसरथव्रजान् ७० निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्चसंयुगे ॥ चकारसमरेभीष्मःसर्वशस्त्रभृतांवरः ७१ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वतोराजन्समकंपंतसैनिकाः ७२ अमोघान्यपतन्बाणाःपितुस्तेमनुजेश्वर ॥ नासज्जंतशरीरेषुभीष्मचापच्युताःशराः ७३ निर्मनुष्यान्रथान्राजन्सुयुक्तान्जवनैर्हयैः ॥ वातायमानानद्राक्षंह्रियमाणान्विशांपते ७४ चेदिकाशिकरूषाणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ महारथाःसमाख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ७५ अपरावर्तिनःशूराःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ संग्रामेभीष्ममासाद्यसवाजिरथकुंजराः ७६ जग्मुस्तेपरलोकायव्यादितास्यमिवांतकम् ॥ नतत्रासीद्रणेराजन्सोमकानांमहारथः ७७ यःसंप्राप्यरणेभीष्मंजीवितेस्ममनोदधे ॥ तांश्चसर्वान्रणेयोधान्प्रेतराजपुरंप्रति ७८ नीतानमन्यंतजनादृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमम् ॥ नकश्चिदेनंसमरेप्रत्युद्यातिमहारथः ७९ ऋतेपांडुसुतंवीरंश्वेताश्वंकृष्णसारथिम् ॥ शिखंडिनंचसमरेपांचाल्यममितौजसम् ८० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धेषोडशाधिकशततमोध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ शिखंडीतुरणेभीष्ममासाद्यपुरुषर्षभम् ॥ दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघानस्तनांतरे १ शिखंडिनंतुगांगेयःक्रोधदीप्तेनचक्षुषा ॥ संप्रैक्षतकटाक्षेणनिर्दहन्निवभारत २ स्त्रीत्वंतस्यस्मरन्राजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ नाजघानरणेभीष्मःसचतन्नावबुद्धवान् ३ अर्जुनस्तुमहाराजशिखंडिनमभाषत ॥ अभिद्रवस्वत्वरितंजहिचैनंपितामहम् ४ किंतेविवक्षयावीरजहिभीष्मंमहारथम् ॥ नह्यन्यमनुपश्यामिकंचिद्यौधिष्ठिरेबले ५ यःशक्तःसमरेभीष्मंप्रतियोद्धुमिहाहवे ॥ ऋतेत्वांपुरुषव्याघ्रसत्यमेतद्ब्रवीमिते ६ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णंपितामहमवाकिरत् ७ अचिंतयित्वातान्बाणान्पितादेवव्रतस्तव ॥ अर्जुनंसमरेक्रुद्धंवारयामाससायकैः ८ तथैवचचमूंसर्वांपांडवानांमहारथः ॥ अप्रैषीत्सशरैस्तीक्ष्णैःपरलोकायमारिष ९ तथैवपांडवाराजन्सैन्येनमहतावृताः ॥ भीष्मंसंछादयामासुर्मेघाइवदिवाकरम् १० ससमंतात्परिवृतोभारतोभरतर्षभ ॥ निर्ददाहरणेशूरान्वनेवह्निरिवज्वलन् ११ तत्राद्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौरुषम् ॥ अयोधयच्चयत्पार्थंजुगोपचपितामहम् १२ कर्मणातेनसमरेतवपुत्रस्यधन्विनः ॥ दुःशासनस्यतुतुषुःसर्वेलोकामहात्मनः १३ यदेकःसमरेपार्थान्सार्जुनान्समयोधयत ॥ नचैनंपांडवायुद्धेवारयामासुरुल्बणम् १४ दुःशासनेनसमरेरथिनोविरथीकृताः ॥ सादिनश्चमहेष्वासाहस्तिनश्चमहाबलाः १५

शिखंडीति १ । २ । ३ । ४ विवक्षयाविचारेणसंशयेनवा ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ उल्बणमुग्रं १४ । १५

१६ । १७ भारतमहामात्रंभरतवंशश्रेष्ठं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ शर्मसुखहेतुत्वात् वर्मरक्षाहेतुत्वात् २८ समासितुंउपसर्पितुं

विनिर्भिन्नाःशरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ॥ शरातुरास्तथैवान्येदंतिनोविद्रुतादिशः १६ यथाग्निरिंधनंप्राप्यज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणम् ॥ तथाजज्वालपुत्रस्तेपांडुसे
नांविनिर्दहन् १७ तंभारतमहामात्रंपांडवानांमहारथः ॥ जेतुंनोत्सहतेकश्चिन्नाभ्युद्यातुंकथंचन १८ ऋतेमहेंद्रतनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसारथेः ॥ सहितंसमरेराज
न्निर्जित्यविजयोऽर्जुनः १९ भीष्ममेवाभिदुद्रावसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ विजितस्तवपुत्रोऽपिभीष्मबाहुव्यपाश्रयः २० पुनःपुनःसमाश्वस्यप्रायुध्यतमदोत्कटः ॥
अर्जुनस्तुरणेराजन्योधयन्संव्यराजत २१ खिखंडीतुरणेराजन्विव्याधैवपितामहम् ॥ शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथासर्पविषोपमैः २२ नचस्मतेरुजंचक्रुःपितुस्तवज
नेश्वर ॥ स्मयमानस्तुगांगेयस्तान्बाणान्जगृहेतदा २३ उष्णार्तोहिनरोयद्वज्जलधाराःप्रतीच्छति ॥ तथाजग्राहगांगेयःशरधाराःशिखंडिनः २४ तंक्षत्रियाम
हाराजददृशुर्घोरमाहवे ॥ भीष्मंदहंतंसैन्यानिपांडवानांमहात्मनाम् २५ ततोऽब्रवीत्तवसुतःसर्वसैन्यानिमारिष ॥ अभिद्रवतसंग्रामेफाल्गुनंसर्वतोरणे २६ भीष्मो
वःसमरेसर्वान्पालयिष्यतिधर्मवित् ॥ तेभयंसुमहत्त्यक्त्वापांडवान्प्रतियुध्यत २७ हेमतालेनमहताभीष्मस्तिष्ठतिपालयन् ॥ सर्वेषांधार्तराष्ट्राणांसमरेशर्मवर्मच
२८ त्रिदशाऽपिसमुद्युक्तानालंभीष्मंसमासितुम् ॥ किमुपार्थामहात्मानंमर्त्यभूतामहाबलाः २९ तस्माद्द्रवतमायोधाःफाल्गुनंप्राप्यसंयुगे ॥ अहमद्यरणेयत्तोयो
धयिष्यामिपांडवम् ३० सहितःसर्वतोयत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः तच्छ्रुत्वातुवचोराजंस्तवपुत्रस्यधन्विनः ३१ सर्वेयोधाःसुसंरब्धाबलवंतोमहाबलाः ॥ तेविदेहाःक
लिंगाश्चदासेरकगणाश्चह ३२ अभिपेतुर्निषादाश्चसौवीराश्चमहारणे ॥ बाल्हीकादरदाश्चैवप्रतीच्योदीच्यमालवाः ३३ अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयोऽथवसातयः ॥
शाल्वाःशकास्त्रिगर्ताश्चअंबष्ठाःकेकयैःसह ३४ अभिपेतूरणेपार्थंपतंगाइवपावकम् ॥ शलभाइवराजेंद्रपार्थमप्रतिमंरणे ॥ एतान्सर्वान्सहानीकान्महाराजमहार
थान् ३५ दिव्यान्यस्त्राणिसंचिंत्यप्रसंधायधनंजयः ॥ सतैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहसुमहाबलः ३६ शरप्रतापैर्बीभत्सुःपतंगानिवपावकः ॥ तस्यबाणसहस्राणिसृजतोदृ
ढधन्विनः ३७ दीप्यमानमिवाकाशेगांडीवंसमदृश्यत ॥ तेशरार्तामहाराजविप्रकीर्णमहाध्वजाः ३८ नाभ्यवर्ततराजानःसहितावानरध्वजम् ॥ सध्वजारथिनः
पेतुर्हयारोहाहयैःसह ३९ सगजाश्चगजारोहाःकिरीटिशरताडिताः ॥ ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृताऽऽसीद्वसुंधरा ४० विद्रवद्भिश्चबहुधाबलैराज्ञांसमंततः ॥ अथ
पार्थोमहाराजद्रावयित्वावरूथिनीम् ४१ दुःशासनायसुबहून्प्रेषयामाससायकान् ॥ तेतुभित्त्वातवसुतंदुःशासनमयोमुखाः ४२ धरणींविविशुःसर्वेवल्मीकमिवप
न्नगाः ॥ हयांश्चास्यततोजघ्नेसारथिंचन्यपातयत् ४३ विविंशतिंचविंशत्याविरथंकृतवान्प्रभुः ॥ आजघानभृशंचैवपंचभिर्नतपर्वभिः ४४

नाशयितुंवा मर्त्यभूताःमर्त्यस्वरूपाः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ महाधनाःबहुमूल्याः ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ इति श्री० नी० भारतभावदीपे

कृपंविकर्णंशल्यंचविद्धाबहुभिरायसैः ॥ चकारविरथांश्चैवकौंतेयःश्वेतवाहनः ४५ एवंतेविरथाःसर्वेकृपःशल्यश्चमारिष ॥ दुःशासनोविकर्णश्चतथैवचविविंशतिः ४६ संप्राद्रवंतसमरेनिर्जिताःसव्यसाचिना ॥ पूर्वाह्णेभरतश्रेष्ठपराजित्यमहारथान् ४७ प्रजज्वालरणेपार्थोविधूमइवपावकः ॥ तथैवशरवर्षेणभास्करोरश्मिवानिव ४८ अन्यानपिमहाराजतापयामासपार्थिवान् ॥ पराङ्मुखीकृत्यतथाशरवर्षैर्महारथान् ४९ प्रावर्तयतसंग्रामेशोणितोदांमहानदीम् ॥ मध्येनकुरुसैन्यानांपांडवानांचभारत ५० गजाश्वरथसंघाश्चबहुधारथिभिर्हताः ॥ रथाश्वनिहतानागैर्हयाश्चैवपदातिभिः ५१ अंतराच्छिद्यमानानिशरीराणिशिरांसिच ॥ निपेतुर्दिक्षुसर्वासुगजाश्वरथयोधिनाम् ५२ छन्नमायोधनंराजन्कुंडलांगदधारिभिः ॥ पतितैःपात्यमानैश्चराजपुत्रैर्महारथैः ५३ रथनेमिनिकृत्तैश्चगजैश्चैवावपोथितैः ॥ पादाताश्चाप्यधावंतसाश्वाश्चहययोधिनः ५४ गजाश्वरथयोधाश्चपरिपेतुःसमंततः ॥ विकीर्णाश्चरथाभूमौभग्नचक्रयुगध्वजाः ५५ तद्गजाश्वरथौघानांरुधिरेणसमुक्षितम् ॥ छन्नमायोधनंरेजेरक्ताभ्रमिवशारदम् ५६ श्वानःकाकाश्चगृध्राश्चवृकागोमायुभिःसह ॥ प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्यविकृताश्चमृगद्विजाः ५७ ववुर्बहुविधाश्चैवदिक्षुसर्वासुमारुताः ॥ दृश्यमानेषुरक्षःसुभूतेषुचनदत्सुच ५८ कांचनानिचदामानिपताकाश्चमहाधनाः ॥ धूयमानान्यदृश्यंतसहसामारुतेरिताः ५९ श्वेतच्छत्रसहस्राणिसध्वजाश्चमहारथाः ॥ विकीर्णाःसमदृश्यंतशतशोऽथसहस्रशः ६० सपताकाश्चमातंगादिशोजग्मुःशरातुराः ॥ क्षत्रियाश्चमनुष्येंद्रगदाशक्तिधनुर्धराः ६१ समंततश्चदृश्यंतेपतिताधरणीतले ॥ ततोभीष्मोमहाराजदिव्यमस्त्रमुदीरयन् ६२ अभ्यधावतकौंतेयंमिषतांसर्वधन्विनाम् ॥ तंशिखंडीरणेयांतमभ्यद्रवतदंशितः ६३ ततःसमाहरद्भीष्मस्तदस्त्रंपावकोपमम् ॥ त्वरितःपांडवोराजन्मध्यमःश्वेतवाहनः ६४ निजघ्नेतावकंसैन्यंमोहयित्वापितामहम् ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ समंव्यूढेष्वनीकेषुभूयिष्ठेष्वनिवर्तिनः ॥ ब्रह्मलोकपराःसर्वेसमपद्यंतभारत १ नह्यनीकमनीकेनसमसज्जतसंकुले ॥ रथानरथिभिःसार्धंपादातानपदातिभिः २ अश्वानाश्वैरयुध्यंतगजानगजयोधिभिः ॥ उन्मत्तवन्महाराजयुध्यंतेतत्रभारत ३ महान्व्यतिकरोरौद्रःसेनयोःसमपद्यत ॥ नरनागगणेष्वेवंविकीर्णेषुचसर्वशः ४ क्षयेतस्मिन्महारौद्रेनिर्विशेषमजायत ॥ ततःशल्यःकृपश्चैवचित्रसेनश्चभारत ५ दुःशासनोविकर्णश्चरथानास्थायभास्वरान् ॥ पांडवानांरणेशूराध्वजिनींसमकंपयन् ६ सावध्यमानासमरेपांडुसेनामहात्मभिः ॥ भ्राम्यतेबहुधाराजन्मारुतेनेवनौर्जले ७ यथाहिशैशिरःकालोगवांमर्माणिकृंतति ॥ तथापांडुसुतानांवैभीष्मोमर्माणिकृंतति ८

सप्तदशाधिशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ समपद्यंत १ । २ । ३ व्यतिकरःक्षोभः ४ । ५ । ६ । ७ । ८

तथैवतवसैन्यस्यपार्थेनचमहात्मना ॥ नवमेघप्रतीकाशाःपातिताबहुधागजाः ९ मृद्यमानाश्चदृश्यंतपार्थेननरयूथपाः ॥ इषुभिस्ताड्यमानाश्चनाराचैश्चसह
स्रशः १० पेतुरार्तस्वरंघोरंकृत्वातत्रमहागजाः ॥ आनद्धाभरणैःकायैर्निहतानांमहात्मनाम् ११ छन्नमायोधनंरेजेशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ तस्मिन्नेवमहाराजम
हावीरवरक्षये १२ भीष्मेचयुधिविक्रांतेपांडवेचधनंजये ॥ तेपराक्रांतमालोक्यराजन्युधिपितामहम् १३ अभ्यवर्तंततेपुत्राःसर्वसैन्यपुरस्कृताः ॥ इच्छंतो
निधनंयुद्धेस्वर्गंकृत्वापरायणम् १४ पांडवानभ्यवर्तंततस्मिन्वीरवरक्षये ॥ पांडवाऽपिमहाराजस्मरंतोविविधान्बहून् १५ क्लेशान्कृतान्सपुत्रेणत्वयापूर्वंनराधि
प ॥ भयंत्यक्त्वारणेशूराब्रह्मलोकायतत्पराः १६ तावकांस्तवपुत्रांश्चयोधयंतिप्रहृष्टवत ॥ सेनापतिस्तुसमरेप्राहसेनांमहारथः १७ अभिद्रवतगांगेयंसोमकाः
सृंजयैःसह ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वासोमकाःसृंजयाश्चते १८ अभ्यद्रवंतगांगेयंशरवृष्ट्यासमाहताः ॥ वध्यमानस्ततोराजन्पिताशांतनवस्तव १९ अमर्षवश
मापन्नोयोधयामाससृंजयान् ॥ तस्यकीर्तिमतस्तातपुरारामेणधीमता २० संप्रदत्तास्त्रशिक्षावैपरानीकविनाशनी ॥ सतांशिक्षामधिष्ठायकुर्वन्परबलक्षयम्
२१ अहन्यहनिपार्थानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ भीष्मोदशसहस्राणिजघानपरवीरहा २२ तस्मिंस्तुदशमेप्राप्तेदिवसेभरतर्षभ ॥ भीष्मेणैकेनमत्स्येषुपंचालेषुच
संयुगे २३ गजाश्वममितंहत्वाहताःसप्तमहारथाः ॥ हत्वापंचसहस्राणिरथानांप्रपितामहः २४ नराणांचमहायुद्धेसहस्राणिचतुर्दश ॥ दंतिनांचसहस्राणिहया
नामयुतंपुनः २५ शिक्षाबलेननिहतंपित्रातवविशांपते ॥ ततःसर्वमहीपानांक्षपयित्वावरूथिनीम् २६ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोनिपातितः ॥ शता
नीकंचसमरेहत्वाभीष्मःप्रतापवान् २७ सहस्राणिमहाराजराज्ञांभल्लैरपातयत् ॥ उद्विग्नाःसमरेयोधाविक्रोशंतिधनंजयम् २८ येचकेचनपार्थानामभियाताधनं
जयम् ॥ राजानोभीष्ममासाद्यगतास्तेयमसादनम् २९ एवंदशदिशोभीष्मःशरजालैःसमंततः ॥ अतीत्यसेनांपार्थानामवतस्थेचमूमुखे ३० सकृत्वासुम
हत्कर्मतस्मिन्वैदशमेऽहनि ॥ सेनयोरंतरेतिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ३१ नचैनंपार्थिवाःकेचिच्छक्ताराजन्निरीक्षितुम् ॥ मध्यंप्राप्तंयथाग्रीष्मेतपंतंभास्करंदिवि ३२
यथादैत्यचमूंशक्रस्तापयामाससंयुगे ॥ तथाभीष्मःपांडवेयांस्तापयामासभारत ३३ तथाचैनंपराक्रांतमालोक्यमधुसूदनः ॥ उवाचदेवकीपुत्रःप्रीयमाणो
धनंजयम् ३४ एषशांतनवोभीष्मःसेनयोरंतरेस्थितः ॥ सन्निहत्यबलादेनंविजयस्तेभविष्यति ३५ बलात्संस्तंभयस्वैनंयत्रैषाभिद्यतेचमूः ॥ नहिभीष्मशरा
नन्यःसोढुमुत्सहतेविभो ३६ ततस्तस्मिन्क्षणेराजंश्चोदितोवानरध्वजः ॥ सध्वजंसरथंसाश्वंभीष्ममंतर्दधेशरैः ३७ सचापिकुरुमुख्यानामृषभःपांडवेरितान्
शरव्रातैःशरव्रातान्बहुधाविदुधावतान् ३८ ततःपंचालराजश्चधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ पांडवोभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ३९

४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८ अदीनात्मा अक्षीणस्वभावः ४९।५०।५१।५२।५३।५४ ॥ इतिभी०नी०भा०अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ एवमिति १।२

यमौचचेकितानश्चकेकयाःपंचचैवह ॥ सात्यकिश्चमहाबाहुःसौभद्रोऽथघटोत्कचः ४० द्रौपदेयाःशिखंडीचकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ सुशर्माचविराटश्चपांडवेयामहाबलाः ४१ एतेचान्येचबहवःपीडिताभीष्मसायकैः ॥ समुद्धृताःफाल्गुनेननिमग्नाःशोकसागरे ४२ ततःशिखंडीवेगेनप्रगृह्यपरमायुधम् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्रावरक्ष्यमाणःकिरीटिना ४३ ततोऽस्यानुचरान्हत्वासर्वान्रणविभागवित् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राववीभत्सुरपराजितः ४४ सात्यकिश्चेकितानश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ विराटोद्रुपदश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ४५ दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौरक्षितादृढधन्वना ॥ अभिमन्युश्चसमरेद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ४६ दुद्रुवुःसमरेभीष्मंसमुद्यतमहायुधाः ॥ तेसर्वेदृढधन्वानःसंयुगेष्वपलायिनः ४७ बहुधाभीष्ममानर्छुर्मार्गणैःक्षतमार्गणैः ॥ विधूयतान्बाणगणान्येमुक्ताःपार्थिवोत्तमैः ४८ पांडवानामदीनात्माव्यगाहतवरूथिनीम् ॥ चक्रेशरविघातंचक्रीडन्निवपितामहः ४९ नाभिसंधत्तपांचाल्येस्मयमानोमुहुर्मुहुः ॥ स्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मृत्यभीष्मोबाणान्शिखंडिने ५० जघानद्रुपदानीकेरथान्सप्तमहारथः ॥ ततःकिलकिलाशब्दःक्षणेनसमभूत्तदा ५१ मत्स्यपांचालचेदीनांतमेकमभिधावताम् ॥ तेनराश्वरथव्रातैर्मार्गणैश्चपरंतप ५२ तमेकंछादयामासुर्मेघाइवदिवाकरम् ॥ भीष्मंभागीरथीपुत्रंप्रतपंतंरणेरिपून् ५३ ततस्तस्यचतेषांचयुद्धेदेवासुरोपमे ॥ किरीटीभीष्ममानर्च्छत्पुरस्कृत्याशिखंडिनम् ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० भीष्मपराक्रमेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ छ ॥ संजयउवाच ॥ एवंतेपांडवाःसर्वेपुरस्कृत्याशिखंडिनम् ॥ विव्यधुःसमरेभीष्मंपरिवार्यसमंततः १ शतघ्नीभिःसुघोराभिःपरिघैश्चपरश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैःप्रासैःक्षेपणीयैश्चसर्वशः २ शरैःकनकपुंखैश्चशक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चभुशुंडीभिश्चसर्वशः ३ अताडयन्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृंजयाः ॥ सविशीर्णतनुत्राणःपीडितोबहुभिस्तदा ४ नविव्यथेतदाभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ संदीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ५ नेमिनिर्ह्रादसंतापोमहास्त्रोदयपावकः ॥ चित्रचापमहाज्वालोवीरक्षयमहेंधनः ६ युगांताग्निसमप्रख्यःपरेषांसमपद्यत ॥ विवृत्त्यरथसंघानामंतरेणविनिःसृतः ७ दृश्यतेस्मनरेंद्राणांपुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ततःपंचालराजंचधृष्टकेतुमचिंत्यच ८ पांडवानीकिनीमध्यमाससादविशांपते ॥ ततःसात्यकिभीमौचपांडवंचधनंजयम् ९ द्रुपदंचविराटंचधृष्टद्युम्नंचपार्षतम् ॥ भीमघोषैर्महावेगैर्मर्मावरणभेदिभिः १० षडेतान्निशितैर्भीष्मःप्रविव्याधोत्तमैःशरैः ॥ तस्यतेनिशितान्बाणान्संनिवार्यमहारथाः ११ दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ शिखंडीतुमहाबाणान्यान्मुमोचमहारथः १२ नचक्रुस्तेरुजंतस्यस्वर्णपुंखाःशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटीसंरब्धोभीष्ममेवाभ्यधावत १३ शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ भीष्मस्यधनुषश्छेदंनामृष्यंतमहारथाः १४ ३।४।५।६।७।८।९ मर्मावरणंवर्मदेहंचभेदि।१०।११।१२।१३।१४

द्रोणश्चकृतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तस्तथैवच १५ सप्तैतेपरमक्रुद्धाःकिरीटिनमभिद्रुताः ॥ तत्रशस्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहार
थाः १६ अभिपेतुर्भृशंक्रुद्धाश्छादयंतश्चपांडवम् ॥ तेषामापततांशब्दःशुश्रुवेफाल्गुनंप्रति १७ उद्वृत्तानांयथाशब्दःसमुद्राणांयुगक्षये ॥ घ्नतानयतगृह्णीत
विद्धचध्वमवकर्तत १८ इत्यासीत्तुमुलःशब्दःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तंशब्दंतुमुलंश्रुत्वापांडवानांमहारथाः १९ अभ्यधावन्परीप्संतःफाल्गुनंभरतर्षभ ॥ सा
त्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः २० विराटद्रुपदौचोभौराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ अभिमन्युश्चसंक्रुद्धःसप्तैतेक्रोधमूर्छिताः २१ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मु
कधारिणः ॥ तेषांसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् २२ संग्रामेभरतश्रेष्ठदेवानांदानवैरिव ॥ शिखंडीतुरणेश्रेष्ठोरक्ष्यमाणःकिरीटिना २३ अविध्यद्दशभिर्भीष्मं
छिन्नधन्वानमाहवे ॥ सारथिंदशभिश्चास्यध्वजंचैकेनचिच्छिदे २४ सोऽन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोवेगवत्तरम् ॥ तदप्यस्यशितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदफाल्गुनः
२५ एवंसपांडवःक्रुद्धआत्तमात्तंपुनःपुनः ॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यसव्यसाचीपरंतपः २६ सच्छिन्नधन्वासंक्रुद्धःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शक्तिंजग्राहतरसागिरी
णामपिदारणीम् २७ तांचचिक्षेपसंक्रुद्धःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तामापतंतींसंप्रेक्ष्यज्वलंतीमशनीमिव २८ समादत्तशितान्भल्लान्पंचपांडवनंदनः ॥ तस्य
चिच्छेदतांशक्तिंपंचधापंचभिःशरैः २९ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठभीष्मबाहुप्रवेरिताम् ॥ सापपाततथाच्छिन्नासंक्रुद्धेनकिरीटिना ३० मेघवृंदपरिभ्रष्टाविच्छिन्नेवश
तह्रदा ॥ छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मःक्रोधसमन्वितः ३१ अचिंतयद्रणेवीरोबुद्ध्यापरपुरंजयः ॥ शक्तोऽहंधनुषैकेननिहंतुंसर्वपांडवान् ३२ यद्येषांनभवेद्गो
साविष्वक्सेनोमहाबलः ॥ कारणद्वयमास्थायनाहंयोत्स्यामिपांडवान् ३३ अवध्यत्वाच्चपांडूनांस्त्रीभावाच्चशिखंडिनः ॥ पित्रातुष्टेनमेपूर्वंयदाकालीमुदावहम्
३४ स्वच्छंदमरणंदत्तमवध्यत्वंरणेतथा ॥ तस्मान्मृत्युमहंमन्येप्राप्तकालमिवात्मनः ३५ एवंज्ञात्वाव्यवसितंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ ऋषयोवसवश्चैववियत्स्था
भीष्ममब्रुवन् ३६ यत्तेव्यवसितंताततदस्माकमपिप्रियम् ॥ तत्कुरुष्वमहाराजयुद्धेबुद्धिंनिवर्तय ३७ अस्यवाक्यस्यनिधनेप्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ॥ अनु
लोमःसुगंधीचपृषतैश्चसमन्विनः ३८ देवदुंदुभयश्चैवसंप्रणेदुर्महास्वनाः ॥ पपातपुष्पवृष्टिश्चभीष्मस्योपरिमारिष ३९ नचतच्छुश्रुवेकश्चित्तेषांसंवदतांनृप ॥
ऋतेभीष्मंमहाबाहुंमांचापिमुनितेजसा ४० संभ्रमश्चमहानासीत्त्रिदशानांविशांपते ॥ पतिष्यतिरथाद्भीष्मेसर्वलोकप्रियेतदा ४१ इतिदेवगणानांचवाक्यंश्रु
त्वामहातपाः ॥ ततःशांतनवोभीष्मोबीभत्सुंनात्यवर्तत ४२ भिद्यमानःशितैर्बाणैःसर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखंडीतुमहाराजभरतानांपितामहम् ४३ आजघा
नोरसिक्रुद्धोनवभिर्निशितैःशरैः ॥ सतेनाभिहतःसंख्येभीष्मःकुरुपितामहः ४४ निधनेसमाप्तौ ३८ । ३९ मुनितेजसाव्यासप्रभावेण ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० अव्यवच्छिन्नाःसंतताः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ 'माघमाकर्कटीप्राक्तातदे

नाकंपतमहाराजक्षितिकंपेयथाचलः ॥ ततःप्रहस्यबभित्सुर्व्याक्षिपन्गांडिवंधनुः ४५ गांगेयंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत ॥ पुनःपुनःशतैरेनंत्वरमाणोध
नंजयः ४६ सर्वगात्रेषुसंक्रुद्धःसर्वमर्मस्वताडयत् ॥ एवमन्यैरपिभृशंविद्ध्यमानःसहस्रशः ४७ तानप्याशुशरैर्भीष्मःप्रविव्याधमहारथः ॥ तैश्चमुक्तांञ्छरान्
भीष्मोयुधिसत्यपराक्रमः ४८ निवारयामासशरैःसमंसन्नतपर्वभिः ॥ शिखंडीतुरणेबाणान्यान्मुमोचमहारथः ४९ नचकुर्वस्तेरुजंतस्यरुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥
ततःकिरीटीसंक्रुद्धोभीष्ममेवाभ्यवर्तत ५० शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ अथैनंनवभिर्विद्ध्वाध्वजमेकेनचिच्छिदे ५१ सारथिंविशिखैश्चास्य
दशभिःसमकंपयत् ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोबलवत्तरम् ५२ तदप्यस्यशितैर्भल्लैस्त्रिधात्रिभिरघातयत् ॥ निमेषार्धेनकौंतेयआत्तमात्तंमहारणे ५३ एव
मस्यधनूंष्याजौचिच्छेदसुबहून्यथ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोबीभत्सुंनात्यवर्तत ५४ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत ॥ सोऽतिविद्धोमहेष्वासोदुःशासनम
भाषत ५५ एषपार्थोरणेक्रुद्धःपांडवानांमहारथः ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे ५६ नचैषसमरेशक्योजेतुंवज्रभृताअपि ॥ नचापिसहितावीरादेवदा
नवराक्षसाः ५७ मांचापिशक्तानिर्जेतुंकिमुमर्त्यामहारथाः ॥ एवंतयोःसंवदतोःफाल्गुनोनिशितैःशरैः ५८ शिखंडिनंपुरस्कृत्यभीष्मंविव्याधसंयुगे ॥ ततो
दुःशासनंभूयःस्मयमानइवाब्रवीत् ५९ अतिविद्धःशितैर्बाणैर्भृशंगांडीवधन्वना ॥ वज्राशनिसमस्पर्शाअर्जुनेनशरायुधि ६० मुक्ताःसर्वेऽव्यवच्छिन्नानेमेबाणाः
शिखंडिनः ॥ निकृंतमानामर्माणिदृढावरणभेदिनः ६१ मुसलाइवमेघ्नंतिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ वज्रदंडसमस्पर्शावज्रवेगदुरासदाः ६२ ममप्राणानारुजंति
नेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ नाशयंतीवमेप्राणान्यमदूताइवाहिताः ६३ गदापरिघसंस्पर्शानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ भुजगाइवसंक्रुद्धालेलिहानाविषोल्बणाः ६४
समाविशंतिमर्माणिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ अर्जुनस्यइमेबाणानेमेबाणाःशिखंडिनः ६५ कृंतंतिममगात्राणिमाघमासेगवाइव ॥ सर्वेह्यपिनमेदुःखंकुर्युरन्येन
राधिपाः ६६ वीरंगांडीवधन्वानमृतेजिष्णुंकपिध्वजम् ॥ इतिब्रुवञ्छांतनवोदिधक्षुरिवपांडवान् ६७ शक्तिंभीष्मःसपार्थायततश्चिक्षेपभारत ॥ तामस्यवि
शिखैश्छित्वात्रिधात्रिभिरपातयत् ६८ पश्यतांकुरुवीराणांसर्वेषांतवभारत ॥ चर्माथादत्तगांगेयोजातरूपपरिष्कृतम् ६९ खड्गंचान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रेजया
यवा ॥ तस्यतच्छतधाचर्मव्यधमत्सायकैस्तथा ७० रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजास्वान्यनीकान्यचोदयत् ७१ अभिद्रवतगां
गेयंमावोऽस्तुभयमण्वपि ॥ अथतेतोमरैःप्रासैर्बाणौघैश्चसमंततः ७२ पट्टिशैश्चसुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्चतथाशितैः ॥ वत्सदंतैश्चभल्लैश्चतमेकमभिदुद्रुवुः ७३

पत्यंतुसेगवा' ॥ यथामाघमांकर्कटींमातरंसेगवास्तदपत्यानिकृंततितदुदरस्थान्यपत्यानिपृष्ठंविदार्यबहिर्निर्गच्छंतितद्वदित्यर्थः तेनप्राणापहारिवेदनाजनकत्वंबाणानांनेदंशिखंडिबाणेषुसंभवति
तेषांमदंगेपुष्पतुल्यत्वात् ६६ । ६७ । ६८ । ६९ अग्रेतेषांमृत्योरितिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी मृत्यवेइत्यर्थः ७० । ७१ । ७२ । ७३

७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४ कालंमृत्युं ९५।९६।९७।९८।९९।१०० दक्षिणेनदक्षिणमार्गं

सिंहनादस्ततोघोरःपांडवानामभूत्तदा ॥ तथैवतवपुत्राश्चनेदुर्भीष्मजयैषिणः ७४ तमेकमभ्यरक्षंतसिंहनादांश्चचक्रिरे ॥ तत्रासीत्तुमुलंयुद्धंतावकानांपरैः सह ७५ दशमेऽहनिराजेंद्रभीष्मार्जुनसमागमे ॥ आसीद्गांगइवावर्तोमुहूर्तमुदधेरिव ७६ सैन्यानांयुध्यमानानांनिघ्नतामितरेतरम् ॥ असौम्यरूपापृथिवी शोणिताक्ताऽभवत्तदा ७७ समंचविषमंचैवनप्राज्ञायतकिंचन ॥ योधानामयुतंहत्वातस्मिन्सदशमेऽहनि ७८ अतिष्ठदाहवेभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ ततः सेनामुखेतस्मिन्स्थितःपार्थोधनुर्धरः ७९ मध्येनकुरुसैन्यानांद्रावयामासवाहिनीम् ॥ वयंश्वेतहयाद्भीताःकुंतीपुत्राद्धनंजयात् ८० पीड्यमानाःशितैः शस्त्रैःप्राद्रवामरणेतदा ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमालवाः ८१ अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोऽथवसातयः ॥ शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्चअंबष्ठाःकेक यैःसह ८२ सर्वएतेमहात्मानःशरार्ताव्रणपीडिताः ॥ संग्रामेनजहुर्भीष्मंयुध्यमानंकिरीटिना ८३ ततस्तमेकंबहवःपरिवार्यसमंततः ॥ परिकाल्यकुरून्सर्वान् शरवर्षैरवाकिरन् ८४ निपातयतगृह्णीतयुध्यध्वमवकंतत ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दोराजन्भीष्मरथंप्रति ८५ निहत्यसमरेराजञ्शतशोऽथसहस्रशः ॥ नतस्यासी दनिर्भिन्नंगात्रेष्वंगुलमंतरम् ८६ एवंभूतस्तवपिताशरैर्विशिकलीकृतः ॥ शिताग्रैःफाल्गुनेनाजौप्राक्शिराःप्रापतद्रथात् ८७ किंचिच्छेषेदिनकरेपुत्राणां तवपश्यताम् ॥ हाहेतिदिविदेवानांपार्थिवानांचभारत ८८ पतमानेरथाद्भीष्मेबभूवसुमहास्वनः ॥ संपतंतमभिप्रेक्ष्यमहात्मानंपितामहम् ८९ सहभीष्मेण सर्वेषांप्रापतन्हृदयानिनः ॥ सपपातमहाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ९० इंद्रध्वजइवोत्सृष्टःकेतुःसर्वधनुष्मताम् ॥ धरणींनसपस्पर्शशरसंघैःसमावृतः ९१ शरत ल्पेमहेष्वासंशयानंपुरुषर्षभम् ॥ रथात्प्रपतितंचैनंदिव्योभावःसमाविशत् ९२ अभ्यवर्षच्चपर्जन्यःप्राकंपतचमेदिनी ॥ पतन्सदद्दशेचापिदक्षिणेनदिवाकरम् ९३ संज्ञांचोपालभद्वीरःकालंसंचिंत्यभारत ॥ अंतरिक्षेचशुश्राववदिव्यावाचःसमंततः ९४ कथंमहात्मागांगेयःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ कालंकर्तानरव्याघ्रःसंप्राप्ते दक्षिणायने ९५ स्थितोऽस्मीतिचगांगेयस्तच्छ्रुत्वावाक्यमब्रवीत् ॥ धारयामासचप्राणान्पतितोऽपिमहीतले ९६ उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मःकुरुपितामहः ॥ तस्यतन्मतमाज्ञायगंगाहिमवतःसुता ९७ महर्षीन्हंसरूपेणप्रेषयामासतत्रवै ॥ ततःसंपातिनोहंसास्त्वरितामानसौकसः ९८ आजग्मुःसहितादृष्टुंभीष्मंकुरु पितामहम् ॥ यत्रशेतेनरश्रेष्ठःशरतल्पेपितामहः ९९ तेतुभीष्मंसमासाद्यऋषयोहंसरूपिणः ॥ अपश्यञ्छरतल्पस्थंभीष्मंकुरुकुलोद्वहम् १०० तेतंदृष्ट्वा महात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ गांगेयंभरतश्रेष्ठंदक्षिणेनचभास्करम् १०१ इतरेतरमामंत्र्यप्राहुस्तत्रमनीषिणः ॥ भीष्मःकथंमहात्मासन्संस्थातादक्षिणा यने १०२ इत्युक्त्वाप्रस्थिताहंसादक्षिणामभितोदिशम् ॥ संप्रेक्ष्यवैमहाबुद्धिश्चिंतयित्वाचभारत १०३

स्थंभास्करंचदद्दक्षेत्यन्वयः १०१ संस्थातामरिष्यति २।१०२

४ । ५ ऐश्वर्येणस्वसामर्थ्येनभूतःप्राप्तःस्वच्छंदमृत्युत्वात् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये

तानब्रवीच्छांतनवोनाहंगंताकथंचन ॥ दक्षिणावर्तआदित्येएतन्मेमनसिस्थितम् १०४ गमिष्यामिस्वकंस्थानमासीद्यन्मेपुरातनम् ॥ उदगायनआदित्ये
हंसाःसत्यंब्रवीमिवः ५ धारयिष्याम्यहंप्राणानुत्तरायणकांक्षया ॥ ऐश्वर्यभूतःप्राणानामुत्सर्गेहियतोमम ६ तस्मात्प्राणान्धारयिष्येमुमूर्षुरुदगायने ॥
यश्चदत्तोवरोमह्यंपित्रातेनमहात्मना ७ छंदतोमृत्युरित्येवंतस्यचास्तुवरस्तथा ॥ धारयिष्येततःप्राणानुत्सर्गेनियतेसति ८ इत्युक्तातांस्तदाहंसान्सशेते
शरतल्पगः ॥ एवंकुरूणांपतितेशृंगेभीष्मेमहौजसि ९ पांडवाःसृंजयाश्चैवसिंहनादंप्रचक्रिरे ॥ तस्मिन्हतेमहासत्वेभरतानांपितामहे ११० नकिंचित्प्रत्यप
द्यंतपुत्रास्तेभरतर्षभ ॥ संमोहश्चैवतुमुलःकुरूणामभवत्तदा ११ कृपदुर्योधनमुखानिःश्वस्यरुरुदुस्ततः ॥ विषादाच्चचिरंकालमतिष्ठन्विगतेंद्रियाः १२
दध्युश्चैवमहाराजनयुद्धेदधिरेमनः ॥ ऊरुग्राहगृहीताश्चनाभ्यधावंतपांडवान् १३ अवध्येशंतनोःपुत्रेहतेभीष्मेमहौजसि ॥ अभावःसहसाराजन्कुरुराज
स्यतर्कितः १४ हतप्रवीरास्तुवयंनिकृत्ताश्चशितैःशरैः ॥ कर्तव्यंनाभिजानीमोनिर्जिताःसव्यसाचिना १५ पांडवाश्चजयंलब्ध्वापरत्रचपरांगतिम् ॥
सर्वेदध्मुर्महाशंखान्शूराःपरिघबाहवः १६ सोमकाश्चसपंचालाःप्राहृष्यंतजनेश्वर ॥ ततस्तूर्यसहस्रेषुनदत्सुसमहाबलः १७ आस्फोटयामासभृशंभीमसेनोन
नादच ॥ सेनयोरुभयोश्चापिगांगेयेनिहतेविभो १८ संन्यस्यवीराःशस्त्राणिप्राध्यायंतसमंततः ॥ प्राक्रोशन्प्राद्रवंश्चान्येजग्मुर्मोहंतथाऽपरे १९ क्षत्रंचान्येऽभ्यनिं
दंतभीष्मंचान्येऽभ्यपूजयन् ॥ ऋषयःपितरश्चैवप्रशशंसुर्महाव्रतम् २० भरतानांचयेपूर्वेतेचैनंप्रशशंसिरे ॥ महोपनिषदंचैवयोगमास्थायवीर्यवान् २१ जपन्
शांतनवोधीमान्कालाकांक्षीस्थितोऽभवत् १२२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मनिपातनेऊनविंशत्यधिकशततमोध्यायः ॥ ११९ ॥
॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथमासंस्तदायोधाहीनाभीष्मेणसंजय ॥ बलिनादेवकल्पेनगुर्वर्थेब्रह्मचारिणा १ तदैवनिहतान्मन्येकुरूनन्यांश्चपांडवैः ॥ नप्राहरद्य
दाभीष्मोघृणित्वाद्द्रुपदात्मजम् २ ततोदुःखतरंमन्येकिमन्यत्प्रभविष्यति ॥ अद्याहंपितरंश्रुत्वानिहतंस्मसुदुर्मतिः ३ अश्मसारमयंनूनंहृदयंममसंजय ॥
श्रुत्वाविनिहतंभीष्मंशतधायन्नदीर्यते ४ यदन्यन्निहतेनाजौभीष्मेणजयमिच्छता ॥ चेष्टितंकुरुसिंहेनतन्मेकथयसुव्रत ५ पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंदेवव्रतंरणे ॥
नहतोजामदग्न्येनादिव्यैरस्त्रैरयंपुरा ६ सहतोद्रौपदेयेनपांचाल्येनशिखंडिना ॥ संजयउवाच ॥ सायाह्नेनिहतोभूमौधार्तराष्ट्रान्विषादयन् ७ पंचालानांददौ
हर्षंभीष्मःकुरुपितामहः ॥ सशेतेशरतल्पस्थोमेदिनीमस्पृशंस्तदा ८ भीष्मेरथात्प्रपतितेप्रच्युतेधरणीतले ॥ हाहेतितुमुलःशब्दोभूतानांसमपद्यत ९

भारतभावदीपे ऊनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

सीमावृक्षइति ननुकौरवाणांतावद्भीष्मेसेनापतौपतितेभयमुचितंप्रधानविनाशेजयाशाविच्छेदात् । पांडवानांतुकथंभयमग्रेतेषांहर्षस्यकथनात् उच्यते । पांडवानामपिमहद्भयमुपपद्यतएव संधिवांछाविच्छेदात् अयंभावः । उभयोःसीमास्थानीयोभीष्मोजीवन्नस्माकंसंधिंकरिष्यति । तेनचपुत्रसुहृद्विनाशधनव्ययमत्यवायानभविष्यंति । हतेत्वेतस्मिन्सुतरांसंधशाशाविच्छेद

सीमावृक्षेनिपतितेकुरूणांसमितिंजये ॥ सेनयोरुभयोराजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् १० भीष्मंशांतनवंदृष्ट्वाविशीर्णकवचध्वजम् ॥ कुरवःपर्यवर्तंतपांडवाश्चवि शांपते ११ खंतमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ररासपृथिवीचैवभीष्मेशांतनवेहते १२ अयंब्रह्मविदांश्रेष्ठोह्ययंब्रह्मविदांवरः ॥ इत्यभाषंतभूतानिशयानं पुरुषर्षभम् १३ अयंपितरमाज्ञायकामार्त्तंशांतनुंपुरा ॥ ऊर्ध्वरेतसमात्मानंचकारपुरुषर्षभः १४ इतिस्मशरतल्पस्थंभरतानांमहत्तमम् ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषं तसहिताःसिद्धचारणैः १५ हतेशांतनवेभीष्मेभरतानांपितामहे ॥ नकिंचित्प्रत्यपद्यंतपुत्रास्तवहिमारिष १६ विषण्णवदनाश्चासन्हतश्रीकाश्चभारत ॥ अ तिष्ठन्व्रीडिताश्चैवह्रियायुक्ताह्यधोमुखाः १७ पांडवाश्चजयंलब्ध्वासंग्रामशिरसिस्थिताः ॥ सर्वेदध्मुर्महाशंखान्हेमजालपरिष्कृतान् १८ हर्षात्तूर्यसहस्रेषुवाद्य मानेषुचानघ ॥ अपश्यामहाराजभीमसेनंमहाबलम् १९ विक्रीडयानंकौंतेयंहर्षेणमहतायुतम् ॥ निहत्यतरसाशत्रुंमहाबलसमन्वितम् २० संमोहश्चापि तुमुलःकुरूणामभवत्ततः ॥ कर्णदुर्योधनौचापिनिःश्वसेतांमुहुर्मुहुः २१ तथानिपतितेभीष्मेकौरवाणांपितामहे ॥ हाहाभूतमभूत्सर्वंनिर्मर्यादमवर्तत २२ दृष्ट्वा चपतितंभीष्मंपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ उत्तमंजवमास्थायद्रोणानीकमुपाद्रवत् २३ भ्रात्राप्रस्थापितोवीरःस्वेनानीकेनदंशितः ॥ प्रययौपुरुषव्याघ्रःस्वसैन्यंसं विषादयन् २४ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकुरवःपर्यवारयन् ॥ दुःशासनंमहाराजकिमयंवक्ष्यतीतिच २५ ततोद्रोणायनिहतंभीष्ममाचष्टकौरवः ॥ द्रोणस्तत्राप्रियं श्रुत्वामुमोहभरतर्षभ २६ ससंज्ञामुपलभ्याशुभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ निवारयामासतदास्वान्यनीकानिमारिष २७ विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वापांडवाऽपिस्वसैनि कान् ॥ दूतैःशीघ्राश्वसंयुक्तैःसमंतात्पर्यवारयन् २८ निवृत्तेषुचसैन्येषुपारंपर्येणसर्वशः ॥ निर्मुक्तकवचाःसर्वेभीष्ममीयुर्नराधिपाः २९ व्युपरम्यततोयुद्धा द्योधाःशतसहस्रशः ॥ उपतस्थुर्महात्मानंप्रजापतिमिवामराः ३० तेतुभीष्मंसमासाद्यशयानंभरतर्षभम् ॥ अभिवाद्यावतिष्ठंतपांडवाःकुरुभिःसह ३१ अथ पांडून्कुरूंश्चैवप्रणिपत्याग्रतःस्थितान् ॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभीष्मःशांतनवस्तदा ३२ स्वागतंवोमहाभागाःस्वागतंवोमहारथाः ॥ तुष्यामिदर्शनाद्वोहंयुष्माक ममरोपमाः ३३ अभिमंत्र्याथतानेवंशिरसालंबताऽब्रवीत् ॥ शिरोमेलंबतेऽत्यर्थमुपधानंप्रदीयताम् ३४ ततोनृपाःसमाजन्हुस्तनूनिचमृदूनिच ॥ उपधाना निमुख्यानिनैच्छत्तानिपितामहः ३५ अथाब्रवीन्नरव्याघ्रःप्रहसन्निवतान्नृपान् ॥ नैतानिवीरशय्यासुयुक्तरूपाणिपार्थिवाः ३६

एवजातइतिपुत्रसुहृद्विनाशादिप्रयुक्तंभयंयुज्यतइति तस्माद्युक्तमुक्तंसेनयोरुभयोरिति हर्षकथनंत्वापाततोज्ञेयम् १० पर्यवर्तंतपरिवृत्तवंतः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ व्रीडिताःव्रीडा वंतः व्रीडाचान्यतः ह्रीश्चाकार्यकरणात् १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ पारंपर्येणक्रमेण२९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ उपधानंउपबर्हं ३४।३५।३६

३७ इहवीरशय्यायां ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ व्यवसायमुचितोद्योगम् ४३ । ४४ अन्वगृह्णात् अवतष्टंभे ४५ । ४६ । ४७ उपहितं उपधानीयं दत्तम् ४८ । ४९ पांडवानभिसंस्थि

ततोवीक्ष्यनरश्रेष्ठमभ्यभाषतपांडवम् ॥ धनंजयंदीर्घबाहुंसर्वलोकमहारथम् ३७ धनंजयमहाबाहोशिरोमेताततलंबते ॥ दीयतामुपधानंवैयद्युक्तमिहमन्यसे ३८ ॥ संजयउवाच ॥ समारोप्यमहच्चापमभिवाद्यपितामहम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ३९ आज्ञापयकुरुश्रेष्ठसर्वशस्त्रभृतांवर ॥ प्रेष्योऽहंतववदु र्धर्षक्रियतांकिंपितामह ४० तमब्रवीच्छांतनवःशिरोमेताततलंबते ॥ उपधानंकुरुश्रेष्ठफाल्गुनोपदधत्स्वमे ४१ शयनस्यानुरूपंवैशीघ्रंवीरप्रयच्छमे ॥ त्वंहिपार्थ समर्थोवैश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ४२ क्षत्रधर्मस्यवेत्ताचबुद्धिसत्वगुणान्वितः ॥ फाल्गुनोऽपितथेत्युक्त्वाव्यवसायमरोचयत् ४३ गृह्यानुमंत्र्यगांडीवंशरान्सन्नतपर्वणः ॥ अनुमान्यमहात्मानंभरतानांमहारथम् ४४ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरःशरैः ॥ अभिप्रायेतुविदितेधर्मात्मासव्यसाचिना ४५ अतुष्यद्भरतश्रेष्ठोभीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ उपधानेनदत्तेनप्रत्यनंदद्धनंजयम् ४६ प्राहसर्वान्समुद्वीक्ष्यभरतान्भारतंप्रति ॥ कुंतीपुत्रंयुधांश्रेष्ठंसुहृदांप्रीतिवर्धनम् ४७ शयनस्या नुरूपंमेपांडवोपहितंत्वया ॥ यद्यन्यथाप्रपद्येथाःशपेयंत्वामहंरुषा ४८ एवमेवमहाबाहोधर्मेषुपरितिष्ठता ॥ स्वप्तव्यंक्षत्रियेणाजौशरतल्पगतेनवै ४९ एवमु क्त्वातुबीभत्सुंसर्वांस्तानब्रवीद्वचः ॥ राज्ञश्चराजपुत्रांश्चपांडवानभिसंस्थितान् ५० पश्यध्वमुपधानंमेपांडवेनाभिसंधितम् ॥ शिश्येऽहमस्यांशय्यायांयावदा वर्तनंरवेः ५१ येतदामांगमिष्यंतितेचप्रेक्ष्यंतिमांनृपाः ॥ दिशंवैश्रवणाक्रांतांयदागंतादिवाकरः ५२ नूनंसप्ताश्वयुक्तेनरथेनोत्तमतेजसा ॥ विमोक्ष्येऽहंतदाप्राणा न्सुहृदःसुप्रियानिव ५३ परिखाःखन्यतामत्रममावसदनेनृपाः ॥ उपासिष्येविवस्वंतमेवंशरशताचितः ५४ उपारमध्वंसंग्रामाद्वैरमुत्सृज्यपार्थिवाः ॥ संजयउवाच ॥ उपातिष्ठन्नथोवैद्याःशल्योद्धरणकोविदाः ५५ सर्वोपकरणैर्युक्ताःकुशलैःसाधुशिक्षिताः ॥ तान्दृष्ट्वाजाह्नवीपुत्रःप्रोवाचतनयंतव ५६ धनंदत्वाविसृज्यं तांपूजयित्वाचिकित्सकाः ॥ एवंगतेमयेदानींवैद्यैःकार्यमिहास्तिकिम् ५७ क्षत्रधर्मप्रशस्तांहिप्राप्तोऽस्मिपरमांगतिम् ॥ नैषधर्मोमहीपालाःशरतल्पगतस्यमे ५८ एभिरेवशरैश्चाहंदग्धव्योऽस्मिनराधिपाः ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ५९ वैद्यान्विसर्जयामासपूजयित्वायथार्हतः ॥ ततस्तेविस्मयंजग्मुर्ना नाजनपदेश्वराः ६० स्थितिंधर्मेपरांदृष्ट्वाभीष्मस्यामिततेजसः ॥ उपधानंततोदत्वापितुस्तेमनुजेश्वराः ६१ सहिताःपांडवाःसर्वेकुरवश्चमहारथाः ॥ उपगम्यम हात्मानंशयानंशयनेशुभे ६२ तेऽभिवाद्यततोभीष्मंकृत्वाचात्रिःप्रदक्षिणम् ॥ विधायरक्षांभीष्मस्यसर्वएवसमंततः ६३ वीराःस्वशिबिराण्येवध्यायंतःपरमातु राः ॥ निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ६४ निविष्टान्पांडवांश्चैवप्रीयमाणान्महारथान् ॥ भीष्मस्यपतनेहृष्टानुपगम्यमहाबलः ६५

तान्नृपांडवानांसमीपवर्तिनः ५० । ५१ । ५२ । ५३ ममावसदनेमन्निवासस्थाने ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५

६६ । ६७ चक्षुषाहंतीतितथातंदृष्टिमात्रेणहननक्षमम् ६८ । ६९ । ७० । ७१ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनी॰भा॰विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ व्युष्टायामिति १ । २ । ३ पृथग्जनाःप्राकृताः

उवाचमाधवःकालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ दिष्ट्याजयसिकौरव्यदिष्ट्याभीष्मोनिपातितः ६६ अवध्योमानुषैरेवसत्यसंधोमहारथः ॥ अथवादैवतैःसार्धंसर्वशा
स्त्रस्यपारगः ६७ त्वांतुचक्षुर्हणंप्राप्यदग्धोघोरेणचक्षुषा ॥ एवमुक्तोधर्मराजःप्रत्युवाचजनार्दनम् ६८ तवप्रसादाद्विजयःक्रोधात्तवपराजयः ॥ त्वंहिनःशर
णंकृष्णभक्तानामभयंकरः ६९ अनाश्चर्योजयस्तेषांयेषांत्वमसिकेशव ॥ रक्षितासमरेनित्यंनित्यंचापिहितेरतः ७० सर्वथात्वांसमासाद्यनाश्चर्यमितिमेमतिः ॥
एवमुक्तःप्रत्युवाचस्मयमानोजनार्दनः ॥ त्वय्येवैतद्युक्तरूपंवचनंपार्थिवोत्तम ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधप॰भीष्मोपधानदाने विंशाधिकशत
तमोऽध्यायः॥१२०॥ संजयउवाच ॥ व्युष्टायांतुमहाराजशर्वर्यांसर्वपार्थिवाः ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चउपातिष्ठन्पितामहम् १ तंवीरशयनेवीरंशयानंकुरुसत्तम॥
अभिवाद्योपतस्थुर्वैक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभम् २ कन्याश्चंदनचूर्णैश्चलाजैर्माल्यैश्चसर्वशः ॥ अवाकिरञ्छांतनवंतत्रगत्वासहस्रशः ३ स्त्रियोवृद्धास्तथाबालाःप्रेक्ष
काश्चपृथग्जनाः ॥ समभ्ययुःशांतनवंभूतानीवतमोनुदम् ४ तूर्याणिशतसंख्यानितथैवनटनर्तकाः ॥ शिल्पिनश्चतथाऽऽजग्मुःकुरुवृद्धंपितामहम् ५ उपा
रम्यचयुद्धेभ्यःसंनाहान्विप्रमुच्यते ॥ आयुधानिचनिक्षिप्यसहिताकुरुपांडवाः ६ अन्वासंतदुराधर्षंदेवव्रतमरिंदमम् ॥ अन्योन्यंप्रीतिमंतस्तेयथापूर्वंयथा
वयः ७ सापार्थिवशताकीर्णासमितिर्भीष्मशोभिता ॥ शुशुभेभारतीदीप्तादिवीवादित्यमंडलम् ८ विबभौचनृपाणांसागंगासुतमुपासताम् ॥ देवानामिवदेवेशं
पितामहमुपासताम् ९ भीष्मस्तुवेदनांधैर्यान्निगृह्यभरतर्षभ ॥ अभितप्तःशरैश्चैवनिःश्वसन्नुरगोयथा १० शराभितप्तकायोऽपिशस्त्रसंपातमूर्छितः ॥ पानीय
मितिसंप्रेक्ष्यराज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ११ ततस्तेक्षत्रियाराजन्नुपाजह्रुःसमंततः ॥ भक्ष्यानुच्चावचान्राजन्वारिकुंभांश्चशीतलान् १२ उपानीतंतुपानीयंदृष्ट्वाशांतन
वोऽब्रवीत् ॥ नाद्याऽतीतामयाशक्याभोगाःकेचनमानुषाः १३ अपक्रांतोमनुष्येभ्यःशरशय्यांगतोह्यहम् ॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामिनिवृत्तिंशशिसूर्ययोः १४
एवमुक्त्वाशांतनवोनिंदन्वाक्येनपार्थिवान् ॥ अर्जुनंद्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषतभारत १५ अथोपेत्यमहाबाहुरभिवाद्यपितामहम् ॥ अतिष्ठत्प्रांजलिःप्रह्वःकिं
करोमीतिचाब्रवीत् १६ तंदृष्ट्वापांडवंराजन्नभिवाद्याग्रतःस्थितम् ॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभीष्मःप्रीतोधनंजयम् १७ दह्यतीवशरीरंमेसंवृतस्यतवेषुभिः ॥
मर्माणिपरिदूयंतेमुखंचपरिशुष्यति १८ वेदनार्तशरीरस्यप्रयच्छापोममार्जुन ॥ त्वंहिशक्तोमहेष्वासदातुमापोयथाविधि १९ अर्जुनस्तुतथेत्युक्त्वारथमारुह्य
वीर्यवान् ॥ अधिज्यंबलवत्कृत्वागांडीवंव्याक्षिपद्धनुः २० तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ वित्रेसुःसर्वभूतानिसर्वेश्रुत्वाचपार्थिवाः २१ ततःप्र
दक्षिणंकृत्वारथेनरथिनांवरः ॥ शयानंभरतश्रेष्ठंसर्वशस्त्रभृतांवरम् २२

जनाः भूतानिप्राणिनोगंधर्वादीनिवा तमोनुदंसूर्यम् ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ १४ । १५ । १६ । १७ परिदूयंतेपरितप्यंते १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ विकुर्वतोविशेषेणकुर्वतः । २६ । २७ व्याविध्यन्भ्रामितवंतः २८ । २९ । ३० । ३१ निधनंनिधनहेतुःतद्विदोदेवरहस्यज्ञाः ३२ । ३३ जगतिभूलोके

संधायचशरंदीप्तमभिमंत्र्यसपांडवः ॥ पर्जन्यास्त्रेणसंयोज्यसर्वलोकस्यपश्यतः २३ अविध्यत्पृथिवींपार्थःपार्श्वेभीष्मस्यदक्षिणे ॥ उत्पपाततततोधारावारिणोविमला
शुभा २४ शीतस्यामृतकल्पस्यदिव्यगंधरसस्यच ॥ अतर्पयत्ततःपार्थःशीतयाजलधारया २५ भीष्मंकुरूणामृषभंदिव्यकर्मपराक्रमम् ॥ कर्मणातेनपार्थस्यश
क्रस्येवविकुर्वतः २६ विस्मयंपरमंजग्मुस्ततस्तेवसुधाधिपाः ॥ तत्कर्मप्रेक्ष्यबीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् २७ संप्रावेपंतकुरवोगावःशीतार्दिताइव ॥ विस्मयाच्
चोत्तरीयाणिव्याविध्यन्सर्वतोनृपाः २८ शंखदुंदुभिनिर्घोषस्तुमुलःसर्वतोऽभवत् ॥ तृप्तःशांतनवश्चापिराजन्बीभत्सुमब्रवीत् २९ सर्वपार्थिववीराणांसन्निधौपूजय
न्निव ॥ नैतच्चित्रंमहाबाहोत्वयिकौरवनंदन ३० कथितोनारदेनासिपूर्वर्षिरमितद्युते ॥ वासुदेवसहायस्त्वंमहत्कर्मकरिष्यसि ३१ यन्नोत्सहतिदेवेंद्रःसहदेवैरपिध्रुवम् ॥
विदुस्त्वांनिधनंपार्थसर्वक्षत्रस्यतद्विदः ३२ धनुर्धराणामेकस्त्वंपृथिव्यांप्रवरोनृषु ३३ मनुष्याजगतिश्रेष्ठाःपक्षिणांपतगेश्वरः ॥ सरितांसागरःश्रेष्ठोगौर्वरिष्ठाचतु
ष्पदाम् ३४ आदित्यस्तेजसांश्रेष्ठोगिरीणांहिमावान्वरः ॥ जातीनांब्राह्मणःश्रेष्ठःश्रेष्ठस्त्वमसिधन्विनाम् ३५ नवैश्रुतंधार्तराष्ट्रेणवाक्यंमयोच्यमानंविदुरेणचैव ॥
द्रोणेनरामेणजनार्दनेनमुहुर्मुहुःसंजयेनापिचोक्तम् ३६ परीतबुद्धिर्हिविसंज्ञकल्पोदुर्योधनोनचतच्छ्रद्दधाति ॥ सशेष्यतेवैनिहतश्चिरायशास्त्रातिगोभीमबलाभि
भूतः ३७ एतच्छ्रुत्वातद्वचःकौरवेंद्रोदुर्योधनोदीनमनाबभूव ॥ तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्यनिबोधराजन्भववीतमन्युः ३८ दृष्टंदुर्योधनैतत्तेयथापार्थेनधीमता ॥
जलस्यधाराजनिताशीतस्यामृतगंधिनः ३९ एतस्यकर्तालोकेऽस्मिन्नान्यःकश्चनविद्यते ॥ आग्नेयंवारुणंसौम्यंवायव्यमथवैष्णवम् ४० ऐंद्रंपाशुपतंब्राह्मंपारमे
ष्ठ्यंप्रजापतेः ॥ धातुस्त्वष्टुश्चसवितुर्वैवस्वतमथापिवा ४१ सर्वस्मिन्मानुषेलोकेवेत्त्येकोहिधनंजयः ॥ कृष्णोवादेवकीपुत्रोनान्योवेदेहकश्चन ४२ अशक्यःपांडव
स्तातयुद्धेजेतुंकथंचन ॥ अमानुषाणिकर्माणियस्यैतानिमहात्मनः ४३ तेनसत्ववतासंख्येशूरेणाहवशोभिना ॥ कृतिनासमरेराजन्संधिर्भवतुमाचिरम् ४४ याव
त्कृष्णोमहाबाहुःस्वाधीनःकुरुसत्तम ॥ तावत्पार्थेनशूरेणसंधिस्तेतातयुज्यताम् ४५ यावन्नतेचमूःसर्वाःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्तेतातयु
ज्यताम् ४६ यावत्तिष्ठंतिसमरेहतशेषाःसहोदराः ॥ नृपाश्चबहवोराजंस्तावत्संधिःप्रयुज्यताम् ४७ ननिर्दहतितेयावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् ॥ युधिष्ठिरोरणेतावत्सं
धिस्तेतातयुज्यताम् ४८ नकुलःसहदेवश्चभीमसेनश्चपांडवः ॥ यावच्चमूंमहाराजनाशयंतिनसर्वशः ४९ तावत्तेपांडवैर्वीरैःसौहार्दंममरोचते ॥ युद्धंमदं
तमेवास्तुतातसंशाम्यपांडवैः ५० एतत्तुरोचतांवाक्यंयदुक्तोऽसिमयाऽनघ ॥ एतत्क्षेममहंमन्येतवचैवकुलस्यच ५१

३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० क्षेमंहितं ५१

फाल्गुनेनयत्कृतंएतदेतावदेवपर्याप्तमस्तु चशब्दादेतावतांभातॄणामंतादपीति ५२ । ५३ । ५४ । ५५ योज्ययोगधारणायुक्तंकृत्वा ५६ । ५७ ॥ इतिभी० नी० भारतभावदीपेएकविंशाधिकशत

त्यक्तामन्युंव्युपशाम्यस्वपर्थिः पर्याप्तमेतद्यत्कृतंफाल्गुनेन ॥ भीष्मस्यांतादस्तुवःसौहृदंचजीवंतुशेषाःसाधुराजन्प्रसीद ५२ राज्यस्यार्धंदीयतांपांडवानामिंद्रप्रस्थंधर्मराजोऽभियातु ॥ मामित्रध्रुक्पार्थिवानांजघन्यःपापांकीर्तिंप्राप्स्यसेकौरवेंद्र ५३ ममावसानाच्छांतिरस्तुप्रजानांसंगच्छंतांपार्थिवाःप्रीतिमंतः ॥ पितापुत्रंमातुलंभागिनेयोभ्राताचैवभ्रातरंप्रैतुराजन् ५४ नचेदेवंप्राप्तकालंवचोमेमोहाविष्टःप्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ॥ तप्स्यस्यंतेएतदंताःस्थसर्वेसत्यामेतांभारतीमीरयामि ५५ एतद्वाक्यंसौहृदादापगेयोमध्येराज्ञांभारतंश्रावयित्वा ॥ तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मायोज्यात्मानंवेदनांसंनियम्य ५६ ॥ संजयउवाच ॥ धर्मार्थसहितंवाक्यंश्रुत्वाहितमनामयम् ॥ नारोचयतपुत्रस्तेमुमूर्षुरिवभेषजम् ५७ ॥ इतिश्री० भी० भी० दुर्योधनंप्रतिभीष्मवाक्येएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ॥ १२१ ॥ संजयउवाच ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेजग्मुःस्वानालयान्पुनः ॥ तूष्णींभूतेमहाराजभीष्मेशांतनुनंदने १ श्रुत्वातुनिहतंभीष्मंराधेयःपुरुषर्षभः ॥ ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगामह २ सददर्शमहात्मानंशरतल्पगतंतदा ॥ जन्मशय्यागतंवीरंकार्तिकेयमिवप्रभुम् ३ निमीलिताक्षंतंवीरंसाश्रुकंठस्तदावृषः ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहोइत्युवाचमहाद्युतिः ४ राधेयोऽहंकुरुश्रेष्ठनित्यमक्षिगतस्तव ॥ द्वेष्योऽहंतवसर्वत्रइतिचैनमुवाचह ५ तच्छ्रुत्वाकुरुवृद्धोहिवलीसंवृतलोचनः शनैरुद्वीक्ष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् ६ रहितंधिष्ण्यमालोक्यसमुत्सार्यचरक्षिणः ॥ पितेवपुत्रंगांगेयःपरिरभ्यैकपाणिना ७ एह्येहिमेविप्रतीपस्पर्धसेत्वंमयासह ॥ यदिमांनाधिगच्छेथानतेश्रेयोध्रुवंभवेत् ८ कौंतेयस्त्वंनराधेयोनतवाधिरथःपिता ॥ सूर्यजस्त्वंमहाबाहोविदितोनारदान्मया ९ कृष्णद्वैपायनाच्चैवतच्चसत्यंनसंशयः ॥ नचद्वेषोऽस्तिमेतातत्वयिसत्यंब्रवीमिते १० तेजोवधनिमित्तंतुपरुषंत्वाऽहमब्रुवम् ॥ अकस्मात्पांडवान्सर्वानवाक्षिपसिसुव्रत ११ येनासिबहुशोराज्ञाचोदितःसूतनंदन ॥ जातोऽसिधर्मलोपेनततस्तेबुद्धिरीदृशी १२ नीचाश्रयान्मत्सरेणद्वेषिणीगुणिनामपि ॥ तेनासिबहुशोरूक्षंश्राविनःकुरुसंसदि १३ जानामिसमरेवीर्यंशत्रुभिर्दुःसहंभुवि ॥ ब्रह्मण्यतांचशौर्यंचदानेचपरमांस्थितिम् १४ नत्वयासदृशःकश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ॥ कुलभेदभयाच्चाहंसदापरुषमुक्तवान् १५ इष्वस्त्रेचास्त्रसंधानेलाघवेऽस्त्रबलेतथा ॥ सदृशःफाल्गुनेनासिकृष्णेनचमहात्मना १६ कर्णकाशिपुरंगत्वात्वयैकेनधनुष्मता ॥ कन्यार्थेकुरुराजस्यराजानोमृदितायुधि १७ तथाचबलवान्राजाजरासंधोदुरासदः ॥ समरेसमरश्लाघिन्नत्वयासदृशोभवत् १८

तमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ततइति १ । २ जन्मशय्यागतंजन्मकालेशरशय्यागतंशरजन्मत्वात् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११।१२।१३ । १४ पुरुषेषुमानुषेषुएवंसत्यपिअतिसंभावितःपांडवानातिपीडयेरितिनिश्चित्यातिरथोऽप्यर्धरथत्वेनगणितइतिभावः १५ । १६ । १७ त्वयासदृशोनाभवत् वयाजितइत्यर्थः इयंकथाराजधर्मे अनेननागायुतबलत्वंकर्णस्यसूचितम् १८

...महारे १९ । २० २१ निर्वृत्तंसमाप्तं २२ ।२३ अवकीर्णस्त्यक्तः २४।२५।२६।२७ निवर्तितुंनिवर्तयितुं २८ । २९ पांडूनर्जुनंविहायचतुरः अर्जुनेनयोत्स्येअन्यान्विजेष्येइतिभावः ३० । ३१ ३२ । ३३ विप्रतीपंविरुद्धम् ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ समाप्तोभीष्मपर्वार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यःसत्त्वयोधीचतेजसाचबलेनच ॥ देवगर्भसमःसंख्येमनुष्यैराधिकोयुधि १९ व्यपनीतोऽद्यमन्युर्मेयस्त्वांप्रतिपुराकृतः ॥ दैवंपुरुषकारेणनशक्यमति वर्तितुम् २० सोदर्याःपांडवावीराभ्रातरस्तेऽरिसूदन ॥ संगच्छतैर्महाबाहोममचेदिच्छसिप्रियम् २१ मयाभवतुनिर्वृत्तंवैरमादित्यनंदन ॥ पृथिव्यांसर्व राजानोभवंत्वद्यनिरामयाः २२ ॥ कर्णउवाच ॥ जानाम्येवमहाबाहोसर्वमेतन्नसंशयः ॥ यथावदसिमेभीष्मकौंतेयोऽहंनसूतजः २३ अवकीर्णस्त्वहंकुंत्यासू तेनचविवर्धितः ॥ भुक्त्वादुर्योधनैश्वर्यंनमिथ्याकर्तुमुत्सहे २४ वसुदेवसुतोयद्वत्पांडवायदृढव्रतः ॥ वसुचैवशरीरंचपुत्रदारंतथायशः २५ सर्वंदुर्योधनस्या र्थेत्यक्तंमेभूरिदक्षिण ॥ माचैतद्व्याधिमरणंक्षत्रंस्यादितिकौरव २६ कोपिताःपांडवानित्यंसमाश्रित्यसुयोधनम् ॥ अवश्यमावीह्यर्थोऽयंयोनशक्योनिवर्ति तुम् २७ दैवंपुरुषकारेणकोनिवर्तितुमुत्सहेत् ॥ पृथिवीक्षयशंसीनिनिमित्तानिपितामह २८ भवद्भिरुपलब्धानिकथितानिचसंसदि ॥ पांडवावासुदेवश्च ... दितामममसर्वशः २९ अजेयाःपुरुषैरन्यैरितितांश्चोत्सहामहे ॥ विजयिष्येरणेपांडूनितिमेनिश्चितंमनः ३० नचशक्यमवस्रष्टुंवैरमेतत्सुदारुणम् ॥ धनंजयेन... त्स्येऽहंस्वधर्मप्रीतमानसः ३१ अनुजानीष्वमांतातयुद्धायकृतनिश्चयम् ॥ अनुज्ञातस्त्वयावीरयुद्ध्येयमितिमेमतिः ३२ दुरुक्तंविप्रतीपंवारभसाच्चाप... तथा ॥ यन्मयेहकृतंकिंचित्तन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ३३ ॥ भीष्मउवाच ॥ नचेच्छक्यमवस्रष्टुंवैरमेतत्सुदारुणम् ॥ अनुजानामिकर्णत्वांयुद्ध्यस्वस्वर्गकाम्यया ... निर्मन्युर्गतसंरंभःकृतकर्मारणेस्मह ॥ यथाशक्तियथोत्साहंसतांवृत्तेषुवृत्तवान् ३५ अहंत्वामनुजानामियदिच्छसितदाप्नुहि ॥ क्षत्रधर्मजिताँल्लोकानवाप्स्य... यात ३६ युध्यस्वनिरहंकारोबलवीर्यव्यपाश्रयः ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ३७ प्रशमेहिकृतोयत्नःसुमहान्सुचिरंमया ... कितःकर्तुंकर्णसत्यंब्रवीमिते ३८ ॥ संजयउवाच ॥ इत्युक्तवतिगांगेयेअभिवाद्योपमंत्र्यच ॥ राधेयोरथमारुह्यप्रायात्तवसुतंप्रति ३९ ॥ इति... शतसहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मकर्णसंवादेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ समाप्तंभीष्म... र्वच ॥ अस्यानंतरंद्रोणपर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ॥ हतंदेवव्रतंश्रुत्वापांचाल्येनशि...

श्वेतोपाख्यानसमाप्त्यनंतरग्रंथप्रभृतिआपर्वसमाप्तिलिखिताटीकाअन्यैवनचतुर्धरप्रणीतेतिशंक्यते टीकांतरपुस्तकेषूपलंभाल्लेखसादृश्याभाव...

॥ अस्मिन्पर्वणिआदिपर्वोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यंपूर्ववल्लेखकादिदोषादेवबोध्यम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व समाप्तम् ॥

[OrderDescription]
,CREATED=10.12.19 11:52
,TRANSFERRED=2019/12/10 at 12:41:20
,PAGES=307
,TYPE=STD
,NAME=S0002318
,Book Name=M-2047-BHISHAMPARV
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF

FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF

FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF

FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF

FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF

FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF

FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF

FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF

FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF

FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF

FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF

FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF

FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,